Ι. Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ 1789 • 1945

ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

η΄ ανατύπωση

Εκδόσεις ΒΑΝΙΑΣ
Θεσσαλονίκη 2001

῾Ο συγγραφέας εἶναι Καθηγητής τῆς Νεώτερης ῾Ιστορίας στό Τμῆμα ῾Ιστορίας καί ᾽Αρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ᾽Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Σπούδασε Νεώτερη Εὐρωπαϊκή ῾Ιστορία στό Πανεπιστήμιο τῆς Πόλεως τῆς Νέας ῾Υόρκης καί στό Πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου. Κυριώτερα ἔργα του εἶναι τά ἑξῆς:

— *Greece and the British Connection, 1935-1941* (Oxford University Press, 1977).
— *Παλινόρθωση, δικτατορία, πόλεμος: ῾Ο βρεταννικός παράγοντας στήν ῾Ελλάδα, 1935-1541* (᾽Εκδόσεις ῾Εστίας, 1985).
— *Ληστές τῆς κεντρικῆς ῾Ελλάδας στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα* (᾽Εκδόσεις ῾Ερμῆ, 1979).
— *Brigands with a Cause: Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821-1912* (Oxford University Press, 1987).

Πρώτη έκδοση 1987
Α΄ ανατύπωση 1990
Β΄ ανατύπωση 1991
Γ΄ ανατύπωση 1993
Δ΄ ανατύπωση 1995
Ε΄ ανατύπωση 1998
ΣΤ΄ ανατύπωση 1998
Ζ΄ ανατύπωση 2000

Αρμενοπούλου 26, τηλ. 219.493 - 232.071

Φωτοστοιχειοθεσία - Φωτογράφηση
Κ. Κορδαλής & Σία ο.ε.
Αχειροποιήτου 6, τηλ. 272.202

Ι. Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ 1789 - 1945

ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

η΄ ανατύπωση

Εκδόσεις ΒΑΝΙΑΣ
Θεσσαλονίκη 2001

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ (1914-1945)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό παρόν ἔργο εἶναι καρπός πολυετοῦς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος «Εἰσαγωγή στή Νεώτερη Εὐρωπαϊκή Ἱστορία» στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τα περιεχόμενα θέματα, πού παρουσιάζονται μέ τή μορφή δοκιμίων, ἀποτελοῦν μέρος τῆς ὕλης τοῦ μαθήματος αὐτοῦ. Στόχος του εἶναι ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἀναγνώστη στήν ἱστορία τῆς Εὐρώπης ἀπό τή Γαλλική Ἐπανάσταση μέχρι τό τέλος τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Παραλείπονται, βέβαια, πολλά θέματα τῆς περιόδου αὐτῆς, ἐνῶ ἄλλα θέματα μόλις πού ἀναφέρονται. Δέν ἦταν ὅμως δυνατό νά συμπεριληφθοῦν ὅλες οἱ ἐξελίξεις καί τά γεγονότα ἑνάμισυ αἰώνα σ᾽ ἕνα τεῦχος. Ἄλλωστε, σκοπός τοῦ πονήματος αὐτοῦ δέν εἶναι να καλυφθοῦν ὅλες οἱ δραστηριότητες τῶν Εὐρωπαίων σέ μιά τόσο μεγάλη περίοδο, ἀλλά νά παρουσιαστοῦν ὁρισμένα θέματα πού ἀναφέρονται στίς κυριώτερες ἐξελίξεις τῆς περιόδου πού ὁριοθετεῖται ἀπό δύο σημαντικά γεγονότα, τή Γαλλλική Ἐπανάσταση τοῦ 1789 καί τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Τά στοιχεῖα στά ὁποῖα βασίζεται τό βιβλίο εἶναι ἐρανισμένα ἀπό τα ἔργα ἄλλων ἱστορικῶν, εἰδικῶν σέ ἐπιμέρους θέματα, πού παρατίθενται στό τέλος κάθε κεφαλαίου. Ἡ ἐπιλογή τῶν ἔργων αὐτῶν ἀπό ἑκατοντάδες ἄλλα ἔγινε μέ βάση τήν ἐπιστημονική τους ἐνημερότητα. Οἱ διάφορες λοιπόν ἀπόψεις και ἐκτιμήσεις πού προβάλλονται εἶναι ἐπηρεασμένες ἀπό την σχετική βιβλιογραφία· ἐκφράζουν ὅμως, ὅπως εἶναι φυσικό, προσωπικές προτιμήσεις στήν προσέγγιση και ἑρμηνεία τοῦ ἱστορικού παρελθόντος.

Στίς διάφορες ἑνότητες ἐξετάζονται θέματα καί προβλήματα πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ἱστορίας σέ τρία μέρη, πού ἀντιστοιχοῦν μέ τρεῖς περιόδους τῆς ἱστορίας τῆς Εὐρώπης: α) 1789-1848, β) 1848-1914 καί γ) 1914-1945. Οἱ ἀφετηρίες τῶν περιόδων αὐτῶν βέβαια ἰσχύουν μόνο γιά τήν πολιτική ἱστορία· εἶναι ὅμως χρήσιμες καί ὡς συμβατικές τομές στήν ἐξέταση καί ἐξελίξεων πού δέν σχετίζονται ἄμεσα μέ τήν πολιτική ἤ τήν διπλωματική ἱστορία. Σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, ὅπως γιά παράδειγμα στήν ἐξέταση τῶν ἰδεολογικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς ἤ στή διερεύνηση τῆς διαμορφώσεως προτιμήσεων στήν ζήτηση καί τήν κατανάλωση ἀγαθῶν, τά χρονικά ὅρια δέν τηροῦνται, ἐπειδή οἱ ἐξελίξεις στούς τομεῖς αὐτούς δέν ἐπηρεάζονται ἄμεσα ἀπό τίς πολιτικές ἐξελίξεις.

Ἡ ἐπιλογή τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ὡς ἀφετηρίας καί τοῦ Β΄

Παγκοσμίου Πολέμου ὡς τέρματος τῆς ἐποχῆς πού παρουσιάζεται, δέν σημαίνει ὅτι οἱ Νεώτεροι Χρόνοι γιά τήν Εὐρώπη ἀρχίζουν τό 1789 καί τελειώνουν τό 1945. Ἡ περίοδος πού ἐπιλέχθηκε εἶναι, ἀπό την ἄποψη τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, περισσότερο οἰκεία στόν συγγραφέα τόσο ἀπό τήν προηγούμενη ὅσο καί ἀπό αὐτήν πού ἀκολουθεῖ.

Ι.Σ.Κ.
Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 1987

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ (1789-1848)

Α. Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Ἡ ἐπανάσταση πού ξέσπασε στή Γαλλία τό καλοκαίρι τοῦ 1789 ὑπῆρξε ἐκδήλωση ἑνός εὐρύτερου ἐπαναστατικοῦ κινήματος πού συγκλόνισε τήν Εὐρώπη καί τίς εὐρωπαϊκές κτήσεις στό Νέο Κόσμο. Τό κίνημα αὐτό ἐκδηλώθηκε πρῶτα στίς βρεταννικές κτήσεις στή Βόρεια Ἀμερική τό 1776 καί προκάλεσε σοβαρές ἀμφισβητήσεις τῆς νομιμότητας ἤ καί ἀνοιχτές ἐπαναστάσεις στήν Ἀγγλία καί στήν Ἰρλανδία τό 1782-1783 καί στίς Κάτω Χῶρες τό 1783 καί πάλι τό 1787. Στή Γαλλία, ὡστόσο, ἡ ἐπανάσταση ἐκδηλώθηκε μέ τέτοια σφοδρότητα καί συνδέθηκε μέ τόσο ριζοσπαστικές ἰδεολογικές καί πολιτικές τάσεις πού, ἄν καί ἀσφαλῶς ἐντάσσεται στήν γενικότερη «Δυτική» ἐπανάσταση τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 18ου αἰώνα καί τῶν πρώτων τοῦ 19ου, ἐπιβάλλει τήν αὐτονόμησή της.

1. Αἴτια

Τά αἴτια τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ἦσαν πολλά, ἄλλα κοινωνικά καί οἰκονομικά, μερικά μάλιστα τόσο βαθιά πού δέν ἦσαν ἐμφανῆ στούς σύγχρονους παρατηρητές, ἄλλα πάλι ἐπιφανειακά καί μᾶλλον συγκυριακά. Ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἐπίμονες πληθωριστικές τάσεις στήν οἰκονομία καί ἰδιαίτερα στά εἴδη πρώτης ἀνάγκης, βαθειές ἀλλαγές στήν ἀγροτική οἰκονομία καί ἡ ἐμφάνιση τῶν πρώτων βιομηχανιῶν μεγάλης κλίμακας εἶχαν ἐπιφέρει σοβαρές ἀλλαγές στή δομή τῆς γαλλικῆς κοινωνίας, σε βαθμό πού νά παρατηρεῖται δυσαρμονία ἀνάμεσα στήν κοινωνία καί στό θεσμικό της πλαίσιο. Συγκεκριμένα, ὑπῆρχε δυσαρμονία ἀνάμεσα στή μεγάλη καί διαρκῶς αὐξανόμενη ἰσχύ τῆς ἀστικῆς τάξεως καί στήν ἰσχνή πολιτική της παρουσία. Δυσανάλογη ἦταν, ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἡ διογκωμένη συμμετοχή τῆς ἀριστοκρατίας στή διαχείριση τοῦ κράτους σε σχέση μέ τά οἰκονομικά της ἐρείσματα πού εἶχαν σοβαρά ὑπονομευθεῖ καί συνέχιζαν νά ὑπονομεύονται. Στίς δυσαναλογίες αὐτές θά πρέπει νά προστεθοῦν ἐπίσης ἡ πολυπληθής τάξη τῶν χωρικῶν καί ἡ πενία τῶν περισσότερων μελῶν της, καθώς καί ἡ ἰσχύς τῶν ἀνώτερων κληρικῶν καί ἡ τεράστια περιουσία τῆς ἐκκλησίας ἀπό τό ἕνα μέρος καί ἡ πενία τῶν ἱερέων ἀπό τό ἄλλο.

Οἱ προνομιοῦχες τάξεις ἀντιδροῦσαν σθεναρά στίς προσπάθειες τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ν' αὐξήσει τά ἔσοδα τοῦ κράτους· προσπαθοῦσαν μέ

κάθε τρόπο ν' ἀποφύγουν τή φορολογική τους ἐξομοίωση μέ τίς ἄλλες τάξεις, πού ἐπωμίζονταν τό σύνολο σχεδόν τῶν φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων. Ἡ ἀποφυγή τῆς φορολογίας εἶχε ὡς συνέπεια νά στραφοῦν κατά τῆς ἀριστοκρατίας τόσο ἡ ἀστική τάξη ὅσο καί ἡ τάξη τῶν χωρικῶν. Τίς ἀντιθέσεις αὐτές ἐπέτειναν ἄλλες προστριβές, ὅπως αὐτές ἀνάμεσα στούς ἱερεῖς καί τούς ἐπισκόπους, στούς ὑποστηρικτές μιᾶς ἐθνικῆς ἐκκλησίας καί τούς ἀντιπάλους των, καθώς καί ἀνάμεσα σέ διάφορα μοναχικά τάγματα.

Ἄλλος παράγοντας πού συνέβαλε στήν ἐκδήλωση τῆς ἐπαναστάσεως στή Γαλλία ἦταν ἡ ἐπανάσταση τῶν Ἀμερικανῶν. Οἱ ἐπιδράσεις τῆς Ἀμερικανικῆς Ἐπαναστάσεως ἦσαν πολλαπλές. Ἐκτός ἀπό τά συνθήματα πού υἱοθέτησαν οἱ Γάλλοι ἐπαναστάτες ἀπό τούς Ἀμερικανούς, ἡ ὑπερατλαντική ἐπανάσταση ἐπιβάρυνε σοβαρά τήν οἰκονομία τῆς Γαλλίας. Ἡ βοήθεια πρός τούς ἐπαναστάτες ἐναντίον τῆς βρεταννικῆς κυριαρχίας καί ἡ πολυδάπανη σύγκρουση μέ τή Βρεταννία γιά τόν ἔλεγχο τῶν ἀποικιῶν στό βόρειο ἡμισφαίριο τῆς Ἀμερικῆς κατά τή διάρκεια τοῦ Ἑπταετοῦς Πολέμου (1756-1763) εἶχαν δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στήν γαλλική οἰκονομία.

Τό διαρκῶς διευρυνόμενο δημοσιονομικό ἔλλειμμα τῆς χώρας ἐπιχειρήθηκε ν' ἀντιμετωπιστεῖ μέ τό δανεισμό· μέ συνέπεια νά διογκωθεῖ τό δημόσιο χρέος καί να καταρρεύσει ἡ πίστη τῆς χώρας ἀπό τήν ἀδυναμία τῆς κυβερνήσεως ν' ἀνταποκριθεῖ στίς ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στούς δανειστές της. Προκειμένου νά ἐνισχυθεῖ ἡ κλονιζόμενη κρατική ἀξιοπιστία, δόθηκαν στή δημοσιότητα ἀπό τόν ὑπουργό οἰκονομικῶν Νεκέρ (Jacques Necker) διάφορα οἰκονομικά στοιχεῖα πού παρουσίαζαν θετικές οἰκονομικές προοπτικές, ἀλλά εἶχαν ἀντίθετα ἀπό τά ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα, ἐπειδή δέν ἦσαν πειστικά. Τά στοιχεῖα αὐτά φανέρωσαν καί μιά πλευρά τῆς οἰκονομίας πού δέν ἦταν εὐρέως γνωστή: τόν ἀριθμό καί τό ὕψος τῶν μισθῶν καί συντάξεων πού παρεῖχε ἡ μοναρχία σέ αὐλικούς. Τό 1787 τό δημόσιο χρέος ἀπορροφοῦσε τό ἥμισυ καί πλέον τῶν κρατικῶν ἐσόδων.

Τήν ἴδια ἐποχή καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία παρουσίασε σοβαρή κρίση. Δύο συναπτές σιτοδεῖες τό 1787 καί τό 1788, ἐξαιτίας δυσμενῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν, σέ συνδυασμό μέ τήν ἐλεύθερη διακίνηση τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, εἶχαν ὡς συνέπεια τή δραστική μείωση τῶν διαθέσιμων δημητριακῶν γιά τήν ἐγχώρια κατανάλωση. Ἡ ἔλλειψη δημητριακῶν εἶχε ὡς συνέπεια τήν αὔξηση τῆς τιμῆς των καί ἰδιαίτερα τοῦ σίτου καί τή σοβαρή ἐπιβάρυνση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῶν κατώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων. Ἀναγκασμένες νά ξοδεύουν τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἤδη ἰσχνῶν ἀποδοχῶν τους γιά τήν ἀγορά τῶν βασικῶν εἰδῶν διατροφῆς, οἱ μάζες δέν ἀγόραζαν πιά βιομηχανικά προϊόντα· ὅσα τουλάχιστον προϊόντα ἦσαν μέχρι τότε προσιτά στίς μάζες. Ἡ μείωση τῆς ζητήσεως βιομηχανικῶν προϊόντων μέ τή σειρά της ὁδήγησε στήν ἀπόλυση

ἐργατῶν ἤ καί στό κλείσιμο ἐργοστασίων καί βιοτεχνιῶν, καί συνεπῶς στήν αὔξηση τῶν ἀνέργων, οἱ ὁποῖοι περιφέρονταν κατά ὁμάδες στήν ὕπαιθρο καί στίς πόλεις σέ ἀναζήτηση ἐργασίας. Οἱ ὀρδές τῶν ἀνέργων καί ζητιάνων συνέρρευσαν στίς τάξεις τῶν ἐπαναστατῶν καί ἦσαν διατεθειμένοι ν' ἀκολουθήσουν ὅποιον πρόσφερε τό ὅραμα ἑνός καλύτερου κόσμου ἤ ἔστω τή δυνατότητα διατροφῆς. Ἡ ἐπανάσταση στή Γαλλία εἶχε οὐσιαστικά ἀρχίσει δύο χρόνια πρίν ἀπό τήν ἐπίσημη ἔναρξη τῶν συγκρούσεων στό Παρίσι τό καλοκαίρι τοῦ 1789.

2. Ἡ Συνέλευση τῶν Γενικῶν Τάξεων

Γιά ν' ἀποφευχθοῦν ἡ χρεωκοπία καί οἱ κοινωνικές ἀναταραχές, ἦσαν ἀπαραίτητες μεταρρυθμίσεις· στίς ὁποῖες ὅμως ἀντιδροῦσαν σθεναρά οἱ προνομιοῦχες τάξεις. Γιά τόν περιορισμό τῶν ἀντιδράσεων στίς προσπάθειες τῆς κυβερνήσεως ν' αὐξήσει τά ἔσοδα ἀπό τήν ἔγγεια φορολογία, ἀνατέθηκαν στίς ἐπαρχιακές συνελεύσεις ὁ ὁρισμός τῶν ἄμεσων φόρων καί ὁ καταμερισμός τους, ἄσχετα ἀπό τήν κοινωνική τάξη τῶν φορολογουμένων καί σύμφωνα μέ τό ὕψος τοῦ εἰσοδήματός τους. Σύντομα ὅμως ἐγκαταλείφθηκε ἡ ἰδέα τῶν ἐπαρχιακῶν συνελεύσεων, ὅταν πείσθηκε ἡ βασιλική κυβέρνηση τελικά ὅτι μόνο οἱ πραγματικοί ἀντιπρόσωποι τοῦ ἔθνους θά μποροῦσαν νά ἐπιβάλουν τίς προβλεπόμενες φορολογικές μεταρρυθμίσεις. Γιά τό σκοπό αὐτό συγκλήθηκαν τό Μάϊο τοῦ 1789 οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Γενικῶν Τάξεων, δηλαδή συνέλευση βουλευτῶν τῶν τριῶν θεσμοθετημένων τάξεων μέ ἴση ἐκπροσώπηση, τήν ὁποία συγκαλοῦσε ὁ βασιλιάς κατά τήν κρίση του σέ ἔκτακτες περιστάσεις. Προκειμένου νά ἐξουδετερωθεῖ ἡ ἀντίδραση τῶν εὐγενῶν καί τοῦ κλήρου, διπλασιάσθηκε ὁ ἀριθμός τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Τρίτης Τάξεως, μέ ἀποτέλεσμα στή νέα σύνθεση τῶν Γενικῶν Τάξεων ἡ τάξη αὐτή να διαθέτει τό ἥμισυ τῶν μελῶν: 2/4 ἔναντι 1/4 πού διέθετε ἡ κάθε μία ἀπό τίς ἄλλες δύο τάξεις (εὐγενεῖς, κλῆρος).

Κατά τή φάση αὐτή πρωταγωνιστές τῶν ἐνεργειῶν ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ καί τῶν κυβερνήσεών του ἦσαν οἱ ἄμεσα θιγόμενοι ἀπό τίς προβλεπόμενες μεταρρυθμίσεις, οἱ εὐγενεῖς καί ὁ κλῆρος: Αὐτοί οὐσιαστικά ἔθεσαν σέ κίνηση τό μηχανισμό πού ὁδήγησε στήν ἔκρηξη τῆς ἐπαναστάσεως κατά τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας. Οἱ προνομιοῦχες τάξεις ἐπιθυμοῦσαν νά διατηρήσουν τά φεουδαλικά τους προνόμια, ἀλλά ταυτόχρονα ἐπιδίωκαν νά περιορίσουν τόν ἀπολυταρχισμό, ἐπειδή ἀπειλοῦσε τά συμφέροντά τους, καί νά συμβάλουν στή βελτίωση τοῦ κυβερνητικοῦ μηχανισμοῦ. Ἡ ἐπιδίωξη αὐτή τῶν εὐγενῶν ἐνίσχυε φυσικά τή θέση τῶν ἀστῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπιθυμοῦσαν τήν προκήρυξη συντάγματος πού θά κατοχύρωνε στήν τάξη τους πολιτικά δικαιώματα ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική τους ἰσχύ. Οὔτε οἱ εὐγενεῖς οὔτε οἱ

ἀστοί ἐπιθυμοῦσαν τήν κατάργηση τῆς μοναρχίας.

3. Η 'Εθνοσυνέλευση

Ἡ ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν τῆς συνελεύσεως τῶν Γενικῶν Τάξεων σημαδεύτηκε ἀπό τήν ἀντιμετώπιση ἑνός διαδικαστικοῦ θέματος πού προκάλεσε πολιτικές ἐξελίξεις πού κανείς ἀπό τούς ἐνδιαφερομένους δέν εἶχε προβλέψει. Θά συνεδρίαζαν οἱ τρεῖς τάξεις καί θά ψήφιζαν χωριστά ἡ κάθε μία, ὅπως στό παρελθόν, ἤ θά συνεδρίαζαν ἀπό κοινοῦ καί θά ψήφιζαν ἀντιπροσώπους ὡς ἄτομα; Οἱ ἀστοί ὑποστήριζαν τή δεύτερη θέση, δηλαδή, κοινή συνεδρίαση καί ψηφοφορία τῶν ἀντιπροσώπων· καί ὅταν οἱ ἄλλες τάξεις ἀρνήθηκαν νά συνταχθοῦν μέ τή θέση αὐτή, οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἀστῶν ἀνακήρυξαν ἑαυτούς «'Εθνική Συνέλευση» τόν 'Ιούνιο, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἐκπροσωποῦν τή συντριπτική πλειοψηφία τοῦ ἔθνους (98%). 'Αμέσως μετά τήν πράξη τους αὐτή οἱ ἀστοί ἀντιπρόσωποι διακήρυξαν ὅτι ἦσαν οἱ μόνοι ἁρμόδιοι νά ἐγκρίνουν τούς κρατικούς φόρους πού πρότεινε ἡ κυβέρνηση, ὑπολογίζοντας στήν ὑποστήριξη τῆς βασιλικῆς κυβερνήσεως. Τούς ἀστούς ἀντιπροσώπους ἀκολούθησαν καί οἱ προοδευτικοί ἀντιπρόσωποι τῶν δύο ἄλλων τάξεων πού πίστευαν ὅτι οἱ μεταρρυθμίσεις ἦσαν ἀπαραίτητες. Ὁ Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ καί οἱ σύμβουλοί του ἔδειξαν τελικά διαλλακτική στάση, φοβούμενοι ἐξέγερση τῶν μαζῶν τῆς πρωτεύουσας πού ἐπηρεάζονταν ἀπό τούς ἀστούς ἀντιπροσώπους, σέ περίπτωση πού χρησιμοποιοῦσαν τά βασιλικά στρατεύματα γιά νά διαλύσουν τήν προκλητική συνέλευση. Σύντομα ἡ 'Εθνική Συνέλευση ἀπέκτησε καί τήν βασιλική ἔγκριση, ἡ ὁποία τήν περιέβαλε μέ τήν ἀπαραίτητη νομιμότητα. Ἡ ἀναγνώριση ὅμως αὐτή δέν στάθηκε ἱκανή νά κατασιγάσει τούς φόβους τῶν ἀστῶν καί τῶν συμμάχων τους μεταξύ τῶν ἀγροτῶν καί τῶν φτωχῶν μαζῶν τοῦ Παρισιοῦ. Οἱ κινήσεις τῶν βασιλικῶν στρατευμάτων δέν περνοῦσαν ἀπαρατήρητες. Φῆμες γιά ἐπικείμενο πραξικόπημα ἀπό τήν πλευρά τοῦ βασιλιᾶ καί τῶν εὐγενῶν εἶχαν ὡς συνέπεια τόν προοδευτικό ἐξοπλισμό τῶν παρισινῶν μαζῶν καί τῶν χωρικῶν· ἐξοπλισμός πού μέ τή σειρά του ἐπέτεινε τίς κινήσεις στρατευμάτων. Ἄλλες διαδόσεις περί ἐπικείμενων ἐπιδρομῶν ληστῶν τῆς ὑπαίθρου συνέβαλαν στήν περαιτέρω ἐπίταση τῶν φόβων καί τήν ἀναζήτηση ὅπλων. Ἡ κατοχή ὅπλων, ὅπως συνήθως συμβαίνει, ἐνίσχυσε ἀντί νά μειώσει τήν ανασφάλεια πού κατεῖχε τούς κατοίκους τῆς πρωτεύουσας. 'Αστοί καί μάζες, ἀλλά καί χωρικοί τῶν περιχώρων, ἐπηρεάζονταν ἀπό διάφορες φῆμες περί «ἀριστοκρατικῆς συνωμοσίας». Μέ τή σειρά τους οἱ εὐγενεῖς καί τό παλάτι φοβοῦνταν τήν ἐκδήλωση ἐξεγέρσεως τῶν μαζῶν μέ τήν ὑποκίνηση φιλελεύθερων στοιχείων.

Ἡ ἀπομπή τοῦ Νεκέρ ἀπό τήν ἐξουσία αὔξησε τήν ἔνταση στήν

πρωτεύουσα. Ἡ φήμη τέλος ὅτι ὁ βασιλιάς προετοίμαζε πραξικόπημα λειτούργησε ὡς σπίθα στήν ἠλεκτρισμένη ἀτμόσφαιρα. Στίς 14 Ἰουλίου ὁ λαός τοῦ Παρισιοῦ ξεσηκώθηκε κατά τῆς ἐξουσίας χωρίς συγκεκριμένους στόχους. Τήν ἴδια μέρα κατελήφθη ἡ Βαστίλλη, κρατική φυλακή ἀλλά καί ὁπλοστάσιο, πού ἀπέκτησε ἔκτοτε συμβολική σημασία. Συστήθηκε ἐπίσης ἐπαναστατική ἐπιτροπή καί σχηματίσθηκε ἐθνοφυλακή. Ἐμφανίσθηκε καί ἡ τρίχρωμη σημαία τῶν ἐπαναστατῶν, μέ τά χρώματα τοῦ Παρισιοῦ, τό γαλάζιο καί το κόκκινο, καθώς καί τό λευκό τῆς γαλλικῆς δυναστείας. Ὁ βασιλιάς κάλεσε ἐκ νέου στήν ἐξουσία τό Νεκέρ καί οὐσιαστικά ἀναγνώρισε τά τετελεσμένα ἐπισκεπτόμενος τό ἐπαναστατημένο Παρίσι.

Ἐν τῷ μεταξύ ἡ εἴδηση τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ παρισινοῦ λαοῦ λειτούργησε ὡς καταλύτης στήν ὕπαιθρο, ὅπου ὁπλισμένες ὁμάδες χωρικῶν ἔσπευσαν νά καταλάβουν τή δημοτική ἐξουσία καί ἐπιτέθηκαν ἐναντίον τῶν εὐγενῶν. Τό κύριο καί πιεστικό αἴτημα ἦταν ἡ κατάργηση τῶν φεουδαλικῶν ὑποχρεώσεων· καί ὅταν τό αἴτημα αὐτό δέν γινόταν ἀποδεκτό, ἀκολουθοῦσαν βιαιοπραγίες εἰς βάρος τῶν εὐγενῶν, δηώσεις ἤ πυρπολήσεις πύργων. Ὁ κόσμος τῆς ὑπαίθρου, ἐλεύθερος ὕστερα ἀπό αἰῶνες ἐξαρτήσεως καί ὑποτέλειας ἀλλά καί ἀπροστάτευτος συνάμα, διέπραξε ὑπό τό κράτος τοῦ φόβου ἀντιποίνων καί τήν ἐπιρροή διαφόρων δημεγερτῶν ἐγκλήματα καί δηώσεις εἰς βάρος τῶν κυρίων του πού ἀπέκλειαν τή συμφιλίωση στό μέλλον καί τήν ἀνασύσταση τοῦ προεπαναστατικοῦ καθεστῶτος καί τῶν σχέσεων στίς ὁποῖες στηριζόταν τό καθεστώς αὐτό. Μέ δέος παρακολουθοῦσαν τήν τρομερή ἐξέγερση τῶν χωρικῶν καί τήν καταστρεπτική τους μανία οἱ φιλελεύθεροι ἀστοί καί εὐγενεῖς πού εὐαγγελίζονταν τίς ἀρχές τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀδελφοσύνης καί προωθοῦσαν τήν ἰδέα τοῦ συντάγματος ὡς θεραπεία τῶν νόσων πού κατέτρυχαν τό σῶμα τῆς γαλλικῆς κοινωνίας. Ἔβλεπαν ὅλοι αὐτοί πού πίστευαν στή δύναμη τῆς λογικῆς, στήν ἡγεμονία τοῦ ὀρθολογισμοῦ, νά ἐπιβάλλονται στήν ὕπαιθρο, μαζί μέ τά αἰτήματα γιά τήν ἀπόκτηση γαιῶν καί τήν κατάργηση τῶν φεουδαλικῶν ὑποχρεώσεων, ἡ τρομοκρατία καί ἡ καταστρεπτική μανία ὡς ἐπακόλουθα τοῦ φόβου καί τοῦ μίσους που εἶχαν καταλάβει τούς δουλοπαροίκους. Ἐν ὄψει τῶν ἐκτρόπων στήν ὕπαιθρο καί τῆς ἁρπαγῆς γαιῶν, ἀστοί, κλῆρος καί εὐγενεῖς συμφώνησαν στίς 4 Αὐγούστου νά διακηρυχθοῦν οἱ μεταρρυθμίσεις πού ἀνέμεναν οἱ Γάλλοι. Καταργήθηκε ἔτσι τό φεουδαλικό καθεστώς, καθώς καί ἡ σχετική φορολογία, καί στή θέση τους θεσπίστηκε ἡ καθολική φορολογία. Ἡ δημοσίευση αὐτῶν τῶν ρυθμίσεων εἶχε τά ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα: προοδευτικά, κατέρρευσε ἡ ἐξέγερση τῶν χωρικῶν καί ἀποκαταστάθηκε ἡ κλονισμένη τάξη στήν ὕπαιθρο.

4. Ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων

Ἀπό τίς πρῶτες πράξεις τῆς ἐθνικῆς συνελεύσεως ἦταν ἡ διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καί τοῦ Πολίτη. Ἡ διακήρυξη ἀποτελοῦσε ἠχώ ἀνάλογης διακηρύξεως τῶν Ἀμερικανῶν ἐπαναστατῶν τό 1776, ἀλλά ἀπευθυνόταν, ὄχι μόνο στούς Γάλλους, ἀλλά σέ ὅλους τούς λαούς τοῦ κόσμου. Χωρίς ἀναφορές σέ συγκεκριμένα ἔθνη ἤ μορφές διακυβερνήσεως, ἡ διακήρυξη ἀπευθυνόταν σ' ὁλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα· χαρακτηριστικό πού τήν κατέστησε σημεῖο ἀναφορᾶς ὅλων τῶν λαῶν. Χωρίς λογική σειρά ἤ συνοχή, ἐξαιτίας διαφόρων τροποποιήσεων καί προσθαφαιρέσεων στό ἀρχικό κείμενο, τά ἄρθρα τῆς διακηρύξεως ἔχουν ἕνα κοινό χαρακτηριστικό, τήν ἐλευθερία, γιά τήν ὁποία διακηρύσσονταν τά δικαιώματα αὐτά. Ἐλευθερία, κατά τή διακήρυξη —ἡ ὁποία στό σημεῖο αὐτό ὅπως καί σέ ἄλλα ὑπῆρξε θεμέλιος λίθος τῆς φιλελεύθερης ἰδεολογίας τοῦ 19ου αἰώνα— εἶναι τό δικαίωμα νά πράττει κανείς ὅ,τι δέν ἐνοχλεῖ τούς ἄλλους. Ὁρίζεται, λοιπόν, ἡ ἐλευθερία, καί ἀναφέρονται οἱ νομικές βάσεις τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας. Πρόκειται, ὡστόσο, γιά περιορισμένη ἐλευθερία. Ἀναφέρεται καί ὁρίζεται ἡ ἐλευθερία τῆς γνώμης, καθώς καί ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου· δέν ἀναφέρονται ὅμως ἡ ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς πίστεως καί λατρείας, τό οἰκιακό ἄσυλο, ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου, ἡ ἐλευθερία τοῦ συνέρχεσθαι καί τοῦ συνεταιρίζεσθαι, ἡ ἐλευθερία τῆς ἐκπαιδεύσεως.

Ἄλλο βασικό χαρακτηριστικό τῆς διακηρύξεως εἶναι ἡ προβολή τῆς ἰσότητας, χωρίς ὅμως αὐτό τό δικαίωμα νά συμπεριλαμβάνεται στά ἀναφαίρετα δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν τούτοις, στό πρῶτο ἄρθρο διακηρύσσεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι γεννῶνται ἴσοι μεταξύ τους. Διακηρύσσεται ἐπίσης ἡ ἰσότητα ὅλων ἀπέναντι στούς νόμους τοῦ κράτους, καθώς καί τό δικαίωμα ὅλων τῶν πολιτῶν νά διεκδικήσουν ἐπί ἴσοις ὅροις κάθε εἴδους θέση ἤ ἐργασία. Μεταξύ τῶν ἀναφαίρετων δικαιωμάτων εἶναι καί αὐτό τῆς κατοχῆς περιουσίας, πού θεωρεῖται ἱερή καί ἀπαραβίαστη. Ὁ χαρακτηρισμός αὐτός τῆς περιουσίας ὀφειλόταν ἀσφαλῶς στήν ἀγροτική ἐξέγερση πού μόλις εἶχε λήξει καί πού εἶχε προκαλέσει σοβαρή ἀναστάτωση στήν ὕπαιθρο.

Βασική ἀρχή τῆς διακηρύξεως ἀποτελεῖ καί ἡ κυριαρχία, ἡ ὁποία ὁρίζεται ὡς ἀδιαίρετη καί πηγάζουσα ἀπό τό ἔθνος. Τάξεις, λοιπόν, δέν εἶναι δυνατό νά ὑπάρχουν ὡς ἀναγνωρισμένα κοινωνικά σώματα, ἐπειδή διασποῦν τήν ἐθνική κυριαρχία. Ὁ μονάρχης δέν ἦταν παρά ἀντιπρόσωπος τοῦ ἔθνους, ὄχι πηγή τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας.

Οἱ νόμοι, κατά τή διακήρυξη, ἀποτελοῦν ἔκφραση τῆς γενικῆς βουλήσεως, καί ἡ παράβασή τους τιμωρεῖται στό ὄνομα τῆς βουλήσεως αὐτῆς. Ἡ δημόσια τάξη, πού θεωρεῖται ἀπαραίτητη γιά τήν ὁμαλή

λειτουργία τῆς κοινωνίας, ἐξασφαλίζεται μέ τό διαχωρισμό τῶν τριῶν κλάδων τῆς ἐξουσίας, τοῦ νομοθετικοῦ, τοῦ ἐκτελεστικοῦ καί τοῦ δικαστικοῦ.

Τέλος, ἡ διακήρυξη ἀναφέρεται καί σέ ὁρισμένες ἄλλες ἀρχές, ὅπως στήν εὐθύνη τῶν κυβερνώντων καί ὅσων γενικά ἀσκοῦν ἐξουσία, καθώς καί στό δικαίωμα ἀντιστάσεως ἐναντίον τῆς καταπιεστικῆς ἐξουσίας, ἀσφαλῶς γιά νά νομιμοποιηθεῖ ἡ ἐπανάσταση που εἶχε ἐκδηλωθεῖ στίς 14 Ἰουλίου ἐναντίον τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας.

Προϊόν ὁρισμένων συγκυριῶν ἀλλά καί τῶν ἐπιδιώξεων τῶν ἀστῶν, ἡ διακήρυξη ἀποτελεῖ εὔγλωττη καταδίκη τοῦ καθεστῶτος πού συνέθεταν ἡ ἀπόλυτη μοναρχία καί τά ταξικά προνόμια, ἀλλά καί πρόγραμμα γιά τή σύσταση μιᾶς νέας πολιτείας. Μολονότι ἀντανακλᾶ τίς ἀνάγκες καί ἐπιδιώξεις τῶν Γάλλων ἀστῶν καί φιλελεύθερων εὐγενῶν τῆς ἐποχῆς, ἡ διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων σύντομα ξεπέρασε τά σύνορα τῆς Γαλλίας καί τά ὅρια τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων πού τήν ἐπέβαλαν καί ἀντήχησε στά πέρατα τοῦ κόσμου ὡς μήνυμα ἀκαταμάχητο ἑνός νέου κόσμου, γιά νά γίνει τό δόγμα τῆς ἐπαναστάσεως καί τῆς ἐλευθερίας.

5. *Ἐπαναστατική ἐξουσία*

Οἱ πολιτικές καί συνταγματικές ἐξελίξεις μετά τή δημοσίευση τῆς διακηρύξεως ἦσαν ραγδαῖες. Νέες φῆμες γιά ἐπικείμενο βασιλικό πραξικόπημα τόν Αὔγουστο προκάλεσαν συλλαλητήρια στό Παρίσι καί αὐτά μέ τή σειρά τους ὑπῆρξαν ἀφορμή γιά κινήσεις στρατευμάτων καί ἐνίσχυση τῶν φρουρῶν. Τόν Ὀκτώβριο ἐξαγριωμένο πλῆθος γυναικῶν τοῦ Παρισιοῦ πραγματοποίησε πορεία στίς Βερσαλλίες, ἀπ᾽ ὅπου ἀνάγκασε τό βασιλιά νά ἐπιστρέψει στήν πρωτεύουσα. Ὁ μονάρχης ἦταν πλέον στήν διάθεση τῶν ἐπαναστατῶν. Ἀκολούθησε ἡ ἐγκατάσταση στό Παρίσι καί τῆς ἐθνοσυνελεύσεως, ἡ ὁποία υἱοθέτησε τή θέση ὅτι ἀποτελοῦσε σῶμα κυρίαρχο, ἀνώτερο ἀπό τό μονάρχη, καί ὅτι ὁ τελευταῖος δέν εἶχε τό δικαίωμα νά ἀπορρίψει συντακτικές πράξεις της. Ἡ ἐθνοσυνέλευση ἀνέλαβε ἔτσι δικτατορικές ἐξουσίες καί κυβέρνησε τή Γαλλία στά ἑπόμενα δύο χρόνια ὡς τό μόνο οὐσιαστικά κυρίαρχο σῶμα.

Κατά τήν ἴδια περίοδο ἀναπτύχθηκε ἕνα εἶδος πυρήνων ἄτυπης ἐξουσίας στό Παρίσι καί σέ πολλές ἐπαρχιακές πόλεις, πολιτικές λέσχες πού ἔπαιρναν ἐνεργό μέρος τόσο στίς δημοτικές ὑποθέσεις ὅσο καί στή συνεχῶς ἐντεινόμενη πάλη γιά τήν ἐξουσία. Οἱ λέσχες αὐτές, μέ κυριώτερη αὐτή τῶν Ἰακωβίνων, ἀσκοῦσαν πίεση στίς αρχές, ἤλεγχαν τούς δημόσιους ἄνδρες καί ἐξαπέλυαν σφοδρές ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν ἀριστοκρατῶν. Οἱ λέσχες, σέ συνδυασμό μέ τόν τύπο πού παρουσίασε τήν ἐποχή αυτή θεαματική

κυκλοφορία, διέδωσαν συστηματικά τίς βασικές ἀρχές καί ἐπιδιώξεις τῶν ἐπαναστατῶν τῆς Γαλλίας καί δημιούργησαν ἕνα κοινό πού εὔκολα μποροῦσε νά κινητοποιηθεῖ καί νά ἀσκήσει πίεση στήν ἐθνοσυνέλευση. Ἡ πολιτικοποιημένη αὐτή κοινή γνώμη, μολονότι ἀποτελοῦσε μιά μικρή μειοψηφία στήν ταραγμένη γαλλική πρωτεύουσα, ἔπαιξε ρόλο δυσανάλογα σημαντικό σέ σχέση μέ τήν ἀριθμητική της δύναμη σέ κάθε φάση και καμπή τῆς ἐπαναστάσεως.

6. *Πολιτική ἰσότητα*

Οἱ συνέπειες τῆς διακηρύξεως τῶν δικαιωμάτων καί ἄλλων συναφῶν διαταγμάτων ἦσαν σημαντικές καί σέ ὁρισμένους τομεῖς ἀπρόβλεπτες καί ἀθέλητες. Ἡ πολιτική ἰσότητα ὅλων τῶν Γάλλων, ἀνεξαρτήτως τάξεως, εἶχε ὡς λογική συνέπεια τήν ἀπελευθέρωση τῶν δουλοπαροίκων στή Γαλλία, ἀλλά καί τῶν δούλων στίς ἀποικίες τῆς Γαλλίας. Ἡ σφοδρή ἀντίδραση τῶν Γάλλων ἀποίκων, ὡστόσο, στήν ἀπελευθέρωση τῶν νέγρων δούλων ἀνάγκασε τήν ἐθνοσυνέλευση νά ὑποχωρήσει στό ζήτημα αὐτό, καταργῶντας ἔτσι τήν ἰσότητα λευκῶν καί μαύρων στίς ἀποικίες. Τό ζήτημα τῆς πολιτικῆς ἐξισώσεως τῶν Ἑβραίων τῆς Γαλλίας μέ τούς Χριστιανούς προκάλεσε καί αὐτό ἔντονες συζητήσεις, ὥσπου νά διευθετηθεῖ τελικά τό Σεπτέμβριο τοῦ 1791 σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τῆς διακηρύξεως.

Ἡ πολιτική ἰσότητα ἔδινε τήν δυνατότητα σέ ὅλους τούς Γάλλους νά διεκδικήσουν θέσεις στίς δημόσιες ὑπηρεσίες τῆς χώρας, ἀλλά ἡ πραγματοποίηση τῆς δυνατότητας αὐτῆς ἀποτελοῦσε συνάρτηση καί ἄλλων παραγόντων. Ἡ μόρφωση, πού ἀποτελοῦσε βασικό προσόν γιά τήν κατάληψη δημοσίων θέσεων, ἦταν προσιτή μόνο στίς ἀνώτερες κοινωνικές τάξεις καί ὠφέλησε οὐσιαστικά μόνο τούς ἀστούς. Μόνο στό στρατό κατόρθωσαν ν' ἀναδειχθοῦν καί νά καταλάβουν ἀνώτερες θέσεις καί ἐκπρόσωποι τῶν κατώτερων τάξεων, γιά τό λόγο ὅτι ἡ μόρφωση δέν ἦταν τό μοναδικό προσόν ἀνόδου στή στρατιωτική ἱεραρχία. Παρέμεινε ὅμως ὁ στρατός κατά τήν ἐπανάσταση, ἀλλά ἰδιαίτερα μετά τήν παλινόρθωση τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος, στάδιο ἀνοιχτό κυρίως στίς ἀνώτερες τάξεις. Ἀλλά καί στόν τομέα τῆς καταργήσεως τῶν φεουδαλικῶν ὑποχρεώσεων οἱ ρυθμίσεις πού ἐπέβαλε ἡ διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων δέν ἱκανοποίησαν πλήρως τίς προσδοκίες τῶν ἄμεσα ἐνδιαφερομένων. Μολονότι οἱ βασικοί φεουδαλικοί φόροι καί πολλές συναφεῖς ὑποχρεώσεις καταργήθηκαν, ἄλλες τέτοιες ὑποχρεώσεις παρέμειναν καί ἦταν δυνατό νά ἐξαγοραστοῦν μέ τήν ἀποζημίωση τῶν εὐγενῶν ἀπό τούς ἐνδιαφερόμενους. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ ἀδυναμία τῶν περισσότερων δουλοπαροίκων ν' ἀποζημιώσουν τούς κυρίους τους, δέν εἶναι δύσκολο νά ἐξηγηθεῖ ἡ συνεχιζόμενη δυσαρέσκεια στήν ὕπαιθρο πού σύντομα ὁδήγησε

σέ νέες ταραχές. Ἡ ἔκρυθμη κατάσταση συνεχίσθηκε καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 1790, μέχρι τήν κατάργηση τῆς μοναρχίας, ὅταν καταργήθηκαν ὅλες οἱ φεουδαλικές ὑποχρεώσεις χωρίς ἀποζημίωση τῶν εὐγενῶν. Τότε οὐσιαστικά κατοχυρώθηκαν ἀπόλυτα καί οἱ τίτλοι κυριότητας περιουσιακῶν στοιχείων. Γενικά, οἱ νομοθετικές ρυθμίσεις ἐξέφραζαν, ὅπως ἦταν φυσικό, τό διαμορφούμενο συσχετισμό δυνάμεων.

7. *Ἐκκλησιαστική περιουσία*

Ἡ ἐκκλησιαστική περιουσία ἀπασχόλησε τήν πολιτική ἡγεσία τῆς ἐπαναστάσεως ὅσο ἐλάχιστα ζητήματα. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, πρίν ἀπό τήν ἐκδήλωση τῆς ἐπαναστάσεως καί μέ ἀφορμή τίς ἀγωνιώδεις προσπάθειες τῆς βασιλικῆς κυβερνήσεως νά ἐξασφαλίσει πόρους καί ν' ἀποτρέψει τή χρεωκοπία, ἡ περιουσία τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας συγκέντρωσε τήν προσοχή ριζοσπαστῶν καί μεταρρυθμιστῶν. Ἐπικρατοῦσε γενικά ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἐκκλησιαστική περιουσία θά ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν ἐξυπηρέτηση τοῦ δημοσίου χρέους. Στήν ἐθνοσυνέλευση, τόν Αὔγουστο, διατυπώθηκε ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἐκκλησιαστική περιουσία θά ἔπρεπε νά τεθεῖ στήν διάθεση τῆς πολιτείας, ἀλλά ἡ πολιτεία ὡς ἀντάλλαγμα θ' ἀναλάμβανε τά ἔξοδα τῆς ἐκκλησίας καί τή μισθοδοσία τοῦ κλήρου. Ἄλλοι ἀντιπρόσωποι πρότειναν τήν πιό ἐπαναστατική λύση νά δημεύσει ἡ πολιτεία τήν ἐκκλησιαστική περιουσία, ὥστε νά ἐξαφανιστεῖ ὁ κλῆρος ὡς κοινωνική τάξη. Τό Νοέμβριο, ἡ περιουσία τῆς ἐκκλησίας ἐθνικοποιήθηκε καί γιά τήν ἀπόκτηση ἐθνικῶν γαιῶν ἐκδόθηκαν εἰδικά ὁμόλογα, τά ὁποῖα διετίθεντο γιά τήν ἀγορά γαιῶν ἀπό ἰδιῶτες. Μέ διάφορες διευκολύνσεις ἡ ἐθνοσυνέλευση ἐπεδίωκε νά εὐνοήσει ἰδιαίτερα τήν πολυπληθή τάξη τῶν χωρικῶν. Στήν συντριπτική τους πλειοψηφία ὅμως οἱ χωρικοί δέν διέθεταν ἔστω καί τά λίγα χρήματα πού ἀπαιτούνταν γιά τήν πρώτη δόση τῆς ἀγορᾶς. Ἄλλωστε, οἱ περισσότερες γαῖες τῆς ἐκκλησίας ἦσαν μεγάλης ἐκτάσεως καί γιά τό λόγο αὐτό ἀπρόσιτες στούς χωρικούς. Ἔτσι, στίς δημοπρασίες τέτοιων ἐθνικῶν γαιῶν μόνο ὅσοι διέθεταν ρευστό χρῆμα, δηλαδή οἱ ἔμποροι καί ὅσοι χωρικοί ἤδη διέθεταν γαῖες, ἦσαν σέ θέση νά πλειοδοτήσουν γιά τήν ἀπόκτηση τῶν δημοπρατούμενων γαιῶν.

Ἡ ἐθνικοποιημένη ἐκκλησιαστική περιουσία πέρασε ἔτσι, ὄχι στούς ἀκτήμονες ἀγρότες ἀλλά στούς ἀστούς κατά κύριο λόγο, μέ συνέπεια ἡ ἀκτημοσύνη νά παραμείνει ὅπως καί πρίν σοβαρό πρόβλημα —πρόβλημα ὅμως πού διευκόλυνε τήν ἐκβιομηχάνιση τῆς χώρας, ἐπειδή ἀποδέσμευσε τό ἀπαιτούμενο ἐργατικό δυναμικό γιά τήν ἐπάνδρωση τῶν ἐργοστασίων. Ἡ ἀδυναμία ἀποκτήσεως γαιῶν, σέ συνδυασμό μέ τήν κατάργηση τῶν

φεουδαλικῶν ὑποχρεώσεων πρός τούς εὐγενεῖς ἀλλά καί τῆς προστασίας πού ἐξασφάλιζε στούς δουλοπαροίκους τό παλαιό καθεστώς, ὑπῆρξε ἀπό τήν ἄποψη αὐτή παράγοντας ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς γαλλικῆς κοινωνίας καί οἰκονομίας. Ἄλλες φιλελεύθερες νομοθετικές μεταρρυθμίσεις, ἰδιαίτερα μάλιστα ἡ διευκόλυνση τῶν περιφράξεων ἰδιωτικῶν γαιῶν, ὑπονόμευσε ἀκόμη περισσότερο τή θέση τῶν ἀκτημόνων ἀγροτῶν καί συνάμα ἐνίσχυσε τήν ἐμπορευματοποίηση τῆς ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως. Ἡ γαλλική οἰκονομία περνοῦσε τώρα ἀπό τή φάση πού εἶχε ἤδη περάσει ἡ ἀγγλική, ὅπως θά φανεῖ στό οἰκεῖο κεφάλαιο.

8. Βιομηχανία καί ἐμπόριο

Ἀνάλογης ἐμπνεύσεως ἦταν καί ἡ νομοθεσία πού ρύθμιζε τό πλέγμα σχέσεων στόν τομέα τῆς βιομηχανίας. Πολλοί ὑποστήριζαν τήν κατάργηση τῶν συντεχνιῶν, ἐπειδή ἐξασφάλιζαν στά μέλη τους προνόμια πού δέν ἐπιτρέπονταν ἀπό τή γενική κατάργηση τῶν προνομίων. Ἄλλοι πρόβαλλαν ὡς βασικό λόγο γιά τήν κατάργηση τῶν συντεχνιῶν τό γεγονός ὅτι ἀποτελοῦσαν ἀνασταλτικό παράγοντα στόν ἐκσυγχρονισμό τῆς βιομηχανίας καί γενικά τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τῆς χώρας. Μολονότι οἱ συντεχνίες δέν ἦσαν χωρίς ὑποστηρικτές, ἡ ἐθνοσυνέλευση τελικά ψήφισε τήν κατάργησή τους. Δέν καταργήθηκε ὅμως ἡ παλαιά νομοθεσία πού ἀπαγόρευε τήν ἕνωση τῶν ἐργατῶν σέ ἐργατικά συνδικάτα, καθώς καί τήν ἀπεργία. Ἡ σχετική ρύθμιση ἀποτελοῦσε θρίαμβο τῶν ἀστῶν ἐκείνων πού ἔμελλαν νά γίνουν οἱ δυναμικοί ἡγέτες ἑνός νέου καί δυναμικοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος δέν ἀνεχόταν ἀναστολές ὅπως αὐτές πού εἶχαν καταργηθεῖ ἤ ἀναστολές πού ἄλλοι ἐπιθυμοῦσαν νά θεσπίσουν γιά τήν κατοχύρωση δικαιωμάτων πού ἀπέρρεαν ἀπό τίς ἴδιες φιλελεύθερες ἀρχές, ὅπως εἶναι τό δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι καί αὐτό τῆς ἀρνήσεως ἐργασίας, δηλαδή τῆς ἀπεργίας.

Ἀνάλογες ἦσαν καί οἱ ρυθμίσεις τῆς ἐκμεταλλεύσεως τοῦ ὑπόγειου πλούτου. Καταργήθηκε ἔτσι παλαιά νομοθεσία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἀπαιτεῖτο κρατική ἄδεια γιά τήν ἐξόρυξη καί ἐκμετάλλευση τοῦ ὀρυκτοῦ πλούτου. Μέ τή νέα νομοθεσία, οἱ κύριοι τῆς γῆς ἦσαν ἐλεύθεροι νά ἐξορύξουν καί νά ἐκμεταλλευθοῦν τόν ὑπόγειο πλοῦτο ὅπως ἐπιθυμοῦσαν, ἀνενόχλητοι ἀπό περιορισμούς καί παρεμβάσεις κρατικές.

Οἱ φιλελεύθερες ἀπόψεις θριάμβευσαν καί στό ἐμπόριο, ἰδιαίτερα στό ἐσωτερικό. Καταργήθηκαν ὅλοι οἱ ἐσωτερικοί δασμοί καί τά διόδια καθώς καί οἱ περισσότεροι ἔμμεσοι φόροι, καί μειώθηκαν στό ἐλάχιστο οἱ διάφοροι κανονισμοί καί περιορισμοί γιά τή λειτουργία τῶν ἀγορῶν καί πανηγύρεων. Οἱ ρυθμίσεις αὐτές εἶχαν ὡς συνέπεια σέ μερικές περιπτώσεις τήν ἔλλειψη ἀγαθῶν, ἐξαιτίας τῆς μεταφορᾶς τους σέ περιοχές μέ

μεγαλύτερη ζήτηση καί κατανάλωση, καί σέ ἄλλες τήν αὔξηση τῶν τιμῶν, συνέπεια πού ἔγινε περισσότερο αἰσθητή στά φτωχότερα κοινωνικά στρώματα. Ἡ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς διευκολύνθηκε καί ἀπό τή θέσπιση ἑνιαίων μέτρων καί σταθμῶν, τήν ἐνθάρρυνση τῆς ἱδρύσεως καί λειτουργίας πιστωτικῶν καταστημάτων καί τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἀγορᾶς χρήματος.

Λιγότερο φιλελεύθερες ἦσαν οἱ ρυθμίσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Στόν τομέα αὐτόν ἡ ἐθνοσυνέλευση ἦταν ἀντιμέτωπη μέ τά συμφέροντα ἰσχυρῶν ἐμπορικῶν οἴκων πού διεξῆγαν τίς ἐξωτερικές συναλλαγές τῆς χώρας. Καταργήθηκαν βέβαια τά προνόμια ὁρισμένων λιμανιῶν, ὅπως τῆς Μασαλλίας, καθώς καί ἑταιριῶν, ὅπως τῆς Ἑταιρίας τῶν Ἰνδιῶν. Διατηρήθηκαν ὅμως ὁρισμένοι δασμοί καί αὐξήθηκαν ἄλλοι πού εἶχαν μειωθεῖ μέ διμερεῖς ἐμπορικές συμφωνίες πρίν ἀπό τήν ἐπανάσταση. Τό ἐμπόριο μέ τίς ἀποικίες παρέμεινε αὐστηρά ἐλεγχόμενο, παρά τίς πιέσεις τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἀποικιῶν πρός τήν ἀντίθετη κατεύθυνση. Τό ἐμπόριο τῶν ἀποικιῶν μέ τόν ἔξω κόσμο συνέχισε νά ἐλέγχεται ἀπό τή μητρόπολη.

9. Διοικητικές, δικαστικές καί στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις

Συμβιβασμός τῶν ἀρχῶν τῆς ἐπαναστάσεως μέ τήν ὑφιστάμενη κατάσταση ἐπῆλθε καί σέ ἄλλους τομεῖς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου συμβιβασμοῦ ἀποτελοῦν οἱ μεταρρυθμίσεις στήν ἐπαρχιακή διοίκηση τῆς χώρας. Ἡ κατάργηση τῶν προνομίων ἔκανε ἐπιτακτική τή διοικητική ἀναδιοργάνωση, ὥστε νά ἐκλείψουν διοικητικά ὅρια πού ἀκολουθοῦσαν ἤδη καταργηθεῖσες ἐκκλησιαστικές καί φεουδαλικές δικαιοδοσίες. Ἡ χώρα διαιρέθηκε σε 83 νομούς (departements), ἀλλά διατηρήθηκαν τά παλαιά ὅρια ἐκεῖ πού δέν ὑπῆρχε ἀνάγκη ν᾽ ἀλλάξουν. Πολλοί παλαιοί νομοί διαιρέθηκαν, ἄλλοι μικρότεροι συνενώθηκαν γιά ν᾽ ἀποτελέσουν μεγαλύτερους, ἀλλά διατηρήθηκαν οἱ ὀνομασίες τῶν παλαιῶν νομῶν. Βασικός στόχος τῆς χαράξεως τῶν ὁρίων τῶν νομῶν ἦταν ἡ πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ νά βρίσκεται σέ ἀπόσταση ὄχι μεγαλύτερη ἀπό τήν ἀπόσταση πού μποροῦσε νά καλύψει σέ μιά μέρα ἕνας πεζός κάτοικος καί τοῦ πιό ἀπομακρυσμένου οἰκισμοῦ. Οἱ νομοί διαιρέθηκαν σέ ἐπαρχίες μέ στόχο αὐτήν τήν φορά ἡ πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας νά βρίσκεται σέ ἀπόσταση ἀπό ὅλους τούς οἰκισμούς της ὄχι μεγαλύτερη ἀπό αὐτήν πού χρειαζόταν ἕνας πεζός νά ἐπισκεφθεῖ τήν ἐπαρχιακή πρωτεύουσα καί νά ἐπιστρέψει στόν τόπο κατοικίας τήν ἴδια μέρα. Οἱ ἐπαρχίες διαιρέθηκαν σέ μικρότερες ἑνότητες, τίς κοινότητες, πού συνέπιπταν μέ τίς παλαιές ἐνορίες.

Ἐπικεφαλῆς τῶν νομῶν, ἐπαρχιῶν καί κοινοτήτων ἦσαν ἐκλεγμένα συμβούλια, μέ ἐκτελεστικές καί συμβουλευτικές ἁρμοδιότητες. Τήν κεντρική κυβέρνηση ἐκπροσωποῦσε ἕνας διοικητικός ὑπάλληλος, ἐκλεγμένος καί

αὐτός, ὄχι διορισμένος. Ἡ ἐθνοσυνέλευση προίκισε ἔτσι τή Γαλλία μέ ἕνα ἐξαιρετικά ἀποκεντρωμένο διοικητικό σύστημα, πού δεν εἶχε προηγούμενο τήν ἐποχή καί πού πήγαζε ἀπό τήν ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ἡ ὁποία ἦταν ἔκδηλη σέ ὅλους τούς τομεῖς τῆς διακυβερνήσεως τῆς χώρας.

Κάθε διοικητική ἑνότητα διέθετε τό δικαστήριό της: εἰρηνοδικεῖο οἱ ἕδρες τῶν κοινοτήτων, πολιτικό δικαστήριο οἱ πρωτεύουσες τῶν ἐπαρχιῶν καί ποινικό δικαστήριο οἱ πρωτεύουσες τῶν νομῶν. Οἱ δικαστές ἦσαν αἱρετοί, ἀλλά ἀμείβονταν ἀπό τό κράτος. Τά ποινικά δικαστήρια ἦσαν ὁρκωτά καί λειτουργοῦσαν μέ βάση νέο ποινικό κώδικα πού εἶχε συντάξει ἡ ἐθνοσυνέλευση μέ βάση τίς φιλελεύθερες ἀρχές τοῦ μεγάλου Ἰταλοῦ νομομαθοῦς Μπεκαρία (Cesare Beccaria). Τά βασανιστήρια ἀπαγορεύονταν καί οἱ θανατικές ποινές ἐκτελοῦνταν δημόσια. Οἱ διάδικοι εἶχαν τό δικαίωμα τῆς ἐφέσεως. Ἐπρόκειτο χωρίς ἀμφιβολία γιά τό πιό προοδευτικό καί ἀνθρώπινο νομικό σύστημα ἐν ἰσχύι τήν ἐποχή αὐτή.

Στό στρατιωτικό τομέα ἡ ἐθνοσυνέλευση ὑπῆρξε περισσότερο συντηρητική: νομιμοποίησε τήν πολιτοφυλακή πού δημιουργήθηκε τούς κρίσιμους θερινούς μῆνες τοῦ 1789 καί τήν ὀνόμασε ἐθνοφυλακή. Ἡ ἐθνοφυλακή ὅμως δέν ὑποκατέστησε τόν τακτικό στρατό, παρά μόνο στήν τήρηση τῆς τάξεως. Ὁ παλαιός τακτικός στρατός διατηρήθηκε, ἀλλά σύντομα ἀποσυντέθηκε, ὅταν ἡ συνέλευση θέσπισε τήν προαγωγή τῶν στρατιωτῶν στήν ἱεραρχία τοῦ σώματος τῶν ἀξιωματικῶν καί οἱ εὐγενεῖς ἀξιωματικοί ἄρχισαν νά ἐγκαταλείπουν μαζικά τό στράτευμα. Γιά ν᾽ ἀντιμετωπιστεῖ τό πρόβλημα, δόθηκε ἡ ἄδεια σέ ἐθνοφύλακες νά καταταγοῦν σ᾽ ἕνα σῶμα πολιτῶν, τό ὁποῖο ἀποτέλεσε τό νέο στρατό τῆς χώρας, ὁ ὁποῖος ἀρχικά λειτουργοῦσε παράλληλα μέ τόν παλαιό ἐπαγγελματικό στρατό.

10. Τό σύνταγμα τοῦ 1791

Σέ ἀντίθεση μέ τίς οἰκονομικές, κοινωνικές καί διοικητικές μεταρρυθμίσεις, πού ἄφησαν ἀνεξίτηλα ἴχνη στήν κοινωνία τῆς Γαλλίας ἀλλά καί στό ἐξωτερικό, τό σύνταγμα πού προῆλθε ἀπό τήν ἐθνοσυνέλευση τό 1791 ἀποδείχθηκε ἐφήμερο, μολονότι ἀποτελοῦσε καί αὐτό, ὅπως καί οἱ ἄλλες μεταρρυθμίσεις, συμβιβασμό ἀρχῶν καί συμφερόντων. Τό σύνταγμα διατηροῦσε τήν μοναρχία, περιόριζε τό δικαίωμα τῆς ψήφου καί κατοχύρωνε τίς περιουσίες τῶν ἀστῶν καί τῶν ἀριστοκρατῶν. Σύμφωνα μέ διάταξη πού πρότεινε ὁ ἀββᾶς Σιεγιές (Emmanuel Joseph Sieyès), οἱ πολίτες χωρίζονταν σέ δύο κατηγορίες: παθητικοί πολίτες, πού εἶχαν ὅλα τα πολιτικά δικαιώματα ἐκτός ἀπό τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν καί αὐτό τοῦ ἐκλέγεσθαι, τά ὁποῖα εἶχαν μόνο οἱ ἐνεργοί πολίτες, δηλαδή πολίτες πού κατέβαλλαν ἐτήσιους φόρους τουλάχιστον ἴσους μέ τριῶν ἡμερῶν ἀμοιβές. Ἐνεργοί

πολίτες, μέ βάση τό κριτήριο αὐτό, ἦσαν λιγότεροι ἀπό 4,5 ἑκατομμύρια σέ σύνολο πληθυσμοῦ 25 ἑκατομμυρίων. Οἱ ἐνεργοί πολίτες ἐξέλεγαν μόνο τούς κοινοτικούς ἄρχοντες, καθώς καί τούς ἐκλέκτορες, οἱ ὁποῖοι ἐκλέγονταν μόνο μεταξύ τῶν εὐπόρων πολιτῶν, 50.000 κατά ἕναν ὑπολογισμό. Οἱ ἐκλέκτορες ἀναδείκνυαν ὅλους τούς ἄλλους αἱρετούς ἄρχοντες: βουλευτές, ἐπαρχιακούς καί νομαρχιακούς συμβούλους, καθώς καί δικαστές.

Ἡ βουλή κατά τό σύνταγμα ἐκλεγόταν γιά δύο χρόνια καί εἶχε ἀρκετές καί σημαντικές ἐξουσίες: πρότεινε καί ψήφιζε τούς νόμους, εἶχε τήν ἀποκλειστική εὐθύνη τοῦ προϋπολογισμοῦ, ἀποφάσιζε τήν κήρυξη πολέμου καί τή σύναψη εἰρήνης, καί μποροῦσε ν᾿ ἀπευθυνθεῖ ἀπ᾿ εὐθείας στό λαό. Ἀλλά καί ὁ μονάρχης, μολονότι δέν ἦταν πλέον βασιλιάς τῆς Γαλλίας «ἐλέῳ Θεοῦ», διέθετε ἀκόμη ἀρκετήν ἰσχύ: διόριζε καί ἀπέπεμπε ἀπό τήν ἐξουσία ἕξι ὑπουργούς, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ὑπεύθυνοι σέ αὐτόν, ὄχι στή βουλή, καί δέν ἦσαν βουλευτές. Ὁ μονάρχης ἤλεγχε ἀκόμη τό στρατό καί τό ναυτικό, ἐπειδή διόριζε μεγάλο ἀριθμό ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν τῶν ἐνόπλων δυνάμεων, κατηύθυνε τίς διπλωματικές σχέσεις τῆς χώρας καί πρότεινε τήν κήρυξη πολέμου καί τή σύναψη εἰρήνης στή βουλή. Ἐπίσης, πού εἶναι ἴσως τό σπουδαιότερο, ὁ βασιλιάς εἶχε τό δικαίωμα τῆς ἀρνησικυρίας. Ἄρνησή του νά κυρώσει νόμο ψηφισμένο ἀπό τήν βουλή, γιά ν᾿ ἀνατραπεῖ, ἀπαιτοῦσε πλειοψηφία δύο τρίτων ἀπό δύο διαδοχικές βουλές. Μποροῦσε ἔτσι ὁ βασιλιάς ν᾿ ἀποτρέψει τήν ἐφαρμογή νόμου ἐπί δύο τουλάχιστον χρόνια. Ὡστόσο, ὁ μονάρχης δέν εἶχε τό δικαίωμα διαλύσεως τῆς βουλῆς.

Τό σύνταγμα, μέ τίς ἐκτεταμένες ἐξουσίες πού ἐξασφάλιζε τόσο στή νομοθετική ἐξουσία ὅσο καί στήν ἐκτελεστική, προϋπέθετε συμφωνία τῶν δύο κλάδων, προκειμένου νά λειτουργήσει ὁμαλά. Ἦταν μιά προϋπόθεση πού δέν μποροῦσε νά θεωρεῖται δεδομένη σέ μιά περίοδο, κατά τήν ὁποία ἡ βουλή καί ὁ βασιλιάς ἐπηρεάζονταν ἀπό συγκρουόμενα κάποτε συμφέροντα σέ μιά ρευστή πολιτική κατάσταση πού δέν εὐνοοῦσε τή διαμόρφωση συναινέσεως σέ πολλά ζητήματα ἀλλά τίς ἀντιθέσεις καί τίς συγκρούσεις τόσο στή βουλή ὅσο καί ἔξω ἀπό αὐτήν. Τό χαρακτηριστικό αὐτό, πού ἐντοπίζεται καί στό σύνταγμα τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς τότε κρατούσας ἀρχῆς γιά τήν ἀνάγκη διαμορφώσεως συναινέσεως μεταξύ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας καί τῆς ἐκτελεστικῆς, προκειμένου νά ἐπιτυγχάνεται ἀμοιβαῖος ἔλεγχος καί ἐξισορρόπηση τῶν διαφόρων συμφερόντων.

11. Κράτος καί ἐκκλησία

Ἀναφέρθηκαν ἤδη οἱ σχέσεις τοῦ κράτους μέ τήν ἐκκλησία σέ σχέση μέ τήν ἐθνικοποίηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας. Ἀπομένουν νά ἐξε-

ταστοῦν οἱ συνταγματικές ρυθμίσεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος ἀπό τήν ἐπαναστατική ἐξουσία. Ἡ ἐθνικοποίηση τῆς περιουσίας της καί ἡ ἐπακόλουθη ἀδυναμία τῆς ἐκκλησίας ν᾽ ἀνταποκριθεῖ στίς ἀνάγκες της, σέ συνδυασμό μέ τή νέα διοικητική διαίρεση τῆς χώρας πού ἔθιγε τήν παλαιά δικαιοδοσία τῶν ἐπισκόπων, ἀπαιτοῦσαν τή ρύθμιση πολλῶν ζητημάτων πού εἶχαν προκύψει ἀπό τίς ἀλλαγές αὐτές. Ἡ ρύθμιση αὐτή ἔγινε μέ τή μορφή καταστατικοῦ χάρτη τῆς ἐκκλησίας πού ἐνσωματώθηκε στό σύνταγμα τῆς χώρας. Οἱ ἀντικληρικές διαθέσεις πολλῶν βουλευτῶν εἶχαν ἤδη ἀτονήσει καί κανείς δέν φαινόταν διατεθειμένος νά ὑποστηρίξει σοβαρά τό χωρισμό κράτους καί ἐκκλησίας καί τήν ὀργάνωση μιᾶς πολιτείας ἀπαλλαγμένης ἀπό ἐκκλησιαστικούς θεσμούς. Στόχος τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἦταν ὁ ἔλεγχος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μηχανισμοῦ ἀπό τήν πολιτεία. Ἡ ἐκκλησιαστική διοίκηση ὀργανώθηκε ἔτσι ὥστε νά συμπίπτει μέ τήν πολιτική διοίκηση: μία ἐπισκοπή σέ κάθε νομό. Ὅλοι οἱ κληρικοί ἦσαν στό ἑξῆς μισθωτοί τοῦ δημοσίου, ὅπως ἤδη αναφέρθηκε καί, τό σπουδαιότερο, ὅλοι ἐκλέγονταν, οἱ ἐπίσκοποι ἀπό νομαρχιακές συνελεύσεις καί οἱ ἱερεῖς ἀπό ἐπαρχιακές. Στίς συνελεύσεις αὐτές, ἄς σημειωθεῖ, εἶχαν δικαίωμα ψήφου, ὄχι μόνο οἱ Καθολικοί, ἀλλά καί οἱ Διαμαρτυρόμενοι, ἀκόμη καί οἱ Ἑβραῖοι. Ἐπίσης, οἱ ἐπίσκοποι δέν εἶχαν τό δικαίωμα ν᾽ ἀπευθυνθοῦν στόν προκαθήμενο τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας γιά τήν ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς τους. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικητικῆς ἱεραρχίας ἦσαν ὑποχρεωμένοι, ὅπως αὐτοί τῆς πολιτικῆς διοικήσεως, νά ὁρκιστοῦν ἀφοσίωση στό ἔθνος καί πίστη στό βασιλιά, στό σύνταγμα καί στούς νόμους τοῦ κράτους.

Ὁ καταστατικός χάρτης τῆς ἐκκλησίας ἔγινε δεκτός ἀπό τούς περισσότερους κατώτερους κληρικούς, ἀλλά προκάλεσε τή σφοδρή ἀντίδραση τῆς πλειοψηφίας τῶν ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι δέν ἦσαν διατεθειμένοι ν᾽ ἀπεμπολήσουν ἀδιαμαρτύρητα τά δικαιώματά τους πού ἀπέρρεαν ἀπό τήν παραδοσιακή ὀργάνωση τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ πάπας Πίος ΣΤ΄, ὅπως ἀναμενόταν, δέν ἀποδέχθηκε τίς ἐκκλησιαστικές ρυθμίσεις στήν Γαλλία, τίς ὁποῖες θεωροῦσε προϊόν ἀνθρώπων χωρίς κανένα σεβασμό πρός τήν ἐκκλησία καί τίς παραδόσεις της. Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1791 ὁ πάπας καταδίκασε ἐπίσημα τόσο τόν καταστατικό χάρτη τῆς ἐκκλησίας τῆς Γαλλίας ὅσο καί τήν ἴδια τήν ἐπανάσταση.

Συνέπεια τῆς καταδίκης αὐτῆς ὑπῆρξε ἡ ρήξη στούς κόλπους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας στήν ἐπαναστατημένη χώρα, ἡ ὁποία ἐξελίχθηκε σέ σχίσμα σέ ὁλόκληρη τήν ἐκκλησία. Δημιουργήθηκαν οὐσιαστικά δύο ἐκκλησίες, ἡ συνταγματική ἐκκλησία, ἡ ὁποῖα ἀναγνωριζόταν ἀπό τήν πολιτεία καί τῆς ὁποίας τά μέλη εἶχαν ὁρκιστεῖ πίστη στό σύνταγμα καί τούς νόμους τῆς πολιτείας καί ἦσαν μισθωτοί τοῦ κράτους, καί οἱ κληρικοί πού παρέμεναν πιστοί στόν πάπα, οἱ ὁποῖοι δέν ἀναγνώριζαν τόν καταστατικό

χάρτη πού εἶχε θεσπίσει ἡ συνέλευση καί ἀρνούνταν νά ὁρκιστοῦν πίστη στό σύνταγμα τῆς χώρας. Τό σχίσμα σύντομα ἐπεκτάθηκε καί στό λαό καί στίς πολιτικές, οἰκονομικές καί κοινωνικές διαφορές πού χώριζαν τούς Γάλλους, προστέθηκαν τώρα καί οἱ ἐκκλησιαστικές. Ὁ Λουδοβίκος δέν ἔκρυβε τήν ὑποστήριξή του πρός τούς Ρωμαιοκαθολικούς κληρικούς, ὑποστήριξη πού εὕρισκε ἀνταπόκριση μεταξύ τῶν χωρικῶν πού παρέμεναν πιστοί στήν παραδοσιακή ἐκκλησία.

12. Ἐπισφαλής συναίνεση (1791)

Ἡ ἐκκλησιαστική κρίση ὁδήγησε σέ ἀνοιχτή ρήξη μεταξύ βασιλέως και ἐθνοσυνελεύσεως τόν Ἰούνιο τοῦ 1791, ὅταν ὁ πρῶτος προσπάθησε ἀνεπιτυχῶς νά δραπετεύσει στό ἐξωτερικό γιά νά ὀργανώσει συντονισμένη ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς ἐπαναστάσεως. Ἡ ἀποτυχημένη βασιλική ἀπόπειρα εἶχε ὡς συνέπεια τήν ἀνάληψη τῶν ἐξουσιῶν τοῦ μονάρχη ἀπό τήν ἐθνοσυνέλευση, ἡ ὁποία τώρα συγκέντρωνε καί τίς ἁρμοδιότητες τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας. Τό πολίτευμα ἦταν πλέον μοναρχικό μόνο τυπικά, ἀλλά ἡ ἐπαναστατική ἐξουσία δίσταζε νά προκηρύξει τήν ἀβασίλευτη δημοκρατία.

Ὁ φόβος ὡστόσο προκλήσεως ταραχῶν ἀπό τά συντηρητικά στοιχεῖα ὁδήγησε τήν συνέλευση νά τροποποιήσει τό σύνταγμα πρός συντηρητικές κατευθύνσεις τό καλοκαίρι τοῦ 1791. Περιορίσθηκε ἔτσι ἀκόμη περισσότερο ὁ ἀριθμός τῶν ἐκλεκτόρων. Περιορίσθηκε ἐπίσης ἡ δράση τῶν πολιτικῶν λεσχῶν, καί ἔπαυσε μέ εἰδική πράξη ὁ καταστατικός χάρτης τῆς ἐκκλησίας ν' ἀποτελεῖ μέρος τοῦ συντάγματος. Τέλος ὁ Λουδοβίκος ἀνέκτησε τίς συνταγματικές ἐξουσίες του. Κάτω ὅμως ἀπό αὐτήν τήν ἐπιφανειακή συναίνεση ὑπῆρχε ἕνα βαθύ χάσμα πού χώριζε ὅλο καί περισσότερο τούς Γάλλους σέ ὑποστηρικτές τῆς ἐπαναστάσεως καί σέ πολέμιούς της. Ἡ ἀντίδραση τῆς μοναρχικῆς Εὐρώπης ἐπέδρασε ὡς καταλύτης καί εἶχε σοβαρές ἐπιπτώσεις τόσο στή Γαλλία ὅσο καί στό ἐξωτερικό.

13. Ἡ ἀντίδραση τῆς μοναρχικῆς Εὐρώπης

Ἡ εἴδηση τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ λαοῦ τοῦ Παρισιοῦ τόν Ἰούλιο καί τόν Αὔγουστο τοῦ 1789 προκάλεσε στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη διάφορα συναισθήματα. Ἡ ἐπανάσταση ἔγινε δεκτή μέ ἐνθουσιασμό ἀπό τούς προοδευτικούς λογίους πού παρακολουθοῦσαν τίς πνευματικές ἐξελίξεις στή γαλλική πρωτεύουσα μέ ἀδιάπτωτο ἐνδιαφέρον ἐπί πολλές δεκαετίες. Οἱ πολιτικοί ἡγέτες, ἀντίθετα, ὑποδέχθηκαν τήν ἐπανάσταση μέ ἀνάμικτα αἰσθήματα: Οἱ ταραχές δημιουργοῦσαν προβλήματα στήν κυβέρνηση τῆς Γαλλίας καί

μείωναν τήν παρουσία της στίς διεθνεῖς ὑποθέσεις καί τούς ἀνταγωνισμούς, ἀλλά μποροῦσαν νά περάσουν τά σύνορα τῆς χώρας καί νά εἰσβάλουν καί στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη σάν ἐπιδημία. Οἱ πολιτικές ἐξελίξεις στή Γαλλία θορύβησαν ἰδιαιτέρως τούς μονάρχες, τούς εὐγενεῖς καί τόν κλῆρο. Ὁ περιορισμός τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ἡ κατάργηση τῶν φεουδαλικῶν προνομίων, ἡ διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων, ἡ ἐθνικοποίηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας ἔστρεψαν ἐναντίον τῆς ἐπαναστάσεως ὅλους τούς ἐκπροσώπους τῆς ἐξουσίας στήν μοναρχοκρατούμενη καί ἀριστοκρατούμενη Εὐρώπη. Ἡ συρροή προσφύγων ἀριστοκρατῶν (émigrés) ἀπό τή Γαλλία ἐνίσχυσε τή θέση ὅλων ἐκείνων πού συνιστοῦσαν τή λήψη μέτρων ἐναντίον τῆς ἐπαναστατικῆς ἐξουσίας στήν Γαλλία.

Ἡ ἐπανάσταση στή Γαλλία εἶχε ἐκδηλωθεῖ καί ἐπικρατήσει στό ὄνομα τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καί βουλήσεως. Ἐπρόκειτο γιά ἀρχή πού, ἄν γινόταν ἀποδεκτή, μποροῦσε ν' ἀποδειχθεῖ δυναμίτης στά θεμέλια τοῦ πολιτικοῦ καθεστῶτος πού ἐπικρατοῦσε στήν Εὐρώπη. Οἱ Γάλλοι εἶχαν ἀμφισβητήσει ἤ καί καταργήσει καθιερωμένες ἀρχές καί θεσμούς· εἶχαν ἀκόμη διακηρύξει τήν ἀπόφασή τους σέ πολλές περιπτώσεις ὅτι ἦσαν Γάλλοι, ὄχι ἐπειδή οἱ ἐπαρχίες στίς ὁποῖες κατοικοῦσαν εἶχαν προσαρτηθεῖ μέ συνθῆκες μεταξύ μοναρχῶν, ἀλλά διότι οἱ ἴδιοι ἐπιθυμοῦσαν νά δηλώνουν αὐτήν τους τήν ταυτότητα. Ἡ τελευταία αὐτή ἀρχή, δηλαδή ἡ ἐπιθυμία καί ἡ ἀπόφαση τοῦ λαοῦ ὡς κριτήριο ἐθνικῆς ταυτότητας, μποροῦσε ν' ἀποδειχθεῖ καταλυτική σ' ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη. Ἄν τά δικαιώματα τῶν λαῶν-ἐθνῶν ἦσαν ἀνεξάρτητα ἀπό τίς συνθῆκες τῶν ἡγεμόνων, ὅπως ὑποστήριζαν οἱ Γάλλοι ἐπαναστάτες, καί ἡ κυριαρχία τῶν λαῶν ἡ μόνη οὐσιαστική κυριαρχία, ἀμφισβητούνταν τότε τά κυριαρχικά δικαιώματα ὅλων τῶν ἡγεμόνων ἐπί τῶν ἐδαφῶν καί τῶν λαῶν πού κυβερνοῦσαν καί θεωροῦσαν ὑπηκόους των.

Οἱ ἀρχές αὐτές εἶχαν σοβαρές ἐπιπτώσεις στό διεθνές δίκαιο καί τίς διακρατικές σχέσεις τῆς ἐποχῆς, κατά τήν ὁποία τά σύνορα τῶν διαφόρων χωρῶν δέν ἀκολουθοῦσαν ἐθνικά ὅρια ἀλλά δυναστικές κτήσεις. Ἡ ἀρχή τῆς αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν ἔθετε ἐν ἀμφιβόλῳ τίς κτήσεις αὐτές καί τά ὅριά τους. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐτίθετο ζήτημα κυριαρχίας γιά τήν Ἀβινιόν, πού ἦταν παπική κτήση, καί τήν Σαβοΐα, πού ἦταν ἐπαρχία τῆς Σαρδηνίας. Οἱ Βέλγοι ἐπίσης ἔσπευσαν ν' ἀποκηρύξουν τήν αὐστριακή κυριαρχία καί νά κηρύξουν τήν ἕνωσή τους μέ τούς Γάλλους, στό ὄνομα τῆς αὐτοδιαθέσεως. Ἡ ἐθνοσυνέλευση στό Παρίσι ἐκαλεῖτο ν' ἀποφασίσει πλέον ἐπί ζητημάτων πού μποροῦσαν νά ὁδηγήσουν τή χώρα σέ πόλεμο μέ ἄλλες εὐρωπαϊκές χῶρες. Τόν Ἰούλιο τοῦ 1791 ἡ συνέλευση πῆρε τήν ἱστορική ἀπόφαση ὅτι καί ἄλλοι λαοί, ὅπως οἱ Γάλλοι, εἶχαν τό δικαίωμα τῆς αὐτοδιαθέσεως καί, ἄν ἐπιθυμοῦσαν, μποροῦσαν νά ἑνωθοῦν μέ τούς Γάλλους.

Οἱ ἐπαναστατικές ἀρχές ὑπῆρξαν τό ἰδεολογικό ὑπόβαθρο τῆς ὀγκούμενης ἀντεπαναστατικῆς κινήσεως στήν Εὐρώπη, ἐνῶ οἱ ἀριστοκράτες πρόσφυγες ἀπό τήν Γαλλία ἀποτέλεσαν ἰσχυρή ὁμάδα πιέσεως γιά τή λήψη μέτρων κατά τῆς ἐπαναστατικῆς ἐξουσίας. Ὁ ἀριθμός τῶν προσφύγων αὐξανόταν συνεχῶς, ἰδιαίτερα μετά τό 1790 καί τό 1791 καί τίς ἀνταρσίες στό στρατό τῶν ἐτῶν αὐτῶν πού ἀνάγκασαν πολλούς εὐγενεῖς ἀξιωματικούς νά ἐγκαταλείψουν τήν Γαλλία. Οἱ ἐλπίδες τῶν προσφύγων αὐτῶν, καθώς καί τοῦ Γάλλου μονάρχη πού βρισκόταν στό ἔλεος τῆς ἐπαναστατικῆς κυβερνήσεως, στρέφονταν κυρίως πρός τόν αὐτοκράτορα τῶν Ἁψβούργων, τόν Ἰωσήφ Β΄, ἀδελφό τῆς βασίλισσας τῆς Γαλλίας Μαρίας Ἀντουανέττας, καί στόν διάδοχό του (ὁ Ἰωσήφ Β΄ πέθανε τό Φεβρουάριο τοῦ 1790) Λεοπόλδο Β΄. Μετά τήν ἀποτυχημένη ἀπόπειρα διαφυγῆς τοῦ Λουδοβίκου στό ἐξωτερικό, ὁ αὐτοκράτορας καί ὁ βασιλιάς τῆς Πρωσίας ἐξέδωσαν στό Πίλλνιτς τήν πρώτη προειδοποίηση πρός τούς Γάλλους ἐπαναστάτες.

Ἡ προειδοποίηση αὐτή ὡστόσο εἶχε ὡς συνέπεια νά σκληρύνει ἡ στάση τῶν ἐπαναστατῶν ἀντί νά γίνει πιό μετριοπαθής, ὅπως ἀνέμεναν οἱ συντάκτες της. Πολλοί Γάλλοι πατριῶτες ἐπιδίωκαν, ἄλλωστε, μιά ἀναμέτρηση μέ τή μοναρχική Εὐρώπη, γιά νά σιγήσει ἡ κριτική ἐναντίον τῆς ἐπαναστατικῆς ἐξουσίας στό ἐσωτερικό. Πρός τήν ἴδια κατεύθυνση πίεζαν καί πολλοί Ὁλλανδοί καί Βέλγοι ἐπαναστάτες πού εἶχαν ζητήσει καταφύγιο στή Γαλλία, καθώς καί Ἑλβετοί, Σαβογιάροι καί Ἰταλοί πού ἐπιδίωκαν νά ἐγκαθιδρύσουν στίς χῶρες τους καθεστῶτα ὅπως αὐτό τῆς Γαλλίας. Ἰσχυρή φιλοπολεμική ὁμάδα ἀποτελοῦσαν καί οἱ Γιρονδίνοι, ἐκπρόσωποι στήν συνέλευση ἰσχυρῶν μεσοαστικῶν συμφερόντων πού ὑποστήριζαν τήν ἀποδέσμευση τῆς ἀγορᾶς ἀπό τούς ὑφιστάμενους περιορισμούς καί τήν ἀνακήρυξη ὁμοσπονδιακῆς δημοκρατίας. Ἀντίθετοι στόν πόλεμο κατά τή φάση αὐτή τῆς ἐπαναστάσεως ἦσαν οἱ Ἰακωβίνοι, πού συνιστοῦσαν μαζί μέ τούς Γιρονδίνους τήν ἀριστερά στήν συνέλευση. Οἱ Ἰακωβίνοι πίστευαν ὅτι ἡ πολεμική ἀναμέτρηση μέ τούς μονάρχες τῆς Εὐρώπης θά ὁδηγοῦσε στήν κατάρρευση τῆς ἐπαναστάσεως καί στήν ἐγκαθίδρυση στρατιωτικῆς δικτατορίας. Ἀνάλογες ἦσαν καί οἱ ἐκτιμήσεις τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας, καί γιά τόν λόγο αὐτό εὐνοοῦσε τόν πόλεμο. Ἡ προκλητική στάση τοῦ διαδόχου τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος πέθανε τό Μάρτιο τοῦ 1792, εὐνοοῦσε τά σχέδια ὅσων ἐπιδίωκαν μιά τέτοια ἀναμέτρηση. Τόν Ἀπρίλιο τοῦ ἴδιου χρόνου ὁ Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ πρότεινε στή συνέλευση τήν κήρυξη τοῦ πολέμου ἐναντίον τοῦ νέου αὐτοκράτορα Φραγκίσκου Β΄, καί ἡ συνέλευση μέ λίγες ψήφους ἀρνητικές ἐνέκρινε τή βασιλική πρόταση.

Ὁ πόλεμος ἄλλαξε ριζικά τήν πορεία τῆς ἐπαναστάσεως· τόσο πολύ ὥστε νά θεωρεῖται ὅτι προκάλεσε μιά νέα ἐπανάσταση. Μέχρι τό 1792, ἐλάχιστο αἷμα εἶχε χυθεῖ στή Γαλλία. Σποραδικά θύματα μεταξύ τῶν εὐγενῶν

στήν ὕπαιθρο καί ἄλλα στό Παρίσι κατά τίς συγκρούσεις τόν 'Ιούλιο καί τόν 'Οκτώβριο τοῦ 1789 ἦταν ἀποτέλεσμα αὐθόρμητων ἐκρήξεων λαϊκῆς ὀργῆς ἤ πανικοῦ. Ὁ κλῆρος εἶχε ἀποζημιωθεῖ γιά τήν ἀπώλεια τῆς περιουσίας του. Εἶχαν ἐπίσης ἀποζημιωθεῖ ὅσοι ἀπό τούς ἀριστοκράτες εἶχαν ζητήσει ν' ἀποζημιωθοῦν ἀπό τή συνέλευση γιά τήν ἀπώλεια τῶν φεουδαλικῶν δικαιωμάτων τους, σύμφωνα μέ τή διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων.

Ὁ πόλεμος ἄλλαξε τήν κατάσταση, ἐπειδή ἔθετε σέ κίνδυνο τήν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας. Γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας καί ἀνεξαρτησίας, θεωρήθηκε ἀπαραίτητο νά περιοριστοῦν προσωρινά οἱ πολιτικές, κοινωνικές, οἰκονομικές καί πνευματικές ἐλευθερίες. 'Εξάλλου, ὁ πόλεμος ἀπεκάλυψε τίς πραγματικές ἐπιδιώξεις τοῦ Γάλλου μονάρχη. Κρίθηκε ὅτι ὁ Λουδοβίκος δέν ταυτιζόταν πλέον μέ τά συμφέροντα τοῦ ἔθνους ἀλλά μέ αὐτά τῶν ἐστεμμένων τῆς Εὐρώπης. Ὁ βασιλιάς καί ὅσοι δέν ὑποστήριζαν τήν ἐπαναστατική ἐξουσία θεωρούνταν πλέον προδότες. Εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι χωρίς τόν πόλεμο δέν θά προκαλεῖτο ἡ φυσική ἐξόντωση τῶν ἀντιφρονούντων, ἡ Τρομοκρατία, ὅπως ἔμεινε γνωστή αὐτή ἡ ἐξόντωση· καί χωρίς τήν Τρομοκρατία δέν εἶναι βέβαιο ὅτι θά ἐπικρατοῦσε ἡ ἐπανάσταση, μέ τή μορφή καί τήν κατεύθυνση τουλάχιστον πού ἐπικράτησε.

Οἱ συνθῆκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἄρχισε ὁ πόλεμος ἦσαν δυσμενεῖς γιά τούς Γάλλους. 'Εκτός ἀπό τήν Αὐστρία, ἡ Γαλλία εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καί τήν Πρωσία, ἡ ὁποία διέθετε τόν πιό σύγχρονο στρατό τῆς ἐποχῆς. Ὅπως ἀναμενόταν, οἱ πρῶτες συγκρούσεις ὁδήγησαν σέ ἧττες τῶν Γάλλων καί μάλιστα ταπεινωτικές. Οἱ στρατιῶτες ἐγκατέλειπαν τίς τάξεις καί συχνά στρέφονταν ἐναντίον τῶν ἀξιωματικῶν ἤ καί αὐτομολοῦσαν στόν ἐχθρό. Οἱ πρῶτες ἀποτυχίες στά γαλλοβελγικά σύνορα ἔσπειραν τόν πανικό στή γαλλική πρωτεύουσα καί ὁδήγησαν σέ σκλήρυνση τῆς ἐπαναστατικῆς ἐξουσίας. Ἡ ἔνταση αὐξήθηκε ὅταν ὁ βασιλιάς ἀρνήθηκε νά ἐπικυρώσει τή σύσταση εἰδικοῦ στρατιωτικοῦ σώματος γιά τήν ὑπεράσπιση τοῦ Παρισιοῦ. 'Αναμένοντας τή συντριβή τῶν ἐπαναστατῶν καί τήν εἴσοδο τῶν Αὐστριακῶν καί τῶν Πρώσων στήν πρωτεύουσα, ὁ Λουδοβίκος σκλήρυνε καί αὐτός τή στάση του ἀπέναντι στή συνέλευση, μέ συνέπεια νά παραιτηθοῦν ἀπό τήν κυβέρνηση τά μετριοπαθῆ στοιχεῖα καί ν' ἀπομονωθεῖ ἀκόμη περισσότερο ὁ Γάλλος μονάρχης.

Τόν 'Ιούλιο τοῦ 1792 συνέρρευσαν στήν πρωτεύουσα ἐπαναστατικά στρατεύματα ἀπό διάφορες ἐπαρχίες τῆς χώρας. Μιά προκλητική διακήρυξη ἐκ μέρους τῶν Πρώσων πρός τό ἐπαναστατικό καθεστώς ἀντί νά πτοήσει τούς ἐπαναστάτες ἐνίσχυσε τά ἀκραῖα ἐκεῖνα στοιχεῖα πού ἐξωθοῦσαν τά πράγματα σέ ἀνοιχτή ἀναμέτρηση μονάρχη καί συνελεύσεως. Στίς 10 Αὐγούστου σημειώθηκε ἐξέγερση τῶν παρισινῶν μαζῶν μέ τήν ὑποκίνηση

λαϊκῶν ἡγετῶν, κυρίως τοῦ Ροβεσπιέρου καί τοῦ Δαντών, πού ἀνάγκασε τό μονάρχη νά ζητήσει καταφύγιο στή συνέλευση. Ἡ λαϊκή πίεση ὅμως ἀνάγκασε τή συνέλευση νά παραδώσει τό μονάρχη στήν ἡγεσία τῆς ἐξεγέρσεως καί νά προκηρύξει ἐκλογές μέ καθολική ψηφοφορία γιά τήν ἀνάδειξη συντακτικῆς συνελεύσεως καί νέας κυβερνήσεως. Ὁ βασιλιάς τέθηκε ὑπό περιορισμό καί οὐσιαστικά ἦταν πλέον στή διάκριση τῶν ριζοσπαστικῶν ἐκείνων στοιχείων τοῦ Παρισιοῦ, τῶν ὁποίων ἡ ἐπιρροή καί ἡ ἰσχύς εἶχαν αὐξηθεῖ τόν τελευταῖο καιρό καί ἔμελλαν ν᾽ αὐξηθοῦν ἀκόμη πιό πολύ. Εἶχαν ἤδη συλληφθεῖ ἀρκετοί πού θεωρούνταν ὅτι βρίσκονταν σέ ἐπαφή μέ εὐγενεῖς πρόσφυγες, καθώς καί πολλοί βασιλικοί, καί συνελήφθησαν καί ἄλλοι μετά τόν περιορισμό τοῦ μονάρχη.

Τό Σεπτέμβριο τοῦ 1792 τά γαλλικά στρατεύματα μέ διοικητή τό στρατηγό Ντυμουριέ (Charles-François Dumouriez) κέρδισαν τήν πρώτη νίκη κατά τῶν Πρώσων στό Βαλμύ. Παλαιά μισθοφορικά στρατεύματα, καθώς καί μερικές μονάδες ἐθελοντῶν, ἀνάγκασαν τά πρωσικά στρατεύματα τοῦ δούκα τοῦ Μπρούνσβικ (Karl Brunswick) νά ὑποχωρήσουν. Στήν πραγματικότητα, οἱ Πρῶσοι πιέζονταν ν᾽ ἀποσύρουν στρατεύματα ἀπό τή Γαλλία στ᾽ ἀνατολικά σύνορα γιά νά ἐνισχύσουν τή θέση τους ἔναντι τῶν Ρώσων. Ἡ Αἰκατερίνη Β΄ εἶχε ἐκμεταλλευθεῖ τήν εὐκαιρία τῆς ἐμπλοκῆς τῶν Αὐστριακῶν καί τῶν Πρώσων στήν ἐπανάσταση τῶν Γάλλων γιά νά προσαρτήσει ἕνα μέρος τῆς Πολωνίας· προσάρτηση πού προκάλεσε τόν οὐσιαστικό διαμελισμό τῆς ἄτυχης χώρας ὅταν ἡ Πρωσία ἔσπευσε νά προσαρτήσει πολωνικά ἐδάφη. Ἔτσι ἡ Πολωνία ἔμμεσα ἔσωσε τήν ἐπανάσταση στή Γαλλία. Ὁπωσδήποτε, ἡ ἐπιτυχία στό Βαλμύ ὑπῆρξε σημαντική, ἐπειδή ἦλθε σέ μιά ἀπό τίς πιό κρίσιμες καμπές τῆς ἐπαναστάσεως.

Οἱ ἐκλογές πού διεξήχθησαν τήν ἴδια ἐποχή, ἔδωσαν τή νίκη στά ἀνερχόμενα ριζοσπαστικά στοιχεῖα. Οἱ συλλήψεις καί φυλακίσεις πού εἶχαν ἀκολουθήσει τήν ἐξέγερση τοῦ Αὐγούστου κράτησαν μακριά ἀπό τίς κάλπες τά μετριοπαθῆ στοιχεῖα, μέ συνέπεια νά εὐνοηθοῦν ἀπό τήν ἀποχή οἱ ριζοσπάστες πού ἐκμεταλλεύθηκαν τήν καθολική ψηφοφορία. Οἱ μοναρχικοί ἀντιπρόσωποι στή νέα συνέλευση ἀποτελοῦσαν μικρή μόνο μειοψηφία. Τήν πλειοψηφία ἀποτελοῦσαν δικηγόροι, μικρέμποροι καί γενικά ἐκπρόσωποι τῶν ἀστικῶν συμφερόντων. Ἀπό τούς 750 ἀντιπροσώπους, μόνο δύο ἦσαν ἐργάτες.

Ἡ πρώτη πράξη τῆς συντακτικῆς συνελεύσεως ἦταν ἡ κατάργηση τῆς μοναρχίας. Διατηρήθηκαν ὡστόσο οἱ θεσμοί καί τά ὄργανα πού εἶχαν θεσπιστεῖ ἀπό τήν πρώτη συνέλευση ἐν ὄψει τῆς συντάξεως νέου καταστατικοῦ χάρτη τῆς χώρας. Λειτουργοῦσαν ὅμως ἄτυπα καί ὁρισμένες ὁμάδες πιέσεως πού εἶχαν ἀναδειχθεῖ κατά τή διάρκεια τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ

Αὐγούστου. Ἡ Γαλλία εἶχε πλέον ἀβασίλευτο πολίτευμα μέ ἄδηλο μέλλον ἀλλά σαφεῖς ριζοσπαστικές τάσεις.

Ἡ ἀστική ἐκείνη συνέλευση κάθε ἄλλο παρά κοινωνική ἐπανάσταση ἐπιθυμοῦσε νά προκαλέσει στή Γαλλία. Οὔτε ἀναδιανομή τοῦ πλούτου ἐπιδίωκε, οὔτε εἶχε σκοπό νά ἐπαναφέρει τούς οἰκονομικούς περιορισμούς πού ἴσχυαν πρίν ἀπό τό 1789. Βασικές ἐπιδιώξεις της ἦσαν ἡ τιμωρία τοῦ μονάρχη καί ὅσων συνεργάζονταν μέ τόν ἐχθρό, ἡ ἐκδίωξη τῶν ξένων στρατευμάτων ἀπό τό γαλλικό ἔδαφος καί ἡ ἐξασφάλιση τῆς εἰρήνης γιά τήν ἐμπέδωση τῶν νέων θεσμῶν.

Ἡ θέση τῆς συντακτικῆς συνελεύσεως ἐνισχύθηκε ἀπό μιά σειρά ἐπιτυχιῶν. Οἱ Αὐστριακοί ἀναγκάσθηκαν νά ἐγκαταλείψουν τό γαλλικό ἔδαφος, καί τά γαλλικά στρατεύματα κατέλαβαν τό Βέλγιο καί τή δυτική ὄχθη τοῦ Ρήνου. Σύντομα οἱ Γάλλοι εἰσέβαλαν καί στή Σαβοΐα καί κατέλαβαν τή Νίκαια, ὅπου ἔγιναν δεκτοί μέ ἐνθουσιασμό ἀπό τούς κατοίκους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐκδηλώσει τήν ἀντίθεσή τους πρός τήν ἀπόφαση τοῦ ἡγεμόνα τῆς Σαρδηνίας νά ταχθεῖ στό πλευρό τῆς μοναρχικῆς συμμαχίας. Ὀλλανδοί, Βέλγοι, Ἑλβετοί καί Σαβογιάροι ὑποδέχθηκαν τούς Γάλλους ὡς ἐλευθερωτές. Οἱ ἐπιτυχίες αὐτές στό ἐξωτερικό, ἀλλά καί οἱ πιέσεις τῶν πατριωτῶν στό ἐσωτερικό, ὁδήγησαν τούς Γιρονδίνους πού ἤλεγχαν τήν συνέλευση καί τήν πολιτική κατάσταση νά διακηρύξουν τό Νοέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους (1792) ὅτι οἱ Γάλλοι ἐπαναστάτες θά βοηθοῦσαν ὅλους τούς λαούς πού ἐπιθυμοῦσαν ν' ἀποκτήσουν τήν ἐλευθερία τους.

Ἐπρόκειτο γιά μιά ἀπό τίς πιό σημαντικές διακηρύξεις τῆς συνελεύσεως πού ἀποτέλεσε σπουδαία καμπή τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων στή Γαλλία καί στήν Εὐρώπη γενικά. Ἡ συνέλευση μελετοῦσε ἤδη τήν προσάρτηση τῆς Σαβοΐας καί τῆς Νίκαιας, ἀκόμη καί τῆς Ρηνανίας καί τοῦ Βελγίου, μέ βάση τή νεόκοπη τότε θεωρία περί «φυσικῶν συνόρων» ἑνός ἐθνικοῦ κράτους.

Τήν ἴδια ἐποχή κρίθηκε καί ἡ τύχη τοῦ βασιλιᾶ. Οἱ μετριοπαθεῖς ἀντιπρόσωποι ὑποστήριζαν τήν ἐξουδετέρωση τοῦ Λουδοβίκου ὡς συμμάχου τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν μέ τή φυλάκισή του ἐνόσω διαρκοῦσε ὁ πόλεμος. Οἱ ριζοσπάστες ὅμως, οἱ Ἰακωβίνοι ἤ «ὀρεσίβιοι» (montagnards), ὅπως ἀποκαλούνταν (ἐπειδή κατεῖχαν τίς ὑψηλές θέσεις τῆς ἀριστερῆς πτέρυγας στό ἀμφιθεατρικό βουλευτήριο), ὑποστήριζαν τήν ἀνάγκη τῆς παραδειγματικῆς τιμωρίας τοῦ μονάρχη, ὥστε νά διασφαλιστεῖ ἡ ἐπανάσταση καί νά κατοχυρωθεῖ τό ἀβασίλευτο πολίτευμα. Σέ εἰδική συνεδρίαση τῆς συνελεύσεως, ὁ Λουδοβίκος θεωρήθηκε μέ ὁμόφωνη ἀπόφαση ἔνοχος ἐσχάτης προδοσίας καί καταδικάσθηκε σέ θάνατο μέ ἁπλή πλειοψηφία. Ὁ βασιλιάς ἐκτελέσθηκε τόν Ἰανουάριο τοῦ 1793.

Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Λουδοβίκου, οἱ ἀνατρεπτικές θεωρίες περί ἔθνους καί κοινωνίας, ἡ ἐπαναστατική προπαγάνδα στό ἐξωτερικό καί διάφορα σχέδια

εἰσβολῆς στήν Ὁλλανδία προκάλεσαν εὐρύ συνασπισμό δυνάμεων ἐναντίον τῆς Γαλλίας. Ἡ Ἀγγλία καί ἡ Ἱσπανία προστέθηκαν στόν ἀρχικό συνασπισμό τῆς Αὐστρίας, τῆς Πρωσίας καί τοῦ βασιλείου τῆς Σαρδηνίας. Ἡ Ρωσία ἤδη συνεργαζόταν ἔμμεσα ἐναντίον τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας. Ἀκολούθησαν ἡ Πορτογαλλία καί τά περισσότερα ἰταλικά καί γερμανικά κράτη. Μόνο η Ἑλβετία, ἡ Σουηδία καί ἡ Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία παρέμειναν ἔξω ἀπό τόν ἀντιγαλλικό συνασπισμό. Ἡ ἐπανάσταση ἀντιμετώπιζε μιά νέα και σοβαρή κατάσταση, ἡ ὁποία ἀπαιτοῦσε μέτρα ἀνάλογης σοβαρότητας.

Ἡ νέα κατάσταση θεωρήθηκε ὅτι ἀπαιτοῦσε τήν ἀναδιοργάνωση τῆς ἐπαναστατικῆς ἐξουσίας. Ἡ συνέλευση τῶν 750 μελῶν θεωρήθηκε πολυπληθής καί δυσκίνητη. Τό ὑπουργικό συμβούλιο, ἐξάλλου, τό «ἐκτελεστικό συμβούλιο», ὅπως ὀνομαζόταν, δέν λειτουργοῦσε πάντα σέ συνεργασία μέ τή συνέλευση, γιά τό λόγο ὅτι τά μέλη του δέν ἀνῆκαν στή συνέλευση, καί σέ κρίσιμες περιστάσεις δέν διέθετε τίς προσήκουσες ἐξουσίες. Ἀντίθετα αὐξανόταν ἡ ἐπιρροή καί ἡ ἰσχύς τῶν διαφόρων ἐπαναστατικῶν ὁμάδων καί ἐπιτροπῶν πού εἶχαν ἀναπτυχθεῖ, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, τόν Αὔγουστο καί τό Σεπτέμβριο τοῦ 1792. Ἐπιτροπές ἐπαγρυπνήσεως, ἐπαναστατικές ἐπιτροπές καί λόχοι ἤ τάγματα ἔπαιζαν ὁλοένα καί μεγαλύτερο ρόλο στά δημόσια. Οἱ λέσχες τῶν Ἰακωβίνων ἐπενέβαιναν συχνά στή διακυβέρνηση τῆς χώρας καί στή διεξαγωγή τοῦ πολέμου. Οἱ Γιρονδίνοι κατηγορούνταν ἀνοικτά γιά διστακτικότητα στήν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων πού ἀντιμετώπιζε ἡ χώρα καί γιά ὑπερβάλλοντα ἐνδοτισμό ἀπέναντι στούς μοναρχικούς. Μεταξύ Ἰακωβίνων καί Γιρονδίνων εἶχε ξεσπάσει μιά θανάσιμη πάλη γιά τόν ἔλεγχο τῆς ἐξουσίας, πάλη πού ἔληξε τόν Ἰούνιο τοῦ 1793 μέ τήν ἐπικράτηση τῶν πρώτων.

Ὁ νέος συσχετισμός δυνάμεως ἐπισφραγίστηκε μέ τή σύνταξη ἑνός νέου καταστατικοῦ χάρτη, περισσότερο ριζοσπαστικοῦ ἀπό αὐτόν τοῦ 1791. Τό νέο σύνταγμα θέσπιζε τήν καθολική ψηφοφορία τῶν ἀρρένων καί τήν δυνατότητα ἄμεσης προσφυγῆς στή λαϊκή ἐτυμηγορία μέ δημοψήφισμα, καί διακήρυσσε τό δικαίωμα τῆς αὐτοδιαθέσεως ὅλων τῶν λαῶν. Πρόβαλλε ἀκόμη τό νέο σύνταγμα καινοφανῆ «κοινωνικά» δικαιώματα. Ἡ κοινωνία, κατά τό σύνταγμα, εἶχε ὑποχρέωση νά συντρέχει οἰκονομικά τούς φτωχούς, ἐξασφαλίζοντας ἐργασία στούς ἀνέργους ἤ χορηγῶντας οἰκονομική βοήθεια, καί νά παρέχει ἐκπαίδευση σέ ὅλους. Στήν ὀργάνωση τῆς κυβερνήσεως τό νέο σύνταγμα εἶχε, ὅπως τό παλαιό, ὡς στόχο τήν ἀποκέντρωση. Ἡ συνέλευση ἐκλεγόταν γιά ἕνα ἔτος καί τό ὑπουργικό συμβούλιο ἀποτελεῖτο ὅπως καί πρίν ἀπό ἐξωκοινοβουλευτικούς.

Τό νέο σύνταγμα ἐπικυρώθηκε μέ εἰδικό δημοψήφισμα, κατά τό ὁποῖο οἱ ἀποχές ἦσαν ὑπερδιπλάσιες ἀπό τίς θετικές καί τίς ἀρνητικές ψήφους,

4.300.000 ἀποχές ἔναντι 1.800.000 θετικές καί 11.600 ἀρνητικές. Τό σύνταγμα ἔμεινε ὡστόσο ἀνενεργό ὡς καταστατικός χάρτης. Ὑπῆρξε ὅμως τόσο στά χρόνια πού ἀκολούθησαν ὅσο καί σέ μεταγενέστερες ἐποχές καθοριστικός παράγοντας τῶν ἰδεολογικοπολιτικῶν ρευμάτων πού διαμορφώθηκαν στήν Εὐρώπη. Τό σύνταγμα τοῦ 1793 ὑπῆρξε ὁδηγός στίς ἀναζητήσεις τῶν ριζοσπαστῶν τοῦ 19ου αἰώνα καί ὄργανο στήν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς.

Οἱ λύσεις τῶν προβλημάτων πού δημιουργοῦσε ἡ διακυβέρνηση τῆς χώρας ἀναζητήθηκαν ἔξω ἀπό τό σύνταγμα. Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1793 ἐπίσημα ἀνακοινώθηκε ὅτι ἡ κυβέρνηση τῆς Γαλλίας ἦταν «ἐπαναστατική», μέ τήν ἔννοια ὅτι εἶχε ἔκτακτες ἐξουσίες. Μέ διάταγμα τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους, ἡ ἐπαναστατική κυβέρνηση πῆρε τή μορφή δύο ἐπιτροπῶν, τῆς Ἐπιτροπῆς Δημόσιας Ἀσφάλειας καί τῆς Ἐπιτροπῆς Γενικῆς Ἀσφάλειας. Ἡ τελευταία διηύθυνε τήν ἀστυνομία τῆς χώρας.

Ἡ Ἐπιτροπή Δημόσιας Ἀσφάλειας εἶχε συσταθεῖ τόν Ἰανουάριο τοῦ 1793 μέ ἄλλη ὀνομασία καί εὐρύτερη σύνθεση, ἀλλά ἀργότερα ἡ σύνθεσή της περιορίσθηκε καί ἀνέλαβε συγκεκριμένες ἁρμοδιότητες. Οὐσιαστικά ἀσκοῦσε τήν ἐξουσία πού ἀσκεῖ μιά κυβέρνηση, μέ ἐξαίρεση τά οἰκονομικά καί τά ζητήματα ἐσωτερικῆς ἀσφάλειας. Μετά τήν πτώση τῶν Γιρονδίνων, ἡ ἐπιτροπή ἀναδιοργανώθηκε ἐκ νέου καί ἀνέλαβε δικτατορικές ἐξουσίες. Τήν ἀποτελοῦσαν 12 πολιτικοί ἡγέτες, μερικοί μετριοπαθεῖς, ὅπως ὁ Λιντέ καί ὁ Καρνό (Robert Lindet καί Lazare Carnot), πού ἀσχολούνταν μέ οἰκονομικά καί στρατιωτικά θέματα, ἀριστεροί, ὅπως ὁ Ροβεσπιέρος (Maximilien Robespierre) καί ὁ Σαίν-Ζύστ (Louis Saint-Just), κεντρῶοι ὅπως ὁ Μπαρέρ (Bertrant Barère), ἀλλά καί ἐξτρεμιστές πού προωθοῦσαν ριζοσπαστικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις ὅπως ὁ Μπιγιώ-Βαρέν (Jean Nicolas Billaud-Varenne) καί ὁ Κολλό Ντερμπουά (Jean Marie Collot d'Herbois).

Ἡ Ἐπιτροπή Δημόσιας Ἀσφάλειας, μολονότι ὑπεύθυνη ὅπως καί ἡ ἄλλη ἐπιτροπή στή συνέλευση, ἀνέλαβε ἐκτεταμένες ἁρμοδιότητες καί διοικοῦσε δικτατορικά. Μέ τήν ἀποστολή «ἐθνικῶν πρακτόρων» στήν ἐπαρχία καί τή σύσταση ἐπιτροπῶν δημόσιας ἀσφάλειας σέ ὁλόκληρη τήν ἐπικράτεια ἐπέβαλλε τήν ἄμεση ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεών της, παρακάμπτοντας τούς νομάρχες, τούς ἐπάρχους καί τούς ἄλλους διοικητικούς ὑπαλλήλους. Οἱ λέσχες τῶν Ἰακωβίνων ἔγιναν οὐσιαστικά παρακρατικές ὀργανώσεις πού ἀστυνόμευαν τίς κρατικές ἀρχές. Οἱ ἐκλογές τῶν νομαρχιακῶν καί ἐπαρχιακῶν συμβουλίων διεξάγονταν —ὅταν διεξάγονταν— γιά νά ἐπιβάλουν τούς ἐκλεκτούς τῶν τοπικῶν ἐπιτροπῶν ἀσφάλειας.

14. Ἡ Τρομοκρατία

Τυπικά, τή χώρα διοικοῦσε ἕνας ἀποκεντρωμένος μηχανισμός, ἀλλά οὐσιαστικά ἡ ἐξουσία στή Γαλλία ποτέ δέν ἦταν τόσο συγκεντρωμένη καί κατευθυνόμενη ἀπό τήν πρωτεύουσα. Ἀλλά καί πάλι ἡ τάξη διασαλευόταν συχνά γιά τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο λόγο. Τό ἐπαναστατικό καθεστώς δέν εἶχε ἀκόμη δημιουργήσει τήν ἀπαραίτητη συναίνεση καί συχνά ἀναγκαζόταν νά καταφεύγει σέ καταπιεστικά μέτρα, πού μέ τή σειρά τους προκαλοῦσαν βίαιες ἀντιδράσεις. Τέτοιες ἀντιδράσεις προκλήθηκαν ἀπό τήν ἀποπομπή τῶν Γιρονδίνων ἀπό τήν ἐξουσία, καθώς καί ἀπό τίς προσπάθειες στρατολογήσεως ὅλο καί περισσότερων νέων γιά τίς ἀνάγκες τοῦ πολέμου. Τό καλοκαίρι τοῦ 1793 πάνω ἀπό τό ἕνα τρίτο τῶν νομῶν τῆς χώρας συγκλονιζόταν ἀπό βίαιες ἐξεγέρσεις. Ἡ καταστολή τῶν ἐξεγέρσεων μέ τή χρήση τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ ἀποδείχθηκε δύσκολη καί ἐπικίνδυνη.

Γιά τήν πρόληψη νέων ἐξεγέρσεων καί τήν ἐξουδετέρωση τῶν ἀντιφρονούντων ὀργανώθηκε συστηματική τρομοκρατία. Εἰδικό διάταγμα πού ἐκδόθηκε τό Σεπτέμβριό τοῦ 1793 καθόριζε ὅλες τίς κατηγορίες τῶν ὑπόπτων πού ἔπρεπε νά συλληφθοῦν γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς ἐπαναστάσεως. Μεταξύ 300.000-500.000 ἀντιφρονούντων συνελήφθησαν καί φυλακίσθηκαν κατά τή διάρκεια τῆς Τρομοκρατίας. Ἐπαναστατικά δικαστήρια λειτουργοῦσαν ἤδη ἀπό τό 1792 στό Παρίσι, στή Νάντη, στή Λυών, τή Μασσαλία, τό Μπορντώ, τήν Τουλώνα καί τό Καμπραί. Τουλάχιστον 17.000 ἀντιφρονοῦντες καί ἀντεπαναστάτες καταδικάσθηκαν σέ θάνατο καί ἐκτελέσθηκαν, ἀλλά μαζί μέ ἐκείνους πού ἐκτελέσθηκαν χωρίς δίκη ὁ ἀριθμός τῶν θυμάτων θά πρέπει να ἦταν μεταξύ 35.000 καί 40.000. Σέ μιά ἐποχή πού δέν εἶχε δεῖ ἀκόμη τίς ἑκατόμβες τῶν θυμάτων τοῦ Ἱσπανικοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου καί τῶν καθεστώτων τοῦ Στάλιν καί τοῦ Χίτλερ, τά θύματα τῆς Τρομοκρατίας μόνο μέ ἐκεῖνα τῶν θρησκευτικῶν συγκρούσεων τοῦ 17ου αἰώνα μποροῦσαν νά συγκριθοῦν.

Ἡ Τρομοκρατία ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἔντονη ἀπό τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1793 μέχρι τόν Ἰούλιο τοῦ 1794. Δέν εἶχε ὡς στόχο τήν ἐξολόθρευση ταξικῶν «ἐχθρῶν» ἀλλά πολιτικῶν ἀντιπάλων, ἰδιαίτερα ἐκείνων πού ἀπειλοῦσαν ἤ κατηγορούνταν ὅτι ἀπειλοῦσαν τήν ἐθνική ἀνεξαρτησία καί ἀκεραιότητα ἤ τήν ἀσφάλεια τοῦ καθεστῶτος. Ἡ Τρομοκρατία ἐξαπολύθηκε στό ὄνομα τῆς ἐθνικῆς ἄμυνας, ἀλλά ἐξελίχθηκε σέ ὄργανο καταπιέσεως καί ἐξοντώσεως ὅλων τῶν ἀντιφρονούντων.

15. Ὁ στρατός

Ἡ ἄμυνα τῆς χώρας ὡστόσο παρέμεινε ἡ πρωταρχική μέριμνα τοῦ

ἐπαναστατικοῦ καθεστῶτος. Προϊόν τῆς μέριμνας αὐτῆς ὑπῆρξε ὁ νέος στρατός τῆς Γαλλίας πού ἔμελλε νά προβληθεῖ στό εὐρωπαϊκό προσκήνιο σέ λίγα χρόνια. Ἡ δημογραφική ἐπανάσταση τοῦ αἰώνα πού τελείωνε εἶχε ἐξασφαλίσει, σέ συνδυασμό μέ ἄλλους παράγοντες πού ἤδη ἀναφέρθηκαν, τό ἀπαιτούμενο ἀνθρώπινο δυναμικό γιά τήν ἐπάνδρωση τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ. Μετά τή Ρωσία, ἡ Γαλλία ἦταν ἡ πολυπληθέστερη χώρα τῆς Εὐρώπης. Οἱ μάζες τῶν ἀνέργων στίς πόλεις καί τήν ὕπαιθρο ἦσαν ἡ βασική πηγή ἀνδρῶν γιά τόν ἐθνικό στρατό. Ἡ δημιουργία τῆς ἐθνοφυλακῆς ἦταν τό πρῶτο βῆμα πρός τήν κατεύθυνση ἑνός τέτοιου στρατοῦ. Τό Φεβρουάριο τοῦ 1793 ἡ συνέλευση ψήφισε τή στρατολόγηση 300.000 ἀνδρῶν. Ἦταν μιά ἐνέργεια πού προκάλεσε τήν ἐξέγερση τῶν χωρικῶν σέ μερικές ἐπαρχίες, ἀλλά πού τελικά ἔγινε ἀποδεκτή. Τόν Αὔγουστο ἡ συνέλευση προκήρυξε γενική στρατολογία. Ὅλοι οἱ ἀνύπανδροι ἄρρενες ἡλικίας 18-25 ἐτῶν ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά καταταγοῦν στό στρατό.

Σύντομα ὁ στρατός τῆς Γαλλίας ξεπέρασε τό 1 ἑκατομμύριο ἄνδρες, ἀριθμός πού δέν εἶχε προηγούμενο στή νεώτερη Εὐρώπη. Ἐθελοντές καί ἐπιστρατευμένοι ἄνδρες, ἀλλά καί ἐπαγγελματίες ἀξιωματικοί καί στρατιῶτες, συναποτελοῦσαν τόν πρῶτο μαζικό στρατό τῆς ἐποχῆς. Ἐργοστάσια κάθε εἴδους παρῆγαν ἀσταμάτητα γιά τόν ἐξοπλισμό τοῦ στρατοῦ. Ὁ στρατιωτικός ἱματισμός ἐξάλλου ἔδωσε τεράστια ὤθηση στήν κλωστοϋφαντουργία, καθώς καί στήν ὑποδηματοποιΐα. Ὅταν ἡ παραγωγή δέν ἐπαρκοῦσε γιά τίς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ, ἡ κυβέρνηση κατέφευγε στήν ἐπίταξη τῶν ἀπαραίτητων εἰδῶν. Μηχανικοί καί ἄλλοι ἐπιστήμονες καλούνταν νά τελειοποιήσουν ὅπλα καί μηχανές. Ὁ τηλέγραφος καί τό ἀερόστατο ἔκαναν γιά πρώτη φορά τήν ἐμφάνισή τους καί χρησιμοποιήθηκαν γιά στρατιωτικούς σκοπούς. Τό 1794, ἕνα χρόνο μετά τήν εἰσβολή μοναρχικῶν δυνάμεων ἀπό τήν Εὐρώπη στό ἔδαφος τῆς Γαλλίας, ἡ χώρα ἦταν σε θέση ν' ἀντιτάξει κατά τῶν εἰσβολέων ὑπέρτερες δυνάμεις.

16. Οἱ «ἀβράκωτοι»

Γιά ν' ἀντιμετωπίσει τίς ἀνάγκες τοῦ πολέμου ἡ κυβέρνηση κατέφυγε ἐπανειλημμένα στήν ἔκδοση χρήματος· μέ συνέπεια νά κάνει τήν ἐμφάνισή του ἕνα φαινόμενο ὄχι βέβαια ἄγνωστο μέχρι τότε, τοῦ ὁποίου ὅμως οἱ διαστάσεις δέν εἶχαν προηγούμενο: ὁ πληθωρισμός. Ὁ καλπάζων πληθωρισμός αὔξησε δραματικά τό κόστος τῆς ζωῆς, τό ὁποῖο ἐπιδεινώθηκε καί ἀπό τήν ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν, ἰδίως στήν ὕπαιθρο. Ἡ συνακόλουθη μείωση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καί ἡ ἐπίταξη ἀγροτικῶν προϊόντων εἶχαν ὡς συνέπεια τήν ἔλλειψη ἀγαθῶν καί τήν αὔξηση τῆς τιμῆς τους. Οἱ ἀγρότες ἔκρυβαν ὅσα προϊόντα μποροῦσαν ἀπό τά ἄγρυπνα μάτια τῶν πρακτόρων τῆς

᾿Επιτροπῆς Δημόσιας ᾿Ασφάλειας.

Αὐτοί πού ἔνοιωσαν πρῶτοι τήν ἀκρίβεια καί τήν ἔλλειψη ἀγαθῶν ἦταν οἱ φτωχοί τῶν πόλεων, οἱ μάζες τῶν «ἀβράκωτων» (sans-culottes) τοῦ Παρισιοῦ καί τῶν ἄλλων ἀστικῶν κέντρων. Οἱ ἀβράκωτοι δέν ἀποτελοῦσαν ἰδιαίτερη τάξη. ῏Ησαν ἀνεξάρτητοι ἐργάτες καί τεχνίτες, μικροκαταστηματάρχες καί πλανώδιοι πωλητές, καθώς καί ἐργάτες. Οἱ τελευταῖοι ὅμως, οἱ ἐργάτες μέ τήν μεταγενέστερη σημασία τοῦ προλετάριου, ἀποτελοῦσαν μειοψηφία τῶν ἀβράκωτων. Σέ αὐτούς θά πρέπει νά προστεθοῦν καί οἱ φαυλόβιοι καί οἱ ζητιάνοι πού εἶχαν ἐνσκύψει στίς πόλεις κατά ὀρδές. ῞Ολοι αὐτοί ζητοῦσαν ἐπιμόνως τήν ἐπέμβαση τῆς κυβερνήσεως γιά τήν κατανομή τῶν διαθέσιμων τροφίμων καί τήν ἀνεύρεση τῶν κρυμμένων ἀγαθῶν. ᾿Απαιτοῦσαν ἀκόμη δικαιοσύνη στίς παροχές τοῦ κράτους. Δέν ζητοῦσαν τήν κατάργηση τῆς ἰδιωτικῆς περιουσίας· ἀντίθετα, ἐπιδίωκαν ν᾿ ἀποκτήσουν καί οἱ ἴδιοι περιουσιακά στοιχεῖα καί νά γίνουν ἀνεξάρτητοι παραγωγοί.

Οἱ περί κράτους ἰδέες τῶν ἀβράκωτων ἔμοιαζαν μέ αὐτές τῶν ἀναρχικῶν τοῦ 19ου αἰώνα. ῾Υποστήριζαν τόν ἄμεσο ἔλεγχο τῆς κυβερνήσεως ἀπό τό λαό σέ συνελεύσεις καί διά βοῆς. ᾿Εκπρόσωποί τους ἦσαν ὁ ῾Εβέρ (Jacques René Hébert) καί οἱ «ἔξαλλοι» (enragés), ἰδιαίτερα ὁ Ρού (Jacques Roux), δημεγέρτες φανατικοί καί ἀδιάλλακτοι, πού ἐξέφραζαν τά ἄμεσα αἰτήματα τῶν ἀβράκωτων κατά κύριο λόγο καί δευτερευόντως τίς ἰδέες τους.

Κάτω ἀπό τήν πίεσή τους ἡ κυβέρνηση ἐπέβαλε αὐστηρό ἔλεγχο τῶν τιμῶν, αὐστηρό καί ἐκτεταμένο ὅσο ποτέ ἄλλοτε στό παρελθόν. Τό Σεπτέμβριο τοῦ 1793 μέ εἰδικά διατάγματα καθιερώθηκαν ἀνώτατες τιμές καί ἡμερομίσθια. Οἱ διάφορες ἐπαναστατικές ἐπιτροπές ἐξάλλου ἐξανάγκαζαν τούς χωρικούς νά διαθέτουν στήν ἀγορά τά προϊόντα τους στίς προβλεπόμενες τιμές.

Οἱ ἀβράκωτοι ἐπίσης ἐπιδίωκαν τήν αὔξηση τῆς φορολογίας τῶν πλουσίων καί τήν ἀναδιανομή τῶν γαιῶν μέ στόχο τήν ἐξίσωση τῶν πολιτῶν. Μερικοί ἔβαλλαν κατά τῆς θρησκείας, ἀποβλέποντας στόν «ἀποχριστιανισμό» τῶν Γάλλων. Τά περισσότερα μέλη τῆς ᾿Επιτροπῆς Δημόσιας ᾿Ασφάλειας δέν ἔκρυβαν τήν ἀντίθεσή τους σέ ἐνέργειες καί ἐπιδιώξεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, γιά τό λόγο κυρίως ὅτι δίχαζαν τό ἔθνος καί ἀπειλοῦσαν τήν ἀσφάλεια τῆς χώρας. Οἱ ἀντιθρησκευτικές ἰδέες καί ἐπιδιώξεις τῶν ριζοσπαστῶν ἀπειλοῦσαν νά στρέψουν κατά τῆς ἐπαναστάσεως τήν πλειοψηφία τοῦ λαοῦ καί νά τή διασύρουν στό ἐξωτερικό, μάλιστα μεταξύ ἐκείνων τούς ὁποίους ἐπιθυμοῦσαν οἱ ἡγέτες τῆς ἐπαναστάσεως νά κερδίσουν μέ τό μέρος τους.

Δόθηκε ἔτσι ἡ ἐντολή ἀπό τήν ᾿Επιτροπή Δημόσιας ᾿Ασφάλειας στό Δαντών (Georges Jacques Danton) καί στήν ὁμάδα τῶν μετριοπαθῶν ἡγετῶν

πού ἐπηρέαζε νά θέσουν φραγμό στίς ἐπιδιώξεις καί τίς ἐνέργειες τῶν ἐξτρεμιστῶν. Ὁ Ἑβέρ καί πολλοί «ἔξαλλοι» συνελήφθησαν καί ἔγινε προσπάθεια καθησυχασμοῦ ὅλων ἐκείνων πού ἀνησυχοῦσαν ἀπό τίς ἀκρότητες τῶν ἐξτρεμιστῶν. Γιά νά ἀποτραπεῖ ὅμως ἡ τροπή τῆς ἐπαναστάσεως πρός τήν ἀντίθετη κατεύθυνση, σύντομα συνελήφθησαν καί ὁ Δαντών καί οἱ ὁμοϊδεάτες καί συνεργάτες του. Τό Μάρτιο καί τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1794, Ἑβερτιστές, «ἔξαλλοι» καί Δαντωνιστές προσήχθησαν στό ἐπαναστατικό δικαστήριο, δικάστηκαν καί ἐκτελέσθηκαν. Σέ ἀντίδραση πρός τίς ἀντιθρησκευτικές ἐκδηλώσεις τῶν ἐξτρεμιστῶν καί γιά τόν προσεταιρισμό τῶν μαζῶν ὁ Ροβεσπιέρος, πού ἦταν πλέον πανίσχυρος, προώθησε τή λατρεία ἑνός «ἀνωτάτου ὄντος», τό «θεϊσμό», ὅπως ἦταν γνωστή αὐτή ἡ λατρεία ἀπό τό Διαφωτισμό, καί ταυτόχρονα ἕνα πρόγραμμα κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων μέ στόχο τήν περίθαλψη τῶν ἀπόρων, τῶν ἀσθενῶν καί τῶν ὑπερηλίκων. Ὁ Ροβεσπιέρος υἱοθέτησε ἐπίσης ἕνα φιλόδοξο πρόγραμμα δωρεάν καί ὑποχρεωτικῆς ἐκπαιδεύσεως, καί κατάργησε τή δουλεία στίς ἀποικίες.

17. Τό Διευθυντήριο

Τά κατευναστικά αὐτά μέτρα, καθώς καί μιά σειρά ἐπιτυχιῶν στό μέτωπο δέν στάθηκαν ἱκανά ν' ἀποτρέψουν νέα ὄξυνση τῆς καταστάσεως καί ὑποτροπή τῆς τρομοκρατίας, πού ὀφείλονταν κυρίως σέ σκλήρυνση τόν Ἰούνιο τῆς νομοθεσίας πού διεῖπε τή λειτουργία τοῦ ἐπαναστατικοῦ δικαστηρίου. Οἱ λόγοι τῆς σκληρύνσεως αὐτῆς ἔχουν ἀποδοθεῖ σέ διάφορα κίνητρα καί παράγοντες. Ἡ τρομοκρατία εἶχε ἀποκτήσει τή δική της λογική καί νομοτέλεια, καί ζητοῦσε ὁλοένα καί περισσότερα θύματα. Οἱ ἡγέτες πού εἶχαν ἐπικρατήσει μέ τή φυσική ἐξόντωση τῶν ἀντιπάλων τους αἰσθάνονταν ἀνασφαλεῖς καί, στήν προσπάθειά τους νά κατοχυρώσουν τή θέση τους, ἔβλεπαν ἐχθρούς παντοῦ. Ἡ φυσική ἐξόντωση ἐχθρῶν τῶν ἰσχυρῶν τῆς στιγμῆς ἐξυπηρετοῦσε τά συμφέροντα τοῦ Ροβεσπιέρρου καί γιατί ἐξασφάλιζε γαῖες καί ἄλλα περιουσιακά στοιχεῖα πρός διανομή σέ ἀκτήμονες καί ἀπόρους γενικά. Τέλος, ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στίς δύο ἐπιτροπές ἀσφάλειας πού σοβοῦσε ἀπό καιρό, ἐξελίχθηκε σέ ρήξη· ἡ ὁποία ἐπιδείνωσε περαιτέρω τήν κατάσταση.

Σύντομα ἡ πλειοψηφία τῶν μελῶν τῆς συνελεύσεως τάχθηκε ἐναντίον τοῦ Ροβιεσπέρου πού θεωρήθηκε κύριος ὑπεύθυνος τῆς τρομοκρατίας. Χωρίς τήν ὑποστήριξη τῶν ἐξτρεμιστῶν πού οἱ ἴδιοι εἶχαν στείλει στή λαιμητόμο, ὁ Ροβιεσπέρος καί οἱ συνεργάτες του ἦσαν πλέον εὐάλωτοι. Ἡ Ἐπιτροπή Δημόσιας Ἀσφάλειας ἀνατράπηκε χωρίς μεγάλη ἀντίσταση στίς 27 Ἰουλίου 1794. Τήν ἑπομένη, ὁ Ροβεσπιέρος καί οἱ φίλοι του

τέθηκαν ἐκτός νόμου, συνελήφθησαν καί ἐκτελέστηκαν.

'Επανῆλθαν τότε στήν ἐξουσία οἱ διασωθέντες Γιρονδίνοι. Καταργήθηκε ὁ ἔλεγχος τῶν τιμῶν καί τῶν ἡμερομισθίων, καθώς καί ἡ κοινωνική νομοθεσία, ἡ οποία μόλις εἶχε ἀρχίσει νά ἐφαρμόζεται. Ἡ πλειοψηφία τῶν μελῶν τῆς συνελεύσεως ἐπανῆλθε στίς ἀρχικές φιλελεύθερες ἰδέες καί ἀρχές τῆς ἐπαναστάσεως. Μετά τήν καταδίκη τοῦ Ροβεσπιέρου καί τῶν συνεργατῶν του, ἐγκαταλείφθηκε καί ἡ ἐφαρμογή τοῦ συντάγματος τοῦ 1793, τό ὁποῖο ἐθεωρεῖτο πλέον ὑπερβολικά δημοκρατικό, γιά να συνταχθεῖ νέο παρόμοιο μέ ἐκεῖνο τοῦ 1791.

Διατηρήθηκε βέβαια ἡ ἀβασίλευτη δημοκρατία, ἀλλά ἦταν πλέον ἕνα ἀστικό πολίτευμα. Καταργήθηκε ἡ καθολική ψηφοφορία, καί στό ἑξῆς δικαίωμα ψήφου εἶχαν μόνο ὅσοι πλήρωναν ἄμεσους φόρους. Περιορίσθηκε ἔτσι σημαντικά τό σῶμα τῶν ἐκλογέων. Μιά καινοτομία τοῦ νέου συντάγματος ἦταν ἡ δημιουργία δύο νομοθετικῶν σωμάτων ἀντί ἑνός. Τήν ἐκτελεστική ἐξουσία ἀσκοῦσε τό πενταμελές Διευθυντήριο, τό ὁποῖο διέθετε πολύ πιό ἐκτεταμένες ἁρμοδιότητες ἀπό αὐτές πού ἔδινε στό μονάρχη τό σύνταγμα τοῦ 1791. Τό Διευθυντήριο διόριζε τούς ὑπουργούς καί διηύθυνε τή δημόσια διοίκηση, τό στρατό, τήν ἀστυνομία καί τήν ἐξωτερική πολιτική. Μόνο ἡ οἰκονομία ἦταν ἔξω ἀπό τή δικαιοδοσία τοῦ Διευθυντηρίου καί ὑπαγόταν στίς ἁρμοδιότητες πέντε οἰκονομικῶν ἐπιτροπῶν πού ἐκλέγονταν ὅπως καί τά μέλη τοῦ Διευθυντηρίου ἀπό τά δύο νομοθετικά σώματα.

Οἱ πολιτικές λέσχες, οἱ ὁποῖες εἶχαν παίξει τόσο σημαντικό ρόλο μέχρι τήν πτώση τοῦ Ροβεσπιέρου, δέν εἶχαν θέση στή Θερμιδωριανή φάση τῆς ἐπαναστάσεως καί ἀπαγορεύθηκε ἡ λειτουργία τους. Ὁ τύπος τέθηκε ὑπό ἔλεγχο, ἀλλά διατήρησε ἀρκετή ἐλευθερία, ὁπωσδήποτε περισσότερη ἀπό αὐτή πού εἶχε πρίν ἀπό τόν Ἰούλιο τοῦ 1794.

Ἔκδηλος ἦταν ὁ φιλελευθερισμός καί στήν οἰκονομία. Ἡ κατάργηση τοῦ ἐλέγχου τῶν τιμῶν καί τῶν ἡμερομισθίων ὁδήγησε στήν αὔξηση τῶν τιμῶν καί τήν ἔκδοση πληθωριστικοῦ νομίσματος. Ὁ καλπάζων πληθωρισμός προκάλεσε νέες διαδηλώσεις ἀβράκωτων τόν Ἀπρίλιο καί τό Μάϊο τοῦ 1795. Αὐτήν τή φορά —για πρώτη φορά ἀπό τό 1789— χρησιμοποιήθηκε ὁ στρατός ἐναντίον τῶν διαδηλωτῶν. Στή φάση αὐτή προσπάθησαν νά ἐκμεταλλευτοῦν τήν κατάσταση οἱ βασιλικοί, ἀλλά ἀντιμετωπίστηκαν δυναμικά τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1795. Ἐπικεφαλῆς τοῦ στρατοῦ κατά τῶν βασιλικῶν ἀντεπαναστατῶν ἦταν ἕνας νέος στρατηγός, ὁ Ναπολέων Βοναπάρτης.

Τόν ἑπόμενο χρόνο ἡ κυβέρνηση ἀπέσυρε τό χαρτονόμισμα καί εἰσήγαγε ἀντ᾽ αὐτοῦ μεταλλικό νόμισμα, μέ συνέπεια νά πέσουν οἱ τιμές· πτώση πού ἔπληξε κυρίως τούς ἀγρότες. Ἡ πτώση τῶν τιμῶν τῶν προϊόντων ἐπιδεινώθηκε ἀπό δύο συναπτές πλούσιες σοδειές τό 1796 καί τό 1797. Τό

ἐμπόριο εἶχε ἐπίσης πληγεῖ καίρια, ἰδιαίτερα μάλιστα τό ἐξωτερικό, ἐξαιτίας τοῦ πολέμου καί τῶν δυσχερειῶν στή διεξαγωγή τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου. Τό ἐσωτερικό ἐμπόριο εἶχε πληγεῖ καί ἀπό τήν παραμέληση τῆς ἐπισκευῆς ὁδῶν, γεφυρῶν καί καναλιῶν μετά τό 1789.

Σέ ἄλλους τομεῖς τό νέο καθεστώς σημείωσε ἀρκετές ἐπιτυχίες, πού ἀποδείχθηκαν μάλιστα μονιμότερες ἀπό τά ἐντυπωσιακά μέτρα τοῦ προηγούμενου καθεστῶτος. Γιά νά τερματιστεῖ ἡ κρίση πού ἀπειλοῦσε τή χώρα μέ βαθύτατο διχασμό, διακηρύχθηκε ὁ χωρισμός κράτους καί ἐκκλησίας. Τό μέτρο αὐτό, μολονότι δέν τέθηκε ἀμέσως σέ ἐφαρμογή, ἀποδείχθηκε ἀπό τά σημαντικότερα τῆς ἐποχῆς καί εἶχε τεράστιο ἀντίκτυπο σέ ὁλόκληρο τόν κόσμο. Στόν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως ἦσαν ἔκδηλες οἱ ἐπιδράσεις τῶν Διαφωτιστῶν. Στή μέση ἐκπαίδευση εἰσήχθησαν μαθήματα θετικῶν ἐπιστημῶν, σχεδίου καί ὁμιλουμένων γλωσσῶν. Ἱδρύθηκαν τό Πολυτεχνεῖο τοῦ Παρισιοῦ (École Polytechnique), ἐθνικά καί νομαρχιακά ἀρχεῖα, τό Μουσεῖο τοῦ Λούβρου, Μουσεῖο Φυσικῆς Ἱστορίας καί ἄλλα συναφῆ ἱδρύματα.

18. Ἐξαγωγή τῆς ἐπαναστάσεως

Ἐντυπωσιακές ἐπιτυχίες εἶχε ἡ ἐπαναστατική Γαλλία τήν ἴδια ἐποχή καί στόν ἀγώνα κατά τῶν συνασπισμένων Εὐρωπαίων μοναρχῶν. Τό καλοκαίρι τοῦ 1794 κατελήφθη τό Βέλγιο ἀπό τά γαλλικά στρατεύματα καί τό χειμώνα πού ἀκολούθησε κατελήφθη καί ἡ Ὁλλανδία. Περιῆλθε ἐπίσης στήν κατοχή τῆς Γαλλίας ἡ δυτική ὄχθη τοῦ Ρήνου (πού εἶχε ἐν τῷ μεταξύ ἀπωλεσθεῖ), ἐκτός ἀπό τήν Μαγεντία. Γαλλικά στρατεύματα εἶχαν ἐπίσης εἰσχωρήσει στήν Ἱσπανία ἀπό τίς δύο πλευρές τῶν Πυρηναίων. Οἱ δεσμοί μεταξύ τῶν ἀντιπάλων τῆς Γαλλίας, πού δέν ἦσαν ποτέ ἰσχυροί, κλονίστηκαν σοβαρά ἀπό τίς νίκες αὐτές τῶν Γάλλων. Ἡ Αὐστρία, ἡ Πρωσία καί ἡ Ρωσία ἀλληλοϋποβλέπονταν μετά τό διαμελισμό τῆς Πολωνίας πού ἤδη ἀναφέρθηκε. Μιά ἐπανάσταση Πολωνῶν πατριωτῶν τό 1794 ἔδωσε στήν Αὐστρία τό πρόσχημα νά ζητήσει ἀπό τούς συμμάχους της ἐδαφικές ἐπανορθώσεις.

Οἱ πιέσεις τῆς Αὐστρίας ἔδωσαν στήν Πρωσία τήν εὐκαιρία νά ἀρχίσει διαπραγματεύσεις μέ τή Γαλλία καί νά μεταφέρει στρατεύματα ἀπό τό γαλλικό μέτωπο στά ἀνατολικά της σύνορα, γιά να προστατεύσει τίς πολωνικές της κτήσεις. Τήν ἴδια ἐποχή, τό Φεβρουάριο τοῦ 1795, ὁ μεγάλος δούκας τῆς Τοσκάνης, ἀδελφός τοῦ Ἁψβούργου αὐτοκράτορα, ὑπέγραψε συνθήκη εἰρήνης μέ τούς Γάλλους. Ἀκολούθησε ἡ Πρωσία, ἡ ὁποία ὑπέγραψε μέ τή Γαλλία τόν Ἀπρίλιο ἀνάλογη συνθήκη, μέ τήν ὁποία ἀναγνώριζε τήν οὐδετερότητα ὁλόκληρης τῆς Βόρειας Γερμανίας. Τό Μάϊο καί τόν Ἰούλιο ὑπέγραψαν συνθήκη εἰρήνης μέ τή Γαλλία ἡ Ὁλλανδία καί

ἡ Ἱσπανία ἀντίστοιχα.

Ἡ τύχη τῶν κατεχομένων ἐδαφῶν δίχαζε τούς Γάλλους ἡγέτες. Ἡ περίφημη διακήρυξη τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1792 ἀναφερόταν, βέβαια, στά «φυσικά» σύνορα τῆς Γαλλίας, ἀλλά ὑποσχόταν βοήθεια στούς διάφορους λαούς ν' ἀποκτήσουν τήν ἐλευθερία τους καί νά σχηματήσουν ἀνεξάρτητα ἐθνικά κράτη. Οἱ Ἰακωβίνοι δίσταζαν νά προβοῦν στήν ἐφαρμογή τῆς διακηρύξεως αὐτῆς, ἀλλά οἱ Γιρονδίνοι καί οἱ ἰδεολογικοί τους διάδοχοι εὐνοοῦσαν τήν ἐφαρμογή της. Τό 1794 προσαρτήθηκαν ἡ Σαβοΐα καί ἡ Νίκαια καί τό 1795 τό Βέλγιο. Ἡ τύχη τῆς δυτικῆς ὄχθης τοῦ Ρήνου ἀναβλήθηκε ὥσπου νά ἀποφασιστεῖ ἡ τύχη τῆς Μαγεντίας, τήν ὁποία κρατοῦσαν οἱ Αὐστριακοί. Ἡ Ὁλλανδία ἀντίθετα ἀνακηρύχθηκε ἀνεξάρτητη ὡς Βαταβιανή Δημοκρατία.

Κατά τή διάρκεια τοῦ 1796 ὁ πόλεμος ἐπεκτάθηκε στήν Ἰταλική χερσόνησο. Ἐκεῖ ὁ Ναπολέων κέρδισε σημαντικές νίκες ἐναντίον τῶν μοναρχικῶν δυνάμεων. Κατελήφθησαν ἡ Λομβαρδία καί τά βόρεια παπικά κράτη, καί τό βασίλειο τῆς Σαρδηνίας ὑποχρεώθηκε νά δεχθεῖ τούς ὅρους εἰρήνης τῶν Γάλλων. Τόν ἐπόμενο χρόνο συνθηκολόγησε καί ὁ πάπας, καί ἄνοιξε ἔτσι ὁ δρόμος πρός τήν Αὐστρία, ἡ ὁποία εἶχε μείνει ἡ μόνη ἀπό τίς ἠπειρωτικές δυνάμεις πού δέν εἶχε ὑπογράψει εἰρήνη μέ τή Γαλλία. Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1797 ὑπέγραψαν καί οἱ Αὐστριακοί συνθήκη εἰρήνης, τή συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο.

Σέ διάστημα πέντε ἐτῶν ἀπό τή διακήρυξη τοῦ 1792 ἡ Γαλλία εἶχε ἀποβεῖ ρυθμιστικός παράγοντας στά εὐρωπαϊκά πράγματα, καί ἡ ἐπανάσταση ἀσκοῦσε ἀκαταμάχητη ἕλξη. Πολλοί, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ὁ Ροβεσπιέρος, εἶχαν προβλέψει ὅτι σέ λίγα χρόνια ὁ πόλεμος θά κατέληγε εἴτε στή συντριβή τῆς ἐπαναστάσεως εἴτε στήν ἐπιβολή δικτατορίας στή Γαλλία. Ἡ ἐπανάσταση εἶχε τελικά διασωθεῖ καί μάλιστα θριαμβεύσει, ἀλλά ἡ Γαλλία δέν ἀπέφυγε τή δικτατορία. Ἡ χώρα εἶχε ἤδη δοκιμάσει την δικτατορική διακυβέρνηση τοῦ Ροβεσπιέρου καί τῶν συνεργατῶν του κατά τή διάρκεια τῆς Τρομοκρατίας. Κάτω ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ φιλόδοξου στρατηγοῦ πού εἶχε ἀναλάβει τή διεύθυνση τοῦ πολέμου ἡ Γαλλία ἔμελλε να κατολισθήσει σύντομα σέ νέο δικτατορικό καθεστώς.

Τό Διευθυντήριο βασιζόταν ὁλοένα καί περισσότερο, ἀπό τό 1795 καί ἑξῆς, στούς στρατηγούς γιά τήν ἐξουδετέρωση ἐπικίνδυνων ἀντιδράσεων στό ἐσωτερικό, εἴτε αὐτές προέρχονταν ἀπό τούς ἐργάτες εἴτε ἀπό τούς βασιλικούς. Μαζί μέ τίς δάφνες τῶν νικῶν ἐναντίον τῶν μοναρχικῶν στρατευμάτων στήν Εὐρώπη, οἱ στρατηγοί εἶχαν νά ἐπιδείξουν καί ἔσοδα ἀπό τίς κατεχόμενες χῶρες, ἰδιαίτερα ἀπό τήν Ἰταλία. Ὁ Βοναπάρτης γινόταν ὁλοένα καί πιό ἀπαραίτητος στήν ἐπαναστατική κυβέρνηση τῆς Γαλλίας, καί ἔκανε ὅτι μποροῦσε ν' αὐξήσει τήν ἐξάρτηση τοῦ Διευθυν-

τηρίου ἀπό τόν ἴδιο καί νά προβάλει τό ρόλο του στήν Γαλλία καί στό ἐξωτερικό.

Στήν ἀρχή ὁ Βοναπάρτης κατόρθωσε νά ἐπιβάλει τίς ἀπόψεις του στή ρύθμιση τῶν σχέσεων τῆς Γαλλίας μέ τίς κατεχόμενες χῶρες, καθώς καί μέ τούς ἀντιπάλους της. Οἱ μέθοδοί του δέν διέφεραν ἀπό αὐτές τῆς παραδοσιακῆς διπλωματίας. Ὑποχρεώθηκε ἔτσι ἡ Αὐστρία ν' ἀναγνωρίσει τήν προσάρτηση τοῦ Βελγίου, τήν κατάκτηση τῶν Ἑπτανήσων καί τή γαλλική πολιτική ἐπιρροή στήν Ἰταλική χερσόνησο, μέ ἀντάλλαγμα τήν κυριαρχία στό μεγαλύτερο τμῆμα τῶν βενετικῶν ἠπειρωτικῶν κτήσεων, στήν Ἰστρία καί στή Δαλματία.

Ἡ παρουσία τῆς Γαλλίας στά Ἑπτάνησα καί στά παράλια τῆς Ἠπείρου, τήν ἐποχή πού ἡ χώρα αὐτή προωθοῦσε δυναμικά τίς φιλελεύθερες καί ἐθνικιστικές ἀρχές, εἶχε σοβαρές καί μακροπρόθεσμες συνέπειες σ' ἕναν κόσμο πού φαινόταν νά μήν εἶναι σέ θέση νά παρακολουθήσει τίς πολιτικές ἐξελίξεις τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Πρῶτα στά Ἑπτάνησα καί σέ λίγο σέ ὁλόκληρο τόν κόσμο τῶν βαλκανικῶν κτήσεων τοῦ ἡγεμόνα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ Γάλλοι διέδωσαν τίς ἀρχές καί τίς θεωρίες πού συγκλόνιζαν ἤδη τή Δύση. Πράκτορες τῶν Γάλλων προσπαθοῦσαν νά ἐντοπίσουν ὅλες ἐκεῖνες τίς περιοχές καί τά ἐθνικοκοινωνικά στοιχεῖα πού μποροῦσαν να χρησιμεύσουν ὡς ἐπαναστατικοί πυρῆνες, γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς αὐτοκρατορίας καί τήν ἐξασφάλιση νέων ἐρεισμάτων γιά τή Γαλλία στόν πόλεμό της ἐναντίον τῆς συνασπισμένης μοναρχικῆς Εὐρώπης. Ἡ ἑλληνική Ἀνατολή προβλήθηκε ἔτσι στό εὐρωπαϊκό προσκήνιο ὡς χῶρος ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος γιά τούς ἀντιπάλους.

Ἡ ἐπικράτηση τῶν Γάλλων στή βόρεια Ἰταλία προκάλεσε σοβαρές πολιτικές ἐξελίξεις στίς γειτονικές χῶρες καί κρατίδια. Σέ ἀπάντηση προσκλήσεως ἐκ μέρους Ἑλβετῶν πατριωτῶν, κατελήφθη ἡ Ἑλβετία καί ἀνακηρύχθηκε ἡ Ἑλβετική Δημοκρατία στή θέση τῆς παλαιᾶς συνομοσπονδίας. Κατελήφθη κατόπιν ἡ Ρώμη, ἐξορίσθηκε ὁ πάπας Πίος ΣΤ΄ καί ἀνακηρύχθηκε ἡ Ρωμαϊκή Δημοκρατία στίς κτήσεις τοῦ προκαθημένου της Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Τήν ἴδια τύχη εἶχε καί τό βασίλειο τῶν Δύο Σικελιῶν. Μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 1799, ὁλόκληρη ἡ Ἰταλική χερσόνησος ἀποτελοῦσε μιά σειρά «ἀδελφῶν» δημοκρατιῶν.

Τήν ἴδια ἐποχή ὁ Βοναπάρτης ἐπιχείρησε νά πλήξει τό μόνο ἀντίπαλο πού ἀπέμενε στήν Εὐρώπη, τήν Βρεταννία, στό πιό εὐαίσθητο σημεῖο τῆς αὐτοκρατορικῆς της ἀρτηρίας, στήν Αἴγυπτο, μέ ἀπώτερο στόχο νά φθάσει στήν Ἰνδία. Κατελήφθη πρῶτα ἡ Μάλτα καί κατόπιν τό δέλτα τοῦ Νείλου. Σέ διάστημα λίγων μηνῶν τό 1799, ἡ βρεταννική θέση στήν περιοχή φαινόταν να κλονίζεται ἐπικίνδυνα. Τόν Αὔγουστο ὅμως τοῦ ἴδιου χρόνου, ὁ γαλλικός στόλος καταναυμαχήθηκε καί καταστράφηκε στίς ἐκβολές τοῦ

Νείλου, στό 'Αμπουκίρ, ὅταν ἀποφάσισε ν' ἀντιμετωπίσει τό βρεταννικό στόλο μέ διοικητή τό ναύαρχο λόρδο Νέλσωνα (Horatio Nelson). Ἡ μεγάλη αὐτή ἀποτυχία στή θάλασσα ὅμως δέν ἀνέκοψε τίς ἐπιτυχίες τῶν Γάλλων στήν ξηρά, οὔτε τή θεαματική ἄνοδο τοῦ Βοναπάρτη.

Οἱ ἐπιτυχίες ὅμως αὐτές ὑπονομεύονταν ἀπό τρεῖς παράγοντες: τίς ἐγγενεῖς ἀντιφάσεις καί ἀντινομίες τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τῆς Γαλλίας, τή συνεχή ἐνίσχυση τοῦ στρατιωτικοῦ παράγοντα σέ βάρος τοῦ πολιτικοῦ καί τήν ἄκαμπτη ἀντίσταση τῆς Βρεταννίας. 'Από τίς σοβαρότερες ἀντιφάσεις τῆς ἐπαναστάσεως ἦταν ἡ σύγκρουση ἀρχῶν καί ἀναγκῶν. Οἱ ἀρχές πού διέδιδε ἡ Γαλλία στό ἐξωτερικό ἦσαν οἱ ἀρχές τῶν 'Ιακωβίνων· καί οἱ ἀρχές εἶχαν ἀπήχηση σέ στοιχεῖα στά ὁποῖα τό Διευθυντήριο δέν εἶχε ἐμπιστοσύνη, ἐπειδή τά θεωροῦσε ἀναρχικά καί ἀναξιόπιστα. Σχεδόν κατά κανόνα, οἱ ἀρχές καί διακηρύξεις τῆς κυβερνήσεως δέν συμβιβάζονταν μέ τήν πολιτική της. Στήν 'Ιταλία, γιά παράδειγμα, οἱ Γάλλοι εἶχαν διαδώσει τήν ἀρχή τῆς ἐθνικῆς ἑνότητας, ἀλλά ἀρνούνταν νά ἀφήσουν τήν 'Ιταλία νά σχηματίσει μιά ἑνιαία ἰταλική δημοκρατία. Σέ ἄλλες περιπτώσεις πάλι, οἱ Γάλλοι ἐπενέβαιναν τόσο πολύ στίς ἀνεξάρτητες δημοκρατίες πού εἶχαν δημιουργήσει ὥστε νά εἶναι οἱ δημοκρατίες αὐτές οὐσιαστικά κηδεμονευόμενες καί κάθε ἄλλο παρά ἀνεξάρτητες. Δέν ἄργησαν ἔτσι νά δημιουργηθοῦν μυστικές ἑταιρίες, οἱ ὁποῖες, ὅπως στήν 'Ιταλία, δροῦσαν ἐναντίον τῶν Γάλλων καί μέ στόχο τήν ἐθνική ἑνοποίηση.

Οἱ ἀντιφάσεις αὐτές καί οἱ οἰκονομικές ἀνάγκες τοῦ Διευθυντηρίου διευκόλυναν τίς ἐπεμβάσεις τῶν στρατιωτικῶν καί τήν ὑπονόμευση τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας τῆς χώρας, ἡ ὁποία ἔγινε προοδευτικά δέσμια τῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας. Διάφορα πραξικοπήματα τόσο στή μητροπολιτική Γαλλία ὅσο καί στίς νέες κτήσεις της καί τίς κηδεμονευόμενες χῶρες τῆς Εὐρώπης ὑπονόμευαν συνεχῶς τή συνταγματική τάξη καί τή νομιμότητα τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας. 'Εξάλλου, διάφορες ἀνάγκες καί σκοπιμότητες ἔφθειραν τό σύνταγμα ἀνεπανόρθωτα. Ἡ κατάργησή του ἦταν ζήτημα χρόνου.

Ἡ Βρεταννία τέλος ἀποδείχτηκε ἀντίπαλος ἀπό τούς πιό ἐπικίνδυνους. Ἡ μεγάλη νίκη στήν Αἴγυπτο τό 1797 ἐπέτρεψε στή Βρεταννία νά ἡγηθεῖ τοῦ ἑπομένου μεγάλου ἀντιγαλλικοῦ συνασπισμοῦ. Μέ πρωτοβουλία της συνασπίσθηκαν ἐναντίον τῆς Γαλλίας, ἐκτός ἀπό τήν Αὐστρία καί τή Ρωσία, ἡ Τουρκία καί τό βασίλειο τῆς Νεαπόλεως. Στίς ἀρχές τοῦ 1799, ἡ ἐπαναστατική Γαλλία ἀντιμετώπιζε καί πάλι ἕναν πανίσχυρο συνασπισμό κρατῶν σέ πολλά μέτωπα, στή βόρεια 'Ιταλία, στή Ρηνανία καί στήν Ὁλλανδία, ὅπου εἶχε ἀποβιβαστεῖ ἀγγλορωσικό ἐκστρατευτικό σῶμα. Τήν ἴδια ἐποχή ξέσπασαν βασιλικές ἐξεγέρσεις στή Βρετάννη καί τήν Τουλούζη.

Νέα στρατολογία τό 1798 ἐξασφάλισε τόν ἀπαραίτητο στρατό γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ νέου εὐρωπαϊκοῦ συνασπισμοῦ. Γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν

ἔκτακτων οἰκονομικῶν ἀναγκῶν ἡ κυβέρνηση κατέφυγε στήν ἔκδοση ἀναγκαστικοῦ δανείου. Τό φθινόπωρο τοῦ 1799 τά ἀγγλορωσικά στρατεύματα ἡττήθηκαν στή Ζυρίχη, ὅπου εἶχαν εἰσχωρήσει, καί ὑποχώρησαν στήν Ὁλλανδία. Ἡ νίκη αὐτή ἦταν ἄλλη μιά γαλλική ἐπιτυχία. Σύντομα τά γαλλικά στρατεύματα ἦσαν σέ θέση νά σταθεροποιήσουν τίς θέσεις τους σέ ὅλα τά μέτωπα καί νά καταστείλουν τίς βασιλικές ἐξεγέρσεις στό ἐσωτερικό. Ἡ γαλλική κυβέρνηση ὅμως ἀδυνατοῦσε νά ἐξασφαλίσει ἀδιατάρακτη εἰρήνη στή χώρα.

19. Ὁ Βοναπάρτης στήν ἐξουσία

Τό Διευθυντήριο ἤδη ἐρωτοτροποῦσε μέ τούς στρατιωτικούς ἀπό τό 1797. Διάφορα μέλη του διαπραγματεύονταν μέ στρατηγούς γιά τήν ἐνίσχυση τῆς κυβερνήσεως ἤ καί μέ σκοπό τήν ἀνάθεση τῆς κυβερνήσεως σέ στρατιωτικούς. Στήν κρίσιμη αὐτή καμπή τῆς ἐπαναστάσεως ἔκανε τήν ἐμφάνισή του ξαφνικά στή νότια Γαλλία ὁ Βοναπάρτης, ὁ κατακτητής τῆς Ἰταλίας, ὁ ὁποῖος εἶχε διαφύγει ὡς ἐκ θαύματος ἀπό τήν Αἴγυπτο. Ὁ Βοναπάρτης διατηροῦσε στενές σχέσεις μέ μέλη τοῦ Διευθυντηρίου καί κυβερνητικά στελέχη, τά ὁποῖα τόν βοήθησαν νά καταλάβει τήν ἐξουσία. Στίς 10 Νοεμβρίου 1799, τή 18η Μπρυμαίρ, κατά τό ἐπαναστατικό ἡμερολόγιο, ὁ Βοναπάρτης περιόρισε δραστικά τίς ἁρμοδιότητες τῶν βασικῶν ὀργάνων τῆς κυβερνήσεως καί ἐπέβαλε δικτατορική ἐξουσία μέ ἐπικεφαλῆς τόν ἴδιο. Ὁ Ναπολέων ἦταν κύριος τῆς Γαλλίας, καί ἦταν μόλις 30 ἐτῶν.

Οἱ Γάλλοι δέχθηκαν τό πραξικόπημα μᾶλλον μέ ἀνακούφιση, ἐπειδή ἀνέμεναν ὅτι ὁ Βοναπάρτης θά κατόρθωνε νά τούς ἐξασφαλίσει τήν εἰρήνη. Ἀλλά ὁ νέος ἡγέτης εἶχε ἄλλα σχέδια γιά τή Γαλλία καί τόν ἑαυτό του. Ἐξαιρετικά εὐφυής, ἀποφασιστικός καί ἄκρως φιλόδοξος, ὁ Ναπολέων ἦταν σέ μεγάλο βαθμό προϊόν τῆς ἐπαναστάσεως· μέ τήν ἔννοια ὅτι οἱ ἐπιδιώξεις του καί ἡ ὑλοποίησή τους εὐνοούνταν ἀπό τίς δυνάμεις ἐκεῖνες πού εἶχαν ἀπελευθερώσει ἡ ἐπανάσταση καί ἡ ἀνατροπή τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος. Ἡ ἐπανάσταση εἶχε δημιουργήσει ὅλες τίς προϋποθέσεις γιά τήν ταχύτατη ἄνοδό του στήν στρατιωτική ἱεραρχία καί τήν προώθησή του στό πολιτικό προσκήνιο.

Ὁ νέος ἡγέτης ἦταν ταυτόχρονα καί ἄνθρωπος τοῦ 18ου αἰώνα, κατά βάθος ἕνας φωτισμένος δεσπότης, ἴσως ὁ πιό φωτισμένος ἀπό τούς δεσπότες τῆς ἐποχῆς. Δέν πίστευε στή λαϊκή κυριαρχία, τή λαϊκή βούληση καί τήν κοινοβουλευτική κυβέρνηση. Δυσπιστοῦσε στό πλῆθος καί ἀνεχόταν τήν κοινή γνώμη μόνο ὅταν ἦταν σέ θέση νά τήν ἐπηρεάζει ἤ καί νά τήν ἐλέγχει. Εἶχε ἐμπιστοσύνη σέ ταλαντούχους ἀνθρώπους. Θεωροῦσε τούς λογίους καί

τούς θεωρητικούς ἀπαραίτητους, ἀλλά ἀκόμη πιό ἀπαραίτητη τήν ἰσχύ τῶν ὅπλων. Ὁ Ναπολέων ἦταν καί παρέμεινε στρατιώτης.

Τό καθεστώς πού ἐπέβαλε στή Γαλλία ἦταν στρατιωτική δικτατορία, τά βασικά χαρακτηριστικά τῆς ὁποίας δέν ἔκρυβε τό βραχύβιο σύνταγμα πού συνέταξε τό 1797 ὁ Σιεγιές. Ἔλειπε ἀπό τό σύνταγμα αὐτό, σέ ἀντίθεση μέ ὅλα τά προηγούμενα, ὁποιαδήποτε διακήρυξη ἤ κατοχύρωση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, οὔτε ὑπῆρχαν ἀναφορές στίς ἀρχές τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητας καί τῆς ἀδελφοσύνης. Στήριζε ὡστόσο τή νομοθεσία πού ἀναφερόταν στούς φυγάδες εὐγενεῖς καί κατοχύρωνε τούς τίτλους κυριότητας ἐπί γαιῶν πού εἶχαν ἀγορασθεῖ κατά τή διάρκεια τῆς ἐπαναστάσεως.

Κατά τό νέο σύνταγμα, ὁ «Πρῶτος Ὕπατος», ὁ Βοναπάρτης, εἶχε ἐκτεταμένες ἐκτελεστικές καί νομοθετικές ἁρμοδιότητες: εἰσῆγε νομοθετικά σχέδια στή βουλή, διόριζε ὑπουργούς, στρατηγούς, ἀνώτερους διοικητικούς ὑπαλλήλους, δικαστικούς, μέλη τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, καί ἀσκοῦσε ἀποφασιστική ἐπιρροή στήν ὑπόδειξη τῶν μελῶν τῶν τριῶν νομοθετικῶν σωμάτων. Εἰσαγόταν ἐκ νέου ἡ καθολική ψηφοφορία, ἀλλά μέ τρόπο πού οὐσιαστικά νά μήν ἐπηρεάζει τή θέληση τοῦ δικτάτορα. Ἀργότερα, τό 1802, εἰσήχθη ὁ θεσμός τῶν ἐκλεκτόρων, πού ἐκλέγονταν μέ καθολική ψηφοφορία. Οἱ ἐκλέκτορες εἶχαν ἰσόβια θητεία καί ἐξέλεγαν τούς ὑποψηφίους γιά τά νομοθετικά σώματα. Ἡ Γερουσία, τῆς ὁποίας τά μέλη διορίζονταν καί εἶχαν ἰσόβια θητεία, ἐπέλεγε ἀπό τούς ὑποψηφίους τά μέλη τῶν δύο κατώτερων νομοθετικῶν σωμάτων. Ὅπως καί τά δύο προηγούμενα, τό σύνταγμα τοῦ 1799 τέθηκε ὑπό τήν κρίση τοῦ λαοῦ μέ δημοψήφισμα καί ἐγκρίθηκε, ἀλλά μέ φανερή ψηφοφορία, ὥστε νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ ὑπερψήφισή του. Ἡ ψηφοφορία ἀξίζει νά σημειωθεῖ παρατάθηκε ἐπί ἕνα μήνα, καί ἡ κυβέρνηση χρησιμοποίησε ὅλα τά μέσα πού εἶχε στή διάθεσή της γιά νά ἐπηρεάσει τούς ψηφοφόρους. Περισσότεροι ἀπό 3 ἑκατομμύρια Γάλλοι ὑπερψήφισαν τό σύνταγμα τοῦ Βοναπάρτη, ἀλλά 4 ἑκατομμύρια ἀπέσχον.

Πολύ πιό σπουδαῖο ἦταν τό ἔργο τοῦ νέου καθεστῶτος στόν τομέα τῆς διοικήσεως. Τό Συμβούλιο Ἐπικρατείας, τό ὁποῖο βρισκόταν ἐπικεφαλῆς τοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ μέ γνωμοδοτικές καί ἐλεγκτικές ἁρμοδιότητες διοριζόταν ἀπό τό Βοναπάρτη καί θύμιζε τό ἀνακτοβούλιο τῶν ἔκπτωτων βασιλέων. Τά μέλη του ἦσαν κυρίως πρώην Ἰακωβίνοι καί κατά κανόνα σχεδόν ἄνθρωποι μέ ἐξαιρετικές ἱκανότητες καί ἔμπιστοι τοῦ δικτάτορα.

Διάφορες ἀλλαγές στή νομαρχιακή καί ἐπαρχιακή διοίκηση αὔξησαν τόν κεντρικό ἔλεγχό της καί ἀντίστοιχα μείωσαν τό ρόλο τῶν αἱρετῶν συμβουλίων. Στόν τομέα τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης αὐξήθηκε ὁ ρόλος τῆς ἀστυνομίας καί προστέθηκαν διάφορα εἰδικά δικαστήρια, μέ συνέπεια ν' αὐξηθεῖ ἡ αὐθαιρεσία εἰς βάρος τῶν πολιτῶν. Ὅπως καί στή διοίκηση, στή δικαιοσύνη παρατηρήθηκε ὀπισθοδρόμηση σέ σχέση μέ τά πρῶτα ἐπανα-

στατικά καθεστῶτα.

Στόν οἰκονομικό τομέα ἡ σπουδαιότερη μεταρρύθμιση ὑπῆρξε ὁ διορισμός ἀπό τό κράτος μόνιμων ἐφόρων, στή θέση προσωρινῶν ὑπαλλήλων πού ὁρίζονταν στό παρελθόν ἀπό τίς κοινότητες γιά τή συλλογή τῶν φόρων. Εἰσήχθησαν ἐκ νέου ἔμμεσοι φόροι μέ σκοπό τήν αὔξηση τῶν ἐσόδων. Ἱδρύθηκε ἡ Τράπεζα τῆς Γαλλίας, κατά τό παράδειγμα τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας, καί προσδιορίσθηκε μέ εἰδικό νόμο ἡ ἀξία τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος, τοῦ φράγκου. Τό κρατικό πιστωτικό ἵδρυμα ἔθεσε στή διάθεση τῆς κυβερνήσεως καί τῶν ἐπιχειρηματιῶν τεράστια κεφάλαια, πού στήριξαν τήν πολεμική προσπάθεια τῆς χώρας καί συνέβαλαν στήν ἀνάπτυξη πολεμικῶν βιομηχανιῶν.

Στήν ἐκπαίδευση τό νέο καθεστώς προώθησε μεταρρυθμίσεις πρός τήν κατεύθυνση πού εἶχε χαραχθεῖ μετά τό 1789. Ἡ προσοχή τοῦ Βοναπάρτη στράφηκε κυρίως στή μέση ἐκπαίδευση, ἡ ὁποία εἶχε προορισμό τήν προετοιμασία κατάλληλων στελεχῶν γιά τήν ἐπάνδρωση τῆς κρατικῆς μηχανῆς. Στή θέση τῶν παλαιῶν σχολείων ἱδρύθηκαν λύκεια καί κολλέγια, στά μαθήματα τῶν ὁποίων προστέθηκε στρατιωτική ἐκπαίδευση. Ἀργότερα ἡ μέση ἐκπαίδευση στό σύνολό της τέθηκε ὑπό τόν ἀποκλειστικό ἔλεγχο τῆς πολιτείας. Στήν ἀνώτατη ἐκπαίδευση δέν ἔγιναν σοβαρές ἀλλαγές, ἐνῶ ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση ἀφέθηκε στήν ἰδιωτική πρωτοβουλία καί στίς κοινότητες.

Ὁ στρατός ἀναπτύχθηκε θεαματικά τήν ἴδια ἐποχή. Ἡ μορφή του δέν ἄλλαξε ριζικά. Παρέμεινε ἡ ὑποχρεωτική θητεία τῶν νέων, καί λειτουργοῦσε ταυτόχρονα ὁ ἐπαγγελματικός στρατός. Διευκολύνθηκε ὡστόσο σημαντικά ἡ ἄνοδος ἱκανῶν ἀνδρῶν στήν ἱεραρχία ἀπό τίς κατώτερες βαθμίδες ὥς τίς ἀνώτερες. Ἱδρύθηκε, γιά τήν ἐκπαίδευση ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ καί τοῦ ἱππικοῦ, ἡ σχολή Σαίν-Σύρ (Saint-Cyr). Τό πολυτεχνεῖο συμπλήρωνε τίς ἐκπαιδευτικές ἀνάγκες τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ πυροβολικοῦ καί τοῦ μηχανικοῦ.

Οἱ μεταρρυθμίσεις στή διοίκηση, στήν ἐκπαίδευση, στήν οἰκονομία, στό στράτευμα καί σέ ἄλλους τομεῖς δημιούργησαν ἕναν τεράστιο μηχανισμό, ὁ ὁποῖος ἀποτέλεσε ἕνα ἀπό τά βασικά πολιτικά ἐρείσματα τοῦ καθεστῶτος. Ὁ διορισμός στό μηχανισμό αὐτό ἀποτελοῦσε δέλεαρ, τό ὁποῖο λειτουργοῦσε διασπαστικά στίς τάξεις τῶν ἀντιπάλων τοῦ καθεστῶτος καί εὐνοοῦσε τήν κοινωνική καί πολιτική ὕφεση, ἐπειδή τά στελέχη ἀντλούνταν μέ ἀξιολογικά κριτήρια καί ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πολιτική τους τοποθέτηση ἤ τήν κοινωνική τους προέλευση. Ἄνοιξαν ταυτόχρονα οἱ πύλες τῆς Γαλλίας στούς φυγάδες εὐγενεῖς, οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ὁποίους ἔσπευσαν νά ἐπιστρέψουν καί κατέλαβαν δημόσιες θέσεις. Μόνο οἱ ἀμετανόητοι ἐχθροί τοῦ καθεστῶτος, φανατικοί ὀπαδοί τῆς βασιλικῆς

δυναστείας καί ἀριστεροί ἐξτρεμιστές, δέν εἶχαν θέση στή ναπολεόντεια Γαλλία.

Ἐπιστέγασμα τῆς συμφιλιωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Πρώτου Ὑπάτου ἦταν τό κονκορδάτο μέ τόν προκαθήμενο τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καί ὁ Ἀστικός Κώδικας. Μολονότι ὁ ἴδιος ἦταν θρησκευτικά ἀδιάφορος —κάποτε μάλιστα στήν Αἴγυπτο εἶχε ἐκφράσει τήν ἐπιθυμία νά ἀσπαστεῖ τό μουσουλμανισμό— ὁ Ναπολέων προσπάθησε εὐθύς ἐξαρχῆς νά λύσει τό θρησκευτικό ζήτημα πού εἶχε δημιουργηθεῖ μετά τό 1790 καί πού ἀποτελοῦσε ἔκτοτε ἀποσταθεροποιητικό παράγοντα. Ὁ κλῆρος στή Γαλλία, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, εἶχε διχαστεῖ σέ δύο ἐκκλησίες, τή Ρωμαιοκαθολική, πού ἦταν πιστή στή Ρώμη, καί τή Γαλλικανική, πού ἦταν πιστή στή γαλλική πολιτεία. Μεταξύ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν κληρικῶν εὕρισκαν ἀπήχηση τά ἀνατρεπτικά κηρύγματα τῶν φανατικῶν βασιλικῶν. Τήν ἀπήχηση αὐτή, καθώς καί τή γενικότερη δυσαρέσκεια πού προκαλοῦσε ὁ θρησκευτικός διχασμός, ἐπιθυμοῦσε νά ἐξουδετερώσει ὁ Ναπολέων. Οἱ περιστάσεις εὐνοοῦσαν τά σχέδιά του. Ὁ Πίος Ζ΄ εὐνοοῦσε καί αὐτός διευθέτηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν διαφορῶν μέ τή Γαλλία. Οἱ σχετικές διαπραγματεύσεις ἄρχισαν τό Σεπτέμβριο τοῦ 1800, γιά νά καταλήξουν στήν ὑπογραφή κονκορδάτου δέκα μῆνες ἀργότερα (1801).

Ἐπρόκειτο γιά συμφωνία μείζονος σημασίας, ἐπειδή συμφιλίωνε τή Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία μέ τήν ἐπανάσταση. Ὁ πάπας ἀναγνώριζε τή Γαλλική Δημοκρατία, καί ζητοῦσε ἀπό τούς ἐπισκόπους πού ἀρνούνταν νά ὁρκιστοῦν πίστη στό σύνταγμα τῆς χώρας νά παραιτηθοῦν. Στό ἑξῆς, οἱ ἱεράρχες τῆς Γαλλίας θά ὁρίζονταν ἀπό τόν Πρῶτο Ὕπατο καί θά ἐγκαθίσταντο ἀπό τόν προκαθήμενο τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ρώμη ἀναγνώριζε ἀκόμη τήν πώληση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας καί τήν μισθοδοσία τῶν κληρικῶν σύμφωνα μέ τή διοικητική καί ἐκκλησιαστική μεταρρύθμιση τοῦ 1790. Μέ τή συμφωνία ἀναγνωριζόταν ἀκόμη ἡ ἀρχή τῆς ἀνεξιθρησκείας στή χώρα, καθώς καί ὁ κοσμικός χαρακτήρας τῆς γαλλικῆς πολιτείας.

Ὅπως ἔγινε φανερό ἀργότερα ὡστόσο ἡ δικαιοδοσία τοῦ πάπα στήν ἐκκλησία τῆς Γαλλίας ἔγινε μεγαλύτερη ἀπό ὅ,τι ἦταν πρίν ἀπό τό 1789. Κατά τή συμφωνία τοῦ Πίου Ζ΄ καί τοῦ Ναπολέοντα, παραιτήθηκαν ὅλοι οἱ ἐπίσκοποι τῆς Γαλλίας καί διορίσθηκαν νέοι. Ὁ διορισμός ἐπιδεικτικά ἔθεσε τέρμα στήν παραδοσιακή ἀνεξαρτησία τους, τόσο σέ σχέση μέ τόν πάπα ὅσο καί σέ σχέση μέ τό Γάλλο μονάρχη.

Ὁ κλῆρος δέχθηκε τό κονκορδάτο χωρίς σοβαρή ἀντίσταση. Αὐτοί ὅμως πού ἀντέδρασαν ἦσαν οἱ παλαιοί ἐπαναστάτες. Γιά νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ γενικότερη ἀποδοχή τῆς συμφωνίας, ἐκδόθηκε σειρά «ὀργανικῶν ἄρθρων», τά ὁποῖα ἐξέφραζαν ὁρισμένες γαλλικανικές ἰδέες, ἀλλά ὅριζαν, γιά τή

δημοσίευση παπικῶν πράξεων στή Γαλλία, τήν ἔγκρισή τους ἀπό τήν πολιτεία.

Ὁ Ἀστικός Κώδικας ὑπῆρξε ἀπό τά μεγαλύτερα ἴσως ἐπιτεύγματα τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας. Ἐνσωμάτωνε τίς ἀρχές τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου, τῆς ἐλευθερίας στήν ἐπιλογή ἐργασίας, τῆς ἐλευθερίας συνειδήσεως καί τήν ἀρχή τοῦ κοσμικοῦ κράτους. Ὁ κώδικας τοῦ Ναπολέοντα ἦταν καρπός τῶν προσπαθειῶν νά θεσπιστεῖ, ἀπό τήν ἐποχή ἀκόμη τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ΄, ἕνας ὁμοιόμορφος καί σύγχρονος κώδικας γιά τή χώρα. Ἐκδόθηκε τό Μάρτιο τοῦ 1804 καί ἐπηρέασε ἔκτοτε ὅσο κανένας ἄλλος ἴσως νόμος τήν ἀστική νομοθεσία τῶν νεώτερων χρόνων.

Τά περισσότερα ἄρθρα του ἀναφέρονταν στόν ὁρισμό, τή διατήρηση καί τήν προστασία τῆς περιουσίας, ἰδιαίτερα τῆς ἀστικῆς περιουσίας. Προστάτευε τή μισθωτή ἐργασία, ἀπαγορεύοντας τήν ἰσόβια μίσθωση ἐργασίας, ἀλλά κατοχύρωνε καί τήν ἐλευθερία τῆς ἐργοδοσίας νά διαπραγματεύεται τούς ὅρους ἐργασίας καί τό ὕψος τοῦ ἡμερομισθίου, στό ὄνομα τῆς ἐλεύθερης λειτουργίας τῆς ἀγορᾶς.

Κατά τόν κώδικα, ἡ θέση τῆς γυναίκας ἦταν ὑποδεέστερη ἀπό αὐτήν τοῦ ἄνδρα. Παρεχόταν ὡστόσο τό δικαίωμα διαζυγίου. Στίς ἀποικίες, ὅπου εἶχαν ἐκδηλωθεῖ ἐξεγέρσεις, ἐπιτρεπόταν ἐκ νέου ἡ δουλεία. Ὅπως καί τό Κονκορδάτο, ὁ Ἀστικός Κώδικας ἀποτελοῦσε συμβιβασμό τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος καί τῆς ἐπαναστάσεως: σταθεροποιοῦσε τίς κατακτήσεις τῆς ἐπαναστάσεως στό βαθμό πού δέν ὁδηγοῦσαν σέ ρήξη μέ τό παλαιό καθεστώς. Ἦταν ἕνα λεπτό ἐγχείρημα ἰσορροπιῶν πού κράτησε ἀρκετούς μῆνες καί ἀποσκοποῦσε στήν ἀνανέωση τῆς γαλλικῆς πολιτείας καί τῶν κοινωνικῶν σχέσεων χωρίς νά προκληθοῦν ἀναστατώσεις ἱκανές νά ἀποσταθεροποιήσουν τό καθεστώς.

20. Ἐπισφαλής εἰρήνη

Στό ἐξωτερικό, μολονότι εἶχε ἀποσοβηθεῖ ἡ ἀπειλή εἰσβολῆς στή Γαλλία μετά τίς ἧττες τοῦ ἀντιγαλλικοῦ συνασπισμοῦ τό φθινόπωρο τοῦ 1799, ὁ κίνδυνος ἀναζωογονήσεως τοῦ συνασπισμοῦ δέν εἶχε ἐξουδετερωθεῖ. Γιά νά ἐξασφαλισθοῦν οἱ κατακτήσεις τῆς ἐπαναστάσεως ἔπρεπε νά δεχθοῦν τούς ὅρους τοῦ Βοναπάρτη δύο ἐπικίνδυνοι ἀντίπαλοι, ἕνας χερσαῖος καί ἕνας θαλάσσιος, ἡ Αὐστρία καί ἡ Βρεταννία.

Τό χειμώνα καί τήν ἄνοιξη τοῦ 1800 ὁ Βοναπάρτης προετοιμάστηκε γιά τήν ἑπόμενη κίνηση ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων τῆς Γαλλίας. Ἡ Ἑλβετία ἦταν καί πάλι ὁ στόχος του, ἐπειδή ἀπό ἐκεῖ μποροῦσε νά ἀπειλήσει ταυτόχρονα τά αὐστριακά στρατεύματα στή Γερμανία καί στή βόρεια Ἰταλία. Ἀφοῦ πέρασε αἰφνιδιαστικά τίς Ἄλπεις ἀπό τό στενό καί

χιονισμένο ἀκόμη πέρασμα τοῦ Ἁγίου Βερνάρδου, ὑποχρέωσε τούς Αὐστριακούς σέ ἀναμέτρηση στό Μαρένγκο, τόν Ἰούνιο τοῦ ἴδιου χρόνου. Ἡ νίκη τῶν γαλλικῶν στατευμάτων ἐξασφάλισε στό Ναπολέοντα τόν ἔλεγχο τῆς κοιλάδας τοῦ Πάδου. Τό Δεκέμβριο, ἄλλη γαλλική στρατιά νίκησε τούς Αὐστριακούς στή Βαυαρία.

Ὅπως καί τό 1797, ἡ Αὐστρία ἀναγκάσθηκε νά συνάψει εἰρήνη. Ἡ συνθήκη τῆς Λυνβίλ (Φεβρουάριος 1801) ἐξασφάλιζε στή Γαλλία τόν ἔλεγχο στήν περιοχή. Ἦταν ἡ καμπή τοῦ πολέμου κατά τήν ὁποία θά μποροῦσε εὔκολα ὁ Ναπολέων νά ἐπιβάλει, ἄν ἐπιθυμοῦσε, τήν ἑνοποίηση τῆς Ἰταλίας. Ὅπως καί στίς διαπραγματεύσεις γιά τή συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο, ὡστόσο, ὁ Ναπολέων ἀπέφυγε ἕνα τέτοιο βῆμα καί πολιτεύθηκε ὡς ἄλλος φωτισμένος δεσπότης τοῦ αἰώνα πού μόλις εἶχε ἐκπνεύσει, ἐπιβάλλοντας τούς ὅρους του στούς ἡττημένους καί κερδίζοντας ἐδαφικά ἐρείσματα ἔναντι τῶν ἀντιπάλων. Οἱ Ἰταλοί πατριῶτες, πού εἶχαν ἐναποθέσει τίς ἐλπίδες τους στό Βοναπάρτη, δυσαρεστήθηκαν ἀπό τήν πολιτική του καί ἄρχισαν νά τόν ἐγκαταλείπουν.

Ὁ ἡγέτης τῆς Γαλλίας ὅμως εἶχε ἤδη στρέψει τό ἐνδιαφέρον του στά βόρεια σύνορα τῆς Γαλλίας. Ἐκεῖ ἡ Αὐστρία ὑποχρεώθηκε ν᾿ ἀναγνωρίσει ἐπίσημα τίς γαλλικές διεκδικήσεις στό Βέλγιο καί τήν δυτική ὄχθη τοῦ Ρήνου. Στόχος τοῦ Βοναπάρτη ἦταν τώρα ἡ ἐξασφάλιση ἀνταλλαγμάτων στούς Γερμανούς πρίγκηπες στήν ἀνατολική ὄχθη τοῦ Ρήνου, γιά τίς ἀπώλειές τους στή δυτική, φυσικά εἰς βάρος τῆς Αὐστρίας. Μέ τόν τρόπο αὐτό παρεμβαλλόταν μεταξύ τῶν Γερμανῶν πριγκήπων καί τῆς Αὐστρίας καί ἐξασφάλιζε ρυθμιστικό ρόλο στίς ὑποθέσεις τῆς βόρειας Γερμανίας.

Τήν ἴδια ἐποχή προσπάθησε νά πλήξει τή Βρεταννία προσεγγίζοντας τή Ρωσία τοῦ Παύλου Α΄, ὁ ὁποῖος θαύμαζε τό Γάλλο στρατηλάτη. Ὁ Ναπολέων εὐνοοῦσε τίς βλέψεις τῆς Ρωσίας στά Βαλκάνια καί ὑποσχόταν νά παραδώσει τή Μάλτα στό φιλόδοξο μονάρχη τῆς Ρωσίας. Τόν Δεκέμβριο τοῦ 1800 ὁ Παῦλος πείσθηκε νά συγκροτήσει συνασπισμό οὐδετέρων, πού περιλάμβανε τή Ρωσία, τή Σουηδία, τή Δανία καί τήν Πρωσία, ἐναντίον τῆς Βρεταννίας. Ἡ δολοφονία τοῦ τσάρου ὅμως τό Μάρτιο τοῦ 1801, καθώς καί ὁ βομβαρδισμός τῆς Κοπεγχάγης ἀπό τό βρεταννικό στόλο ἀπεσόβησαν τήν ἀπειλή κατά τῆς Γαλλίας ἀπό τήν κατεύθυνση αὐτή πρός τό παρόν. Ἡ ἀπειλή μάλιστα φάνηκε νά ἀπομακρύνεται ἀκόμη περισσότερο μέ τήν παραίτηση, τό Φεβρουάριο τοῦ 1802, τοῦ φιλοπόλεμου πρωθυπουργοῦ τῆς Βρεταννίας Πίτ (William Pitt). Τόν ἑπόμενο μήνα ἡ Γαλλία καί ἡ Βρεταννία τερμάτισαν τίς μεταξύ τους ἐχθροπραξίες μέ τή συνθήκη τῆς Ἀμιένης (Μάρτιος 1802).

Μέ τή συνθήκη αὐτή ἡ Βρεταννία ἐπέστρεψε στή Γαλλία ὅλες τίς ἀποικίες της πού εἶχε καταλάβει ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἐπαναστάσεως. Ἀπό τίς

ἀποικίες τῶν συμμάχων τῆς Γαλλίας κράτησε μόνο τήν ὁλλανδική Κεϋλάνη καί τήν ἱσπανική Τρινιδάτ. Ἡ Βρεταννία ἀναγνώρισε ἐπίσης τούς ὅρους τῆς συνθήκης τῆς Λυνβίλ, ἀποκατέστησε τά κυριαρχικά δικαιώματα τοῦ Ὀθωμανοῦ σουλτάνου στήν Αἴγυπτο καί δέχθηκε ν' ἀποσύρει τά στρατεύματά της ἀπό τή Μάλτα (ἀλλά τελικά ἀρνήθηκε νά συμμορφωθεῖ), τό καθεστώς τῆς ὁποίας θ' ἀποφάσιζαν οἱ ἕξι μεγαλύτερες εὐρωπαϊκές δυνάμεις τῆς ἐποχῆς (μέ στόχο τήν ἀποκατάσταση τῆς κυριαρχίας τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη).

Τό 1802, ὕστερα ἀπό ἕξι χρόνια πολέμου σέ πολλά μέτωπα, ἐπικρατοῦσε καί πάλι εἰρήνη στήν Εὐρώπη. Ἡ τάξη εἶχε ἐπιβληθεῖ στό ἐσωτερικό τῆς Γαλλίας, καί τά ἐπιτεύγματα τῆς ἐπαναστάσεως εἶχαν κατοχυρωθεῖ. Ἡ ἐπανάσταση φαινόταν νά ἔχει τερματισθεῖ, ἀφοῦ εἶχε συμβιβσθεῖ μέ τό παλαιό καθεστώς. Μέ ἄλλο δημοψήφισμα καί μέ δική του πρωτοβουλία ὁ Ναπολέων ἀνακηρύχθηκε ἰσόβιος Ὕπατος. Ὁ Κορσικανός στρατηλάτης βρισκόταν στό ζενίθ τῆς δόξας. Ἀλλά ἡ εἰρήνη πού εἶχε συμφωνηθεῖ, δέν ἦταν παρά ἀνακωχή ἑνός χρόνου.

21. *Βιβλιογραφία*

Brinton, C., *A Decade of Revolution, 1789-1799* (Νέα Ὑόρκη, 1934).

Cobban, A. (ἐπιμ.), *The Debate on the French Revolution,* 2 τόμ. (Λονδίνο, 1950).

Furet, F., *Penser la Révolution française* (Παρίσι, 1978).

Labrousse, E., *La Crise de l'économie française à la fin de l'ancien régime et au début de la Révolution* (Παρίσι, 1944).

Lefebvre, G., *La Révolution française* (Παρίσι, 1951).

Mathiez, A., *La Révolution française,* 3 τόμ. (Παρίσι, 1922-1927).

Palmer, R.R., *The Age of the Democratic Revolution* (Πρίνστον, 1959).

Rudé, G., *The Crowd in the French Revolution* (Ὀξφόρδη, 1959).

Soboul, A., *Les Sans-culottes parisiens en l'an II* (Παρίσι, 1958).

Tilly, C., *The Vendée: A Sociological Analysis of the Counter-Revolution of 1793* (Καίμπριτζ Μασαχουσέτης, 1964).

Β. Ο ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ

1. Ἡ Γαλλία καί οἱ ἀντίπαλοί της

Τό ὄνομα Ναπολέων ἔχει συνδεθεῖ μέ μία ἀπό τίς πιό ταραγμένες περιόδους τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας καί μία ἀπό τίς πιό σημαντικές ἀναδιαρθρώσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου. Ὁ Γάλλος αὐτοκράτορας πλησίασε τήν πραγματοποίηση τῆς πολιτικῆς ἑνώσεως τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης ὅσο κανείς ἄλλος, περισσότερο καί ἀπό τόν Ἀδόλφο Χίτλερ, μέ τόν ὁποῖο ἡ σύγκριση εἶναι διαφωτιστική καί συνάμα παραπλανητική. Σέ διάστημα 15 ἐτῶν, ὁ Ναπολέων προκάλεσε ἀλλαγές στίς διεθνεῖς σχέσεις, στά σύνορα τῶν κρατῶν καί στούς συνασπισμούς κρατῶν, ἀλλά καί στά καθεστῶτα τῶν διαφόρων χωρῶν, πού εἶχαν μακροπρόθεσμες καί σημαντικές ἐπιπτώσεις στήν ἱστορία τῆς Εὐρώπης καί τοῦ κόσμου γενικά. Σέ συνεργασία μέ τούς Γάλλους τοῦ Ναπολέοντα ἤ σέ ἀντίδραση πρός αὐτούς, οἱ λαοί τῆς Εὐρώπης ἐπέφεραν τόσες ἀλλαγές στίς χῶρες τους ὅσες ποτέ ἴσως ἄλλοτε.

Συχνά ἡ περίοδος αὐτή ἀναφέρεται ὡς «παγκόσμιος πόλεμος». Πόλεμοι εἶχαν ξεσπάσει ὄχι μόνο στήν Εὐρώπη, ἀλλά καί στή Λατινική Ἀμερική, στήν Ἱσπανική Ἀμερική, ὅπως ἦταν τότε γνωστή, μέ τή μορφή ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων, ἀκόμη καί στή Βόρεια Ἀμερική, ὅπου οἱ νεοσύστατες Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἀγόρασαν ἀπό τούς Γάλλους τή Λουϊζιάνα τό 1803 καί ἐπιχείρησαν νά κατακτήσουν τόν Καναδά τό 1812. Στήν πραγματικότητα ἦταν μιά σειρά βραχύβιων μᾶλλον πολέμων, πού δέν συνδεόνταν πάντα μεταξύ τους. Μετά τό 1802 καί μέχρι τό 1813, οἱ τέσσερις μεγάλες δυνάμεις τῆς ἐποχῆς πού πολέμησαν κατά τῆς ναπολεόντειας Γαλλίας, ἡ Αὐστρία, ἡ Πρωσία, ἡ Ρωσία καί ἡ Βρεταννία, ποτέ δέν βρέθηκαν στόν ἴδιο συνασπισμό ταυτόχρονα. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ Γαλλία τοῦ Ναπολέοντα δέν ἦταν ἡ μόνη ἐπιθετική δύναμη στήν Εὐρώπη τήν ἴδια ἐποχή. Ἡ Βρεταννία προωθοῦσε δυναμικά τά αὐτοκρατορικά της συμφέροντα, ἡ Ρωσία πίεζε τήν Τουρκία καί τήν Πολωνία, ἡ Πρωσία βρισκόταν στό στάδιο τῆς προωθήσεως τῆς ἡγεμονικῆς της θέσεως στή βόρεια Γερμανία καί ἡ Αὐστρία ἔδειχνε ἐπεκτατικές τάσεις στά Βαλκάνια καί στήν Ἰταλία.

Στόν πόλεμο αὐτόν οἱ ἀντίπαλοι τῆς Γαλλίας δέν θεωροῦσαν ἀνάρμοστο νά συνάψουν εἰρήνη μέ τό Ναπολέοντα, ὅταν ἡ εἰρήνη φαινόταν νά εὐνοεῖ τά ἰδιαίτερα συμφέροντά τους. Ὅλες σχεδόν οἱ δυνάμεις συνῆψαν κατά διάρκεια τῆς πολύχρονης ἀναμετρήσεως εἰρήνη μέ τή Γαλλία. Ἡ συνθήκη τῆς Ἀμιένης ἦταν μιά τέτοια εἰρήνη-ἀνακωχή, πού ἀποδείχθηκε εὐεργετική γιά τή Γαλλία ὅσο καμιά ἄλλη προγενέστερη. Οἱ Βρεταννοί δέχθηκαν τούς ὅρους τῶν Γάλλων πού εἶχαν ἀπορρίψει μερικά χρόνια πρίν. Ἡ Γαλλία κρατοῦσε τό Βέλγιο καί τή δυτική ὄχθη τοῦ Ρήνου ὡς ἐδάφη τῆς γαλλικῆς ἐπικρατείας. Κρατοῦσε ἀκόμη τήν κηδεμονία τῶν διαφόρων δημοκρατιῶν πού εἶχαν συσταθεῖ μέ τήν ὑποκίνησή της στή βόρεια Ἰταλία, στήν Ἑλβετία καί στήν Ὁλλανδία.

Ὁ Ναπολέων χρησιμοποίησε τήν εἰρήνη γιά νά ἐνισχύει τή θέση τῆς Γαλλίας ἔναντι τῶν ἀντιπάλων της. Μέ ἀφορμή ἐξέγερση στήν Ἀϊτή, ἔστειλε ἰσχυρή στρατιωτική δύναμη στή νῆσο, μέ στόχο τήν ἀναβίωση τῆς γαλλικῆς αὐτοκρατορίας στό Νέο Κόσμο. Προσπάθησε ταυτόχρονα νά ἐνισχύει τή θέση τῆς Γαλλίας στίς εὐπαθεῖς περιοχές τῆς βόρειας Ἰταλίας καί τῆς βόρειας Γερμανίας. Οἱ ἀνίσχυροι ἀλλά φιλόδοξοι ἡγεμόνες τῆς δυτικῆς ὄχθης τοῦ Ρήνου πού εἶχαν χάσει τά ἐδάφη τους, ἐνθαρρύνονταν ἀπό τήν Γαλλία ν' ἀποκτήσουν ἐδάφη ἀνατολικά τοῦ Ρήνου. Τά μεγαλύτερα γερμανικά κράτη, ἡ Πρωσία, ἡ Βαυαρία, ἡ Βυρτεμβέργη καί ἡ Βάδη, ἔσπευσαν νά ἐνσωματώσουν, μέ τήν ἐνθάρρυνση τοῦ Ναπολέοντα πάλι, μικρά κοσμικά καί ἐκκλησιαστικά κρατίδια. Φυσικά, γιά νά κρατήσουν τά ἐδάφη αὐτά, τά εὐεργετηθέντα κράτη εἶχαν ἀνάγκη τῆς γαλλικῆς ὑποστηρίξεως ἔναντι τῆς Αὐστρίας.

Ἐν ὄψει τῶν κινήσεων αὐτῶν τῆς Γαλλίας, ἡ Βρεταννία ἀρνήθηκε ν' ἀποσύρει τά στρατεύματά της ἀπό τή Μάλτα, μέ συνέπεια νά προκαλέσει τίς ἔντονες διαμαρτυρίες τοῦ Ναπολέοντα. Τό Μάϊο τοῦ 1803 ἡ Γαλλία κήρυξε ἐκ νέου τόν πόλεμο κατά τῆς Βρεταννίας. Ἡ ἀπειλή ἐναντίον τῆς Γαλλίας μέ τίς ἀποικίες της, σέ συνδυασμό μέ τόν ἀποδεκατισμό τῶν γαλλικῶν στρατευμάτων στήν Ἀϊτή ἀπό τούς Νέγρους ἐπαναστάτες, ἀνάγκασε τό Ναπολέοντα νά ἐγκαταλείψει τά σχέδια γιά τήν ἀναβίωση τῆς γαλλικῆς αὐτοκρατορίας στήν περιοχή. Οἱ ὑπερπόντιες ἐπιχειρήσεις στοίχισαν στή Γαλλία τήν Λουϊζιάνα, τήν ὁποία ὁ Γάλλος ἡγεμόνας πώλησε στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τήν ἐποχή αὐτή.

2. *Ὁ πόλεμος γιά τόν ἔλεγχο τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης*

Ἐνῶ ἡ Βρεταννία ἀναζητοῦσε συμμάχους ἐναντίον τῆς Γαλλίας καί ἡ Αὐστρία ἐνίσχυε τή θέση της στή νότια Γερμανία, ὁ Ναπολέων ἔσπευσε τό Μάϊο τοῦ 1804 ν' ἀνακηρύξει τόν ἑαυτό του αὐτοκράτορα τῶν Γάλλων. Ἀντέδρασαν, ὅπως ἀναμενόταν, οἱ ἀκραιφνεῖς δημοκρατικοί, ἀλλά ἡ

πλειοψηφία τοῦ λαοῦ ἀποδέχθηκε τήν ἀνακήρυξη τοῦ Ναπολέοντα σέ κληρονομικό ἄρχοντα. Ἡ ἔγκριση ἦταν σέ πολλές περιπτώσεις εἰλικρινής καί ἐνθουσιώδης, ἀλλά ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀποτέλεσμα χειραγωγήσεως τῆς κοινῆς γνώμης. Τό δημοψήφισμα πού ἀκολούθησε τήν ἀνακήρυξη ἦταν θετικό καί ἀναμενόμενο. Τό Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου, στήν Παναγία τῶν Παρισίων, ὁ Ναπολέων ἔστεψε τόν ἑαυτό του, κατά τό παράδειγμα τοῦ Καρλομάγνου, παρουσία τοῦ πάπα Πίου Ζ΄, ὁ ὁποῖος ἔσπευσε στή γαλλική πρωτεύουσα γιά τή στέψη τοῦ αὐτοκράτορα. Ἀπό τό προηγούμενο ἤδη ἔτος ὁ Ναπολέων περιστοιχιζόταν ἀπό μιά νέα αὐλή, ἡ ὁποία ἀποτέλεσε τόν πυρήνα μιᾶς νέας ἀριστοκρατίας.

Στή Βρεταννία, ἐν τῷ μεταξύ, εἶχε ἐπανέλθει στήν ἐξουσία ὁ Πίτ, ὁ ὁποῖος προσήγγισε τόν τσάρο Ἀλέξανδρο Α΄, μέ σκοπό τή σύσταση ἄλλης μιᾶς συμμαχίας ἐναντίον τῆς Γαλλίας. Τό Νοέμβριο τοῦ 1804, οἱ Ρῶσοι ὑπέγραψαν ἀμυντική συμμαχία μέ τούς Αὐστριακούς καί τόν Ἀπρίλιο τοῦ ἑπόμενου ἔτους μέ τούς Βρεταννούς. Τό Μάϊο τοῦ ἴδιου ἔτους (1805) ὁ Ναπολέων στέφθηκε βασιλιάς τῆς Ἰταλίας καί διόρισε ἀντιβασιλέα τῆς χώρας τόν υἱό του Εὐγένιο. Ἦταν ἕνα βῆμα πού συνέβαλε στήν ὁλοκλήρωση, λίγους μῆνες ἀργότερα (τόν Αὔγουστο), τοῦ τρίτου ἀντιγαλλικοῦ συνασπισμοῦ.

Οἱ Γάλλοι εἶχαν σημαντικές ἐπιτυχίες στήν ξηρά. Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1805 ὁ Ναπολέων ἀνάγκασε στήν Οὔλμ μιά στρατιά τῶν Αὐστριακῶν νά παραδοθεῖ καί ν' ἀφήσει ἐκτεθειμένη τή Βιέννη. Στή θάλασσα ὅμως οἱ Γάλλοι ἡττήθηκαν κατά κράτος ὅταν δέχθηκαν ἀναμέτρηση μέ τό βρεταννικό στόλο. Στίς 21 Ὀκτωβρίου γαλλοϊσπανικός στόλος 33 πλοίων μέ διοικητή τό ναύαρχο Βιλλνέβ (Pierre de Villeneuve) ἀντιμετώπισε βρεταννικό στόλο 27 πλοίων ὑπό τό ναύαρχο Νέλσωνα, στ' ἀνοιχτά τοῦ Ἀκρωτηρίου Τραφάλγκαρ, μεταξύ Κάδικα καί Γιβραλτάρ. Στήν σφοδρή σύγκρουση οἱ Γάλλοι ἔχασαν 20 πλοῖα καί 14.000 ἄνδρες, οἱ μισοί ἀπό τούς ὁποίους αἰχμαλωτίσθηκαν, ἐνῶ οἱ Βρεταννοί εἶχαν μόνο 1.500 θύματα, μεταξύ τῶν ὁποίων ἦταν καί ὁ ἔνδοξος ναύαρχός τους. Ἡ ναυμαχία τοῦ Τραφάλγκαρ ἔθεσε τέρμα στίς φιλοδοξίες τοῦ Ναπολέοντα ν' ἀνταγωνισθεῖ τή Βρεταννία στή θάλασσα καί νά ἐπιχειρήσει ἀπόβαση στή μεγάλη ἀντίπαλο τῆς Γαλλίας, καί ἐξασφάλισε στούς Βρεταννούς τόν ἀδιαμφισβήτητο ἔλεγχο τῶν θαλασσῶν ἐπί ἕναν αἰώνα.

Τίς ἐντυπώσεις, ἄν ὄχι καί τίς ἄμεσες συνέπειες, τῆς ἥττας στή θάλασσα ἐξισορρόπησε ὁ Γάλλος αὐτοκράτορας μέ τήν περίφημη νίκη ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων του στό Ἀούστερλιτς τῆς Μοραβίας στίς 2 Δεκεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους. Ἡ ἐπιτυχία ὀφειλόταν ὄχι τόσο στόν ἀρτιότερο καί πιό σύγχρονο ἐξοπλισμό τῶν Γάλλων ὅσο στούς ἐκπληκτικούς τακτικούς ἑλιγμούς τοῦ Ναπολέοντα, ὁ ὁποῖος ἐκμεταλλεύθηκε ὅλες τίς ἀδυναμίες καί τά λάθη τῶν

ἀντιπάλων του. Ὁ γαλλικός στρατός ἦταν πιό εὐκίνητος ἀπό τούς ἀντιπάλους καί διέθετε ἕνα θαυμάσιο σῶμα ἀξιωματικῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπέβλεπαν στή διάκριση γιά τήν ἄνοδο στή στρατιωτική ἱεραρχία. Μέ μικρότερες δυνάμεις ἀπό τούς ἀντιπάλους (68.000 ἄνδρες ἔναντι 90.000), ὁ Ναπολέων καί οἱ στρατηγοί του προκάλεσαν μεγάλες ἀπώλειες (15.000 φονευμένους καί τραυματίες καί 11.000 αἰχμαλώτους) στόν αὐστρορωσικό στρατό τοῦ Ρώσου στρατηγοῦ Μιχαήλ Κουτούζωφ. Δύο μέρες μετά τήν ἥττα ὁ Φραγκίσκος Α´ τῆς Αὐστρίας ζήτησε τόν τερματισμό τῶν ἐχθροπραξιῶν καί ὁ Ἀλέξανδρος Α´ τῆς Ρωσίας ἀνακάλεσε τό στρατό του ἀπό τίς κτήσεις τῶν Ἁψβούργων.

Κατά τή συνθήκη τοῦ Πρεσβούργου, πού ὑπογράφηκε στίς 26 Δεκεμβρίου 1805, ἡ Γαλλία πῆρε ἀπό τήν Αὐστρία τή Βενετία (τήν ὁποία εἶχε δώσει τό 1797) καί τήν προσέθεσε στό βασίλειο τῆς Ἰταλίας πού τώρα περιλάμβανε τίς περισσότερες ἰταλικές περιοχές βορείως τῆς Ρώμης. Συνέπεια τῆς δεύτερης αὐτῆς ἥττας τῶν Αὐστριακῶν ἦταν καί ἡ ἀναδιοργάνωση τῶν γερμανικῶν κρατῶν. Ὁ Ναπολέων ἀναβάθμισε στίς ἀρχές τοῦ 1806 τή Βαυαρία καί τή Βυρτεμβέργη σέ βασίλεια καί τή Βάδη σέ μεγάλο δουκάτο. Τόν Ἰούλιο τοῦ ἴδιου ἔτους ὁ Γάλλος αὐτοκράτορας ἵδρυσε τή Συνομοσπονδία τοῦ Ρήνου καί ἀνέλαβε τήν προστασία της. Ἡ συνομοσπονδία περιλάμβανε ἐκτός ἀπό τή Βαυαρία, τή Βυρτεμβέργη καί τή Βάδη, τά περισσότερα δυτικογερμανικά κράτη. Τόν Αὔγουστο ὁ Φραγκίσκος παραιτήθηκε ἀπό τό θρόνο τῆς Ἁγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Γερμανικοῦ Ἔθνους, αὐτοῦ τοῦ ἀναχρονιστικοῦ οἰκοδομήματος πού κατέρρευσε κάτω ἀπό τά χτυπήματα τοῦ Ναπολέοντα καί τῶν Γερμανῶν πριγκήπων πού δέν ἦσαν πλέον διατεθειμένοι ν᾿ ἀνέχονται τήν κηδεμονία τῶν Ἁψβούργων. Παραδοσιακές ἡγεμονικές ἐπιδιώξεις καί ἐνέργειες ἀποδείχθηκαν ἔτσι παράγοντες ἐκσυγχρονισμοῦ στήν κεντρική Εὐρώπη.

Ἡ Πρωσία ἦταν ὁ ἑπόμενος στόχος τοῦ Ναπολέοντα. Οὐδέτερη ἀπό τό 1795, ἡ Πρωσία βρισκόταν στό στάδιο ἑνός μετριοπαθοῦς μεταρρυθμιστικοῦ προγράμματος πού εἶχε εἰσαγάγει τό 1797 ὁ Φρειδερίκος Οὐλιέλμος Γ´ μόλις ἀναρρήθηκε στό θρόνο. Εἶχε μειωθεῖ ὁ ρόλος τοῦ ἀνακτοβουλίου στίς ἐθνικές ὑποθέσεις καί ἀντίστοιχα αὐξηθεῖ ὁ ρόλος τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, καί εἶχαν ἀπελευθερωθεῖ οἱ δουλοπάροικοι τῶν βασιλικῶν κτημάτων. Πρωταρχικός στόχος τοῦ Πρώσου ἡγεμόνα ἦταν ἡ διατήρηση τῆς οὐδετερότητας γιά τόν περαιτέρω ἐκσυγχρονισμό τῆς χώρας. Ὕστερα ὅμως ἀπό πολλές προκλήσεις ἀπό τούς Γάλλους καί τούς συμμάχους τους, οἱ Πρῶσοι κήρυξαν τόν πόλεμο κατά τῶν Γάλλων τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1806. Λίγες μέρες ἀργότερα τά πρωσικά στρατεύματα ἡττήθηκαν κατά κράτος στή μάχη τῆς Ἰένας. Ἡ μιά μετά τήν ἄλλη οἱ στρατιωτικές φρουρές τῶν πρωσικῶν πόλεων ἔσπευδαν νά παραδοθοῦν στά προελαύνοντα γαλλικά

στρατεύματα. Στό τέλος Ὀκτωβρίου ὁ Ναπολέων βρισκόταν στό Βερολίνο. Μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 1807, οἱ Γάλλοι εἶχαν καταλάβει τήν περιοχή ἀπό τή Σικελία μέχρι τή Βαλτική. Ἡ Σαξωνία εἶχε ὑπογράψει ἐν τῷ μεταξύ χωριστή εἰρήνη.

Μετά τήν Πρωσία ἦλθε ἡ σειρά τῆς Ρωσίας. Ὕστερα ἀπό ὁρισμένες ἀρχικές ἐπιτυχίες, οἱ Ρῶσοι ἡττήθηκαν τόν Ἰούνιο τοῦ 1807 στή μάχη τῆς Φρειδλάνδης καί ἀναγκάστηκαν νά ὑποχωρήσουν, καί ὁ Ναπολέων εἰσῆλθε ἐπικεφαλῆς τῶν στρατευμάτων του στήν Καινιγκσβέργη. Ἡ συνθήκη τοῦ Τιλσίτ, πού ὑπογράφηκε τόν Ἰούλιο ἀπό τό Ναπολέοντα καί τόν ἡγεμόνα τῆς Ρωσίας Ἀλέξανδρο Α΄ ἀποφάσισε τήν τύχη τῆς Πρωσίας —ἡ ὁποία παρέμεινε στό χάρτη μόνο ὕστερα ἀπό τίς ἐπίμονες προσπάθειες τοῦ Ἀλέξανδρου. Τά πρωσικά ἐδάφη μεταξύ τοῦ Ρήνου καί τοῦ Ἔλβα περιῆλθαν στή Γαλλία. Ἡ Σαξωνία κατέλαβε καί αὐτή πρωσικά ἐδάφη. Δημιουργήθηκε ἐπίσης τό δουκάτο τῆς Βαρσοβίας ἀπό πολωνικά ἐδάφη πού εἶχε προσαρτήσει παλαιότερα ἡ Πρωσία. Ἡ χώρα τοῦ Φρειδερίκου τοῦ Μεγάλου εἶχε παύσει ν᾿ ἀποτελεῖ μεγάλη δύναμη, προσωρινά τουλάχιστο. Μέ τήν ἴδια συνθήκη ἡ Ρωσία καί ἡ Πρωσία ἀναγνώρισαν τίς ἐδαφικές καί πολιτικές ἀλλαγές πού εἶχε ἐπιβάλει ὁ Γάλλος αὐτοκράτορας στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη. Ὁ Ναπολέων ὅρισε τούς ἀδελφούς του βασιλεῖς σέ παλαιούς ἤ νεοϊδρυθέντες θρόνους μέ τή συναίνεση τῶν ἡττημένων: τόν Ἰωσήφ βασιλιά τῆς Νεαπόλεως, τό Λουδοβίκο βασιλιά τῆς Ὀλλανδίας καί τόν Ἱερώνυμο βασιλιά τῆς Βεστφαλίας. Μυστικά, ὁ Ἀλέξανδρος συμφώνησε ἀκόμη νά βοηθήσει τό Ναπολέοντα καί κατά τῆς Βρεταννίας. Μέ τή συνθήκη αὐτή ὁ Ρῶσος μονάρχης ἀναγνώριζε τό Ναπολέοντα αὐτοκράτορα τῆς Δύσεως.

Στήν κολοβωμένη Πρωσία ἀνατέθηκε ὁ ρόλος τοῦ οὐδετέρου μεταξύ δύο ἰσχυρῶν γειτόνων, τοῦ Ναπολέοντα καί τοῦ Ἀλεξάνδρου. Τά πρωσικά ἐδάφη μεταξύ τῶν ποταμῶν Ἔλβα καί Ρήνου, μαζί μέ ἐδάφη τοῦ Ἀννοβέρου, ἀποτέλεσαν τό νέο βασίλειο τῆς Βεστφαλίας, ἡ ὁποία ἔγινε μέλος τῆς Συνομοσπονδίας τοῦ Ρήνου. Ὁ Ναπολέων ἦταν οὐσιαστικά ἀποκλειστικός ρυθμιστής τῶν γερμανικῶν ὑποθέσεων καί τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης γενικά.

3. Ἡ γαλλοκρατία στήν Εὐρώπη καί ἡ Βρεταννία

Ἀμέσως μετά τή συνθήκη εἰρήνης μέ τή Ρωσία, ὁ Ναπολέων προσπάθησε ν᾿ ἀντιμετωπίσει ἀποτελεσματικά τή βρεταννική ἀπειλή. Τό ἔθνος αὐτό τῶν καταστηματαρχῶν, ὅπως ἀποκαλοῦσε τή Βρεταννία, μέ τούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς πού ἀδυνατοῦσε νά κατανοήσει καί τήν ἐλευθερία τοῦ τύπου πού θεωροῦσε ἀπαράδεκτη, ὄχι μόνο ἀντιστεκόταν στίς προσπάθειές του νά ἐπεκτείνει τήν ἰσχύ καί τήν ἐπιρροή τῆς Γαλλίας ἔξω

ἀπό τήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, ἀλλά ἀμφισβητοῦσε καί ὑπονόμευε τή γαλλική κυριαρχία στήν ἴδια τή γαλλοκρατούμενη Εὐρώπη. Ὁ οἰκονομικός πόλεμος ἦταν ὁ μόνος πόλεμος πού μποροῦσε νά διεξαγάγει ὁ Ναπολέων ἐναντίον τῆς Βρεταννίας. Ὁ πολιτικός ἔλεγχος τῆς Εὐρώπης ἐπέτρεπε στόν αὐτοκράτορα τῆς Γαλλίας νά ἐπιχειρήσει τόν ἀποκλεισμό τῶν βρεταννικῶν προϊόντων ἀπό τήν Εὐρώπη καί τῶν βρεταννικῶν πλοίων ἀπό τά εὐρωπαϊκά λιμάνια. Χωρίς τά τεράστια κέρδη πού ἀπέφεραν στή Βρεταννία ἡ ἐξαγωγή ἐγχώριων προϊόντων καί ἡ ἐπανεξαγωγή ἀμερικανικῶν καί ἀσιατικῶν προϊόντων στήν Εὐρώπη, καθώς καί τό διαμετακομιστικό ἐμπόριο πού διεξῆγαν βρεταννικά πλοῖα ἀπό καί πρός εὐρωπαϊκά λιμάνια, ἡ νησιωτική ἀντίπαλος τῆς Γαλλίας ἀναμενόταν νά ὑποκύψει ἤ, τουλάχιστο, νά παύσει ν' ἀποτελεῖ ἀπειλή κατά τῆς γαλλικῆς κυριαρχίας. Ἡ Βρεταννία θά ἔπαυε ἔτσι νά χρησιμοποιεῖ τούς περιοδικούς ἀντιγαλλικούς συνασπισμούς καί ἀναμενόταν ν' ἀντιμετωπίσει σοβαρά ἐσωτερικά προβλήματα ἀπό τή συρρίκνωση τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας καί τή συνακόλουθη ἀνεργία.

Ἐπιβλήθηκε ἔτσι, τό Δεκέμβριο τοῦ 1806, τό «Ἠπειρωτικό Σύστημα», ὁ τερματισμός τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, τῶν ἐδαφῶν καί τῶν χωρῶν πού ἦσαν σύμμαχοι τῆς Γαλλίας ἤ τελοῦσαν ὑπό γαλλική κατοχή, μέ τή Βρεττανία. Μέ τή συνθήκη τοῦ Τιλσίτ προστέθηκαν στόν ἀντιβρεταννικό συνασπισμό ἡ Πρωσία καί ἡ Ρωσία, οἱ ὁποῖες συμφώνησαν νά διακόψουν ὅλες τίς συναλλαγές τους μέ τή Βρεταννία. Τόν ἑπόμενο μήνα, τόν Αὔγουστο τοῦ 1807, οἱ δύο αὐτές χῶρες, καθώς καί ἡ Αὐστρία, κήρυξαν τόν πόλεμο κατά τῆς Βρεταννίας.

Ὁ Ναπολέων ὑποχρέωσε καί δύο οὐδέτερες χῶρες, τή Δανία καί τήν Πορτογαλλία, νά συμμετάσχουν στόν ἐμπορικό πόλεμο κατά τῆς Βρεταννίας. Ἡ Κοπεγχάγη, πρέπει νά σημειωθεῖ, ἀποτελοῦσε σπουδαῖο ἐμπορικό λιμάνι πού ἐξυπηρετοῦσε ὁλόκληρη τήν κεντρική Εὐρώπη. Γιά τό λόγο αὐτό οἱ Βρεταννοί ἔστειλαν στήν Κοπεγχάγη ἰσχυρό στόλο, ὁ ὁποῖος βομβάρδισε τή δανική πρωτεύουσα καί αἰχμαλώτισε τό στόλο τῆς χώρας μέ συνέπεια ν' αὐξηθεῖ ἡ ἐξάρτηση τῆς Δανίας ἀπό τή Γαλλία καί ἡ ἀποτελεσματικότητα τοῦ ἐμπορικοῦ πολέμου κατά τῆς Βρεταννίας.

Ἡ Πορτογαλλία, ἀντίθετα, ἡ ὁποία ἦταν τήν ἐποχή αὐτή στενά συνδεδεμένη μέ τή Βρεταννία, ἀρνήθηκε νά συμμορφωθεῖ μέ τίς ἐντολές τοῦ Ναπολέοντα, μέ συνέπεια νά δεχθεῖ ἐπίθεση τῆς Γαλλίας. Ἔμεναν τά λιμάνια τῆς Ἱσπανίας, γιά νά ὁλοκληρωθεῖ ὁ ἀποτελεσματικός ἀποκλεισμός τῶν βρεταννικῶν πλοίων καί ὅσων μετέφεραν βρεταννικά προϊόντα ἀπό τίς ἀκτές τῆς Εὐρώπης, ἀπό τήν Πετρούπολη μέχρι τή Λισαβώνα καί ἀπό ἐκεῖ μέχρι τήν Τεργέστη. Στήν Ἱσπανία ὁ Γάλλος αὐτοκράτορας ἐξανάγκασε σέ παραίτηση ἀπό τόν ἱσπανικό θρόνο τό Βουρβῶνο Κάρολο Δ΄ καί τόν υἱό του Φερδινάνδο, καί ὅρισε βασιλιά τό 1808 τόν ἀδελφό του Ἰωσήφ, ὁ ὁποῖος

ἔφερε στήν Ἱσπανία ἰσχυρή γαλλική στρατιωτική δύναμη. Μέ τήν ἐπέμβαση στήν Ἱσπανία ὁ Ναπολέων ἐνέπλεξε τή Γαλλία σέ μιά ὑπόθεση πού μόνο ἀρνητικές ἐπιπτώσεις εἶχε στήν ἔκβαση τῆς γιγάντιας συγκρούσεως γιά τόν ἔλεγχο τῆς Εὐρώπης.

Ἀπό τή σύγκρουση αὐτή προσπάθησε νά μείνει οὐδέτερη ἡ ὑπερατλαντική δημοκρατία. Ἡ ἀδιαλλαξία τῆς Βρεταννίας ὡστόσο στήν προσπάθεια ἀποκλεισμοῦ οὐδέτερων πλοίων ἀπό τή γαλλοκρατούμενη Εὐρώπη ἀπό τό ἕνα μέρος καί ἡ ἐνθάρρυνση τῶν παλαιῶν ἀντιβρεταννικῶν τάσεων στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἀπό τό ἄλλο εἶχαν ὡς συνέπεια νά ἐκτραχυνθοῦν σταδιακά οἱ σχέσεις τῶν δύο χωρῶν καί νά ὁδηγηθοῦν σέ ἀνοιχτή ρήξη τό 1812. Παλαιά μητρόπολη καί ἀνεξάρτητη θυγατρική δημοκρατία ἐνεπλάκησαν σέ ἕναν πόλεμο πού ἀποτελοῦσε μακρυνό ἀπόηχο τῆς συγκρούσεως στήν Εὐρώπη καί πού τερματίστηκε τό 1814 χωρίς νά λύσει τά προβλήματα πού τόν εἶχαν προκαλέσει καί χωρίς νικητές καί ἡττημένους.

Ἡ Βρεταννία τήν ἐποχή αὐτή ἀντιμετώπιζε σοβαρά ἐσωτερικά προβλήματα, ὄχι ὅμως μόνο γιά τούς λόγους πού ἀνέμενε ὁ Ναπολέων. Οἱ λόγοι αὐτοί συνδέονταν, βέβαια, μέ τόν πόλεμο καί συγκεκριμένα μέ τήν ἀνάγκη τῆς κυβερνήσεως ν᾽ αὐξάνει συνεχῶς τούς κρατικούς πόρους μέ προσφυγή στή φορολογία· εἶχαν ὅμως σχέση καί μέ τή γοργή ἐκβιομηχάνιση τῆς χώρας καί τή συνακόλουθη ἀναστάτωση τῆς βρεταννικῆς κοινωνίας. Οἱ συνέπειες τοῦ ἀποκλεισμοῦ φάνηκαν τό 1807 καί τό 1808, ὅταν ἔπεσαν σημαντικά οἱ ἐξαγωγές. Ἡ ἀποτελεσματικότερη ἐφαρμογή τοῦ ἀποκλεισμοῦ τό 1810-1811, σέ συνδυασμό μέ παράγοντες πού συνδέονταν μέ τήν ἐκβιομηχάνιση, προκάλεσαν σφοδρές ἐξεγέρσεις, γνωστές ὡς «Διαδηλώσεις τῶν Λουδιτῶν» (Luddite Riots). Ἐξαγριωμένοι τεχνίτες εἰσέβαλλαν σέ ἐργοστάσια καί ἔσπαζαν τίς μηχανές, ἐπειδή φοβούνταν ὅτι θά τούς ὁδηγοῦσαν στήν ἀνεργία.

Ἡ ἀπομόνωση τῆς Βρεταννίας ὅμως δέν εἶχε τίς ἀναμενόμενες ἀποσταθεροποιητικές συνέπειες, γιά τό λόγο ὅτι ποτέ δέν ὑπῆρξε ἀπόλυτη, ἀλλά κυρίως γιατί ἡ βρεταννική οἰκονομία ἦταν πολύ πιό ἀνθεκτική ἀπό ὅσο ὑπολόγιζαν οἱ ἀντίπαλοι τῆς χώρας. Στό τέλος θριάμβευσε ἡ βρεταννική οἰκονομία, ἐπειδή, ὅπως θά φανεῖ στό οἰκεῖο κεφάλαιο, τροφοδότησε δυνάμεις πού ἀποδείχθηκαν οὐσιαστικά ἀνεξέλεγκτες καί ἰσχυρότερες ἀπό τόν πανίσχυρο αὐτοκράτορα τῆς Γαλλίας. Ἀρκεῖ ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι, πρός τό τέλος τοῦ πολέμου, τά γαλλικά στρατεύματα φοροῦσαν ἐνδύματα ἀπό βρεταννικά ὑφάσματα. Τά βρεταννικά βιομηχανικά προϊόντα καί ἰδιαίτερα τά βαμβακερά καί μάλλινα ὑφάσματα δημιουργοῦσαν τήν ἐποχή αὐτή διαρκῶς αὐξανόμενη ζήτηση σέ ὅλον τόν κόσμο, καί τή ζήτηση αὐτή δέν ἦταν δυνατό ν᾽ ἀποφύγει ἡ Εὐρώπη. Ἡ ἐμπλοκή ἐξάλλου τῆς Πορτογαλλίας καί τῆς Ἱσπανίας στόν πόλεμο κατά τῆς Βρεταννίας

δημιούργησε τίς προϋποθέσεις γιά τήν ἐμπορική εἰσβολή τῆς Βρεταννίας στίς πορτογαλλικές καί στίς ἱσπανικές ἀποικίες στήν Κεντρική καί Νότια 'Αμερική. 'Εκεῖ ἡ Βρεταννία ἦταν σέ θέση νά ἐλέγξει σύντομα τίς ἐξαγωγές πρώτων ὑλῶν καί νά δημιουργήσει μιά τεράστια ἀγορά βιομηχανικῶν προϊόντων μέ σημαντικές ἐπιπτώσεις ὄχι μόνο στήν ἔκβαση τοῦ πολέμου στήν Εὐρώπη ἀλλά καί στό μεταπολεμικό παγκόσμιο συσχετισμό δυνάμεως.

῾Η ἀπομόνωση τῆς Βρεταννίας ἀπό τήν ἠπειρωτική Εὐρώπη ἀπέτυχε νά πλήξει καίρια τή βρεταννική οἰκονομία καί τήν πολεμική προσπάθεια τῆς χώρας. 'Απέτυχε ἐπίσης νά ἐνισχύσει τήν ἐκβιομηχάνιση καί γενικά τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς Γαλλίας, γιά τό λόγο κυρίως ὅτι οἱ Γάλλοι δέν ἐνθάρρυναν τή δημιουργία μιᾶς ἐλεύθερης ἠπειρωτικῆς ἀγορᾶς. Δέν εὐνόησαν οἱ Γάλλοι τίς κοινωνικές ἐκεῖνες ὁμάδες πού μποροῦσαν ν' ἀποδειχθοῦν πυρῆνες ἐκβιομηχανίσεως καί οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως σέ εὐρωπαϊκή κλίμακα. 'Αντίθετα, ἀντιμετώπισαν τίς κατεχόμενες ἤ ἐλεγχόμενες χῶρες τῆς Εὐρώπης μέ ἀποικιοκρατικά σχεδόν κριτήρια, καί ἐξέτρεψαν τεράστιους πόρους γιά τήν παραγωγή πολεμικοῦ ὑλικοῦ στή Γαλλία. ῾Η ἐκτροπή πόρων καί ὁ αὐστηρός ἔλεγχος τῆς παραγωγῆς καί τοῦ ἐμπορίου λειτούργησαν ἀνασταλτικά στήν ἐκβιομηχάνιση τῆς Γαλλίας καί τῶν ἄλλων ἠπειρωτικῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, σέ μιά ἐποχή μάλιστα πού ἡ Βρεταννία ἀναπτυσσόταν μέ γοργό ρυθμό καί διαρκῶς αὔξανε τήν ἀπόσταση πού τήν χώριζε ἀπό τήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη.

4. ῾Η ἐπέμβαση τῶν Γάλλων στήν ῾Ισπανία

῾Η πολεμική προσπάθεια κατά τῆς Βρεταννίας προκάλεσε, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, τήν ἐπέμβαση τῶν Γάλλων στήν ῾Ισπανία, σύμμαχο τῆς Γαλλίας ἀπό τό 1796. ῾Υπανάπτυκτη οἰκονομικά καί κοινωνικά, ἡ ῾Ισπανία βρισκόταν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο ἑνός ἀνελεύθερου καθεστῶτος. ῾Η ἐκκλησία νεμόταν μεγάλο μέρος τῶν γαιῶν τῆς χώρας, καί οἱ Βουρβῶνοι βασιλεῖς εἶχαν καταλήξει νά ταυτίζονται μέ τήν ὑπανάπτυξη, τήν κληρικοκρατία καί τή διαφθορά. ῾Ο ἐξαναγκασμός τῶν Βουρβώνων σέ παραίτηση καί ἡ ἔλευση τοῦ 'Ιωσήφ Βοναπάρτη στή Μαδρίτη περιέπλεξαν ἀντί νά λύσουν τό πολιτικό πρόβλημα τῆς χώρας. ῾Ο νέος μονάρχης προκάλεσε βίαιες ἐξεγέρσεις σέ ὁλόκληρη τή χώρα. 'Εν ὄψει τῶν λαϊκῶν ἀντιδράσεων ὁ 'Ιωσήφ ἀναγκάσθηκε νά ἐγκαταλείψει τήν ῾Ισπανία τόν Αὔγουστο τοῦ 1808, ἀλλά σύντομα ἐπέστρεψε μέ τή βοήθεια τοῦ Ναπολέοντα, ὁ ὁποῖος κατέλαβε τήν ταραγμένη χώρα προκειμένου νά ἐγκαταστήσει τό μονάρχη τῆς ἀρεσκείας του.

Συνέπεια τῆς στρατιωτικῆς ἐπεμβάσεως τῶν Γάλλων ἦταν ἡ δημιουργία ἀνταρτικῶν ὁμάδων πού δροῦσαν πλέον στό ὄνομα τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς

῾Ισπανίας ἀπό τά στρατεύματα κατοχῆς. Τό ἴδιο καλοκαίρι οἱ Γάλλοι ἐκδιώχθηκαν ἀπό τήν Πορτογαλλία, ὕστερα ἀπό σύγκρουση τῶν στρατευμάτων τους μέ βρεταννική δύναμη πού εἶχε σταλεῖ ἐκεῖ πρός ἐνίσχυση τῶν Πορτογάλλων. Ἄλλο βρεταννικό ἐκστρατευτικό σῶμα, πού ἐστάλη στήν ῾Ισπανία πρός ἐνίσχυση τῶν ἀνταρτῶν, ἀναγκάσθηκε νά ἐγκαταλείψει τή χώρα. Παρέμεινε ὅμως στήν ᾿Ιβηρική Χερσόνησο ὁ στρατός πού εἶχε σταλεῖ στούς Πορτογάλλους μέ διοικητή τόν Οὐέλσλυ (Arthur Wellsley), ὁ ὁποῖος ἀνάγκασε τούς Γάλλους νά διατηροῦν ἰσχυρές δυνάμεις στήν περιοχή καί τελικά πέρασε στήν ῾Ισπανία. Ἔτσι ἄρχισε ἕνας πόλεμος πού προκάλεσε στούς Γάλλους σημαντική φθορά σέ ἄνδρες καί πολεμικό ὑλικό, ἕνα «ἕλκος» ὅπως τόν ἀποκαλοῦσε ὁ Ναπολέων.

῾Η γαλλική ἐμπλοκή στήν ῾Ισπανία δέν ἔφθειρε μόνο τά στρατεύματα τοῦ Ναπολέοντα ἀλλά καί τήν ἀπήχηση τῶν ἀρχῶν καί τῶν ἰδεωδῶν, γιά τά ὁποῖα διεκήρυσσαν ὅτι πολεμοῦσαν οἱ Γάλλοι. ῾Η ἐπέμβαση τό 1808 γιά τήν ἐπιβολή νέου ἡγεμόνα ἔστρεψε ἐναντίον τῶν Γάλλων, ὄχι μόνο τούς ὑποστηρικτές τῶν Βουρβώνων καί μεγάλο μέρος τοῦ λαοῦ πού αὐτοί ἐπηρέαζαν, ἀλλά καί τούς φιλελεύθερους πού εἶχαν σπεύσει νά πανηγυρίσουν τήν ἐπιτυχία τῆς Γαλλικῆς ᾿Επαναστάσεως. ᾿Αρκετοί φιλελεύθεροι, εἶναι ἀλήθεια, ἀποδέχθηκαν τόν ᾿Ιωσήφ, ὑπολογίζοντας στήν γαλλική βοήθεια γιά τήν θεσμική ἀνανέωση τῆς ῾Ισπανίας. Οἱ περισσότεροι ὅμως στράφηκαν στό ρεπουμπλικανισμό, στό ριζοσπαστισμό καί στόν ἀντικληρικαλισμό. Οἱ φιλελεύθεροι αὐτοί στήριζαν τόν ἐθνικοαπελευθερωτικό ἀγώνα τῶν ῾Ισπανῶν πού ἀπό τήν ἀρχή εἶχε ριζοσπαστικές τάσεις.

Τό 1810, ἐνῶ ἡ χώρα βρισκόταν ἀκόμη ὑπό γαλλική κατοχή, οἱ ῾Ισπανοί ἐξέλεξαν νέα βουλή (Cortes), στήν ὁποία οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς τρίτης τάξεως ὑπερτεροῦσαν ἔναντι αὐτῶν τῶν δύο ἀνώτερων τάξεων μαζί, τῶν εὐγενῶν καί τῶν κληρικῶν. Τό 1812 καί ἐνῶ ἄρχιζε ὁ πόλεμος μεταξύ ῾Ισπανῶν ἀνταρτῶν καί Βρεταννῶν ἀπό τό ἕνα μέρος καί Γάλλων ἀπό τό ἄλλο ψηφίσθηκε στή βουλή ἕνα σύνταγμα ριζοσπαστικό πού κατοχύρωνε τήν ἰσότητα ἀπέναντι στό νόμο καί τήν περιουσία, καί περιόριζε δραστικά, ὅσο κανένα ἄλλο σύνταγμα τῆς ἐποχῆς, τήν ἐξουσία τοῦ μονάρχη. Ἦταν ἕνα πρότυπο συντάγματος πού κληροδότησαν οἱ ῾Ισπανοί φιλελεύθεροι στή γενεά πού ἀκολούθησε· ἕνα πρότυπο πού ἐξέφραζε τίς ἔντονες ρεπουμπλικανικές τάσεις πού ἀναφέρθηκαν ἤδη καί πού οὐσιαστικά τό καθιστοῦσαν ἀνεφάρμοστο, ἐπειδή δέν ἀνταποκρινόταν στίς ὑφιστάμενες κοινωνικές καί πολιτικές συνθῆκες καί στό συσχετισμό ἰσχύος τῶν διαφόρων ὁμάδων καί συνασπισμῶν πού διεκδικοῦσαν τήν ἐξουσία.

Ριζοσπαστισμός καί ἐθνικισμός ἀποδείχθηκαν στό τέλος στοιχεῖα ἀσυμβίβαστα· σωστότερα, ἡ ἐθνικοαπελευθερωτική προσπάθεια ὑπονόμευσε προοδευτικά τούς ριζοσπαστικούς θεσμούς. ῾Η ἀμάθεια, ἡ ξενοφοβία καί ὁ

κληρικαλισμός, στηρίγματα ἀναπόφευκτα τοῦ ἀνερχόμενου ἐθνικισμοῦ, ἔφθειραν τούς νέους θεσμούς καί τό πνεῦμα πού τούς εἶχε στηρίξει. Τό ριζοσπαστικό καθεστώς, ἄλλωστε, ἀντιμετώπιζε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τήν ἐχθρότητα τῆς ἐκκλησίας καί ἑνός συνασπισμοῦ ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ καί συντηρητικῶν πολιτικῶν στοιχείων. Κάθε ἐπιτυχία ἐναντίον τῶν Γάλλων ἐνίσχυε τή θέση αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν στοιχείων πού εἶχε στόχο νά δαμάσει ἤ νά ἐξουδετερώσει τό ριζοσπαστικό καθεστώς. Τό 1814 ἐπανῆλθε ὁ Φερδινάνδος Ζ΄ καί ἔγινε δεκτός μέ τιμές ἐθνικοῦ ἥρωα· γιά νά προκαλέσει νέες ἐξεγέρσεις, νέα γαλλική ἐπέμβαση (πού θά ἐξεταστεῖ ἀλλοῦ) καί ἕναν αἱματηρό ἐμφύλιο πόλεμο.

Στό πλαίσιο αὐτῶν τῶν ἐξελίξεων, τῶν ἀτελέσφορων μεταρρυθμίσεων καί τῶν ἀνεφάρμοστων συνταγματικῶν θεσμῶν, τῶν συγκρούσεων μέ τούς Γάλλους ἀλλά καί τῶν ἐμφύλιων συγκρούσεων, ἀναδείχθηκε τό νέο ἐθνικό κράτος τῶν Ἱσπανῶν: βεβαρυμένο μέ ἀναχρονιστικούς κοινωνικούς θεσμούς καί προικοδοτημένο μέ προοδευτικούς πολιτικούς θεσμούς πού διαρκῶς συγκρούονταν. Μέ τόν καιρό, ὁ ριζοσπαστισμός καί οἱ συγκρούσεις μέ τίς παραδοσιακές δυνάμεις δημιούργησαν ἴδια παράδοση.

5. Νέα συρρίκνωση τῆς Αὐστρίας

Ἡ Αὐστρία ἔδινε τήν ἴδια ἐποχή τήν εἰκόνα μιᾶς χώρας ἐντελῶς ἀνέτοιμης νά ἀντιμετωπίσει τή ναπολεόντεια Γαλλία καί τίς δυνάμεις πού εἶχε ἀπελευθερώσει ἡ ἐπανάσταση στή χώρα αὐτή. Ὁ Φραγκίσκος Α΄ εἶχε ἀνακόψει τό μεταρρυθμιστικό ρεῦμα πού εἶχαν ἐγκαινιάσει Ἀψβοῦργοι ἡγεμόνες ὅπως ἡ Μαρία Θηρεσία καί ὁ Ἰωσήφ Β΄. Οἱ δουλοπάροικοι, μολονότι ἐλεύθεροι ἀπό τίς παλαιές φεουδαλικές ὑποχρεώσεις, δέν εἶχαν ἀκόμη ἀποκτήσει, νομικά καί οὐσιαστικά, τήν ἰδιότητα τοῦ ἐλεύθερου χωρικοῦ. Ἡ γαιοκτητική ἀριστοκρατία παρέμενε ἰσχυρή καί συνέχιζε νά παίζει ρυθμιστικό ρόλο στίς ὑποθέσεις τοῦ κράτους. Οἱ λόγιοι ἀδυνατοῦσαν νά συμβάλουν στόν ἐκσυγχρονισμό τῆς χώρας, ἐξαιτίας τῆς αὐστηρῆς λογοκρισίας πού εἶχε ἐπιβληθεῖ ὡς ἀντίδραση στίς ἐπαναστατικές ἰδέες πού εἰσέβαλλαν ἀπό τή Γαλλία. Αἰτήματα γιά μεταρρυθμίσεις προβάλλονταν κυρίως ἀπό τούς Μαγυάρους, οἱ ὁποῖοι ζητοῦσαν νά ἀναγνωρισθεῖ ἡ γλώσσα τους ὡς ἐπίσημη γλώσσα στήν Οὐγγαρία. Αἰτήματα ὅμως ὅπως αὐτά ἀντιμετωπίζονταν μέ παγερή ἀδιαφορία· οὔτε, ἄλλωστε, προβάλλονταν τά αἰτήματα αὐτά μέ ἰδιαίτερη ἐπιμονή, ὕστερα ἀπό τήν ἐγκατάλειψη τῆς προσπάθειας ἐκγερμανισμοῦ τῶν Μαγυάρων ἀπό τούς Ἀψβούργους.

Τό ἀνακαινιστικό πνεῦμα τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων φάνηκε ν᾽ ἀναζωογονεῖται πρός στιγμή μετά τήν ἧττα τοῦ 1805 καί τή συνακόλουθη ταπεινωτική συνθήκη. Δέν ἔλειψαν οἱ ἄνθρωποι πού εὐαγγελίζονταν τήν

ἀνόρθωση τῆς Αὐστρίας μέ ἕνα πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων καί πόλεμο ἀπελευθερωτικό ἐναντίον τῶν Γάλλων. Τόν 'Απρίλιο τοῦ 1809 οἱ Αὐστριακοί κατόρθωσαν τελικά νά διακηρύξουν τήν ἔναρξη τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ τους πολέμου, ἀλλά ὁ Ναπολέων πρόλαβε καί αὐτή τή φορά καί βρέθηκε σέ πλεονεκτική θέση. Οἱ Γερμανοί πρίγκηπες ἀρνήθηκαν νά σπεύσουν νά συνταχθοῦν μέ τούς Αὐστριακούς σέ κοινό ἀγώνα κατά τῶν Γάλλων. Ὁ Ρῶσος αὐτοκράτορας ἀπό τό ἄλλο μέρος προτίμησε νά παραμείνει παρατηρητής. Τόν 'Ιούλιο ὁ Ναπολέων νίκησε τούς Αὐστριακούς στό Βαγκράμ. Τόν 'Οκτώβριο τοῦ ἴδιου χρόνου τερματίστηκε καί αὐτή ἡ φάση τῆς αὐστρογαλλικῆς συγκρούσεως μέ ἄλλη μιά συνθήκη.

Μέ τή νέα συνθήκη, πολωνικά ἐδάφη τῆς Αὐστρίας δόθηκαν στό μεγάλο δουκάτο τῆς Βαρσοβίας μέ στόχο τήν περαιτέρω ἐνίσχυση μιᾶς χώρας μέ δεδηλωμένες ἐχθρικές διαθέσεις ἐναντίον τῆς Αὐστρίας, τῆς Πρωσίας καί τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἴδια συνθήκη ἐδάφη τῆς Δαλματίας, τῆς Σλοβενίας καί τῆς Κροατίας σχημάτισαν ἕνα νέο κράτος, δημιούργημα καί αὐτό τοῦ Ναπολέοντα, τίς 'Ιλλυρικές 'Επαρχίες. Μέ τήν τελευταία αὐτή ἐνέργεια ὁ Ναπολέων ἐξασφάλισε πλεονεκτκή θέση στά Βαλκάνια καί δημιούργησε ἕνα ἀκόμη σημεῖο προστριβῶν μέ τό Ρῶσο αὐτοκράτορα.

Στήν Αὐστρία, ἡ διεύθυνση τῶν ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων μετά τήν ἥττα τοῦ 1809 ἀνατέθηκε σ' ἕναν ἄνδρα πού ἔμελλε νά κατευθύνει τίς τύχες τῆς χώρας ἐπί 40 χρόνια, στό Μέττερνιχ (Clemens von Metternich). Γερμανός τήν καταγωγή (καταγόταν ἀπό τή Ρηνανία), ὁ Μέττερνιχ πρόσφερε τίς ὑπηρεσίες του στήν Αὐστρία, σέ μιά ἐποχή πού ἡ χώρα δεχόταν τή μιά μετά τήν ἄλλη τίς ἧττες καί τίς ταπεινωτικές συνθῆκες. 'Εκτιμῶντας, ὡστόσο, ὅτι πολύ σοβαρότερο πρόβλημα γιά τήν ἀσφάλεια τῆς Αὐστρίας, ὡς κράτους μέ φυσική κατεύθυνση ἀναπτύξεως πρός ἀνατολάς, ἀποτελοῦσε ἡ Ρωσία, ὁ Μέττερνιχ ἐπιδίωξε καί καλλιέργησε καλές σχέσεις μέ τή Γαλλία.

6. Ἡ ὀργάνωση τῆς Ναπολεόντειας αὐτοκρατορίας

Μετά τή νίκη τοῦ 1809 κατά τῶν Αὐστριακῶν καί τίς συνακόλουθες ἐδαφικές ρυθμίσεις, ἡ ἐπιρροή τοῦ Γάλλου αὐτοκράτορα ἐκτεινόταν σέ ὁλόκληρη τήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, μέ ἐξαίρεση τά Βαλκάνια. Πυρήνας τῆς ἡγεμονίας αὐτῆς ἦταν ἡ Γαλλική Αὐτοκρατορία, στήν ὁποία ἀνῆκαν τό Βέλγιο, ἡ ἀνατολική ὄχθη τοῦ Ρήνου καί, μετά τό 1810, ἡ Ὁλλανδία, ἡ ὁποία προσαρτήθηκε μετά τήν ἐκθρόνιση τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ναπολέοντα, τοῦ Λουδοβίκου. Μέρος τῆς Γαλλικῆς Αὐτοκρατορίας ἀποτελοῦσαν ἐπίσης καί ἡ γερμανική ἀκτή μέχρι τήν δυτική Βαλτική, στήν ὁποία περιλαμβάνονταν ἡ Βρέμη, τό Ἀμβοῦργο καί ἡ Λυβέκη, καθώς καί ἡ δυτική ἰταλική ἀκτή ἀπό τά γαλλικά σύνορα μέχρι τή Ρώμη, στήν ὁποία περιλαμβάνονταν ἡ Γένουα

καί τό Λιβόρνο.

Τήν τεράστια αὐτή αὐτοκρατορία πού ἐκτεινόταν ἀπό τήν Λυβέκη μέχρι τή Ρώμη διοικοῦσαν νομάρχες πού ἀναφέρονταν κατ' εὐθείαν στήν αὐτοκρατορική πρωτεύουσα, τό Παρίσι. Τό 1810 οἱ νομοί τῆς αὐτοκρατορίας ἦσαν 130 - ἀπό 83 πού εἶχε ἡ Γαλλία ὅταν θεσπίσθηκε ἡ νομαρχιακή διοίκηση ἀπό τή συντακτική συνέλευση. Ἡ προσθήκη νέων ἐδαφῶν δέν ἄλλαξε τό συγκεντρωτικό χαρακτήρα τῆς διοικήσεως.

Οἱ ἐξαρτημένες χῶρες, δημοκρατίες ὡς ἐπί τό πλεῖστον στήν ἀρχή καί κατόπιν βασίλεια, ἀποτελοῦσαν καί αὐτές μέρος τῆς ναπολεόντειας ἡγεμονίας. Ἡ Ἑλβετική Ὁμοσπονδία διατήρησε τήν ἀρχική της δημοκρατική μορφή. Οἱ Ἰλλυρικές Ἐπαρχίες, πού περιλάμβαναν τήν Τεργέστη καί τή Δαλματική ἀκτή, διοικούνταν ὅπως οἱ νομοί τῆς Γαλλίας (στό διάστημα τών δύο ἐτῶν πού ὑφίσταντο μέ τή μορφή αὐτή). Τό μεγάλο δουκάτο τῆς Βαρσοβίας, τό ὁποῖο εἶχε συσταθεῖ, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἀπό πολωνικά ἐδάφη πού κατεῖχαν ἡ Πρωσία μέχρι τό 1807 καί ἡ Αὐστρία μέχρι τό 1809, δέν ἀναβαθμίσθηκε σέ βασίλειο γιά νά μή θιγεῖ ἡ Ρωσία, ἡ ὁποία ἦταν ἀντίθετη στήν ἀνασύσταση τοῦ βασιλείου τῆς Πολωνίας. Ἀπό τίς σημαντικότερες ἐξαρτημένες χῶρες, ἡ Συνομοσπονδία τοῦ Ρήνου περιλάμβανε τή Γερμανία πρός ἀνατολάς τῶν περιοχῶν πού εἶχαν προσαρτηθεῖ στή Γαλλία καί πρός δυσμάς τῆς κολοβωμένης Πρωσίας καί τῆς Αὐστρίας. Ἀποτελοῦσε συνασπισμό τῶν Γερμανῶν 20 περίπου ἡγεμόνων πού θεωρούνταν κυρίαρχοι, οἱ σπουδαιότεροι ἀπό τούς ὁποίους ἦσαν οἱ βασιλεῖς τῆς Σαξωνίας, τῆς Βαυαρίας, τῆς Βυρτεμβέργης καί τῆς Βεστφαλίας. Στίς ἐξαρτημένες ἤ ἐλεγχόμενες χῶρες πρέπει, τέλος, νά προστεθοῦν τό βασίλειο τῆς Ἱσπανίας, τό βασίλειο τῆς Νεαπόλεως καί τό νεοσύστατο βασίλειο τῆς Ἰταλίας (τό ὁποῖο περιλάμβανε τή Λομβαρδία, τή Βενετία καί τά περισσότερα πρώην παπικά κράτη), στά ὁποῖα ὁ Γάλλος αὐτοκράτορας εἶχε ἐπιβάλει ἀδέρφια του ἤ ἄλλους στενούς συγγενεῖς του.

Ὅλες οἱ χῶρες πού ἀνῆκαν στή γαλλική ἡγεμονία εἶχαν ἐνταχθεῖ μέ τήν ἴδια περίπου διαδικασία: τήν κατάκτηση εἶχε ἀκολουθήσει ἡ στρατιωτική κατοχή καί αὐτήν ἡ ἐγκατάσταση κυβερνήσεως φιλικῆς πρός τή Γαλλία καί διατεθειμένης νά συνεργαστεῖ σέ ὅλους τούς τομεῖς μέ τήν μητρόπολη. Κατά κανόνα, ἕνα σύνταγμα καθόριζε τίς σχέσεις καί τίς ἑκατέρωθεν ὑποχρεώσεις τῆς Γαλλίας καί τῆς ἐξαρτημένης χώρας. Ἡ Ἱσπανία ποτέ δέν ὑπέστη τόν ἀπόλυτο ἔλεγχο τῆς Γαλλίας, ἐνῶ ἡ Πολωνία δέν ἦταν παρά μιά προωθημένη γαλλική στρατιωτική βάση ἐναντίον τῆς Ρωσίας. Στήν Ἰταλία καί τή Γερμανία ὑπῆρξε καί μιά πρόσθετη φάση στή διαδικασία τῆς ἐνσωματώσεως στή ναπολεόντεια αὐτοκρατορία: οἱ μεταρρυθμίσεις καί ἡ ἐσωτερική ἀναδιοργάνωση μέ πρότυπο τίς μεταρρυθμίσεις στή Γαλλία.

Οἱ προσαρτημένες καί οἱ ἐξαρτημένες χῶρες δέχθηκαν χωρίς ἐξαίρεση

συντάγματα φιλελεύθερα καί τόν ἀστικό κώδικα τῶν Γάλλων. Ὄχι τόσο ἀπό πίστη στήν ἀνάγκη θεσπίσεως κοινοβουλευτικῆς κυβερνήσεως καί ἐλέγχου τῆς ἐξουσίας ὅσο ἀπό πεποίθηση στό σχεδιασμό καί τή σύνταξη τῆς ἐξουσίας ὀρθολογικά, ὁ Ναπολέων προικοδότησε τίς ἐλεγχόμενες χῶρες τῆς ἠπείρου μέ καταστατικούς χάρτες καί νόμους σύμφωνα μέ τα γαλλικά πρότυπα, αὐτά πού εἶχαν προέλθει ἀπό τήν ἐπανάσταση. Ὁ Γάλλος αὐτοκράτορας καί οἱ ὑποτελεῖς του θεωροῦσαν ἀκατανόητη τήν ἄποψη ὅτι οἱ θεσμοί καί οἱ νόμοι μιᾶς χώρας θά πρέπει νά ἐκφράζουν τίς ἰδιαιτερότητες καί τίς παραδόσεις ἑνός λαοῦ ὡς πρός τήν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτείας. Πιστοί στόν ὀρθολογισμό τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλά καί στήν ἑνότητα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, θεωροῦσαν ὅτι οἱ λαοί ἐπιδίωκαν τούς ἴδιους στόχους μέ τά ἴδια μέσα, τόν ὀρθολογισμό.

Ἀπό τήν Ἱσπανία μέχρι τήν Πολωνία καί ἀπό τή Λυβέκη μέχρι τή Νεάπολη οἱ μεταρρυθμίσεις εἶχαν ὡς στόχο τήν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτείας μέ βάση τό ἴδιο πρότυπο. Στόχος ἦταν παντοῦ ἡ κατάργηση τῶν φεουδαλικῶν ὑποχρεώσεων καί προνομίων καί ἡ συγκέντρωση τῆς ἐξουσίας. Θεσπίστηκε παντοῦ ἡ ἰσότητα τῶν πολιτῶν ἀπέναντι στό νόμο, καί ἡ ἐξουσία τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως αὐξήθηκε δραματικά. Οἱ κάτοικοι τῆς γαλλοκρατούμενης Εὐρώπης ἔγιναν πολίτες νομικά ἰσότιμοι μεταξύ τους, ἀλλά ταυτόχρονα αὐξήθηκαν ἡ ἐξουσία καί ἡ παρουσία τοῦ κράτους. Σέ ἀντίθεση ὅμως μέ τούς Γάλλους δουλοπαροίκους, οἱ δουλοπάροικοι τῶν γαλλοκρατούμενων χωρῶν ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά ἀποζημιώσουν τούς πρώην κυρίους των. Μόνο στό Βέλγιο καί στή Ρηνανία δέν εἶχαν ἀνάλογη ὑποχρέωση οἱ δουλοπάροικοι, γιά τό λόγο ὅτι οἱ χῶρες αὐτές ἐνσωματώθηκαν στή Γαλλία κατά τή διάρκεια τῆς Δημοκρατίας. Ἀνατολικά τοῦ Ρήνου, ὁ Ναπολέων ἦταν ὑποχρεωμένος νά συμβιβαστεῖ μέ τή γαιοκτητική ἀριστοκρατία. Στήν Πολωνία οἱ δουλοπάροικοι ἀπέκτησαν τήν ἐλευθερία τους, ἀλλά οἱ εὐγενεῖς κράτησαν τίς γαῖες τους, δηλαδή ὅλες τίς γαῖες πού καλλιεργοῦσαν πρίν οἱ δουλοπάροικοι.

Στή Γερμανία καί στήν Πολωνία, ἀλλά καί σέ ἄλλες χῶρες πού ἐλέγχονταν ἤ ἐπηρεάζονταν ἀπό τή Γαλλία, ὁ Ναπολέων δέν δίστασε νά θυσιάσει ὁρισμένες ἀρχές προκειμένου νά ἱκανοποιηθοῦν διάφορες σκοπιμότητες, πολιτικῆς φύσεως κυρίως. Οἱ εὐγενεῖς στίς χῶρες αὐτές ἀποτελοῦσαν ἀκόμη τήν τάξη πού ἀσκοῦσε πραγματική ἐξουσία καί ἐπιρροή. Ἐκεῖ δέν εἶχε ἀλλάξει οὐσιαστικά ὁ συσχετισμός ἰσχύος τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων, οὔτε ἦταν δυνατό ν᾽ ἀλλάξει χωρίς σοβαρούς κλυδωνισμούς πού μποροῦσαν νά βλάψουν τά συμφέροντα τῆς Γαλλίας. Οἱ μεταρρυθμίσεις ἦσαν ἐπιβεβλημένες, ἀλλά μόνο στό βαθμό πού δέν ἔθιγαν τά συμφέροντα τῆς Γαλλίας. Ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς Εὐρώπης, τῶν χωρῶν πού ἐλέγχονταν ἀπό τή Γαλλία, δέν ἦταν δυνατό νά γίνει ἀνεξέλεγκτα καί πρός βλάβη τῆς

Γαλλίας.

Ριζικότερες ἦσαν οἱ μεταρρυθμίσεις στόν ἐκκλησιαστικό τομέα. Σέ ὅλες τίς γαλλοκρατούμενες χῶρες ἡ ἐκκλησία ἔπαυσε ν᾽ ἀποτελεῖ ἐξουσία παράλληλη καί ἀνεξάρτητη ἀπό τό κράτος. Καταργήθηκε ἤ περιορίσθηκε ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων. Στήν Ἱσπανία καταργήθηκε ἡ Ἱερά Ἐξέταση. Παντοῦ ἐπιβλήθηκε ἡ ἀνεξιθρησκεία. Καθολικοί, Προτεστάντες, Ὀρθόδοξοι καί Ἑβραῖοι ἀπολάμβαναν τά ἴδια πολιτικά δικαιώματα. Τό κράτος δέν ἦταν πλέον θρησκευτική κοινότητα ἀλλά κοινότητα πολιτῶν μιᾶς ἐπικράτειας. Ἦταν αὐτό μιά ἀπό τίς σημαντικότερες ἴσως ἀλλαγές πού ἐξήχθη ἀπό τή Γαλλία τοῦ Ναπολέοντα. Μέ τήν ἀριστοκρατία ὁ Γάλλος αὐτοκράτορας ἦταν διατεθειμένος νά συμβιβαστεῖ, ὄχι ὅμως μέ τήν ἐκκλησία· ἐπειδή ἕνας τέτοιος συμβιβασμός θά ἔθετε ἐν ἀμφιβόλῳ τήν ἀρχή τοῦ κοσμικοῦ κράτους, πού ἦταν ἀπό τις βασικότερες τῆς ἐπαναστάσεως.

Καταργήθηκαν παντοῦ οἱ συντεχνίες ἤ περιορίσθηκαν δραστικά οἱ ἁρμοδιότητές τους, καί κατοχυρώθηκε τό δικαίωμα ἀναζητήσεως καί ἀναλήψεως ἐργασίας ἐλεύθερα ἀπό κάθε περιορισμό. Οἱ χωρικοί ἦσαν ἐλεύθεροι, ὅπως καί οἱ παλαιοί τεχνίτες, ν᾽ ἀσκήσουν τό ἐπάγγελμα τῆς ἀρεσκείας τους. Οἱ παλαιές ἐλεύθερες πόλεις καί οἱ ὀλιγαρχίες πού εἶχαν δημιουργηθεῖ στό πλαίσιο προνομίων, ὑπήχθησαν στή γενική νομοθεσία, ἀφοῦ καταργήθηκαν τά προνόμιά τους. Καταργήθηκαν ἐσωτερικοί δασμοί καί διόδια, καί ἐνθαρρύνθηκε νομοθετικά καί διοικητικά ἡ ἐλεύθερη διεξαγωγή τοῦ ἐμπορίου στήν κάθε ἐπικράτεια. Καταργήθηκαν ἐπίσης τά μεσαιωνικά μέτρα καί σταθμά, καί θεσπίστηκε παντοῦ τό μετρικό σύστημα πού ἴσχυε στή Γαλλία· γυάρδες, πόδια, γαλλόνια, πίντες καί οὐγγιές ἐξέλιπαν διά μιᾶς στήν ἐλεγχόμενη ἀπό τούς Γάλλους Εὐρώπη καί σύντομα ἀπό τήν ὑπόλοιπη ἤπειρο, γιά νά μείνουν μόνο στή Βρεταννία καί στίς πολιτεῖες τῆς Βορείου Ἀμερικῆς. Ἀρχαῖες νομοθεσίες ἔδωσαν τή θέση τους στούς κώδικες τῶν Γάλλων. Καταργήθηκε ἡ ἀγοραπωλησία κρατικῶν θέσεων, καί αὐξήθηκε ἡ ἀμοιβή τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων. Ἐκσυγχρονίσθηκε τό φορολογικό σύστημα, καί ὅλοι οἱ γαιοκτήμονες ὑποχρεώθηκαν νά καταβάλλουν φόρο ἔγγειας ἰδιοκτησίας, μέ βάση κτηματολόγια πού ἐκπονήθηκαν τήν ἴδια ἐποχή. Τούς ἐνοικιαστές τῶν φόρων ἀντικατέστησαν οἱ κρατικοί φοροεισπράκτορες.

Γενικά, ἡ διακυβέρνηση καί ἡ ἐφαρμογή τῶν μεταρρυθμίσεων στίς ἐλεγχόμενες χῶρες ἀνατέθηκαν σέ ἐντόπια στοιχεῖα πού ἦσαν διατεθειμένα νά συνεργαστοῦν μέ τούς Γάλλους. Τά στοιχεῖα αὐτά διέφεραν ἀπό χώρα σέ χώρα, ἀνάλογα μέ τήν κοινωνική δομή καί τό συσχετισμό ἰσχύος. Γενικά, οἱ Γάλλοι κατόρθωσαν νά προσελκύσουν τίς δυνάμεις ἐκεῖνες πού ἀσκοῦσαν ἐξουσία ἤ ἐπιρροή, ὅπως τούς εὐγενεῖς στή Γερμανία καί τούς ἀστούς στίς

πόλεις τῆς 'Ιταλίας, ἀλλά καί ἄλλες ὁμάδες, φιλόδοξους στρατιωτικούς, λογίους καί τυχοδιῶκτες. Οἱ Γάλλοι τοῦ Ναπολέοντα ἦσαν περισσότερο εὐπρόσδεκτοι στή νότια Γερμανία καί στή βόρεια 'Ιταλία, καί συνάντησαν τή μεγαλύτερη ἀντίδραση στήν 'Ισπανία γιά λόγους θρησκευτικούς κυρίως. Μικρότερη γενικά ἀπήχηση εἶχαν οἱ γαλλικές ἰδέες καί θεωρίες περί κράτους καί ὀργανώσεως τῆς κοινωνίας στήν ἀγροτική ἀνατολική Εὐρώπη, μολονότι καί ἐκεῖ ἀναλήφθηκαν μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, στήν Πρωσία ἰδιαίτερα ἀλλά καί στή Ρωσία. Οἱ μεταρρυθμίσεις πού προωθοῦσαν οἱ Γάλλοι συγκέντρωναν τήν προτίμηση, ὄχι μόνο τῶν προοδευτικῶν στοιχείων κάθε χώρας. Οἱ μεταρρυθμίσεις, μέ τή συγκέντρωση τῆς ἐξουσίας, τήν ἀποδοτική φορολογία, τήν ἐπιστράτευση καί τήν ἐνίσχυση τῶν σωμάτων ἀσφαλείας, ἐνίσχυαν τήν ἐξουσία ἐκείνων πού τήν ἀσκοῦσαν. Μέ ἄλλα λόγια, οἱ μεταρρυθμίσεις ἦσαν εὐπρόσδεκτες ὡς μέσο ἐνισχύσεως τῆς κρατικῆς ἐξουσίας.

7. 'Η ἀνάπτυξη τῶν ἐθνικῶν κινημάτων

'Από τό 1792, ὅταν οἱ Γάλλοι προσπάθησαν νά ἐξαγάγουν τήν ἐπανάσταση στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, ἀλλά κυρίως μετά τήν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό τό Ναπολέοντα, ἡ ἀντίδραση κατά τῶν Γάλλων δέν προῆλθε μόνο ἀπό τούς ἐστεμμένους καί τούς εὐγενεῖς. 'Η φορολογία, οἱ ἐπιτάξεις εἰδῶν γιά τίς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ, ἡ ἐπιστράτευση νέων γιά τήν ἐνίσχυση τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ, ἡ ἡγεμονική συμπεριφορά τῶν Γάλλων διοικητῶν καί πρεσβευτῶν, οἱ ἐμπορικοί περιορισμοί προκειμένου νά πληγεῖ ἡ Βρεταννία καί οἱ κανονισμοί στή βιομηχανία γιά νά ἐνισχυθεῖ ἡ γαλλική βιομηχανία, αὐτοί καί ἄλλοι παράγοντες πού συνδέονται μέ τήν παρουσία καί τίς ἐπιδιώξεις κατακτητῶν ἤ ἰσχυρῶν προστατῶν σέ μιά χώρα προκάλεσαν εὔλογες ἀντιδράσεις στίς γαλλοκρατούμενες χῶρες τῆς Εὐρώπης. Κυρίαρχο σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν ἀντιδράσεων αὐτῶν καί κοινός παρονομαστής τους ἦσαν οἱ ἐθνικές ἰδιαιτερότητες, ἡ ἐθνική ταυτότητα, μέ κριτήρια μάλιστα ὄχι πλέον τίς διαφορετικές κατά τόπους παραδόσεις ἀλλά σύγχρονα κριτήρια, δανεισμένα ἀπό τόν ἰδεολογικό ἐξοπλισμό τῶν νέων κυριάρχων. 'Ο νεώτερος ἐθνικισμός, ὅπως ἔγινε γνωστός στήν Εὐρώπη καί στόν ὑπόλοιπο κόσμο τῶν χρόνων αὐτῶν καί μεταγενέστερων ἐποχῶν, κυοφορήθηκε καί γεννήθηκε κυρίως ὡς ἀντίδραση στόν αὐταρχικό διεθνισμό τῆς ναπολεόντειας αὐτοκρατορίας. 'Αναπτύχθηκε ὡς διαμαρτυρία στήν πολιτική πού εἶχε ὡς στόχο μιά ἑνωμένη ἠπειρωτική Εὐρώπη μέ κοινούς νόμους καί ἑνιαία διοίκηση, μέ ἑνιαία οἰκονομία, μέ κοινή ἐξωτερική πολιτική καί στρατό μέ κοινή διοίκηση.

Τά ἐθνικά κινήματα πού ἀναπτύχθηκαν στό πλαίσιο τῆς ναπολεόντειας

αὐτοκρατορίας εἶχαν χαρακτήρα ἀντιγαλλικό καί ἀντιαυταρχικό γιά εὐνόητους λόγους. Ὁ ἐθνικισμός τῆς ἐποχῆς εἶχε στοιχεῖα συντηρητικά καί φιλελεύθερα, παραδοσιακά καί προοδευτικά. Μερικοί ἐθνικιστές ἦσαν συντηρητικοί, καί πρόβαλλαν τή σημασία τῶν ἰδιαίτερων θεσμῶν, ἐθίμων, λαϊκῶν δοξασιῶν καί τῆς ἐθνικῆς ἱστορικῆς μνήμης πού κινδύνευαν νά ἰσοπεδωθοῦν ἤ καί νά χαθοῦν στό πλαίσιο τοῦ ναπολεόντειου αὐτοκρατορικοῦ συστήματος. Ἄλλοι πάλι πρόβαλλαν τό δικαίωμα αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν, τήν ἀνάγκη μεγαλύτερης συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στήν κυβέρνηση, περισσότερο ἀντιπροσωπευτικούς θεσμούς, μεγαλύτερη ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου ἔναντι τοῦ κράτους. Τόσο ὁ συντηρητισμός ὅσο καί ὁ φιλελευθερισμός ἀναπτύχθηκαν σέ ἀντίδραση κατά τοῦ Ναπολέοντα καί τοῦ συστήματος πού ἐπέβαλε στήν Εὐρώπη ἐνόσω κυριαρχοῦσε στή γηραιά ἤπειρο: ἀναπτύχθηκαν, ἀνέτρεψαν τό Ναπολέοντα καί τό σύστημα πού ἐπέβαλε, καί διαμόρφωσαν τίς τύχες τῶν γενεῶν πού ἀκολούθησαν ὅσο κανένα ἄλλο κίνημα τῶν νεωτέρων χρόνων.

Ὁ ἐθνικισμός ἦταν καί παρέμεινε ἕνα σύνθετο φαινόμενο, καί ἐμφανίσθηκε καί ἀναπτύχθηκε μέ διαφορετική μορφή ἀπό χώρα σέ χώρα. Στήν Ἀγγλία πῆρε τή μορφή προβολῆς καί εὐρύτατης ὑποστηρίξεως τῶν παραδοσιακῶν θεσμῶν τῆς χώρας, τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καί τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ ἀτόμου. Ὁ ἐξωτερικός κίνδυνος δημιούργησε εὐρεία συναίνεση, ἡ ὁποία στήριξε τήν πολεμική προσπάθεια καί ἀπέτρεψε πιθανές κοινωνικές ἀναστατώσεις ἐξαιτίας τῶν προβλημάτων πού προκαλοῦσε ἡ προϊούσα καί ἀνεξέλεγκτη ἐκβιομηχάνιση καί οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς χώρας.

Στήν Ἱσπανία, ὁ ἐθνικισμός πῆρε τή μορφή εὐρύτατης ἀντιστάσεως ἐναντίον τῶν Γάλλων. Μερικοί Ἱσπανοί ἐθνικιστές ἦσαν φιλελεύθεροι καί πρόβαλλαν, μαζί μέ τήν ἀνάγκη ἀντιστάσεως ἐναντίον τῶν γαλλικῶν ἐπεμβάσεων, τό σύνταγμα τοῦ 1812. Στή συντριπτική τους πλειοψηφία ὅμως οἱ Ἱσπανοί ἐθνικιστές ἦσαν ἐχθροί τῆς ἐπαναστάσεως καί τῶν θεσμῶν πού συνδεόνταν μέ αὐτήν, καί ὑποστήριζαν τήν παλινόρθωση τοῦ κλήρου καί τῶν Βουρβώνων. Στήν Ἰταλία, ἡ ἀντίδραση κατά τῆς γαλλικῆς παρουσίας ὑπῆρξε περιορισμένη. Ἐκεῖ, ἡ δημιουργία μεγάλων ἑνοτήτων, σέ συνδυασμό μέ τήν εὐρεία ἀπήχηση πού εἶχαν οἱ διακηρυγμένες ἀρχές τῆς ἐπαναστάσεως, ὑπονόμευσε τήν ταύτιση τῶν κατοίκων μέ τούς τοπικούς δοῦκες καί ἄλλους ἄρχοντες καί εὐνόησε τήν ἀνάπτυξη τῆς εὐρύτερης ἰταλικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καί τῆς ἐπιθυμίας νά δημιουργηθεῖ μιά ἑνιαία ἰταλική πατρίδα. Στήν Πολωνία, τό ἐθνικό κίνημα ἀναπτύχθηκε κυρίως ὡς θετική ἀνταπόκριση στίς ἀρχές πού εὐαγγελίζονταν οἱ Γάλλοι. Μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, οἱ Πολωνοί ἐθνικιστές υἱοθέτησαν τίς ἀρχές καί τίς ἰδέες τῶν Γάλλων· θεωροῦσαν τό Ναπολέοντα ἐλευθερωτή τῶν ὑπόδουλων λαῶν τῆς Εὐρώπης καί θρήνησαν τήν πτώση του ὅσο λίγοι λαοί.

8. Τό ἐθνικό κίνημα στήν Γερμανία

Τό σημαντικότερο ἀπό κάθε ἄποψη ἐθνικό κίνημα ὑπῆρξε αὐτό τῶν Γερμανῶν στή ναπολεόντεια Γερμανία ἰδιαίτερα, ἡ ὁποία ἔμελλε νά παίξει σπουδαῖο ρόλο στή διαμόρφωση καί ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικισμοῦ σέ ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη. Οἱ Γερμανοί ἀντιδροῦσαν τήν ἐποχή αὐτή, ὄχι μόνο ἐναντίον τῆς γαλλικῆς κυριαρχίας, ἀλλά καί ἐναντίον τῶν γαλλικῶν ἰδεῶν· καί ἐπαναστάτησαν, ὄχι μόνο ἐναντίον τῶν γαλλικῶν στρατευμάτων, ἀλλά καί ἐναντίον τῆς φιλοσοφίας τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ ἐποχή τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ἦταν ἡ ἐποχή τοῦ Μπετόβεν, τοῦ Γκαῖτε, τοῦ Σίλλερ, τοῦ Χέρντερ, τοῦ Κάντ, τοῦ Φίχτε καί τοῦ Ἕγελου. Ἦταν ἡ ἐποχή τοῦ κινήματος πού ὀνομάσθηκε «ρωμαντισμός» καί πού ἀμφισβήτησε τίς ἰδέες πού προβλήθηκαν τήν ἐποχή τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ὁ ρωμαντισμός ἐπηρέασε καθοριστικά τό ἐθνικό κίνημα τῶν Γερμανῶν· τόσο πολύ πού νά ταυτίζεται μέ τή διαμόρφωση τῶν ἐθνικῶν στοιχείων καί κριτηρίων τῶν Γερμανῶν τήν ἐποχή αὐτή.

Πρίν ἀπό τή Γαλλική Ἐπανάσταση, συμβατικά στή διάρκεια τοῦ αἰώνα πού ἀκολούθησε τή συνθήκη τῆς Βεστφαλίας (1648), οἱ Γερμανοί φαίνονταν νά ἐνδιαφέρονται λιγότερο ἀπ' ὅλους τούς μεγάλους λαούς τῆς Εὐρώπης γιά τήν προβολή ἰδιαίτερων ἐθνικῶν χαρακτηριστικῶν. Κατακερματισμένη σέ ἕνα γαλαξία κρατιδίων, οἱ Γερμανοί (ὅπως καί οἱ Ἰταλοί) ἦσαν οἱ κατ' ἐξοχήν κοσμοπολίτες τῆς Εὐρώπης. Ἡ Ἁγία Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία ἦταν ἀπομεινάρι τοῦ μακρινοῦ παρελθόντος πού δέν μποροῦσε νά ἀναζωογονηθεῖ· καί ἡ Γερμανία δέν ἦταν παρά γεωγραφικός ὅρος πού ἀναφερόταν σέ μιά περιοχή μέ ἀσαφῆ ὅρια. Τά ὅρια τῆς γερμανικῆς γλώσσας, ἐξάλλου, ἐκτείνονταν καί ἔσβηναν στήν Ἀλσατία, στίς Αὐστριακές Κάτω Χῶρες, στήν Πολωνία, στή Βοημία καί στά βορειοδυτικά Βαλκάνια. Ἄλλωστε, ἡ γλώσσα δέν μποροῦσε νά θεωρηθεῖ —ὅπως δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καί σήμερα— μοναδικό ἤ ἀλάνθαστο κριτήριο ἐθνικῆς ταυτότητας: Οἱ γερμανόφωνοι τῆς Ἑλβετίας, τῆς Αὐστρίας καί τῆς Πρωσίας κάθε ἄλλο παρά ὁμοεθνεῖς αἰσθάνονταν. Ἡ γερμανική ἐξάλλου, δέν ἦταν ἡ μόνη ὁμιλούμενη γλώσσα μεταξύ τῶν Γερμανῶν: Οἱ ἀνώτερες τάξεις ὁμιλοῦσαν γαλλικά καί καλλιεργοῦσαν γαλλικές συνήθειες.

Ἀλλαγές ἄρχισαν νά παρατηροῦνται, ἰδιαίτερα στόν τομέα τῶν ἰδεῶν, κατά τήν δεκατία τοῦ 1780. Ἀφετηρία τῆς στροφῆς πρός τό γερμανικό πολιτισμό ἀποτέλεσε ἡ ἔκδοση τό 1784 τοῦ ἔργου *Ἰδέες γιά τή φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας* τοῦ Χέρντερ (Johann Gottfried von Herder). Κατά τό Χέρντερ, κάθε πραγματικός πολιτισμός ἔχει ἐντόπιες ρίζες: ἀποτελεῖ ἐκδήλωση τοῦ ἁπλοῦ λαοῦ (Volk), ὄχι τῶν κοσμοπολίτικων ἀνώτερων τάξεων. Κάθε λαός, δηλαδή μιά κοινότητα ἀνθρώπων πού ὁμιλοῦν τήν ἴδια

γλώσσα, ἔχει τά δικά του ἔθιμα καί συνήθειες, τό δικό του πνεῦμα. Κάθε γνήσιος πολιτισμός ἔχει ἐθνικό χαρακτήρα (Volksgeist), τό χαρακτήρα ἑνός λαοῦ.

Δέν ὑποστήριζε ὁ Χέρντερ τήν ἀνωτερότητα τοῦ γερμανικοῦ πολιτισμοῦ ἔναντι ἄλλων πολιτισμῶν· καταδίκαζε ὡστόσο τήν ἀποδοχή ξένων πολιτιστικῶν στοιχείων πού νόθευαν τόν ἐντόπιο πολιτισμό ἑνός λαοῦ. Στό σημεῖο αὐτό διέφερε ριζικά ἀπό τή φιλοσοφία τοῦ Βολταίρου καί τῶν ἄλλων ὀρθολογιστῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὑποστηρίξει ἕναν κοινό δρόμο ἐξελίξεως για ὅλους τούς λαούς, ἕνα δρόμο βασισμένο στόν ὀρθολογισμό, πού ὁδηγεῖ στόν ἴδιο πολιτισμό. Ἡ πολιτιστική ἐξέλιξη κάθε λαοῦ θά πρέπει ν' ἀφεθεῖ ἐλεύθερη· θά πρέπει, κατά τό Χέρντερ, ν' ἀποφεύγονται οἱ ἀπότομες ἀλλαγές καί οἱ ἔξωθεν ἤ ἄνωθεν ἐπεμβάσεις.

Ἡ ἔννοια τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρα ἑνός λαοῦ, ἀπό τίς σημαντικότερες ἴσως συμβολές τῶν Γερμανῶν τήν ἐποχή αὐτή στόν τομέα τοῦ στοχασμοῦ, καθόρισε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τήν πορεία καί τό περιεχόμενο τοῦ ρωμαντικοῦ κινήματος. Ὅπως καί ἄλλα στοιχεῖα τοῦ ρωμαντισμοῦ, εἶχε σχέση μέ τό θυμικό, ὄχι μέ τή λογική, καί τόνιζε τίς διαφορές, ὄχι τίς ὁμοιότητες τῶν λαῶν. Ἡ ἔννοια τῆς ἰδιαιτερότητας ἑνός λαοῦ ἔθετε ὑπό ἀμφισβήτηση μία ἀπό τίς θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ μέχρι τότε ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, τήν ἀρχή τῶν κοινῶν κανόνων καί κριτηρίων γιά τήν ἀξιολόγηση τῶν ἀνθρώπινων πράξεων καί ἐπιτευγμάτων καί τήν ὀργάνωση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Δέν ὑπάρχουν καλοί καί κακοί νόμοι, σύμφωνα μέ κάποια δικαιοσύνη κοινῶς ἀποδεκτή· κατά τό Χέρντερ καί τούς ρωμαντικούς νομικούς, καλοί νόμοι εἶναι αὐτοί πού ἀνταποκρίνονται στίς συνθῆκες ἑνός τόπου καί ἐκφράζουν τήν ἰδιοσυγκρασία ἑνός λαοῦ. Δέν ὑπάρχουν γενικοί κανόνες, ἐκτός ἴσως ἀπό τόν κανόνα ὅτι κάθε ἔθνος πρέπει νά ἔχει τούς δικούς του κανόνες.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Χέρντερ εὐνόησε τήν ἀνάπτυξη ἑνός πολιτιστικοῦ ἐθνικισμοῦ χωρίς πολιτικό μήνυμα. Ἡ κρατική ὀργάνωση τῶν Γερμανῶν, ἄλλωστε, δέν εὐνοοῦσε τήν πολιτικοποίηση. Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση καί ἡ παρουσία τῶν Γάλλων στή Γερμανία ἔθεσαν ἐπιτακτικά τό ζήτημα τῆς κρατικῆς ὀργανώσεως. Φανέρωσαν τί μποροῦσε νά κάνει ἕνας λαός τό κράτος του, ἀπό τή στιγμή πού ἔπαιρνε τήν κρατική ἐξουσία καί ἀναλάμβανε νά τή χρησιμοποιήσει ὅπως ἐπιθυμοῦσε. Οἱ Γάλλοι εἶχαν ἀποκτήσει τήν ἐπίζηλη καί σεβαστή ἰδιότητα τοῦ πολίτη, ἦσαν ἐλεύθεροι καί εἶχαν τό δικαίωμα νά πάρουν μέρος στή διακυβέρνηση τῆς χώρας τους. Οἱ Γάλλοι ἦσαν ἐπίσης ἑνωμένοι σέ μία μεγάλη καί ἰσχυρή χώρα, καί ἑνωμένοι εἶχαν κατορθώσει νά καταβάλουν πολλούς λαούς τῆς Εὐρώπης. Πολλοί Γερμανοί ἄρχισαν νά αἰσθάνονται μειονεκτικά ἔναντι τῶν Γάλλων, τόσο γιά τήν ἀδυναμία τους ὡς ἔθνος ὅσο καί γιά τόν πατερναλιστικό χαρακτήρα τῶν

κυβερνήσεών τους. Ἡ Ἁγία Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία φαινόταν πλέον μιά ἀναχρονιστική τροχοπέδη στήν ἀνάπτυξη τοῦ Γερμανικοῦ λαοῦ, καί οἱ διάφοροι ἡγεμόνες τόσοι ἰδιοτελεῖς ἄρχοντες στήν ὑπηρεσία τῶν γαλλικῶν συμφερόντων. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικισμοῦ, λοιπόν, μετά τό 1800 περίπου, στρεφόταν, ὄχι μόνο ἐναντίον τῶν Γάλλων, ἀλλά καί ἐναντίον τῶν δικῶν τους ἀρχόντων.

Κατακερματισμένοι καί πολιτικά ἀνίσχυροι, οἱ Γερμανοί ἄρχισαν νά προβάλλουν ὁλοένα καί περισσότερο τήν ἀνάγκη ἑνοποιήσεως τῆς Γερμανίας καί τό ἀναμενόμενο ἐθνικό μεγαλεῖο της. Ἕνα μεγάλο ἐθνικό κράτος τῶν Γερμανῶν, πού θά ἐξέφραζε τή θέληση καί τόν ἰδιαίτερο πολιτισμό τοῦ λαοῦ, φαινόταν νά εἶναι ἡ λύση ὅλων τῶν προβλημάτων πού ἀντιμετώπιζαν. Ἕνα τέτοιο ἐθνικό κράτος θά ἐξασφάλιζε ἀξιοπρέπεια στόν κάθε Γερμανό, θά τερμάτιζε τό ρόλο τῶν Γερμανῶν ἡγεμόνων, θά προστάτευε τόν ἐθνικό χαρακτήρα τῶν Γερμανῶν, καί θά ἔλυνε τό πρόβλημα ἀσφαλείας ἔναντι τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων.

Ἄλλος στοχαστής πού εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στήν ἀνάπτυξη τοῦ γερμανικοῦ ἐθνικισμοῦ τήν ἐποχή αὐτή ἦταν ὁ Φίχτε (Johann Gottlieb Fichte) ὁ ὁποῖος δέχθηκε ἀρχικά μέ ἐνθουσιασμό τή Γαλλική Ἐπανάσταση. Θεωροῦσε τήν πολιτεία πού προῆλθε ἀπό τήν ἐπανάσταση ἀπαραίτητη γιά τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου καί τήν πνευματική του ἀνάπτυξη. Δεχόταν ἀκόμη καί τήν τρομοκρατία ὡς μέσο γιά τήν ἀπελευθέρωση αὐτή καί τήν πνευματική ἀνάπτυξη. Ὅπως καί ὁ Ρουσσώ, θεωροῦσε τό κράτος ἔκφραση τῆς κυρίαρχης βουλήσεως τοῦ λαοῦ. Στό ἔργο του *Κλειστό ἐμπορικό κράτος* (1800), ὁ Φίχτε παρουσίασε ἕνα εἶδος ὁλοκληρωτικοῦ συστήματος, στό ὁποῖο τό κράτος σχεδιάζει καί διευθύνει ὁλόκληρη τήν οἰκονομία τῆς χώρας, κλείνοντας ἔξω τόν ὑπόλοιπο, ὥστε ν' ἀναπτυχθεῖ χωρίς ξένες ἐπιρροές ὁ ἐθνικός χαρακτήρας τῶν πολιτῶν. Στό ἔργο *Λόγος πρός τό γερμανικό ἔθνος,* τό 1808, μετά τήν κατάκτηση τῆς Γερμανίας ἀπό τούς Γάλλους, ὁ Φίχτε ὑποστήριξε τήν ὕπαρξη ἑνός ἀναλλοίωτου ἐθνικοῦ χαρακτήρα τῶν Γερμανῶν. Ἐπρόκειτο γιά ἐθνικό χαρακτήρα ἀπό τούς πιό ἁγνούς καί εὐγενεῖς, πού ἔπρεπε νά διαφυλαχθεῖ ἀπό τήν διαβρωτική ἐπίδραση τῶν Γάλλων.

Οἱ ἰδέες αὐτές εἶχαν τεράστια ἀπήχηση μεταξύ τῶν Γερμανῶν καί ἐπηρέασαν ὅλους τούς λαούς τῆς Εὐρώπης. Οἱ Γερμανοί ἐπιδόθηκαν, προκειμένου νά διαπιστώσουν καί νά στηρίξουν τά οὐσιαστικά στοιχεῖα τοῦ ἐθνικοῦ τους χαρακτήρα, στή μελέτη τῆς ἱστορίας τους, καθώς καί στήν καλλιέργεια τῆς ἱστορίας, προκαλῶντας ἔτσι μία πραγματική ἐπανάσταση στήν εὐρωπαϊκή σκέψη. Δέν κατόρθωσαν ὅμως νά λύσουν τό πολιτικό τους πρόβλημα.

9. *'Αναδιάρθρωση τοῦ Πρωσικοῦ κράτους*

Στήν Πρωσία, ἡ ἀντίδραση ἐναντίον τῶν Γάλλων πῆρε τή μορφή μεταρρυθμίσεων γιά τήν ἀνακαίνιση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Ἡ Πρωσία εἶχε ἐπαναπαυθεῖ μετά τίς ἐπιτυχίες τοῦ μεγάλου της ἀναμορφωτῆ, τοῦ Φρειδερίκου τοῦ Μεγάλου. Ἡ ἧττα τοῦ 1806 ἔδειξε στούς Πρώσους τήν ἀνάγκη προσαρμογῆς στίς ἀπαιτήσεις τῶν νέων καιρῶν μέ νέες μεταρρυθμίσεις. Μέχρι τήν ἥττα τῆς Γαλλίας τό 1940, καμιά μεγάλη δύναμη δέν ἔφτασε νά χάσει τόσα ἐδάφη ὅσα ἡ Πρωσία τό 1806, ὕστερα μάλιστα ἀπό μία μόνον ἥττα, καί νά ἀπειληθεῖ καί αὐτή ἡ ὑπόστασή της ὡς ἀνεξάρτητου κράτους.

Παρέμεινε ὡστόσο ἡ Πρωσία, καί μετά τήν ταπεινωτική ἥττα, τό ἡγετικό κράτος γιά τούς Γερμανούς, γιά τό λόγο κυρίως ὅτι ἀρνήθηκε νά συνεργαστεῖ μέ τόν περήφανο κατακτητή, παρά τήν τυπική συμμαχία πού ἕνωνε μετά τό 1806 τήν Πρωσία καί τή Γαλλία. Στήν Πρωσία συνέρρευσαν πολλοί πατριῶτες Γερμανοί, γιά νά καταστεῖ ἡ χώρα σύντομα πόλος ἕλξεως Γερμανῶν ἀπ' ὅλες τίς γαλλοκρατούμενες γερμανικές χῶρες καί κέντρο ἑνός ἰσχυροῦ ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος. Ἀπό τότε χρονολογεῖται καί ὁ προοδευτικός «ἐκπρωσισμός» τῆς Γερμανίας πού ἀργότερα ἔμελλε νά ὁδηγήσει καί στήν ἐνσωμάτωση ὅλων τῶν γερμανικῶν κρατῶν στήν Πρωσία.

Τήν ἐποχή ὅμως αὐτή ἄλλες ἦσαν οἱ προτεραιότητες ἐκείνων πού διηύθυναν τίς τύχες τῆς Γερμανίας. Ὅπως καί στό παρελθόν, ἡ προσοχή τῆς κυβερνήσεως στράφηκε στό στρατό, ἐξαιτίας τῆς κεντρικῆς θέσεως πού κατεῖχε ἀνέκαθεν ὁ στρατός στή χώρα, ἀλλά καί γιά τόν πρόθετο λόγο ὅτι ὁ ξένος κατακτητής μόνο μέ τό στρατό θά ἦταν δυνατό νά ἐκδιωχθεῖ. Τό πρόβλημα τοῦ στρατοῦ θεωρήθηκε ὅτι ἦταν πρόβλημα συνθέσεως τοῦ σώματος τῶν ἀξιωματικῶν καί διαρθρώσεως τῆς στρατιωτικῆς ἱεραρχίας. Ἡ Πρωσία πού εἶχε καταρρεύσει στή μάχη τῆς Ἰένας ἦταν ἡ στρατιωτική ἱεραρχία. Ὁ λαός δέν συμμετεῖχε στό στράτευμα παρά μόνο γιά νά ἐκτελεῖ τίς διαταγές τῶν ἀξιωματικῶν, πού προέρχονταν ἀποκλειστικά ἀπό τή γαιοκτητική ἀριστοκρατία. Τό σῶμα τῶν ἀξιωματικῶν ἦταν κλειστό στίς κατώτερες τάξεις. Ἡ διάρθρωση αὐτή τοῦ στρατεύματος εἶχε ἀποδώσει στό παρελθόν, δηλαδή πρίν ἀπό τή Γαλλική Ἐπανάσταση, ὅταν ὅλοι οἱ στρατοί τῆς Εὐρώπης ἦσαν ὀργανωμένοι κατά τόν ἴδιο περίπου τρόπο. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ νέου γαλλικοῦ στρατοῦ ἐπέδρασε καταλυτικά στά στρατεύματα τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ἰδιαίτερα αὐτῶν πού εἶχαν ἡττηθεῖ. Ἡ δυνατότητα ἀνόδου στή στρατιωτική ἱεραρχία μέχρι τίς ἀνώτατες βαθμίδες μέ ἀξιοκρατικά κριτήρια, ἄσχετα ἄν ἐλάχιστοι κατόρθωναν τελικά νά φθάσουν στίς ἀνώτατες βαθμίδες, ἦταν μιά ἀρχή πού κέρδιζε συνεχῶς ἔδαφος. Ἡ ἀρχή

αὐτή καί ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ πατριωτισμοῦ θεωρήθηκαν στοιχεῖα ἀπαραίτητα γιά τήν ἀναβάθμιση τοῦ στρατοῦ.

Βασικοί συντελεστές τῶν στρατιωτικῶν μεταρρυθμίσεων ὑπῆρξαν ὁ Σάρνχορστ (Gerhard Johann David von Scharnhorst) καί ὁ Γκναϊσενάου (August von Gneisenau). Οἱ δύο διάσημοι μεταρρυθμιστές ἀνέπτυξαν τό σύστημα ταχείας ἐκπαιδεύσεως νεοσυλλέκτων, οἱ ὁποῖοι κατόπιν ἀποτελοῦσαν ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο ἐφεδρικό στρατό πού μποροῦσε νά ἐπιστρατευθεῖ. Τό σύστημα θεωρήθηκε ὅτι ἐξυπηρετοῦσε τίς ἀνάγκες τῆς χώρας, ἐπειδή οἱ Γάλλοι δέν ἐπέτρεπαν τή διατήρηση μεγάλου στρατοῦ. (Κατά τή συνθήκη τοῦ Τιλσίτ, ἡ Πρωσία μποροῦσε νά διατηρεῖ στά ὅπλα μέχρι 42.000 ἄνδρες). Ὁ Σάρνχορστ ἦταν ἀπό τούς πρώτους πού ἐκτίμησαν τή σημασία ἑνός στρατοῦ στρατευμένων πολιτῶν σέ συνδυασμό μέ ἕνα στρατό ἐπαγγελματιῶν. Ὑπῆρξε γιά ἕνα διάστημα καθηγητής στή στρατιωτική ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου καί δάσκαλος ἐκεῖ τοῦ μεγάλου στρατιωτικοῦ θεωρητικοῦ Κλαούσεβιτς (Karl von Clausewitz). Κατά τήν τελευταία φάση τοῦ πολέμου ἐναντίον τοῦ Ναπολέοντα ὑπηρέτησε γιά ἕνα διάστημα ὡς ἀρχηγός τοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατάρχη Μπλοῦχερ (Gebhard Leberecht Blücher von Wahlstatt).

Ὁ Γκναϊσενάου εἶχε ὑπηρετήσει στό βρεταννικό στρατό κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν Ἀμερικανῶν καί εἶχε ἐκτιμήσει τή σημασία τοῦ πατριωτισμοῦ στόν πόλεμο. Ἦταν ἐπίσης καλός παρατηρητής τῶν ἐξελίξεων πού συνδέονταν μέ τή Γαλλική Ἐπανάσταση. Σέ κάθε λαό, πίστευε, ὑπάρχουν ἄνδρες ἱκανοί καί χαρισματικοί. Αὐτούς τούς ἄνδρες ἔχουν χρέος ἐκεῖνοι πού διευθύνουν τίς τύχες ἑνός ἔθνους νά τούς ἀνακαλύψουν καί νά τούς δώσουν τή δυνατότητα, ἄσχετα ἀπό τήν κοινωνική τους προέλευση, νά ἀξιοποιήσουν αὐτές τίς δυνατότητες πρός ὄφελος τοῦ συνόλου. Ἡ ἐπανάσταση στή Γαλλία εἶχε ἐξαρθρώσει τίς παραδοσικές διαδικασίες ἀναδείξεως τῶν ἱκανῶν. Ὁ Γκναϊσενάου καί ἄλλοι Πρῶσοι μεταρρυθμιστές πίστευαν ὅτι ἡ ἀνάδειξη τῶν ἱκανῶν μποροῦσε νά διευκολυνθεῖ χωρίς ν' ἀνατραπεῖ τό πολιτικοκοινωνικό καθεστώς. Αὐτή ὑπῆρξε καί ἡ κατευθυντήρια γραμμή τῶν στρατιωτικῶν μεταρρυθμίσεων.

Ἡ δημοκρατία ὡς ἰσότητα ἀπέναντι στό νόμο καί ἰσότητα εὐκαιριῶν εἶχε ἀποδειχθεῖ ὄχι μόνο δίκαιη ἀλλά καί χρήσιμη: ἐνισχύοντας τήν ἀπόδοση τοῦ στρατοῦ, ἐνίσχυε τό ἴδιο τό κράτος. Γιά νά διασωθεῖ, ἡ νέα Πρωσία ἔπρεπε νά υἱοθετήσει τούς θεσμούς καί τίς ἀρχές ἐκεῖνες πού εἶχαν συμβάλει στήν ἀνάδειξη τῆς νέας Γαλλίας, ἐπιλεκτικά ὅμως, γιά νά μήν ἀνατραπεῖ τό ὑφιστάμενο πολιτικό καθεστώς. Στόχος ἦταν ἡ ἐκδίωξη τοῦ κατακτητῆ, ἀλλά χωρίς νά προκληθεῖ ἐπανάσταση στή χώρα.

Ἀρχιτέκτονας τῆς ἀναδιαρθρώσεως τοῦ κράτους ἦταν ὁ βαρῶνος Στάϊν (Karl Freiherr von Stein). Ὅπως καί ὁ Μέττερνιχ, προερχόταν ἀπό τήν

δυτική Γερμανία. Ὑπέρμαχος μιᾶς ἑνωμένης Γερμανίας, κατέφυγε στήν Πρωσία, ἐπειδή θεωροῦσε τή χώρα αὐτή ἐλπίδα γιά τή λύση τοῦ γερμανικοῦ ζητήματος. Πίστευε στή δημιουργική δύναμη τῆς εὐθύνης καί στή δυνατότητα καλλιέργειας τοῦ αἰσθήματος τῆς εὐθύνης. Οἱ πολίτες τῆς νέας Πρωσίας ἔπρεπε νά εἶναι ὑπεύθυνοι πολίτες ὄχι δουλοπρεπεῖς ὑφιστάμενοι διαφόρων κυρίων. Ἡ δημιουργία τέτοιων πολιτῶν δέν ἔχει τόσο σχέση μέ τήν ἀπονομή δικαιωμάτων, ἄν καί τά δικαιώματα εἶναι ἀπαραίτητα, ὅσο μέ τήν ἀνταπόκριση στίς ὑποχρεώσεις πού δημιουργεῖ ἡ ἰδιότητα τοῦ ὑπεύθυνου πολίτη. Ἡ ἐνεργός συμμετοχή τοῦ λαοῦ στά κοινά, στίς ὑποθέσεις τῆς κοινότητας, κατά τό Στάϊν, εἶναι ὁ προσφορότερος τρόπος δημιουργίας ὑπεύθυνων πολιτῶν.

Κάτω ἀπό τήν καθοδήγηση τοῦ Στάϊν τερματίσθηκε τό παλαιό αὐστηρά ἱεραρχημένο κοινωνικό καθεστώς τῆς Πρωσίας. Ἐπετράπηκε ἡ ἀγοραπωλησία περιουσιακῶν στοιχείων μεταξύ μελῶν διαφορετικῶν κοινωνικῶν τάξεων, καθώς καί ἡ ὑπηρεσία σέ τομεῖς πού παλαιότερα ἦσαν ἀνοιχτοί μόνο στούς εὐγενεῖς. Μποροῦσαν ἔτσι οἱ ἀστοί ν' ἀγοράσουν γαῖες καί νά ὑπηρετήσουν στό στρατό ὡς ἀξιωματικοί. Οἱ ἀστοί ἐπίσης ἀπέκτησαν τήν δυνατότητα —ἐνθαρρύνθηκαν μάλιστα— νά διευθύνουν τίς τύχες τῶν πόλεων· γιά ν' ἀναπτυχθεῖ ἔτσι ἕνα ἀκμαῖο σύστημα κοινοτικῆς αὐτοδιοικήσεως τό ὁποῖο ἔγινε πρότυπο γιά πολλές εὐρωπαϊκές χῶρες. Ἡ ἀπομάκρυνσή του ἀπό τήν κυβέρνηση δέν ἐπέτρεψε στό Στάϊν νά ἐπεκτείνει, ὅπως ἐπιθυμοῦσε, τίς ἀρχές αὐτές καί στήν κεντρική κυβέρνηση, γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν.

Ἐξίσου σημαντικό, ἄν ὄχι σημαντικότερο, ἦταν τό ἔργο τοῦ Στάϊν καί στόν τομέα τῆς ὀργανώσεως τῶν σχέσεων γαιοκτημόνων καί δουλοπαροίκων. Γιά νά μήν πληγεῖ ἀνεπανόρθωτα ἡ τάξη τῶν εὐγενῶν γαιοκτημόνων (Junkers), οἱ ὁποῖοι στήριζαν τήν πολεμική προσπάθεια κατά τοῦ Ναπολέοντα, καταργήθηκε τό 1807 ἡ κληρονομική δουλοπαροικία. Εἶχαν, δηλαδή, τό δικαίωμα οἱ δουλοπάροικοι νά ἐγκαταλείψουν τίς γαῖες τοῦ γαιοκτήμονα, νά ἀναζητήσουν νέο ἐπάγγελμα ἄν ἐπιθυμοῦσαν ἤ νά μεταναστεύσουν. Ἄν ἔμεναν ὅμως στίς γαῖες τοῦ γαιοκτήμονα, ἀκόμα καί ἄν δέν εἶχαν δικές τους γαῖες μέσα σέ αὐτές τοῦ κυρίου τους, εἶχαν τίς ἴδιες ὑποχρεώσεις ἀπέναντί του ὅπως καί πρίν. Δόθηκε, μέ ἄλλα λόγια, ἡ δυνατότητα στούς δουλοπαροίκους νά ἐλευθερωθοῦν, ἐγκαταλείποντας τίς γαῖες τοῦ κυρίου τους, ἀλλά δέν ἐθίγησαν τά προνόμια τῶν γαιοκτημόνων. Μέ ἄλλο νόμο, τό 1810, μποροῦσαν οἱ δουλοπάροικοι νά ρευστοποιήσουν τίς ἰδιόκτητες γαῖες τους καί ν' ἀποδεσμευθοῦν ἀπό τίς ὑποχρεώσεις τους πρός τό γαιοκτήμονα, ἀλλά στήν περίπτωση αὐτή περιερχόταν τό 1/3 τῆς περιουσίας τους στό γαιοκτήμονα. Τό μέτρο αὐτό εἶχε ὡς συνέπεια ν' ἀποδεσμευθοῦν πολλοί δουλοπάροικοι ἀπό τά ἀγροκτήματα τῶν εὐγενῶν μέ

κάποια ἀποζημίωση, ἀλλά καί ν' αὐξηθοῦν σέ ἔκταση οἱ γαῖες τῶν εὐγενῶν. Ἀποδεσμεύθηκε ἔτσι μεγάλο μέρος τῶν δουλοπαροίκων, πολλοί ἀπό τούς ὁποίους κατέληξαν ἀγροτικοί ἐργάτες, ἀλλά ἄλλοι συνέρρευσαν στίς πόλεις καί ἔγιναν ἐργάτες. Ταυτόχρονα ἐνισχύθηκε ἀκόμη πιό πολύ ἡ θέση τῆς τάξεως τῶν γαιοκτημόνων.

10. Ἡ πτώση τοῦ Ναπολέοντα

Τήν ἴδια περίπου ἐποχή, πρός τό τέλος τοῦ 1811, ἡ κατάσταση στήν Εὐρώπη εἶχε διαμορφωθεῖ ὡς ἑξῆς: Ὁ Ναπολέων ἤλεγχε τό σύνολο σχεδόν τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης. Ἡ Ρωσία καί ἡ Τουρκία βρίσκονταν σέ ἐμπόλεμη κατάσταση, καί ὁ πόλεμος στήν Ἱσπανία συνεχιζόταν. Ὁ ἀποκλεισμός τῆς Βρεταννίας ἀπό τό ἐμπόριο τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης δέν εἶχε τίς συνέπειες πού ἀνέμενε ὁ Γάλλος αὐτοκράτορας. Ἡ Βρεταννία προωθοῦσε ἀνενόχλητα σχεδόν τό ἐμπόριό της καί δημιουργοῦσε ἀγορές γιά τά βιομηχανικά της προϊόντα στόν ἐξωευρωπαϊκό κόσμο, καί συγκέντρωνε ὅλα αὐτά τά χρόνια τεράστιο πλοῦτο, ὁ ὁποῖος οὐσιαστικά ἔκρινε καί τήν τύχη τῆς γιγάντιας πολεμικῆς ἀναμετρήσεως, ἐπειδή ἐπέτρεψε τήν χρηματοδότηση τῆς πολεμικῆς προσπάθειας καί τῶν ἄλλων ἀντιπάλων τοῦ Ναπολέοντα. Οἱ Γερμανοί ἀπό τό ἄλλο μέρος ἦσαν ἕτοιμοι νά στηρίξουν τόν ἀντιγαλλικό ἀγώνα μέ πολυάριθμα στρατεύματα. Οὔτε ὅμως ὁ βρεταννικός πλοῦτος οὔτε τά γερμανικά στρατεύματα ἦσαν σέ θέση νά καταβάλουν στρατιωτικά τό Ναπολέοντα. Χρειαζόταν ἡ ἐμπλοκή τοῦ τελευταίου σέ μιά ἀκόμη ἀναμέτρηση μέ τή Ρωσία πού ἀποδείχθηκε μοιραία γιά τή ναπολεόντεια Γαλλία.

Ἡ συμμαχία πού εἶχε ἐγκαινιασθεῖ μέ τή συνθήκη τοῦ Τιλσίτ (1807) δέν εἶχε ἀποδώσει τά ὀφέλη πού ἀνέμεναν οἱ δύο σύμμαχοι αὐτοκράτορες. Καί οἱ δύο, ἄλλωστε, δέν ἦσαν ἰδιαίτερα πιστοί στά συμφωνηθέντα. Ἡ κατάληψη τῆς Ὁλλανδίας ἀπό τό Ναπολέοντα ἀποτελοῦσε παράβαση τῆς συνθήκης. Ὁ Ναπολέων, ἐξάλλου, δέν εἶχε βοηθήσει τόν Ἀλέξανδρο ἐναντίον τῶν Τούρκων, ὅπως εἶχε ὑποσχεθεῖ. Τέλος, ὁ Γάλλος αὐτοκράτορας εἶχε προκαλέσει σοβαρά τό Ρῶσο ὁμόλογό του, ὑποστηρίζοντας ἀνοικτά τήν Πολωνία καί προσεγγίζοντας τήν Αὐστρία. Ἀπό τήν πλευρά του ὁ Ἀλέξανδρος ἀρνεῖτο νά συμμορφωθεῖ μέ τούς περιορισμούς πού ἐπέβαλλε τό «ἠπειρωτικό σύστημα» κατά τῆς Βρεταννίας. Μέχρι τό 1812, ἡ γαλλορωσική συμμαχία εἶχε μεταβληθεῖ σέ ἀνοιχτή ἐχθρότητα ἀνάμεσα στίς δύο χῶρες.

Γιά ν' ἀντιμετωπίσει τόν πρώην σύμμαχό του, ὁ Γάλλος αὐτοκράτορας συγκέντρωσε στήν ἀνατολική Γερμανία καί στήν Πολωνία στρατεύματα 700.000 περίπου ἀνδρῶν, τήν περίφημη «Μεγάλη Στρατιά», τήν μεγαλύτερη

στρατιωτική δύναμη πού εἶχε μέχρι τότε συγκεντρωθεῖ γιά μία ἐπιχείρηση. Τό 1/3 μόνο τῆς δυνάμεως ἀποτελοῦσαν Γάλλοι, τό ἄλλο 1/3 Γερμανοί τῶν προσαρτημένων ἐδαφῶν καί τῆς Γερμανικῆς Συνομοσπονδίας, καί οἱ ὑπόλοιποι ἦσαν διαφόρων ἐθνικοτήτων, ὡς ἐπί τό πλεῖστον Πολωνοί. Ὁ Ναπολέων ἐπιδίωκε νά συγκρουσθεῖ μέ τούς Ρώσους στήν Πολωνία, ἀλλά ἀναγκάσθηκε νά εἰσβάλει τόν Ἰούνιο τοῦ 1812 στή Ρωσία, καθώς οἱ Ρῶσοι δέν φαίνονταν διατεθειμένοι νά πολεμήσουν ἔξω ἀπό τή χώρα τους.

Ὅπως καί στό παρελθόν, ὁ Ναπολέων ὑπολόγιζε σέ μιά σύντομη καί ἀποφασιστική ἀναμέτρηση. Γιά τό λόγο αυτό, τά στρατεύματα εἰσβολῆς εἶχαν ἐφόδια λίγων ἑβδομάδων. Ἀπό τήν ἀρχή ὅμως ὅλα φαίνονταν νά ἐξελίσσονται ἀντίθετα ἀπό τούς ὑπολογισμούς τῶν εἰσβολέων. Οἱ Ρῶσοι ἀπέφευγαν νά δώσουν ἀποφασιστική μάχη, καί τά στρατεύματά τους, ὅταν δέν διαλύονταν, ὑποχωροῦσαν στό ἐσωτερικό τῆς χώρας. Στήν ἀδημονία τῶν Γάλλων νά συγκρουσθοῦν μέ τούς Ρώσους προστέθηκε σύντομα καί ἡ ἀνησυχία ἀπό τίς συστηματικές καταστροφές στά δημητριακά πού προκαλοῦσαν τά ὑποχωροῦντα ρωσικά στρατεύματα. Τελικά οἱ Ρῶσοι ἐπέλεξαν νά συγκρουσθοῦν μέ τούς εἰσβολεῖς ἔξω ἀπό τή Μόσχα, στό Μποροντίνο. Ὁ Ναπολέων κέρδισε τή μάχη ἀλλά μέ ἀσυνήθιστα μεγάλες ἀπώλειες 30.000 ἄνδρες (ἔναντι 50.000 τῶν Ρώσων). Παρά τήν ἥττα τους οἱ Ρῶσοι κατόρθωσαν ν᾽ ἀπαγκιστρωθοῦν καί νά ὑποχωρήσουν μέ τάξη.

Τό Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους (1812) ὁ Ναπολέων εἰσῆλθε στή Μόσχα· ἀλλά τή θριαμβευτική εἴσοδο τῶν Γάλλων ἀκολούθησε σφοδρή πυρκαγιά πού ἀποτέφρωσε μεγάλο μέρος τῆς πόλεως. Βρέθηκε ἔτσι ὁ Γάλλος αὐτοκράτορας καθηλωμένος σέ μιά πόλη κατεστραμμένη, χωρίς ἀσφαλεῖς ἐπικοινωνίες καί ἀνεφοδιασμό, ἀντιμέτωπος μέ ἕναν ἀντίπαλο ἡττημένο ἀλλά ἐπικίνδυνο. Προσπάθησε τότε, ἐν ὄψει τοῦ ἐπερχόμενου χειμώνα, νά διαπραγματευθεῖ μέ τό Ρῶσο αὐτοκράτορα, ἀλλά αὐτός ἀπέρριψε ὅλες τίς σχετικές προτάσεις. Τελικά, τόν Ὀκτώβριο, ὁ Ναπολέων διέταξε τήν ὑποχώρηση τοῦ στρατοῦ του.

Ἡ ὑποχώρηση τῶν Γάλλων, πού πραγματοποιήθηκε ἀπό τήν ἴδια ὁδό ἀπό τήν ὁποία εἶχαν εἰσβάλει στή Ρωσία (ἐπειδή οἱ Ρῶσοι εἶχαν ἀποκλείσει τίς νότιες ὁδούς πρός τήν Πολωνία) καί κάτω ἀπό δυσμενεῖς καιρικές συνθῆκες, εἶχε ὡς συνέπεια τόν ἀποδεκατισμό τῆς περήφανης στρατιᾶς. Γιά ἕναν αἰώνα, ἡ ὑποχώρηση ἀπό τή Μόσχα κάτω ἀπό δυσμενεῖς καιρικές συνθῆκες καί τίς συχνές ἐπιθέσεις τῶν Ρώσων ὑπῆρξε ἀποτρετικός παράγοντας γιά κάθε ἐπίδοξο εἰσβολέα στή Ρωσία. Ἄνδρες καί ὑποζύγια πάγωναν κατά τή διάρκεια τῆς νύχτας ἤ σκεπάζονταν ἀπό τό χιόνι. Σώματα Ρώσων ἀτάκτων, ἐξάλλου, προκαλοῦσαν συνεχῶς φθορά στά ὑποχωροῦντα στρατεύματα. Ἀπό τούς 600.000 ἄνδρες πού τελικά εἰσέβαλαν στή Ρωσία, 400.000 ἔπεσαν στά πεδία τῶν μαχῶν ἤ πέθαναν ἀπό τίς κακουχίες καί

100.000 συνελήφθησαν αἰχμάλωτοι. Ὁ Ναπολέων ἔσπευσε στό Παρίσι μέ τά ὑπολείμματα τοῦ στρατοῦ, ὕστερα ἀπό φῆμες ὅτι ἐπέκειτο πραξικόπημα ἐναντίον του.

Ρῶσοι, Πρῶσοι καί Βρεταννοί ἔσπευσαν ἀπό τήν πλευρά τους νά ἐκμεταλλευθοῦν τήν ἀδυναμία τῶν Γάλλων μετά τήν καταστροφή στή Ρωσία. Ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε ὡς στόχο τήν Πολωνία καί τήν κεντρική Εὐρώπη, ὁ Στάϊν τήν ἑνοποίηση τῆς Γερμανίας καί οἱ Βρεταννοί τήν ἀνατροπή τοῦ Ναπολέοντα. Τό Μάρτιο τοῦ 1813 ὁ βασιλιάς τῆς Πρωσίας συγκατατέθηκε τελικά ν' ἀποκηρύξει τή γαλλοπρωσική συμμαχία καί νά συνάψει συμμαχία μέ τούς Ρώσους. Τό ἴδιο ἔκανε καί ὁ Μέττερνιχ τόν Ἰούνιο.

Ὁ Ναπολέων κατόρθωσε ἀρχικά νά νικήσει τά συμμαχικά στρατεύματα στή Δρέσδη τόν Αὔγουστο τοῦ 1813, ἀλλά τόν Ὀκτώβριο, κοντά στή Λειψία, ὑπέκυψε τελικά σέ μιά γιγάντια σύγκρουση πού ἔμεινε γνωστή στή Γερμανία ὡς «Μάχη τῶν Ἐθνῶν». Δύο στρατοί 250.000 περίπου ὁ καθένας συγκρούσθηκαν στή μεγαλύτερη μάχη (ἀπό ἄποψη ἀριθμῶν) πού δόθηκε μέχρι τόν 20ό αἰώνα. Οἱ σύμμαχοι ἀπώθησαν τό Γάλλο αὐτοκράτορα στήν Γαλλία ἑνωμένοι στό πεδίο τῆς μάχης ἀλλά ὄχι πάντα σύμφωνοι ὡς πρός τούς ὅρους πού ἔπρεπε νά προσπαθήσουν νά ἐπιβάλουν στόν ἡττημένο στρατηλάτη. Ἀσυμβίβαστα συμφέροντα, ὁ βρεταννικός καπιταλισμός καί ὁ ἀνατολικοευρωπαϊκός φεουδαλισμός, τό βρεταννικό ναυτικό καί ὁ ρωσικός στρατός, ὁ ἱσπανικός κληρικαλισμός καί ὁ γερμανικός ἐθνικισμός, οἱ ἐλέῳ Θεοῦ μοναρχίες καί οἱ δημοκράτες, ἐξασφάλισαν ὕστερα ἀπό πολυετεῖς ἀγῶνες καί παλινωδίες τήν πτώση ἑνός ἡγέτη πού εἶχε καταφέρει νά ὑποτάξει ἤ νά ἐλέγξει τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Εὐρώπης.

Ἡ ἥττα τῆς ναπολεόντειας Γαλλίας ἦταν ὁ μόνος στόχος στόν ὁποῖο συμφωνοῦσαν οἱ ἀντίπαλοί της. Πῶς θά ἔπρεπε νά διαπραγματευθοῦν οἱ σύμμαχοι μέ τούς Γάλλους, ἀπό κοινοῦ ἤ χωριστά ὁ καθένας; Πόσο ἰσχυρή θά ἔπρεπε νά εἶναι ἡ μεταπολεμική Γαλλία, καί ποιά θά ἦσαν τά σύνορά της; Τί εἴδους καθεστώς θά ἔπρεπε νά ὑποχρεωθεῖ νά ἐγκαθιδρύσει; Στά ἐρωτήματα αὐτά οἱ ἀπαντήσεις τῶν συμμάχων διέφεραν. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐπιθυμοῦσε νά ἐκθρονίσει τό Ναπολέοντα καί νά ἐπιβάλει τούς ὅρους του γιά τήν καταστροφή τῆς Μόσχας. Ὁ Μέττερνιχ ἐπιδίωκε τήν παραμονή τοῦ Ναπολέοντα στό θρόνο τῆς Γαλλίας ἀλλά τό δραστικό ἐδαφικό περιορισμό τῆς χώρας, ὑπολογίζοντας στήν κηδεμονία της ἀπό τήν Αὐστρία. Οἱ Πρῶσοι δέν εἶχαν συγκεκριμένες θέσεις. Οἱ Βρεταννοί ἔσπευσαν νά διακηρύξουν ὅτι οἱ Γάλλοι θά ἔπρεπε νά ἐγκαταλείψουν τό Βέλγιο καί νά ἐκλέξουν νέα βασιλική δυναστεία, κατά προτίμηση τούς Βουρβώνους. Οἱ τρεῖς μοναρχικές ἠπειρωτικές δυνάμεις, ἀντίθετα, δέν εἶχαν ἀντίρρηση νά κρατήσει ἡ Γαλλία τό Βέλγιο, οὔτε ἐνδιαφέρονταν ἰδιαίτερα γιά τήν ἀπομάκρυνση τοῦ Βοναπάρτη καί τήν παλινόρθωση τῶν Βουρβώνων, ἐνόσω ἦσαν σέ θέση νά

ἐλέγχουν, ἡ κάθε μία χωριστά, τήν ἡττημένη χώρα.

Τό Νοέμβριο τοῦ 1813 ὁ Μέττερνιχ πρότεινε στό Ναπολέοντα νά παραμείνει αὐτοκράτορας τῆς Γαλλίας καί ἡ χώρα νά διατηρήσει τα «φυσικά της σύνορα» στό Ρῆνο. Ὁ χρόνος τῆς προτάσεως εἶχε ἐπιλεγεῖ ἀπό τό Μέττερνιχ, ὥστε νά ὑπογραφεῖ εἰρήνη μέ πρωτοβουλία τῆς Αὐστρίας, γιά τό λόγο κυρίως ὅτι οἱ Βρεταννοί δέν εἶχαν παρά ἐλάχιστα στρατεύματα στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη καί οἱ Ρῶσοι ἀδημονοῦσαν νά ἀποσύρουν τά στρατεύματά τους. Ὁ Βρεταννός ὑπουργός ἐξωτερικῶν Κάσλρη (Robert Stewart Castlereagh) ὅμως κατόρθωσε ν' ἀνατρέψει τά σχέδια τοῦ Μέττερνιχ καί νά ἐπιβάλει τούς ὅρους τῆς Βρεταννίας, ἡ ὁποία διέθετε ἀκόμη ἕνα ἀκαταμάχητο ὅπλο, τίς πιστώσεις πρός τήν Εὐρώπη.

Τό Μάρτιο τοῦ 1814 ὑπογράφηκε μέ πρωτοβουλία τῆς Βρεταννίας ἡ συμφωνία τοῦ Σωμόν μέ τήν ὁποία ἡ Αὐστρία, ἡ Πρωσία, ἡ Ρωσία καί ἡ Βρεταννία ἀποτέλεσαν τό συνασπισμό πού ἔμεινε γνωστός ὡς Τετραπλή Συμμαχία καί στρεφόταν ἐναντίον τῆς Γαλλίας. Κάθε μία ἀπό τίς συμβαλλόμενες δυνάμεις συμφώνησε νά διατηρεῖ στό πλαίσιο τῆς συμμαχίας καί γιά τήν ἐκπλήρωση τοῦ βασικοῦ στόχου τῆς συμμαχίας στρατό 150.000 ἀνδρῶν. Σέ λίγες ἑβδομάδες τά συμμαχικά στρατεύματα εἰσῆλθαν στό Παρίσι, καί στίς 4 Ἀπριλίου παραιτήθηκε ἀπό τά δικαιώματα τοῦ θρόνου ὁ Ναπολέων.

Ἡ κόπωση τῆς Γαλλίας ἦταν φανερή: ὕστερα ἀπό 20 χρόνια πολέμου μέ τίς ἄλλες μεγάλες δυνάμεις τῆς Εὐρώπης, οἱ Γάλλοι ἐπιθυμοῦσαν τήν εἰρήνη —αὐτό τουλάχιστον πίστευαν οἱ ἀντίπαλοί τους— ἀλλά καί οἱ στρατηγοί τοῦ Γάλλου αὐτοκράτορα. Στό ζήτημα τοῦ καθεστῶτος ὅμως οἱ Γάλλοι δέν συμφωνοῦσαν μεταξύ τους. Πολλοί, οἱ φιλελεύθεροι κυρίως, ἤθελαν ἀβασίλευτη δημοκρατία, ἄλλοι νέο αὐτοκράτορα, τόν υἱό τοῦ Ναπολέοντα, ἄλλοι συνταγματική μοναρχία καί ἄλλοι τήν ἀνασύνθεση τοῦ παλαιοῦ μοναρχικοῦ καθεστῶτος. Τελικά προτάθηκε καί ἔγινε δεκτή ἡ παλινόρθωση τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς δυναστείας, λύση πού δέχονταν πλέον καί οἱ νικήτριες εὐρωπαϊκές δυνάμεις. Θεωρήθηκε ὅτι οἱ Βουρβῶνοι, ὡς νόμιμοι βασιλεῖς τῆς Γαλλίας, θά προκαλοῦσαν τίς λιγότερες ἀντιδράσεις στό ἐσωτερικό καί δέν θά χρειάζονταν ὡς ἐκ τούτου ἐξωτερικά ἐρείσματα γιά νά στηριχθοῦν, καί συνεπῶς δέν θά διέτρεχε τόν κίνδυνο ἡ χώρα ν' ἀναλάβει τήν προστασία της ἤ ν' ἀποκτήσει μεγάλη ἐπιρροπή ἄλλη μεγάλη δύναμη καί νά διαταραχθεῖ ἔτσι ἡ ἰσορροπία ἰσχύος στήν Εὐρώπη.

Ἐπανῆλθε λοιπόν ὁ Λουδοβίκος ΙΗ΄ στό θρόνο τοῦ Λουδοβίκου ΙΣΤ΄, τοῦ καρατομηθέντος ἀδελφοῦ του. Ἀπό τίς πρῶτες πράξεις του ἦταν ἡ ἔκδοση καταστατικοῦ χάρτη, γιά νά ἱκανοποιήσει τό Ρῶσο αὐτοκράτορα πού πίεζε πρός τήν κατεύθυνση αὐτή ἀλλά καί γιά νά προσεταιριστεῖ τά φιλελεύθερα στοιχεῖα τῆς χώρας καί νά ἐνισχύσει ἔτσι τή θέση του.

Τό σύνταγμα τοῦ 1814 δέν ἀναγνώριζε τήν ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ἀλλά παρεῖχε καί διασφάλιζε ὅλα τά βασικά δικαιώματα. Ἀναγνώριζε τήν ἰσότητα ὅλων ἀπέναντι στό νόμο, τή δυνατότητα κατοχῆς δημοσίων θέσεων ἀνεξαρτήτως κοινωνικῆς προελεύσεως, κοινοβουλευτική κυβέρνηση καί δύο νομοθετικά σώματα, τούς ναπολεόντειους κώδικες νόμων καί τή ρύθμιση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος, τή διανομή τῶν γαιῶν πού εἶχε γίνει κατά τή διάρκεια τῆς ἐπαναστάσεως, καί τήν κατάργηση τῶν φεουδαλικῶν προνομίων. Τό σύνταγμα παρεῖχε τό δικαίωμα ψήφου μόνο στούς μεγάλους γαιοκτήμονες. Μέ ἐξαίρεση μιά μειοψηφία ἀσυμβίβαστων δημοκρατῶν, οἱ Γάλλοι φάνηκαν ν' ἀποδέχονται τό σύνταγμα πού παρεχώρησε ὁ Βουρβῶνος βασιλιάς, καθώς καί τό νέο καθεστώς μέ τό ὁποῖο προικίστηκε ἡ ἡττημένη χώρα.

11. Τό Συνέδριο τῆς Βιέννης

Ἡ πρώτη συνθήκη εἰρήνης τῶν συμμάχων ὑπογράφηκε τό Μάϊο τοῦ 1814 μέ τούς Βουρβώνους. Μέ τή συνθήκη αὐτή, τήν «πρώτη» συνθήκη τοῦ Παρισιοῦ ὅπως εἶναι γνωστή, ἡ Γαλλία περιοριζόταν στά προπολεμικά της σύνορα. Οἱ ἡγέτες τῶν νικητριῶν δυνάμεων δέν ἐπέβαλαν στή Γαλλία νά πληρώσει πολεμική ἀποζημίωση, καί ἐπέτρεψαν στήν ἡττημένη χώρα νά κρατήσει τούς καλλιτεχνικούς θησαυρούς πού εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπό τίς διάφορες χῶρες πού εἶχαν καταληφθεῖ ἀπό τούς Γάλλους κατά τή διάρκεια τοῦ εἰκοσαετοῦς πολέμου. Δέν ἦταν στίς προθέσεις τῶν νικητῶν νά ταπεινώσουν τή Γαλλία.

Ὁ Ναπολέων εἶχε ἐν τῷ μεταξύ ἐξοριστεῖ στή νῆσο Ἔλβα. Παρέμεναν ὡστόσο ἄλυτα πολλά ζητήματα πού συνδέονταν μέ τήν ἀποχώρηση τῶν Γάλλων ἀπό τίς εὐρωπαϊκές χῶρες πού εἶχαν καταλάβει, ἀλλά καί μέ τίς ἐπιδιώξεις τῶν νικητῶν, ὅπως τήν προσάρτηση τῆς Φινλανδίας ἀπό τή Ρωσία καί τίς βλέψεις τῆς χώρας αὐτῆς στήν περιοχή τοῦ Δούναβη, τήν ἐξάρθρωση τοῦ ἀποικιακοῦ κράτους τῶν Ἱσπανῶν στήν Ἀμερική, τήν κατάληψη τῶν ἀποικιῶν τῆς Γαλλίας, τῆς Ἱσπανίας καί τῆς Ὁλλανδίας ἀπό τούς Βρεταννούς καί τίς διεθνεῖς θαλάσσιες ἐπικοινωνίες.

Τόσο ἡ Ρωσία ὅσο καί ἡ Βρεταννία ἀρνούνταν νά συζητήσουν στό πλαίσιο ἑνός συνεδρίου ὁρισμένα θέματα ἄμεσου ἐνδιαφέροντος. Ἡ Ρωσία δέν ἦταν διατεθειμένη νά συζητήσει μέ τούς συμμάχους της θέματα πού εἶχαν σχέση μέ τά Βαλκάνια καί τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία γενικά. Ἦταν ἀποφασισμένη ἐπίσης νά κρατήσει τή Φινλανδία μέ τήν μορφή αὐτόνομου μεγάλου δουκάτου, καθώς καί τήν Βεσσαραβία καί ὁρισμένα ἐδάφη στόν Καύκασο πού εἶχε καταλάβει σέ πρόσφατο πόλεμό της κατά τῶν Τούρκων. Ἡ Βρεταννία ἐξάλλου ἀρνεῖτο νά συζητήσει ὁποιονδήποτε

περιορισμό στή ναυσιπλοΐα ἤ ρύθμιση τοῦ ζητήματος τῶν ἀποικιῶν, καί ἁπλῶς ἀνακοίνωσε ποιές ἀποικίες ἀπ᾽ αὐτές πού εἶχε καταλάβει θά κρατοῦσε καί ποιές θά ἐγκατέλειπε.

Στήν Εὐρώπη οἱ Βρεταννοί κράτησαν τά Ἑπτάνησα, τήν Ἑλιγολάνδη στά νοτιοδυτικά τῆς Δανίας καί τή Μάλτα. Στίς Δυτικές Ἰνδίες οἱ Βρεταννοί κράτησαν τά νησιά Ἁγία Λουκία, Τρινιδάτ καί Τομπάγκο, στόν Ἰνδικό Ὠκεανό τή νῆσο Μαυρίτιο, τά εδάφη πού εἶχαν κατακτήσει στήν Ἰνδία, καθώς καί τό Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἐλπίδας (τή σημερινή Νότια Ἀφρική) καί τήν Κεϋλάνη (τή σημερινή Σρί Λάνκα), καί ἐγκατέλειψαν τίς Ὁλλανδικές Ἰνδίες. Τό 1814 ἡ Βρεταννία εἶχε τό ἀδιαμφησβήτητο ἔλεγχο τῆς Ἰνδίας καί τοῦ Ἰνδικοῦ Ὠκεανοῦ.

Ἀπό τίς παλαιές ἀποικιακές αὐτοκρατορίες μόνο αὐτή τῆς Βρεταννίας παρουσίασε αὔξηση κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου. Οἱ ἐκτεταμένες προπολεμικές ὑπερπόντιες κτήσεις τῆς Γαλλίας, τῆς Ἱσπανίας καί τῆς Πορτογαλλίας εἶχαν σχεδόν ἐξαφανισθεῖ. Οἱ Ὁλλανδοί κρατοῦσαν τίς Ἀνατολικές Ἰνδίες, ἀλλά εἶχαν χάσει ὅλες τίς ἐνδιάμεσες κτήσεις τους (Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἐλπίδας, Μαυρίτιο καί Σιγκαπούρη). Ἡ Βρεταννία διέθετε ἐπίσης τό μόνο ἄξιο λόγου στόλο, ὁ ὁποῖος ἐξασφάλισε στή χώρα, ἐπί ἕναν αἰώνα, τήν ἀδιαφιλονίκητη κυρίαρχία στίς θάλασσες τοῦ κόσμου.

Τά ὑπόλοιπα ἄλυτα προβλήματα τῆς Εὐρώπης, καθώς καί ἡ ρύθμιση τοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου, ἀντιμετωπίστηκαν στό συνέδριο εἰρήνης πού συγκλήθηκε τό Σεπτέμβριο τοῦ 1814 στή Βιέννη καί πού δέν εἶχε προηγούμενο. Ὅλες οἱ χῶρες τῆς Εὐρώπης ἔστειλαν ἀντιπροσώπους στήν αὐστριακή πρωτεύουσα, ἐπίσημους ἀντιπροσώπους οἱ ἀνεξάρτητες χῶρες καί ἀνεπίσημους χῶρες ὅπως αὐτές πού εἶχαν χάσει τήν ἀνεξαρτησία τους καί εἶχαν ἐνσωματωθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου σέ μεγαλύτερες κρατικές ἑνότητες. Τά σοβαρά ζητήματα ὅμως συζητήθηκαν καί ἀποφασίσθηκαν ἀποκλειστικά ἀπό τίς «μεγάλες δυνάμεις», ὅρος πού καθιερώθηκε κατά τό συνέδριο. Μέλος ἰσότιμο τῆς λέσχης τῶν μεγάλων δυνάμεων πού εἶχαν κερδίσει τόν πόλεμο ἦταν, μετά τή συνθήκη εἰρήνης τοῦ Μαΐου, καί ἡ Γαλλία.

Ἀποφασιστικό ρόλο ἔπαιξε στό συνέδριο ὁ αἰνιγματικός αὐτοκράτορας τῆς Ρωσίας, ἡ ὁποία ἦταν ἡ μεγαλύτερη χερσαία δύναμη τῆς ἐποχῆς. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐπιθυμοῦσε νά κρατήσει τήν Πολωνία, εὐνοοῦσε τήν εἰσαγωγή συνταγματικῶν θεσμῶν στήν Εὐρώπη καί πρότεινε τή δημιουργία ἑνός διεθνοῦς συστήματος συλλογικῆς ἀσφάλειας. Ἀπό τήν πλευρά τους ὁ Μέττερνιχ καί ὁ Κάσλρη, καθώς καί ὁ ὑπουργός ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας Ταλλεϋράνδος (Charles Maurice de Talleyrand) ἐπιδίωκαν νά δημιουργήσουν τίς προϋποθέσεις γιά τή διατήρηση μόνιμης ἰσορροπίας ἰσχύος στήν

ἤπειρο. Ἀριστοκράτες τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος καί οἱ τρεῖς, προσήγγιζαν τό πρόβλημα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀσφάλειας μέ τίς μεθόδους καί τούς στόχους τῆς παραδοσιακῆς διπλωματίας. Πρωταρχικός τους στόχος ἦταν ἡ διατήρηση τῆς εἰρήνης καί ἡ προστασία τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν μέ τήν ἀποφυγή τῆς κυριαρχίας μιᾶς μεγάλης δυνάμεως. Γιά ν' ἀποφευχθεῖ τό ἐνδεχόμενο κυριαρχίας ὅπως αὐτῆς πού εἶχε ἐπιβάλει ὁ Ναπολέων, ἦταν ἀνάγκη νά κατανεμηθεῖ ἡ ἰσχύς, μέ τή μέθοδο τῆς ἀφαιρέσεως ἤ προσθήκης ἐδαφῶν ἀπό τή μιά ἐπικράτεια στήν ἄλλη καί τήν ἐπίβλεψη τῶν μεταξύ τους σχέσεων ἀπό τίς μεγάλες δυνάμεις.

Γιά νά προληφθεῖ νέα διατάραξη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀσφάλειας ἀπό τήν πλευρά τῆς Γαλλίας, δημιουργήθηκε ἕνα τεῖχος ἰσχυρῶν κρατῶν στ' ἀνατολικά της. Συνεστήθη ἔτσι ἐκ νέου, στή θέση τῆς Ὁλλανδικῆς Δημοκρατίας, τό βασίλειο τῆς Ὁλλανδίας, στό ὁποῖο προστέθηκε καί τό Βέλγιο, παλαιά κτήση τῆς Αὐστρίας. Συνεστήθη ἐπίσης τό παλαιό βασίλειο τῆς Σαρδηνίας, τό ὁποῖο ἐνισχύθηκε μέ τήν ἐνσωμάτωση τῆς δημοκρατίας τῆς Γένουας. Πίσω ἀπό τήν Ὁλλανδία καί τή Σαρδηνία βρίσκονταν ἀντίστοιχα ἡ Πρωσία καί ἡ Αὐστρία. Ἡ Πρωσία προσάρτησε ὅλα σχεδόν τά γερμανικά ἐδάφη πρός ἀνατολάς τοῦ Ρήνου, καί ἔγινε ἕνα εἶδος γέφυρας πού ἕνωνε τή δυτική μέ τήν ἀνατολική Εὐρώπη καί χώριζε τή Ρωσία ἀπό τήν Γαλλία. Ἡ Αὐστρία ἐνίσχυσε τή θέση της ἔναντι τῆς Γαλλίας μέ τήν ἀνάκτηση τῆς Τοσκάνης καί τοῦ Μιλάνου καί τήν προσάρτηση τῆς Βενετίας.

Στήν κεντρική καί τή νότια Ἰταλία, ὁ πάπας ἀνέκτησε τά ἐδάφη του, καί συνεστήθησαν ἐκ νέου τά μικρότερα δουκάτα μέ τούς παλαιούς ἡγεμόνες τους, ἀλλά δέν ἐπανῆλθαν στό βασίλειο τῆς Νεαπόλεως οἱ Βουρβῶνοι. Στήν Ἱσπανία καί στήν Πορτογαλλία ἐπανῆλθαν ἀντίστοιχα οἱ Βουρβῶνοι καί οἱ Μπραγκάνζα.

Στή Γερμανία, ὅπως ἀναμενόταν, δέν ἔγινε προσπάθεια ν' ἀνασυσταθεῖ ἡ Ἁγία Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία, ἀλλά ἀναγνωρίσθηκε οὐσιαστικά ἡ ἀναδιοργάνωση πού εἶχαν ἐπιβάλει οἱ Γάλλοι. Διατήρησαν ἔτσι τό θρόνο τους οἱ βασιλεῖς τῆς Βαυαρίας, τῆς Βυρτεμβέργης καί τῆς Σαξωνίας. Ὁ βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας Γεώργιος Γ΄ ἀναγνωρίσθηκε τώρα βασιλιάς, ὄχι ἐκλέκτορας τοῦ Ἁννοβέρου. Τά γερμανικά κράτη, περιλαμβανομένων καί τῆς Πρωσίας καί τῆς Αὐστρίας, 39 συνολικά, ἀποτέλεσαν μιά χαλαρή συνομοσπονδία, ἡ ὁποία ἀντί νά λύσει τό Γερμανικό ζήτημα τό ἐπέτεινε: παρέμεινε ἄθικτη ἡ ἀνεξαρτησία τῶν μελῶν-κρατῶν, ὅπως παρέμεινε ἡ παλαιά διαμάχη ἀνάμεσα στήν Πρωσία καί στήν Αὐστρία. Ὅπως καί οἱ Ἰταλοί ἐθνικιστές, οἱ Γερμανοί δέν ἱκανοποιήθηκαν ἀπό τή ρύθμιση τοῦ ἐθνικοῦ τους προβλήματος· καί οἱ ἴδιοι ὅμως δέν εἶχαν νά προτείνουν μιά εὐρύτερα ἀποδεκτή λύση.

Τό συνέδριο κινδύνευσε νά ναυαγήσει, ὅταν προσπάθησε νά λύσει τό Πολωνικό ζήτημα. Ὁ Ρῶσος αὐτοκράτορας ἐπέμενε στήν ἀνασύσταση τοῦ βασιλείου τῆς Πολωνίας μέ βασιλιά τόν ἴδιο, κατά τό πρότυπο τοῦ μεγάλου δουκάτου τῆς Φινλανδίας. Γιά ν' ἀνασυσταθεῖ ὅμως τό βασίλειο τῆς Πολωνίας ἔπρεπε νά παραδώσουν τά πολωνικά τους ἐδάφη ἡ Πρωσία καί ἡ Αὐστρία. Ἡ Πρωσία ἦταν διατεθειμένη νά ἱκανοποιήσει αὐτό τό αἴτημα, μέ τόν ὅρο ὅμως ὅτι θά προσαρτοῦσε τή Σαξωνία. Στήν προσάρτηση αὐτή ἦταν ἀντίθετη ἡ Αὐστρία, γιά τό λόγο ὅτι ἔτσι θά προβαλλόταν ἡ Πρωσία ὑπερβολικά μεταξύ τῶν Γερμανῶν, ἀλλά καί ἐπειδή ἡ Αὐστρία θ' ἀποκτοῦσε ἐκτεταμένα σύνορα μέ τήν ἀντίζηλό της, ἡ ὁποία μάλιστα θά εἶχε προστάτιδα τή Ρωσία. Τούς φόβους τοῦ Μέττερνιχ συμμεριζόταν καί ὁ Κάσλρη. Ἡ βρεταννική κυβέρνηση δέν ἐπιθυμοῦσε τήν ἀνάδειξη ἑνός ἄλλου ἡγεμόνα μέ κυριαρχικές βλέψεις σ' ὁλόκληρη τήν ἤπειρο στή θέση τοῦ Ναπολέοντα. Τή διάσπαση τῶν νικητρικῶν δυνάμεων ἐκμεταλλεύθηκε ὁ Ταλλεϋράνδος γιά νά προβάλει τή Γαλλία καί νά τήν ἀναδείξει ρυθμιστικό παράγοντα στό συνέδριο. Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1815, ὁ Μέττερνιχ, ὁ Κάσλρη καί ὁ Ταλλεϋράνδος ὑπέγραψαν μυστική συμφωνία, μέ τήν ὁποία οἱ τρεῖς χῶρες ἀναλάμβαναν τήν ὑποχρέωση νά κηρύξουν τόν πόλεμο ἐάν παρίστατο ἀνάγκη, ἐναντίον τῆς Ρωσίας καί τῆς Πρωσίας.

Ὅταν ἔγινε γνωστό τό περιεχόμενο τῆς συμφωνίας αὐτῆς, ὁ Ἀλέξανδρος ἐγκατέλειψε τήν ἀδιάλλακτη στάση του καί δέχθηκε συμβιβασμό. Τελικά, δημιουργήθηκε ἕνα μικρό Πολωνικό κράτος, μέ συνταγματικό μονάρχη τό Ρῶσο αὐτοκράτορα. Τό νέο βασίλειο περιλάμβανε τά ἐδάφη τοῦ ναπολεόντειου μεγάλου δουκάτου, ἀλλά ὄχι ὅλα τά ἐδάφη πού κατεῖχαν ἡ Πρωσία καί Αὐστρία. Ἡ Πρωσία ἐπίσης ἀναγκάσθηκε νά ἱκανοποιηθεῖ μέ τά 2/5 μόνο τῆς Σαξωνίας. Παρά τίς ὑποχωρήσεις αὐτές, ἡ Ρωσία καί ἡ Πρωσία βγῆκαν κερδισμένες ἀπό τό συνέδριο μέ τήν πρός δυσμάς προώθησή τους, ἡ πρώτη μέχρι τή Γερμανία καί ἡ δεύτερη μέχρι τήν Γαλλία.

Τό ἔργο τοῦ συνεδρίου τῆς Βιέννης ἀπείλησε ν' ἀνατρέψει ὁ ἐξόριστος τῆς Ἔλβας, ὁ ὁποῖος δραπέτευσε ἀπό τόν τόπο ἐξορίας του καί ἔφθασε στή Γαλλία τό Μάρτιο τοῦ 1815. Ὁ Ναπολέων ἔσπευσε ν' ἀνακηρύξει τόν ἑαυτό του καί πάλι αὐτοκράτορα, καί κάλεσε τούς Γάλλους σέ νέους ἀγῶνες ἐναντίον τῶν συνασπισμένων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων καί τῶν Βουρβώνων. Ἡ δυσαρέσκεια ἀπό τήν παλινόρθωση τῆς παλαιᾶς δυναστείας καί τίς πράξεις ἐκδικήσεως πού τήν ἀκολούθησαν, καθώς καί ἡ νοσταλγία τῶν ἡμερῶν τῆς δόξας καί τοῦ μεγαλείου τῆς ναπολεόντειας αὐτοκρατορίας, ἔπεισαν πολλούς Γάλλους ν' ἀκολουθήσουν τό Ναπολέοντα, ὁ ὁποῖος ἔφθασε σύντομα στό Παρίσι καί κατέλαβε τήν ἐξουσία μέ τή βοήθεια τοῦ στρατοῦ. Σέ λίγο πέρασε ἐπικεφαλῆς ἰσχυροῦ στρατοῦ στό Βέλγιο. Ἐκεῖ, χωρίς συμμάχους καί φίλους, ἀναγκάσθηκε ν' ἀντιμετωπίσει γιά ἄλλη μιά φορά

τούς ἀντιπάλους του.

Τόν Ἰούνιο, κοντά στό Φλαμανδικό χωριό Βατερλώ, ὁ Ναπολέων ἀντιμετώπισε τίς συμμαχικές δυνάμεις μ' ἐπικεφαλῆς τό Βρεταννό στρατηγό Οὐέλλιγκτον (Arthur Wellsley Wellington) καί τόν Πρῶσο στρατάρχη Μπλοῦχερ. Ἡ ἱστορική μάχη κατέληξε στή συντριπτική ἥττα τοῦ Ναπολέοντα, ὁ ὁποῖος ἀναγκάσθηκε καί πάλι νά παραιτηθεῖ. Προσπάθησε ἤ, σωστότερα, ἀφέθηκε νά διαφύγει στή δυτική Γαλλία, ὅπου παραδόθηκε στούς Βρεταννούς. Αὐτή τή φορά ὁ ἡττημένος καί ἔκπτωτος αὐτοκράτορας ἐξορίσθηκε στή νῆσο Ἁγία Ἑλένη, στό νότιο Ἀτλαντικό, ὅπου πέρασε τά ὑπόλοιπα χρόνια τῆς ζωῆς του ἀναλύοντας τούς θριάμβους καί τά λάθη του. Πέθανε τό 1821 συντετριμμένος καί σχεδόν λησμονημένος.

Ἡ ἐπανεμφάνιση τοῦ Ναπολέοντα καί ἡ νέα ἥττα του ἐπέβαλλαν τήν ὑπογραφή νέας συνθήκης εἰρήνης τῶν νικητριῶν δυνάμεων μέ τή Γαλλία. Ἔλειπε ὅμως αὐτήν τή φορά ἡ ἐπιείκεια τῶν νικητῶν πρός τούς ἡττημένους. Μέ τή νέα συνθήκη ἡ Γαλλία ἔχασε τό Σάρ (πού προσαρτήθηκε ἀπό τήν Πρωσία), ὑποχρεώθηκε νά καταβάλει πολεμική ἀποζημίωση 700 ἑκατομ. φράγκων καί νά δεχθεῖ στρατό κατοχῆς 150.000 ἀνδρῶν γιά διάστημα ἀπό τρία μέχρι πέντε χρόνια. Τή συνθήκη εἰρήνης ἀκολούθησε ἡ ἀνανέωση τῆς Τετραπλῆς Συμμαχίας. Εἶχε προηγηθεῖ ὅμως ἡ σύναψη συμμαχίας τῶν τριῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, τῆς Ρωσίας, τῆς Πρωσίας καί τῆς Αὐστρίας. Ἦταν ἡ Ἱερή Συμμαχία, τήν ὁποία ἔσπευσε νά καταδικάσει ἡ Βρεταννία. Ἡ συμμαχία τῶν τριῶν ἡγεμόνων τῆς κεντρικῆς καί ἀνατολικῆς Εὐρώπης, οἱ ὁποῖοι ὑπόσχονταν οἱ πράξεις τους νά διέπονται ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Χριστιανισμοῦ, στρεφόταν οὐσιαστικά ἐναντίον τῶν φιλελευθέρων ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς. Πολύ πιο σημαντικό ρόλο ὅμως ἔπαιξε ἡ Τετραπλή Συμμαχία (στήν ὁποία προστέθηκε ἀργότερα καί ἡ Γαλλία), πού ὑπῆρξε ἡ βάση συνεργασίας τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ἐπί σειρά ἐτῶν, ἀλλά πού διαβλήθηκε, ἐπειδή συχνά τή συνέδεαν μέ τήν Ἱερή Συμμαχία.

Ἡ ἀρχή τῆς νομιμότητας πού προβλήθηκε κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ συνεδρίου τῆς Βιέννης καί τῶν διαπραγματεύσεων πού ὁδήγησαν στήν ὑπογραφή τῆς δεύτερης συνθήκης εἰρήνης καί στήν ἀνανέωση τῆς συμμαχίας τῶν νικητριῶν μεγάλων δυνάμεων, φάνηκε ν' ἀνακόπτει τήν ἐξέλιξη τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τοῦ ἐθνικισμοῦ. Οἱ ἡγέτες πού ἔπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο στήν παλλινόρθωση τῶν ἡγεμόνων καί τῶν καθεστώτων πού θεωρήθηκαν τήν ἐποχή νόμιμα, ἦσαν ἄνδρες τοῦ 18ου αἰώνα. Οἱ νέες ἀρχές πού προβλήθηκαν ἀπό τούς Γάλλους ἐπαναστάτες εἶχαν βέβαια ἐπηρεάσει τούς ἡγέτες αὐτούς, ἀλλά ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀρνητικά. Οἱ ἴδιοι, ὅπως καί οἱ περισσότεροι ἀπό τούς συγχρόνους τους, δέν ἦταν δυνατό νά φαντασθοῦν ὅτι μιά νέα ἐποχή εἶχε ἤδη ἀρχίσει καί ὅτι τό

ἔργο τους ἔμελλε ν' ἀμφισβητηθεῖ σέ λίγα χρόνια καί ν' ἀνατραπεῖ ἐν μέρει ἐνόσω ζοῦσαν ἀκόμη πολλοί ἀπό αὐτούς.

12. Βιβλιογραφία

Bruun, Geoffrey, *Europe and the French Imperium, 1799-1814* (Νέα Ὑόρκη, 1938).

Cobb, R.C., *Les Armées révolutionnaires*, 2 τόμ. (Παρίσι, 1961-3).

Crouzet, François, *L'Économie britannique et le blocus continental, 1806-1813*, 2 τόμ. (Παρίσι, 1958).

Fisher, H.A.L., *Studies in Napoleonic Statesmanship: Germany* (Ὀξφόρδη, 1908).

Obsbawm, E.J., *The Age of Revolution* (Λονδίνο, 1962).

Kissinger, Henry, *A World Restored: Metternich, Castlereagh, and the Problem of Peace, 1812-1822* (Βοστώνη, 1957).

Lefebvre, Georges, *Napoléon* (Paris, 1953).

Nicolson, Harold, *The Congress of Vienna, a Study in Allied Unity* (Νέα Ὑόρκη, 1946).

Thompson, J.M., *Napoleon Bonaparte: His Rise and Fall* (Ὀξφόρδη, 1958).

Webster, C.K. *The Congress of Vienna, 1814-1815* (Λονδίνο, 1919).

Γ. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

1. Ἐργοστάσια

Στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, ἡ οἰκονομία τῆς Εὐρώπης ἦταν βασικά προβιομηχανική. Οἱ περισσότεροι Εὐρωπαῖοι ἦσαν ἀκόμη ἀγρότες, σέ πολλές περιπτώσεις, δουλοπάροικοι. Τά περισσότερα προϊόντα τοῦ δευτερογενοῦς τομέα παραγωγῆς συνέχιζαν νά παράγονται σέ μικρά ἐργαστήρια ἤ καί στά σπίτια τῶν τεχνιτῶν, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦσαν ἁπλά ἐργαλεῖα καί τήν κινητήρια δύναμη πού παρέχουν ὁ ἄνεμος, τό νερό καί τά ζῶα. Οἱ περισσότερες πόλεις ἦσαν μικρές, τόποι ἀνταλλαγῆς ὡς ἐπί τό πλεῖστον τῶν καρπῶν τῆς γῆς καί τῶν προϊόντων τῆς βιοτεχνίας. Διάσπαρτες, ὡστόσο, στόν παραδοσιακό μᾶλλον καί προβιομηχανικό εὐρωπαϊκό κόσμο ἦσαν ὁρισμένες παραγωγικές μονάδες, γνωστές ἔκτοτε ὡς βιομηχανικές - περισσότερες στήν Ἀγγλία καί λιγότερες στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη. Ἕνας Εὐρωπαῖος πού ἔλειπε ἀπό τή γηραιά ἤπειρο, ἀπό τό 1750, ἀσφαλῶς θά παρατηροῦσε τίς βιομηχανικές αὐτές μονάδες, ὄχι χωρίς ἔκπληξη, ἰδιαίτερα στήν Ἀγγλία ὅπου ὁρισμένες καίριες ἐφευρέσεις στά πενήντα προηγούμενα χρόνια εἶχαν ἀλλάξει ριζικά τήν παραγωγή βαμβακερῶν ὑφασμάτων καί εἶχαν συντελέσει στήν ἀνάπτυξη ἑνός συστήματος παραγωγῆς, τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος.

Τρία ἦσαν τά βασικά χαρακτηριστικά τοῦ νέου αὐτοῦ συστήματος: α) ἡ ὑποκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, σέ πολλούς τομεῖς τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, ἀπό τή μηχανή· β) ἡ ἀντικατάσταση τῶν παραδοσιακῶν πηγῶν ἐνέργειας ἀπό νέες, ἰδιαίτερα ἀπό τό γαιάνθρακα· γ) ἡ χρήση νέων καί ἄφθονων πρώτων ὑλῶν, ἰδιαίτερα ἀνόργανων. Πρόκειται, βέβαια, γιά τά βασικά χαρακτηριστικά τοῦ ἱστορικοῦ φαινομένου πού ὀνομάσθηκε Βιομηχανική Ἐπανάσταση καί πού παρατηρήθηκε πρῶτα στήν Ἀγγλία, γιά νά ἐξαπλωθεῖ κατόπιν καί στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη. Οἱ ἐφευρέσεις καί τά τεχνολογικά ἐπιτεύγματα πού συνδέονται μέ τήν ἐπανάσταση αὐτή εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα ν᾿ αὐξηθοῦν δραματικά ἡ παραγωγικότητα καί τό κατά κεφαλήν εἰσόδημα τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπρόκειτο μάλιστα γιά αὔξηση τῶν μεγεθῶν αὐτῶν καί γιά γενικότερη ἀνάπτυξη πού ἀποδείχθηκαν ἐξελίξεις μέ δική τους νομοτέλεια, σχεδόν ἀνεξέλεγκτες. Ἐνῶ πρίν, τή βελτίωση τῶν βιοτικῶν συνθηκῶν ἀκολουθοῦσε κατά κανόνα αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί

αὐτήν ἡ μείωση τῶν πόρων ζωῆς, πού μέ τήν σειρά της περιόριζε τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη, σέ συνδυασμό μέ τίς ἐπιστῆμες, ἦταν τέτοια ὥστε νά προκαλεῖ πρόσθετες ἐπενδυτικές ἀνάγκες, νά δημιουργεῖ πλεονάσματα πρός ἐπένδυση καί νά δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιά νέα τεχνολογικά ἐπιτεύγματα καί νέους ρυθμούς παραγωγῆς καί ἀναπτύξεως, οἱ ὁποῖοι ἐξουδετέρωναν τούς παράγοντες ἐκείνους πού ἤλεγχαν πρίν τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση, μέ ἄλλα λόγια, δημιούργησε τίς προϋποθέσεις γιά τή δραματική αὔξηση τοῦ ὁρίου ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καί συνεπῶς καί τῶν πιθανοτήττων μεγαλύτερης ἀνελίξεώς του σέ ὅλους τούς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας, καθώς καί γιά τήν ἐξίσου δραματική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Εὐρώπης καί κατ᾽ ἐπέκταση τοῦ κόσμου γενικά. Δραματικές ἀλλαγές καί διαφοροποιήσεις προκλήθηκαν ἐπίσης στό συσχετισμό δυνάμεως μεταξύ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ἀφενός καί μεταξύ τῆς Εὐρώπης ὡς συνόλου καί τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου ἀφετέρου, καθώς καί στίς σχέσεις τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων σέ κάθε χώρα.

2. Ἡ ἐκβιομηχάνιση τοῦ δευτερογενοῦς τομέα παραγωγῆς στήν Ἀγγλία

Οἱ λόγοι, γιά τούς ὁποίους οἱ ἐπαναστατικές ἀλλαγές στήν τεχνολογία καί στήν ὀργάνωση τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς συνέβησαν πρῶτα στήν Ἀγγλία, δέν εἶναι δύσκολο νά ἐξηγηθοῦν. Οἱ τεχνολογικές ἀλλαγές, ὅπως εἶναι γνωστό, θέτουν στό περιθώριο τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας καί τελικά καθιστοῦν ἄχρηστες παλαιές καί καθιερωμένες μεθόδους παραγωγῆς. Προκαλοῦν, ἐπίσης, οἱ ἀλλαγές αὐτές οἰκονομικές καί κοινωνικές μετατοπίσεις καί ἀναστατώσεις, καί βλάπτουν τά συμφέροντα ὁρισμένων κοινωνικῶν ὁμάδων, ἐνῶ εὐνοοῦν τά συμφέροντα ἄλλων ὁμάδων. Γιά νά γίνουν ἀποδεκτές αὐτές οἱ ἀλλαγές καί νά καθιερωθοῦν, χωρίς ἄμεση κρατική παρέμβαση, εἶναι ἀπαραίτητο νά ὑπάρχουν α) ραγδαία αὔξηση τῆς ζητήσεως γιά ὁρισμένα προϊόντα καί ταυτόχρονα β) ἐξίσου ραγδαία αὔξηση τοῦ κόστους παραγωγῆς τους, καθώς καί γ) ἀδιαμφισβήτητη καί ἐμφανής ὑπεροχή τῶν νέων μεθόδων ἔναντι τῶν καθιερωμένων - ὑπεροχή πού νά ἐγγυᾶται τή γρήγορη κάλυψη τοῦ κόστους ἀντικαταστάσεως ἀφενός καί τήν περαιτέρω αὔξηση τῆς παραγωγῆς ἀφετέρου μέ χαμηλότερο κόστος ἀπό πρίν, μέ στόχο τήν κατάκτηση τῆς ἀγορᾶς καί τόν ἐκτοπισμό λιγότερο νεωτερικῶν ἀνταγωνιστῶν. Γιά τόν ἐπιχειρηματία, οἱ τεχνολογικές μεταβολές τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὅπως καί μεταγενεστέρων ἐποχῶν, σήμαιναν δραστικά αὐξημένο ἐπιχειρηματικό ρίσκο· ἐπειδή, ἐνῶ κατά τήν προβιομηχανική περίοδο οἱ ἐπενδύσεις περιορίζονταν σέ ἐργατικά χέρια καί

πρῶτες ὕλες, πού μποροῦσαν ν' αὐξομειωθοῦν ἀνάλογα μέ τή ζήτηση τοῦ παραγόμενου προϊόντος, τώρα ὁ ἐπιχειρηματίας ἦταν δέσμιος τῶν ἐπενδύσεών του σέ μηχανήματα, πού ἦταν ἀπαραίτητο νά λειτουργοῦν καί νά παράγουν ἀδιάκοπα. Γιά τόν ἐργάτη, οἱ τεχνολογικές μεταβολές σήμαιναν τήν ἀποσύνδεσή του ἀπό τά μέσα παραγωγῆς καί τήν ὑπαγωγή του σέ μιά πρωτόγνωρη πειθαρχία, σ' αὐτήν πού ἐπιβάλλει ὁ ρυθμός λειτουργίας τῆς μηχανῆς. Ἡ ἐργασία ἔπρεπε νά ἐκτελεσθεῖ ἔξω ἀπό τήν κατοικία τοῦ ἐργάτη, σ' ἕνα ἐργοστάσιο, στό ρυθμό τῆς ἀκούραστης μηχανῆς καί στό πλαίσιο μιᾶς ὁμάδας ἐργατῶν, πού ἄρχιζαν καί διέκοπταν τήν ἐργασία μαζί ὅλοι καί κάτω ἀπό τήν ἐποπτεία τοῦ ἐπιστάτη.

Γιά τή μετάβαση ἀπό τό προβιομηχανικό στό ἐργοστασιακό σύστημα παραγωγῆς ἦταν ἀπαραίτητη ἡ ὕπαρξη ἰσχυρῶν κινήτρων τόσο γιά τούς ἐπιχειρηματίες ὅσο καί γιά τούς ἐργάτες: συνεχῶς αὐξανόμενα κέρδη γιά τούς πρώτους καί αὐξημένα ἡμερομίσθια γιά τούς δεύτερους. Ἦταν ἀπαραίτητο ἐπίσης νά ἐξαρθρωθεῖ τό καθιερωμένο σύστημα παραγωγῆς καί οἰκονομικῶν συμφερόντων. Ἡ μετάβαση δέν ἦταν τόσο δύσκολη ὅσο φαίνεται. Ἡ θρυλούμενη ἀνεξαρτησία τοῦ βιοτέχνη τήν ἐποχή αὐτή ἦταν μακρινή ἀνάμνηση. Ἀπό τήν αὐγή ἀκόμη τοῦ νεώτερου κόσμου, ἀπό τόν 14ο ἤ καί τόν 13ο αἰώνα, ἡ ἀνεξαρτησία τῶν βιοτεχνῶν πού ἐξυπηρετοῦσαν ὥς τότε τοπικά περιορισμένες ἀγορές ὑπονομευόταν σταθερά ἀπό τήν προοδευτική αὔξηση καί γεωγραφική ἐπέκταση τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, μέ συνέπεια νά γίνουν οἱ ἴδιοι δέσμιοι τῶν ἐμπόρων, πού προμήθευαν τίς πρῶτες ὕλες καί διέθεταν τά βιοτεχνικά προϊόντα. Προοδευτικά, οἱ παραγωγοί αὐτῶν τῶν προϊόντων ἐλέγχονταν ἀπό τούς ἐμπόρους καί ὑφίσταντο τίς συνέπειες τῶν περιοδικῶν ὑφέσεων τῆς οἰκονομίας, μέ συνέπεια νά χρεώνονται ὁλοένα καί περισσότερο στούς ἐμπόρους καί ν' αὐξάνεται συνεχῶς ἡ ἐξάρτησή τους ἀπό τό σύστημα προμήθειας πρώτων ὑλῶν καί διαθέσεως τῶν βιοτεχνικῶν προϊόντων. Οὐσιαστικά, ἄν ὄχι καί τυπικά, ὁ βιοτέχνης εἶχε καταντήσει ἐργάτης, προλετάριος πού δέν ἤλεγχε τά μέσα παραγωγῆς καί πωλοῦσε τήν ἐργασία του. Ὁ ἔμπορος καθόριζε τή μορφή, τήν ποιότητα καί τήν ποσότητα τοῦ τελικοῦ προϊόντος, ἀνάλογα μέ τίς ἀπαιτήσεις ἑνός διαρκῶς αὐξανόμενου καταναλωτικοῦ κοινοῦ, καθώς καί τό μέγεθος τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού χρειαζόταν γιά τήν ἱκανοποίηση τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ. Τό οἰκοτεχνικό σύστημα τῆς προβιομηχανικῆς ἐποχῆς, πού εἶχε ἐνσωματώσει τό ἐργατικό δυναμικό τῆς ὑπαίθρου στό ἐθνικό καί διεθνές σύστημα ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, ὑπῆρξε ἕνα ἀποδοτικό ἐξάρτημα τῶν ἐμπόρων καί τοῦ ἐμπορικοῦ κυκλώματος συμφερόντων, ἀνεξάρτητο μάλιστα ἀπό τούς περιορισμούς καί τούς ἐλέγχους τῶν συντεχνιῶν. Ἡ ὑφαντουργία, ἰδιαίτερα, εἶχε πλήρως ὑπαχθεῖ στό οἰκοτεχνικό σύστημα, μάλιστα στήν Ἀγγλία καί κατά δεύτερο λόγο στή Φλάνδρα καί στίς ἄλλες

βορειοατλαντικές χῶρες, ὅπου εἶχε μεταφερθεῖ τό κέντρο βάρους τῆς διεθνοῦς ἐμπορικῆς δραστηριότητας ἀπό τόν παρηκμασμένο κόσμο τῆς Μεσογείου. Ἡ οἰκοτεχνική ὑφαντουργία, ἐλεύθερη ἀπό κρατικούς ἤ συντεχνιακούς ἐλέγχους καί περιορισμούς, ἦταν ὁ προσφορότερεος τομέας γιά τήν εἰσαγωγή νέων μεθόδων καί μέσων παραγωγῆς. Ἡ ὑφαντουργία μάλλινων εἰδῶν τῆς Ἀγγλίας, ἰδιαίτερα, μέ τή μακρά καί ἀδιατάρακτη οἰκοτεχνική παράδοση καί τή συνεχῶς αὐξανόμενη ζήτηση τῶν προϊόντων της κατά τή διάρκεια του 18ου αἰώνα, ἦταν ἡ καταλληλότερη γιά τήν σταδιακή μετάβαση στό νέο σύστημα παραγωγῆς. Οἱ ἔμποροι-ἐπιχειρηματίες τοῦ κλάδου αὐτοῦ διέθεταν, ἐκτός ἀπό τήν ἀπαιτούμενη ἐλευθερία καί τό ἀπαραίτητο ἐργατικό δυναμικό, κεφάλαια πρός ἐπένδυση καί μιά διαρκῶς ἐπεκτεινόμενη ἀγορά - ὅλες δηλαδή τίς προϋποθέσεις γιά νά τολμήσουν τήν εἰσαγωγή νέων μεθόδων καί μέσων παραγωγῆς.

Στίς προϋποθέσεις αὐτές πρέπει νά προστεθοῦν καί ὁρισμένοι παράγοντες πού εὐνοοῦσαν τήν ἐποχή αὐτή τή βιομηχανική ἀνάπτυξη τῆς Ἀγγλίας, ὅπως ἡ ἀπουσία πολεμικῶν ἀναστατώσεων μετά τίς ἐμφύλιες συγκρούσεις τοῦ 17ου αἰώνα, ἡ πλεονεκτική θέση τῆς χώρας στό διεθνές διαμετακομιστικό σύστημα, ἡ σημαντική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ της (9 ἑκατμ. τό 1800, ἀπό 6 ἑκατομ. τό 1700), ἡ ἀπουσία ἐσωτερικῶν δασμῶν καί ἡ ὕπαρξη ἑνός ἐκτεταμένου δικτύου δρόμων, πλωτῶν ποταμῶν καί καναλιῶν. Στούς παράγοντες αὐτούς θά πρέπει νά προστεθεῖ καί ἡ σχετική εὐημερία τῆς Ἀγγλίας, σέ σύγκριση μέ τίς ὑπόλοιπες χῶρες τῆς Εὐρώπης. Τά κατώτερα κοινωνικά στρώματα τῆς χώρας, ὄχι μόνο κατανάλωναν καλύτερης ποιότητας ψωμί καί περισσότερο κρέας ἀπό τά ἀντίστοιχα στρώματα τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, ἀλλά καί διέθεταν ὁλοένα καί μικρότερο ποσοστό ἀπό τά εἰσοδήματά τους γιά τ' ἀγαθά αὐτά καί, κατά συνέπεια, περίσσευαν μεγαλύτερα ποσά γιά ἄλλα εἴδη - δερμάτινα ὑποδήματα καί μάλλινα ἐνδύματα, γιά παράδειγμα, ὅταν στή Γαλλία, τή Φλάνδρα καί τή Γερμανία οἱ χωρικοί κατανάλωναν κατώτερης ποιότητας ψωμί καί ἐλάχιστο κρέας καί φοροῦσαν συνήθως ξύλινα τσόκαρα καί λινά ἐνδύματα. Οἱ Ἄγγλοι, τέλος, ἦσαν περισσότερο δεκτικοί στούς νεωτερισμούς ἀπό τούς ἄλλους Εὐρωπαίους. Στήν Ἀγγλία, οἱ διάφοροι περιορισμοί πού ἐπέβαλλε ἡ παραδοσιακή κοινωνική διαστρωμάτωση ἦσαν περισσότερο ἐλαστικοί ἀπό τούς ἀντίστοιχους τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης. Ἡ κατανάλωση ἀγαθῶν κατά συνέπεια, δέν ἀκολουθοῦσε τόσο προδιαγραφές κοινωνικοῦ χαρακτήρα ὅσο τίς οἰκονομικές δυνατότητες τῶν καταναλωτῶν. Ἡ ἀγγλική κοινωνία ἦταν, μέ ἄλλα λόγια, περισσότερο ἀνοιχτή καί ἐλεύθερη ἀπό τίς ἀντίστοιχες τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης. Στήν Ἀγγλία, ἀκόμη, τά ἡμερομίσθια ἦσαν διπλάσια τῶν ἡμερομισθίων στή Γαλλία καί πολλαπλάσια ἐκείνων στίς χῶρες ἀνατολικά τοῦ Ρήνου καί, συνεπῶς, πολλαπλάσιες καί οἱ καταναλωτικές

δυνατότητες τῶν κατώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων.

῞Αλλη ἀξιοσημείωτη διαφορά τήν ἴδια ἐποχή ἀνάμεσα στήν ᾿Αγγλία καί στίς χῶρες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης ἦταν ὁ ἐμφανέστερος ἀστικός χαρακτήρας πολλῶν ἀγγλικῶν πόλεων. ᾿Ενῶ στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, πόλεις ὅπως ἡ Μαδρίτη, τό Παρίσι, ἡ Τουλούζη, τό Μόναχο, τό Βερολίνο καί ἡ Βιέννη ἦσαν διοικητικά, δικαστικά, πολιτισμικά καί ἐκκλησιαστικά κέντρα, ὅπου διέμεναν κυρίως κρατικοί ὑπάλληλοι, στρατιωτικοί καί τό ὑπηρετικό προσωπικό τους, καθώς καί οἱ ἀπαραίτητοι ἐπαγγελματίες καί καταστηματάρχες, οἱ ἀγγλικές πόλεις ἔπαιζαν ὁλοένα καί μεγαλύτερο οἰκονομικό ρόλο καί συνδέονταν μέ τήν παραγωγική ἐνδοχώρα ὅλο καί πιό ὀργανικά. Στήν ᾿Αγγλία, τή θέση παλαιῶν πόλεων, ὅπως τοῦ Λάνκαστερ, τοῦ Τσέστερ καί τῆς ῾Υόρκης, πῆραν τήν ἐποχή αὐτή νέες σχετικά πόλεις, περισσότερο πολυάνθρωπες καί οἰκονομικά ἰσχυρότερες, πόλεις ὅπως τό Λίβερπουλ, τό Μάντσεστερ καί τό Μπέρμινγχαμ. ᾿Επρόκειτο γιά οἰκονομικά κέντρα πρώτου μεγέθους, κέντρα ἐκτεταμένων βιομηχανικῶν περιοχῶν καί ἐθνικοῦ ἐμπορίου - προοδευτικά, ἐργαστήρια τῆς Εὐρώπης ὁλόκληρης, πού παρῆγαν καί διέθεταν ὁλοένα καί μεγαλύτερες ποσότητες τυποποιημένων βιομηχανικῶν προϊόντων.

῾Η ᾿Αγγλία εἶχε τέλος στραφεῖ ἀπό νωρίς στήν ἀνάπτυξη ἑνός ἀξιόλογου ἐμπορικοῦ στόλου γιά τή διεξαγωγή τῶν διεθνῶν ἐμπορικῶν της συναλλαγῶν, καθώς καί στό ἀπαραίτητο πιστωτικό σύστημα γιά τή στήριξη αὐτῶν τῶν συναλλαγῶν. Μέ τόν πολεμικό στόλο, πού ἀναπτύχθηκε γιά τήν προστασία τῶν θαλάσσιων ὁδῶν καί τήν ἐλεύθερη διεξαγωγή τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου, και μέ τή διπλωματία, πού ἀναπτύχθηκε στό πλαίσιο τῶν διαρκῶς αὐξανόμενων οἰκονομικῶν συμφερόντων στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη καί στόν ἐξωευρωπαϊκό κόσμο, ἡ Βρεταννία εἶχε κατορθώσει νά θέσει ὥς τήν ἐποχή αὐτή τά θεμέλια μιᾶς ἐκτεταμένης αὐτοκρατορίας, πού ἔμελλε ν᾿ ἀποβεῖ ἀστείρευτη πηγή πρώτων ὑλῶν καί τεράστια ἀγορά γιά τά βιομηχανικά της προϊόντα.

᾿Επρόκειτο γιά μία ἀγορά πού δημιουργήθηκε μέ τήν παραγωγή καί ἐξαγωγή κατάλληλων γιά κάθε περιοχή προϊόντων καί ἰδίως ὑφασμάτων καί πού μέ τή σειρά της ἐνίσχυσε σημαντικά τή βιομηχανική παραγωγή καί τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη γενικά στήν ᾿Αγγλία. ῾Ο Νέος Κόσμος, ἡ ᾿Ανατολή καί ἡ ᾿Αφρική, περιοχές τοῦ κόσμου μέ διαφορετικές παραδόσεις καί ἀνάγκες, ἀποτέλεσαν ἀσφαλεῖς ἀγορές μάλλινων καί βαμβακερῶν ὑφασμάτων κάθε εἴδους. Τά ἐργοστάσια τοῦ Μάντσεστερ καί τοῦ Μπέρμιγχαμ παρῆγαν, ὄχι μόνο γιά τούς Βρεταννούς καί τούς ἄλλους Εὐρωπαίους, ἀλλά καί γιά τούς ἀγρότες τῆς Νέας ᾿Αγγλίας (Η.Π.Α.), τούς διάφορους λαούς τῆς ᾿Αφρικῆς, τούς ᾿Ινδούς καί Κινέζους χωρικούς.

῾Η παραγωγή γιά συγκεκριμένες ἀγορές καί ἡ συνακόλουθη πίεση γιά

τυποποιημένα προϊόντα εὐνόησαν τήν τάση παραγωγῆς φθηνῶν, τυποποιημένων προϊόντων· τάση πού εὐνόησε μέ τή σειρά της τήν ἀναζήτηση φθηνότερων πρώτων ὑλῶν καί μεθόδων παραγωγῆς καί μέ τίμημα συνήθως τήν πτώση τῆς ποιότητας. Ἡ εἰσαγωγή τοῦ γαιάνθρακα, γιά παράδειγμα, στήν παραδοσιακή παραγωγή γυάλινων εἰδῶν μέ καυσόξυλα αὔξησε τήν ποσότητα εἰς βάρος τῆς ποιότητας καί τῆς ἐμφανίσεως. Σέ ὅλους τούς μεταποιητικούς τομεῖς καί ἰδιαίτερα σ' ἐκείνους πού συνδέονταν ἄμεσα μέ εἴδη εὐρείας καταναλώσεως, στόχος πρωταρχικός ἦταν πιά ἡ ποσότητα, ὄχι ἡ ποιότητα, καί κινητήρια δύναμη σχεδόν ἀποκλειστικά τό κέρδος καί ἐλάχιστα ἤ καθόλου ἡ ἐπαγγελματική συνείδηση· πού σήμαιναν καί τή συναισθηματική ἀπομάκρυνση τοῦ παραγωγοῦ ἀπό τό προϊόν τῆς ἐργασίας του. Ἡ λογική τῆς μειώσεως τοῦ κόστους παραγωγῆς καί τῆς αὐξήσεως τοῦ κέρδους ἀπέκτησε χαρακτηριστικά καί ἰσχύ ἰδεολογίας, ὑπονόμευσε παραδοσιακές ἀπόψεις σχετικές μέ τήν παραγωγική διαδικασία καί τό προϊόν τῆς διαδικασίας καί ἀπέβη σύντομα παράδοση.

3. Ἐφευρέσεις καί τεχνολογικά ἐπιτεύγματα

Ἡ ἴδια λογική, προϊόν τῆς διαρκῶς αὐξανόμενης ζητήσεως βιομηχανικῶν προϊόντων τόσο στό ἐξωτερικό ὅσο καί στό ἐσωτερικό, διευκόλυνε καί τίς ἀπαραίτητες ἐπενδύσεις σέ τεχνολογικά ἐπιτεύγματα πού ἀναμένονταν νά αὐξήσουν τήν παραγωγή. Ἡ ἀναζήτηση λύσεων ἔξω ἀπό τό παραδοσιακό πλαίσιο παραγωγικῶν σχέσεων προῆλθε κυρίως ἀπό τήν ἀδυναμία αὐτῶν τῶν σχέσεων νά ἱκανοποιήσουν τήν αὐξανόμενη ζήτηση ἀγγλικῶν ὑφασμάτων, συγκεκριμένα ἀπό τήν ἀδυναμία πού ἀντιμετώπιζαν οἱ κλῶστες νά τροφοδοτήσουν μέ κλωστή τούς ὑφαντές, δεδομένου ὅτι χρειάζονταν πέντε ἀνέμες γιά νά ἱκανοποιήσουν τίς ἀνάγκες ἑνός ἀργαλειοῦ καί στήν συγκεκριμένη περίπτωση, ἡ ἀναλογία τῶν τεχνιτῶν δέν ἀνταποκρινόταν στήν ἀναλογία τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἐνόσω ἡ κλωστική διαδικασία περιοριζόταν στήν ὕπαιθρο καί ἡ ὑφαντική στίς πόλεις, ἡ αὔξηση τῆς ζητήσεως ὑφασμάτων ὁδηγοῦσε συνήθως στήν ἐπέκταση τῆς πρώτης καί στήν ἐνσωμάτωση ὁλοένα καί νέων ἀγροτικῶν περιοχῶν στήν κλωστοϋφαντουργική διαδικασία. Ὕστερα ὅμως ἀπό τήν ἐξάπλωση τῆς ὑφαντουργίας καί στήν ὕπαιθρο, διαταράχθηκε ἡ ἰσορροποία ἀνάμεσα στίς δύο παραγωγικές διαδικασίες καί ὁδηγήθηκε ἡ κλωστοϋφαντουργία σέ ἀδιέξοδο, μέ κύρια χαρακτηριστικά τή στασιμότητα στήν παραγωγή καί τήν αὔξηση τῶν τιμῶν στίς κλωστές καί στά ὑφάσματα.

Ἡ ἀδυναμία τῶν ἐπειχειρηματιῶν-ἐμπόρων ν' αὐξήσουν τήν ἀριθμητική δύναμη ἑνός κλάδου, δηλαδή τούς κλῶστες καί τίς κλώστριες, ἔστρεψε τίς προσπάθειές τους στήν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τοῦ ἴδιου κλάδου. Ἡ

αὔξηση τῶν ἀποδοχῶν πρόσκαιρα μόνο μποροῦσε ν' αὐξήσει τήν παραγωγικότητα καί συνήθως ὁδηγοῦσε στήν πτώση τῆς παραγωγῆς, γιά λόγους πού συνδέονταν μέ τήν περιορισμένη κοινωνική κινητικότητα καί τόν περιορισμό τῶν τεχνιτῶν σέ βιοτικά ἐπίπεδα πού ἐπέβαλλε ἡ παραδοσιακή κοινωνική τους θέση· μέ ἄλλα λόγια, ἡ αὔξηση τῆς ἀμοιβῆς τῆς κατ' ἀποκοπήν ἐργασίας, στό πλαίσιο τοῦ οἰκοτεχνικοῦ συστήματος καί τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας, ὁδηγοῦσε σέ μείωση τῆς ἐργασίας καί αὔξηση τῆς σχόλης. Ἡ ἐναλλακτική λύση, πάλι στά παραδοσιακά πλαίσια παραγωγικῶν σχέσεων καί κοινωνικῆς διαρθρώσεως, δηλαδή ἡ μείωση τῆς ἀμοιβῆς τῶν τεχνιτῶν, ὁδηγοῦσε σέ ἀνάλογα ἀποτελέσματα· ἐπειδή οἱ τεχνίτες συνήθως κατακρατοῦσαν ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος πού παρῆγαν γιά ν' ἀντισταθμίσουν τήν ἀπώλεια ἀπό τή μείωση τῆς ἀμοιβῆς. Τή λύση ἔδωσαν προοδευτικά ἡ προσέλκυση τῶν τεχνιτῶν σέ ἐργοστάσια καί ἡ εἰσαγωγή τῆς μηχανοκινήσεως στά δύο βασικά στάδια τῆς κλωστοϋφαντουργίας. Ἡ κλωστική μηχανή (spinning jenny) τοῦ Χάργκρεϊβς (James Hargreaves), ἡ εἰσαγωγή τῆς ἰσχύος τῆς ὑδατοπτώσεως στήν κλωστική διαδικασία ἀπό τόν Ἄρκραϊτ (Richard Arkwright), καί ὁ συνδυασμός τῶν δύο ἀπό τόν Κρόμτον (Samuel Crompton), πού ἐφαρμόσθηκαν κατά τή διάρκεια τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 18ου αἰώνα, ἐπέφεραν πραγματική ἐπανάσταση στήν κλωστοϋφαντουργία καί ἀνέτρεψαν τήν παλαιά ἰσορροπία εἰς βάρος τῆς ὑφαντουργίας· ἐξέλιξη πού προκάλεσε τήν ἐφεύρεση καί ἐφαρμογή τοῦ μηχανοκίνητου ἀργαλειοῦ τοῦ Κάρτραϊτ (Edmund Cartwright), ὁ ὁποῖος ὅμως ἀπέδωσε κυρίως στό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰώνα. Στόν τομέα τῆς κλωστοϋφαντουργίας βαμβακερῶν, ὅπου πρῶτα ἐφαρμόσθηκε ἡ μηχανοκίνηση, παρατηρήθηκαν ἐντυπωσιακές ἐξελίξεις. Ἀνάμεσα στό 1760 καί τό 1840 ἡ τιμή τῆς κλωστῆς στήν Ἀγγλία ἔπεσε στό ἕνα εἰκοστό τῆς ἀρχικῆς τιμῆς. Τήν ἴδια περίοδο αὐξήθηκε δραματικά ἡ κατανάλωση ἀκατέργαστου βαμβακιοῦ, ἀπό 2,5 ἑκατομ. λίβρες τό 1760, σέ 22 ἑκατομ. τό 1787 καί 630 ἑκατομ. τό 1849. Ἡ κλωστοϋφαντουργία βαμβακερῶν οὐσιαστικά δημιούργησε τό ἐργοστασιακό σύστημα παραγωγῆς καί δίκαια ταυτίστηκε μέ τή Βιομηχανική Ἐπανάσταση. Ἐπιστέγασμα τῶν τεχνολογικῶν ἐπιτευγμάτων αὐτῆς τῆς καθ' ὅλα ἐπικῆς ἐποχῆς κατά τό μακραίωνο πέρασμα ἀπό τήν παραδοσιακή μεταποιητική διαδικασία στή σύγχρονη ὑπῆρξε ἡ ἐφαρμογή τῆς ἀτμοκινήσεως στήν κλωστοϋφαντουργία ἀπό τόν Οὐάτ (James Watt). Τό 1800, ἡ Βρεταννία διέθετε γύρω στίς 500 ἀτμομηχανές, συνολικῆς ἰσχύος 10.000 ἵππων. Μισόν αἰώνα ἀργότερα ἡ συνολική ἱπποδύναμη τῶν ἀτμομηχανῶν στήν κλωστοϋφαντουργία τῆς χώρας ἀνερχόταν σέ 1,3 ἑκατομ. ἵππους.

Ὄχι λιγότερο ἐπαναστατικά ἀποτελέσματα εἶχε καί ἡ χρήση τοῦ γαιάνθρακα στήν κατεργασία τῶν σιδηρομεταλλευμάτων, πού γενικεύθηκε καί ἐκτόπισε τελείως τόν παραδοσιακό ξυλάνθρακα ὥς τίς ἀρχές τοῦ 19ου

αἰώνα. Κατά τίς τελευταῖες τρεῖς δεκαετίες τοῦ προηγούμενου αἰώνα τελειοποιήθηκε ἡ εἰδική ἐπεξεργασία τοῦ σιδήρου καί ἡ παραγωγή χάλυβα, πού ἀποτέλεσε τόν πανίσχυρο σκελετό τῆς Βιομηχανικῆς Ἐπαναστάσεως. Ἡ Βρεταννία ὑπῆρξε ἰδιαίτερα εὐνοημένη σέ κοιτάσματα γαιάνθρακα καί σιδηρομεταλλευμάτων· τά ὁποῖα, σέ συνδυασμό μέ ὁρισμένα τεχνολογικά ἐπιτεύγματα στήν ἐξόρυξη καί ἐπεξεργασία τους, ἐξασφάλισαν στή χώρα ἐντυπωσιακή παραγωγή σιδήρου: 68.000 τόνους τό 1788, 125.000 περίπου τό 1796, 325.000 τό 1818 καί 2.000.000 τό 1850 - ὅταν ἡ Βρεταννία παρῆγε περισσότερο σίδηρο ἀπ᾽ ὅλη τήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, ἐνῶ τό 1780 λίγότερο καί ἀπό τή Γαλλία. Σημαντικά ἐπιτεύγματα σημειώθηκαν ἐπίσης σέ δύο ἄλλους τομεῖς τήν ἴδια ἐποχή: α) στήν παραγωγή καί χρήση χημικῶν οὐσιῶν, ἰδιαίτερα θειϊκοῦ ὀξέος καί σόδας, ἀπό ἀνόργανες οὐσίες, καί β) στήν κατασκευή καί χρήση ἐπαναστατικῶν γιά τήν ἐποχή μηχανημάτων καί ἐργαλείων.

4. *Ἡ ἀνάπτυξη τῶν συγκοινωνιῶν*

Τά τεχνολογικά ἐπιτεύγματα καί τήν αὔξηση τῆς παραγωγῆς βιομηχανικῶν προϊόντων, πού σημειώθηκαν πιό πάνω, συνόδευσε τήν ἴδια ἐποχή θεαματική ἀνάπτυξη τοῦ συγκοινωνιακοῦ δικτύου τῆς χώρας. Κατά τίς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα καί κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ διαρκῶς αὐξανόμενου ἐξωτερικοῦ καί ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου, κατασκευάσθηκαν ἑκατοντάδες χιλιόμετρα ἁμαξιτῶν ὁδῶν στήν Ἀγγλία, κάτω ἀπό τήν ἐποπτεία μεγάλων μηχανικῶν, ὅπως τοῦ περίφημου Μακάνταμ (John Loudon McAdam) πού συνέδεσε τό ὄνομά του μέ τή σύγρονη ὁδοποιΐα. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ὁδοποιΐα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἦλθε νά προστεθεῖ σέ ἕνα ἤδη ἐκτεταμένο ὁδικό δίκτυο τοῦ προηγούμενου αἰώνα, τό ὁποῖο εἶχε κατασκευαστεῖ ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀπό ἰδιῶτες. Σημαντικότερο ὅμως γιά τή μεταφορά μεγάλων ποσοτήτων βιομηχανικῶν προϊόντων ὑπῆρξε τό δίκτυο καναλιῶν καί πλωτῶν ποταμῶν τῆς χώρας, τό ὁποῖο εἶχε ἀρχίσει νά ἐπεκτείνεται μέ κατάλληλα ἔργα ἀπό τό 16ο αἰώνα ἀκόμη. Κατά τή διάρκεια τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 18ου αἰώνα, κατασκευάσθηκαν τά περισσότερα καί κυριώτερα κανάλια στή βιομηχανική ζώνη τῆς Ἀγγλίας, γιά νά συνδέσουν ποταμούς καί λιμάνια μεταξύ τους, ἀλλά καί ὁδικούς κόμβους, δημιουργῶντας τίς προϋποθέσεις γιά τήν κατασκευή καί ἄλλων ὁδῶν. Τό πλωτό δίκτυο ὑπῆρξε ἀκόμη πιό σημαντικό γιά τή διακίνηση βιομηχανικῶν προϊόντων, κατά τή διάρκεια τῆς πρώτης φάσεως τῆς ἐκβιομηχανίσεως τῆς Ἀγγλίας, καί ἀπό τό σιδηροδρομικό δίκτυο, πού ἦλθε νά προστεθεῖ στό ὁδικό καί τό πλωτό στίς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα. Ἀπό τό 1830 ὅμως, ὅταν λειτούργησε γιά πρώτη φορά ἡ περίφημη σιδηροδρομική

γραμμή Λίβερπουλ-Μάντσεστερ, γιά τή μεταφορά ἐπιβατῶν καί προϊόντων, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου ὑπῆρξε θεαματική. Στά εἴκοσι ἑπόμενα χρόνια κατασκευάσθηκαν 6.500 μίλια σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, πού συνέδεσαν ὅλα τά μεγαλύτερα βιομηχανικά καί ἀστικά κέντρα τῆς χώρας μεταξύ τους, μέ δαπάνες πού προῆλθαν, ἄς σημειωθεῖ, ἀποκλειστικά ἀπό τόν ἰδιωτικό τομέα. Τό σιδηροδρομικό δίκτυο προκάλεσε, πρίν ἀκόμη ὁλοκληρώσει τή σιδηροδρομική σύνδεση τῶν βασικῶν κέντρων τῆς χώρας, πρόσθετη ἐπέκταση τοῦ ὁδικοῦ δικτύου, γιά τή σύνδεση περιοχῶν ὅπου δέν εἶχε εἰσχωρήσει ἀκόμη ὁ σιδηρόδρομος. Σύντομα ὅμως ἡ ἀκατανίκητη δύναμη τοῦ σιδηροδρόμου, ἡ δυνατότητά του νά μεταφέρει μέ ἄγνωστη ὥς τότε ταχύτητα τεράστιες ποσότητες προϊόντων καί μάζες ἐπιβατῶν ὁδήγησε σέ παρακμή καί ἀχρηστία μεγάλο μέρος τόσο τοῦ ὁδικοῦ ὅσο καί τοῦ πλωτοῦ δικτύου.

Τό σιδηροδρομικό δίκτυο ἀφενός ἑνοποίησε τήν ἐσωτερική βρεταννική ἀγορά καί ἀφετέρου διευκόλυνε τήν ταχεία προώθηση βιομηχανικῶν προϊόντων ἀπό τή βιομηχανική μητρόπολη πρός τήν ἐξωτερική ἀγορά καί τήν ἐξίσου ταχεία προώθηση τῶν εἰσαγόμενων πρώτων ὑλῶν ἀπό τά λιμάνια στά βιομηχανικά κέντρα τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ταυτόχρονα, τό σιδηροδρομικό δίκτυο αὔξησε σημαντικά τή ζήτηση γαιάνθρακα καί σιδήρου καί ἐνίσχυσε τήν ἀνάπτυξη βιομηχανιῶν κατασκευῆς ἀτμομηχανῶν καί τῆς μηχανικῆς ἐπιστήμης, προκαλῶντας ἔτσι πολλά νέα τεχνολογικά ἐπιτεύγματα καί προσελκύοντας τεράστια κεφάλαια. Τό σιδηροδρομικό δίκτυο, τέλος, εἶχε σημαντικές κοινωνικές ἐπιπτώσεις. Συνέδεσε στενότερα ἀπό πρίν τήν ὕπαιθρο χώρα μέ τίς πόλεις καί εὐνόησε τή μαζική μετανάστευση ἀπό τό χωριό στήν πόλη, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐμφανιστοῦν σύνομα πολλά νέα καί πολυάνθρωπα ἀστικά κέντρα, ἐκεῖ ὅπου πρίν ὑπῆρχαν κωμοπόλεις καί χωριά. Τό σιδηροδρομικό δίκτυο, ἐπίσης, διευκόλυνε τή μαζική μετακίνηση γιά λόγους ἀναψυχῆς καί συνέβαλε ἔτσι στήν ἀνάπτυξη παραλιακῶν θερέτρων, καθώς καί στή δημοκρατικοποίηση τῆς ὑπαίθρου, ἔμμεσα, ὅταν ἀποκαλύφθηκε στίς μάζες τῶν ταξιδιωτῶν ἡ δυσανάλογα μεγάλη κοινοβουλευτική ἐκπροσώπηση τῆς ὑπαίθρου, πού ἐλεγχόταν ἀπό τήν γαιοκτητική ἀριστοκρατία, καί τά κηρύγματα τῶν μεταρρυθμιστῶν βρῆκαν πρόσφορο ἔδαφος.

5. *Ἐπιχειρηματική δραστηριότητα*

Τά τεχνολογικά ἐπιτεύγματα καί ἡ ἐπέκταση τοῦ συγκοινωνιακοῦ δικτύου δέν ἀρκοῦσαν γιά τή στήριξη τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως τῆς Ἀγγλίας· χρειάζονταν γιά τήν ἀνάπτυξη αὐτή κεφάλαια, ἐπιχειρηματική δραστηριότητα, ἐπαρκές καί κατάλληλο ἐργατικό δυναμικό, καθώς καί

τεχνικές γνώσεις. Στήν ὑφαντουργία, στά ἀρχικά τουλάχιστο στάδια τῆς ἐκβιομηχανίσεως, δέν ἀπαιτούνταν τεράστια κεφάλαια. Οἱ πρῶτες μηχανές ἦσαν ἁπλές καί ὄχι πολύ πιό δαπανηρές ἀπό τίς χειροκίνητες ἀνέμες καί ἀργαλειούς τῆς προβιομηχανικῆς περιόδου. Προσιτές στούς ἐπιχειρηματίες μέ περιορισμένα κεφάλαια ἦσαν ἐπίσης καί οἱ κτιριακές ἐγκαταστάσεις, συνήθως νερόμυλοι. Ἦταν δυνατό συχνά ἐπιχειρηματίες νά ἱδρύσουν κάποια μεταποιητική μονάδα στόν κλάδο τῆς ὑφαντουργίας δανειζόμενοι τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεφαλαίου κινήσεως εἴτε ἀπό τούς προμηθευτές τῆς πρώτης ὕλης εἴτε ἀπό τούς ἀγοραστές τοῦ μεταποιημένου προϊόντος.

Ριζικά διαφορετικές ἦσαν οἱ ἀνάγκες κεφαλαίων στή μεταλλουργία ὅπου συνήθως δέν ἀρκοῦσαν οἱ ἐπενδυτικές δυνατότητες ἑνός ἐπιχειρηματία καί ἀπαιτεῖτο κάποιου εἴδους συνεταιρισμός, φίλων καί γνωστῶν ὡς ἐπί τό πλεῖστον, πού ἤδη συνδέονταν μέ κάποια μεταποιητική φάση τοῦ κλάδου ἤ μέ τήν ἐμπορία τῶν εἰδῶν μεταλλουργίας. Ἡ ἀνάπτυξη ἦταν,κατά τίς πρῶτες φάσεις τῆς ἐκβιομηχανίσεως, ἀποτέλεσμα κυρίως ἐπενδύσεως τῶν κερδῶν στήν ἐπιχείρηση καί λιγότερο προσελκύσεως νέων κεφαλαίων· οὐσιαστικά, δηλαδή, ἡ ἀρχική ἐκβιομηχάνιση ἦταν προϊόν αὐτοτροφοδοτήσεως, ὄχι συνεχοῦς ἐπιστρατεύσεως νέων κεφαλαίων. Σύντομα, ὅμως, τό μέγεθος τῶν μεταλλουργικῶν μονάδων ἐπέβαλλε τήν προσέλκυση κεφαλαίων ἀπό ἄλλους τομεῖς, ἰδιαίτερα ἀπό τίς μεγάλες ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις· διαδικασία πού διευκολύνθηκε ἀπό τή συνεχή ἀνάπτυξη τῶν ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων τήν ἴδια ἐποχή καί τή διαθεσιμότητα κεφαλαίων. Κεφάλαια προῆλθαν καί ἀπό τήν ἀγροτική οἰκονομία, ὅπου ἐπίσης παρατηρήθηκε θεαματική αὔξηση τῆς παραγωγῆς, γιά τήν ἱκανοποίηση τῆς αὐξημένης ζητήσεως εἰδῶν διατροφῆς στά ἀστικά κέντρα, καί ἀνάλογη συσσώρευση κεφαλαίων. Εἶχαν προηγηθεῖ, κατά τούς προηγούμενους αἰῶνες, οἱ περιφράξεις μεγάλων καλλιεργήσιμων ἐκτάσεων ἤ βοσκοτόπων, πού κατέστησαν τήν ἀγροτική οἰκονομία τῆς χώρας περισσότερο ἀποδοτική καί τά σχετικά προϊόντα περισσότερο τυποποιημένα· ἐνῶ συντελούνταν σημαντικές ἀλλαγές στίς καλλιέργειες, μέ τήν εἰσαγωγή νέων καλλιεργητικῶν μεθόδων, σπόρων καί καρπῶν. Ἡ βιομηχανική ἀνάπτυξη καί τό ἐξαγωγικό ἐμπόριο συνέβαλαν στή γενική εὐημερία τῆς χώρας, καί ἡ γενική εὐημερία διευκόλυνε τήν ἐπιστράτευση κεφαλαίων ἀπό νέες πηγές, ἀπό τίς ἀποταμιεύσεις τῶν ἐπαγγελματιῶν καί τῶν ὑπαλλήλων. Τή ροή κεφαλαίων διευκόλυναν τό διαρκῶς ἀναπτυσσόμενο πιστωτικό σύστημα τῆς χώρας (ἀπό 120 τράπεζες τό 1784, 400 τό 1793 καί 800 τό 1810), ἡ χρηματαγορά τοῦ Λονδίνου καί τό χρηματιστήριο ἀξιῶν τῆς ἴδιας πόλεως, πού προσέδωσε στίς ἐπενδύσεις, πρός τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, καί ἕνα νέο χαρακτηριστικό, λαϊκή συμμετοχή.

Ἀπαραίτητος παράγοντας τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως ἦταν καί ἡ ἐπιχειρηματική δραστηριότητα - καθώς καί τά βασικά χαρακτηριστικά τῆς

δραστηριότητας αὐτῆς: φιλοδοξία, τόλμη καί ἔλλειψη οἴκτου. Οἱ ἐπιχειρηματίες τῆς Βιομηχανικῆς Ἐπαναστάσεως στήν Ἀγγλία προέρχονταν ἀπ᾽ ὅλα τά κοινωνικά στρώματα, ἀπό τούς ἀριστοκράτες, τούς ἀστούς καί τούς ἐργάτες. Κοινό χαρακτηριστικό ὅλων ἦταν ἕνας ὑλισμός ἔκδηλος σέ ὅλους τούς τομεῖς τῆς ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητας, πού ἔτεινε νά ἰσοπεδώνει τίς κοινωνικές διακρίσεις, τουλάχιστο στίς σχετικές συναλλαγές. Ἄλλο χαρακτηριστικό τῶν ἐπιχειρηματιῶν τῆς ἐποχῆς ἦταν ἡ εὐελιξία στίς ἐπενδύσεις, πού ἀκολουθοῦσαν τό μεγαλύτερο κέρδος καί ἐπηρεάζονταν ἀπό τή ρευστότητα τῶν ἐπιχειρηματικῶν ἐκτιμήσεων καί προσδοκιῶν σέ περίοδο ἀναπτύξεως. Φιλόδοξοι καί δραστήριοι ἐπιχειρηματίες κάθε τάξεως συνήθιζαν νά ἐπενδύουν τά κεφάλαιά τους σέ περισσότερες ἀπό μία ἐπιχειρήσεις, διαδοχικά ἤ καί ταυτόχρονα, στή βιομηχανία, τό ἐμπόριο καί τήν ἀγροτική παραγωγή.

Τά ἀκαταμάχητα κερδοσκοπικά κίνητρα καί ἡ ἐπενδυτική εὐελιξία δέν ἀρκοῦσαν γιά τήν ἐκβιομηχάνιση τῆς Ἀγγλίας, οὔτε σέ συνδυασμό μέ τά διαθέσιμα κεφάλαια καί τή διαρκῶς ἐπεκτεινόμενη ἀγορά, ἐξωτερική καί ἐσωτερική. Ἐξίσου ἀπαραίτητες ἦσαν καί οἱ τεχνολογικές γνώσεις τήν ἐποχή αὐτή, κληρονομιά αἰώνων ἀπρόσκοπτης ἐνασχόλησης στήν κατασκευή μηχανῶν χωρίς ἀνάλογο στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη. Σέ μεγάλο βαθμό, οἱ τεχνολογικές γνώσεις, πού ὑπῆρξαν ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῶν τεχνολογικῶν ἐπιτευγμάτων, ὀφείλονταν στή σχετική ἔλλειψη συντεχνιακῶν περιορισμῶν καί ἀπαγορεύσεων στόν τομέα τῆς εὑρεσιτεχνίας στήν Ἀγγλία, καθώς καί στήν ἀνεκτική στάση τῶν κυρίαρχων κοινωνικῶν ὁμάδων πρός τόν τομέα αὐτό. Ἡ μαθητεία ἐφήβων ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν σέ ἐργαστήρια ἀποτελοῦσε παλαιά ἀγγλική συνήθεια, πού συνεχιζόταν τόν 18ο αἰώνα. Ἡ χειρωνακτική ἐργασία καί ἐπιδεξιότητα δέν ἀποτελοῦσαν κοινωνικό στίγμα. Οἱ περισσότεροι ἀπό τούς Ἄγγλους ἐφευρέτες τοῦ 18ου αἰώνα ἦσαν γόνοι ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν καί εἶχαν τεχνικές γνώσεις, ὄχι ἐπιστημονικές· ἐλάχιστοι διέθεταν σχετική πανεπιστημιακή μόρφωση, ἀλλά πολλοί ἦσαν ἐξοικειωμένοι μέ τίς μηχανές τῆς ἐποχῆς. Σέ ὁρισμένους τομεῖς, βέβαια, ὅπως στήν κατασκευή ἀτμομηχανῶν καί στήν παρασκευή σόδας ἤ θειϊκοῦ ὀξέος, ἦσαν ἀπαραίτητες ὁρισμένες ἐπιστημονικές γνώσεις· στούς περισσότερους ὅμως τομεῖς τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς πιό χρήσιμες ἀπό τίς ἐπιστημονικές ἦταν οἱ τεχνολογικές γνώσεις. Γενικά, τόσο ἡ ἐπιστήμη ὅσο καί ἡ τεχνολογία στή Βρεταννία τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 18ου αἰώνα καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου στηρίζονταν στήν πεποίθηση μεγάλης μερίδας τῶν κατοίκων τῆς χώρας στίς ἀπεριόριστες δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου νά ἐκμεταλλευθεῖ πρός ὄφελός του τίς πλουτοπαραγωγικές πηγές τοῦ κόσμου καί τίς φυσικές δυνάμεις·

πεποίθηση πού πάλι δέν εἶχε ἀνάλογο στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

6. Ἐργατικό δυναμικό

Ὑπῆρχε, τέλος, ἐν ἐπαρκείᾳ καί τό ἄλλο ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, τό ἐργατικό δυναμικό. Ἡ ἔλλειψη τεχνιτῶν σ᾽ ἕναν τομέα τῆς κλωστοϋφαντουργίας, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, συνέβαλε σημαντικά στά τεχνολογικά ἐπιτεύγματα καί στήν ἐφαρμογή τους στήν παραγωγή, νημάτων ἀρχικά καί ὑφασμάτων ἀργότερα. Τά τεχνολογικά ἐπιτεύγματα ὅμως καί τό ἐργοστασιακό σύστημα παραγωγῆς πού εὐνόησαν, ἀπαιτοῦσαν ἕνα ἐργατικό δυναμικό μεγάλο καί μέ τήν κατάλληλη πειθαρχία. Ἡ προσέλκυση αὐτοῦ τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἀποδείχθηκε δυσκολότερη ἀπό τήν ἐπιστράτευση τῶν ἀπαραίτητων κεφαλαίων. Ὁ φόβος τοῦ ἀγνώστου, ἡ ἀρχική καχυποψία ἀπέναντι στό ἐργοστάσιο καί στήν ἐπιστασία, ἡ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης ἤ καί ἀντίδραση πρός τήν ἀπρόσωπη μηχανή καί τό ρυθμό λειτουργίας της, ὅλα αὐτά κρατοῦσαν σέ ἀπόσταση τούς ὑποψήφιους ἐργάτες ἀπό τίς πρῶτες βιομηχανικές μονάδες καί ἀντιστρατεύονταν τή συγκέντρωση ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στά διάφορα βιομηχανικά κέντρα. Ἡ ἐργασία στό νέο πλαίσιο παραγωγῆς ρυθμιζόταν ἀπό τό ρολόϊ καί ὁ χρόνος δέν ἦταν πιά ποσότητα ἐλαστική ὅπως πρίν. Τό ρολόϊ καί ἡ νομοτέλεια τῆς μηχανῆς ἀπαιτοῦσαν μιά πειθαρχία ἄγνωστη ὥς τότε στόν κόσμο τῶν τεχνιτῶν καί τῶν ἐργατῶν. Ἡ κατάρτιση λεπτομερῶν κανονισμῶν ἐργασίας καί οἱ αὐστηρές ποινές γιά ἀπουσία ἀπό τήν ἐργασία, καθυστερημένη προσέλευση καί ἀδικαιολόγητη ἀπομάκρυνση ἀπό τή μηχανή, κατά τήν πρώϊμη βιομηχανική περίοδο, ἀποτελοῦν τεκμήρια τῆς τάσεως τῶν πρώτων βιομηχανικῶν ἐργατῶν ν᾽ ἀποφεύγουν τό ἐργοστάσιο. Ἡ παραδοσιακή μαρξιστική ἐξήγηση τῆς συγκεντρώσεως τῶν ἐργατῶν στά ἐργοστάσια, πού ὁλοκληρώθηκε ὥς τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, ἤθελε τούς ἐργάτες, πρώην χωρικούς πού εἶχαν ἐκδιωχθεῖ ἀπό τ᾽ ἀγροκτήματά τους ἀπό τούς γαιοκτήμονες πού περιέφραζαν γιά λογαριασμό τους τεράστιες ἐκτάσεις. Ἡ ἐπεξεργασία, ὡστόσο, τῶν στοιχείων πού ἀναφέρονται στίς περιφραγμένες ἐκτάσεις ἔδειξε ὅτι οἱ νέες καλλιέργειες καί τά τεχνολογικά ἐπιτεύγματα στόν τομέα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας εἶχαν αὐξήσει τήν ζήτηση ἀγροτικῶν χεριῶν στίς ἐκτάσεις αὐτές, καί ὅτι ὁ μόνιμος ἀγροτικός πληθυσμός περιοχῶν ὅπου ὑπερεῖχαν τά περιφραγμένα κτήματα ἔναντι τῶν παραδοσιακῶν κοινοτικῶν γαιῶν καί ἐκείνων τῶν μικρῶν ἰδιοκτητῶν παρουσίαζε τήν ἐποχή αὐτή σημαντική αὔξηση. Οἱ περιφράξεις, εἶναι ἀλήθεια, ἀποδέσμευσαν πολλές ἀγροτικές οἰκογένειες ἀπό τήν παραδοσιακή μορφή σχέσεως μέ τίς γαῖες πού καλλιεργοῦσαν. Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει ὅτι

οἱ οἰκογένειες αὐτές ἀναγκαστικά ἐγκατέλειψαν τίς γαῖες καί συνέρρευσαν στίς πόλεις γιά νά ἐργασθοῦν στά ἐργοστάσια. Οἱ περιφράξεις αὔξησαν τήν κινητικότητα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καί, ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, ἐνίσχυσαν τό ρεῦμα πρός τά ἀστικά κέντρα. Ταυτόχρονα, ὅμως, οἱ περιφράξεις ἐνίσχυσαν τήν ἐντατική καλλιέργεια καί ἐκμετάλλευση τῶν γαιῶν καί αὔξησαν τήν ἀπόδοσή τους, συμβάλλοντας ἔτσι στήν ἀπασχόληση πολλῶν ἀγροτῶν καί στήν ἐγκατάστασή τους στήν περιοχή. Μέ ἄλλα λόγια, οἱ περιφράξεις δέν ἀπομάκρυναν κατά κύματα, ὅπως πιστευόταν παλαιότερα, τούς χωρικούς ἀπό τήν ὕπαιθρο, ἀλλά δημιούργησαν τίς προϋποθέσεις γιά να συγκρατηθεῖ μεγάλο μέρος τους στήν ἀγροτική παραγωγή, στό πλαίσιο νέων καί περισσότερο ἀποδοτικῶν σχέσεων, καί τό πληθυσμιακό πλεόνασμα νά κατευθύνεται πρός τίς πόλεις.

Οἱ ἐργάτες τῶν πρώτων ἐργοστασίων προέρχονταν ἀπό τά περιθωριακά ἐργατικά στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς, ἀπό τίς γυναῖκες καί τά παιδιά, ἀλλά καί ἀπό τά περιθωριακά κοινωνικά στοιχεῖα, ἀπό τόν κόσμο τῶν ἀπόρων τῆς πόλεως καί τοῦ χωριοῦ, πού κατευθύνονταν ἀπό τίς τοπικές ἀρχές ν' ἀναλάβουν ἐργασία στά νέα ἐργοστάσια. Ἡ ἀδιατάρακτη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰώνα ἐξασφάλιζε τήν ἀπρόσκοπτη ἐπάνδρωση τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος βιομηχανικῆς παραγωγῆς. Μεγάλες μάζες ἐργατῶν προῆλθαν καί ἀπό τή βρεταννική βιομηχανική περιφέρεια, ἀπό τή Σκωτία καί ἰδιαίτερα ἀπό τήν Ἰρλανδία, κυρίως μετά τή βιομηχανική ἀπογείωση τῆς χώρας κατά τόν 19ο αἰώνα. Οἱ Ἰρλανδοί, ἰδιαίτερα, ἔσπευσαν νά ὑποκαταστήσουν τούς Ἄγγλους, λόγω κατώτερου βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῶν πρώτων, στόν τομέα τῶν βοηθητικῶν ἐπαγγελμάτων, ἀλλά καί σέ αὐτόν τῶν ἀναχρονιστικῶν ἀπασχολήσεων, τίς ὁποῖες ἐγκατέλειπαν οἱ Ἄγγλοι πρός ἀναζήτηση καλύτερα ἀμειβόμενης ἐργασίας. Αὐτό πού συνέβη στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰώνα καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ, συνέβη, σέ μικρότερη κλίμακα, καί στήν Ἀγγλία κατά τό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰώνα.

7. Ἡ ἠπειρωτική Εὐρώπη καί τό παράδειγμα τῆς Ἀγγλίας

Τό τεράστιο οἰκονομικό ἅλμα τῆς Ἀγγλίας ὑποχρέωσε καί τίς ἄλλες εὐρωπαϊκές χῶρες πού συναγωνίζονταν τήν Ἀγγλία στή διεθνή ἀγορά νά στραφοῦν πρός τήν ἴδια ἀναπτυξιακή κατεύθυνση. Κάθε χώρα πού φιλοδοξοῦσε νά παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο ἦταν ὑποχρεωμένη ν' ἀκολουθήσει τό παράδειγμα τῆς Ἀγγλίας. Τά ἀγγλικά βιομηχανικά προϊόντα φαίνονταν ν' ἀπειλοῦν μέ ὁλοσχερή καταστροφή τίς παλαιές βιοτεχνίες τῶν ἠπειρωτικῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, καθώς καί ἐξωευρωπαϊκῶν. Βιοτεχνίες πού δέν εἶχαν τή δυνατότητα προσαρμογῆς στίς νέες μεθόδους

παραγωγῆς, ὅπως ἡ βιοτεχνία νημάτων πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ στά Ἀμπελάκια ἤ ἡ βιοτεχνία βαμβακερῶν τῆς Ἰνδίας, δέν ἄντεξαν στήν πίεση τῶν ἀντίστοιχων ἀγγλικῶν προϊόντων καί παρήκμασαν. Ἀλλά καί γιά καθαρά πολιτικούς λόγους θεωρήθηκε ἀπαραίτητη ἡ ἐκβιομηχάνιση. Οἱ μεγάλες εὐρωπαϊκές δυνάμεις τῆς ἐποχῆς, ἰδιαίτερα, δέν θέλησαν νά ὑστερήσουν ἔναντι τῆς Ἀγγλίας στό βιομηχανικό τομέα, τόσο γιά τόν πλοῦτο πού ἐξασφάλιζε ἡ ἐκβιομηχάνιση ὅσο καί ἐξαιτίας τῆς ὁλοένα καί μεγαλύτερης ἐξαρτήσεως τῶν ἐξοπλισμῶν ἀπό τή βιομηχανία. Ἄρχισε ἔτσι, σέ περιορισμένη κλίμακα ἀρχικά καί σέ μεγάλη ἀργότερα, ἡ εἰσαγωγή μεθόδων βιομηχανικῆς παραγωγῆς ἀπό τήν Ἀγγλία σέ πολλές ἠπειρωτικές εὐρωπαϊκές χῶρες, ἰδιαίτερα σ' ἐκεῖνες πού διέθεταν συγκεντρωτικό κυβερνητικό σύστημα, ἑνιαία καί σταθερή νομοθεσία καί σχετική ἀσφάλεια στή συγκοινωνία καί στίς συναλλαγές.

Ἡ ἐκβιομηχάνιση ὅμως τῶν περισσότερο εὐνοημένων ἠπειρωτικῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης δέν ὑπῆρξε τόσο ταχεία ὅσο αὐτή τῆς Ἀγγλίας, μολονότι τά τεχνολογικά ἐπιτεύγματα πού ἐπέτρεψαν καί ἐπιτάχυναν τήν ἀγγλική ἐκβιομηχάνιση δέν ἄργησαν νά εἰσαχθοῦν στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, παρά τίς σχετικές ἀπαγορεύσεις τῶν βρεταννικῶν ἀρχῶν. Τά ἐπιτεύγματα αὐτά ἄργησαν ν' ἀποδώσουν καί, ἀκόμη καί στίς πιό προηγμένες καί εὐνοημένες χῶρες, ἡ βιομηχανική ἀπογείωση δέν ἐκδηλώθηκε πρίν ἀπό τήν τρίτη ἤ καί τέταρτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα. Οἱ λόγοι γιά τήν καθυστέρηση αὐτή ἦσαν πολλοί καί διάφοροι, καί εἶχαν σχέση μέ τούς παράγοντες πού ἀναφέρθηκαν γιά νά ἐξηγηθεῖ ἡ πρώϊμη ἐκβιομηχάνιση τῆς Ἀγγλίας. Οἱ συγκοινωνίες στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη δέν ἦσαν τόσο ἀνεπτυγμένες ὅσο στήν Ἀγγλία. Πολλές πρῶτες ὕλες ἐξάλλου ἔπρεπε νά εἰσαχθοῦν μέ ὑψηλό κόστος μεταφορᾶς. Οἱ ἐριουργίες τῆς Γαλλίας, τῶν Κάτω Χωρῶν καί τῶν γερμανικῶν χωρῶν, γιά παράδειγμα, βασίζονταν στήν εἰσαγωγή τῆς πρώτης ὕλης ἀπό τό ἐξωτερικό. Τά κοιτάσματα γαιάνθρακα, ἐπίσης, δέν ἦσαν τόσο συγκεντρωμένα ὅσο στήν Ἀγγλία· ἐκεῖνα τουλάχιστο πού ἦσαν προσιτά τήν ἐποχή αὐτή. Στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, ἄς σημειωθεῖ, ἡ στροφή ἀπό τόν ξυλάνθρακα στό γαιάνθρακα ὑπῆρξε βραδύτερη, γιά τό λόγο ὅτι ἡ ἠπειρωτική Εὐρώπη διαθέτει περισσότερα δάση ἀπό τήν Ἀγγλία. Ἄλλος λόγος ἤταν ἡ παρεμβολή πολλῶν δασμολογικῶν προσκομμάτων στίς χῶρες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, ἰδιαίτερα στίς γερμανικές καί στίς ἰταλικές, οἱ ὁποῖες διέθεταν δικά τους μέτρα καί σταθμά, καθώς καί δικούς τους νόμους, πού δέν εὐνοοῦσαν τήν ἐλεύθερη διακίνηση τῶν ἀγαθῶν. Σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, ἐχθρικές σχέσεις ἀνάμεσα στίς εὐρωπαϊκές χῶρες ἀποτελοῦσαν ἐμπόδιο στή βιομηχανική καί τήν οἰκονομική τους γενικά ἀνάπτυξη. Ἡ καθολική χώρα, γιά παράδειγμα, πού σήμερα ὀνομάζεται Βέλγιο, παρέμεινε ἀποκομμένη ἀπό

τή θάλασσα, ἀπό τήν προτεσταντική Ὁλλανδία, ἀπό τόν 17ο αἰώνα καί ὥς τήν κατάληψή της ἀπό τούς Γάλλους κατά τούς Ναπολεόντειους Πολέμους. Ἀκόμη καί πολιτικά ἑνοποιημένες χῶρες ὅπως ἡ Γαλλία καί ἡ Πρωσία παρέμεναν οἰκονομικά κατακερματισμένες. Τίς δυσκολίες αὐτές ἐπέτεινε ἡ αὐστηρή ταξική διαφοροποίηση τῶν κοινωνιῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, πού δέν εὐνοοῦσε τή διάδοση τῆς καταναλώσεως ἀγαθῶν ἀπό τάξη σέ τάξη. Ἄλλωστε, οἱ σπουδαιότερες βιομηχανίες τῶν ἠπειρωτικῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν παρῆγαν κυρίως γιά ἕνα περιορισμένο καταναλωτικό κοινό: τίς διάφορες αὐλές, τήν Καθολική Ἐκκλησία, τούς εὐγενεῖς καί τήν ἀνώτερη ἀστική τάξη.

Ἀνάλογες δυσκολίες ἀντιμετώπιζαν οἱ χῶρες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης καί στόν τομέα τῆς παραγωγῆς. Σέ ἀντίθεση μέ τήν Ἀγγλία, ἡ ἐπιχειρηματική δραστηριότητα ἦταν νομικά καί ἐθιμικά καθορισμένη καί περιορισμένη σέ ὁρισμένα κοινωνικά στρώματα. Στή Γαλλία καί ἰδιαίτερα στίς γερμανικές χῶρες ἡ ἀριστοκρατία ἀπεῖχε ἀπό ἀνάλογες δραστηριότητες, ὅπως μαρτυροῦν τά διάφορα κίνητρα πού ἐπινοοῦσαν οἱ κυβερνήσεις τους κατά καιρούς γιά νά στρέψουν τούς ἀριστοκράτες πρός τήν κατεύθυνση αὐτή. Ὅσο ἀπομακρυνόταν κανείς ἀπό τήν Ἀγγλία, πρός νότο καί πρός ἀνατολάς, τόσο πιό πολύ ἡ ἐπιχειρηματική δραστηριότητα περιοριζόταν στήν ἀστική τάξη καί τόσο πιό πολύ περιοριζόταν, ἀπό ἄποψη σημασίας, ἡ τάξη αὐτή. Ὅσο ἀνατολικότερα καί νοτιότερα προχωροῦσε κανείς τόσο ἡ ἀστική τάξη ἀντιμετώπιζε τήν ἀπέχθεια τῶν ἀριστοκρατῶν καί τό μίσος τῶν χωρικῶν, καί τόσο πιό ξένο σῶμα φαινόταν ν' ἀποτελεῖ στίς διάφορες κοινωνίες. Δέν ἔλειπαν βέβαια οἱ ἐξαιρέσεις, οἱ ἀριστοκράτες πού διέθεταν ἐπιχειρήσεις, ἰδιαίτερα μάλιστα ὅταν οἱ γαῖες τους προσφέρονταν γιά ἐξορυκτικές καί μεταλλουργικές ἐπενδύσεις· ἀλλά οἱ ἐξαιρέσεις αὐτές ἐπιβεβαίωναν τόν κανόνα, δηλαδή τοῦ ἀριστοκράτη πού ἀπεῖχε ἀπό ἀνάλογες δραστηριότητες καί προτιμοῦσε τή γαιοπρόσοδο, τήν κρατική ὑπηρεσία καί τά προνόμια πού ἐξασφάλιζαν οἱ φεουδαλικές ἐπιβιώσεις. Ἡ στάση ἀπέναντι στήν ἐπιχειρηματική δραστηριότητα, πού δηλώνεται στήν γνωστή ρήση τοῦ Αὐστριακοῦ ἀριστοκράτη, «ἕνας Βίντισγκρατς δέν ἀσχολεῖται μέ τίς ἐπιχειρήσεις», χαρακτήριζε τήν ἀριστοκρατία τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης στό σύνολό της. Ἡ ἴδια στάση καί οἱ συναφεῖς ἀξίες ἀπέτρεπαν ἀπό τήν ἐπιχειρηματική δραστηριότητα καί τούς φιλόδοξους ἐκείνους νέους ἀριστοκράτες καί ἀστούς, καί τούς ἔστρεφαν πρός τήν κρατική ὑπηρεσία καί τήν αὐλή. Ἡ προσέλκυση κεφαλαίων, ἐξάλλου, στή βιομηχανία ἤ στό ἐμπόριο ἦταν δυσχερής, ἐπειδή τά διαθέσιμα κεφάλαια διοχετεύονταν κυρίως στήν ὕπαιθρο, στήν ἀπόκτηση γαιῶν, ἡ ἀξία τῶν ὁποίων, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀπόδοσή τους, αὐξανόταν συνεχῶς. Ἡ ἐπιστράτευση κεφαλαίων γιά τή χρηματοδότηση ἰδιωτικῶν πρωτοβουλιῶν

στόν ἐπιχειρηματικό τομέα ἦταν ἔτσι δυσχερής. Δέν ἦσαν τυχαῖα τά ὑψηλά ἐπιτόκια στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη τήν ἐποχή αὐτή, διπλάσια ἤ καί τριπλάσια (15%) ἐκείνων τῆς Ἀγγλίας: τά διαθέσιμα κεφάλαια γιά τό ἐμπόριο καί τή βιομηχανία ἦσαν ἐλάχιστα καί δυσπρόσιτα. Ἀλλά καί ὅταν προσελκύονταν κεφάλαια στήν ἐπιχειρηματική δραστηριότητα, γρήγορα διασπαθίζονταν γιά τήν ἀπόκτηση τίτλων εὐγενείας ἤ διοχετεύονταν στήν ὕπαιθρο, γιά τήν ἀπόκτηση γαιῶν. Ἡ ἐπιχειρηματική δραστηριότητα, μέ ἄλλα λόγια, δέν ἀποτελοῦσε αὐτοσκοπό, ἀλλά μέσο γιά τήν ἐπίτευξη ἄλλου σκοποῦ, προσωρινή ἐνασχόληση πού διευκόλυνε τήν ἐξαγορά τῆς κοινωνικῆς ἀνόδου. Μαρτυρία ἀνάλογων ἐπιδιώξεων ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς γαλλικός νόμος πού ἐπέβαλλε, ὡς προϋπόθεση γιά τήν ἀπόκτηση τίτλου εὐγενείας, τή συνέχιση τῆς οἰκογενειακῆς ἐπιχειρήσεως.

Ἀνασταλτικό παράγοντα ἀποτελοῦσε καί ἡ πολιτική τῶν κυβερνήσεων στόν τομέα τοῦ ἐλέγχου τῆς ποιότητας καί τῆς ποσότητας τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων, καθώς καί σ᾽ αὐτόν τῆς διακινήσεώς τους τόσο στό ἐσωτερικό ὅσο καί στό ἐξωτερικό. Ὥς τό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα ἴσχυαν στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη οἱ παλαιοί περιορισμοί στήν παραγωγή καί διάθεση τῶν μεταποιημένων προϊόντων πού ἐπέβαλλαν οἱ διάφορες συντεχνίες καί οἱ κυβερνήσεις γιά διάφορους λόγους: οἱ συντεχνίες γιά τήν κατοχύρωση τοῦ ἐπαγγέλματος τῶν μελῶν τους καί οἱ κυβερνήσεις γιά νά ἐλέγχουν τήν ποιότητα, ἀλλά καί γιά μερκαντιλιστικούς λόγους, δηλαδή γιά τόν ἔλεγχο τοῦ ἐμπορίου καί τήν αὔξηση τῶν κρατικῶν ἐσόδων ἀπό τή διεξαγωγή του. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι, στή Γαλλία τουλάχιστο, οἱ συντεχνίες ἐνισχύονταν ἀπό τό κράτος στούς τομεῖς καί στίς περιοχές πού εἶχαν ἀρχίσει νά κλονίζονται. Σέ πολλές περιπτώσεις, ἰδιαίτερα ἐκεῖ πού ἡ ἰδιωτική πρωτοβουλία εἰσῆγε νέες μεθόδους παραγωγῆς καί παρουσίαζε αὐξημένη ἐπιχειρηματική δραστηριότητα, οἱ κρατικοί ἔλεγχοι πολλαπλασιάζονταν γιά βραχυπρόθεσμα ὀφέλη κυρίως καί πάνω ἀπ᾽ ὅλα γιά τήν αὔξηση τῶν κρατικῶν ἐσόδων· ὑπερίσχυε, δηλαδή, ἡ ἐπιδίωξη τῶν ἄμεσων ὀφελῶν, μολονότι δέν ἦσαν ἄγνωστα τήν ἐποχή αὐτή τά εὐεργετικά ἀποτελέσματα τῆς ἐλεύθερης λειτουργίας τῆς ἀγορᾶς καί τῆς οἰκονομίας γενικότερα, ὅπως μαρτυροῦσε ἄλλωστε καί τό παράδειγμα τῆς Ἀγγλίας. Οἱ ἠπειρωτικές εὐρωπαϊκές χῶρες διέθεταν ἰσχυρότερες κεντρικές κυβερνήσεις καί κρατικούς μηχανισμούς μέ τή δική τους νομοτέλεια καί τίς δικές τους ἀνάγκες καί προτεραιότητες.

Ἡ ἐπιχειρηματική δραστηριότητα, ὡστόσο, κατόρθωνε νά βρίσκει διεξόδους καί νά ξεπερνάει τούς περιορισμούς καί τούς ἐλέγχους τοῦ κράτους καί τῶν συντεχνιῶν· ὅπως ὁ ἔρωτας, πού βρίσκει τρόπους νά ξεπερνάει τίς κοινωνικές συμβάσεις πού ρυθμίζουν τίς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων στόν τομέα αὐτό. Ἀλλά καί οἱ ἐπιχειρηματικές δραστηριότητες

πού κατόρθωναν νά ἐπιβιώνουν, ἔπαιρναν κατευθύνσεις διαφορετικές ἀπό ἐκεῖνες τῶν ἀντίστοιχων ἀγγλικῶν δραστηριοτήτων, περισσότερο οἰκογενειακές παρά ἀτομικές καί συνεταιριστικές καί μέ ἀπώτερο σκοπό ὄχι τόσο τό ἴδιο τό χρῆμα ὡς ἀξία κοινωνική ἀλλά τήν ἐνίσχυση τῆς ἰσχύος καί τοῦ γοήτρου τῆς οἰκογένειας. Ἡ ταύτιση τῆς ἐπιχειρήσεως μέ τήν οἰκογένεια καί τά συμφέροντά της καθιστοῦσε τήν ἐπιχείρηση ὀργανισμό συντηρητικό καί δύσκαμπτο, ἀκατάλληλο νά προσαρμοστεῖ στίς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν καί νά εἰσαγάγει νέες μεθόδους στή μεταποιητική διαδικασία. Ἡ οἰκογενειακή ἐπιχείρηση τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀτομική ἤ τή συνεταιριστική τῆς Ἀγγλίας, προτιμοῦσε, ἀπό τό ἐπιχειρηματικό ρίσκο, τήν ἀσφάλεια, καί δέν εὐνοοῦσε τήν ἐπένδυση ἀπό ἐξωοικογενειακούς πόρους, ἀπό τό φόβο ἀπώλειας τοῦ ἐλέγχου της, μέ συνέπεια νά μειώνονται δραστικά οἱ πιθανότητες ἐπεκτάσεώς της. Ἕνας καί πλέον αἰώνας εἰρήνης στήν Ἀγγλία εἶχε συμβάλει στή διαμόρφωση αἰσθήματος μεγαλύτερης ἀσφάλειας στούς Ἄγγλους ἀπό ἐκείνη τῶν Γάλλων ἤ τῶν Γερμανῶν, ἀστῶν καί χωρικῶν, πού συχνά δοκιμάζονταν ἀπό γενικές ἤ τοπικές συρράξεις. Ὁ κόσμος τῶν Ἄγγλων ἦταν κόσμος ἀσφάλειας ζωῆς καί περιουσίας, ἕνας κόσμος ἀπεριόριστων πόρων καί δυνατοτήτων πλουτισμοῦ, ἐνῶ αὐτός τῶν Γάλλων ἤ τῶν Γερμανῶν ἀνασφάλειας καί περιορισμένων πόρων. Σέ ἀντίθεση μέ τούς Ἄγγλους ἐπιχειρηματίες, αὐτοί τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης ἐπιδίωκαν τό μεγαλύτερο δυνατό κέρδος ἀπό τήν κάθε μονάδα πού πωλοῦσαν, ὄχι τόσο μεγάλο συνολικό κέρδος ὡς ἀποτέλεσμα αὐξημένης παραγωγῆς, ἐπειδή ὁ κόσμος τους ἦταν κόσμος στατικός, ὅπου ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά ἦταν ἀνελαστικά μεγέθη καί αὐξάνονταν μόνο μέ τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Στόν κόσμο αὐτόν, ὁ πλουτισμός τοῦ ἑνός ἦταν εἰς βάρος κάποιου ἄλλου, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν ἔπρεπε νά ὁδηγηθεῖ σέ ἐξόντωση, ἐφόσον ἐπιτελοῦσε κάποιο χρήσιμο ἔργο. Ἡ στάση αὐτή ἀπέναντι στόν ἀνταγωνισμό, σέ συνδυασμό μέ τήν προστατευτική πολιτική τῶν κρατῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, ἐξηγεῖ ὥς ἕνα σημεῖο τήν ἐπιβίωση ἀναχρονιστικῶν ἐπιχειρήσεων καί τή βραδύτερη εἰσαγωγή νέων μεθόδων καί τεχνολογικῶν ἐπιτευγμάτων. Ἡ ἴδια στάση καί οἱ συνακόλουθες ἀναστολές περιόριζαν σημαντικά τήν ἐλεύθερη λειτουργία τῆς ἀγορᾶς καί τῶν μηχανισμῶν ἐκείνων πού εὐνοοῦν τήν ταχεία οἰκονομική ἀνάπτυξη.

8. *Παλαιές βιομηχανικές ἑστίες*

Ὁ συνδυασμός αὐτῶν τῶν πολιτικῶν, κοινωνικῶν καί φυσικῶν περιορισμῶν στή ζήτηση καί προσφορά βιομηχανικῶν προϊόντων καί στήν ἐπιχειρηματική δραστηριότητα εἶχε ὡς συνέπεια νά διαθέτει ἡ προβιομηχανική ἠπειρωτική Εὐρώπη πλῆθος μικρῶν και ἡμι-αὐτόνομων ἀγορῶν,

οἱ ὁποῖες ἐξυπηρετοῦσαν τοπικές καί περιορισμένης κλίμακας ἐπιχειρήσεις, προσανατολισμένες ἀπό ἄποψη πρώτων ὑλῶν καί ἀγορᾶς στόν τόπο λειτουργίας τους. Ὑπῆρχαν ὡστόσο ὁρισμένες περιοχές, ὅπως ἡ Φλάνδρα, ἡ Νορμανδία, ἡ Ρηνανία,ἡ Σαξωνία, ἡ Βαλλωνία, ἡ Ἑλβετία, ἡ Σιλεσία καί ἄλλες, πού διέθεταν βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις μέ εὐρύτερες ἀγορές καί πηγές πρώτων ὑλῶν στή διάθεσή τους, ἀλλά ἦσαν σχεδόν κατά κανόνα περιοχές παραδοσικά βιομηχανικές. Ὁρισμένες συγκυρίες, ὅπως ἡ ὕπαρξη προσιτῶν κοιτασμάτων σιδηρομεταλλεύματος ἤ δασῶν ἤ βοσκοτόπων, ἀποτελοῦσαν σημαντικότερους παράγοντες τῶν βιομηχανικῶν αὐτῶν περιοχῶν ἀπό τήν ἐπιχειρηματική δραστηριότητα ἤ τήν κρατική ὑποστήριξη. Ἄλλες συγκυρίες, ὅπως ὁ κατακερματισμός τῶν οἰκογενειακῶν γαιῶν ἤ ἡ σπάνις εὔφορων γαιῶν, ἐξασφάλιζαν τό ἀπαραίτητο ἐργατικό δυναμικό. Αὐτές ἤ ἀνάλογες συγκυρίες καί ἐξελίξεις, σέ συνδυασμό ἀφενός μέ τήν ἀπουσία συντεχνιακῶν καί κρατικῶν περιορισμῶν καί ἀφετέρου μέ τήν πρόκληση πού συνιστοῦσαν τά βιομηχανικά προϊόντα τῆς Ἀγγλίας, δημιουργοῦσαν τίς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιά αὐξημένη ἐπιχειρηματική δραστηριότητα· ὅταν ὅμως τό δέλεαρ τοῦ κέρδους ἦταν ἰσχυρότερο ἀπό τίς ἐγγενεῖς ἀναστολές πού ἀναφέρθηκαν καί ἡ ἐπιδίωξη ἐπιχειρηματικῆς ἀσφάλειας παραμεριζόταν ἀπό τό ἐπιχειρηματικό ρίσκο. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ φωτισμένοι δεσπότες τῆς Πρωσίας, τῆς Αὐστρίας καί τῆς Γαλλίας τήν ἐποχή τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανικῆς ἀπογειώσεως ἐπιδίωκαν τήν ἐκβιομηχάνιση τῶν χωρῶν τους καί προσπαθοῦσαν μέ κάθε τρόπο νά ἐξασφαλίσουν τίς κατάλληλες συνθῆκες, προσελκύοντας φιλόδοξους ἐπιχειρηματίες καί εἰδικευμένους ἐργάτες, ἐπιδοτῶντας τή βιομηχανική παραγωγή καί ἐξασφαλίζοντας ἀγορές γιά τά προϊόντα της. Ὡς ἐπί τό πλεῖστον, ὅμως, οἱ προσπάθειες αὐτές δέν καρποφόρησαν καί εἶχαν ὡς συνέπεια νά στερηθοῦν πόρων ἐπιχειρήσεις μέ καλύτερες προοπτικές ἐπεκτάσεως καί, τό σοβαρότερο, νά ἐπιδεινωθεῖ ἡ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς καί νά ἐπιβαρυνθεῖ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐλεύθερη εἰσαγωγή νέων μεθόδων καί τεχνολογικῶν ἐπιτευγμάτων ἀπό τό ἐξωτερικό. Ἐπιπλέον, οἱ πρῶτες αὐτές προσπάθειες ἐκβιομηχανίσεως μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ κράτους δέν εἶχαν ἐξασφαλισμένη τήν ὑποστήριξη αὐτή, ἐξαιτίας διαφωνιῶν στούς κόλπους τῶν κυβερνήσεων, οὔτε στρέφονταν πάντα πρός τίς πιό ἐλπιδοφόρες κατευθύνσεις, ἀλλά πρός συγγενεῖς ἤ φίλους τῶν ἑκάστοτε ἰσχυρῶν, πού δέν ἦσαν πάντα ἐπιχειρηματίες, ἤ πρός παραδοσιακούς ἀποδέκτες ἀνάλογης ὑποστηρίξεως, πρός τίς συντεχνίες καί τούς γαιοκτήμονες.

Ἔχοντας τήν Ἀγγλία ὡς παράδειγμα, θά περίμενε κανείς ὅτι οἱ βιομηχανικές ἑστίες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, σέ συνδυασμό μέ κρατικές προσπάθειες πού ἀναφέρθηκαν, θά λειτουργοῦσαν ὡς καταλύτες καί θά προκαλοῦσαν τήν ἐπιδιωκόμενη βιομηχανική ἐπανάσταση καί στήν ἠπειρω-

τική Εὐρώπη. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι δέν ἔλειπαν καί ἀπό τίς περισσότερο ἀνεπτυγμένες χῶρες τῆς ἠπείρου τά ἀδιέξοδα ἐκεῖνα στήν παραγωγή πού εἶχαν προκαλέσει τή βιομηχανική ἀπογείωση στήν Ἀγγλία. Ἔλειπε ὅμως τό κατάλληλο ἐργατικό δυναμικό —μολονότι ὑπῆρχε πλῆθος ἀνέργων καί φαυλοβίων, οἱ ὁποῖοι λυμαίνονταν τήν ὕπαιθρο— καθώς καί ἡ ἀπαραίτητη ἐξοικείωση μέ τά μηχανήματα. Μέ συνέπεια ν᾽ ἀδυνατεῖ ν᾽ ἀφομοιώσει ἡ ἠπειρωτική βιομηχανία τά ἀγγλικά τεχνολογικά ἐπιτεύγματα σέ βαθμό καί σέ κλίμακα πού νά ὑποσκελίσουν τίς παραδοσιακές μεθόδους παραγωγῆς χωρίς σοβαρή ἀντίδραση· ἤ νά τά ἀφομοιώνει ἐπιλεκτικά καί σ᾽ ἕνα σύστημα παραγωγῆς, τό οἰκοτεχνικό, τό ὁποῖο εἶχε πρό πολλοῦ ὑπονομευθεῖ ἤ ὑποσκελισθεῖ στήν Ἀγγλία. Πρός τό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, οἱ μηχανές πού ταυτίσθηκαν μέ τήν ἐκβιομηχάνιση τῆς Ἀγγλίας, ἰδιαίτερα αὐτές τῆς κλωστοϋφαντουργίας, ἀποτελοῦσαν τήν ἐξαίρεση στίς βιομηχανικές περιοχές τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης. Οἱ Ναπολεόντειοι Πόλεμοι, μολονότι δημιούργησαν τήν ἀνάγκη αὐξημένης βιομηχανικῆς παραγωγῆς, δέν εὐνόησαν τήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας. Οἱ ἀναστατώσεις πού προκάλεσαν οἱ πολεμικές συγκρούσεις καί ἡ διάθεση τεράστιων κεφαλαίων γιά τή διεξαγωγή τοῦ πολέμου ἀπό τούς διάφορους ἀντιπάλους, ἄν καί εὐνόησαν τήν ἀνάπτυξη τῆς πολεμικῆς βιομηχανίας, στέρησαν τούς τομεῖς ἐκείνους τῆς βιομηχανίας, πού εἶχαν συνδεθεῖ στήν Ἀγγλία μέ τή βομηχανική ἀπογείωση, τῶν ἀπαραίτητων πόρων καί τοῦ κατάλληλου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ.

Οἱ πόλεμοι συνέβαλαν, ὡστόσο, στή συνειδητοποίηση τῆς ἀνάγκης νά προωθηθεῖ ἡ ἐκβιομηχάνιση τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης κατά τό παράδειγμα τῆς Ἀγγλίας. Μετά τό 1815, ἀγγλικά μηχανήματα μιᾶς νέας γενιᾶς βιομηχανικοῦ ἐξοπλισμοῦ ἄρχισαν ν᾽ ἀντικαθιστοῦν στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη τά παλαιότερα μηχανήματα, παρά τίς ἀπαγορεύσεις ἐξαγωγῆς τέτοιου ἐξοπλισμοῦ ἀπό τήν Ἀγγλία. Ἀπό τήν ἴδια περίπου ἐποχή αὐξήθηκε ἐπίσης ἡ μετανάστευση τῶν Ἄγγλων εἰδικευμένων ἐργατῶν στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, μέ τήν ἐνθάρρυνση τῶν κυβερνήσεων τῶν χωρῶν ὑποδοχῆς καί παρά τίς σχετικές ἀπαγορεύσεις τῶν ἀγγλικῶν ἀρχῶν. Ἐμφανής ἔγινε ἐξάλλου καί ἡ παρουσία στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη Ἄγγλων ἐπιχειρηματιῶν, τούς ὁποίους προσήλκυε ἡ προοπτική ἀπεριόριστων ἐπιχειρηματικῶν δραστηριοτήτων καί τά κίνητρα πού δημιουργοῦσαν οἱ ἐνδιαφερόμενες κυβερνήσεις. Ἡ Ἀγγλία, παρά τίς ἀρχικές προσπάθειες τῆς κυβερνήσεώς της νά συγκρατηθεῖ στή χώρα ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση, ἐξῆγε πλέον τούς βασικούς παράγοντες καί φορεῖς τῆς ἐπαναστάσεως αὐτῆς στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη καί ἀργότερα καί σέ ἄλλες περιοχές τοῦ κόσμου. Οἱ ἐπιχειρηματίες καί οἱ τεχνίτες ἀπό τήν Ἀγγλία συνέβαλαν στήν ἔναρξη τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη σημαντικά:

ἵδρυσαν ἐργοστάσια ἤ ἐργάσθηκαν σέ αὐτά, ἀλλά πάνω ἀπ' ὅλα δίδαξαν στούς ἄλλους Εὐρωπαίους τίς νέες μεθόδους βιομηχανικῆς παραγωγῆς. Πρῶτα τό Βέλγιο καί ἡ Γαλλία καί μετά οἱ ἄλλες εὐρωπαϊκές χῶρες δέχθηκαν τά ἐπιτεύγματα καί τίς μεθόδους πού εἶχαν μετασχηματίσει τήν ἀγγλική οἰκονομία στά προηγούμενα πενήντα ἤ ἑξήντα χρόνια, ἀκολουθῶντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο τήν 'Αγγλία σέ μιά νέα φάση τῆς ἱστορίας τῆς ἠπείρου καί τοῦ κόσμου γενικά.

Ἡ καθυστερημένη βιομηχανική ἐκκίνηση τῶν χωρῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, σέ συνδυασμό μέ τίς κατά τόπους συνθῆκες καί ἰδιορρυθμίες, εἶχε συχνά ὡς συνέπεια διαφορετικές κατευθύνσεις τῆς βιωμηχανικῆς ἀναπτύξεως ἀπό χώρα σέ χώρα. Ἡ κατασκευή βιομηχανικῶν ἐργοστασίων, δρόμων, καναλιῶν καί σιδηροδρομικῶν γραμμῶν ἀκολούθησε βέβαια ἀγγλικά πρότυπα, ἰδιαίτερα κατά τίς πρῶτες δεκαετίες. Ὄχι λιγότερο σημαντική, μακροπρόθεσμα, γιά τήν ἐκβιομηχάνιση τῶν ἠπειρωτικῶν χώρων τῆς Εὐρώπης ὑπῆρξε ἡ τεχνική ἐκπαίδευση, πού ἀναπτύχθηκε ὥς τά μέσα περίπου τοῦ αἰώνα καί πού ἀποσκοποῦσε στήν προετοιμασία μηχανικῶν καί τεχνιτῶν γιά τή στελέχωση καί ἐπάνδρωση τῆς βιομηχανίας. Ἡ μιά μετά τήν ἄλλη οἱ πόλεις τῆς βόρειας Εὐρώπης ἔσπευδαν νά ἱδρύσουν πολυτεχνεῖα καί κατώτερες τεχνικές σχολές: τό Παρίσι πρῶτο (1794) καί μετά ἡ Πράγα (1806), ἡ Βιέννη (1815), ἡ Στοκχόλμη (1825), ἡ Πετρούπολη καί ἡ Κοπεγχάγη (1829), ἡ Λιέγη καί ἡ Γάνδη (1835) καί πολλές γερμανικές πόλεις τήν ἴδια περίοδο. Οἱ γερμανικές χῶρες ἰδιαίτερα εἶχαν νά ἐπιδείξουν τήν ἐποχή αὐτή τεράστια ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως· ἐξέλιξη πού στήριξε, κατά τό δεύτερο μισό τοῦ αἰώνα, μιά βιομηχανική ἀνάπτυξη πού ἔμελλε νά ξεπεράσει ἀπό πολλές ἀπόψεις καί αὐτήν τῆς 'Αγγλίας.

9. 'Αναζήτηση κεφαλαίων

Ἡ βιομηχανία τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, ὡστόσο, δέν ξεπέρασε εὔκολα ἤ ἀνώδυνα τά προβλήματα πού δημιουργοῦσαν ὁρισμένοι παράγοντες πού ἤδη ἀναφέρθηκαν. Ἡ ἀνεπάρκεια διαθέσιμων κεφαλαίων, ἐξαιτίας τῆς ἀδυναμίας ἀναπτύξεως τῶν μηχανισμῶν ἐπιστρατεύσεως κεφαλαίων γιά τή βιομηχανία, οὐσιαστικά παρακάμφθηκε κατά τίς πρῶτες δεκαετίες ἀλλά ὄχι δίχως κάποιο τίμημα. Σέ ἀντίθεση μέ τό ἀγγλικό πρότυπο, οἱ ἐπιχειρηματίες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης προσπαθοῦσαν νά καλύψουν τίς ἀνάγκες τῆς παραγωγῆς μέ τήν ἀπασχόληση ὁλοένα καί περισσοτέρων ἐργατῶν. 'Ελλείψει ἐπαρκῶν κεφαλαίων γιά τήν ἀνανέωση τοῦ μηχανικοῦ ἐξοπλισμοῦ, οἱ ἐργοστασιάρχες τῆς Εὐρώπης κατέφευγαν στήν ἀπασχόληση ἄφθονου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, πού ἦταν φθηνό καί διαθέσιμο. Ἡ βραδεία ἀνανέωση τοῦ ἐργοστασιακοῦ ἐξοπλισμοῦ κράτησε τήν εὐρωπαϊκή βιο-

μηχανία, ἐπί πολλές δεκαετίες, σέ ἐπίπεδα πού δέν μποροῦσαν ν' ἀνταγωνισθοῦν τά ἀγγλικά. Ἡ περιορισμένη ἀνταγωνιστικότητα τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων εἶχε ὡς συνέπεια τή διαμόρφωση ἑνός προστατευτικοῦ κλοιοῦ, πού ἔλυνε βέβαια ἄμεσα οἰκονομικά προβλήματα τῆς βιομηχανίας, ἀλλά δέν ἔλυνε τό πρόβλημα, ἐπειδή ἀφενός συντηροῦσε ἀπηρχαιωμένες μεθόδους παραγωγῆς καί ἄχρηστες βιομηχανικές μονάδες ἤ καί κλάδους καί ἀφετέρου αὔξανε τόν κρατικό παρεμβατισμό καί τήν ἐξάρτηση τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἀπό διάφορες πολιτικές ἐπιλογές καί σκοπιμότητες πού συχνά δέν εὐνοοῦσαν τήν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς βιομηχανίας καί τῆς ἀνταγωνιστικότητας τῶν προϊόντων της.

Τά προβλήματα τῆς ἀνεπάρκειας κεφαλαίων γιά τήν ἀνανέωση τοῦ ἐργοστασιακοῦ ἐξοπλισμοῦ, τῆς περιορισμένης παραγωγικότητας καί ἀνταγωνιστικότητας καί τοῦ αὐξανόμενου κρατικοῦ προστατευτισμοῦ ξεπεράστηκαν τελικά μέ τή διάδοση τῶν μετοχικῶν ἑταιριῶν καί τήν ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος πού διευκόλυναν τόσο τήν ἐπιστράτευση κεφαλαίων ὅσο καί τήν ὀρθολογική διάθεσή τους. Οἱ μετοχικές ἑταιρίες ἐπικράτησαν πρῶτα καί κύρια στή βαρειά βιομηχανία, ὅταν ἔγινε ἐμφανής ἡ ἀνεπάρκεια τῆς οἰκογενειακῆς ἐπιχειρήσεως νά προσελκύσει τ' ἀπαραίτητα κεφάλαια γιά τόν ἐργοστασιακό ἐξοπλισμό καί τήν ἀπρόσκοπτη ἀνάπτυξη. Τό ρόλο τῆς μετοχικῆς ἑταιρίας ἦλθε νά συμπληρώσει ἡ ἀνάπτυξη τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος καί ἡ στροφή του πρός τή χρηματοδότηση κυρίως τῆς βιομηχανίας, καθώς καί πρός τήν προσέλκυση ἰδιωτικῶν καταθέσεων. Χρειάσθηκαν ὅμως ἀρκετές δεκαετίες ὥσου νά ἐπικρατήσουν οἱ νέες αὐτές μέθοδοι ἐπιστρατεύσεως κεφαλαίων καί νά παραμερίσουν τίς παλαιές. Ἔπρεπε πρῶτα νά ὑπερνικηθοῦν τά παραδοσιακά πιστωτικά συμφέροντα καί ἡ ἀρνητική στάση τῶν κυβερνήσεων ἀπέναντι σέ μεθόδους προσελκύσεως κεφαλαίων πού δέν ἦταν εὔκολο νά τεθοῦν κάτω ἀπό κρατικό ἔλεγχο καί κατεύθυνση· νά παύσει προοδευτικά νά εἶναι ἀπαγορευτικά δαπανηρή καί χρονοβόρα διαδικασία ἡ ἵδρυση μετοχικῆς ἑταιρίας καί πιστωτικῆς τράπεζας.

Εὐκολότερη ἦταν ἡ ἵδρυση μετοχικῶν ἑταιριῶν προκειμένου γιά ἔργα κοινῆς ὠφελείας, γιά τήν κατασκευή καί ἐκμετάλλευση καναλιῶν, γεφυρῶν, σιδηροδρομικῶν γραμμῶν καί δικτύων παροχῆς φωταερίου. Ἡ κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, ὅμως, παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα ἐπειδή ἦταν ἀπαραίτητο, γιά νά συνδεθοῦν διάφορα ἐμπορικά καί βιομηχανικά κέντρα, νά καλυφθοῦν μεγάλες ἀποστάσεις, πολύ μεγαλύτερες ἀπό ἐκεῖνες τῆς Ἀγγλίας, ἐξαιτίας τῆς μεγαλύτερης διασπορᾶς τῶν κέντρων αὐτῶν στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη.

Σέ τελευταία ἀνάλυση, ἔπρεπε πρῶτα νά ἀναπτυχθεῖ εὐρεία λαϊκή βάση γιά τή στήριξη τῶν νέων μεθόδων ἐπιστρατεύσεως κεφαλαίων, μέ τήν

προοδευτική ἐνσωμάτωση ἑνός ὅλο καί εὐρύτερου κοινοῦ στό πιστωτικό σύστημα· μέ ἄλλα λόγια, γιά να δημιουργηθεῖ ἕνα εὐρύ φάσμα καταθετῶν καί μετόχων ἀνώνυμων ἑταιριῶν, προσανατολισμένο σέ ἕνα σταθερό εἰσόδημα ἀπό ἀνάλογες ἐπενδύσεις. Ἕνα τέτοιο κοινό ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητο προκειμένου νά χρηματοδοτηθεῖ ἡ κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν· καί ὅταν δέν ὑπῆρχε ἀνάλογη πηγή κεφαλαίων, ἦταν ἀπαραίτητη ἡ συμμετοχή τοῦ κράτους. Στό Βέλγιο ἡ κυβέρνηση ἀνέλαβε τήν κατασκευή τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου τῆς χώρας, χωρίς τή συμμετοχή ἰδιωτῶν μετόχων, ἐνῶ στή Γαλλία, κυβέρνηση καί ἰδιωτικό κεφάλαιο ἔφεραν σέ πέρας τό τεράστιο ἔργο τῆς σιδηροδρομικῆς συνδέσεως τῶν πόλεων τῆς χώρας. Ἀνάλογη συνεργασία κυβερνήσεως καί ἰδιωτικοῦ κεφαλαίου παρατηρήθηκε καί στίς περισσότερες γερμανικές χῶρες.

10. Ἡ ἐκβιομηχάνιση τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν

Τό Βέλγιο ὑπῆρξε ἡ πρώτη χώρα τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης πού ἐκβιομηχανίσθηκε. Ἡ μακρά βιομηχανική παράδοση τῆς χώρας καί ἡ ἀποδοτική της ἀγροτική οἰκονομία, καθώς καί οἱ μικρές της ἀποστάσεις, ἦσαν οἱ βασικοί συντελεστές ἐκβιομηχανίσεως. Πάνω ἀπό ὅλα ἴσως, τό Βέλγιο διέθετε ἄφθονα καί προσιτά κοιτάσματα γαιάνθρακα. Ἡ προσάρτηση τῆς χώρας ἀπό τήν ἐπαναστατική Γαλλία τό 1793 ἐξασφάλισε στίς βιομηχανίες τοῦ Βελγίου ἐκτεταμένες ἀγορές, οἱ ὁποῖες ἄσκησαν τήν πίεση πού ἦταν ἀπαραίτητη γιά τή βιομηχανική ἀπογείωση. Ἐξάλλου, Ἄγγλοι τεχνίτες συνέβαλαν στήν ἀνανέωση τοῦ τεχνολογικοῦ ἐξοπλισμοῦ, ἰδιαίτερα στήν ὑφαντουργία. Σημαντικό ρόλο στήν ἐκβιομηχάνιση ἔπαιξαν δύο πιστωτικές τράπεζες πού ἱδρύθηκαν στίς Βρυξέλλες, ἡ Societé Generale (1822) καί ἡ Banque de Belgique (1835), οἱ ὁποῖες χρηματοδότησαν κυρίως τήν ἀνάπτυξη τῆς βαρειᾶς βιομηχανίας. Ἐντυπωσιακή ἦταν ἡ αὔξηση τῆς παραγωγῆς γαιάνθρακα: ἀπό 2,3 ἑκατομ. τόννοι τό 1831, 5,6 ἑκατομ. τόννοι τό 1847. Ἀνάλογη ἦταν καί ἡ αὔξηση τῆς παραγωγῆς σιδήρου: Τό 1847, μέ 2,4 ἑκατομ. τόννους τό Βέλγιο κατεῖχε τήν πρώτη θέση (κατά κεφαλή) στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, στήν παραγωγή σιδήρου. Τήν ἴδια περίπου περίοδο, τό 1850, ἡ χώρα διέθετε ἀτμοκίνηση στή βιομηχανία ἰσχύος 51.000 ἵππων (12 ἀνά 100 κατοίκους). Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐλαφρά βιομηχανία τήν ἴδια περίοδο δέν εἶχε νά παρουσιάσει ἀνάλογη ἀνάπτυξη: Ἡ ὑφαντουργία τῆς Γάνδης, γιά παράδειγμα, πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ σημαντικά κατά τή διάρκεια τῶν Ναπολεόντειων Πολέμων κάτω ἀπό τήν προστασία τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας, παρουσίασε στασιμότητα μετά τούς πολέμους καί τήν ἄρση τῆς προστασίας.

Λιγότερο ἐντυπωσιακή ἀλλά περισσότερο σταδιακή καί ἐξισορροπη-

μένη ὑπῆρξε ἡ ἐκβιομηχάνιση τῆς Γαλλίας· τόσο ἐξισορροπημένη καί σταδιακή, ὥστε νά δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση στούς σύγχρονους παρατηρητές ὅτι ἡ χώρα δέν ἐπρόκειτο ποτέ νά ἐκβιομηχανισθεῖ. Σοβαροί ἀνασταλτικοί παράγοντες ἦσαν οἱ μεγάλες ἀποστάσεις καί συνεπῶς τό ὑψηλό κόστος μεταφορᾶς, καθώς καί ἡ ἀνεπάρκεια γαιάνθρακα πού ὑποχρέωνε τή χώρα νά εἰσάγει σημαντικές ποσότητες αὐτοῦ τοῦ ὀρυκτοῦ ἀπό τό ἐξωτερικό. Ὁ ἐγχώριος γαιάνθρακας βρισκόταν μακριά ἀπό τά κοιτάσματα σιδήρου καί ἦταν συνήθως ἀκατάλληλος γιά τήν ἐπεξεργασία τοῦ σιδηρομεταλλεύματος. Ἐξηγεῖται ἔτσι ἡ χρήση ξυλάνθρακα σέ πολλές βιομηχανίες τῆς Γαλλίας, ὅταν ἡ χρήση του εἶχε πρό πολλοῦ ἐγκαταλειφθεῖ στό Βέλγιο. Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ξυλάνθρακα ἀπό τό γαιάνθρακα ὁλοκληρώθηκε τελικά στή δεκαετία τοῦ 1860. Βραδεία ὑπῆρξε καί ἡ ἀντικατάσταση παλαιῶν μεθόδων παραγωγῆς ἀπό νέες καί στήν κλωστοϋφαντουργία, ἰδιαίτερα στήν ἐριουργία, μέ συνέπεια τόν βραδύ ρυθμό αὐξήσεως τῆς παραγωγῆς στόν καίριο αὐτό τομέα.

Τή βραδύτητα ἀναπτύξεως σέ ὁρισμένους τομεῖς τῆς βιομηχανίας ἀντιστάθμιζε στή Γαλλία ἡ ἀνάπτυξη ὅλων τῶν τομέων τῆς οἰκονομίας, τόσο τῆς δευτερογενοῦς παραγωγῆς ὅσο καί τῆς πρωτογενοῦς. Ἦταν μιά ἀνάπτυξη πού δέν προκαλοῦσε οἰκονομικές καί κοινωνικές κρίσεις, ἐπειδή ἀποφεύγονταν ἀπότομες μετατοπίσεις κεφαλαίων καί ἀνθρώπινου δυναμικοῦ, ἀλλά καί δέν ἐνίσχυε τήν ἀνταγωνιστικότητα τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων τῆς χώρας στή διεθνή ἀγορά· μέ συνέπεια νά μή δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιά αὔξηση τῆς παραγωγῆς σέ ὁρισμένους τομεῖς, οἱ ὁποῖοι θά μποροῦσαν νά ἐπιταχύνουν τή γενική οἰκονομική ἀνάπτυξη. Ἡ μειωμένη ἀνταγωνιστικότητα διατηροῦσε τούς προστατευτικούς δασμούς καί αὐτοί μέ τή σειρά τους συντηροῦσαν ἀπηρχαιωμένες μεθόδους παραγωγῆς. Ὁ φαῦλος κύκλος τῆς μειωμένης ἀνταγωνιστικότητας καί τοῦ προστατευτισμοῦ ξεπεράσθηκε τελικά πρός τά μέσα τοῦ αἰώνα, ὅταν οἱ σιδηρόδρομοι δημιούργησαν τελικά τήν ἑνωμένη ἐσωτερική ἀγορά, ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν ἀπρόσκοπτη διακίνηση τῶν πρώτων ὑλῶν καί τῶν μεταποιημένων προϊόντων στό ἐσωτερικό, καί διευκόλυναν τό ἐξωτερικό ἐμπόριο.

Βραδύτερη καί δυσκολότερη ὑπῆρξε ἡ ἐκβιομηχάνιση τῶν γερμανικῶν χωρῶν. Ὁ πολιτικός καί, κατά συνέπεια, δασμολογικός κατακερματισμός ἦταν ἕνας ἀπό τούς κυριώτερους ἀνασταλτικούς παράγοντες. Σοβαρότατα προσκόμματα δημιουργοῦσε ἐπίσης ἡ ποικιλία τῆς νομοθεσίας στήν παραγωγή καί στήν ἐμπορία μεταποιημένων προϊόντων, ὄχι μόνο ἀπό χώρα σέ χώρα, ἀλλά ἀπό περιοχή σέ περιοχή. Οἱ μεσαιωνικές ἐπιβιώσεις στόν τομέα αὐτό ἦσαν περισσότερες καί ἰσχυρότερες ἀπό ἀνάλογες ἐπιβιώσεις στίς χῶρες πού ἐξετάσθηκαν ἤδη. Ἀκόμη, πολλές γερμανικές χῶρες φαίνονταν μόλις νά συνέρχονται ἀπό τίς συνέπειες τοῦ Τριακονταετοῦς

Πολέμου (1618-1648), ἰδιαίτερα ἀπό τήν δραστική μείωση τοῦ πληθυσμοῦ καί τήν καταστροφή ἔργων ὑποδομῆς πού προκάλεσε ὁ πόλεμος. Διάφορες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, ἰδιαίτερα κατά τήν περίοδο τῶν Ναπολεόντειων Πολέμων, δέν εἶχαν ὑλοποιηθεῖ ἀκόμη, στούς τομεῖς τουλάχιστο πού θά μποροῦσαν νά προκαλέσουν μιά γενικότερη ἀνανέωση τῶν μεθόδων παραγωγῆς. Στίς δεκαετίες πού ἀκολούθησαν ὅμως, ὁρισμένοι παράγοντες, οἰκονομικοί ὅσο καί κοινωνικοπολιτικοί, διευκόλυναν τήν ἐκβιομηχάνιση τῶν γερμανικῶν χωρῶν. Ὁ ρόλος τῆς Πρωσίας στή διαδικασία αὐτή ὑπῆρξε σημαντικός. Ἡ ἐπιδίωξη τῆς χώρας αὐτῆς νά ἐνισχύσει τήν πολιτική της θέση καί τήν ἐπιρροή της στίς ὑπόλοιπες γερμανικές χῶρες, ἰδιαίτερα μετά τίς ἐμπειρίες καί τά δεινά τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων, μέ στόχο τήν ἑνοποίηση τῆς Γερμανίας κάτω ἀπό τήν αἰγίδα της, ἐπέτεινε τίς προσπάθειες γιά τή δημιουργία τῶν συνθηκῶν ἐκείνων πού θεωρούνταν κατάλληλες γιά τήν οἰκονοική ἀνάπτυξη τῆς χώρας. Μέ τήν πρωτοβουλία τῆς Πρωσίας προωθήθηκε ἡ δασμολογική ἕνωση τῶν γερμανικῶν χωρῶν (Zollverein), πού εὐνόησε τίς ἐμπορικές συναλλαγές καί διευκόλυνε τίς ἐπικοινωνίες. Ὥς τά μέσα τοῦ αἰώνα ὁλοκληρώθηκε καί ἡ σιδηροδρομική σύνδεση τῶν κυριώτερων κέντρων, ἐμπορικῶν καί βιομηχανικῶν. Ὑπῆρξε ὅμως αὐτή ἡ περίοδος (1815-1850) προπαρασκευαστική γιά τίς ἑπόμενες δεκαετίες, ὄχι τόσο περίοδος ταχείας βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως. Ἡ βιομηχανική παραγωγή αὐξήθηκε, βέβαια, ἀλλά ὄχι μέ ρυθμό πού νά μπορεῖ νά χαρακτηρισθεῖ ἡ αὔξηση αὐτή ἐντυπωσιακή. Ἡ προσαρμογή τῆς γερμανικῆς βιομηχανίας στίς νέες μεθόδους παραγωγῆς δέν ἦταν ταχεία· ἦταν ὅμως σταθερή. Τά πρῶτα μεγάλα ἐργοστάσια ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους στή δεκαετία τοῦ 1840, ὅταν τό οἰκοτεχνικό σύστημα στήν ὑφαντουργία λειτουργοῦσε ἀκόμη ἀποδοτικά καί μέ βάση ἀγγλικά νήματα καί ἡ βαρειά βιομηχανία βασιζόταν σέ βελγικό ἤ ἀγγλικό σίδηρο. Τήν ἴδια ἐποχή ὅμως συντελέσθηκε ἡ συσσώρευση κεφαλαίων καί ἡ προετοιμασία τοῦ τεχνικοῦ προσωπικοῦ πού ἦταν ἀπαραίτητα γιά τή βιομηχανική ἀπογείωση τῶν γερμανικῶν χωρῶν.

Ὥς τά μέσα, λοιπόν, τοῦ αἰώνα, ἡ Γαλλία, τό Βέλγιο καί ἡ Γερμανία εἶχαν ἀπορροφήσει ἀρκετά στοιχεῖα ἀπό ἐκεῖνα πού συνήθως ταυτίζονται μέ τή Βιομηχανική Ἐπανάσταση. Γιά τίς ὑπόλοιπες χῶρες τῆς Εὐρώπης τά ἐπιτεύγματα τῆς ἐπαναστάσεως αὐτῆς, κατά κύριο λόγο τά ἐπιτεύγματα τῆς Ἀγγλίας, ἦσαν ἀκόμη ἀπλησίαστα. Μερικά χιλιόμετρα σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἐδῶ καί ἐκεῖ, ἐλάχιστα ἐργοστάσια σέ ὁρισμένες προηγμένες περιοχές, ἦσαν τά μόνα νέα τεχνολογικά ἐπιτεύγματα στήν ὑπόλοιπη ἠπειρωτική Εὐρώπη, καί αὐτά χάρη στίς πρωτοβουλίες κάποιας κυβερνήσεως. Ἔλειπαν οἱ παράγοντες ἐκεῖνοι πού ἦσαν ἀπαραίτητοι γιά τήν ἐκβιομηχάνιση τῶν διαφόρων χωρῶν: τά ἄφθονα κεφάλαια, οἱ ἐπαρκεῖς συγκοινωνίες, ἡ αὐξανόμενη ἀγοραστική δύναμη, ἡ ἀσφάλεια τῶν συναλ-

λαγῶν καί τῶν ἐπενδύσεων, ἡ ἀπρόσκοπτη λειτουργία τῆς ἀγορᾶς, τό ἀπαραίτητο τεχνικό προσωπικό, ὁ κατάλληλος κρατικός μηχανισμός καί οἱ κοινωνικές ἐκεῖνες ἀξίες πού εἶχαν στηρίξει τήν ἐκβιομηχάνιση τῆς Ἀγγλίας.

Ἀπό τίς ὑπανάπτυκτες εὐρωπαϊκές χῶρες, ἐκεῖνες πού ἔκαναν τά πρῶτα βιομηχανικά βήματα ὥς τά μέσα τοῦ αἰώνα ἦταν ἡ Βοημία καί ἡ Μοραβία, ἐπαρχίες τότε τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἁψβούργων, ἡ Ὁλλανδία καί ἡ Σκανδιναυία, τό Πεδεμόντιο καί σέ μικρότερο βαθμό οἱ ἄλλες χῶρες τῆς βόρειας Ἰταλίας, καθώς καί ἡ Ἑλβετία. Ἀκολουθοῦσαν οἱ χῶρες τῆς Ἰβηρικῆς χερσονήσου, τά Βαλκάνια, ἡ Πολωνία καί ἡ Οὐγγαρία. Οἱ χῶρες τῆς τελευταίας κατηγορίας βρίσκονταν ἀκόμη πολλές δεκαετίες πίσω, ἀπό τήν ἄποψη τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως, καί ἔμελλαν ν' ἀκολουθοῦν στό ἑξῆς τίς χῶρες τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης, πού ἀποτέλεσαν ἔκτοτε καί ἐπί ἕναν αἰώνα τό οἰκονομικό, πολιτιστικό καί πολιτικό κέντρο τῆς ἠπείρου καί τοῦ κόσμου γενικά.

Τήν ἐποχή αὐτή, μόνο τό ἕνα τέταρτο τοῦ ἐργατικου δυναμικοῦ (ἄρρενες) τῆς Βρεταννίας ἦταν ἀπασχολημένο στήν ἀγροτική οἰκονομία, ἐνῶ τοῦ Βελγίου τό μισό. Ἡ Γερμανία εἶχε νά ἐπιδείξει ἀνάλογο ποσοστό (ἕνα δεύτερο) κατά τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰώνα, ἐνῶ ἡ Γαλλία μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ὅπως θά φανεῖ ἀλλοῦ. Τήν ἴδια ἐποχή, ὁ μισός πληθυσμός τῆς Ἀγγλίας ζοῦσε σέ πόλεις, ἐνῶ στή Γαλλία καί στή Γερμανία ὁ ἀστικός πληθυσμός δέν ξεπερνοῦσε τό ἕνα τέταρτο τοῦ συνόλου. Ἀκόμη μικρότερα ποσοστά ἀστικοῦ πληθυσμοῦ καί βιομηχανικοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ εἶχαν νά ἐπιδείξουν οἱ ὑπόλοιπες χῶρες τῆς ἠπείρου.

Ἡ καθυστέρηση τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως τῶν περισσοτέρων χωρῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης ὀφειλόταν κατά κύριο λόγο, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, στήν ἔλλειψη τῶν συνθηκῶν ἐκείνων καί τῶν παραγόντων πού εἶχαν συντελέσει στήν ἐκβιομηχάνιση τῆς Ἀγγλίας· ὀφειλόταν ὅμως, ὥς ἕνα σημεῖο, καί στίς ἐπιπτώσεις τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως τῆς Ἀγγλίας. Σέ ὁρισμένους τομεῖς, ἰδιαίτερα στήν ὑφαντουργία καί στή μεταλλουργία, τ' ἀντίστοιχα φθηνά ἀγγλικά προϊόντα, τά νήματα καί ὁ σίδηρος, συνέβαλαν στήν διατήρηση καί περαιτέρω ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς, χωρίς τήν εἰσαγωγή νέων μεθόδων μεταποιήσεως, ἀλλά μέ τήν αὔξηση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Διάφορα ἐπαγγέλματα εὐνοήθηκαν ἀπό τήν αὐξανόμενη συρροή τοῦ δημογραφικοῦ πλεονάσματος στίς πόλεις. Οἱ κυβερνήσεις τῶν ὑπανάπτυκτων χωρῶν, ἐξάλλου, ἀπέβλεπαν κυρίως στήν αὔξηση τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, ὄχι τόσο στήν ἐκβιομηχάνιση, ἡ ὁποία ἀπαιτοῦσε ἐπενδύσεις κεφαλαίων πού δέν διέθεταν οὔτε μποροῦσαν νά προσελκύσουν. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση καί τά νέα βιομηχανικά προϊόντα, πού προέρχονταν ἀπό τήν Ἀγγλία καί τίς ἄλλες

χῶρες τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης, συντελοῦσαν μακροπρόθεσμα στή γενικότερη οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς ἠπείρου καί ἀργότερα τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου, ὄχι ὅμως καί στήν ἄμεση ἐκβιομηχάνισή τους, ἐπειδή ἡ προσφορά φθηνῶν βιομηχανικῶν προϊόντων κάθε εἴδους εὐνοοῦσε τήν ἀνάπτυξη ὁρισμένων βιοτεχνικῶν κλάδων, πού δέν ἀπαιτοῦσαν βαρύ ἐργοστασιακό ἐξοπλισμό, καθώς καί τομέων τῆς πρωτογενοῦς παραγωγῆς. Ὡστόσο, ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση εἶχε τούτη τήν γενικότερη συνέπεια: Σέ διάστημα τριῶν γενεῶν, ἡ παραγωγική δυνατότητα τοῦ Δυτικοῦ ἀνθρώπου αὐξήθηκε ὅσο δέν εἶχε αὐξηθεῖ τά προηγούμενα δέκα χιλιάδες χρόνια, καί ἡ ζωή του ἄλλαξε ριζικά καί τελεσίδικα.

11. Βιβλιογραφία.

Ashton, T.S. *The Industrial Revolution, 1760-1830* (Λονδίνο, 1948).

Benaerts, P., *Les Origines de la grande industrie allemande* (Παρίσι, 1933).

Clapham, J.H. *The Economic Development of France and Germany, 1815-1914.* (Καίμπριτζ, 1936[4]).

Clark, G.N., *The Idea of the Industrial Revolution* (Γλασκώβη, 1953).

Dean, Phyllis, *The First Industrial Revolution* (Καίμπριτζ, 1965).

Gayer, A.W., W.W. Rostow καί A.J. Schwartz, *Growth and Fluctuation of the British Economy, 1790-1850,* 2 τόμ. (Ὀξφόρδη, 1953).

Hammond, J.L. καί B., *The Skilled Labourer, 1760-1832* (Λονδίνο, 1919).

Hendenson, W.O, *Britain and Industrial Eyrope, 1750-1870* (Λίβερπουλ, 1954).

Landes, D.S., *The Unbound Prometeheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Καίμπριτζ, 1969).

Rostow, W.W., *British Economy of the Nineteenth Century* (Ὀξφόρδη, 1948).

Toynbee, Arnold, *Lectures on the Industrial Revolution in England* (Λονδίνο, 1884).

Δ. Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ (1815-1848)

1. *Πολιτικές δυνάμεις καί θεσμοί*

Τό συνέδριο εἰρήνης τῆς Βιέννης, τό 1815, πού τερμάτισε τούς Ναπολεόντειους Πολέμους, προσέδωσε στό ἔτος συγκλήσεώς του, ὅπως ἄλλωστε κάθε ἀνάλογο συνέδριο πρίν καί μετά ἀπ' αὐτό, τήν ἰδιότητα σταθμοῦ στήν ἱστορία. Ἀλλά οἱ πόλεμοι, ὅπως εἶναι γνωστό, προκαλοῦν ἤ ἐπιταχύνουν ἐξελίξεις καί ἀλλαγές πού δέν σταματοῦν μέ τόν τερματισμό τῶν πολέμων, ἀλλά συνεχίζονται στίς ἑπόμενες γενιές. Ἡ κληρονομιά τῶν πολέμων, καθώς καί τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως πού εἶχε ξεσπάσει τό 1789 καί εἶχε συγκλονίσει τήν Εὐρώπη ἐπί μιά ὁλόκληρη γενιά, ἦταν διαφορετική ἀπό χώρα σέ χώρα· ὅπως διαφορετική ἦταν καί ἡ ἀντιμετώπιση αὐτῆς τῆς κληρονομιᾶς ἀπό τούς διάφορους λαούς καί τίς κυβερνήσεις τους. Διαφορετικαός ἦταν ἐπίσης καί ὁ ἀντίκτυπος τῶν συγκλονιστικῶν γεγονότων ἀπό χώρα σέ χώρα, ὅπως διαφορετικές ἦσαν καί οἱ συνέπειές τους. Σέ μερικές χῶρες, ἐκρηκτικές πολιτικές καί κοινωνικές ἐξελίξεις καί ἀναστατώσεις εἶχαν ἤδη σημειωθεῖ, ἀλλοῦ πρώϊμα καί ἀλλοῦ σχετικά ὄψιμα, ἐνῶ σέ ἄλλες ἔμελλαν νά ἐκδηλωθοῦν σύντομα. Γενικά, ὑπῆρχε στήν Εὐρώπη τήν ἐποχή αὐτή μιά τεταμένη ἀτμόσφαιρα, ἀπόρροια ἑνός ἔκδηλου ἤ λανθάνοντος ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα στίς δυνάμεις τῆς συνέχειας ἀπό τό ἕνα μέρος καί τῆς ἀλλαγῆς ἀπό τό ἄλλο· δυνάμεις πού ἀντιπροσώπευαν τή συντήρηση καί τήν πρόοδο ἀντίστοιχα. Οἱ πρῶτες περιλάμβαναν τούς θεσμούς τῆς μοναρχίας, τῆς ἐκκλησίας καί τῆς γαιοκτητικῆς ἀριστοκρατίας, καθώς καί τήν ἐπιθυμία γιά εἰρήνη καί σταθερότητα, ὕστερα ἀπό ἕνα ὁλόκληρο τέταρτο αἰώνα ἐπαναστατικῆς ἀναστατώσεως καί πολέμου. Οἱ δεύτερες περιλάμβαναν τόν ἐθνικισμό καί τίς πολιτικές ἰδέες πού εἶχαν σπαρεῖ καί καρποφορήσει κατά τή διάρκεια τῶν ἐπαναστατικῶν γεγονότων. Ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στίς ἀντίρροπες αὐτές δυνάμεις ἔμελλε νά κυριαρχήσει στά χρόνια πού ἀκολούθησαν τήν ἥττα τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας ἀπό τίς συνασπισμένες μοναρχικές δυνάμεις τῆς Εὐρώπης.

Ἡ κόπωση καί ἐξάντληση ἀπό τή μεγάλη πολεμική περιπέτεια, καθώς καί ὁ φόβος πολεμικῆς ὑποτροπῆς, καθιστοῦσαν τίς κυβερνήσεις τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ἰδιαίτερα προσεκτικές στήν ἄσκηση τῆς ἐξωτερικῆς τους πολιτικῆς. Τό δέος τοῦ πολέμου, καθώς καί τό φάσμα τῆς

ἐπαναστάσεως, δημιούργησαν τίς προϋποθέσεις γιά τή μακρόχρονη εἰρήνη πού ἀκολούθησε. Οἱ κυβερνήσεις τῶν μεγάλων δυνάμεων συμφωνοῦσαν στήν ἀπόφασή τους ν᾽ ἀποτρέψουν τόν πόλεμο διατηρῶντας μιά ἰσορροπία ἰσχύος ἀνάμεσά τους καί στηρίζοντας ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπό τό κοινωνικό οἰκοδόμημα ὕστερα ἀπό τά ἐπαναστατικά πλήγματα κατά τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος.

Ἡ ἐπαναστατική πολεμική περίοδος πού τερματίσθηκε τό 1815, κληροδότησε στήν περίοδο πού ἀκολούθησε, μαζί μέ τά προβλήματα, τούς φόβους καί τίς ἐλπίδες, καί τήν πολιτική ὁρολογία γιά τήν ἀνάλυση καί ἑρμηνεία τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν ἐξελίξεων· ὁρολογία ὅμως πού δημιουργεῖ προβλήματα ἑρμηνευτικῆς προσεγγίσεως τῶν ἐξελίξεων καί τῶν δυνάμεων. Γιά παράδειγμα, ἡ τυχαία τοποθέτηση τῶν ἐπαναστατικῶν ὁμάδων στό χῶρο τῆς Συνελεύσεως τοῦ 1792 κληροδότησε τίς ὀνομασίες «ἀριστερά» καί «δεξιά», ὡς πρός τίς διαιρέσεις τοῦ πολιτικοῦ φάσματος. Ἡ εἰκόνα, ὡστόσο, πού δημιουργεῖται ἀπό τήν ἁπλουστευτική αὐτή ὁρολογία καί πού προδιέγραψε ὄχι μόνο τή μορφή τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων ἀλλά κάποτε καί τήν οὐσία τους, δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα τῶν πολιτικῶν καταστάσεων καί ἐξελίξεων, πού χαρακτηρίζονταν ἀπό περισσότερο δυσδιάκριτες διαβαθμίσεις καί ἐπικαλύψεις ἀνάμεσα στά δύο ἄκρα, τό ἀντιδραστικό καί συντηρητικό ἀπό τό ἕνα μέρος καί τό φιλελεύθερο καί ριζοσπαστικό ἀπό τό ἄλλο. Αὐτοί καί ἄλλοι ὅροι πού διαμορφώθηκαν κατά τήν Ἐπανάσταση καί τήν περίοδο πού ἀκολούθησε καί υἱοθετήθηκαν ἀπό τούς συγχρόνους, δημιουργοῦν προβλήματα στήν ἱστορική ἀνάλυση, ἀφενός γιατί εἶχαν διαφορετικό περιεχόμενο ἀπό χώρα σέ χώρα καί ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή καί ἀφετέρου γιατί δέν ἀνταποκρίνονται στίς σημερινές ἀπαιτήσεις προσεγγίσεως καί ἀναλύσεως τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων. Οἱ ὀπαδοί τῶν ἀγγλικῶν πολιτικῶν θεσμῶν στήν Πρωσία τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα ἤ στή Γαλλία τῆς δεύτερης δεκαετίας τοῦ ἴδιου αἰώνα ἦσαν μετριοπαθεῖς φιλελεύθεροι καί βρίσκονταν ἀρκετά πιό δεξιά ἀπό τούς ριζοσπάστες ὀπαδούς τῶν κηρυγμάτων τοῦ Ροβεσπιέρου καί τοῦ ἀβασίλευτου πολιτεύματος, τούς «ρεπουμπλικανούς», ὅπως ἐπικράτησε νά ὀνομάζονται. Στή Ρωσία καί στήν Ἱσπανία, πού δέν διέθεταν ἀντιπροσωπευτικούς θεσμούς καί ἦσαν οἰκονομικά ὑπανάπτυκτες καί κοινωνικά ὀπισθοδρομικές, τά φιλελεύθερα ἰδεώδη ἀντιμετωπίζονταν ὡς ξένα καί ἐξωτικά φυτά ἀπό τούς ριζοσπάστες τῶν χωρῶν αὐτῶν, πού στρέφονταν συχνά σέ σχήματα κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ὀργανώσεως παρωχημένων ἐποχῶν. Ἡ Βρεταννία πού διέθετε τήν πιό φιλελεύθερη κοινωνία στήν Εὐρώπη, εἶχε νά ἐπιδείξει ποικίλες ριζοσπαστικές τάσεις, ὄχι μόνο στόν πολιτικό τομέα ἀλλά καί στόν ἐκκλησιαστικό-θρησκευτικό, καθώς καί στόν οἰκονομικοκοινωνικό. Ὡστόσο, οἱ τάσεις αὐτές θά φαίνονταν στούς Βρεταννούς ριζοσπάστες ἕναν αἰώνα

ἀργότερα ἀπελπιστικά συντηρητικές.

Οὔτε ὅμως ὁ ριζοσπαστισμός οὔτε ὁ συντηρητισμός δημιουργοῦν τόσα προβλήματα στήν προσέγγιση καί ἀνάλυση τῶν πολιτικῶν ρευμάτων καί ἐξελίξεων ὅσα ὁ φιλελευθερισμός. Δέν ὑπῆρχε τήν ἐποχή —οὔτε ἄλλωστε ὑπάρχει σήμερα— συναίνεση ὡς πρός τό περιεχόμενο τοῦ ὅρου ἐλευθερία. Ἕνας φιλελεύθερος στόν οἰκονομικό τομέα μποροῦσε κάλλιστα νά εἶναι ριζοσπαστικός ἤ συντηρητικός ὡς πρός τίς πολιτικές του ἐπιλογές καί πεποιθήσεις. Μολονότι οἱ περισσότεροι φιλελεύθεροι θεωροῦσαν ἀπολύτως ἀπαραίτητη τήν ὕπαρξη συντάγματος γιά τόν περιορισμό τῶν ἐξουσιῶν τοῦ μονάρχη καί τήν κατοχύρωση τῶν θεμελιακῶν δικαιωμάτων καί ἐλευθεριῶν τοῦ λαοῦ, ὑπῆρχαν πολλοί πού ὑποστήριζαν τόν δραστικό περιορισμό τοῦ ρόλου πού ἔπαιζε τό κράτος, ἐνῶ ἄλλοι ὑποστήριζαν τό ἀντίθετο. Κοινά χαρακτηριστικά τῶν φιλελευθέρων τῆς ἐποχῆς θά πρέπει ἴσως ν' ἀναζητηθοῦν ὄχι τόσο σέ προγράμματα ὅσο στήν γενικότερη πολιτική συμπεριφορά τους, καθώς καί στίς συχνές καί φανατικές συμμαχίες ριζοσπαστῶν καί συντηρητικῶν πού οἱ ἴδιοι προκαλοῦσαν μέ τίς πολιτικές πεποιθήσεις τους ἤ, σωστότερα, αὐτές πού οἱ ἀντίπαλοί τους ἔσπευδαν νά τούς ἀποδώσουν.

Ἡ Βρεταννία, ἀπό τήν ἄποψη τῶν πολιτικῶν θεσμῶν καί ἐξελίξεων τήν ἐποχή αὐτή, προσφέρεται ἴσως περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη εὐρωπαϊκή χώρα γιά μιά ἐξέταση τῶν διαφόρων μεταπολεμικῶν ρευμάτων, ἐξαιτίας τῆς σχετικά μεγαλύτερης σταθερότητας τῶν θεσμῶν της. Ἡ χώρα φαινόταν νά ἐκτιμάει ἰδιαίτερα τήν πολιτική της παράδοση, πού ἐκτεινόταν στό παρελθόν χωρίς διακοπή, τουλάχιστο στήν Ἔνδοξη Ἐπανάσταση τοῦ 1688, πού περιόρισε δραστικά καί τελεσίδικα τίς ἐξουσίες τοῦ μονάρχη πρός ὄφελος τοῦ κοινοβουλίου, καί πού οἱ καταβολές της ἀνάγονται σέ ἀκόμη προγενέστερες ἐποχές καί ἐξελίξεις. Τό βρεταννικό πολιτικό σύστημα ἐξισορροποῦσε τούς διάφορους φορεῖς τῆς ἐξουσίας καί ἐξασφάλιζε τήν ἐλευθερία· αὐτά τουλάχιστον πίστευαν οἱ ὑποστηρικτές τοῦ συστήματος. Ἡ ἰσορροπία, ὡστόσο, ἦταν ἰσορροποία ἀνάμεσα στόν μονάρχη καί σ' ἕνα κάθε ἄλλο παρά ἀντιπροσωπευτικό κοινοβούλιο· ἐνῶ ἡ ἐλευθερία ποίκιλλε ἀνάλογα μέ τό εἰσόδημα κάποιου καί τήν κοινωνική του θέση καί σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ἦταν ἁπλό σχῆμα λόγου. Τόσο ἡ κεντρική κυβέρνηση ὅσο καί ἡ τοπική αὐτοδιοίκηση βρίσκονταν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο μιᾶς πανίσχυρης ὀλιγαρχίας, πού ἀναπαραγόταν μέσα ἀπό τίς κυβερνητικές καί οἰκονομικές δραστηριότητες. Ἡ κρατική μηχανή, μολονότι εἶχε ἀρχίσει ν' ἀνανεώνεται κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν πολεμικῶν ἀναγκῶν, ἦταν δυσκίνητη καί ἀνεπαρκής. Στήν ἐπαρχία κυριαρχοῦσε κατά κύριο λόγο ἡ γαιοκτητική ἀριστοκρατία καί κατά δεύτερο ὁ κλῆρος, σ' ἕνα πλαίσιο κοινωνικῶν σχέσεων καί ὑποχρεώσεων περισσότερο μεσαιωνικό

παρά νεώτερο. Ἡ Βρεταννία τῶν νεωτέρων χρόνων βρισκόταν στήν πόλη, ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ ἀστική τάξη καί ἰδιαίτερα οἱ ἔμποροι καί οἱ βιομήχανοι.

Μολονότι δέν ἔλειπαν οἱ πολιτικές ταραχές, γενικά φαινόταν νά ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη ὅτι οἱ Βρεταννοί ἔπρεπε νά εἶναι εὐχαριστημένοι πού ἡ χώρα τους εἶχε ἀποφύγει τά δεινά καί τίς ἀναστατώσεις τῆς πρόσφατης ἐπαναστάσεως πού εἶχε συγκλονίσει τήν ἠπειρωτική Εὐρώπη. Ἐπρόκειτο γιά στάση πού εὐνοοῦσε τίς μεταρρυθμίσεις ὡς ἀσφαλιστική δικλείδα ἐναντίων τοῦ κινδύνου ἐπαναστατικῶν ἀναστατώσεων. Ἄλλωστε, οἱ σποραδικές ταραχές τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στήν Βρεταννία ἦσαν ἐντελῶς ἀκίνδυνες γιά τό καθεστώςς. Ἡ ἄρχουσα τάξη, μάλιστα, αἰσθανόταν τόσο ἰσχυρή καί ἀκλόνητη στήν ἐξουσία, ὥστε νά ἐξασφαλίσει τό 1815 τήν ψήφιση ἀπό τό κοινοβούλιο (πού ἐλεγχόταν ἀπό τούς γαιοκτήμονες) ἑνός νόμου, τοῦ περίφημου Νόμου περί Δημητριακῶν (Corn Law), πού ἀπαγόρευε τήν εἰσαγωγή δημητριακῶν στήν χώρα ἀπό τό ἐξωτερικό, πρός ὄφελος βέβαια τῶν γαιοκτημόνων σιτοπαραγωγῶν καί σέ βάρος τῶν κατώτερων τάξεων, καί τόν ἑπόμενο χρόνο τήν κατάργηση τοῦ φόρου εἰσοδήματος, πού ἀνάγκασε τήν κυβέρνηση, προκειμένου νά ἰσοσκελίσει τόν προϋπολογισμό, ν' αὐξήσει τήν ἔμμεση φορολογία. Ταυτόχρονα, οἱ ἀπαιτήσεις τῶν ἐργατῶν γιά προστασία τῆς ἐργασίας καί τοῦ ἡμερομισθίου τους ἀπό τίς στρατιές τῶν ἀνειδίκευτων ἐργατῶν πού εἰσέβαλλαν στίς πόλεις ἔμειναν χωρίς ἱκανοποίηση.

Οἱ κοινωνικές ταραχές, ἐξάλλου, ἦσαν καταδικασμένες σέ ἀποτυχία καί ἀπό τόν ἴδιο τόν χαρακτήρα τους. Οἱ περισσότερες ἐκδηλώνονταν σπασμωδικά καί ὡς συνέπεια συνήθως κακῆς σοδειᾶς πού ἀνέβαζε τήν τιμή τοῦ ψωμιοῦ, ὅπως ἔγινε τό 1816, τό 1817 καί τό 1819. Ἀρκετές ἀπό τίς ταραχές αὐτές ἀνῆκαν σέ μιά παράδοση πού οἱ καταβολές της βρίσκονταν στόν κόσμο τοῦ Μεσαίωνα. Τά αἰτήματα ἀναφέρονταν σχεδόν κατά κανόνα —ὅπως ἄλλωστε θά ἔπρεπε ν' ἀναμένεται σέ ἀνάλογες ταραχές— σέ δικαιώματα περασμένων ἐποχῶν. Μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, οἱ κοινωνικές ταραχές διοχετεύονταν ἀπό τήν πολιτική ἡγεσία πρός κοινοβουλευτικές κατευθύνσεις, γιά ν' ἀποτελέσουν τελικά πρόσθετη πίεση γιά μεταρρυθμίσεις. Μιά τέτοια ἐξαίρεση, ἡ πιό δραματική χωρίς ἀμφιβολία, ἦταν ἡ«Σφαγή τοῦ Πήτερλου» (Peterloo Massacre, εἰρωνική ἀναφορά στό Βατερλώ), τόν Αὔγουστο τοῦ 1819, στόν Σαίντ Πήτερς Φίλντς τοῦ Μάντσεστερ, ὅταν οἱ τοπικές ἀρχές προσπάθησαν νά συλλάβουν ἕναν διάσημο ριζοσπάστη ρήτορα, τόν Ἐρρίκο Χάντ (Henry Hunt), πού μιλοῦσε σέ συγκέντρωση ἐργατῶν, καί προκάλεσαν συμπλοκή τῆς τοπικῆς ἐθνοφυλακῆς μέ τούς ἐργάτες πού ὁδήγησε στόν θάνατο ἕντεκα ἀτόμων καί τόν τραυματισμό ἑκατοντάδων ἄλλων. Τό ἐπεισόδιο προκάλεσε τήν ὀργή τῆς κοινῆς γνώμης

καί ἰδιαίτερα τῶν φιλελευθέρων, πού καταδίκασαν τήν ἐνέργεια τῶν ἀρχῶν καί τήν ἑρμήνευσαν ὡς προσπάθεια ὑπονομεύσεως τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ λαοῦ. Δέν ἐπρόκειτο ὅμως στήν πραγματικότητα παρά γιά ἐκδήλωση τῆς θλιβερῆς ἀνεπάρκειας τῶν ἀρχῶν στήν ἐπιβολή τοῦ νόμου, χωρίς τήν πρόκληση τέτοιων ἐπεισοδίων. Λίγο μετά τό αἱματηρό ἐπεισόδιο, ἡ κυβέρνηση περιόρισε, μέ εἰδική νομοθεσία, τόν ρόλο τῆς ἐθνοφυλακῆς καί ἀπαγόρευσε (προσωρινά) τό δικαίωμα τῆς ὁπλοφορίας· ταυτόχρονα, ὅμως, καθόρισε τήν διαδικασία συγκλήσεως δημόσιων συγκεντρώσεων καί ἐπέβαλε πρόσθετους περιορισμούς στήν ἐλευθερία τοῦ τύπου. Στίς ἀρχές τῆς ἑπόμενης δεκαετίας ἡ λαϊκή δυσαρέσκεια στράφηκε ἐναντίον τοῦ νέου βασιλιᾶ, τοῦ Γεωργίου Δ΄, ὁ ὁποῖος διαδέχθηκε τό 1820 τόν Γεώργιο Γ΄, ἀλλά γιά ζητήματα πού εἶχαν σχέση μέ τήν προσωπικότητα καί τά οἰκογενειακά τοῦ νέου βασιλιᾶ, ὄχι μέ πολιτικά ἤ κοινωνικά αἴτια.

Στό ἄλλο ἄκρο, ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἐξελίξεως τῶν κοινοβουλευτικῶν-συνταγματικῶν θεσμῶν, βρισκόταν ἡ Ρωσία, ὅπου ὁ καθοριστικός παράγοντας τῆς πολιτικῆς ζωῆς ἦταν μιά ἰσχυρή ἀπολυταρχική παράδοση, στό πλαίσιο θεσμῶν πού φαίνονταν νά μή μποροῦν νά προσαρμοστοῦν στούς νέους καιρούς. Μιά πρώτη προσπάθεια πρός τήν κατεύθυνση τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν ἔγινε ἀπό τόν τσάρο Ἀλέξανδρο Α΄ τό 1815, ὅταν δόθηκε στούς Πολωνούς, πού ἡ χώρα τους ἀποτελοῦσε ἐπαρχία τῆς Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας, ἕνα φιλελεύθερο σύνταγμα, τό ὁποῖο ὅμως ἔμεινε οὐσιαστικά ἀνεφάρμοστο, ἐπειδή πάνω ἀπό τούς ἐκλεγμένους ἀντιπροσώπους βρισκόταν ἕνας αὐτοκρατορικός ἐπιθεωρητής καί ὁ ἀδελφός τοῦ τσάρου μεγάλος δούκας Κωνσταντίνος· μέ συνέπεια νά δυναμώσει ἀκόμα πιό πολύ τό ἐθνικιστικό κίνημα ἀνάμεσα στούς Πολωνούς εὐγενεῖς καί λογίους, πού στήν ἀρχή εἶχαν ἐκδηλώσει τήν προτίμησή τους γιά τούς Ρώσους ἀντί τῶν Αὐστριακῶν ἤ τῶν Πρώσων. Τό πολωνικό συνταγματικό πείραμα προσπάθησε νά ἐφαρμόσει ὁ τσάρος καί στήν Ρωσία τό 1819, ὅταν ἀνέθεσε νά συνταχθεῖ μυστικά ἕνας καταστατικός χάρτης γιά τούς Ρώσους· ὁ ὁποῖος ὅμως δέν ἐφαρμόσθηκε ποτέ. Πολύ πιθανόν, ἡ προσπάθεια αὐτή ν᾽ ἀποτελοῦσε μέρος μιᾶς γενικότερης προσπάθειας τοῦ τσάρου πού ἀποσκοποῦσε νά καταστήσει τό ἀπολυταρχικό οἰκοδόμημα περισσότερο λειτουργικό καί ἀποδοτικό. Οἱ ἀντιδραστικές τάσεις τοῦ ἀμφιλεγόμενου τσάρου, ὅμως, ἐξουδετέρωσαν τίς φιλανθρωπικές-φιλελεύθερες τάσεις πού συνδέονταν ἐπίσης μέ τήν ἵδρυση πολλῶν σχολείων κατά τό βρεταννικό ἐκπαιδευτικό πρότυπο ἀλληλοδιδακτικοῦ σχολείου, καθώς καί τήν ἵδρυση, πάλι κατά τό βρετανικό πρότυπο, τῆς Ἑταιρίας τῆς Βίβλου (1812), πού ἐπιμελήθηκε τήν ἔκδοση μεταφράσεως τῆς Βίβλου στά ρωσικά. Τά φιλελεύθερα αὐτά ἀνοίγματα, ἄλλωστε, συνδέονταν μέ συγκεκριμένα πρόσωπα τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ τσάρου, πού συνήθως δέν διαρκοῦσε πολύ,

καθώς καί μέ τίς διαθέσεις τῆς πανίσχυρης ρωσικῆς ἐκκλησίας.

Φιλελεύθερες προσπάθειες σέ ἄλλους τομεῖς δέν εἶχαν καλύτερη τύχη ἀπό τό σύνταγμα. Ἀνάμεσα στό 1811 καί τό 1819 ἔγινε προσπάθεια ν᾽ ἀντιμετωπισθεῖ ἕνα ἀπό τά δυσκολότερα καί σοβαρότερα προβλήματα τῆς Ρωσίας, τό πρόβλημα τῶν δουλοπαροίκων. Ἐλευθερώθηκαν κατά τήν περίοδο αὐτή δουλοπάροικοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Βαλτικῆς, ἀλλά ἡ ἀπελευθέρωση δέν συνοδεύτηκε ἀπό τήν ἀπαιτούμενη προικοδότηση μέ τίς ἀπαραίτητες γαῖες, μέ συνέπεια νά ἐπιδεινωθεῖ ἡ κατάσταση τῶν ἀπελευθέρων, οἱ ὁποῖοι βρέθηκαν βέβαια χωρίς φεουδαλικές ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στούς γαιοκτήμονες καί πρώην κυρίους τους, ἀλλά καί χωρίς καμιά προστασία ἤ δικαιώματα πάνω στίς γαῖες πού καλλιεργοῦσαν ὥς τότε. Ἡ περιορισμένη ἀπελευθέρωση δουλοπαροίκων, πού φαίνεται πώς ἀναμενόταν ν᾽ ἀποτελέσει προηγούμενο καί νά ἐπεκταθεῖ σ᾽ ὁλόκληρη τήν αὐτοκρατορία, ἔμεινε, ὅπως καί τό πολωνικό συνταγματικό πείραμα, χωρίς συνέχεια· ἐπειδή, τό μόνο ἀποτέλεσμα τῆς ἀπελευθερώσεως ἦταν ν᾽ αὐξηθοῦν οἱ ὀρδές τῶν ἀνέργων, ἀνερμάτιστων και φαυλόβιων στοιχείων πού λυμαίνονταν τήν ὕπαιθρο. Ἀρχιτέκτοντας τοῦ μέτρου ἦταν ὁ πρίγκηπας Ἀράκτσεφ, σύμβουλος καί φίλος τοῦ τσάρου.

Ἄλλο ἀκόμη πιό φιλόδοξο μέτρο τοῦ Ἀράκτσεφ ἦταν ἡ δημιουργία στρατιωτικῶν ἀποικιῶν στά χωριά τῶν δουλοπαροίκων. Τό μέτρο ἀπέβλεπε στήν ἐντατικότερη καί ἀποδοτικότερη καλλιέργεια τῆς γῆς καί στήν ἀναζωογόνηση τῆς ὑπαίθρου γενικά μέ τήν παρουσία στοιχείων —τῶν στρατιωτῶν— πού ἀναμένονταν ν᾽ ἀποτελέσουν φορεῖς προόδου καί πολιτισμοῦ, καθώς καί στήν ἐξοικονόμηση πολύτιμων πόρων πού ἀναμενόταν νά ἐξασφαλίσει ἡ αὐτοσυντήρηση τῶν στρατιωτῶν. Ἀλλά καί αὐτό τό μέτρο ἀπέτυχε, ἐπειδή οἱ στρατιῶτες ἀπέφευγαν τήν ἐργασία στούς ἀγρούς καί προσπαθοῦσαν νά ζήσουν εἰς βάρος τῶν δουλοπαροίκων, ἐπιτείνοντας ἔτσι τήν ἐκμετάλλευση καί τά δεινά τῶν τελευταίων, ἀλλά καί γιά τόν λόγο ὅτι οἱ στρατιωτικές ἀσκήσεις, πού προέβλεπε τό μέτρο, κάθε ἄλλο παρά εὐπρόσδεκτες ἦσαν στούς δουλοπαροίκους. Τό μέτρο, ἐξάλλου, ὑπονομεύθηκε καί ἀπό τούς γαιοκτήμονες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὑποχρεωθεῖ νά προσφέρουν τίς ἀπαραίτητες γαῖες ἀντί μηδαμινῆς ἀποζημιώσεως.

Ἡ ρωσική μοναρχία, ὡστόσο, δέν κινδύνευε ἀπό τήν ἀποτυχία τέτοιων μέτρων, ἐπειδή ἔλειπαν οἱ προϋποθέσεις ἐκεῖνες πού θά διευκόλυναν τήν ἐκδήλωση τῆς δυσαρέσκειας καί θά κινοῦσαν τήν δυσκίνητη μάζα τῶν χωρικῶν. Στήν Ρωσία δέν ὑπῆρχε παράδοση διαμαρτυρίας, οὔτε δίαυλοι γιά τήν διοχέτευση τῆς διαμαρτυρίας πρός ἀνατρεπτικές κατευθύνσεις. Ὁποιαδήποτε ἀντίδραση ἐναντίον τοῦ ἀπολυταρχικοῦ οἰκοδομήματος κατά τά τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξάνδρου προῆλθε ἀπό τίς τάξεις τῶν νεαρῶν ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ. Οἱ νεαροί αὐτοί γόνοι τῶν

ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν εἶχαν ἔλθει σ᾽ ἐπαφή, κατά τήν διάρκεια τῶν Ναπολεόντειων Πολέμων, μέ τίς προοδευτικές ἰδέες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καί ἐπιθυμοῦσαν νά τίς ἐφαρμόσουν καί στήν χώρα τους. ᾽Αλλά ἡ ἀδυναμία ἐφαρμογῆς καί καρποφορίας τέτοιων ἰδεῶν στήν ρωσική κοινωνία, ἐξαιτίας κυρίως τῆς κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς ὑπαναπτύξεως, ἔστρεψε γρήγορα τούς φιλελεύθερους εὐγενεῖς ἀξιωματικούς πρός συνωμοτικές ἐνέργειες καί ἑταιρίες μέ καθαρά ἀνατρεπτικούς σκοπούς. Τά ἐπαναστατικά κινήματα τοῦ 1820 στήν ᾽Ιταλία καί στήν ῾Ισπανία ἐνίσχυσαν ἀφενός τίς μυστικές ἑταιρίες στήν Πολωνία καί ἀφετέρου τίς ἐπαφές μέ τούς Σλαύους τῆς νοτιανατολικῆς Εὐρώπης πού βρίσκονταν κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τῶν Τούρκων. Τό 1823 σχεδίαζαν νά δολοφονήσουν τόν τσάρο καί νά προκαλέσουν γενική ἐξέγερση.

Τά σχέδια τῶν συνωμοτῶν φάνηκαν νά εὐνοοῦνται πρός τό τέλος τοῦ 1825, ὅταν πέθανε ὁ ᾽Αλέξανδρος καί ἄρχισε ἡ διαδικασία τῆς διαδοχῆς. Τελικά στόν θρόνο ἀνῆλθε ὁ νεώτερος ἀδελφός τοῦ ᾽Αλεξάνδρου Νικόλαος Α´, ὁ ὁποῖος ἔσπευσε νά διατάξει τόν Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου τήν ὁρκωμοσία τῶν ἀξιωματικῶν στό ὄνομά του, γιά νά ἐξασφαλίσει τήν ὑποστήριξη τοῦ στρατοῦ. Τήν συγκυρία αὐτή ἐπέλεξαν οἱ συνωμότες τοῦ βορρᾶ νά κινηθοῦν, μέ σκοπό νά κερδίσουν τόν στρατό μέ τό μέρος τους καί ν᾽ ἀνατρέψουν τό ἀπολυταρχικό καθεστώς. Μερικές χιλιάδες στρατοῦ συγκεντρώθηκαν στήν Πετρούπολη καί ἀρνήθηκαν νά ὁρκισθοῦν πίστη στόν νέο μονάρχη· ὕστερα ὅμως ἀπό τίς πρῶτες βολές πού ἔρριξαν πιστά στόν Νικόλαο στρατεύματα, οἱ ἐπαναστάτες διαλύθηκαν καί ἡ ᾽Επανάσταση τῶν Δεκεμβριστῶν, ὅπως ὀνομάσθηκε, κατέρρευσε. Πέντε ἡγέτες τῆς συνωμοσίας, ἀνάμεσά τους καί ὁ Παῦλος Πέστελ, υἱός γενικοῦ διοικητῆ της Σιβηρίας, ἐκτελέσθηκαν καί δεκάδες ἄλλοι ἐξορίσθηκαν στήν Σιβηρία. Τό κίνημα τῶν Δεκεμβριστῶν, ἀποκομμένο ἐντελῶς ἀπό τήν ρωσική πραγματικότητα, τόσο τήν κοινωνική ὅσο καί τήν πολιτική, πρόσθεσε νέους μάρτυρες στό ρωσικό ἐπαναστατικό μαρτυρολόγιο, ἀλλά καί ἔδωσε τήν εὐκαιρία στόν νέο αὐτοκράτορα νά ἐνισχύσει ἀκόμη περισσότερο τό ἀπολυταρχικό καθεστώς.

Παρόμοιος ἦταν ὁ ἀντίκτυπος τῶν δυτικῶν φιλελεύθερων καί ἐθνικιστικῶν ἰδεῶν στίς γερμανικές χῶρες τῆς Εὐρώπης κατά τήν διάρκεια τῶν πολέμων· παρόμοια ἦταν καί ἡ κατάληξη τῶν μεταρρυθμιστικῶν προσπαθειῶν. Στήν Αὐστρία, ἡ ἀντίδραση εἶχε ἐπιβληθεῖ καί ἀποτελοῦσε τό βασικό χαρακτηριστικό τῆς πολιτείας ἀπό τήν ἀνάρρηση τοῦ Φραγκίσκου Α´ στόν θρόνο τῶν ῾Αψβούργων τό 1792· γιά νά ἐπιταθεῖ μετά τό 1815, ἐξαιτίας τῆς ἀποστρατεύσεως πού ἀκολούθησε τόν τερματισμό τοῦ πολέμου καί τῆς οἰκονομικῆς δυσπραγίας πού προκάλεσαν μερικές συναπτές κακές σοδειές καί ἡ εἰσβολή ἀγγλικῶν βιομηχανικῶν προϊόντων καθώς καί δημητριακῶν

ἀπό τήν ἀνατολική Εὐρώπη. Τό καταπιεστικό καθεστώς ἦλθαν νά ἐνισχύσουν καί νά ἐπιτείνουν ἡ λογοκρισία τοῦ τύπου καί ἡ ἀστυνόμευση τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἡ καταπίεση καί ἡ στενή παρακολούθηση, ἀλλά καί μιά ἔκδηλη αἴσθηση εὐφορίας γιά τήν νίκη τῆς Αὐστρίας ἐναντίον τῆς Γαλλίας, δημιούργησαν μετά τό 1815 μιά περίεργη ἀτμόσφαιρα μακάριας ἀκινησίας καί πολιτικῆς ὑφέσεως. Εἶναι ἐνδεικτικό τῆς ἀκινησίας αὐτῆς ὅτι ἡ μόνη ἀντίδραση πού ἐκδηλώθηκε, προῆλθε ἀπό τήν Οὐγγαρία καί γιά λόγους πού δέν εἶχαν σχέση μέ τίς παραπάνω ἐξελίξεις, ἀλλά συνδεόταν μέ τίς παλαιές αὐτονομιστικές τάσεις τῶν Οὔγγρων εὐγενῶν. Ὁ καγκελλάριος τῆς πανίσχυρης πολυεθνικῆς αὐτοκρατορίας τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, πρίγκηπας Μέττερνιχ, μποροῦσε νά ἐπιδοθεῖ ἀπερίσπαστος στό ἔργο τῆς ἐπιβολῆς καί διατηρήσεως τῆς τάξεως στήν μεταπολεμική Εὐρώπη.

Ὁ Μέττεριχ ἦταν ἰδεώδης ὑπηρέτης τῶν κυρίων του καί τῶν στόχων τους: συμπλήρωνε θαυμάσια τούς αὐτοκράτορες πού ὑπηρέτησε στήν δημιουργία καί διατήρηση ὅλων ἐκείνων τῶν προϋποθέσεων πού ἀναμένονταν νά διαιωνίσουν τό μοναρχικό καθεστώς καί τήν πολιτικοκοινωνική ὕφεση, πού μέ τήν σειρά τους ἀποτελοῦσαν ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιά τήν ἴδια τήν ὕπαρξη τῆς πολυεθνικῆς αὐτοκρατορίας. Ἄλλη τέτοια προϋπόθεση ἦταν ἡ ὕφεση γενικά στήν Εὐρώπη καί ἡ πρόληψη κινημάτων πού μποροῦσαν νά διαταράξουν τό μεταπολεμικό καθεστώς πραγμάτων καί νά ζωογονήσουν τίς λανθάνουσες κεντρόφυγες δυνάμεις τῆς αὐτοκρατορίας. Εὐφυής, ἐργατικός, ἄριστα πληροφορημένος γιά τίς ὑποθέσεις τῆς αὐτοκρατορίας καί τῆς Εὐρώπης, μεθοδικός καί καιροσκόπος, ἦταν καταλληλότατος γιά διπλωμάτης, ἀλλά ὄχι τόσο γιά πολιτικός ἡγέτης, ἐπειδή δέν διέθετε τόλμη καί φαντασία καί ἀδυνατοῦσε νά κρατηθεῖ σέ ἀπόσταση ἀπό τά καθημερινά καί πάνω ἀπό τίς δολοπλοκίες καί παγίδες γιά τήν ἐξουδετέρωση τῶν ἀντιπάλων τῆς τάξεως καί τῆς ὑφέσεως. Ὑπῆρξε σταθερός καί ἀδυσώπητος πολέμιος τῆς ἐπαναστάσεως καί τοῦ ἐθνικισμοῦ τόσο ἀπό πεποίθηση ὅσο καί ἀπό ἀνάγκη, ἐπειδή ἡ ἐπανάσταση καί ὁ ἐθνικισμός ἦσαν οἱ δύο ἄμεσοι καί μεγαλύτεροι ἐχθροί τοῦ αὐτοκρατορικοῦ πολιτικοῦ σχήματος πού εἶχε ἀναλάβει νά προστατεύσει καί νά διατηρήσει ὡς παράγοντα σταθερότητας καί εἰρήνης στήν Εὐρώπη. Ὁ Μέττερνιχ ἦταν πεπεισμένος —καί δέν ἦταν μόνος— ὅτι ἡ αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητη γιά τήν εἰρήνη στήν κεντρική Εὐρώπη, ὅπου μιά πανσπερμία ἐθνοτήτων καί θρησκευτικῶν κοινοτήτων ἦταν ἀνάγκη νά συμβιώνουν ἐπειδή, γιά λόγους κυρίως ἱστορικούς, δέν ἀκολουθοῦσαν σαφῆ γεωγραφικά σύνορα, πού θά μποροῦσαν ν' ἀποτελέσουν σύνορα χωριστῶν ἐθνικῶν κρατῶν. Ὅπως ὑποστήριζε ὁ Μέττερνιχ, ὁ αὐτοκράτορας καί ὁ ἴδιος δέν εἶχαν τό δικαίωμα ν' ἀποτύχουν ἤ νά ἡττηθοῦν ἀπό τίς ἐπαναστατικές καί ἐθνικιστικές δυνάμεις, ἐπειδή μιά τέτοια ἀποτυχία ἤ ἥττα θά σήμαινε τό

τέλος τῆς αὐτοκρατορίας καί ἀνεπανόρθωτα δεινά γιά τούς λαούς πού στέγαζε. Ἐπί 40 περίπου χρόνια, ὁ Μέττερνιχ ὑπῆρξε ἡ προσωποποίηση τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος καί τό σύμβολο τῆς ἀντιδράσεως ἐναντίον ὅλων τῶν φιλελεύθερων δυνάμεων τῆς Εὐρώπης.

Ὁ ἀντίκτυτος τῆς ἐπαναστάσεως καί τῶν πολέμων ποίκιλλε στίς ἄλλες γερμανικές χῶρες. Πολλές, ὅπως ἡ Βεστφαλία, τό Ἁννόβερο καί ἡ Ἔσση, ἐπανῆλθαν στό προεπαναστατικό καθεστώς, ἐνῶ ἄλλες, ὅπως οἱ νοτιογερμανικές Βαυαρία, Βυρτεμβέργη καί Βάδη, ἀπέκτησαν συντάγματα. Στήν Πρωσία, τήν μεγαλύτερη γερμανική δύναμη εξω ἀπό τήν Ἁγία Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία, παρατηρήθηκε σοβαρή ὀπισθοδρόμηση στούς συνταγματικούς-κοινοβουλευτικούς θεσμούς, ἀλλά προωθήθηκαν πολλές καί σημαντικές μεταρρυθμίσεις στούς τομεῖς τῆς πολιτικῆς, τῆς οἰκονομίας καί τοῦ στρατοῦ, οἱ σημαντικότερες ἀπό τίς ὁποῖες ἦσαν ἴσως ἡ υἱοθέτηση τῆς ὑποχρεωτικῆς στρατιωτικῆς θητείας καί ἡ διαρρύθμιση, τό 1816, παλαιότερης νομοθεσίας γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν δουλοπαροίκων, πού ἀποδέσμευσε τούς δουλοπαροίκους ἀπό τούς γαιοκτήμονες ἀλλά καί τούς τελευταίους ἀπό κάθε ὑποχρέωση πρός τους πρώτους, καί δημιούργησε, ἀντί γιά μικροϊδιοκτῆτες ἀγρότες, στρατιές ἐργατῶν. Ἀποφεύχθηκε ἡ σύγκληση ἐθνοσυνελεύσεως καί φυσικά καί ἡ ψήφιση συντάγματος, ἀλλά ἀφέθηκαν νά λειτουργοῦν οἱ ἐπαρχιακές συνελεύσεις, οἱ ὁποῖες ὅμως ἦσαν ἄκρως συντηρητικές καί συνήθως κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τῆς γαιοκτητικῆς ἀριστοκρατίας. Σέ αὐτούς —καί στόν Μέττερνιχ— προτιμοῦσε νά στηρίζεται ὁ βασιλιάς τῆς Πρωσίας Φρειδερίκος Οὐλιέλμος Γ΄.

Ἕνας νέος ἐντελῶς θεσμός, πού προοιωνιζόταν σημαντικές ἐξελίξεις στόν κεντροευρωπαϊκό χῶρο, ἦταν ἡ Γερμανική Συνομοσπονδία, πού ἱδρύθηκε τό 1815 καί περιλάμβανε 35 κράτη καί τέσσερις ἐλεύθερες πόλεις. Ἐπρόκειτο γιά μιά διεθνή ὀργάνωση, χωρίς ἐθνικούς ἑνωτικούς στόχους, μέ ἀντιπροσώπευση ὅμως ὅλων τῶν μελῶν σέ μιά συνέλευση πού ἕδρευε στήν Φραγκφούρτη καί μέ προεδρεῖο πού κατά κανόνα ἤλεγχε ἡ Αὐστρία. Ἡ συνομοσπονδία τῶν γερμανικῶν χωρῶν δέν ἀντανακλοῦσε ἑνωτικές τάσεις τῶν μελῶν της, ἀλλά ἐξέφραζε μόνο μιά διάχυτη διάθεση στόν γερμανόφωνο κόσμο τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης γιά συνεργασία σέ ὅλους τούς τομεῖς, μέ ἀπώτερο στόχο βέβαια τήν ἑνοποίηση τῶν ἀνεξάρτητων πολιτικῶν ἑνοτήτων σέ ἕνα ἰσχυρό σύνολο.

Ἐκεῖ ὅπου ἄρχισαν νά διαγράφονται σαφεῖς ἑνωτικές ἀλλά καί προοδευτικές τάσεις ἦταν ὁ πολιτιστικός τομέας καί ἰδιαίτερα τά πανεπιστήμια. Φυτώρια καί φορεῖς τῶν τάσεων αὐτῶν ὑπῆρξαν οἱ φοιτητικές ὀργανώσεις, πού ἱδρύθηκαν σέ πολλά γερμανικά πανεπιστήμια μέ πρώτη τήν ὀργάνωση τῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἰένας τό 1815, πού ἀνέπτυξε γρήγορα σημαντική δραστηριότητα μέ πολιτικές διαστάσεις. Μέ

τήν εὐκαιρία διαφόρων ἐπετείων, ὅπως ἐκείνης γιά τά 300 χρόνια ἀπό τήν περίφημη προκλητική πράξη τοῦ Λουθήρου τό 1517 (ὅταν οἱ φοιτητές τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἰένας ἔκαψαν δημόσια διάφορα ἀντιδραστικά βιβλία), οἱ φοιτητικές ὀργανώσεις πρόβαλλαν συνεχῶς καί προκλητικά φιλελεύθερες ἰδέες πού, ὅπως ἦταν φυσικό, πανικόβαλαν τίς διάφορες κυβερνήσεις καί προκάλεσαν αὐστηρά προληπτικά μέτρα. Συνέπεια τῆς συνεχιζόμενης φοιτητικῆς ἀναταραχῆς ἦταν τά περιβόητα Διατάγματα τῆς Καρλσβάδης (1819), πού ἐπέβαλαν τήν λογοκρισία στόν τύπο καί ἐπέτρεψαν τήν ἀστυνόμευση τῶν πανεπιστημίων καί τήν ἀποπομπή καθηγητῶν πού ἦσαν ἀντίθετοι πρός τό ὑφιστάμενο καθεστώς στίς διάφορες γερμανικές χῶρες. Τόν ἴδιο χρόνο τά διατάγματα αὐτά υἱοθετήθηκαν ἀπό τήν ὁμοσπονδιακή συνέλευση, πράξη πού περιόρισε δραστικά τίς φοιτητικές ἐκδηλώσεις, ἀλλά ταυτόχρονα ἐνίσχυσε καί τόν ἔλεγχο τῆς συνομοσπονδίας ἀπό τήν Αὐστρία. Οἱ φοιτητικές ὀργανώσεις διαλύθηκαν καί τήν θέση τους πῆραν λέσχες παραδοσιακοῦ χαρακτήρα - καί συνωμοτικές ἑταιρίες. Οἱ πολιτικοποιημένοι καθηγητές αὐτοπεριορίστηκαν στήν ἔρευνα ἤ ἐξορίσθηκαν καί τά πανεπιστήμια συνθηκολόγησαν. Ὁποιαδήποτε ἀντίθεση πρός τό μεταπολεμικό καθεστώς ἀναγκαστικά πέρασε στήν παρανομία.

Ἐκεῖ ὅμως πού τό προεπαναστατικό καθεστώς φάνηκε νά παλινορθώνεται στό ἀκέραιο ἦταν στήν ἡττημένη Γαλλία. Στήν πραγματικότητα ὅμως, ἡ Γαλλία εἶχε ἀπορροφήσει ἀρκετές ἀλλαγές στό χρονικό διάστημα πού μεσολάβησε ἀπό τήν Ἐπανάσταση ὥς τήν παλινόρθωση τῶν Βουρβώνων τό 1814, ἀλλαγές πού ἐπέτρεψαν στό καθεστώς νά διατηρηθεῖ γιά περισσότερα ἀπό 30 χρόνια. Ἡ προσαρμογή ἀπό τό κλίμα τῆς ἐπαναστατικῆς εὐφορίας καί τοῦ πολεμικοῦ ἐνθουσιασμοῦ στήν καθημερινή σκληρή ἐργασία γιά τήν ἀνοικοδόμηση τῆς ἡττημένης χώρας ὑπῆρξε σχετικά εὔκολη καί ἀνώδυνη, τόσο γιά τήν πολιτεία ὅσο καί γιά τόν λαό. Στήν ὁμαλή αὐτή μετάβαση ἀπό τόν πόλεμο στήν εἰρήνη συνέβαλε σημαντικά καί ὁ βασιλιάς, ὁ Λουδοβίκος ΙΗ΄, ἀδελφός τοῦ καρατομηθέντος Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ καί ἄνδρας μέ τήν ἀπαραίτητη καλή θέληση καί ἀποφασιστικότητα γιά τήν προώθηση τῆς ἐθνικῆς συμφιλιώσεως. Ὁ νέος βασιλιάς τῶν Γάλλων —ὁ ἴδιος θεωροῦσε τόν ἑαυτό του βασιλιά ἐνόσω διαρκοῦσε ἡ Ἐπανάσταση— πίστευε στήν ἐλέῳ Θεοῦ βασιλεία, ἀλλά δέν τοῦ ἔλειπε ὁ ρεαλισμός, προσόν ἀπολύτως ἀπαραίτητο γιά τήν παλινόρθωση τῆς δυναστείας του. Ἀναφέρεται πώς ὅταν τοῦ ἀναγγέλθηκε τό 1814 ὅτι ἦταν πάλι βασιλιάς τῆς Γαλλίας, ρώτησε παγερά: «Μήπως ἔπαυσα ποτέ νά εἶμαι;». Ἐξάλλου, στήν πρόσκληση τῆς Γερουσίας νά ὁρκιστεῖ σ' ἕνα σύνταγμα πού εἶχε βεβιασμένα ἐκπονηθεῖ, ὁ Λουδοβίκος ἀρνήθηκε νά συμμορφωθεῖ, ἀλλ' ἀμέσως μετά παρέδωσε ὁ ἴδιος ἕνα σχέδιο συντάγματος στά δύο σώματα τοῦ κοινοβουλίου πρός ἔγκριση, ἐξηγῶντας ἀργότερα στόν ὑπουργό ἐξωτερικῶν Ταλλεϋράνδο: «Ἄν εἶχα

όρκιστεῖ, κύριε Ταλλεϋράνδε, σ' αὐτό τό σύνταγμα, τώρα θά καθόσαστε ἐσεῖς καί θά ἤμουν ὄρθιος ἐγώ».

Τό βασιλικό σύνταγμα, ώστόσο, κατοχύρωνε τά βασικά δικαιώματα —ἰσότητα ἀπέναντι στόν νόμο, προσωπική ἐλευθερία, ἐλευθερία σκέψεως, ἀνεξιθρησκεία— καί ἀναγνώριζε τήν κυριότητα γαιῶν πού ἀνῆκαν πρίν σέ μονές ἤ εὐγενεῖς καί εἶχαν ἀπαλλοτριωθεῖ κατά τήν διάρκεια τῆς 'Επαναστάσεως καί ἀγοραστεῖ ἀπό νέους κατόχους. Τό νέο σύνταγμα ἄφηνε ἄθικτους τόν ἀστικό κώδικα καί τόν κρατικό μηχανισμό τοῦ Ναπολέοντα καί ἀναγνώριζε τίς συντάξεις, τούς τίτλους καί τά παράσημα τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου. Τό κράτος ἀναγνώρισε ἐπίσης ὅλα τά δημόσια χρέη καί ὑποσχέθηκε ἀμνηστεία τῶν πολιτικῶν ἐγκλημάτων. 'Από τούς σημαντικότερους περιορισμούς τῶν ἐλευθεριῶν καί τῶν δικαιωμάτων ἦταν ἡ ἀνακήρυξη τοῦ καθολικισμοῦ ὡς ἐπίσημης θρησκείας τῶν Γάλλων καί ἡ θέσπιση κατοχῆς περιουσιακῶν στοιχείων ὡς προσόντων γιά τήν ψῆφο καί τήν ἐκλογή· περιορισμοί, βέβαια, πού ἦσαν συνηθισμένοι τήν ἐποχή αὐτή καί ἴσχυαν σέ μεγάλο βαθμό καί στήν Βρεταννία.

῾Ο βασιλιάς, σύμφωνα μέ τό σύνταγμα τῆς παλινορθώσεως, ἀσκοῦσε τήν ἐκτελεστική ἐξουσία καί οἱ ὑπουργοί του ἦσαν ὑπεύθυνοι στόν ἴδιο. Στόν βασιλιά ἐπίσης ἀνῆκε καί ἡ νομοθετική ἐξουσία, καθώς καί τό δικαίωμα νά ἀπονέμει τίτλους εὐγενείας. Οἱ ἐξουσίες αὐτές τοῦ μονάρχη ἀπέχουν βέβαια ἀπό τίς ἀνάλογες ἐξουσίες σ' ἕνα ἀμιγές κοινοβουλευτικό σύστημα, στό ὁποῖο οἱ ὑπουργοί εἶναι ὑπεύθυνοι στό κοινοβούλιο γιά τήν ἄσκηση τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς. 'Αξίζει ὅμως νά σημειωθεῖ ὅτι πρότυπο τοῦ γαλλικοῦ συντάγματος δέν ἦταν ἄλλο ἀπό τό βρεταννικό πολίτευμα, τό ὁποῖο, τήν εποχή αὐτή (1814), δέν εἶχε ἀκόμη ἀναπτυχθεῖ σέ ἀμιγές κοινοβουλευτικό πολίτευμα καί ὁ μονάρχης ἀσκοῦσε ἀκόμη πολλές ἐξουσίες πού σταδιακά πέρασαν στό κοινοβούλιο. Μιά ἀξιοσημείωτη διαφορά ἦταν ὅτι, ἐνῶ τό γαλλικό σύνταγμα ἦταν γραπτό καί δέν ἦταν εὔκολο νά ἐξελιχθεῖ, τό βρεταννικό ἦταν ἄγραφο καί ἐπέτρεπε προσαρμογές ἀνάλογα μέ τίς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν καί τήν σχέση ἀνάμεσα στίς δυνάμεις πού συνέθεταν τό πολίτευμα.

Οἱ πολιτικές δυνάμεις στήν Γαλλία τῆς παλινορθώσεως διακρίνονταν σέ τρεῖς κυρίως, στούς φανατικούς βασιλικούς, τούς φιλελευθέρους καί τούς ρεπουμπλικανούς. Οἱ φανατικοί βασιλικοί ἦσαν νέοι κυρίως στήν ἡλικία καί ὄφειλαν μεγάλο μέρος τῆς ἀνόδου τους στίς μυστικές ἑταιρίες τῶν 'Ιπποτῶν τῆς Πίστεως (Chevaliers de la Foi) καί διέθεταν δύο ἐπιφανεῖς λογίους, τόν φιλόσοφο ὑποκόμη Μπονάλ (Louis vicomte de Bonald) καί τόν ρωμαντικό συγγραφέα ὑποκόμη Σατωβριάνδο (François René Chateaubriand). Σέ αὐτούς ἡ μετριοπαθής καί κεντρώα παράταξη, πού προσανατολιζόταν πρός τούς ἀγγλικούς θεσμούς, εἶχε ν' ἀντιπαραθέσει δύο ἄνδρες πού

ἐπρόκειτο νά παίξουν σημαντικό ρόλο ἀργότερα, τόν Γκιζώ (François Guizot) καί τόν δούκα τοῦ Μπρολί (Broglie), ἐνῶ οἱ ρεπουμπλικανοί δύο ἐξίσου μεγάλες προσωπικότητες, τόν φιλόσοφο Κονστάν (Benjamine Constant) καί τόν παλαίμαχο πρωταγωνιστή τῆς 'Αμερικανικῆς καί τῆς Γαλλικῆς 'Επαναστάσεως μαρκήσιο Λαφαγιέτ (Lafayette). Οἱ ὀνομασίες τῶν παρατάξεων δέν ἀντιπροσώπευαν, σέ ὅλες τίς περιπτώσεις καί περιστάσεις, τίς πολιτικές πεποιθήσεις καί προσανατολισμούς τῶν διαφόρων ὁμάδων. Γιά παράδειγμα, στήν παράταξη τῶν ρεπουμπλικανῶν συμπεριλαμβάνονταν φιλελεύθεροι, βοναπαρτιστές καί ὀρλεανιστές (ὀπαδοί τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῆς 'Ορλεάνης πού διεκδικοῦσε τόν θρόνο τῆς Γαλλίας). Στήν παράταξη τῶν φανατικῶν βασιλικῶν, ἐξάλλου, τήν βασική δύναμη δέν ἀποτελοῦσαν τά παλαιά, προεπαναστατικά στοιχεῖα, ἀλλά νέα, πού εἶχαν ἀναπτυχθεῖ κατά τά τελευταῖα λίγα χρόνια.

Οἱ πολιτικοί προσανατολισμοί τῆς κυβερνήσεως τοῦ δούκα τοῦ Ρισελιέ, (Armand Richelieu), πού ἀνέλαβε τό 1815, ἦσαν σαφῶς κεντρῶοι καί ἀπόσκοποῦσαν ἀφενός στήν δημιουργία κλίματος πολιτικῆς ὑφέσεως στό ἐσωτερικό καί ἀφετέρου στήν καταβολή τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως στούς νικητές τοῦ πολέμου γιά τόν τερματισμό τῆς κατοχῆς τῆς χώρας ἀπό τίς στρατιωτικές δυνάμεις τους. 'Ο δεύτερος στόχος ἐπιτεύχθηκε ὥς τό 1818, ὅταν οἱ νικητές σύμμαχοι συμφώνησαν στό Συνέδριο τῆς Αἴξ-λά-Σαπέλ (Aix-la-Chapelle) νά τερματίσουν τήν στρατιωτική κατοχή τῆς Γαλλίας. 'Ο πρῶτος στόχος ὅμως δέν ἦταν εὔκολο νά ἐπιτευχθεῖ, γιά τόν λόγο κυρίως ὅτι οἱ νικήτριες μεγάλες δυνάμεις, μέ ὑποβολέα τόν Μέττερνιχ, πίεζαν πρός δεξιότερες κατευθύνσεις· μέ ἀποτέλεσμα νά παραιτηθεῖ ὁ Ρισελιέ τό 1818 καί νά τόν διαδεχθεῖ ὁ Ντεκάζ (Elie Decazes), πρώην ἀρχηγός τῆς ἀστυνομίας τοῦ Παρισιοῦ, ὁ ὁποῖος ὅμως εὐνοοῦσε μιά πιό φιλελεύθερη πολιτική· γιά νά πέσει ὅμως καί αὐτός τό 1820 καί νά προσλάβει ἡ πολιτική σαφῶς δεξιά κλίση. Στήν κυβέρνηση ἐπανῆλθε ὁ Ρισελιέ ἐπικεφαλῆς ἑνός δεξιότροπου συνασπισμοῦ πού συνδέθηκε μέ τήν θέσπιση νέων περιορισμῶν στίς λαϊκές ἐλευθερίες καί στήν ἐλευθερία τοῦ τύπου, καθώς καί μέ τήν ὑπαγωγή τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως στήν δικαιοδοσία τῆς ἐκκλησίας. 'Η δύναμη τῶν φανατικῶν βασιλικῶν ἄρχισε ν' ἀνεβαίνει σταθερά καί νά δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι σύντομα θ' ἀπέβαινε ἡ παράταξή τους ρυθμιστικός παράγοντας τῆς πολιτικῆς ζωῆς τοῦ τόπου. Πράγματι, τό 1821, στήν ἐξουσία ἀνῆλθε ὁ δούκας τοῦ Βιλλέλ (Villele) ἐπικεφαλῆς ἑνός ὑπουργείου φανατικῶν βασιλικῶν, τό ὁποῖο ἔσπευσε νά διαλύσει διάφορες μυστικές ριζοσπαστικές ἑταιρίες (κατά τό πρότυπο τῶν 'Ιταλῶν Καρμπονάρων) καί νά ἐνισχύσει τήν λογοκρισία καί τήν ἐκκλησία. Τόν ἴδιο χρόνο, ἐξάλλου, ὁ ὑπουργός ἐξωτερικῶν τῆς ἴδιας κυβερνήσεως Σατωβριάνδος κατάφερε νά ἐξασφαλίσει τήν συγκατάθεση τῶν ἠπειρωτικῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων γιά τήν στρατιω-

τική κατοχή τῆς Ἱσπανίας ἀπό γαλλικά στρατεύματα, προκειμένου νά στηριχθεῖ ὁ βασιλιάς Φερδινάνδος Ζ΄ πού κινδύνευε ν᾿ ἀνατραπεῖ ἀπό τήν ἐπανάσταση πού εἶχε ξεσπάσει τόν προηγούμενο χρόνο. Σύντομα ὅμως φιλονίκησαν μεταξύ τους οἱ βασιλικοί, μέ συνέπεια ν᾿ ἀποπεμφθεῖ ἀπό τήν ἐξουσία ὁ Σατωβριάνδος καί νά δημιουργηθεῖ κίνδυνος εὐρύτερης καί σοβαρότερης ρήξεως. Τήν ἔκρυθμη κατάσταστη τερμάτισε ὁ θάνατος τοῦ βασιλιᾶ τόν Σεπτεμβριο τοῦ 1824 καί ἡ ἀνάρρηση στόν γαλλικό θρόνο τοῦ ἀδελφοῦ του, κόμη τοῦ Ἀρτουά, μέ τήν ὀνομασία Κάρολος Ι΄.

Ἐν τῷ μεταξύ, τήν νότια Εὐρώπη συγκλόνιζαν σοβαρά ἐπαναστατικά κινήματα, πού ἄρχισαν τό 1820 στήν Ἱσπανία. Χωρίς πόρους ἀπό τίς ἀμερικανικές της ἀποικίες, πού εἶχαν ἀποδεσμευθεῖ κατά τήν διάρκεια τῶν Ναπολεόντειων Πολέμων, καί μέ τόν πολιτικό της κόσμο κατακερματισμένο ἀπό τά πολιτικά πάθη, πού ἀντανακλοῦσαν καί στό σῶμα τῶν ἀξιωματικῶν, ἡ Ἱσπανία εἶχε ἤδη περάσει σέ μιά ἀπό τίς πιό ταραχώδεις περιόδους τῆς ἱστορίας της. Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1820 ξέσπασε στόν Κάδικα κίνημα μέ ἀρχηγό ἕναν ἀξιωματικό τοῦ στρατοῦ, τόν ταγματάρχη Ριέγο (Rafael de Riego) καί βασικό αἴτημα τήν ἐφαρμογή τοῦ παλαιότερου συντάγματος (1812). Γρήγορα τό κίνημα ἐξελίχθηκε σέ ἐπανάσταση πού ἀνάγκασε τόν βασιλιά νά ἐπαναφέρει σέ ἰσχύ τό σύνταγμα καί νά σχηματίσει τόν Μάρτιο κυβέρνηση ἀπό φιλελευθέρους, πού κρατούνταν ὥς τότε στήν φυλακή καί ἀφέθηκαν ἐλεύθεροι πρός τόν σκοπό αὐτό. Σύντομα ὅμως διασπάσθηκαν οἱ ἐπαναστάτες σέ μετριοπαθεῖς καί ἐξτρεμιστές καί ὁ Φερδινάνδος ἀπέπεμψε τούς φιλελευθέρους ἀπό τήν ἐξουσία. Μιά βασιλική ἀντεπανάσταση τό 1822 περιέπλεξε ἀκόμη περισσότερο τό πολιτικό πρόβλημα τῆς χώρας καί ἐπέτεινε τήν ἀκυβερνησία, ἐπειδή ὁδήγησε στήν διάσπαση καί τῶν βασιλικῶν. Σ᾿ αὐτό τό στάδιο ἐπενέβησαν τά γαλλικά στρατεύματα γιά νά στηρίξουν τό μοναρχικό καθεστώς στήν σπαρασσόμενη χώρα.

Ἀνάλογες ἀδυναμίες παρουσίαζε ὁ φιλελευθερισμός καί στίς χῶρες τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου. Ὅπως καί στίς χῶρες τῆς Ἰβηρικῆς χερσονήσου, οἱ ἰταλικές χῶρες ἀδυνατοῦσαν νά δημιουργήσουν ἕνα ἰσχυρό φιλελεύθερο κίνημα, πού θά μποροῦσε νά στηρίξει βιώσιμες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες. Ἀδύνατη ἦταν, ὡστόσο, καί ἡ ἐπιστροφή στό προεπαναστατικό καθεστώς, παρόλες τίς ἀρνητικές πλευρές τῆς γαλλικῆς κατοχῆς στήν Ἰταλία. Πολλοί μορφωμένοι πού εἶχαν ἔλθει σ᾿ ἐπαφή μέ τούς Γάλλους καί τή γαλλική διοίκηση δέν ἦσαν διατεθειμένοι ν᾿ ἀνεχθοῦν τήν ἐπαναφορά τοῦ προεπαναστατικοῦ καθεστῶτος. Τό σπουδαιότερο, ἴσως, αὐτοί καί πολλοί ἄλλοι Ἰταλοί δέν ἦσαν ἱκανοποιημένοι μόνο μέ τήν γεωγραφική ἔννοια τοῦ ὅρου Ἰταλία καί ἀποσκοποῦσαν σέ μιά ρύθμιση πού θ᾿ ἀνταποκρινόταν στίς νέες ἀπόψεις σχετικά μέ τήν ἐθνική ἀποκατάσταση τῶν

λαῶν. Στό βασίλειο τῶν δύο Σικελιῶν (Σικελία καί Νεάπολη) ἡ βρεταννική στρατιωτική παρουσία γιά ἕνα διάστημα κατά τήν διάρκεια τῶν πολέμων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ν' ἀναγκασθεῖ ὁ Βουρβῶνος βασιλιάς Φερδινάνος Α΄ νά δεχτεῖ ἕνα σύνταγμα στό πρότυπο τοῦ ἱσπανικοῦ συντάγματος τοῦ 1812· τό ὁποῖο ὅμως ἔσπευσε νά καταργήσει ἀμέσως μετά τήν ἀποχώρηση τῶν Βρεταννῶν. Τήν κατάργηση τοῦ συντάγματος ἀκολούθησε ὁ συστηματικός διωγμός τῶν φιλελευθέρων. Διατηρήθηκε ὅμως ἡ γαλλική νομοθεσία, τόσο στό βασίλειο τῶν δύο Σικελιῶν ὅσο καί σέ ἄλλα κράτη τῆς 'Ιταλίας, μέ ἐξαίρεση τά παπικά, ὅπου καταργήθηκε καί αὐτή εὐθύς μετά τήν παλινόρθωση.

Διαφορετικές ἦσαν οἱ πολιτικές ἐξελίξεις στόν ἰταλικό βορρᾶ καί ἰδιαίτερα στό βασίλειο τοῦ Πεδεμοντίου, πού βγῆκε ἀπό τούς πολέμους μέ σημαντικά ἐδαφικά κέρδη. Στό Πεδεμόντιο ἡ παλινόθρωση πῆρε τήν μορφή ἐπανόδου τοῦ βασιλιᾶ Βίκτωρος 'Εμμανουήλ Α΄ καί καταργήσεως τῶν μεταρρυθμίσεων, νομοθετικῶν καί διοικητικῶν, πού εἶχαν προωθήσει οἱ Γάλλοι. 'Αλλά οἱ ἐξελίξεις αὐτές δέν διέκοψαν καί τήν ἐπίδραση τῶν φιλελεύθερων καί τῶν ἐθνικιστικῶν ἰδεωδῶν στόν λαό τοῦ βασιλείου· ὅπως δέν διέκοψαν τήν ἐπίδραση τῶν ἴδιων ἰδεωδῶν ἀνάλογες ἐξελίξεις στό βασίλειο τῆς Λομβαρδίας-Βενετίας, πού εἶχε συσταθεῖ τό 1815 καί ἐλεγχόταν ἄμεσα ἀπό τήν Αὐστρία, ἡ ὁποία προσπαθοῦσε μέ τήν μυστική ἀστυνομία καί τούς δυναστικούς δεσμούς τῶν 'Αψβούργων στήν 'Ιταλία νά ὑπονομεύσει τίς φιλελεύθερες τάσεις στήν χερσόνησο.

'Η ἐπανάσταση, ὡστόσο, ξέσπασε στήν Νεάπολη, τόν 'Ιούλιο τοῦ 1820, μέ ἀρχηγό τόν στρατηγό Οὐλιέλμο Πέπε καί τήν ὑποστήριξη τῶν Καρμπονάρων, πού προωθοῦσαν μετά τήν παλινόθρωση τήν ἐπανάσταση κατά τῶν Βουρβώνων. 'Ο Φερδινάνδος ἀρχικά ὑποσχέθηκε ἕνα σύνταγμα στό πρότυπο τοῦ ἱσπανικοῦ συντάγματος (1812), γιά ν' ἀναιρέσει ὅμως τήν ὑπόσχεση αὐτή μόλις βρέθηκε μακριά ἀπό τήν Νεάπολη. 'Η Σικελία εἶχε ἐν τῷ μεταξύ ἐπαναστατήσει μέ χωριστικούς στόχους καί σύντομα ὁδηγήθηκε σέ ἐμφύλια σύρραξη ἀνάμεσα σε ἀλληλοσυγκρουόμενες ὁμάδες, μέ συνέπεια νά καταρρεύσει ἡ ἐπανάσταση ὥς τό φθινόπωρο. Τήν κατάρρευση τῆς ἐπαναστάσεως καί στήν Νεάπολη πρόλαβε ἡ στρατιωτική ἐπέμβαση τῆς Αὐστρίας τόν Μάρτιο τοῦ 1821, μέ τήν συγκατάθεση τῶν ἄλλων μεγάλων δυνάμεων τῆς Εὐρώπης. Τόν ἴδιο μήνα, ὡστόσο, ξέσπασε ἐπανάσταση στό Πεδεμόντιο, πού ἀνάγκασε τόν Βίκτωρα 'Εμμανουήλ νά παραιτηθεῖ ἀπό τά δικαιώματα τοῦ θρόνου γιά χάρη τοῦ ἀδελφοῦ του Καρόλου. 'Η ἐπανάσταση ὅμως στό Πεδεμόντιο δέν διήρκεσε ὅσο στήν νότια 'Ιταλία. Στά παπικά κράτη, τέλος, δέν ἐκδηλώθηκαν ταραχές, κυρίως ἐπειδή οἱ ἀρχές εἶχαν πάρει αὐστηρότατα μέτρα.

2. Ἡ ἀρχή τῆς ἐπεμβάσεως τῶν μεγάλων δυνάμεων

Στήν ἴδια περίοδο ἀνήκει καί ἕνας θεσμός, πού γεννήθηκε κατά τήν διάρκεια τῶν Ναπολεόντειων Πολέμων καί ἀναπτύχθηκε στήν μετά τό 1815 περίοδο: ἡ συνεργασία τῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς Εὐρώπης γιά τήν διατήρηση τῆς εἰρήνης. Ἡ συνεργασία αὐτή σέ πανευρωπαϊκό ἐπίπεδο πήγασε ἀπό τήν συμμαχία τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων κατά τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας, πού ἐξελίχθηκε στήν Ἱερή Συμμαχία, τό πανίσχυρο διακρατικό ὄργανο γιά τήν πρόληψη καί κατάπνιξη κάθε ἐπαναστατικοῦ κινήματος πού στρεφόταν κατά τοῦ ἐδαφικοῦ καί τοῦ πολιτικοῦ καθεστῶτος τῆς ἐποχῆς· γιά νά πάρει τελικά τήν μορφή συνεδρίων μετά ἀπό διάφορες κρίσεις καί πολέμους, ὅπως τό 1839, τό 1856 καί τό 1878, μέ ἀφορμή ἀντίστοιχες κρίσεις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος. Τό 1818 οἱ μεγάλες εὐρωπαϊκές δυνάμεις τερμάτισαν, στό συνέδριο τῆς Αἴξ-λα-Σαπέλ, τήν συμμαχική στρατιωτική κατοχή τῆς Γαλλίας. Τό 1820 καί τό 1821, οἱ μεγάλες δυνάμεις συναντήθηκαν στό Τροπάου (Troppau) καί στό Λάϊμπαχ (Laibach, σημερινή Λουμπλιάνα) ἀντίστοιχα γιά νά ἐξετάσουν τήν ἔκρυθμη κατάσταση στήν Ἱσπανία καί ἰδιαίτερα στήν Ἰταλία.

Ἡ ἀρχή πού πρυτάνευσε ἀρχικά, ἀλλά πού διαίρεσε τελικά τίς μεγάλες δυνάμεις, ἦταν τό δικαίωμα ἐπεμβάσεως τῶν δυνάμεων αὐτῶν προκειμένου νά προληφθεῖ ἤ νά κατασταλεῖ κάθε ἐπαναστατικό κίνημα στήν Εὐρώπη. Ἡ Βρεταννία ἦταν διατεθειμένη νά ἐγκρίνει ἐπέμβαση στήν Ἰταλία, ὅπως πρότεινε ἡ Αὐστρία, ὄχι ὅμως στήν Ἱσπανία, ὅπως πρότειναν ἡ Αὐστρία, ἡ Ρωσία καί ἡ Πρωσία. Ἡ οὐσιαστική ρήξη ἐπῆλθε τό 1822 στό συνέδριο τῆς Βερόνας, τό ὁποῖο ἐνέκρινε γαλλική ἐπέμβαση στήν Ἱσπανία, ἀπόφαση πού ὁδήγησε στήν ἀποχώρηση τῆς Βρεταννίας ἀπό τό συνέδριο. Ἡ βρεταννική ἄρνηση νά προσυπογράψει τήν γαλλική ἐπέμβαση ὀφειλόταν, ἄς σημειωθεῖ, ὄχι σέ καταρχήν ἀντίρρηση ἀλλά σέ σύγκρουση τῶν βρεταννικῶν συμφερόντων μέ τήν πολιτική τῶν ἠπειρωτικῶν μεγάλων δυνάμεων.

Ἡ ἐπανάσταση στίς νοτιαμερικανικές ἱσπανικές ἀποικίες εὐνοοῦσε τά βρεταννικά ἐμπορικά συμφέροντα στήν περιοχή. Ὁ τερματισμός τῆς ἱσπανικῆς κυριαρχίας στήν Νότια Ἀμερική ἀναμενόταν ν' ἀνοίξει τά λιμάνια τῆς περιοχῆς στά πλοῖα ὅλων τῶν χωρῶν καί στό διεθνές ἐμπόριο. Ἡ ἀπόφαση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τοῦ ἀμερικανικοῦ βορρᾶ νά ἀναγνωρίσουν τά ἀβασίλευτα πολιτεύματα τῶν ἐπαναστατημένων χωρῶν τοῦ νότου ὑπῆρξε ἕνας ἀκόμη παράγοντας πίσω ἀπό τήν βρεταννική ἀποδέσμευση ἀπό τίς ἀποφάσεις καί τίς ἐπιδιώξεις τῶν ἄλλων μεγάλων δυνάμεων τῆς Εὐρώπης. Ἡ διακήρυξη, τέλος, τό 1823, τοῦ Δόγματος Μονρό, ἀπό τόν πρόεδρο τῶν Η.Π.Α. Ἰάκωβο Μονρό (James Monroe), σύμφωνα μέ τό ὁποῖο οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖς δέν θ' ἀνέχονταν στίς ὑποθέσεις τῆς ἀμερικανικῆς

ἠπείρου ἐπεμβάσεις ἀπό τήν Εὐρώπη, ὑπῆρξε πρόσθετος λόγος γιά τή Βρεταννία νά ἐγκαταλείψει κάθε ἰδέα μοναρχικῆς παλινορθώσεως στήν Νότια Ἀμερική. Ἀκολούθησε ἡ βρεταννική ἀναγνώριση τῶν νοτιαμερικανικῶν χωρῶν ὡς ἀνεξάρτητων κρατῶν, μέ στόχο τήν προώθηση τῶν βρεταννικῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων, ἀλλά καί τήν ἰσορροπία ἰσχύος στήν Εὐρώπη. Ἀρχιτέκτοντας τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἦταν ὁ Βρεταννός ὑπουργός ἐξωτερικῶν Γεώργιος Κάννινγκ (George Canning), ὁ ὁποῖος σ' ἕναν περίφημο λόγο του τό 1826 εἶπε: «Δημιούργησα τόν Νέο Κόσμο γιά νά ἐπαναφέρω τήν ἰσορροπία στόν Παλαιό». Ἐννοοῦσε, βέβαια, ὁ Κάννινγκ ὅτι εἶχε ἀπογυμνώσει τήν Ἱσπανία (καί ἔμμεσα τήν σύμμαχό της Γαλλία) ἀπό τήν ἰσχύ πού ἀντλοῦσε ἀπό τίς ἀμερικανικές ἀποικίες.

3. Ἐπαναστάσεις στά Βαλκάνια

Ἐξίσου καταλυτικές ἐξελίξεις εἶχαν ἐν τῷ μεταξύ ἐκδηλωθεῖ στήν Βαλκανική χερσόνησο, ὅπου ἡ προϊούσα παρακμή τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καί ἡ εἰσβολή τῶν ἐθνικιστικῶν-φιλελεύθερων ἰδεῶν δημιούργησαν τίς προϋποθέσεις γιά τήν ἔκρηξη ἐπαναστατικῶν κινημάτων. Ἡ ἄλλοτε πανίσχυρη αὐτοκρατορία τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων φαινόταν νά εἶναι στό ἔλεος τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, ἐνῶ ἡ κυριαρχία τους στά Βαλκάνια νά ἀμφισβητεῖται σοβαρά καί ν' ἀπειλεῖται ἀπό τούς ὑπόδουλους λαούς. Ἡ οἰκονομική κρίση καί ἡ συνακόλουθη μείωση τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐσόδων εἶχαν συμβάλει στήν ἀποσύνθεση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καί στήν ἐξάρθρωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Ἐξάλλου, ἡ ἔλλειψη προσαρμοστικότητας στίς ἀπαιτήσεις τῶν νέων καιρῶν καί ἡ ἀντίδραση ἰσχυρῶν συμφερόντων καί παραδοσιακῶν φορέων ἐξουσίας στίς κατά καιρούς μεταρρυθμιστικές προσπάθειες ἐπέτειναν τήν προϊούσα παρακμή καί εὐνοοῦσαν τίς φυγόκεντρες καί διασπαστικές δυνάμεις τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ διομολογήσεις, τέλος, πού εἶχαν ἐξασφαλίσει οἱ μεγάλες εὐρωπαϊκές δυνάμεις ἀπό τούς σουλτάνους λειτουργοῦσαν καταλυτικά στήν οἰκονομία καί στήν κοινωνία τῆς αὐτοκρατορίας. Ἰσχυροί τοπάρχες, ὅπως ὁ Ἀλῆς Τεπελενλῆς, πασᾶς τῶν Ἰωαννίνων, καί ὁ Ὀσμάν Πασβάνογλου, πασᾶς τοῦ Βιδινίου, ἐξουσίαζαν οὐσιαστικά ὡς ἀπόλυτοι μονάρχες ἐκτεταμένες ἐπικράτειες, ὁ πρῶτος στόν βορειοδυτικό ἑλλαδικό χῶρο καί ὁ δεύτερος στόν βουλγαρικό.

Πρῶτοι οἱ Σέρβοι πῆραν τά ὅπλα τό 1804 κατά τῶν γενιτσαρικῶν αὐθαιρεσιῶν καί καταπιέσεων, μέ ἀρχηγό τόν Καραγιώργη. Τόν ἀγώνα συνέχισε ὁ Μίλος Ὀμπρένοβιτς, πού κατόρθωσε νά ἐξασφαλίσει τό 1815 τήν αὐτονομία τῶν Σέρβων. Ἡ σερβική αὐτονομία κατοχυρώθηκε τό 1826 καί πάλι τό 1829, χωρίς ἡ χώρα νά περιέλθει κάτω ἀπό τήν ἀποκλειστική

ἐπιρροή εἴτε τῆς Αὐστρίας εἴτε τῆς Ρωσίας. Στό διάστημα αὐτό, ὡστόσο, δημιουργήθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιά τήν προβολή στό ἐθνικό προσκήνιο τῶν Σέρβων δύο δυναστικῶν οἰκογενειῶν, πού ἵδρυσαν οἱ δύο ἐπαναστάτες ἀρχηγοί, ὁ Καραγιώργης καί ὁ Ὀμπρένοβιτς ἀντίστοιχα, καί πού ἐπρόκειτο νά διεκδικήσουν τόν θρόνο τῆς νέας χώρας μέ μέσα καί τρόπους πού προκαλοῦσαν σοβαρή πολιτική ἀστάθεια.

Ἡ ἐξέγερση ὅμως πού κλόνισε σοβαρά τήν ὀθωμανική κυριαρχία στά Βαλκάνια καί εἶχε ἀπρόβλεπτες συνέπειες γιά τό μέλλον τῶν λαῶν, ἄρχισε τό 1821 μέ στόχο τήν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων τῆς περιοχῆς καί κατέληξε δέκα χρόνια ἀργότερα στήν δημιουργία τοῦ πρώτου Ἑλληνικοῦ κράτους στό νότιο τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου. Ἡ ἐξέγερση ἐκδηλώθηκε ἐνόσω διαρκοῦσε ἀκόμη ἡ ἐπανάσταση τοῦ Ἀλῆ πασᾶ κατά τοῦ σουλτάνου καί, σέ κάποιο βαθμό, ὡς συνέχεια τῶν ἐξελίξεων πού προκάλεσε ὁ φιλόδοξος τύραννος τῆς Ἠπείρου. Ἔμποροι καί λόγιοι τῆς ἑλληνικῆς Διασπορᾶς, κλέφτες καί ἁρματολοί τῆς Ρούμελης, τῆς Ἠπειροθεσσαλίας καί τῆς Μακεδονίας, κοτζαμπάσηδες καί κάποι τῆς Πελοποννήσου, πλοιοκτῆτες καί ναῦτες τῶν νησιῶν, συμπορεύθηκαν ἄλλοτε ἁρμονικά καί ἄλλοτε ὄχι, ἐπιδιώκοντας πότε κοινά συμφέροντα καί πότε τοπικά ἤ καί ἰδιοτελῆ, σ' ἕναν ἀγώνα πού συχνά ἔπαιρνε τήν μορφή θρησκευτικοῦ πολέμου Χριστιανῶν ἐναντίον Μουσουλμάνων. Συχνά ἐπίσης, στο ὄνομα τῶν φιλελευθέρων-ἐθνικιστικῶν ἰδεῶν τῆς Δύσεως προωθούνταν καί ἐπικρατοῦσαν κοινωνικές ὁμάδες καί ἀρχές πού εἶχαν ἀναπτυχθεῖ κατά τούς αἰῶνες τῆς ὀθωμανικῆς καί βενετικῆς κυριαρχίας. Ἐπρόκειτο, οὐσιαστικά, γιά τοπικές ἐξεγέρσεις, ἐλάχιστα συντονισμένες μεταξύ τους, πού κάποτε ὁδηγοῦσαν στόν ἐμφύλιο σπαραγμό. Τά κυριώτερα προβλήματα πού ἀντιμετώπιζε ἡ κατακερματισμένη ἀπό τά πολιτικά συμφέροντα καί πάθη ἐπαναστατική ἡγεσία ἦταν ἡ συγκρότηση καί ὁ ἀνεφοδιασμός μόνιμου ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ, ἡ δημιουργία κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἡ ἐξεύρεση οἰκονομικῶν πόρων καί ἡ ἐξασφάλιση ἀναγνωρίσεως τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας ἀπό τίς μεγάλες δυνάμεις τῆς Εὐρώπης.

Ἡ ἐλπίδα, ὅτι πίσω ἀπό τήν συνωμοτική ὀργάνωση πού προετοίμασε τήν ἐξέγερση βρισκόταν ἡ Ρωσία ὤθησε πολλούς Ἕλληνες νά πάρουν τά ὅπλα καί νά ἐκτεθοῦν ἀπέναντι στίς ἀρχές. Μέσα στόν πρῶτο χρόνο καί παρά τήν καταδίκη τῆς ἐπαναστάσεως ἀπό τόν τσάρο Ἀλέξανδρο Α΄ καί ἐνόσω διαρκοῦσε ἡ πολιορκία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ στά Ἰωάννινα ἀπό τίς σουλτανικές δυνάμεις, οἱ ἐπαναστάτες κατόρθωσαν νά ἐκδιώξουν τίς τουρκικές ἀρχές καί τόν πληθυσμό ἀπό τίς πόλεις τῆς νότιας Ἑλλάδας καί νά ἐγκαταστήσουν ἑλληνικές ἀρχές. Στά ἑπόμενα χρόνια καί ὕστερα ἀπό πολλές καταστροφές πού δέν ἦσαν λιγότερες ἀπό τίς νίκες, οἱ ἐπαναστάτες κατόρθωσαν νά μήν ὑποκύψουν στίς ὑπέρτερες δυνάμεις τοῦ πρώην

κυριάρχου. Αὐτό ἦταν καί τό μεγαλύτερο ἐπίτευγμα, τό ὁποῖο βαθμιαίως διέσπασε τήν ἑνότητα τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων καί ὑπονόμευσε τήν ἀρχική ἐχθρική τους στάση πρός τούς Ἕλληνες ἐπαναστάτες γιά νά ὁδηγήσει στό τέλος στήν ἐνεργό ἐπέμβαση τῶν δυνάμεων μέ σκοπό τόν τερματισμό τῶν ἐχθροπραξιῶν ἀνάμεσα στούς ἀντιπάλους καί τήν ἐπιβολή ρυθμίσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ ζητήματος. Τό 1823 οἱ ἐπαναστάτες ἀναγνωρίσθηκαν ἀπό τήν βρεταννική κυβέρνηση ὡς ἐμπόλεμοι, μέ ὅλα τά δικαιώματα πού ἐξασφαλίζει αὐτή ἡ ἰδιότητα. Τρία χρόνια ἀργότερα, ἡ Βρεταννία καί ἡ Ρωσία συμφώνησαν, μέ τό πρωτόκολλο τῆς Πετρουπόλεως (1826), νά προωθήσουν τήν διευθέτηση τοῦ Ἑλληνικοῦ ζητήματος μέ τήν μεσολάβησή τους. Τό 1827, μέ τήν συνθήκη τοῦ Λονδίνου, οἱ δύο αὐτές δυνάμεις, καθώς καί ἡ Γαλλία, συμφώνησαν νά ἐπιβάλουν μιά τέτοια διευθέτηση. Ἡ ἀπόφαση ὑλοποιήθηκε τόν Ὀκτώβριο τοῦ ἴδιου χρόνου, ὅταν οἱ ἑνωμένοι στόλοι τῶν τριῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων κατέστρεψαν τόν τουρκοαιγυπτιακό στόλο στό Ναυαρίνο στήν ὁμώνυμη ναυμαχία, πού ἄνοιξε τόν δρόμο γιά τήν ἐλευθερία τῶν νότιων Ἑλλήνων. Ἀποφασιστική πίεση πρός τήν κατεύθυνση αὐτή ἄσκησε ὁ ρωσοτουρκικός πόλεμος πού ξέσπασε τό 1828 καί ἔληξε τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1829 μέ τήν συνθήκη τῆς Ἀδριανουπόλεως, ἡ ὁποία κατοχύρωσε τήν σερβική αὐτονομία καί ἔθεσε τίς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες κάτω ἀπό ρωσική κηδεμονία. Τό 1830, μέ τό πρωτόκολλο τοῦ Λονδίνου, ἀναγνωρίσθηκε ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδας, καί τό 1832 χαράχθηκαν τά σύνορα τοῦ νέου κράτους καί ὁρίσθηκε ἡγεμόνας της ὁ υἱός τοῦ βασιλιᾶ τῆς Βαυαρίας Ὄθων. Οἱ τρεῖς εὐρωπαϊκές δυνάμεις πού συνέβαλαν στήν ἑλληνική ἀνεξαρτησία, ἀνέλαβαν καί τόν ρόλο τῶν προστάτιδων δυνάμεων τῆς ἀνεξαρτησίας καί τοῦ καθεστῶτος τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ κράτους· προστασία πού ἐξασφάλιζε τά σύνορα τῆς χώρας ἀλλά περιόριζε τήν ἀνεξαρτησία της.

4. Πολιτικές ἐξελίξεις στήν Βρεταννία

Ἀλλοῦ, τά ἐπαναστατικά κινήματα εἶχαν διαφορετική κατάληξη. Στήν Ἱσπανία καί στήν Πορτογαλλία, οἱ ἐπαναστάσεις εἶχαν ἐξελιχθεῖ σέ ἐμφυλίους πολέμους. Στήν διαιρεμένη Ἰταλία, ἡ κατάσταση εἶχε περιπλακεῖ ἀκόμη περισσότερο. Στήν Ρωσία, ἡ ἄνοδος τοῦ Νικολάου Α΄ στόν θρόνο πάγωσε τίς ἐξελίξεις σ' ἕνα ἰδεολογικοπολιτικό σχῆμα, τά βασικά συστατικά τοῦ ὁποίου ἦσαν ὁ ἀπολυταρχισμός, ἡ Ὀρθοδοξία καί ὁ ρωσικός ἐθνικισμός. Στή Βρεταννία, ὕστερα ἀπό τίς πρῶτες μεταπολεμικές ἀντιδράσεις καί ἀναστατώσεις, οἱ ἐσωτερικές ἐξελίξεις πῆραν σαφή φιλελεύθερη κατεύθυνση. Στόν τομέα τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου, ἡ κυρίαρχη θέση τῆς Βρεταννίας συνηγοροῦσε ὑπέρ τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου καί τῆς καταργήσεως

τῶν διαφόρων περιορισμῶν: Δασμοί καί ναυτικές ἀπαγορεύσεις ἄλλων ἐποχῶν καταργήθηκαν γιά νά διευκολύνουν τήν διεξαγωγή τοῦ βρεταννικοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου.

Οἱ οἰκονομικές, πολιτικές καί κοινωνικές ἐξελίξεις στήν Βρεταννία ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερη ἀνάλυση. Κατά τό πρῶτο μισό τῆς δεκαετίας τοῦ 1820 καταργήθηκε ἡ νομοθεσία πού ἀπαγόρευε τήν μετανάστευση εἰδικευμένων τεχνιτῶν καί τήν ἐξαγωγή μηχανημάτων· μέ ἀποτέλεσμα νά καταστεῖ ἡ χώρα σύντομα ὁ βασικός φορέας ἐκβιομηχανίσεως τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης καί τοῦ κόσμου ὅλου καί, κατά συνέπεια, νά καρπώνεται τεράστια κέρδη. Ταυτόχρονα, ἡ κατάργηση, τό 1825, τῆς νομοθεσίας πού ἀπαγόρευε τόν ἐργατικό συνδικαλισμό ἄνοιξε τεράστιες προοπτικές δημιουργικῆς σχέσεως ἀνάμεσα στούς ἐργάτες καί στήν ἐργοδοσία, πού συνέβαλε ὄχι λίγο στήν ἀποτροπή ἐπαναστατικῶν ἀναστατώσεων στήν Βρεταννία. Τήν ἴδια ἐποχή προωθήθηκε, ἀπό τόν νεαρό ὑπουργό ἐσωτερικῶν Πήλ (Robert Peel), ἕνα φιλόδοξο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν βελτίωση τῶν συνθηκῶν στίς φυλακές, τήν ἀναδιοργάνωση τοῦ ὁρκωτοῦ συστήματος, τήν ἐπίσπευση τῆς δικαστικῆς διαδικασίας καί τήν δημιουργία ἐπαγγελματικῆς ἀστυνομίας στό Λονδίνο.

Στήν Βρεταννία τήν ἐποχή αὐτή ἀποκρυσταλλώθηκαν τά δύο πολιτικά κόμματα πού εἶχαν ἀρχίσει νά διαμορφώνονται ἀπό τίς ἀρχές ἀκόμη τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ Τόρηδες καί οἱ Οὐΐγοι, οἱ πρῶτοι ὡς κλάδος τῶν δευτέρων. Καταλύτης στήν διαδικασία τῆς διαμορφώσεως δύο τάσεων, ἀπό τίς διάφορες φατρίες καί τούς περιστασιακούς συνασπισμούς πολιτικῶν συμφερόντων τοῦ προηγούμενου αἰώνα, ὑπῆρξε ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση. Οἱ Οὐΐγοι παρέμειναν περισσότερο προσκολλημένοι στίς φιλελεύθερες παραδόσεις τῆς παρατάξεως αὐτῆς καί λιγότερο ἀνεκτικοί ἔναντι τῆς μοναρχίας καί τῆς ἐπίσημης ἐκκλησίας ἀπ᾽ ὅ,τι ἐπιθυμοῦσαν οἱ Τόρηδες. Τόσο ὅμως οἱ Οὐΐγοι ὅσο καί οἱ Τόρηδες ἐκπορεύονταν ἀπό τίς ἀνώτερες κοινωνικές τάξεις τῆς χώρας, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι ἐκπροσωποῦσαν καί ἐξέφραζαν ἀποκλειστικῶς τάξικά οἰκονομικά συμφέροντα· καί περιλάμβαναν στίς τάξεις τους παλαιούς καί νέους εὐγενεῖς, ἐμπόρους, βιομηχάνους καί τραπεζίτες. Ἡ κοινή προέλευση τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας, ἀλλά κυρίως ἡ γενικότερη συναίνεση στά βασικά σημεῖα τῆς βρεταννικῆς πολιτικῆς διαδικασίας, ὅπως στήν ἀνάγκη μεταρρυθμίσεων, τόν κεντρικό ρόλο τοῦ κοινοβουλίου καί τίς διακριτικές ἐξουσίες τοῦ μονάρχη, ἀπέτρεπαν τήν πόλωση τῆς πολιτικῆς ζωῆς πού θά μποροῦσε νά δημιουργήσει ἡ λειτουργία τῶν δύο πολιτικῶν ὀργανισμῶν. Ὁ ὅρος «ἀφοσιωμένη ἀντιπολίτευση» δέν ἦταν ἁπλό καί κενό εὐφυολόγημα τῆς δεκαετίας τοῦ 1820, ἀλλά ἐξέφραζε μία ἀπό τίς βασικότερες πτυχές τῆς βρεταννικῆς πολιτικῆς πραγματικότητας.

Τό ζήτημα πού κυρίως ἀπασχολοῦσε τήν βρεταννική κυβέρνηση καί τήν Βρεταννία γενικά τήν ἴδια ἐποχή ἦταν ἡ θέση τῶν 'Ιρλανδῶν στήν πολιτική ζωή τῆς χώρας. 'Από τό 1801, ὅταν ἡ 'Ιρλανδία ἀποτέλεσε ὀργανικό μέρος τῆς Βρεταννίας καί ἔχασε τήν αὐτονομία της (μέ τήν Πράξη 'Ενώσεως πού ὑλοποιήθηκε τήν πρώτη τοῦ ἔτους αὐτοῦ), οἱ κοινωνικές καί πολιτικές ἐξελίξεις στήν καθολική αὐτή νῆσο προσλάμβαναν ὅλο καί περισσότερο ἐπαναστατικό χαρακτήρα καί φαίνονταν νά ὁδηγοῦν σέ ἀναμέτρηση τῶν αὐτονομιστικῶν στοιχείων μέ τούς διάφορους ἐκπροσώπους τῆς βρεταννικῆς κυριαρχίας. 'Η ταχεία αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, σέ συνδυασμό μέ τό γενικά ἀντιπαραγωγικό γαιοκτητικό καθεστώς (οἱ γαιοκτήμονες ἀπουσίαζαν συνήθως στίς πόλεις τῆς 'Αγγλίας καί τῆς 'Ιρλανδίας), καθώς καί ἡ κακοδιοίκηση, δημιουργοῦσαν ἐκρηκτικές καταστάσεις. Χρειάζονταν ὅμως ἀκόμη πολλές δεκαετίες γιά νά φτάσουν οἱ πιέσεις αὐτές νά δημιουργήσουν σοβαρή ἀντίδραση ἀπό τήν πλευρά τῆς Βρεταννίας καί συνακόλουθα διεργασίες κοινωνικοπολιτικοῦ χαρακτήρα στήν ἴδια τήν 'Ιρλανδία. Τήν ἐποχή αὐτή ἡ λαϊκή δυσαρέσκεια δέν ἦταν σέ θέση νά γονιμοποιήσει σοβαρά ἐπαναστατικά κινήματα· εὐνοοῦσε ὅμως συνωμοτικές ὀργανώσεις περιορισμένης ἐκτάσεως μέ θρησκευτική-πολιτική χροιά. 'Επίκεντρο τῆς διενέξεως καί τῶν πιέσεων ἦταν ἡ μή ἀντιπροσώπευση τῶν 'Ιρλανδῶν Καθολικῶν στό βρεταννικό κοινοβούλιο. Πρός τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1820, ἡ κρίση φαινόταν νά ὁδηγεῖ σέ ἐμφύλια σύρραξη· ἰδιαίτερα ὅταν τό 1828 ἕνας 'Ιρλανδός Καθολικός, ὁ Ο' Κόννελ (Daniel O'Connel), δημεγέρτης πρώτου μεγέθους, ἐξελέγη στήν Βουλή τῶν Κοινοτήτων καί ἡ ὁρκωμοσία του ἐμποδίστηκε μέ βάση σχετική νομοθεσία τοῦ 17ου αἰώνα. Τελικά, παρά τήν ἀντίδραση μεγάλου μέρους τῆς ἀγγλικῆς κοινῆς γνώμης καί τοῦ βασιλιᾶ, ὁ Πήλ καί ὁ πρωθυπουργός τῆς χώρας (καί ἄλλοτε ἀντίθετος στήν ἐκλογή καί ὁρκωμοσία 'Ιρλανδῶν Καθολικῶν) Οὐέλλινγκτον κατάφεραν νά περάσουν τό 1829 ἀπό τό κοινοβούλιο νόμο πού καταργοῦσε τήν σχετική ἀπαγόρευση καί δημιουργοῦσε τίς προϋποθέσεις γιά τήν ἀντιπροσώπευση τῆς 'Ιρλανδίας στήν πολιτική ζωή τῆς Βρεταννίας.

'Ανάλογη νομοθεσία τόν προηγούμενο χρόνο (1828) εἶχε καταργήσει διάφορους περιορισμούς πολιτικοῦ χαρακτήρα σέ βάρος θρησκευτικῶν δογματικῶν μειονοτήτων, πού βρίσκονταν ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς ἐπίσημης 'Αγγλικανικῆς 'Εκκλησίας, καί εἶχε δημιουργήσει τίς προϋποθέσεις καί τό κατάλληλο κλίμα γιά τήν μεταρρύθμιση τῆς ἴδιας, τῆς ἐπίσημης ἐκκλησίας, σύμφωνα μέ τίς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν καί τήν νέα ἰσορροπία τῶν κοινωνικοπολιτικῶν δυνάμεων πού διαμορφωνόταν στό πλαίσιο τῆς προϊούσας Βιομηχανικῆς 'Επαναστάσεως.

'Η ἴδια νέα ἰσορροποία δυνάμεων ἐπέβαλε καί μιά σειρά μεταρρυθμίσεων στήν κοινοβουλευτική ἀντιπροσώπευση, γιά τίς ὁποῖες εἶχαν ἐκδηλωθεῖ

πιέσεις καί εἶχε δημιουργηθεῖ εὐνοϊκή κοινή γνώμη ἀπό τόν προηγούμενο αἰώνα, ἰδιαίτερα γιά τήν κατοχύρωση τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων ἀπό τίς ἐπεμβάσεις τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας καί σέ σχέση μέ τήν Βουλή τῶν Λόρδων. Οἱ ἀντικοινοβουλευτικές τάσεις καί ἐκδηλώσεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως εἶχαν ἀνακόψει τίς προσπάθειες στήν Βρεταννία γιά δικαιότερη καί δημοκρατικότερη ἀντιπροσώπευση στό κοινοβούλιο. Πρός τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1820 ὅμως οἱ ἴδιες προσπάθειες βρῆκαν πρόσφορο ἔδαφος καί εἶχαν συνέχεια. Μορφωμένοι καί καθόλα σεβαστοί ἐκπρόσωποι τῆς βρεταννικῆς ἰθύνουσας τάξεως, σέ ταχύτατα ἀναπτυσσόμενες ἀλλά μέ μηδαμινή ἀντιπροσώπευση ἐμπορικές καί βιομηχανικές πόλεις, ἦσαν σέ θέση νά διακρίνουν τίς τεράστιες προοπτικές πού ἄνοιγε ἡ ἀντιπροσώπευση τῶν κατοίκων τέτοιων πόλεων σέ βάρος τῆς ἀντιπροσωπεύσεως τῆς ὑπαίθρου ὅπου κυριαρχοῦσαν τά συμφέροντα τῆς γαιοκτητικῆς ἀριστοκρατίας. Μιά τέτοια ἀντιπροσώπευση τῶν πόλεων θά δημοκρατικοποιοῦσε τό βρεταννικό πολίτευμα καί θά συγκρατοῦσε τήν νέα πολιτική δύναμη τῆς χώρας, τήν ἐργατική τάξη, μέσα στό πλαίσιο τῆς κοινοβουλευτικῆς διαδικασίας. Ἀνάλογη ἀντιπροσώπευση θά ἐξασφάλιζε, φυσικά, τήν ἀπαιτούμενη ἐκλογική πελατεία σέ νέους πολιτικούς ἡγέτες, πού δέν διέθεταν ἐρείσματα στήν ὕπαιθρο.

Ἀπό τό 1830, ὅταν τόν Γεώργιο Δ΄ διαδέχθηκε ὁ Οὐλιέλμος Δ΄, πού εἶχε τήν φήμη φιλελεύθερου μονάρχη, ὥς τό 1832, ὅταν πέρασε τελικά ὁ περίφημος Κοινοβουλευτικός Νόμος, στήν Βρεταννία ἀντιπαρατέθηκαν οἱ συντηρητικές δυνάμεις μέ τίς προοδευτικές σέ μιά σειρά ἀναμετρήσεων τόσο στό κοινοβούλιο ὅσο καί ἔξω ἀπό αὐτό. Τελικά, μέ τήν ἀπειλή ἀπονομῆς ἀπό τόν μονάρχη τόσων τίτλων εὐγενείας ὅσοι χρειάζονταν γιά ν' ἀλλάξουν τήν πολιτική σύνθεση τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων, τό σῶμα αὐτό τελικά ψήφισε τόν νόμο τῆς κυβερνήσεως τοῦ Οὐΐγου λόρδου Γκρέϋ. Μέ τόν Κοινοβουλευτικό Νόμο τοῦ 1832, μολονότι οἱ πόλεις δέν ἀντιπροσωπεύονταν στό βαθμό πού ἐπιθυμοῦσαν οἱ μεταρρυθμιστές καί ἡ ὕπαιθρος συνέχισε νά καθορίζει την ἔκβαση τῶν ἐκλογικῶν ἀναμετρήσεων, ἀφενός χαράχθηκε ἐκ νέου ὁ ἐκλογικός χάρτης τῆς χώρας καί καταργήθηκαν πολλές ἐκλογικές περιφέρειες τῆς ὑπαίθρου μέ ἐλάχιστους ψηφορφόρους, γνωστές ὡς «σάπιες περιφέρειες», καί ἀφετέρου ἐξασφαλίσθηκε ἡ κοινοβουλευτική ἀντιπροσώπευση ἀρκετῶν πόλεων. Ταυτόχρονα, διπλασιάσθηκε τό ἐκλογικό σῶμα, μέ τήν ἐπέκταση τῆς ψήφου σέ ἀστικά στρώματα πού πρίν ἀποκλείονταν ἀπό τήν ἐκλογική διαδικασία, ὄχι ὅμως ἀκόμη καί στούς ἐργάτες, πού παρέμειναν ἀπογοητευμένοι. Ὁ νόμος αὐτός, ὡστόσο, ὑπῆρξε σταθμός στήν προοδευτική ἐξάρθρωση τοῦ βρεταννικοῦ ἀριστοκρατικοῦ-ὀλιγαρχικοῦ πολιτικοῦ καί κοινωνικοῦ καθεστῶτος καί στόν σταδιακό ἐκδημοκρατισμό τῆς ὑπαίθρου τῆς χώρας.

5. Πολιτικές ἐξελίξεις στήν Γαλλία

᾿Ανάλογες ἀντιπαραθέσεις ἀνάμεσα στίς προοδευτικές καί στίς συντηρητικές δυνάμεις τῆς Γαλλίας ὁδήγησααν, τήν ἴδια ἐποχή, στήν ἐπαναστατική ἀνατροπή τοῦ καθεστῶτος πού εἶχε ἐγκαθιδρυθεῖ τό 1814. Μετά τήν ἀνάρρηση στόν θρόνο τοῦ Καρόλου Ι΄, τό 1824, ἡ Γαλλία φαινόταν νά ὁδηγεῖται στήν ἀναμέτρηση, ἐξαιτίας τῆς ὑποστηρίξεως ἀπό τή μοναρχία τῶν συμφερόντων καί τῶν θέσεων τῶν ἐκπροσώπων τοῦ προεπαναστατικοῦ καθεστῶτος, τῶν ἀριστοκρατῶν καί τῆς ἐκκλησίας. Οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ νέου καθεστῶτος, οἱ ἀστοί πού εἶχαν ἐπικρατήσει μέ τήν ᾿Επανάσταση, ἀνησυχοῦσαν ἀπό τήν προκλητική ἐμφάνιση τῶν δυνάμεων πού εἶχαν πολεμήσει γιά τήν συντριβή τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων. Ἦταν δυνατόν, ὅμως, ν᾿ ἀνασυσταθεῖ ἕνα καθεστώς πού βασιζόταν στήν ἀπόρριψη τῆς ᾿Επαναστάσεως καί τοῦ καθεστῶτος πού εἶχε προέλθει ἀπό τήν ἐπαναστατική περίοδο; Ἦταν δυνατό νά κρατηθεῖ στήν ἐξουσία ἕνα καθεστώς πού ἀρνεῖτο νά συμβιβασθεῖ μέ τήν κατάσταση πού εἶχε διαμορφωθεῖ μετά τήν ᾿Επανάσταση, ἀκόμη καί στήν Γαλλία τῆς παλινορθώσεως; Στήν πραγματικότητα καί παρά τίς ἀρχικές παραχωρήσεις, τό παλαιό καθεστώς στήν Γαλλία δέν εἶχε ποτέ οὐσιαστικά ἀποδεχθεῖ τίς κατακτήσεις τῆς ᾿Επαναστάσεως· παρά τήν ἐνσωμάτωση ἐπαναστατικοῦ δυναμικοῦ καί θεσμῶν, τό παλαιό καθεστώς παρέμενε ἀμετακίνητα ἐχθρικό πρός τήν ἐπαναστατική κληρονομιά.

῾Η ᾿Επανάσταση, ὡστόσο, εἶχε δημιουργήσει τήν δική της παράδοση· καί ἡ ἄρνηση τῶν ἐκπροσώπων τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος ν᾿ ἀναγνωρίσουν τήν παράδοση αὐτή ἀποτελοῦσε ἐπανάσταση. ῾Η ἀποπομπή τοῦ μετριοπαθοῦς Μαρτινιάκ (J.B. Martignac) καί ἡ ἀνάθεση τῆς κυβερνήσεως τό 1829 στόν συντηρητικό πρίγκηπα Πολινιάκ (Jules de Polignac) φανέρωναν τίς διαθέσεις τοῦ βασιλιᾶ καί τίς ἐπικρατοῦσες τάσεις στούς κόλπους τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος. ᾿Από τούς φιλελευθέρους ἡ πρόκληση θεωρήθηκε ἀντεπανάσταση. ῾Η ἴδια συγκυρία καί ἡ ἑρμηνεία της μεταμόρφωσαν τήν φιλελεύθερη ἀντιπολίτευση σέ ἐπαναστατικό κόμμα. Ἔχει σημασία νά τονισθεῖ ὅτι οἱ φιλελεύθεροι τοῦ 1830 δέν θεωροῦσαν τήν ἀντίθεσή τους στίς ἐπιδιώξεις τοῦ Καρόλου καί τοῦ Πολινιάκ ἐπαναστατική στάση ἐναντίον τῆς νομιμότητας, ἀλλά κίνημα γιά τήν ὑπεράσπιση κεκτημένων δικαιωμάτων. Τήν ἐπανάσταση προκάλεσαν, τελικά, τά περιβόητα ᾿Ιουλιανά Διατάγματα (1830), πού ἀπειλοῦσαν νά ὑπονομεύσουν τά δύο βάθρα τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τήν ἐλευθεροτυπία καί τό κοινοβούλιο, πού θεωρούνταν ἀπό τούς φιλελευθέρους δύο ἀπό τίς βασικότερες κατακτήσεις τῆς ᾿Επαναστάσεως.

῾Η παρισινή ἀστική τάξη διέθεσε τούς ἀπαραίτητους πόρους, τήν ὀργάνωση καί τήν ἐπαναστατική ἡγεσία. Οἱ ἐργάτες προσφέρθηκαν νά

ἐπανδρώσουν τά ἐπαναστατικά σώματα. Ἡ Ἰουλιανή Ἐπανάσταση στό Παρίσι προκάλεσε μιά σειρά ἐπαναστατικῶν κινημάτων στήν Ἰταλία, στήν Ἑλβετία, στό Βέλγιο καί σέ ὁρισμένες γερμανικές χῶρες. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, ἡ ἐπαναστατική ἐπιδημία ἐξαπλώθηκε καί στήν Πολωνία. Ἡ φυγή τοῦ βασιλιᾶ καί ἡ ἐμφάνιση τῆς τρίχρωμης σημαίας τῆς ἐπαναστάσεως θεωρήθηκαν ἀπό τήν συντηρητική Εὐρώπη τό προανάκρουσμα τῆς διεθνοῦς ἐπαναστάσεως ἐναντίον τῆς νομιμότητας.

Ἡ ὁμοιότητα, ὡστόσο, τῶν γεγονότων τοῦ 1830 μέ ἐκεῖνα τοῦ 1789 ἦταν ἐπιφανειακή. Μετά τήν ἀνατροπή τοῦ Καρόλου δέν ἐπακολούθησαν ἐξορίες εὐγενῶν, καταδίκες καί ἐκτελέσεις ὑπουργῶν, οὔτε ἀπαλλοτριώσεις ἐκκλησιαστικῶν ἤ ἀριστοκρατικῶν περιουσιῶν. Ἡ ἐκκλησία, τό βάθρο τῆς παλινορθώσεως καί ὁ στόχος τῶν φιλελευθέρων μετά τό 1814, ἔμεινε ἀνέπαφη. Στό ἐξωτερικό, μετά τήν ἐξασφάλιση τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Βελγίου, ἡ Γαλλία ἀγνόησε τίς ἐκκλήσεις τῶν φιλελευθέρων γιά βοήθεια καί οἱ ἐπαναστάσεις τους κατέρρευσαν. Τό σπουδαιότερο ἴσως, ἀπό τήν σκοπιά τῆς συντηρητικῆς Εὐρώπης, ἡ ἐπανάσταση ἐγκαθίδρυσε τήν Ἰουλιανή Μοναρχία τοῦ Λουδοβίκου Φιλίππου, πού ἀποτελοῦσε τήν πιό ἀντιπροσωπευτική ἴσως μορφή συμβιβασμοῦ ἀνάμεσα στήν ἐπανάσταση καί στήν παλινόρθωση. Ὁ Λουδοβίκος Φίλιππος, ὡς ἀρχηγός τοῦ Ὀρλεανικοῦ κλάδου τῶν Βουρβώνων καί γνωστός γιά τήν ταύτισή του μέ τήν Ἐπανάσταση, ἦταν ἀποδεκτός καί ἀπό τίς δύο παρατάξεις. Ἦταν ὁ«πολίτης βασιλιάς» πού ἀποκήρυξε τήν λευκή σημαία τών Βουρβώνων καί περιβλήθηκε μέ τήν τρίχρωμη σημαία τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἡ στέψη του τόν Αὔγουστο τοῦ 1830 προβλήθηκε ὡς συμβόλαιο ἀνάμεσα στόν λαό καί στόν μονάρχη του. Ταυτόχρονα ἀναθεωρήθηκε τό σύνταγμα ὥστε νά τονισθεῖ ἡ ἀρχή τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καί καταργήθηκαν τά εἰδικά δικαστήρια καί ἡ λογοκρισία. Οὐσιαστικά, ὅμως, τό νέο καθεστώς στήν Γαλλία δέν διέφερε πολύ ἀπό ἐκεῖνο πού εἶχε ἀνατραπεῖ ἀπό τήν Ἰουλιανή Ἐπανάσταση.

Ὁ Λουδοβίκος Φίλιππος ἦταν ὁ ἐκλεκτός μιᾶς νέας γενιᾶς φιλελευθέρων στήν Γαλλία, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀντιτεθεῖ σταθερά στίς παλαιοκαθεστωτικές προκλήσεις τοῦ Καρόλου ἀλλά ἀπεῖχαν ἐπίσης ἀπό τό 1789, συναισθηματικά καί ἰδεολογικά. Ἡ νέα γενιά τῶν Γάλλων φιλελευθέρων διέφερε ἀπό τήν προεπαναστατική κυρίως στόν βαθμό λειτουργίας στό πλαίσιο τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν μέ τήν μορφή ὀργανωμένου κοινοβουλευτικοῦ κόμματος. Περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη παράταξη στήν Γαλλία, οἱ φιλελεύθεροι τῶν ἐτῶν πρίν ἀπό τήν Ἰουλιανή Ἐπανάσταση εἶχαν ὡς πολιτειακό-πολιτικό πρότυπο τήν συνταγματική μοναρχία τῆς Ἀγγλίας καί τήν πολιτική ζωή αὐτῆς τῆς χώρας. Ἐκπρόσωποι τῆς ἀστικῆς τάξεως, οἱ Γάλλοι φιλελεύθεροι ἐπιθυμοῦσαν ν' ἀποφύγουν τίς ἀκρότητες τῆς

᾿Επαναστάσεως τοῦ 1789, ν᾿ ἀποδείξουν ὅτι ἡ τάξη τους θά ἔπαυε νά εἶναι ἐπαναστατική ἀπό τήν στιγμή πού θά ἔπαιρνε τήν ἐξουσία στά χέρια της καί ὅτι μποροῦσε νά γίνει παράγοντας πολιτικῆς σταθερότητας ὅσο καί οἱ ἀντίπαλοί της, ἡ ἀριστοκρατία καί ἡ ἐκκλησία. Οἱ φιλελεύθεροι ἡγέτες τῆς ᾿Ιουλιανῆς ᾿Επαναστάσεως ἦσαν ἀποφασισμένοι νά ἀποδείξουν ὅτι ἡ δική τους θά ἦταν ἡ τελευταία ἐπανάσταση στήν Γαλλία, ὅπως ἐκείνη τοῦ 1688 στήν ᾿Αγγλία.

6. *᾿Επαναστατικά κινήματα ἔξω ἀπό τήν Γαλλία*

Μεγαλύτερη ἀπήχηση φαίνεται πώς εἶχε ἡ γαλλική —σωστότερα, ἡ παρισινή— ἐπανάσταση ἔξω ἀπό τήν Γαλλία. Τά ἐπαναστατικά γεγονότα στήν Γαλλία ἐπέδρασαν σέ πολλές γερμανικές χῶρες, στίς ὁποῖες οἱ ἡγεμόνες ἀναγκάσθηκαν εἴτε νά φύγουν βιαστικά στό ἐξωτερικό εἴτε νά παραχωρήσουν συντάγματα. ᾿Επαναστατικά κινήματα σημειώθηκαν καί σέ ἀρκετές ἰταλικές πόλεις, ὅπως στήν Μοδένα καί στήν Μπολώνια, ἀλλά κατέρρευσαν μόλις ἐπενέβη ἡ Αὐστρία. ᾿Ανάλογη ἦταν καί ἡ τύχη τῶν κινημάτων στίς γερμανικές χῶρες, ὅπου σύντομα ἡ Γερμανική Συνομοσπονδία ἐπέβαλε, μέ τήν καθοδήγηση τοῦ Μέττερνιχ, τά στενά, ἀσφυκτικά ὅρια μέσα στά ὁποῖα ἐπιτράπηκε νά λειτουργήσουν οἱ συνταγματικοί θεσμοί.

Περισσότερο ἀπειλητική γιά τό ὑφιστάμενο καθεστώς καί δυσκολότερη στήν καταστολή της ὑπῆρξε ἡ ἐπανάσταση στήν Πολωνία. ῾Η ὀγκούμενη δυσαρέσκεια κατά τῆς ρωσικῆς κυριαρχίας καί τῆς πολωνικῆς γαιοκτητικῆς ἀριστοκρατίας ὁδήγησε τούς Πολωνούς φιλελευθέρους, ἀνάμεσα στούς ὁποίους ὑπῆρχαν πολλοί νεαροί ἀξιωματικοί, νά κηρύξουν τήν ἐπανάσταση τόν Νοέμβριο τοῦ 1830. Σύντομα, ἡ Βαρσοβία βρισκόταν στά χέρια τῶν ἐπαναστατῶν. Τόν Δεκέμβριο συγκλήθηκε ἐθνική συνέλευση καί τόν ἑπόμενο μήνα σχηματίσθηκε ἐθνική κυβέρνηση. Οἱ πρῶτες ἐπιτυχίες τῶν ἐπαναστατῶν δημιούργησαν στούς Πολωνούς ψευδαισθήσεις ὡς πρός τήν τελική ἔκβαση τῆς ἐπαναστάσεως. Τελικά ὅμως, μέ τήν ἔλευση τῆς ἀνοίξεως, ἐπενέβη ἡ Ρωσία στρατιωτικά καί κατέστειλε τήν ἐπανάσταση, μέ ἀποτέλεσμα νά καταφύγουν πολλοί Πολωνοί πατριῶτες στήν Δύση καί ν᾿ αὐξηθεῖ τό μίσος τῶν φιλελευθέρων Πολωνῶν ἐναντίον τῶν πατροπαράδοτων ἐχθρῶν τους στ᾿ ἀνατολικά τῆς χώρας.

῾Η μόνη ἐπανάσταση ἔξω ἀπό τήν Γαλλία πού πέτυχε ἦταν τό ἐπαναστατικό κίνημα στό Βέλγιο, πού ἀποτελοῦσε τό 1815 μέρος τοῦ βασιλείου τῆς ῾Ολλανδίας. Οἱ Βέλγοι ἐθνικιστές εἶχαν λόγους νά ἐπιζητοῦν τήν εὐκαιρία γιά νά τερματίσουν τήν ὁλλανδική κυριαρχία στήν χώρα τους, ἡ ὁποία πρίν ἀπό τήν συνθήκη τῆς Βιέννης (1815) ἀποτελοῦσε μέρος τῆς

῾Αγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Στούς θρησκευτικούς λόγους (οἱ Βέλγοι εἶναι Καθολικοί ἐνῶ οἱ ῾Ολλανδοί Προτεστάντες), προστέθηκε καί ἡ δυσαρέσκεια τῶν Βέλγων, ὅταν ἡ ὁλλανδική κυβέρνηση ἄρχισε νά προωθεῖ σταθερά ῾Ολλανδούς στήν διοίκηση καί τήν χρήση τῆς ὁλλανδικῆς γλώσσας σέ βάρος τῆς γαλλικῆς. ᾿Επιπλέον, ὑπῆρχε σαφής σύγκρουση οἰκονομικῶν συμφερόντων ἀνάμεσα στούς ἐμπόρους τῆς ῾Ολλανδίας, πού πίεζαν γιά ἐλεύθερο ἐμπόριο, καί στούς βιομηχάνους τοῦ Βελγίου, πού ζητοῦσαν αὔξηση τῶν δασμῶν. Μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ Βρεταννοῦ ὑπουργοῦ ἐξωτερικῶν λόρδου Πάλμερστον, οἱ Βέλγοι τελικά ἀπέκτησαν τό 1831 τήν ἀνεξαρτησία τους, καθώς καί ἕνα φιλελεύθερο σύνταγμα. ῾Η ἀναγνώριση τῆς βελγικῆς ἀνεξαρτησίας ἀπό τήν ῾Ολλανδία ἐξασφαλίσθηκε τό 1839, ὅταν σχηματίσθηκε καί τό μεγάλο δουκάτο τοῦ Λουξεμβούργου. Τό ἴδιο ἔτος οἱ μεγάλες εὐρωπαϊκές δυνάμεις ἀποφάσισαν καί τήν οὐδετερότητα τοῦ Βελγίου στό διηνεκές.

7. Πολιτικοί στοχαστές

῾Η πολιτική ρύθμιση τοῦ 1830 ἀποδείχθηκε περισσότερο ἀνθεκτική ἀπ᾿ ὅσο εὔχονταν καί οἱ πιο αἰσιόδοξοι ἐκπρόσωποι τῶν δυνάμεων τῆς τάξεως καί τοῦ νόμου, οἱ ὁποῖες κατά τήν περίοδο πού ἀκολούθησε ἐνίσχυσαν σημαντικά τήν θέση τους ἔναντι τῶν ἀνερχόμενων δυνάμεων πού ἄρχισαν τήν ἐποχή αὐτή ν᾿ ἀμφισβητοῦν τό νέο καθεστώς. Στήν Γαλλία, οἱ φιλελεύθεροι ἀστοί, πού εἶχαν ἐπιτύχει τόν συμβιβασμό τῆς ἐπαναστάσεως καί τῆς παλινορθώσεως, ἐπέβαλαν τήν πολιτική τῆς «μέσης ὁδοῦ» (juste milieu). ῾Η πολιτική αὐτή βασιζόταν στήν θεωρία ὅτι, τόσο οἱ ὀπαδοί τῆς ἐπαναστάσεως ὅσο καί ἐκεῖνοι τῆς παλινορθώσεως εἶχαν προσπαθήσει νά καταστρέψουν καί νά ἐξαφανίσουν τό ἀντίπαλο καθεστώς, μέ συνέπεια νά ὑπονομεύεται ἡ ἐθνική συναίνεση ὡς πρός τούς στόχους τῆς γαλλικῆς πολιτείας καί τήν καλύτερη ἐξυπηρέτηση καί προώθησή τους. Παρά τίς ἐπαναστατικές του καταβολές τό ᾿Ιουλιανό καθεστώς πρόβαλλε τήν συμφιλίωση τῶν Γάλλων καί τό στοιχεῖο τῆς συνέχειας στήν διακυβέρνηση τῆς χώρας. Οἱ νέοι ἄρχοντες δέν ἀπελευθέρωσαν τούς φυλακισμένους γιά νά φυλακίσουν ἄλλους στήν θέση τους, ὅπως συνέβαινε στό παρελθόν ὕστερα ἀπό κάθε καθεστωτική ἀλλαγή· οὔτε ἀφαίρεσαν συντάξεις ἀπό μιά μερίδα συνταξιούχων γιά νά δώσουν σέ ἄλλη μερίδα, ἀλλά συνέχισαν τήν συνταξιοδότηση τῶν ἀπομάχων καί τῶν δύο παρατάξεων.

᾿Από τούς πιό χαρακτηριστικούς καί βασικούς ἐκφραστές τοῦ ᾿Ιουλιανοῦ καθεστῶτος ὑπῆρξε ὁ Γκιζώ (François Guizot, 1787-1874), πρωθυπουργός καί φιλόσοφος τῆς «μέσης ὁδοῦ», πού ταυτίσθηκε κατά τήν περίοδο πού κυβέρνησε τήν Γαλλία μέ τήν ἀστική τάξη.. ῾Ο Γκιζώ διεύρυνε τό

ἐκλογικό σῶμα ὥστε νά συμπεριλάβει ὁλόκληρη τήν ἀστική τάξη καί ὑποστήριξε μέ θέρμη τό δικαίωμα αὐτῆς τῆς τάξεως νά ἐκπροσωπεῖ τό σύνολο τῆς γαλλικῆς κοινωνίας, προβάλλοντας μάλιστα τό δικαίωμα αὐτό ὡς μία ἀπό τίς βασικές ἀρχές τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1789, δεδομένου ὅτι ἡ προεπαναστατική «Τρίτη Τάξη», πού τήν ἀποτελοῦσαν ἀστοί, εἶχε διεκδικήσει ἀνάλογο δικαίωμα. Σύμφωνα μέ τόν Γκιζώ, ἡ ἀστική τάξη, ἡ μόνη τάξη πού ἦταν πολιτικά ὑπεύθυνη καί δραστήρια, ἐνσάρκωνε τήν Γαλλική Ἐπανάσταση· καί μόνο ὅταν τό ἐπαναστατικό καθεστώς ἄνοιξε τίς πύλες τῆς ἐξουσίας στά κατώτερα κοινωνικά στρώματα, ἐκφυλίσθηκε σέ δικτατορικό καί κατόπιν σέ αὐτοκρατορικό. Γιά νά ἀποτραποῦν παρόμοιες ὑποτροπές, ἦταν ἀνάγκη νά περιοριστεῖ ἡ ἐξουσία στά ἀστικά κοινωνικά στρώματα. Ἡ ἀστική τάξη, ὑποστήριζε ὁ Γκιζώ, ἀποτελοῦσε ἐγγύηση γιά τίς ἀρχές τῆς ἐπαναστάσεως: ἦταν ἀνοιχτή τόσο γιά τά κατώτερα κοινωνικά στρώματα ὅσο καί πρός τά ἀνώτερα. Ἡ κατοχή περιουσιακῶν στοιχείων ἦταν προϋπόθεση ἀπαραίτητη γιά τήν συμμετοχή στήν ἐξουσία. «Πλουτίστε» (enrichissez-vous), ἔλεγε ὁ Γκιζώ στούς πολίτες ἐκείνους πού πίεζαν ν' ἀποκτήσουν τήν ψῆφο. Στούς ἀστούς πού νοσταλγοῦσαν τό ἐπαναστατικό παρελθόν τῆς τάξεώς τους καί ἐπιδίωκαν τήν συνέχιση τῆς ἐπαναστάσεως, ὁ ἴδιος ὑπενθύμιζε ὅτι ἡ ἀστική τάξη, μετά τήν ἄνοδό της στήν ἐξουσία τό 1830, ἔπρεπε νά μάθει καί νά συμπεριφέρεται σάν ἄρχουσα τάξη καί φυσικά νά λησμονήσει τήν ἐπαναστατική συμπεριφορά της ἐνόσω βρισκόταν μακριά ἀπό τήν ἐξουσία.

Ἀντίθετη πρός τήν «ἀγγλική» αὐτή ἄποψη σχετικά μέ τήν πολιτική ἐξουσία καί τήν σχέση τῶν κοινωνικῶν τάξεων μέ τήν ἐξουσία φαινόταν νά εἶναι ἡ «ἀμερικανική» θέση, τήν ὁποία πρόβαλλαν πολιτικοί καί στοχαστές ὅπως ὁ μαρκήσιος Λαφαγιέτ (Marie Joseph de Lafayette, 1575-1834) καί ὁ Τοκβίλ (Alexis de Tocqueville, 1805-1859). Ὁ Λαφαγιέτ, πού εἶχε πολεμήσει γιά τήν ἀνεξαρτησία τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν καί γνώριζε τίς ἀμερικανικές κοινωνικές δυνάμεις πού εἶχαν δημιουργήσει τήν δημοκρατία στήν ὑπερατλαντική χώρα καί τήν στήριζαν, θά προτιμοῦσε τήν θέσπιση ἀνάλογου πολιτεύματος καί στήν Γαλλία, καθώς καί στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη· μολονότι δέν παραγνώριζε τήν ἐπίδραση πού ἀσκοῦσαν στήν Εὐρώπη τρεῖς θεσμοί πού ἔλειπαν ἀπό τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες: ἡ μοναρχία, ἡ ἐκκλησία καί ἡ ἀριστοκρατία. Ἀναγνωρίζε ἔτσι τήν ἀνάγκη διατηρήσεως τῆς μοναρχίας, ἀλλά καί τόν ἔλεγχο καί περιορισμό της μέ τήν θέσπιση ὅσο τό δυνατόν περισσοτέρων ρεπουμπλικανικῶν θεσμῶν, ὥστε νά μετασχηματισθεῖ προοδευτικά σέ ἀβασίλευτη δημοκρατία, οὐσιαστικά ἄν ὄχι καί τυπικά.

Ἀκόμη μεγαλύτερη γοητεία φαινόταν ν' ἀσκεῖ στούς Γάλλους φιλελευθέρους ὁ Τοκβίλ, ἄλλος ἕνας Εὐρωπαῖος ἀριστοκράτης πού εἶχε γνωρίσει

καί θαύμαζε τήν ἀμερικανική πολιτεία. Στό ἔργο του *Ἡ Δημοκρατία στήν Ἀμερική,* παρουσίαζε ὁ Τοκβίλ στούς συμπατριῶτες του μιά θελκτική καί ρεαλιστική εἰκόνα τῆς ἀμερικανικῆς πολιτείας καί κοινωνίας, ὁπωσδήποτε διορθωτική τῆς εἰκόνας πού εἶχαν προβάλει ρωμαντικοί ὅπως ὁ Σατωβριάνδος, πού ἤθελε τήν νέα χώρα ἐπίγειο παράδεισο, ἐλεύθερο ἀπό τίς δυσπλασίες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ Ἀμερική τοῦ Τοκβίλ εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀρκετά ἀπό τήν ἐπαναστατική Ἀμερική τοῦ Λαφαγιέτ καί ἐλάχιστη σχέση εἶχε μέ τήν ρωμαντική Ἀμερική τοῦ Σατωβριάνδου: ἦταν πλούσια, εὐνομούμενη, πολιτικά συντηρητική ἀλλά κοινωνικά προοδευτική. Ἦταν μιά πολιτεία, μέ ἄλλα λόγια, τήν ὁποία πολλοί Γάλλοι φιλελεύθεροι θεωροῦσαν παράδειγμα πρός μίμηση.

Ἡ ἀναζήτηση πολιτειακῶν προτύπων ἔξω ἀπό τήν Γαλλία φανέρωνε τήν ἀπογοήτευση πολλῶν Γάλλων φιλελεύθερων ἀπό τήν μορφή πού ἔπαιρνε ὁ φιλελευθερισμός στήν χώρα τους, ἀλλά καί τήν προσπάθεια προβολῆς ἐναλλακτικῶν λύσεων στό ἐπαναστατικό ὅραμα πού πρόβαλλε τήν ἴδια ἐποχή ἡ «γαλλική» σχολή, τῆς ὁποίας σημεῖο ἀναφορᾶς ἦταν ἡ Πρώτη Γαλλική Δημοκρατία. Οἱ ρεπουμπλικανοί θεωροῦσαν τήν Ἰουλιανή μοναρχία συνέχεια τῆς παλινορθώσεως, τόσο ἀπό νομική ὅσο καί ἀπό πολιτική ἄποψη. Συνηθισμένοι στήν παρανομία καί στίς ἀνατρεπτικές ἐνέργειες, δέν ἔπαυσαν νά συνωμοτοῦν καί μετά τό 1830 καί ν' ἀπεργάζονται τήν ἀνατροπή τοῦ Ἰουλιανοῦ καθεστῶτος. Λιγότερο αἰσιόδοξοι ἀπό τούς φιλελευθέρους ὡς πρός τήν δυνατότητα τοῦ Ἰουλιανοῦ καθεστῶτος νά ἐξελιχθεῖ σ' ἕνα πολίτευμα παρόμοιο μέ τό ἀγγλικό ἤ τό ἀμερικανικό, καί νοσταλγοί ἀθεράπευτοι τοῦ ἐπαναστατικοῦ παρελθόντος, οἱ ρεπουμπλικανοί πρόβαλλαν καί προωθοῦσαν τήν ἐπαναστατική δράση ὡς τήν μόνη ἀποτελεσματική μέθοδο πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Ἡ τελευταία αὐτή ἀλλαγή, ἰδιαίτερα, ἦταν στοιχεῖο πού διαφοροποιοῦσε ὁλοένα καί περισσότερο τούς ρεπουμπλικανούς ἀπό τούς φιλελεύθερους τῆς Ἰουλιανῆς μοναρχίας.

Κορυφαῖος θεωρητικός τῆς ἐπαναστάσεως τήν ἐποχή αὐτή ὑπῆρξε ὁ σοσιαλιστής Μπλανκί (Auguste Blanqui, 1805-1881), Καρμπονάρος καί θιασώτης τῆς διεθνοῦς ἐπαναστάσεως στήν νεότητά του καί πρωταγωνιστής στά ἐπαναστατικά γεγονότα τοῦ 1830 στό Παρίσι. Μετά τήν Ἰουλιανή Ἐπανάσταση συνέχισε τήν συνωμοτική δράση μέ σκοπό τήν ἀνατροπή τοῦ Ἰουλιανοῦ καθεστῶτος, μέ συνέπεια νά φυλακιστεῖ καί νά μείνει ἔγκλειστος ὥς τό 1848. Ὁ Μπλανκί πίστευε, ἐντούτοις, στόν ἐπαναστατικό ρόλο τῆς ἀστικῆς τάξεως· ὅπως πίστευε πώς ἐπανάσταση ἔξω ἀπό τό Παρίσι ἦταν ἀδιανόητη.

Τίς θέσεις τοῦ Μπλανκί, ἰδιαίτερα τήν πεποίθησή του ὅτι ἡ Γαλλία —τό Παρίσι, πιό συγκεκριμένα— ἦταν τό ἐπαναστατικό κέντρο τοῦ κόσμου,

συμμερίζονταν οἱ περισσότεροι Γάλλοι ρεπουμπλικανοί τήν ἐποχή αὐτή. Μετά τήν ἐγκατάλειψη ὅμως τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν ἐπαναστάσεων ἀπό τούς Γάλλους ἐπαναστάτες τοῦ 1830 καί τήν ἔνταξη τῆς Ἰουλιανῆς Γαλλίας στό εὐρωπαϊκό σύστημα ἀσφαλείας τοῦ Μέττερνιχ, φάνηκαν καί οἱ πρῶτες οὐσιαστικές ἀποδεσμεύσεις τῶν ἄλλων Εὐρωπαίων ἐπαναστατῶν καί ἰδιαίτερα τῶν νοτίων Εὐρωπαίων ἀπό τήν γαλλική κηδεμονία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτῆς τῆς ἀποδεσμευτικῆς τάσεως ὑπῆρξε ὁ Ἰταλός Ματσίνι (Giuseppe Mazzini, 1805-1872), ὁ ὁποῖος μέ τήν ὀργάνωση *Νέα Ἰταλία* καί τό συγγραφικό-προπαγανδιστικό του ἔργο προσπάθησε νά δημιουργήσει ἕνα ἐπαναστατικό κίνημα ἀποκλειστικά ἰταλικό, ἀνεξάρτητο ἀπό τήν γαλλική κηδεμονία. Ἡ ἀποδεύσμευση ἀπό τήν Γαλλία, ἄς σημειωθεῖ, δέν ἦταν μόνο ἤ κυρίως προϊόν πατριωτισμοῦ. Ὁ Ματσίνι πίστευε, ὅπως ἄλλωστε καί πολλοί ἄλλοι Εὐρωπαῖοι θιασῶτες τῆς ἐπαναστάσεως, πώς ἡ Γαλλία ἦταν πιά μιά χώρα παρηκμασμένη πού δέν ἦταν σέ θέση νά παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο στήν ἐπανάσταση τῶν διαφόρων λαῶν. Ἡ Γαλλία τοῦ 1830 δέν ἦταν ἡ Γαλλία τοῦ 1789.

Στήν πραγματικότητα, εἶχαν ἀτονήσει μετά τό 1815 οἱ δεσμοί πού συνέδεαν τούς θεωρητικούς τῆς ἐπαναστάσεως στίς διάφορες χῶρες τῆς Εὐρώπης καί αὐτό ὀφειλόταν σέ διαφορετικές κατά τόπους κοινωνικές καί πολιτικές ἐξελίξεις καί ἀνάγκες. Γενικά, παρά τίς μεμονωμένες ἀποδεσμευτικές προσπάθειες, ὅπως αὐτή τοῦ Ματσίνι, τό Παρίσι συνέχισε νά θεωρεῖται ἡ ἐπαναστατική μητρόπολη τῆς Εὐρώπης καί τοῦ κόσμου ὁλόκληρου. Διαφορετικά, δέν μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν τά ἁλυσιδωτά ἐπαναστατικά κινήματα τοῦ 1848, ἀμέσως μετά τήν γαλλική ἐπανάσταση τοῦ ἔτους αὐτοῦ πού τερμάτισε τόν βίο τοῦ Ἰουλιανοῦ καθεστῶτος. Χρήσιμη εἶναι, στήν συγκεκριμένη περίπτωση, ἡ μαρτυρία ἑνός ἄλλου στοχαστῆ τῆς ἐποχῆς, τοῦ Ρώσου Ἀλέξανδρου Χέρτσεν (1812-1870), ὁ ὁποῖος ἔγραψε τό 1847, ὅταν ἔφτασε ἀπό τήν Ρωσία στό Παρίσι, ὅτι εἶχε εἰσέλθει στήν πόλη «μέ σεβασμό, ὅπως συνήθιζαν νά εἰσέρχονται οἱ ἄνθρωποι στήν Ἱερουσαλήμ καί στήν Ρώμη»· καί μολονότι ὁ ἀρχικός ἐνθουσιασμός τοῦ Χέρτσεν σύντομα ἔδωσε τήν θέση του σέ μιά βαθειά ἀπογοήτευση, τήν ἀρχική του ἐντύπωση γιά τό Παρίσι συμμερίζονταν πολλοί σύγχρονοι Εὐρωπαῖοι διανοούμενοι.

Ἡ ἴδια διάχυτη ἐντύπωση, πού πιστοποιεῖ τήν αἴγλη τοῦ ἐπαναστατικοῦ Παρισιοῦ, φανερώνει καί τίς γενικότερες κατευθύνσεις καί τάσεις τῆς σκέψεως μιᾶς σημαντικῆς μερίδας τῆς εὐρωπαϊκῆς διανοήσεως κατά τήν περίοδο 1830-1848. Ὑποδηλώνει ἐπίσης ἡ ἐντύπωση αὐτή τό ἰδεολογικό ἀδιέξοδο τῆς ἐπαναστατικῆς διανοήσεως τῆς ἐποχῆς, ἐξαιτίας ὄχι τόσο τῶν πανίσχυρων ἀκόμη συντηρητικῶν δυνάμεων ὅσο τοῦ ἀντίκτυπου πού εἶχαν ἀνανεωτικές δυνάμεις καί κινήματα πού ἀπέρριπταν τόσο τήν συντηρητική

λύση ὅσο καί τά ἀβέβαια ὀφέλη τῶν ἀνατρεπτικῶν δυνάμεων. Ἔτσι, στήν Ἰουλιανή Γαλλία, ὄχι μικρότερη ἐπιρροή ἀπό ἐκείνη τῶν στοχαστῶν τῆς ἐπαναστάσεως καί τῆς ἀνατροπῆς τῶν ὑφιστάμενων θεσμῶν καί καθεστώτων ἀσκοῦσε τό κίνημα τῶν φιλελεύθερων Καθολικῶν, πού τοποθετοῦνταν ἀπό πολιτική ἄποψη ἀνάμεσα στήν καθολική δεξιά καί στήν ρεπουμπλικανική-ἐπαναστατική ἀριστερά. Οἱ φιλελεύθεροι Καθολικοί στήν Γαλλία, ἀλλά καί στό Βέλγιο καί στήν Ἰρλανδία, δέχονταν τούς θεσμούς τῆς μοναρχίας καί τῆς ἐκκλησίας, ἀλλά ὄχι συνυφασμένους ἤ ταυτισμένους. Ἕνας ἱερέας τῆς Βρετάννης, ὁ ἀββᾶς Λαμενναί (Abbé de Lamennais, 1782-1854), προβλήθηκε στό ἰδεολογικοπολιτικό προσκήνιο ὡς ἡγέτης ἑνός κινήματος πού συνδύαζε τόν καθολικισμό μέ τίς φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις. Μερικές ἀπό τίς θέσεις τοῦ Λαμενναί πού προβλήθηκαν στό ἔργο του *Λόγια ἑνός πιστοῦ* (Paroles d'un croyant, 1834), ἦσαν α) ἡ διαφοροποίηση τῆς ἐκκλησίας ἀπό τό κράτος, β) ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ τύπου καί τῆς ἐκπαιδεύσεως ἀπό τόν ἔλεγχο τοῦ κράτους καί γ) ἡ ἐπέκταση του ἐκλογικοῦ δικαιώματος. Ὁ φιλελεύθερος καθολικισμός ἐπηρέασε σοβαρά τίς ἰδεολογικοπολιτικές ἐξελίξεις ὄχι μόνο στήν Γαλλία, ἀλλά καί στίς καθολικές γερμανικές χῶρες, καθώς καί στήν Ἰταλία.

Διαφορετικές ἐπιδράσεις καί πιέσεις ἀντανακλοῦσε ἕνα ἄλλο κίνημα, πού εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπό τόν κόμητα τοῦ Σαίν-Σιμόν καί τήν πολιτική του θεωρία γιά τήν προώθηση μιᾶς νέας συναινέσεως καί συνεργασίας στήν βιομηχανική κοινωνία. Οἱ νέες συνθῆκες σύμφωνα μέ τόν Σαίν-Σιμόν, ἀπαιτοῦσαν τήν ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας μέ γνώμονα τήν ὠφέλεια τῶν περισσότερων μελῶν της. Δέν ἐννοοῦσε, βέβαια, ὁ Σαίν-Σιμόν τήν κατάργηση τῶν κοινωνικῶν τάξεων καί τῶν μεταξύ τους διαφορῶν. Τήν ἀριστοκρατία τοῦ μέλλοντος θά συνιστοῦσαν οἱ ἐπιστήμονες καί οἱ τεχνοκράτες, οἱ ἐκλεκτοί, οἱ ὁποῖοι θά ἦσαν ταγμένοι στήν ὑπηρεσία τοῦ συνόλου καί στήν βελτίωση τῆς θέσεως τῶν φτωχῶν. Ἡ πίστη τοῦ Σαίν-Σιμόν στίς τεράστιες δυνατότητες βελτιώσεως τῶν βιοτικῶν συνθηκῶν, πού ἔμελλαν νά ἐξασφαλίσουν στήν πολιτεία τά τεχνικά μέσα, εἶναι τό στοιχεῖο πού τόν ξεχωρίζει ὡς ἕναν ἀπό τούς κυριώτερους προφῆτες τῶν ἀρνητικῶν προοπτικῶν τοῦ κράτους. Ὁ κόμης τοῦ Βινύ (Alfred de Vigny, 1797-1863), στό ἔργο του Servitude et grandeur militaires (1835), προειδοποιοῦσε γιά τόν κίνδυνο νά καταλάβει πραξικοπηματικά τόν κρατικό μηχανισμό κάποιος τυχοδιώκτης ἀστός καί νά ἐγκαθιδρύσει δικτατορική κυβέρνηση. (Ὁ Χέρτσεν θεωροῦσε τό νέο κράτος «Τσεγκίς Χάν, ἐξοπλισμένο μέ τηλεγράφους, ἀτμόπλοια καί σιδηροδρόμους»). Στήν πρώϊμη ὅμως ἀκόμη Βιομηχανική Ἐπανάσταση, πολύ μεγαλύτερη ἀπήχηση εἶχε ἡ παρουσίαση καί ἀνάλυση τῶν θετικῶν προοπτικῶν τῆς συντελούμενης ἐπαναστάσεως.

Οἱ σαινσιμονιστές κατέληξαν νά συμβιβαστοῦν μέ τήν πραγματικότητα

τῆς ἐποχῆς τους, παρόλο πού ὑπῆρξαν προφῆτες τοῦ σύγχρονου κόσμου. Ὑπῆρξαν ἄλλοι σύγχρονοί τους, ὡστόσο, πού ὄχι μόνο δέν συμβιβάστηκαν μέ τήν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς, ἀλλά ἐπαγγέλλονταν τήν ριζική ἀλλαγή της - πιο σωστά, τήν ἀνατροπή της. Ἕνας ἀπ᾽ αὐτούς, ὁ Ρῶσος Μιχαήλ Μπακούνιν (1814-1876), τόν ὁποῖο ὁ Χέρτσεν ἀποκάλεσε κάποτε «Κολόμβο δίχως Ἀμερική καί δίχως καράβι» γιά νά τονίσει τά ἀδιέξοδα τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας, ἐπαγγελόταν τήν καταστροφή κάθε συστήματος, τοῦ ἀστικοῦ κράτους συμπεριλαμβανομένου, χωρίς νά προτείνει συγκεκριμένες καί ρεαλιστικές λύσεις στά προβλήματα πού δημιουργοῦσε ἡ πρώϊμη Βιομηχανική Ἐπανάσταση. Ὁ Μπακούνιν ἐξέφραζε τήν ἄρνηση στήν κοινωνικη καί πολιτική ὀργάνωση τῆς ἐποχῆς - ἄρνηση πλήρη καί ἀσυμβίβαστη, σχεδόν συναισθηματική.

Ἄλλος ἀπόστολος της κοινωνικοπολιτικῆς ἀνατροπῆς ἦταν ὁ Κάρολος Φουριέ (Charles Fourier, 1772-1837), ὁ ὁποῖος στρεφόταν ἐναντίον περισσότερο συγκεκριμένων χαρακτηριστικῶν τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, πάνω ἀπ᾽ ὅλα ἐναντίον τοῦ σκληροῦ ἀνταγωνισμοῦ, στόν ὁποῖο βασιζόταν ὁ ἀνεξέλεγκτος καπιταλισμός τῆς ἐποχῆς καί ὁ ὁποῖος δημιουργοῦσε στήν κοινωνία, ὅπως ὑποστήριζε, κλίμα πολεμικό καί προβλήματα, ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀνάμεσα στούς ἐργάτες. Στήν θέση τοῦ καπιταλιστικοῦ ἀνταγωνισμοῦ ὁ Φουριέ πρόβαλλε τήν συνεργασία στήν παραγωγική διαδικασία, ἀλλά χωρίς τό κράτος, τό ὁποῖο θεωροῦσε τόσο ἀδιόρθωτα τυραννικό ὅσο καί ὁ Μπακούνιν· στάση πού τόν ὁδήγησε πιό κοντά στόν Σαίν-Σιμόν καί τίς μικρές, αὐτόνομες κοινότητες - παραγωγικές καί καταναλωτικές μονάδες πού ἐπαγγελλόταν ὁ τελευταῖος. Ὅπως καί ὁ Σαίν-Σιμόν, ὁ Φουριέ εἶχε ἀπεριόριστη πίστη στίς θετικές προοπτικές τῆς τεχνολογίας.

Σέ σαινσιμονικό περιβάλλον καί κλίμα ἀνδρώθηκε καί ἕνας στοχαστής πού ἔμελλε νά ἐπηρεάσει τόν σύγχρονο κόσμο ὅσο κανείς ἄλλος, ὁ Κάρολος Μάρξ (1818-1883). Ἡ Τρίρη τῆς Γερμανίας, ὅπου γεννήθηκε, ἦταν κέντρο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ σαινσιμονισμοῦ καί οἱ καθηγητές του στά πανεπιστήμια τῆς Βόννης καί τοῦ Βερολίνου ἦσαν βαθιά ἐπηρεασμένοι ἀπό τίς σύγχρονες θεωρίες περί κοινωνικῆς ἀναγεννήσεως καί ἀντικαταστάσεως τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀπό τήν συνεργασία. Ἡ σκέψη του, ὡστόσο, κινήθηκε πρός ἐντελῶς διαφορετικές κατευθύνσεις ἀπό αὐτές τῶν πρώτων σοσιαλιστῶν, τῶν «οὐτοπικῶν» σοσιαλιστῶν, ὅπως συνήθως ἀποκαλοῦνται κάπως ἄκριτα καί ἁπλουστευτικά. Σύμφωνα μέ τόν Μάρξ, δέν εἶχε τόση σημασία ἡ προβολή μιᾶς τέλειας κοινωνίας ἤ ἡ συζήτηση γύρω ἀπό τ᾽ ἀρνητικά χαρακτηριστικά τῆς σύγχρονης κοινωνίας ὅση ἡ ἀνακάλυψη καί ἀνάλυση τῶν νόμων τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως καί ἀλλαγῆς, καθώς καί ἡ καθοδήγηση ἑνός ἐπαναστατικοῦ κινήματος σύμφωνα μέ τούς νόμους αὐτούς. Βασικά χαρακτηριστικά ὅλων τῶν κοινωνιῶν τοῦ παρελθόντος, κατά τόν Μάρξ, ὑπῆρξαν ἡ

ἡγεμονία μιᾶς τάξεως καί ὁ ἐκ μέρους της ἔλεγχος τῶν μέσων παραγωγῆς, καθώς καί ἡ ἀντικατάσταση τῆς ἡγετικῆς τάξεως ἀπό ἄλλη, τήν ὁποία εὐνοοῦσαν νέες οἰκονομικές συνθῆκες. Ἔτσι, τήν ἀριστοκρατία τοῦ Μεσαίωνα εἶχε διαδεχθεῖ ἡ ἀστική τάξη τῶν νεωτέρων χρόνων, προϊόν τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία ἦταν καταδικασμένη νά καταρρεύσει καί νά δώσει τήν θέση της στήν σοσιαλιστική κοινωνία. Κατά τόν Μάρξ, οἱ διάφορες μεταρρυθμίσεις ἁπλῶς ἀνέβαλλαν αὐτήν τήν κατάρρευση.

Μεταρρυθμιστές ἤ ἐπαναστάτες, οἱ πρώϊμοι σοσιαλιστές ἀμφισβητοῦσαν εὐθέως μιά ἀπό τίς θεμελιακές ἀρχές, στίς ὁποῖες βασιζόταν ὁ εὐρωπαϊκός καί, κατ᾽ ἐπέκταση, ὁ δυτικός κόσμος, τήν ἐλεύθερη δραστηριότητα τοῦ πολίτη, μέ τήν μικρότερη δυνατή παρέμβαση τῆς πολιτείας. Αὐτή ἡ ἀμφισβήτηση ἦταν ἔκφραση μιᾶς γενικότερης κρίσεως τοῦ φιλελευθερισμοῦ, πού κατόρθωσε ὡστόσο νά σημειώσει ἐντυπωσιακές ἐπιτυχίες, ἰδιαίτερα στόν πολιτικό καί στόν οἰκονομικό τομέα. Ἡ κρίση ἐντοπιζόταν κυρίως στόν τομέα τοῦ στοχασμοῦ, ὅπως θά φανεῖ ἀλλοῦ.

8. Ἰουλιανή Γαλλία

Στην Ἰουλιανή Γαλλία, ἡ ἀμφισβήτηση καί οἱ ἀπειλές κατά τοῦ καθεστῶτος προέρχονταν ὄχι μόνο ἤ, σωστότερα, ὄχι τόσο ἀπό τούς σοσιαλιστές. Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, οἱ ἀμφισβητήσεις καί οἱ ἀπειλές ἐξέφραζαν τήν διαμόρφωση βαθύτατων ρωγμῶν κάτω ἀπό τήν ἐπιφανειακή συναίνεση τῆς ἄρχουσας ἀστικῆς τάξεως. Ἄλλωστε, ἡ ἀνατρεπτική ἰδιότητα τοῦ σοσιαλισμοῦ προβλήθηκε στό προσκήνιο πολύ ἀργότερα. Ἡ ὑπερβολική ἀντίδραση τοῦ καθεστῶτος ἐναντίον συνωμοτικῶν-ἀνατρεπτικῶν κύκλων ἀριστερῆς ἀποκλίσεως, πού ἐκδηλώθηκε μ᾽ ἕναν αὐστηρό νόμο ἐναντίον πολιτικῶν ὀργανώσεων τό 1834, δέν θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελοῦσε μέτρο σταθμίσεως τῆς πραγματικῆς δυνάμεως καί συνακόλουθα τῆς ἀπειλῆς τῶν σοσιαλιστῶν ἐναντίον τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος. Καί ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ἡ Γαλλία δέν ἦταν μόνο τό ἐπαναστατικό Παρίσι. Αὐτό πού πέτυχε ἡ σκληρή ἀντίδραση τοῦ καθεστῶτος ἐναντίον ἀνατρεπτικῶν στοιχείων, ἀξίζει νά σημειωθεῖ, ἦταν νά διευκολύνει τήν ἀνάπτυξη μιᾶς πολυπληθοῦς ὁμάδας ἐπαγγελματιῶν συνωμοτῶν καί ἐπαναστατῶν, αὐτόκλητων συνεχιστῶν τοῦ ἔργου τῶν Ἰακωβίνων, ἀλλά καί ἀνατροπέων δεξιῶν ἀποκλίσεων, ὅπως ἀποδείχθηκε ἕνας ἄλλος Βοναπάρτης, ὁ Λουδοβίκος Ναπολέων, πού κατέληξε δεύτερος αὐτοκράτορας τῶν Γάλλων. Ἡ Γαλλία τῶν Ἰακωβίνων ἦταν ἐπίσης χώρα τοῦ Ναπολέοντα, μιά χώρα μέ νωπές τίς μνῆμες στρατιωτικοῦ μεγαλείου καί δόξας.

Τά ἀνατρεπτικά κινήματα πού κυοφορούνταν στούς κόλπους ἐξτρεμιστικῶν κύκλων ἦσαν ἀκίνδυνα ἐνόσω ὑπῆρχε ἡ ἔστω καί ἐπιφανειακή ἀστική

συναίνεση ὡς πρός τήν διακυβέρνηση καί τό πολίτευμα τῆς χώρας. Ἡ πολιτική κατάσταση ἐπιδεινώθηκε ἀπό τήν στιγμή πού φάνηκε, γύρω στά μέσα τοῦ βίου τῆς Ἰουλιανῆς μοναρχίας, ὅτι ὁ Λουδοβίκος Φίλιππος ἐπιθυμοῦσε, ὄχι μόνο νά βασιλεύει, ἀλλά καί νά κυβερνᾶ. Ἄλλος ἀποσταθεροποιητικός παράγοντας ἦταν, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, ἡ ἄρνηση τῆς ἡγετικῆς ἀστικῆς τάξεως ν' ἀναθεωρήσει τίς ἀπόψεις της περί πολιτικῆς ἀντιπροσωπεύσεως μέ τήν ἐπέκταση τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου καί στά κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Τό περιορισμένο ἐκλογικό σῶμα, πού ἀναπαρῆγε τήν πολιτική ἡγεσία καί ἐξασφάλιζε κυβερνήσεις ἀπό ἕνα περιορισμένο κύκλο ἀστῶν, συγκέντρωνε τίς ἐπικρίσεις στό ἀντίστοιχο τμῆμα τῆς ἀστικῆς τάξεως, καθώς καί τήν ευθύνη γιά τίς ἀναπόφευκτες ἐλλείψεις, παραλείψεις καί καταχρήσεις. Ἡ ἀστική τάξη, ὑποστήριζαν οἱ ἀντίπαλοί της, ἦταν πολύ μικρή καί ἐξαχρειωμένη γιά νά ἐκπροσωπεῖ πολιτικά ὁλόκληρη τήν Γαλλία. Ἡ τάξη αὐτή, ὑποστήριζαν οἱ ἐκπρόσωποί της, ἦταν πολύ μεγάλη καί εὐεργετική. Ἡ ἀλήθεια δέν βρισκόταν κάπου στήν μέση, γιατί καί οἱ δύο θέσεις ἦσαν ἁπλουστευτικές· ὅπως ἁπλουστευτική —καί παραπλανητική— ἦταν ἡ διαφοροποίηση τῶν Γάλλων τήν ἐποχή αὐτή σέ ὀπαδούς τῆς προόδου ἀπό τή μιά μεριά καί σέ ὀπαδούς τῆς συντηρήσεως ἀπό τήν ἄλλη. Παρόλα ὅσα ὑποστήριζαν οἱ ἐπικριτές τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς ἡγεσίας, τοῦ Μάρξ συμπεριλαμβανομένου, καθώς καί ὅσα πρόβαλλαν σέ ἀπάντηση οἱ ὑποστηρικτές της, τά ἡγετικά κοινωνικά στρώματα τῆς Ἰουλιανῆς Γαλλίας, περισσότερο ἴσως ἀπό τά ἀντίστοιχα ἀγγλικά ἤ ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν τῆς ἐποχῆς, ἀποτελοῦνταν ἀπό ὁμάδες διακρινόμενες μεταξύ τους μέ κριτήρια οἰκονομικά, ἐκπαιδευτικά, πολιτικά καί θρησκευτικά, πού νέμονταν τήν ἐξουσία σέ μεγαλύτερο ἤ μικρότερο βαθμό. Παραπλανητική ἐπίσης —καί ὑπεύθυνη γιά τήν ὀπτική εἰκόνα πού δημιούργησε— εἶναι ἡ ἐκφραστικότατη γελοιογράφηση τῶν Γάλλων ἀστῶν τῆς ἐποχῆς ἀπό τόν Ντωμιέ (Honoré Daumier, 1808-1879).

Μιά ἄλλη ἐκδήλωση τῆς πολιτικῆς ζωῆς στήν Γαλλία τῆς ἐποχῆς, πού ἀργότερα πῆρε τήν μορφή μόνιμου καί οὐσιαστικοῦ χαρακτηριστικοῦ τοῦ γαλλικοῦ κοινοβουλευτισμοῦ, ἦταν ἡ κυβερνητική ἀστάθεια χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε καί πολιτική ἀστάθεια, βραχυπρόθεσμα τουλάχιστο· ἀντίθετα, ἡ συχνή ἐναλλαγή τῶν διαφόρων πολιτικῶν ὁμάδων στήν ἐξουσία ἐξασφάλιζε τήν πολιτική ὕφεση, μέ τίμημα βέβαια τήν κοινωνική ἀκινησία καί στασιμότητα. Οἱ ἐφήμερες κυβερνήσεις, προϊόντα ἐφήμερων κοινοβουλευτικῶν συνασπισμῶν μέ κύριο συνεκτικό δεσμό τήν νομή τῆς ἐξουσίας, διαδέχονταν ἡ μιά τήν ἄλλη στήν ἐξουσία χωρίς νά διαφοροποιοῦνται μεταξύ τους οὐσιαστικά ἀπό ἄποψη προγράμματος καί μακροπρόθεσμων στόχων. Ἀνάμεσα στό 1830 καί τό 1848, 60 κοινοβουλευτικοί ἐκπρόσωποι τῆς γαλλικῆς ἀστικῆς τάξεως ἐπάνδρωσαν 17 κυβερνήσεις,

συνολικά 154 ὑπουργικές καί ὑφυπουργικές θέσεις.

9. Μεταρρυθμίσεις στήν Βρεταννία

Στήν ἀντίπερα ὄχθη τῆς Μάγχης, παρόλο πού παλαιότερες ἐκτιμήσεις περί ἀδιατάρακτης πορείας τῆς δημοκρατίας μετά τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ 1832 καί ἀδιαφιλονίκητης ἡγεμονίας τῆς ἀστικῆς τάξεως φαίνονται τώρα βεβιασμένες καί μᾶλλον ἀστήρικτες, ὁ φιλελευθερισμός καί οἱ κοινοβουλευτικοί θεσμοί κέρδιζαν σταθερά ἔδαφος. Ἔμμεσος συντελεστής ἐκδημοκρατισμοῦ τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτικῆς ζωῆς εἰδικότερα ὑπῆρξε ἡ αὐξανόμενη διαρκῶς πίεση τῶν ἐργατῶν γιά μεγαλύτερη συμμετοχή στήν πολιτική ζωή τῆς χώρας. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ 1832 εἶχαν, βέβαια, διευρύνει τήν ἐκλογική βάση καί, κατά συνέπεια, τήν λαϊκή συμμετοχή στίς πολιτικές διαδικασίες σημαντικά - ὁπωσδήποτε, περισσότερο ἀπό ὅ,τι εἶχε διευρύνει τήν ἀντίστοιχη συμμετοχή στήν Γαλλία ἡ ἐπαναστατική διαδικασία τῆς περιόδου 1789-1830. Χρειάσθηκε, ὡστόσο, νά ἐκδηλωθεῖ ἡ αὐξανόμενη ἐργατική πίεση καί νά διαγραφεῖ τό φάσμα τῆς κοινωνικῆς ἀναταραχῆς γιά νά ἐκδημοκρατισθεῖ περαιτέρω τό πολιτικό σύστημα τῆς χώρας.

Στήν Βουλή τῶν Κοινοτήτων, οἱ Οὐΐγοι καί οἱ ριζοσπάστες, πού εἶχαν ἐξασφαλίσει μέ τίς μεταρρυθμίσεις τόν ἔλεγχο τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων, φαίνονταν ἱκανοποιημένοι ἀπό τήν νέα ἰσορροπία δυνάμεων. Ἡ πολιτική καί κοινωνική σταθερότητα ἀπαιτοῦσε, σύμφωνα μέ τούς νέους ρυθμιστές τῆς πολιτικής ζωῆς, τόν περιορισμό τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου σέ ἐκείνους μόνο πού εἶχαν οἰκονομικό συμφέρον στό ὑφιστάμενο κοινωνικό καθεστώς καί διέθεταν τήν ἀπαραίτητη μόρφωση, ὥστε νά κάνουν σωστή χρήση τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ χωρίς νά νοθεύεται ἡ πραγματική ἀντιπροσώπευση. Ἄν καί ἦσαν διατεθειμένοι νά καταστήσουν τόν ρόλο τῆς κυβερνήσεως περισσότερο ὀρθολογικό καί τό οἰκονομικό σύστημα περισσότερο ἀποδοτικό, οἱ Οὐΐγοι καί οἱ σύμμαχοί τους στό κοινοβούλιο ἀντιμετώπιζαν τά αἰτήματα τῶν ἐργατικῶν στρωμάτων μέ ἐχθρότητα μᾶλλον παρά μέ κατανόηση, ὅταν τά αἰτήματα αὐτά θεωρούνταν ὅτι ἀντιστρατεύονταν τήν ὁμαλή λειτουργία τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ χαρακτηριστικά ὅτι ἡ θέσπιση τοῦ Ἐργοστασιακοῦ Νόμου τοῦ 1833, πού περιόριζε καί ρύθμιζε τήν ἐργασία τῶν ἀνηλίκων στά ἐργοστάσια ὑφαντουργίας, ὀφειλόταν, ὄχι στούς Οὐΐγους καί στούς ριζοσπάστες, πού τόν θεωροῦσαν ἀσυμβίβαστο μέ τήν ἀπρόσκοπτη λειτουργία τῆς προσφορᾶς καί ζητήσεως ἐργασίας καί τόν καταπολέμησαν σθεναρά, ἀλλά στούς πολιτικούς ἀντιπάλους τους, σέ ἐκπροσώπους τῆς μεταρρυθμιστικῆς μερίδας τῶν συντηρητικῶν.

Τά σχετικά ἐπιχειρήματα τά ἀντλοῦσαν οἱ ἐκπρόσωποι τῶν βιομηχανικῶν συμφερόντων καί γενικά οἱ ἐχθροί τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ ἀπό τίς θεωρίες γιά τήν σχέση τοῦ πληθυσμοῦ μέ τήν παραγωγή τοῦ Μάλθου (Thomas Malthus, 1766-1834) καί τοῦ Ρικάρδου (David Ricardo, 1772-1823), σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἡ μεγάλη μάζα τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι καταδικασμένη νά διαβιοῖ πάντα στό ἐπίπεδο τῆς στοιχειώδους συντηρήσεως, καί ἡ βελτίωση τῶν ὅρων διαβιώσεως δέν θά πρέπει νά εἶναι προϊόν κυβερνητικῆς παρεμβάσεως, ἀλλά ἐγκράτειας καί αὐτοπειθαρχίας. Τήν σφραγίδα τῆς κοσμοθεωρίας αὐτῆς φέρει ἡ νομοθεσία τῆς ἐποχῆς γιά τήν περίθαλψη τῶν ἀπόρων, νόμος γιά τούς πένητες τοῦ 1834, πού ἀποσκοποῦσε νά ἐλαφρύνει τά οἰκονομικά βάρη τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων πού στήριζαν τήν περίθαλψη τῶν πενήτων. Ὁ νόμος αὐτός ὑποχρέωνε τούς πένητες, πού ἔπαιρναν ἐπίδομα ἀπορίας, νά ἐργάζονται σέ εἰδικά ἐργαστήρια καί νά ζοῦν χωριστά ἀπό τίς οἰκογένειές τους, ὥστε νά μήν τεκνοποιοῦν καί ἐπιβαρύνουν ἔτσι ἀκόμη περισσότερο τούς φορολογουμένους. Προϊόν τῆς στάσεως αὐτῆς ἀπέναντι στήν πενία ἦσαν οἱ συνθῆκες ζωῆς καί ἐργασίας τῶν ἀπόρων πού περιγράφονται ἀπό τόν Κάρολο Ντίκενς στό μυθιστόρημά του *Ὄλιβερ Τουΐστ,* πού ἐκδόθηκε τήν ἐποχή αὐτή (1837).

Ἡ γενικότερη στάση τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἀστικῆς τάξεως, πού προσπαθοῦσαν νά ρυθμίσουν τίς κοινωνικές καί οἰκονομικές ἐξελίξεις σύμφωνα μέ τίς ἐπιταγές τῆς ἀπρόσκοπτης λειτουργίας τῆς προσφορᾶς καί ζητήσεως ἐργασίας, ἀνάγκασε τούς ἐργάτες καί ἰδιαίτερα τούς ἡγέτες τους νά συνειδητοποιήσουν ὅτι ἡ ποθούμενη βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐργασίας καί τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῆς ἐργατικῆς τάξεως θά ἦταν προϊόν, ὄχι μόνο τῆς καλῆς θελήσεως τῆς ἐργοδοτικῆς τάξεως ἤ τῆς ἐγκράτειας τῶν ἐργατῶν, ἀλλά καί τῆς δυνατότητας νά προβάλουν οἱ τελευταῖοι ἀποτελεσματικά τά αἰτήματά τους. Στήν συνειδητοποίηση αὐτῆς τῆς δυνατότητας ἀλλά καί στήν χαλάρωση μετά τό 1824 τῆς νομοθεσίας πού ἀπαγόρευε τίς ἐργατικές ἑνώσεις καί τήν δραστηριοποίησή τους, ὀφείλονται τά πρῶτα οὐσιαστικά σκιρτήματα τοῦ ἀγγλικοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος. Οἱ ἐργατικές ἑνώσεις, μολονότι δέν μποροῦσαν ἀκόμη ν' ἀπεργήσουν, ἦταν τώρα σέ θέση νά λειτουργήσουν χωρίς νά παρουσιάζονται πλέον ὡς ἀγαθοεργές συσσωματώσεις. Ἀνάμεσα στό 1825 καί τό 1832 ἐντάθηκαν ἐπίσης οἱ προσπάθειες νά ἀποτελέσουν οἱ διάφορες τοπικές ἐργατικές ἑνώσεις, ἐθνικές ἑνώσεις, γιά τήν ἀποτελεσματικότερη προώθηση τῶν ἐργατικῶν αἰτημάτων. Μετά τό 1832 αὐξήθηκε ραγδαίως ὁ ἀριθμός τῶν μελῶν τῶν ἐργατικῶν ἑνώσεων καί ταυτόχρονα ἐντάθηκαν οἱ προσπάθειες νά συνασπισθοῦν οἱ ἑνώσεις σέ ὁμοσπονδίες. Τό 1833, ἡ νεοσύστατη Μεγάλη Ἐθνική Ὁμοσπονδία Ἐργατικῶν Ἑνώσεων ἀριθμοῦσε μισό ἑκατομμύριο εἰδικευμένους καί ἀνειδίκευτους ἐργάτες.

'Από τούς βασικότερους καί πιό δραστήριους θεωρητικούς τῆς βελτιώσεως τῶν συνθηκῶν ἐργασίας καί τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῶν ἐργατῶν στήν 'Αγγλία ὑπῆρξε ὁ "Οουεν (Robert Owen, 1771-1858), αὐτοδημιούργητος ἐπιχειρηματίας, ἰδιοκτήτης σέ ἡλικία εἴκοσι ἐτῶν μεγάλων ἐργοστασίων ὑφαντουργίας στό Λάνκασαϊρ καί γεννημένος κοινωνικός μεταρρυθμιστής. Τά ἐργοστάσιά του στό Νέο Λάναρκ ἦταν πρότυπα ὑγιεινῶν συνθηκῶν, καί οἱ ἐργάτες του εἶχαν ἀσφάλεια ἐργασίας, κατοικία καί σχολεῖα γιά τά παιδιά τους. Στίς προσπάθειες τοῦ "Οουεν νά ἱδρύσει πρότυπες ἐργατικές κοινότητες, ἐξάλλου, ἀνάγονται οἱ καταβολές τῶν καταναλωτικῶν συνεταιρισμῶν, πού ἄρχισαν νά ἐμφανίζονται τήν ἴδια ἐποχή στήν 'Αγγλία, ὅπου τό 1830 ἀναφέρονται 500 τέτοιοι συνεταιρισμοί. Κινούμενος ἀπό φιλανθρωπία ἀρχικά, ὁ "Οουεν κατέληξε σοσιαλιστής, πρίν ἀκόμη ν' ἀποκτήσει ὁ σοσιαλισμός τούς συστηματικούς θεωρητικούς του.

Ἦταν ἀντίθετος στό σύστημα τοῦ κέρδους καί εὐνοοῦσε κάθε προσπάθεια πού ἀποσκοποῦσε στήν ἐξάλειψη τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἐργατῶν. Ἡ ἐκ μέρους του ἐνθουσιώδης προβολή κάθε προσπάθειας πού εὐνοοῦσε τά αἰτήματα τῶν ἐργατῶν καί τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος γενικότερα εὐνόησε τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐργατικῶν ἑνώσεων, ἀλλά δημιούργησε καί ψευδαισθήσεις ὡς πρός τίς πραγματικές δυνατότητες τοῦ κινήματος σέ περίοδο κρίσεως. Σέ διάστημα λίγων ἐτῶν καί ἐξαιτίας οἰκονομικῶν ἀτασθαλιῶν, διαφορῶν καί προστριβῶν τοῦ "Οουεν μέ τούς συνεργάτες του, φιλόδοξης ἀπεργιακῆς κινητοποιήσεως, ἀλλά καί συντονισμένης ἀντιδράσεως ἀπό τήν πλευρά τῶν ἐργοδοτῶν καί κυβερνητικῶν διώξεων, τό συνδικαλιστικό κίνημα ὁδηγήθηκε σέ ἐντυπωσιακή κατάρρευση. Ὡς τό 1835, ἡ 'Εθνική 'Ομοσπονδία εἶχε ἀποσυντεθεῖ καί οἱ περισσότερες ἐργατικές ἑνώσεις εἴτε εἶχαν διαλυθεῖ εἴτε συρρικνωθεῖ δραστικά. 'Απόμεναν οἱ ἑνώσεις ὁρισμένων κατηγοριῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν, οἱ ὁποῖοι στό ἑξῆς —ὅπως ἄλλωστε καί προηγουμένως— ἦσαν ἄκρως ἐπιφυλακτικοί ἀπέναντι σέ παρόμοιες φιλόδοξες προσπάθειες, πού ἀναπόφευκτα προσλάμβαναν πολιτικό χαρακτήρα, καί προωθοῦσαν συστηματικά τά ἄμεσα συντεχνιακά τους συμφέροντα. Οἱ ἀνειδίκευτοι ἐργάτες θά ἔμεναν ἔξω ἀπό τό συνδικαλιστικό κίνημα γιά μισό καί πάνω ἀκόμη αἰώνα.

Ἡ κατάρρευση τοῦ πρόωρου μαζικοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος εἶχε καί τούτη τήν συνέπεια: ἔστρεψε τήν ἐργατική ἡγεσία πρός μιά πιό ρεαλιστική καί σύμφωνη μέ τήν βρεταννική πολιτική παράδοση κατεύθυνση: τήν ἐξασφάλιση τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου στούς ἐργάτες. 'Εγκαταλείποντας τήν ἀντιπαράθεση σέ οἰκονομικό ἐπίπεδο, ἡ ἐργατική ἡγεσία, σέ συνδυασμό μέ τά πιό προωθημένα μεταρρυθμιστικά πολιτικά στοιχεῖα τῆς χώρας, ἀνέλαβε πολιτικό ἀγώνα γιά τήν ἐπέκταση τῆς ψήφου στούς ἐργάτες, γιά ἕναν Καταστατικό Χάρτη τοῦ Λαοῦ· ἐγκαινιάζοντας ἔτσι τό κίνημα πού

ἔγινε σύντομα γνωστό ὡς Χαρτισμός (Chartism). Τό 1836, ὁ Λόβετ (William Lovett, 1800-1877), συνεργάτης τοῦ Ὅουεν, καί ἄλλοι ἐργατικοί ἡγέτες ἵδρυσαν τήν Ἑταιρία Ἐργατῶν Λονδίνου, μέ στόχο τήν προώθηση ἴσων πολιτικῶν δικαιωμάτων γιά ὅλες τίς κοινωνικές τάξεις. Δύο χρόνια ἀργότερα δημοσιεύθηκε ὁ *Καταστατικός Χάρτης τοῦ Λαοῦ* (People's Charter), βασικά σημεῖα τοῦ ὁποίου ἦσαν ἡ καθολική ψῆφος ἀνδρῶν, ἡ ἐξίσωση τῶν ἐκλογικῶν περιφερειῶν, ἡ κατάργηση τῶν οἰκονομικῶν περιορισμῶν στήν ἐκλογή ἀντιπροσώπων, ἡ μυστική ψηφοφορία καί ἡ μισθοδοσία τῶν βουλευτῶν.

Σύντομα ὅμως τό χαρτιστικό κίνημα ξέφυγε ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν μετριοπαθῶν στοιχείων. Φανατικοί ριζοσπάστες, ὅπως ὁ Ο' Μπράϊεν (James B. O'Brien) καί ὁ Ο' Κόννορ (Feargus O'Connor, 1794-1855), πού ἐπαγγέλλονταν τόν ταξικό πόλεμο καί τήν ἐξέγερση τῶν ἐργατῶν, ὄχι μόνον ἐναντίον τῶν καπιταλιστῶν, ἀλλά καί ἐναντίον τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, ἔθεσαν τό κίνημα κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή καί τόν ἔλεγχό τους. Σέ συνέδριο ἐργατῶν τόν Φεβρουάριο τοῦ 1839 στό Λονδίνο, οἱ δύο ἡγέτες πέρασαν ψήφισμα μέ τό ὁποῖο γινόταν δεκτός ὁ Χάρτης, ἀλλά καί τό δικαίωμα τῶν ἐργατῶν νά ὀργανώνουν γενική ἀπεργία, καθώς καί νά φέρουν ὅπλα στήν ἀνάγκη. Ὅταν ὁ Χάρτης καί τό ψήφισμα, πού ἔφεραν 1,2 ἑκατομμύρια ὑπογραφές, ἀπορρίφθηκαν ἀπό τήν Βουλή τῶν Κοινοτήτων τόν Ἰούλιο τοῦ ἴδιου χρόνου, ξέσπασε ἔνοπλη ἐξέγερση στό Νιούπορτ μέ πολλά θύματα καί τραυματίες.

Ἡ ἐξέγερση καί ἡ συνακόλουθη κατακραυγή ὑπῆρξαν σοβαρά πλήγματα κατά τοῦ χαρτιστικοῦ κινήματος, ἀπό τά ὁποῖα οὐσιαστικά δέν συνῆλθε ποτέ. Στά ἑπόμενα δέκα χρόνια, τό κίνημα φάνηκε ν' ἀναλαμβάνει, ἰδιαίτερα σέ περιόδους οἰκονομικῆς κρίσεως, ὅπως κατά τόν χειμώνα τοῦ 1841-1842, ὅταν ἡ ἀνεργία ἔπληξε τό ἕνα δέκατο τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ τῆς χώρας. Τόν Μάϊο τοῦ 1842, νέο ψήφισμα, μέ 3,3 ἑκατομμύρια ὑπογραφές, ὑποβλήθηκε στήν Βουλή τῶν Κοινοτήτων, γιά νά ἀπορριφθεῖ ὅμως καί αὐτό μέ συντριπτική πλειοψηφία καί νά προκαλέσει, ὅπως καί τό προηγούμενο, σοβαρές ταραχές. Κάτω ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ Ο' Κόννορ, ὁ χαρτισμός εἶχε ἐξελιχθεῖ σ' ἕνα κίνημα πού στρεφόταν ἐναντίον τῆς βιομηχανίας καί τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας γενικά. Ὁ ἴδιος καί πολλοί ἄλλοι ἡγέτες μισοῦσαν τήν βιομηχανία καί κήρυσσαν τήν ἐπιστροφή σέ μιά ἐποχή ἐξελίξεως οὐσιαστικά προβιομηχανική καί ἀγροτική. Βαθμιαίως τό κίνημα ἔχασε τήν μεγαλύτερη ἐπιρροή του στούς ἐργάτες καί στίς ἑνώσεις τους καί ταυτόχρονα ἀποξένωσε τά μεταρρυθμιστικά ἐκεῖνα στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς τάξεως πού ἦσαν οἱ κυριώτεροι σύμμαχοί του.

Τήν ἴδια περίπου ἐποχή ἐκδηλώθηκε στήν Ἀγγλία κίνηση γιά τήν κατάργηση τῆς νομοθεσίας πού ἐπιβάρυνε τά εἰσαγόμενα σιτηρά μέ ὑψηλούς

δασμούς πρός ὄφελος τῆς γαιοκτητικῆς ἀριστοκρατίας. Ἡ κίνηση ἐγκαινιάσθηκε τό 1839 μέ τήν ἵδρυση συνδέσμου γιά τήν κατάργηση τῆς σχετικῆς νομοθεσίας, πού σύντομα ἐξελίχθηκε σε πολιτική δύναμη πρώτου μεγέθους. Ἀνάμεσα στούς ἡγέτες τῆς κινήσεως ἦσαν ὁ Κόμπντεν (Richard Cobden, 1804-1865) καί ὁ Μπράϊτ (John Bright, 1811-1889), βιομήχανοι καί οἱ δύο καί θιασῶτες τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου φανατικοί. Οἱ δασμοί στά εἰσαγόμενα σιτηρά συμβόλιζαν τό σύστημα τοῦ προστατευτισμοῦ, πού εὐνοοῦσε τούς γαιοκτήμονες καί ὅλα ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού γιά τούς ὀπαδούς καί ἡγέτες τῆς κινήσεως ἦσαν τά δεσμά πού δέν ἄφηναν τήν βρεταννική οἰκονομία ν' ἀναπτυχθεῖ ἐλεύθερα πρός ὄφελος ὅλων των παραγωγικῶν τάξεων. Ἡ κατάργηση τῶν δασμῶν καί ἡ συνακόλουθη μείωση τῆς τιμῆς τῶν σιτηρῶν καί τοῦ ψωμιοῦ θά βελτίωναν τήν θέση τῶν κατώτερων τάξεων καί ἀναμένονταν νά ἐνισχύσουν τήν ἀγοραστική τους δύναμη. Οἱ οἰκονομικές ἐπιδιώξεις ἦσαν καί πολιτικές, ἐφόσον μέ τήν κατάργηση τῶν δασμῶν ἀναμενόταν νά πληγεῖ ἡ γαιοκτητική ὀλιγαρχία καί νά εὐνοηθοῦν οἱ παραγωγικές τάξεις γενικά καί ἡ ἀστική τάξη εἰδικά. Οἱ οἰκονομικές αὐτές ἐπιδιώξεις καί οἱ θέσεις στίς ὁποῖες στηρίζονταν, ἔθεταν ὑπό ἀμφισβήτηση τά προνόμια μιᾶς ἰσχυρῆς τάξεως καί τό ἴδιο τό οἰκονομικό σύστημα τῆς χώρας, πού φαινόταν σέ πολλά μέλη τῆς βρεταννικῆς οἰκονομικῆς καί πολιτικῆς ἡγεσίας νά χρειάζεται σοβαρές ἐπεμβάσεις, ὥστε νά ἐκσυγχρονισθεῖ καί νά καταστεῖ πιό ἀποδοτικό.

Τό οἰκονομικό σύστημα τῆς Ἀγγλίας εἶχε ἀνάγκη μεταρρυθμίσεων· αὐτό τουλάχιστον πίστευε ὁ Πήλ, πού ἀντικατέστησε στήν κυβέρνηση τό 1841 τούς Οὐΐγους, ἐπικεφαλῆς τῶν συντηρητικῶν. Ἡ κατάργηση ἤ μείωση τῶν δασμῶν θά ἐνίσχυε τό ἐμπόριο καί θά ἀναζωογονοῦσε τήν οἰκονομία γενικά. Τά ἐλλείμματα ἀπό τήν μείωση τῶν ἐσόδων, θά κάλυπταν τά ἔσοδα ἀπό τόν φόρο εἰσοδήματος. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Πήλ ἐκπροσωποῦσε γαιοκτητικά συμφέροντα. Ἡ πίστη του στήν ἀνάγκη μεταρρυθμίσεων καί ἡ δεδηλωμένη θέση του στό ζήτημα τῶν δασμῶν ἐνισχύθηκαν τό 1845 ἀπό τήν τρομερή σιτοδεία πού ἔπληξε τήν Ἰρλανδία καί σέ μικρότερο βαθμό καί τήν Ἀγγλία. Τήν κατάσταση ἔσπευσε νά ἐκμεταλλευθεῖ ὁ σύνδεσμος πού προωθοῦσε τήν κατάργηση τῶν δασμῶν. Τόν Μάϊο τοῦ 1846 τό κοινοβούλιο κατήργησε τούς δασμούς τῶν σιτηρῶν, ἀνοίγοντας ἔτσι μιά νέα περίοδο στήν ἱστορία τῆς χώρας. Οἱ τιμές τῶν σιτηρῶν, ἄς σημειωθεῖ, δέν ἔπεσαν, ὅπως ἀναμενόταν· ἀλλά οὔτε ἀνέβηκαν ἐπί δύο δεκαετίες, ὅταν γενικά ὁ δείκτης τιμῶν παρουσίαζε ἀνοδική πορεία. Ἡ σταθερή τιμή τῶν σιτηρῶν ἀνακούφισε σημαντικά τίς κατώτερες τάξεις, ὑπονόμευσε αἰσθητά τήν οἰκονομική βάση τῆς γαιοκτητικῆς ἀριστοκρατίας καί στήριξε οἰκονομικά τήν πολιτική ἄνοδο τῆς ἀστικῆς τάξεως, πού εἶχε κατοχυρωθεῖ μέ τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ 1832. Ἀργότερα, ἡ πλειοψηφία τῶν Συντηρητικῶν, μ'

ἐπικεφαλῆς ἕναν νέο καί φιλόδοξο πολιτικό, τόν Ντισραέλι (Benjamin Disraeli, 1804-1881), ἀποκήρυξε τήν κατάργηση τῶν δασμῶν, ἀλλά δέν διανοήθηκε νά τούς ἐπαναφέρει. Ἡ κατάργηση εἶχε δημιουργήσει μιά νέα κοινωνική καί πολιτική πραγματικότητα καί εἶχε συμβάλει, σύμφωνα μέ ὅλες τίς ἐκτιμήσεις τῆς ἐποχῆς, σέ σημαντική ὕφεση τῶν κοινωνικῶν προστριβῶν.

Στήν κοινωνική ὕφεση συνέβαλαν καί ὁρισμένα μέτρα πού ἐλήφθησαν στήν δεκαετία τοῦ 1840 γιά τήν βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐργασίας καί κατοικίας τῶν ἐργατῶν, πού θεσπίστηκαν ὕστερα ἀπό μιά σειρά ἀποκαλυπτικῶν πορισμάτων γιά τούς ἐργάτες καί τήν ζωή τους καί πού ἦσαν γενικῶς ἀποδεκτά. Ἡ ζοφερή εἰκόνα πού παρουσίαζε ἡ ἐργατική τάξη ἔγινε μέ τίς συνταρακτικές αὐτές ἀποκαλύψεις εὐρύτερα γνωστή καί δημιούργησε τήν ἀπαραίτητη συναίνεση γιά νά ἐξουδετερωθεῖ ἡ ἀντίδραση τῶν βιομηχανικῶν καί ἐξορυκτικῶν συμφερόντων τῆς χώρας. Τό 1848, ἔτος τεράστιων πολιτικῶν καί κοινωνικῶν ἀναστατώσεων στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, ἡ Ἀγγλία φαινόταν ἀπρόσβλητη ἀπό τέτοιες ἀναστατώσεις.

Τό κλίμα πού εὐνοοῦσε τίς μεταρρυθμίσεις στόν πολιτικό καί στόν οἰκονομικό τομέα, εὐνοοῦσε καί τήν ἵδρυση σχολείων καί γενικά τήν ἐκπαίδευση. Ἦταν βέβαια νωρίς ἀκόμη γιά δωρεάν καί ὑποχρεωτική στοιχειώδη ἐκπαίδευση, πού θά περίμενε κανείς σέ μιά γοργά ἀναπτυσσόμενη βιομηχανική χώρα, ὥστε νά δημιουργηθεῖ τό κατάλληλο ἐργατικό δυναμικό καί νά καταρτιστοῦν ἱκανά στελέχη. Ὁ οἰκονομικός φιλελευθερισμός δέν ἐνθάρρυνε ἀνάλογες σκέψεις· ἐπέτρεπε ὅμως διάφορους κοινωνικούς φορεῖς, ἰδιαίτερα ἐκείνους πού εἶχαν σχέση μέ τήν ἐκκλησία καί τήν τοπική αὐτοδιοίκηση, ν' ἀναπτύξουν σημαντική δραστηριότητα στόν τομέα τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως καί μικρότερη σ' αὐτόν τῆς ἐπαγγελματικῆς καταρτίσεως. Ἡ γλώσσα καί τό περιεχόμενο τῆς Βίβλου ἦσαν τά κύρια γνωστικά ἀντικείμενα στά σχολεῖα τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, ὅπου παιδιά τῶν κατώτερων τάξεων μποροῦσαν νά ἐγγραφοῦν ἔναντι χαμηλῶν διδάκτρων. Ἡ ἔλλειψη συστηματικῆς τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως ἔγινε αἰσθητή κατά τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰώνα, ὅταν ἄλλες χῶρες, ὅπως ἡ Γερμανία, πού διέθεταν ἀξιόλογη τεχνική ἐκπαίδευση, ἐκμεταλλεύθηκαν ὁρισμένα ἐπιστημονικά ἐπιτεύγματα καί συγκυρίες ἀποτελεσματικά καί εἶχαν νά ἐπιδείξουν ἐντυπωσιακούς ρυθμούς ἀναπτύξεως. Ἡ μέση ἐκπαίδευση ἦταν ἀποκλειστικό σχεδόν προνόμιο τῶν ἀνώτερων τάξεων γιά εὐνόητους λόγους. Διάφορα ἰδιωτικά σχολεῖα προετοίμαζαν τά παιδιά τῶν ἀστῶν καί τῶν ἀριστοκρατῶν γιά τά πανεπιστήμια καί τίς ὑπηρεσίες τοῦ κράτους. Τά πανεπιστήμια τῆς Ὀξφόρδης καί τοῦ Καίμπριτζ, προσκολλημένα σέ ἀρχές καί ἐπιδιώξεις περασμένων ἐποχῶν, ἀδυνατοῦσαν νά παρακολουθήσουν τήν νέα ὑλιστική ἐποχή καί τίς ἐπιταγές της· ἀδυναμία πού τούς ἐπέτρεψε νά

διατηρήσουν καί νά ἐνισχύσουν τήν ἀνθρωπιστική φυσιογνωμία τους.

10. Ὁ φιλελευθερισμός στήν κεντρική Εὐρώπη

Στίς ἄλλες χῶρες τῆς ἠπείρου ὁ φιλελευθερισμός ἀκολούθησε, ὅπως ἦταν φυσικό, κατευθύνσεις πού εἶχαν ἄμεση σχέση μέ τήν κατά τόπους παράδοση καί τίς πολιτικές-κοινωνικές δυνάμεις πού εἶχαν διαμορφωθεῖ ἤ ἐπηρεασθεῖ ἀπό τίς ἐπαναστατικές ἐξελίξεις τῆς προηγούμενης περιόδου. Στίς γερμανικές χῶρες, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου καί τοῦ ἐμπορίου προετοίμαζε τήν ἐκβιομηχάνισή τους, καθώς καί τήν πολιτική τους ἕνωση. Σέ ἀντίθεση ὅμως πρός τήν Ἀγγλία, ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη καί ἡ διευκόλυνση καί ἐπικράτηση τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου δέν εἶχαν ἀνταπόκριση στόν πολιτικό τομέα. Οἱ φιλελεύθερες θεωρίες καί ἰδέες δέν ἄφηναν βέβαια ἀσυγκίνητους τούς ἐπιχειρηματίες τῶν γερμανικῶν χωρῶν. Ἐκεῖ ὅμως πού εἶχαν τήν μεγαλύτερη ἀπήχηση οἱ θεωρίες αὐτές ἦταν ὁ πανεπιστημιακός κόσμος, καθώς καί οἱ ἐξόριστοι, πού προέρχονταν ἀπό τόν ἴδιο κόσμο ὡς ἐπί τό πλεῖστον. Ἡ πρωσική μοναρχία, πού ἐπηρέαζε τίς πολιτικές ἐξελίξεις στίς γερμανικές χῶρες ὁλοένα καί περισσότερο, ἀκολουθοῦσε συντηρητική πολιτική σέ ὅλους τούς τομεῖς καί ἦταν ἀντίθετη πρός κάθε φιλελεύθερη κίνηση. Ἡ κατάσταση φάνηκε ν' ἀλλάζει τό 1840, ὅταν πέθανε ὁ βασιλιάς Φρειδερίκος Οὐλιέλμος Γ´ καί στόν θρόνο ἀνῆλθε ὁ υἱός του Φρειδερίκος Οὐλιέλμος Δ´, τόν ὁποῖο οἱ φιλελεύθεροι θεωροῦσαν σύμμαχό τους, ἐξαιτίας τοῦ πατριωτικοῦ του ρόλου κατά τήν διάρκεια τοῦ πολέμου ἐναντίον τοῦ Ναπολέοντα, καί ὁ ὁποῖος ἔσπευσε ἀμέσως μετά τήν ἀνάρρησή του νά δώσει ἀμνηστεία καί νά χαλαρώσει τήν λογοκρισία. Ὁ νέος βασιλιάς, ὡστόσο, εἶχε ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες ἰδέες, ὡς πρός τόν ρόλο τοῦ μονάρχη στήν πολιτεία καί τίς σχέσεις του μέ τούς ὑπηκόους, πρός ἐκεῖνες τῶν φιλελευθέρων. Θεωροῦσε τό σύνταγμα ἀνάρμοστη παρέμβαση ἀνάμεσα στόν Θεό καί τόν ἐπίγειο κοσμικό ἐκπρόσωπό του ἀπό τό ἕνα μέρος καί τούς ὑπηκόους ἀπό τό ἄλλο. Ἐπρόκειτο, φυσικά, γιά μεσαιωνική ἀντίληψη περί τοῦ μοναρχικοῦ θεσμοῦ, τήν ὁποία οἱ φιλελεύθεροι κάθε ἄλλο παρά συμμερίζονταν. Τελικά, ὕστερα ἀπό πολλές πιέσεις, ὁ βασιλιάς συνεκάλεσε τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1847 τήν Δίετα, ἡ ὁποία ὅμως σύντομα ἀναγκάσθηκε ἀπό τήν ἀνένδοτη στάση του νά διακόψει τίς ἐργασίες της, ἐπισπεύδοντας ἔτσι τήν ἀνοιχτή ρήξη ἀνάμεσα στούς φιλελευθέρους καί στό μοναρχικό καθεστώς.

Ἀνάλογες ἐξελίξεις παρατηρήθηκαν τήν ἴδια ἐποχή καί στίς ἄλλες χῶρες τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Στήν Αὐστρία, ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη δημιούργησε πρόσφορο ἔδαφος γιά τήν καλλιέργεια τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν μεγάλη ἀπήχηση τόσο σέ ἀκαδημαϊκούς ὅσο καί σε ἐπιχειρηματικούς κύκλους. Ἡ κυβέρνηση, ὡστόσο, ἦταν ἀπό ἐπιφυλακτική

ὥς ἐχθρική ἀπέναντι σέ τέτοιες ἰδέες καί ἰδιαίτερα σέ προτάσεις γιά τήν ἐφαρμογή τους στήν διακυβέρνηση τῆς χώρας. Ὁ Μέττερνιχ, μολονότι εὐνοοῦσε τήν εἰσαγωγή ὁρισμένων φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων στήν διοίκηση καί στήν διεξαγωγή τοῦ ἐμπορίου, ἦταν ἐχθρικός ἀπέναντι σέ προτάσεις πού ἀπέβλεπαν στήν εἰσαγωγή συνταγματικῶν καί κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν, πού ἀλλοίωναν τήν δομή καί τήν λειτουργία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ καθεστῶτος.

Στήν Οὐγγαρία, μέ τήν πρωτοβουλία φιλελεύθερων ἀριστοκρατῶν καί τήν ἀνοχή ἤ καί τήν ἐνθάρρυνση τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβερνήσεως, ἔγιναν ὁρισμένα βήματα φιλελεύθερα, πού ἀποσκοποῦσαν στήν ἀποδοτική συνεργασία τῶν αὐστηρά διαρθρωμένων καί ἐχθρικά διακείμενων μεταξύ τους κοινωνικῶν τάξεων τῆς χώρας, καθώς καί στήν ὑποστήριξη τῆς πολυπληθοῦς καί ἐξαθλιωμένης τάξεως τῶν χωρικῶν. Ἡ φιλελεύθερη κίνηση ὅμως πού εἶχε εὐρύτατη ἀπήχηση ἦταν αὐτή πού ἐκδηλώθηκε μέ ἡγέτη τόν Κόσουτ (Louis Kossuth, 1802-1894) καί πού προβλήθηκε ὡς ἐθνική-φιλελεύθερη κίνηση. Ὁ Κόσουτ, ἕνας ἀπό τούς μεγαλύτερους ἡγέτες καί ἥρωες τοῦ οὐγγρικοῦ ἐθνικιστικοῦ κινήματος, συνέβαλε σημαντικά στήν διοικητική αὐτονομία τῆς Οὐγγαρίας καί στήν ἀναγνώριση τῆς οὐγγρικῆς ὡς ἐπίσημης γλώσσας τῆς χώρας καί τόν περιορισμό τῆς γερμανικῆς ὡς γλώσσας γιά τήν ἀλληλογραφία μέ τήν αὐτοκρατορική κυβέρνηση. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ, ὅτι ἡ ἐκδήλωση τοῦ οὐγγρικοῦ ἐθνικισμοῦ τήν ἐποχή αὐτή προκάλεσε τήν ἐκδήλωση κροατικῆς ἐθνικῆς κινήσεως. Στήν Πολωνία, ὅπως καί στήν Οὐγγαρία, ἐθνικιστικά σκιρτήματα, ἀλλά συγκρατημένης μορφῆς, ἐκδηλώθηκαν μεταξύ τῶν ἀριστοκρατῶν γαιοκτημόνων καί τῶν λογίων· ἐναντίον τῶν ὁποίων ὅμως κατόρθωσε νά στρέψει ἡ αὐτοκρατορική κυβέρνηση τήν τάξη τῶν χωρικῶν, πού βρισκόταν ἀκόμη, ὅπως σέ πολλές ἄλλες χῶρες, σέ πρωτοεθνικό στάδιο ἐξελίξεως. Τό ἴδιο συνέβη καί στήν Βοημία, ὅπου οἱ χωρικοί στράφηκαν ἐναντίον τῆς ἐκγερμανισμένης τσεχικῆς ἀριστοκρατίας, καί φυσικά ὄχι γιά ἐθνικούς λόγους.

11. Νότια Εὐρώπη

Στήν νότια Εὐρώπη, ὁ φιλελευθερισμός ἐπηρεάσθηκε καί τελικά περιορίστηκε δραστικά ὡς κίνημα ἀπό τόν ἐθνικισμό, στήν Ἰταλία καί στήν Ἑλλάδα, μάλιστα, ἀπό τίς ἀλυτρωτικές ἐκδηλώσεις τους. Στήν Ἰταλία, ὁ κατακερματισμός τῆς χώρας καί ἡ αὐστριακή κυριαρχία, καθώς καί ὁ ρόλος τοῦ προκαθημένου τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας στίς πολιτικές ἐξελίξεις, ὑπῆρξαν προσδιοριστικοί παράγοντες στήν ἐξέλιξη τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Μερικοί θεωρητικοί τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὅπως ὁ Τζιομπέρτι (Vicenzo Gioberti) καί ὁ κόμης Μπάλμπο (Cesare Balbo), εὐνοοῦσαν

ὁμοσπονδιακή λύση τοῦ ἰταλικοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος, ὁ πρῶτος μέ κέντρο τόν πάπα καί μιά φιλελεύθερη Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία καί ὁ δεύτερος μέ ρυθμιστή τόν βασιλιά τοῦ Πεδεμοντίου. Τό Πεδεμόντιο ἐπίσης θεωροῦσε ἀπαραίτητο ὡς βάση τῆς ἰταλικῆς ἑνωτικῆς κινήσεως καί ὁ κορυφαῖος τοῦ ἰταλικοῦ φιλελευθερισμοῦ Ματσίνι, πού ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀλλά μέ στόχο ἕνα ἑνιαῖο ἐθνικό κράτος καί στό πλαίσιο μιᾶς διεθνοῦς ἀδελφότητας κρατῶν, πού θα βασιζόταν στά φιλελεύθερα ἰδεώδη.

Στήν Ἑλλάδα, ὁ φιλελευθερισμός ἀκολούθησε ἀπό τήν ἀρχή ἐθνικιστικές κατευθύνσεις καί συνδέθηκε στενά μέ τίς ἀνάγκες καί τίς διάφορες φάσεις τοῦ ἀλυτρωτισμοῦ. Κληρονομιά τοῦ Διαφωτισμοῦ κατά κύριο λόγο, ἡ πορεία τοῦ κινήματος σημαδεύτηκε ἀμετάκλητα ἀπό τήν κατεύθυνση καί τήν ἔκβαση τοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Ἀγώνα, ὁ ὁποῖος προσδιόρισε τήν σκέψη τῶν Ἑλλήνων, ὄχι μόνο τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ κράτους, ἀλλά καί ἐκείνων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας - ἀκόμη καί τῆς Διασπορᾶς. Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν πολιτικῶν δυνάμεων μέ τήν μοναρχία, πού ὁδήγησε στήν Ἐπανάσταση τῆς Γ´ Σεπτεμβρίου (καί τό σύνταγμα τοῦ 1844), δέν ἦταν τέτοια πού νά μπορέσει νά φιλελευθεροποιήσει τό κυβερνητικό σύστημα καί νά γονιμοποιήσει εὐρύτερα κοινωνικά στρώματα. Τό μοναρχικό καθεστώς, χωρίς ἰσχυρούς ἀντιπάλους, γιά τόν λόγο ὅτι ἔλειπαν οἱ ὀργανωμένες πολιτικές δυνάμεις, εὔκολα ἀπορρόφησε τούς κλυδωνισμούς τοῦ 1843-1844· τό ἴδιο καί οἱ κοινωνικές ὁμάδες πού ἤλεγχαν ἤ ἐπηρέαζαν τήν παραδοσιακή, βασικῶς ἀγροτική, κοινωνία τῆς χώρας. Ὥσπου νά σταδιοδρομήσει ἡ πρώτη πανεπιστημιακή γενιά καί νά εἰσβάλει τό ἑπτανησιακό φιλελεύθερο κίνημα, ὁ ἀλυτρωτισμός εἶχε προσαρμόσει τήν ἑλληνική σκέψη σύμφωνα μέ τίς ἐπιταγές τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας. Στήν Ἑλλάδα, ὁ φιλελευθερισμός ἦταν καταδικασμένος νά ἔχει τήν τύχη καί τήν ἀνάπτυξη ἐξωτικοῦ φυτοῦ σέ ἀπρόσφορο περιβάλλον.

Στήν Ἰσπανία καί στήν Πορτογαλλία, τέλος, τό φιλελεύθερο κίνημα περιοριζόταν σέ λίγα ἀστικά κέντρα, νησίδες φιλελεύθερες σέ μιά συντηρητική ἐνδοχώρα. Οἱ φιλελεύθεροι τῆς Ἰσπανίας, διασπασμένοι στό ζήτημα τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν, ἦσαν ἀναγκασμένοι ν' ἀναζητήσουν συμμάχους στήν τάξη τῶν στρατιωτικῶν, οἱ ἐπιδιώξεις καί τά μέσα τῶν ὁποίων δέν συμβιβάζονταν συνήθως μέ τά φιλελεύθερα ἰδεώδη. Ὁ φιλελευθερισμός δοκιμαζόταν ἀκόμη ἀπό τούς δυναστικούς καί ἐμφυλίους πολέμους, πού συγκλόνιζαν τήν χώρα τήν ἐποχή αὐτή, καθώς καί ἀπό τήν ταυτόχρονη σύγκρουση ριζοσπαστῶν καί ἀντιδραστικῶν. Δέν ἔλειπαν, βέβαια, τά φιλελεύθερα μέτρα, ἀκόμη καί σέ περιόδους συντηρητικῆς διακυβερνήσεως. Ἔλειπαν, ὅμως, τόσο στήν Ἰσπανία ὅσο καί στήν Πορτογαλλία οἱ ἀντικειμενικές συνθῆκες πού θά ἐπέτρεπαν τήν σταθερή ἐξέλιξη τῶν διαφόρων θεσμῶν πρός φιλελεύθερες κατευθύνσεις.

12. Τό 1848: Ἑρμηνευτικές προσεγγίσεις

Τό «Σαρανταοχτώ», τό Quarante-huit τῶν Γάλλων, εἶναι ἴσως ἀπό τά πιό συζητημένα καί ἀμφιλεγόμενα ἱστορικά θέματα τοῦ περασμένου αἰώνα· τό ὁποῖο, εὐθύς ἐξαρχῆς προκάλεσε διαφορετικές ἑρμηνεῖες καί θεωρίες ὡς πρός τά αἴτια, τήν σχέση μέ τίς ἐπαναστάσεις σέ ἄλλες εὐρωπαϊκές χῶρες καί τήν γενικότερη σημασία του - περισσότερο ἴσως καί ἀπό τήν ἀναμφισβήτητα σημαντικότερη ἐπανάσταση τοῦ 1789. Ὥς ἕνα βαθμό, οἱ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες ἑρμηνεῖες ὀφείλονται στό γεγονός ὅτι βασίσθηκαν σέ ἀντίστοιχες ἑρμηνεῖες καί ἐκδοχές πού προβλήθηκαν ἀπό σύγχρονους πρωταγωνιστές ἤ θεωρητικούς τῆς ἐπαναστάσεως, τῶν ὁποίων οἱ ἑρμηνευτικές προσεγγίσεις ἦσαν ἐπηρεασμένες ἀπό τήν πολιτική τους τοποθέτηση ἀπέναντι στό συγκλονιστικό γεγονός καί τίς συνέπειές του. Ἄλλος συναφής λόγος ἦταν ἀσφαλῶς ἡ σημαντική, ἀνεπανάληπτη ἴσως, ταύτιση τῆς φιλελεύθερης, ριζοσπαστικῆς καί ἐθνικιστικῆς λογιοσύνης τῆς Εὐρώπης ὁλόκληρης μέ τήν ἐπανάσταση, καθώς καί ἡ συμμετοχή πολλῶν ἐκπροσώπων της στά γεγονότα. Τέλος, ἡ κατάληξη τῆς ἐπαναστάσεως ἀσφαλῶς ἐπηρέασε τά κριτήρια τῆς προσεγγίσεως, τόσο αὐτά τῶν ὀπαδῶν τῆς ἐπαναστάσεως ὡς μέσου κοινωνικῆς ἀλλαγῆς ὅσο καί ἐκεῖνα τῶν ἀντιπάλων τῆς ἐπαναστατικῆς ἀλλαγῆς. Ἡ κατάρρευση τῆς ἐπαναστάσεως ἔστρεψε ἔτσι τίς προοδευτικές προσεγγίσεις τῆς ἐποχῆς καί μεταγενέστερων χρόνων, προκειμένου νά μήν θιγεῖ ἡ γαλλική ἐπαναστατική παράδοση καί οἱ προφῆτες της, πρός τήν ἀνακάλυψη συνωμοσιῶν ἐκ μέρους τῶν ἐχθρῶν τῆς ἐπαναστάσεως. Σοβαρότατα προβλήματα δημιουργεῖ ἡ κατάρρευση τῆς ἐπαναστάσεως στήν μαρξιστική-λενινιστική ἱστοριογραφία· γιά τόν λόγο ὅτι, ἄν ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ προλεταριακή ἐπανάσταση ἀπέτυχε ἐπειδή δέν εἶχαν ὡριμάσει οἱ κοινωνικές καί οἰκονομικές συνθῆκες γιά τήν ἐπιτυχία τέτοιας ἐπαναστάσεως, μέ τό ἴδιο σκεπτικό ἀμφισβητεῖται ὁ χαρακτήρας τῆς Ρωσικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1917, ἐπειδή ἡ κοινωνική ἐξέλιξη τῆς Γαλλίας τοῦ 1848 δέν διέφερε πολύ ἀπό ἐκείνη τῆς Ρωσίας τοῦ 1917. Ἡ θεώρηση τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1848 καί τῶν συνεπειῶν της, μέ βάση τίς ἐπιταγές τῆς ἴδιας ἰδεολογικῆς τοποθετήσεως, εἶχε ὡς συνέπεια τήν ἄκριτη ἀποδοχή τῆς μαρξιστικῆς ἀναλύσεως τῆς κατολισθήσεως τῆς Β΄ Γαλλικῆς Δημοκρατίας στήν Β΄ Αὐτοκρατορία, πού θέλει τήν ταξική συνωμοσία κυρίαρχο στοιχεῖο. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, συντηρητικές θεωρήσεις τῆς ἐπαναστάσεως καί τῶν συνεπειῶν της ἦταν φυσικό, μέ βάση ἄλλες ἰδεολογικές ἐπιταγές, νά ἐξηγήσουν τίς ἐπαναστατικες ἐξελίξεις, ὄχι ὡς συνέπεια τῶν ἀδυναμιῶν καί ἀντινομιῶν τοῦ προηγούμενου καθεστῶτος, ἀλλά ὡς ἀποτέλεσμα μηχανορραφιῶν τῶν ἐχθρῶν τῆς τάξεως καί τοῦ νόμου.

Μιά ἐξέλιξη τῆς ἐποχῆς πού συνδέεται ἔμμεσα μέ τά ἐπαναστατικά

γεγονότα τοῦ 1848 καί πού χρειάζεται νά ἐπισημανθεῖ εἶναι ἡ οἰκονομική κρίση πού ἔπληξε πολλές χῶρες τῆς Εὐρώπης στά ἀμέσως προηγούμενα χρόνια. Ἡ κρίση, πού ἐκδηλώθηκε τό 1846, συνδεόταν ἀφενός μέ τήν καταστροφή τῆς πατατοπαραγωγῆς στήν Ἰρλανδία καί σέ ἄλλες βορειοευρωπαϊκές χῶρες τό 1845 καί τό 1846, καθώς καί τό 1848, καί ἀφετέρου μέ ἀνεπαρκεῖς σοδειές δημητριακῶν τήν ἴδια ἐποχή, ἰδιαίτερα τό 1846, πού ἀνέβασαν τίς τιμές τῶν βασικῶν αὐτῶν εἰδῶν διατροφῆς σέ ὕψη δυσπρόσιτα γιά τίς κατώτερες τάξεις σέ ὁρισμένες περιοχές καί εἶχαν ὡς συνέπεια σοβαρότατες ἐλλείψεις στά εἴδη αὐτά, σέ μιά ἐποχή, ἅς σημειωθεῖ, πού τά σιτηρά τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς καί τῆς Ρωσίας δέν ἦσαν διαθέσιμα στήν Εὐρώπη. Οἱ ἐλλείψεις καί οἱ ἀνατιμήσεις στά εἴδη διατροφῆς, σέ συνδυασμό μέ τήν λειτουργία τῆς ἀγορᾶς σέ ὁρισμένες περιπτώσεις χωρίς κρατικό παρεμβατισμό, εἶχαν ὡς συνέπεια νά μεταφέρονται σημαντικές ποσότητες τῶν εἰδῶν αὐτῶν ἀπό τίς φτωχότερες στίς πλουσιότερες χῶρες ἤ περιοχές καί νά ἐπιδεινώνεται ἔτσι ἡ κατάσταση.

Στήν ἀγροτική κρίση προστέθηκε τήν ἴδια ἐποχή καί μιά κρίση στήν βιομηχανία καί στό πιστωτικό σύστημα, σέ μία περίοδο κατά τήν ὁποία εἶχε ἀρχίσει νά διαμορφώνεται ἡ ἀλληλοεξάρτηση τῶν βιομηχανικῶν χωρῶν τῆς ἠπείρου. Ἡ βιομηχανική καί πιστωτική κρίση συνδεόταν μέ κάποια ὕφεση στόν τομέα τῆς κατασκευῆς σιδηροδρομικῶν γραμμῶν τῆς Βρεταννίας, πού ἐκδηλώθηκε ὕστερα ἀπό μιά ἐντυπωσιακή ἀνάπτυξη τοῦ τομέα αὐτοῦ κατά τό πρῶτο μισό τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 καί πού προκάλεσε μιά γενικότερη ὕφεση στήν βρεταννική οἰκονομία. Σύντομα, ἡ βρεταννική κρίση ἔπληξε λιμάνια τῆς βόρειας Εὐρώπης, ὅπως τό Ἁμβοῦργο, καί εἶχε δυσμενή ἀντίκτυπο στήν βορειοευρωπαϊκή ἐνδοχώρα, ὅπου παρατηρήθηκε συρρίκνωση τοῦ ἐμπορίου καί πολλῶν μεταποιητικῶν δραστηριοτήτων, καθώς καί αὐξανόμενη ἀνεργία. Στήν ἀνεργία καί τίς ὑψηλές τιμές τῶν εἰδῶν διατροφῆς θά πρέπει, τέλος, νά προστεθεῖ καί ἡ χρόνια καί διαρκῶς ἐντεινόμενη κρίση πού ἔπληττε διάφορα ἐπαγγέλματα καί ἰδιαίτερα τῶν τεχνιτῶν καί βιοτεχνῶν ἀπό τότε πού τά βιομηχανικά προϊόντα τῆς Ἀγγλίας καί ἄλλων βιομηχανικῶν περιοχῶν τῆς βόρειας Εὐρώπης εἶχαν ἀρχίσει νά ἐκτοπίζουν τά παραδοσιακά βιοτεχνικά εἴδη. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ, ἐνδεικτικά, ὅτι στήν Σιλεσία οἱ ὑφαντές βρίσκονταν τήν ἐποχή αὐτή στά πρόθυρα τῆς πείνας, ἐνῶ οἱ κάτοικοι τῆς Ρηνανίας ἀντιμετώπιζαν σοβαρότατα προβλήματα διατροφῆς. Ἡ βιομηχανία τοῦ Βελγίου, πού ἐπηρεαζόταν σημαντικά ἀπό τίς οἰκονομικές ἐξελίξεις στίς γειτονικές χῶρες, εἶχε ὁδηγηθεῖ σέ ἀδιέξοδο.

13. Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1848 στήν Γαλλία

Ἐπίκεντρο τῶν ἐπαναστατικῶν γεγονότων τοῦ 1848 ὑπῆρξε ἡ Γαλλία καί συγκεκριμένα τό Παρίσι. Ἡ ἐκδήλωση τῆς ἐπαναστάσεως στό Παρίσι, ὡστόσο, ὀφειλόταν λιγότερο στήν ἰσχύ τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων καί περισσότερο στίς ἀδυναμίες τοῦ Ἰουλιανοῦ καθεστῶτος. Στόχος τῶν συνασπισμένων ἀντικαθεστωτικῶν δυνάμεων, δηλαδή τῆς εὐρείας πολιτικῆς ἀριστερᾶς τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας, τῶν ἀντιπάλων τῆς δυναστείας καί τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας, ἦταν ὁ Γκιζώ, πού εἶχε ἀνανεώσει τήν λαϊκή ἐντολή τό 1846 καί εἶχε λόγους νά αἰσθάνεται ἀσφαλής στήν ἐξουσία. Βασικό αἴτημα τῶν ἀντιπάλων τοῦ καθεστῶτος ἦταν ἡ ἐπέκταση τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου· αἴτημα πού προσλάμβανε ἀπειλητικές διαστάσεις ἐξαιτίας τῆς ἠλεκτρισμένης ἀτμόσφαιρας πού εἶχε δημιουργηθεῖ τήν ἴδια ἐποχή ἀπό τήν ἔκδοση ἱστοριῶν τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1789 ἀπό τόν Μπλάνκ, τόν Λαμαρτίνο καί τόν Μισελέ (Jules Michelet). Πρός τό τέλος τοῦ 1847, οἱ ἀντιπολιτευτικές ἐκδηλώσεις προσέλαβαν χαρακτήρα περισσότερο ριζοσπαστικό καί ἀνατρεπτικό παρά μεταρρυθμιστικό. Τόν Φεβρουάριο, τέλος, τοῦ 1848, καί μέ ἀφορμή τήν ἀπαγόρευση λαϊκῆς ἀντιπολιτευτικῆς συνεστιάσεως στό Παρίσι, προκλήθηκαν διαδηλώσεις ἐργατῶν πού ἀπαιτοῦσαν τήν παραίτηση τοῦ Γκιζώ. Στήν ἀδυναμία του νά ἐπιβάλει τήν τάξη, τό Ἰουλιανό καθεστώς ἀπέπεμψε τόν πρωθυπουργό, ἀποβλέποντας στήν ἐκτόνωση τῆς καταστάσεως. Σύντομα ὅμως οἱ διαδηλώσεις ἐξελίχθηκαν σέ ἔνοπλες συγκρούσεις ἀνάμεσα στούς διαδηλωτές καί στά ὄργανα τοῦ νόμου, ἰδιαίτερα τούς Ἐθνοφρουρούς, πολλοί ἀπό τούς ὁποίους ὅμως μεταπήδησαν στούς διαδηλωτές. Στίς 24 Φεβρουαρίου ὁ Λουδοβίκος Φίλιππος παραιτήθηκε ἀπό τά δικαιώματα τοῦ θρόνου καί κατέφυγε στήν Ἀγγλία.

Ἡ παραίτηση τοῦ βασιλιᾶ ὅμως δέν ἔλυσε τό πολιτειακό πρόβλημα πού δημιουργήθηκε· δέν ἔλυσε μάλιστα οὔτε κάν τό κυβερνητικό πρόβλημα. Τήν πρώτη προσωρινή κυβέρνηση ἀποτέλεσαν ἑτερόκλητα πολιτικά στοιχεῖα, χωρίς ἰδεολογική ὁμοιογένεια καί μέ διαφορετικές ἤ συγκεχυμένες ἐπιδιώξεις. Σοσιαλιστές καί ρεπουμπλικανοί κάθε κατηγορίας φαίνονταν νά συμπορεύονται ἤ νά συγκρούονται στά περισσότερα θέματα, ἀπό τήν τήρηση τῆς τάξεως μέχρι τήν ἐπιλογή τοῦ πολιτεύματος. Ἀπό τούς πολιτικούς συντελεστές πού ξεχώρισαν ἀπό τήν ἀρχή ἦταν ὁ Λαμαρτίνος, ὄψιμος ρεπουμπλικανός καί ὑπουργός ἐξωτερικῶν, πού κατόρθωσε νά πετύχει φιλικές σχέσεις μέ τήν Ἀγγλία, παρά τίς ἐθνικιστικές βολές κατά τοῦ ἐδαφικοῦ καθεστῶτος πού εἶχε προκύψει ἀπό τήν συνθήκη εἰρήνης τοῦ 1815 καί τίς μεγαλόστομες ἐπαγγελίες περί διεθνοῦς ρεπουμπικανικῆς ἀδελφότητας, πού προορίζονταν γιά ἐσωτερική κατανάλωση μᾶλλον. Ὁ

Λαμαρτίνος, σύμφωνα μέ τόν Μπαλζάκ (Honoré de Balzac), ἐνῶ εἶχε τήν φήμη πυρομανοῦς, ἀποδείχθηκε πυροσβέστης. Ἐπικίνδυνοι σοσιαλιστές, ὅπως ὁ Μπλάνκ, ἐξουδετερώθηκαν σέ διάφορες ἐπιτροπές ἤ στήν διεύθυνση τῶν Ἐθνικῶν Ἐργαστηρίων, στά ὁποῖα προσελκύσθηκαν πολλοί ἄνεργοι καί ταραχοποιοί. Ἡ ἀναδιοργανωμένη Ἐθνοφρουρά, στούς κόλπους τῆς ὁποίας ἀναδείχθηκαν σύντομα καί ἐπιβλήθηκαν μετριοπαθεῖς ἀστοί ἀξιωματικοί, πέρασε προοδευτικά στό στρατόπεδο ἐκείνων πού συνιστοῦσαν μετριοπάθεια καί προωθοῦσαν τήν τάξη. Τό φάσμα τῆς κοινωνικῆς ἐπαναστάσεως μετέβαλε πολλούς ριζοσπάστες, πού εἶχαν πρωτοστατήσει στήν ἀνατροπή τοῦ Ἰουλιανοῦ καθεστῶτος, σέ μετριοπαθεῖς πολιτικούς ἡγέτες πού τώρα ἐργάζονταν γιά τήν γρήγορη ἐπάνοδο στήν πολιτική ὁμαλότητα καί τήν νομιμότητα. Ὥς τόν Ἀπρίλιο, οἱ ἐπαναστατικές ἑστίες εἶχαν ἀπομονωθεῖ ἤ εἶχαν ἐξουδετερωθεῖ. Οἱ ἐκλογές τοῦ μηνός αὐτοῦ γιά τήν ἀνάδειξη συντακτικῆς συνελεύσεως, πού διεξήχθησαν μέ καθολική ψηφοφορία (ἀρρένων), ἐξασφάλισαν στούς μετριοπαθεῖς ρεπουμπλικανούς ἄνετη πλειοψηφία.

Ἡ ἐκλογή καί σύγκληση ὅμως τῆς συντακτικῆς συνελεύσεως δέν ἔλυσε τό πολιτικό πρόβλημα παρά μόνο ἐπιφανειακά. Σύντομα ἐκδηλώθηκαν ἐξεγέρσεις ἀγροτῶν σέ πολλές περιοχές τῆς χώρας, καθώς καί προκλητικές κινήσεις ριζοσπαστικῶν ἐργατικῶν στοιχείων στό Παρίσι πού ἐξώθησαν τούς μετριοπαθεῖς στό στρατόπεδο τῶν συντηρητικῶν. Ἡ ἐντεινόμενη οἰκονομική κρίση καί ἡ ἀποτυχία τῶν Ἐθνικῶν Ἐργαστηρίων νά λύσουν τό πρόβλημα τῆς ἀνεργίας ἦσαν δύο βασικοί ἀποσταθεροποιητικοί παράγοντες πού ὑπονόμευαν τήν συναίνεση τῶν πολιτικῶν δυνάμεων πού εἶχαν ἀνατρέψει τόν Ἰουλιανό καθεστώς. Συνωμότες ριζοσπάστες ὅπως ὁ Μπλανκί (Auguste Blanqui) καί ὁ Μπαρμπές (Armand Barbes), προκλητικοί ἤ μετριοπαθεῖς ἀνάλογα μέ τίς πολιτικές ἐξελίξεις ἤ, σωστότερα, τήν ἐκ μέρους τους ἀξιολόγηση τῶν πολιτικῶν δεδομένων τῆς στιγμῆς, παρασύρθηκαν τόν Μάϊο σέ προκλητικές διαδηλώσεις καί συγκρούσεις, πού εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νά συλληφθοῦν καί νά ἐξορισθοῦν. Ὁ Μπλανκί, ἀμέτοχος μᾶλλον τῶν προσκλήσεων κατά τῆς νεοπαγοῦς νομιμότητας, ἔσπευσε νά καταφύγει στήν Ἀγγλία. Τόν Ἰούνιο, ἄλλες προκλήσεις, αὐτή τήν φορά ἀπό τήν πλευρά τῆς κυβερνήσεως, ὁδήγησαν στήν ἀνοιχτή ρήξη. Στόχος τῆς κυβερνήσεως ἦταν τά Ἐθνικά Ἐργαστήρια, τόποι συγκεντρώσεως καί στρατολογήσεως ἀνατρεπτικῶν στοιχείων, τά ὁποῖα ἔγινε προσπάθεια νά ἐπιστρατευθοῦν στίς ἔνοπλες δυνάμεις. Ἡ ἐπαναστατική ἐργατική ἡγεσία ἀπάντησε στίς 22 τοῦ μηνός μέ διαδήλωση πού ἐξελίχθηκε σέ ἔνοπλη σύγκρουση μέ τίς κυβερνητικές δυνάμεις καί, τελικά, σέ πολύνεκρη ἐμφύλια σύρραξη. Διοικητής τοῦ στρατοῦ καί τῆς Ἐθνοφρουρᾶς ἦταν ὁ στρατηγός Καβαινιάκ (Eugène Cavaignac), ἕνας συντηρητικός

ρεπουμπλικανός πού κλήθηκε νά ἐπιβάλει τήν τάξη. Στίς 26 Ἰουνίου, οἱ ἐπαναστάτες τελικά ὑπέκυψαν καί παραδόθηκαν. Στά 1.500 θύματα τῶν συγκρούσεων, τά περισσότερα ἀπό τά ὁποῖα ἦσαν στρατιῶτες, θά πρέπει νά προστεθοῦν δύο φορές ἄλλα τόσα, πού σημειώθηκαν μεταξύ τῶν ἐπαναστατῶν, μετά τήν λήξη τῶν συγκρούσεων καί τήν παράδοση τῆς ἡγεσίας. Τό ἐπαναστατικό Παρίσι δοκίμαζε τίς συνέπειες τοῦ ταξικοῦ μίσους.

Κάτω ἀπό τήν προστασία τοῦ Καβαινιάκ, πού ἀνέλαβε πρόεδρος τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, ἡ Ἐθνοσυνέλευση ὁλοκλήρωσε ὥς τόν Νοέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου τό συντακτικό της ἔργο. Τό σύνταγμα πού προῆλθε ἀπό τόν ταραγμένο βίο τῆς συνελεύσεως, προέβλεπε ἕνα νομοθετικό σῶμα καί συγκεντρωτικό κυβερνητικό μηχανισμό καί κατοχύρωνε τά βασικά δικαιώματα τοῦ πολίτη, ὄχι ὅμως καί τό δικαίωμα τῆς ἐργασίας, ὅπως ἀπαιτοῦσε ἡ ριζοσπαστική ἐργατική ἡγεσία τοῦ Παρισιοῦ. Διατηρήθηκε ἡ καθολική ψηφοφορία ἀρρένων, ὄχι μόνο γιά τήν ἐκλογή ἀντιπροσώπων στό κοινοβούλιο ἀλλά καί γιά τήν ἐκλογή προέδρου τῆς δημοκρατίας· πρόβλεψη, ἡ ὁποία, σέ συνδυασμό μέ τήν συγκέντρωση ἐκτεταμένων ἐξουσιῶν στόν ρυθμιστή τοῦ πολιτεύματος, ἀποδείχθηκε μοιραία γιά τό ἴδιο τό πολίτευμα. Οἱ πατέρες τῆς Β΄ Γαλλικῆς Δημοκρατίας εἶχαν προετοιμάσει ἀθέλητα τόν δρόμο γιά ἕναν δεύτερο Ναπολέοντα, ἴσως ὄχι τόσο ἱκανό ὅσο ὁ πρῶτος, ἀλλά ὄχι λιγότερο φιλόδοξο.

Ὁ Λουδοβίκος Ναπολέων Βοναπάρτης, πού εἶχε ἐπιστρέψει στήν Γαλλία ἀμέσως μετά τήν ἔκρηξη τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Φεβρουαρίου, ὕστερα ἀπό φυλάκιση γιά τήν ὀργάνωση πραξικοπήματος καί διαφυγή στό ἐξωτερικό, ἐξελέγη ἀντιπρόσωπος στήν Ἐθνοσυνέλευση καί, στίς προεδρικές ἐκλογές τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου, πρόεδρος τῆς Β΄ Γαλλικῆς Δημοκρατίας. Χωρίς σαφεῖς θέσεις, ἀλλά μέ διάφορες δημαγωγικές ὑποσχέσεις πρός ὅλες τίς πλευρές, ἀπό τούς χωρικούς ὥς τούς νοσταλγούς τῆς βοναπαρτικῆς ἐποχῆς τῆς Γαλλίας, ὁ Λουδοβίκος Ναπολέων ἐξελέγη πρόεδρος μέ συντριπτική πλειοψηφία, τόσο στήν συντηρητική ἐπαρχία ὅσο καί στήν ἐπαναστατική πρωτεύουσα.

Οἱ πολιτικές ἐξελίξεις, ἐπίσης, φαίνονταν νά εὐνοοῦν τήν θέση καί τίς ἐπιδιώξεις τοῦ φιλόδοξου προέδρου. Στίς βουλευτικές ἐκλογές τοῦ Μαΐου τοῦ 1849, καταποντίστηκαν οἱ μετριοπαθεῖς ρεπουμπλικανοί πρός ὄφελος τῶν διαφόρων μοναρχικῶν τάσεων κατά κύριο λόγο καί τῶν ριζοσπαστῶν κατά δεύτερο. Ἡ πολιτική πόλωση τερματίστηκε τόν Ἰούνιο τοῦ ἴδιου χρόνου μέ τήν ἐξέγερση τῶν ριζοσπαστῶν καί τήν εὔκολη συντριβή τους ἀπό τήν κυβέρνηση, γεγονός πού ἐπέτρεψε στόν Λουδοβίκο Ναπολέοντα νά σχηματίσει κυβέρνηση ἀπόλυτα ὑπάκουη στόν ἴδιο. Ἕνα χρόνο ἀργότερα καί σέ ἀντίδραση στίς περιοδικές προκλήσεις τῶν ριζοσπαστῶν, ὁ πρίγκηπας-πρόεδρος περιόρισε δραστικά τό σῶμα τῶν ἐκλεκτόρων καί τό

κατέστησε ἔτσι περισσότερο συντηρητικό. Μέ ἀπώτερο στόχο τήν διάλυση τῆς βουλῆς καί τήν ἐκ μέρους του ἀνάληψη ὅλων τῶν ἐξουσιῶν, ὁ Λουδοβίκος Ναπολέων πρότεινε στήν συντηρητική βουλή, στό τέλος τοῦ 1851, τήν ἐπαναφορά τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας τῶν ἀρρένων, κερδίζοντας ἔτσι, μέ τήν ἀντιπαράθεση μέ τήν συνέλευση, τήν ὑποστήριξη τῆς κοινῆς γνώμης. Στίς 2 Δεκεμβρίου 1851, τέλος, ὁ Λουδοβίκος Ναπολέων καί οἱ ἄμεσοι συνεργάτες του διέλυσαν τήν βουλή, κήρυξαν τόν στρατιωτικό νόμο καί προκήρυξαν δημοψήφισμα μέ καθολική ψηφοφορία. Μιά ἀντιβοναπαρτική ἐξέγερση τήν ἑπομένη εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν συντριβή τῶν ἀντεπαναστατῶν καί τήν ἐπικράτηση τοῦ πραξικοπηματία προέδρου. Μέ τόν στρατιωτικό νόμο σέ ἰσχύ καί τόν διωγμό τῶν ἀντιφρονούντων, ἀλλά καί τήν ἀποδοχή τοῦ πραξικοπήματος ἀπό σημαντικό μέρος τῆς κοινῆς γνώμης, τό δημοψήφισμα ἐξασφάλισε στόν Λουδοβίκο Ναπολέοντα τήν ἐπιδιωκόμενη νομιμοποίηση της καθεστωτικῆς ἀλλαγῆς. Ἕνα νέο σύνταγμα τόν Ἰανουάριο τοῦ 1852 ἐπικύρωσε οὐσιαστικά τήν μοναρχική διακυβέρνηση τῆς χώρας ἀπό τόν πρίγκηπα-πρόεδρο, ἐνῶ ἄλλο δημοψήφισμα τόν Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου, τήν πρώτη ἐπέτειο τοῦ πραξικοπήματος, ἐπανέφερε καί τυπικά τόν μοναρχικό θεσμό.

14. Ἡ ἐπανάσταση στήν κεντρική Εὐρώπη

Ἡ ἐπανάσταση στήν Γαλλία, παρόλο πού ἡ ἐπαναστατική κυβέρνηση ἀκολούθησε στίς ἐξωτερικές σχέσεις τῆς χώρας γενικά συντηρητική πολιτική, ὑπῆρξε τό σύνθημα γιά ἀνάλογες ἐξεγέρσεις σέ πολλές ἄλλες χῶρες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης. Ἡ εἴδηση τῆς ἀνατροπῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ καθεστῶτος προκάλεσε διαδηλώσεις σέ πολλές πόλεις τῆς Ἁψβουργικῆς Αὐτοκρατορίας καί τῶν γερμανικῶν χωρῶν. Στήν Βιέννη παρατηρήθηκε ἔλλειψη τροφίμων καί ἀπότομη ἄνοδος τῶν τιμῶν, καθώς καί κάποιος πανικός στό τραπεζικό σύστημα. Ἀλλά, τά σοβαρά προβλήματα γιά τήν αὐτοκρατορική κυβέρνηση δημιουργήθηκαν ἀλλοῦ, στήν Βουδαπέστη. Στήν οὐγγρική πρωτεύουσα, ὁ Κόσουτ ἔσπευσε νά ζητήσει στίς ἀρχές Μαρτίου τοῦ 1848, σέ δημόσια ὁμιλία, σύνταγμα γιά τήν Οὐγγαρία, καταδικάζοντας ταυτόχρονα τό ἀπολυταρχικό καθεστώς τῆς Βιέννης. Οἱ προκλητικές θέσεις τοῦ Οὔγγρου ἐθνικιστῆ, πού διαδόθηκαν ἀστραπιαίως σέ ὁλόκληρη τήν αὐτοκρατορία, συνήγειραν, ὄχι μόνο τούς λόγιους ἐκείνους πού καταδίκαζαν τήν ἁψβουργική ἀπολυταρχία, ἀλλά καί εὐρύτερα κοινωνικά στρώματα, ὅπως τούς ἀστούς ἐπιχειρηματίες πού προωθοῦσαν τήν ἐλεύθερη οἰκονομία καί εἶχαν λόγους νά εἶναι δυσαρεστημένοι ἀπό τήν οἰκονομική πολιτική τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβερνήσεως, καί τούς χωρικούς, πού εἶχαν ἀρχίσει νά ἐκδηλώνουν διαθέσεις καταργήσεως τῶν φεουδαλικῶν ὑπολειμ-

μάτων. Σύντομα ἄρχισαν νά κυκλοφοροῦν ψηφίσματα μέ αἰτήματα γιά διοικητικές καί οἰκονομικές μεταρρυθμίσεις, κατάργηση τῆς λογοκρισίας καί σύγκληση συνελεύσεως.

Ἡ αὐτοκρατορική κυβέρνηση ἀρνήθηκε νά ἐξετάσει τά ψηφίσματα αὐτά, ὁπότε σημειώθηκαν οἱ πρῶτες διαδηλώσεις καί συγκρούσεις στήν Βιέννη, κυρίως ἀνάμεσα σέ ὁμάδες ἐργατῶν καί φοιτητῶν ἀπό τό ἕνα μέρος καί σέ ἀποσπάσματα τοπικῶν πολιτοφυλάκων πιστῶν στήν κυβέρνηση ἀπό τό ἄλλο. Θύμα τῶν ταραχῶν στήν πρωτεύουσα ὑπῆρξε ὁ κατ᾽ ἐξοχήν ἀρχιτέκτονας τῆς ἀπολυταρχικῆς αὐτοκρατορίας, ὁ Μέττερνιχ, πού ἀποπέμφθηκε στά μέσα Μαρτίου ἀπό τόν αὐτοκράτορα Φερδινάνδο, ὕστερα ἀπό σαράντα περίπου χρόνια στήν ἐξουσία. Ἡ πτώση τοῦ καγκελλαρίου, πού εἶχε ταυτιστεῖ μέ τήν αὐστριακή ἀπολυταρχία καί τίς ἀντεπαναστατικές δυνάμεις τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης γενικά, ἔδωσε νέα ὤθηση στό οὐγγρικό ἐπαναστατικό κίνημα. Ἡ οὐγγρική συνέλευση ἔσπευσε ν᾽ ἀνακηρύξει σύνταγμα, πού προέβλεπε ἐθνική δίετα (βουλή), καθώς καί πολιτικά δικαιώματα, ἀνεξιθρησκεία, ἐλευθερία τοῦ τύπου καί κατάργηση ὅλων τῶν ἀριστοκρατικῶν προνομίων. Ἡ Οὐγγαρία θά εἶχε δικά της ὑπουργεῖα οἰκονομικῶν, ἐξωτερικῶν καί πολέμου, δηλαδή οὐσιαστική αὐτονομία, ἀλλά θά παρέμενε μέρος τῆς αὐτοκρατορίας. Στό τέλος τοῦ μηνός καί χωρίς αἱματοχυσία, ἡ αὐτοκρατορική κυβέρνηση ἀποδέχθηκε τίς μεταρρυθμίσεις πού εἶχε ψηφίσει ἡ οὐγγρική συνέλευση. Τό παράδειγμα τῶν Οὔγγρων ἔσπευσαν νά μιμηθοῦν οἱ Τσέχοι, πού ζήτησαν τήν σύγκληση βοημικῆς συνελεύσεως, πολιτικές καί θρησκευτικές ἐλευθερίες καί ἀναγνώριση τῆς τσεχικῆς γλώσσας ὡς ἰσότιμης μέ τήν γερμανική στήν ἐκπαίδευση καί στήν διοίκηση· αἰτήματα πού ἔγιναν δεκτά σχεδόν στό σύνολό τους.

Στήν ἴδια τήν Αὐστρία, ἐπίσης, ἡ αὐτοκρατορική κυβέρνηση ἀδυνατοῦσε νά συγκρατήσει τήν κατάσταση παρά τήν προσωρινή ἐκτόνωση πού προκάλεσε στήν πρωτεύουσα ἡ ἀποπομπή τοῦ Μέττερνιχ ἀπό τήν ἐξουσία, ἐξαιτίας τῆς ἀποστολῆς ἰσχυρῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων στίς βόρειες ἰταλικές χῶρες, ὅπου εἶχαν ξεσπάσει ἐξεγέρσεις κατά τῆς αὐστριακῆς κυριαρχίας. Κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν μεταρρυθμιστῶν καί τῶν ἐπαναστατῶν, ὁ αὐτοκράτορας ἀναγκάσθηκε νά ὑποσχεθεῖ τήν σύγκληση συνελεύσεως καί τήν κατάργηση τῶν φεουδαλικῶν ὑποχρεώσεων τῶν χωρικῶν. Ἡ τελευταία αὐτή πράξη ἱκανοποίησε, ὅπως ἦταν φυσικό, τούς χωρικούς, οἱ ὁποῖοι σταδιακά ἐγκατέλειψαν τίς ἐπαναστατικές δυνάμεις, πού διασπάστηκαν ἔτσι καί ἔχασαν μεγάλο μέρος τῆς διαπραγματευτικῆς τους δυνάμεως. Τό ἐπαναστατικό κίνημα στήν αὐτοκρατορία διασπάστηκε περαιτέρω, ὅταν ἐκδηλώθηκαν ἀντιζηλίες ἀνάμεσα στούς Γερμανούς ἀπό τό ἕνα μέρος καί τούς Οὔγγρους καί Τσέχους ἐθνικιστές ἀπό τό ἄλλο, καθώς καί ἀνάμεσα στούς Οὔγγρους καί τούς Σλαύους πού κατοικοῦσαν στήν Οὐγγαρία·

ἀντιζηλίες πού ἐκμεταλλεύθηκε ἡ αὐτοκρατορική κυβέρνηση γιά νά ὑπονομεύσει τίς δυνάμεις πού προωθοῦσαν τήν ἐπανάσταση καί τίς μεταρρυθμίσεις. Ἄλλωστε, ἡ παράταση τῶν ταραχῶν στίς πόλεις σύντομα ἔστρεψε κατά τῶν ἐπαναστατικῶν στοιχείων, ὄχι μόνο τούς χωρικούς, ἀλλά καί τά ἀστικά ἐκεῖνα στοιχεῖα πού εἶχαν ἀρχικά ἐκδηλωθεῖ κατά τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀπολυταρχίας, ἀκόμη καί πολλούς λογίους, πού συνιστοῦσαν τώρα μετριοπάθεια στά αἰτήματα καί συνδιαλλαγή μέ τό καθεστώς.

Στήν Πρωσία —ὅπως καί σέ ἄλλες γερμανικές χῶρες— ὁ ἡγεμόνας ἀποδέχθηκε τά αἰτήματα τῶν ἀντιπάλων τῆς ἀπολυταρχίας, ἀλλά ὄχι χωρίς καθυστέρηση. Ὁ Φρειδερίκος Οὐλιέλμος παρέμεινε ἀδιάλλακτος ἀπέναντι σέ ἀνάλογα αἰτήματα ἐπειδή εἶχε ἐμπιστοσύνη στίς ἔνοπλες δυνάμεις της χώρας, παρόλη τήν οἰκονομική ὕφεση πού ἔπληττε ὁλοένα καί εὐρύτερα κοινωνικά στρώματα καί παρά τίς αὐξανόμενες διαδηλώσεις καί τά ἐπεισόδια σέ διάφορες πόλεις, ἰδιαίτερα μάλιστα στό Βερολίνο.

Χρειάσθηκε ἡ παραίτηση τοῦ Μέττερνιχ γιά νά συγκατατεθεῖ ὁ βασιλιάς νά συγκαλέσει πρωσική δίετα γιά τήν σύνταξη καταστατικοῦ χάρτη καί τήν προώθηση διαφόρων μεταρρυθμίσεων, καί νά προτείνει ἀνάλογα μέτρα καί στούς ἡγεμόνες τῶν ἄλλων γερμανικῶν χωρῶν. Στίς 18 Μαρτίου ὅμως προκλήθηκαν σοβαρά ἐπεισόδια στήν πρωσική πρωτεύουσα, μᾶλλον ἀπό παρεξήγηση, ἐπειδή ὁ Φρειδερίκος Οὐλιέλμος εἶχε ἤδη ἀνακοινώσει τήν σύγκληση συνελεύσεως, μέ ἀποτέλεσμα νά διαταχθεῖ ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ στρατοῦ ἀπό τήν πόλη καί νά δεχθεῖ ὁ βασιλιάς τήν ἐπίσπευση τῆς συγκλήσεως, ὅπως συμβούλευαν διάφοροι φιλελεύθεροι ἐπιχειρηματίες καί ἐπαγγελματίες πού ἔγιναν δεκτοί στό παλάτι.

Οἱ κοινοβουλευτικοί καί συνταγματικοί θεσμοί προβλήθηκαν, σέ ἐθνικό γερμανικό ἐπίπεδο, στήν περίφημη Συνέλευση τῆς Φραγκφούρτης τόν Μάρτιο τοῦ ἴδιου ἔτους. Ἐκεῖ συνέρρευσε τό ἄνθος τῆς φιλελεύθερης γερμανικῆς λογιοσύνης γιά νά συντάξει τόν καταστατικό χάρτη τῆς ἑνωμένης Γερμανίας. Συχνά ἔχουν χαρακτηριστεῖ ἡ Συνέλευση τῆς Φραγκφούρτης καί οἱ διαβουλεύσεις γιά τό μέλλον τῆς χώρας ἀνεδαφικές καί καταδικασμένες σέ ἀποτυχία· καί οἱ ἐκπρόσωποι πού πῆραν μέρος στίς διαβουλεύσεις αὐτές, ἰδεαλιστές χωρίς γνώση τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν πού ἐπικρατοῦσαν στήν χώρα. Ἀπό τόν Μάϊο ὥς τόν Δεκέμβριο, οἱ σύνεδροι συζήτησαν διεξοδικά διάφορα θέματα, ἀφηρημένες ἔννοιες ὡς ἐπί τό πλεῖστον, ἀλλά καί τά Θεμελιώδη Δικαιώματα τοῦ Γερμανικοῦ Λαοῦ, πού ἀποτελοῦν τήν πεμπτουσία τῆς ἀστικῆς, φιλελεύθερης κοσμοθεωρίας. Τά Θεμελιώδη Δικαιώματα κατοχύρωναν τήν ἐλευθερία τοῦ λόγου, τήν ἀνεξιθρησκεία, τήν ἰσονομία καί τήν ἰσοπολιτεία, καθώς καί τίς βασικές ἀρχές τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας. Τό πολιτειακό σχῆμα πού προβλεπόταν, ἦταν μιά ὁμοσπονδιακή ἕνωση —μέ κληρονομικό ἄρχοντα,

ἀλλά ἰσχυρό κοινοβούλιο— ἀνεξάρτητη ἀπό τήν Αὐστρία. Οἱ κατευθύνσεις αὐτές καί οἱ στόχοι τῆς γερμανικῆς συντακτικῆς συνελεύσεως κάθε ἄλλο παρά ἀνεδαφικοί ἦσαν. Προϊόντα ἀπολυταρχικῆς διακυβερνήσεως, οἱ στόχοι αὐτοί, φιλελεύθεροι στό ἔπακρο, ἦσαν οἱ μόνοι ἴσως πού θά μποροῦσαν νά ἐκδημοκρατίσουν τούς θεσμούς τῶν γερμανικῶν χωρῶν καί νά ὑπονομεύσουν ἀποτελεσματικά τούς φορεῖς τῆς ἀπολυταρχίας, ἰδιαίτερα αὐτούς τῆς Πρωσίας. Ἡ ἀποτυχία τῶν ἑνοποιητικῶν προσπαθειῶν καί τό ναυάγιο τῆς Συνελεύσεως τῆς Φραγκφούρτης δέν ὀφείλονταν τόσο στήν φιλελεύθερη κατεύθυνσή τους ὅσο στήν πανευρωπαϊκή κατάρρευση τῆς ἐπαναστάσεως καί τήν ἐπάνοδο τῶν ἀντιδραστικῶν δυνάμεων στά παλαιά ἤ σέ νέα πολιτειακά σχήματα. Ἐφικτή φιλελεύθερη λύση δέν ἦταν ὁ συμβιβασμός τῶν φιλελεύθερων τάσεων μέ τούς φορεῖς τῆς πρωσικῆς ἀπολυταρχίας, χωρίς τόν δραστικό περιορισμό τῆς ἰσχύος αὐτῶν τῶν φορέων. Ἡ ἐκ τῶν ἄνω ἑνοποιητική λύση, ἡ αὐτοκρατορική, αὐτή πού ἐπιβλήθηκε εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, πραγματοποιήθηκε ἐπειδή ἀκριβῶς δέν εἶχαν περιοριστεῖ δραστικά οἱ ἀπολυταρχικές τάσεις τῶν φορέων τῆς ἐξουσίας στήν Πρωσία.

Ἡ φιλελεύθερη ἐπανάσταση στήν ἴδια τήν Πρωσία ὁδηγήθηκε σταδιακά σέ ἀδιέξοδο καί τελικά σέ ναυάγιο, γιά τούς ἴδιους ἤ ἀνάλογους λόγους, γιά τούς ὁποίους ναυάγησαν καί οἱ φιλελεύθερες ἑνοποιητικές προσπάθειες τῆς Συνελεύσεως τῆς Φραγκφούρτης. Ἡ ἀρχική ἀδιαλλαξία τοῦ Φρειδερίκου Οὐλιέλμου καί ἡ μετέπειτα ὑπαναχώρησή του, ὕστερα ἀπό τήν ἐκ μέρους του ἀποδοχή τῶν φιλελεύθερων αἰτημάτων, καθώς καί ἡ ἀδυναμία τῆς Πρωσικής Συνελεύσεως νά κατοχυρώσει τίς φιλελεύθερες κατακτήσεις, ἀντανακλοῦσαν τόν συσχετισμό δυνάμεων στήν Πρωσία τῆς ἐποχῆς καί ὑπῆρξαν οἱ παράγοντες πού, σέ συνδυασμό μέ τήν διάσπαση τῶν φιλελευθέρων καί τῶν ριζοσπαστῶν ὡς πρός τούς στόχους τῆς ἐπαναστάσεως, ὑπονόμευσαν τό ἐπαναστατικό κίνημα καί σημάδεψαν τήν πορεία τοῦ φιλελεύθερου κινήματος στήν Πρωσία. Ἡ Πρωσική Συνέλευση, πού ἐξελέγη τόν Μάϊο τοῦ 1848 μέ καθολική ψηφοφορία ἀρρένων, ἀσχολήθηκε διά μακρῶν μέ τήν σύνταξη ἑνός φιλελεύθερου καταστατικοῦ χάρτη, ἀλλά δέν κατόρθωσε νά θέσει κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό της τούς πραγματικούς φορεῖς τῆς ἐξουσίας στήν Πρωσία: τόν στρατό, τήν ἀστυνομία καί τόν κρατικό μηχανισμό γενικά πού ἐλέγχονταν ἀπό τήν πρωσική γαιοκτητική ἀριστοκρατία. Οἱ ἀτέρμονες θεωρητικές συζητήσεις καί ἀναζητήσεις, καθώς καί ἡ διάσπαση τῶν φιλελευθέρων καί τῶν ριζοσπαστῶν στό ζήτημα τῆς μορφῆς τοῦ πολιτεύματος, σέ συνδυασμό μέ τήν διαρκῶς ἐντεινόμενη κατάσταση στίς πόλεις, ἀποθάρρυναν καί ἀπογοήτευσαν πολλούς ἀστούς πού στήριζαν ὥς τότε τήν συνέλευση. Τόν Νοέμβριο ὁ βασιλιάς ἦταν σέ θέση νά κηρύξει τήν προσωρινή διακοπή τῶν ἐργασιῶν τῆς συνελεύσεως καί νά διατάξει τήν

ἐπάνοδο τοῦ στρατοῦ στήν πρωτεύουσα, ἀπ' ὅπου εἶχε ἀπομακρυνθεῖ τόν Μάρτιο ἐσπευσμένα. Ἡ ἐπάνοδος τοῦ στρατοῦ στό Βερολίνο σήμανε καί τό τέλος τῆς ἐπαναστάσεως στήν Πρωσία, πού ἐπισφραγίσθηκε καί μέ τήν παραχώρηση συντάγματος ἀπό τόν μονάρχη στό τέλος τοῦ χρόνου.

Τό πρωσικό σύνταγμα προέβλεπε δύο νομοθετικά σώματα, ἕνα ἀνώτερο καί ἕνα κατώτερο, καί ἡ σύνθεσή τους ἦταν τέτοια, ὥστε ἀφενός νά κατοχυρώνεται τό ὑφιστάμενο κοινωνικό καθεστώς καί ἀφετέρου νά διαιωνίζεται ἡ δεσπόζουσα θέση τῆς γαιοκτητικῆς ἀριστοκρατίας στήν πολιτεία καί τήν κοινωνία τῆς Πρωσίας. Τό ἀνώτερο νομοθετικό σῶμα ἀποτελοῦσαν κυρίως εὐγενεῖς δικαιωματικά, ἐνῶ τό κατώτερο ἀντιπρόσωποι ἐκλεγμένοι μέ καθολική ψηφοφορία ἀρρένων, ἀλλά μέ διαδικασίες καί προσόντα πού ἐξασφάλιζαν τά δύο τρίτα τῶν ἑδρῶν στά δεκαπέντε ἑκατοστά τοῦ πληθυσμοῦ. Τό σύνταγμα αὐτό, ἀξίζει νά σημειωθεῖ, ὑπῆρξε τό πολιτειακό θεμέλιο στό ὁποῖο στηρίχθηκε ἡ μέλλουσα Γερμανική Αὐτοκρατορία.

Μετά τήν παλινόρθωση τῆς μοναρχικῆς ἰσχύος, ὁ Φρειδερίκος Οὐλιέλμος ἀπέρριψε διαλλακτικές χειρονομίες ἀπό τήν Φραγκφούρτη, ἡ ἐθνική συνέλευση τῆς ὁποίας τόν κάλεσε ἐπίσημα τόν Μάρτιο τοῦ 1849 νά ἀναλάβει συνταγματικός μονάρχης τῆς χώρας. Ἡ ἄρνηση τοῦ Πρώσου μονάρχη νά δεχθεῖ τήν προσφορά προκάλεσε ἀλγεινή ἐντύπωση στούς φιλελευθέρους τῆς Φραγκφούρτης καί τῆς Γερμανίας γενικά, καί ἐξώθησε τούς ριζοσπάστες σέ πολλές γερμανικές χῶρες, ἰδιαίτερα στήν Σαξωνία, τήν Βάδη καί τό Παλατινάτο τοῦ Ρήνου, σέ προκλητικές διαδηλώσεις. Ὁ Φρειδερίκος Οὐλιέλμος ἀντέδρασε μέ τήν ἀποστολή πρωσικῶν στρατευμάτων στίς γειτονικές χῶρες καί τήν δυναμική στήριξη τῶν μοναρχικῶν συμφερόντων ἐκεῖ πού κινδύνευαν ἤ ἀμφισβητούνταν. Ὁ Πρῶσος βασιλιάς προσπάθησε ἀκόμη νά πετύχει τήν μερική ἕνωση τῶν γερμανικῶν χωρῶν κάτω ἀπό τήν αἰγίδα τῆς Πρωσίας, ἀλλά ἡ ἀνάκαμψη τῆς ἁψβουργικῆς ἰσχύος ἀνέτρεψε τά σχέδιά του.

Οἱ Ἁψβοῦργοι, πού ἀντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα σε πολλές χῶρες τῆς ἐπικράτειάς τους, ἄργησαν νά ἐπιβάλουν ἐκ νέου τήν κυριαρχία τους στήν ἐκταταμένη αὐτοκρατορία τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Οἱ κοινωνικές καί ἐθνικές ἀντιζηλίες καί συγκρούσεις στήν ἀναστατωμένη αὐτοκρατορία, πού φαινόταν νά ὁδηγεῖται σέ διάλυση, ὑποβοήθησαν τό ὑπονομευτικό καί κατασταλτικό ἔργο τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβερνήσεως. Τό ἐπαναστατικό κίνημα ἄρχισε νά ὑποχωρεῖ ἀπό τόν Ἰούνιο τοῦ 1848, ὅταν ἐκδηλώθηκαν ἀνοιχτές καί ἀγεφύρωτες διαφορές στήν Βοημία ἀνάμεσα στούς Τσέχους καί τούς Γερμανούς. Οἱ Τσέχοι, μ' ἐπικεφαλῆς τόν ἱστορικό τους Φραγκίσκο Πάλατσκυ (Palacky), συγγραφέα τοῦ ἔργου *Ἱστορία τοῦ Τσεχικοῦ Λαοῦ* (1836-1848), καί ἄλλους ἐθνικιστές λογίους, ἀρνήθηκαν νά στείλουν ἀντιπροσώ-

πους στήν Συνέλευση τῆς Φραγκφούρτης καί πρωτοστάτησαν στήν σύγκληση, τόν Ἰούνιο, τοῦ Πανσλαυιστικοῦ Συνεδρίου στήν Πράγα, πού διακήρυξε τήν ἀνάγκη νά ὀργανωθεῖ ἡ Ἀψβουργική Αὐτοκρατορία σέ ὁμοσπονδία αὐτόνομων ἐθνῶν. Δέν ἄργησαν νά σημειωθοῦν ἀνοιχτές συγκρούσεις ἀνάμεσα σέ Γερμανούς καί Τσέχους, πού εἶχαν ὡς συνέπεια ν' ἀποσυρθοῦν στά μέσα τοῦ μηνός τ' αὐτοκρατορικά στρατεύματα ἀπό τήν πρωτεύουσα τῆς Βοημίας καί νά βομβαρδισθεῖ ἡ πόλη, ὥς τήν συνθηκολόγηση τῶν Τσέχων ἐθνικιστῶν. Οἱ πολιτικές ἐλευθερίες πού εἶχαν παραχωρηθεῖ τόν Μάρτιο, καταργήθηκαν ἤ περιορίστηκαν δραστικά.

Στήν Οὐγγαρία, τά κέρδη τῶν ἐπαναστατῶν Μαγυάρων ἀμφισβητήθηκαν ἀπό τίς διάφορες ἐθνότητες πού κατοικοῦσαν στήν χώρα ἤ σέ περιοχές ὑποτελεῖς σ' αὐτήν, ἀπό τούς Κροάτες, τούς Σέρβους καί τούς Ρουμάνους, πού ζητοῦσαν ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος νά χρησιμοποιοῦν τήν γλώσσα τους καί νά ἐκλέγουν τούς κυβερνῆτες τους. Τά αἰτήματα αὐτά στρέφονταν ἐναντίον τῆς συγκεντρωτικῆς καί ἀφομοιωτικῆς πολιτικῆς τῶν Μαγυάρων καί ὁδήγησαν σέ ἀνοιχτή ρήξη μέ τήν οὐγγρική κυβέρνηση, ρήξη πού ἔφερε στήν ἐξουσία τό ἀντισλαυικό καί ἀντιαυστριακό κόμμα τοῦ Κόσουτ καί δημιούργησε τίς προϋποθέσεις γιά τήν καταστολή καί τῆς οὐγγρικῆς ἐπαναστάσεως.

Ἡ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων ὑπῆρξε ραγδαία. Μέ αὐτοκρατορικό διάταγμα διαλύθηκε ἡ οὐγγρική δίετα καί ἰσχυρές αὐτοκρατορικές δυνάμεις διατάχθηκαν νά ἐπιβάλουν τήν τάξη. Οἱ προκλήσεις αὐτές τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβερνήσεως προκάλεσαν ἐπανάσταση στήν Βιέννη τόν Ὀκτώβριο, ἡ ὁποία ὅμως θορύβησε τούς ἀστούς. Ἡ πολιτική ἀπειρία τῆς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας ὁδήγησε τούς ἐπαναστάτες σέ ἐνέργειες πού πανικόβαλαν τήν ἀστική τάξη, τήν φυσική σύμμαχο τῆς φιλελεύθερης ἐπαναστάσεως. Στίς 28 Ὀκτωβρίου, ἡ ἐπαναστατημένη πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας βομβαρδίσθηκε συστηματικά καί δέχθηκε συντονισμένη ἐπίθεση ἀπό ἰσχυρές στρατιωτικές δυνάμεις μ' ἐπικεφαλῆς τόν στρατηγό πρίγκηπα Βίντισγκρατς (Alfred Windischgrätz), πού σύντομα ἔκαμψαν τήν ἀντίσταση τῶν ἐπαναστατῶν. Τήν κατάληψη τῆς πρωτεύουσας ἀκολούθησε ὁ σχηματισμός κυβερνήσεως ἀπό τόν πρίγκηπα Σβάρτσεμπεργκ (Felix Schwarzenberg), πού ἦταν ἀντίθετος σέ κάθε μεταρρύθμιση πού δέν εἶχε παραχωρηθεῖ ἐκ τῶν ἄνω καί πού πρῶτο μέλημά του ἦταν ἡ παλινόρθωση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰσχύος. Τόν Δεκέμβριο, ὁ Σβάρτσεμπεργκ ἔπεισε τόν Φερδινάνδο νά παραιτηθεῖ ἀπό τόν θρόνο καί στήν θέση του ἀναρρήθηκε ὁ δεκαοχτάχρονος Φραγκίσκος Ἰωσήφ. Οἱ συνθῆκες ἀναρρήσεως τοῦ Φραγκίσκου Ἰωσήφ καί οἱ σχέσεις του μέ τόν Σβάρτσεμπεργκ ἐπηρέασαν ἀρνητικά καί τελεσίδικα τήν στάση του ἀπέναντι στό ζήτημα τῶν ἐθνοτήτων τῆς αὐτοκρατορίας, καί ἐνίσχυσαν τήν προσήλωσή του στά αὐτοκρατορικά προνόμια.

᾿Από τίς πρῶτες πράξεις τῆς νέας ἡγεσίας ἦταν ἡ ἀνάκληση τῶν μεταρρυθμίσεων πού εἶχαν παραχωρωθεῖ ἀπό τόν Φερδινάνδο στούς Μαγυάρους καί δέν εἶχαν ἀνακληθεῖ ἀργότερα. ᾿Ακολούθησε ἡ κήρυξη τοῦ πολέμου κατά τῆς Οὐγγαρίας πού ἀποδείχθηκε γιά τήν Αὐστρία μᾶλλον δύσκολη καί θλιβερή ὑπόθεση. Γιά τήν συντριβή τῶν ἐπαναστατῶν, ὁ Φραγκίσκος ᾿Ιωσήφ ζήτησε τήν βοήθεια τοῦ τσάρου Νικολάου Α΄, ὁ ὁποῖος ἔσπευσε νά στείλει κατά τῶν Μαγυάρων ἰσχυρή στρατιωτική δύναμη, πού τούς ἀνάγκασε νά παραδοθοῦν τόν Αὔγουστο τοῦ 1849. Τήν παράδοση τῶν ἐπαναστατικῶν στρατευμάτων ἀκολούθησε ἡ φυγή τοῦ Κόσουτ καί ἄλλων ἡγετῶν στήν ᾿Οθωμανική Αὐτοκρατορία. ῾Η αὐτοκρατορική κυριαρχία ἐπιβλήθηκε πλήρως στήν Οὐγγαρία. ῎Εμενε νά διευθετηθεῖ τό γερμανικό ζήτημα, πού εἶχε ἀνακινηθεῖ ἀπό τά ἐπαναστατικά γεγονότα καί τίς ἐπιδιώξεις τῆς Πρωσίας. Κατά τήν διάρκεια τοῦ 1850 ἡ αὐτοκρατορική κυβέρνηση ἔπεισε τήν πρωσική ἡγεσία ὅτι εἶχε νά διαλέξει ἀνάμεσα στόν πόλεμο καί στόν τερματισμό τῶν πρωτοβουλιῶν τοῦ Φρειδερίκου Οὐλιέλμου. Τόν Νοέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου, ἡ πρωσική κυβέρνηση ὑπέγραψε συμφωνία μέ τήν ὁποία ὁ βασιλιάς παραιτεῖτο ἀπό τήν προσπάθεια ν' ἀναδιοργανώσει τίς γερμανικές χῶρες κάτω ἀπό τήν ἡγεσία τῆς Πρωσίας καί δεχόταν τήν ἀνασύσταση τῆς παλαιᾶς Γερμανικῆς Συνομοσπονδίας.

15. ῾Η ἐπανάσταση στίς ἰταλικές χῶρες

᾿Ανάλογες ἐξελίξεις σημειώθηκαν καί στίς ἰταλικές χῶρες, ὅπου οἱ ἑνοποιητικές τάσεις εἶχαν ἤδη ὡριμάσει καί προσλάβει σαφῶς ἀντιαυστριακό χαρακτήρα καί φιλελεύθερη κατεύθυνση. ῾Η ἀνάπτυξη τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν καί δεσμῶν στόν ἰταλικό βορρᾶ ἐνίσχυσε καί στήριξε αὐτές τίς τάσεις καί τήν κατεύθυνσή τους. ῾Η εἴδηση τῆς ἀποπομπῆς τοῦ Μέττερνιχ ἀπό τήν ἐξουσία προκάλεσε τόν Μάρτιο τοῦ 1848 διαδηλώσεις στό Μιλάνο, πού στρέφονταν ἐναντίον τῆς αὐστριακῆς κυριαρχίας καί πού σύντομα ξέφυγαν ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν φιλελεύθερων στοιχείων πού τίς εἶχαν ὀργανώσει. Γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν διαδηλωτῶν πού ἤγειραν ὁδοφράγματα χρησιμοποιήθηκε ἡ τοπική αὐστριακή φρουρά μ' ἐπικεφαλῆς τόν στρατηγό Ραντέτσκυ (Joseph Radetzky) πού ἀναγκάσθηκε ὅμως ν' ἀποσυρθεῖ ὕστερα ἀπό λίγες μέρες στήν Βερόνα. Τό παράδειγμα τοῦ Μιλάνου ἀκολούθησαν ἡ Βενετία, πού αὐτοανακηρύχθηκε ἀβασίλευτη δημοκρατία, καί ὁ βασιλιάς τοῦ Πεδεμοντίου Κάρολος ᾿Αλβέρτος, πού κήρυξε τόν πόλεμο κατά τῆς Αὐστρίας καί εἰσέβαλε στήν Λομβαρδία, πρός ὑποστήριξη τοῦ Μιλάνου καί τῆς Βενετίας. ᾿Επανάσταση εἶχε επίσης ξεσπάσει στήν Σικελία, στίς ἀρχές τοῦ ἔτους, ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ τῆς Νεαπόλεως Φερδινάνδου, ἐναντίον τοῦ ὁποίου εἶχαν ἐξεγερθεῖ καί οἱ φιλελεύθεροι τῆς

πόλεως, πού ἐξασφάλισαν τόν Φεβρουάριο σύνταγμα. Τήν Νεάπολη ἀκολούθησαν ἡ Τοσκάνη καί, στά μέσα Μαρτίου, ὁ πάπας Πίος Θ΄, πού δέν θέλησε νά ὑστερήσει σέ φιλελευθερισμό καί παραχώρησε σύνταγμα στήν κοσμική του ἐπικράτεια.

Βασικό σημεῖο διαφορῶν ἀνάμεσα στούς φιλελευθέρους καί τούς ριζοσπάστες τοῦ ἰταλικοῦ βορρᾶ ὑπῆρξε ἡ ἀναμενόμενη ἔλευση γαλλικῶν στρατευμάτων, τά ὁποῖα ζητοῦσαν οἱ ριζοσπάστες καί μᾶλλον θεωροῦσαν ἀνεπιθύμητα οἱ φιλελεύθεροι, πού ἐπηρέαζαν τόν Κάρολο ᾿Αλβέρτο. Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἰταλικῶν χωρῶν μέ ἰταλικά στρατεύματα ἦταν, ἄλλωστε, ἕνας ἀπό τούς ἀποφασιστικούς παράγοντες στήν ἀποστολή δυνάμεων στήν Λομβαρδία καί, ταυτόχρονα, βασική ἀρχή τοῦ Ματσίνι. ᾿Αλλά τά ἰταλικά στρατεύματα ἀποδείχθηκαν ἀκατάλληλα γιά τήν πλήρωση τοῦ κενοῦ πού δημιούργησε ὁ περιορισμός τῶν αὐστριακῶν στρατευμάτων στήν Βερόνα. Σύντομα, ἐξάλλου, ἐκδηλώθηκε διαφωνία ἀνάμεσα στούς ἡγέτες τοῦ Πεδεμοντίου καί τοῦ πάπα, ὁ ὁποῖος προσπαθοῦσε ν᾿ ἀποφύγει μέ κάθε θυσία ἀνοιχτή ρήξη μέ τήν καθολική Αὐστρία. Ἡ ἀποσκίρτηση τοῦ πάπα ἔστρεψε τήν προσοχή τῶν ἑνωτικῶν δυνάμεων τῆς ᾿Ιταλίας πρός τό Πεδεμόντιο, τό ὁποῖο ἔγινε ἔτσι πόλος ἕλξεως τῶν ἰταλικῶν χωρῶν πού εἶχαν ἐκδηλωθεῖ μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο ἐναντίον τῆς αὐστριακῆς κυριαρχίας καί ὑπέρ τῆς ἰταλικῆς ἐθνικῆς ἑνώσεως.

Τό ἐπαναστατικό-ἑνωτικό κίνημα τῶν ᾿Ιταλῶν δέχθηκε καί ἄλλο κτύπημα τόν ᾿Ιούλιο τοῦ 1848, ὅταν τά στρατεύματα τοῦ Πεδεμοντίου ἡττήθηκαν σέ σύγκρουση μέ τίς δυνάμεις τοῦ Ραντέτσκυ. ᾿Ακολούθησε μιά περίοδος διαπραγματεύσεων καί ἀποφυγῆς πολεμικῶν ἀναμετρήσεων, ὥς τό φθινόπωρο τοῦ 1848, ὅταν μιά ἐξέγερση στήν Ρώμη ἀνάγκασε τόν πάπα νά καταφύγει στήν Νεάπολη. Τόν Φεβρουάριο τοῦ ἑπομένου ἔτους, ἡ ἐπαναστατική κυβέρνηση ἀνακήρυξε τήν ἀβασίλευτη δημοκρατία καί προώθησε ἕνα πρόγραμμα κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων. Στό σημεῖο αὐτό τέθηκε στήν διάθεση τῆς δημοκρατίας τῆς Ρώμης ὁ Ματσίνι, πού ἐπανῆλθε ἀπό τήν ἐξορία, καθώς καί ὁ πολύτροπος στρατηγός Γαριβάλδης (Giuseppe Garibaldi), πού ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στά ἰταλικά πράγματα δέκα χρόνια ἀργότερα.

Οἱ ἐξελίξεις στήν κεντρική ᾿Ιταλία παρακίνησαν τόν Κάρολο ᾿Αλβέρτο νά διακινδυνεύσει νέα σύγκρουση μέ τούς Αὐστριακούς, τόν Μάρτιο, πού κατέληξε σέ ἧττα τῶν στρατευμάτων του καί στήν παραίτησή του. Ὁ νέος βασιλιάς, Βίκτωρ ᾿Εμμανουήλ Β΄, γιός τοῦ Καρόλου ᾿Αλβέρτου, ὑπέγραψε εἰρήνη μέ τόν Ραντέτσκυ καί περιόρισε τίς δραστηριότητές του στό Πεδεμόντιο. Στήν φάση αὐτή ἐπενέβη ἡ ἐπαναστατική Γαλλία γιά τήν παλινόθρωση τοῦ πάπα στήν ἕδρα τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ᾿Εκκλησίας. Ἡ ἐνέργεια τοῦ Ναπολέοντα ἀποσκοποῦσε νά κερδίσει ἀφενός τήν ὑποστήριξη

τῶν καθολικῶν στήν Γαλλία καί ἀφετέρου νά προλάβει ἐπέκταση τῆς αὐστριακῆς ἐπιρροῆς στήν κεντρική Ἰταλία. Καταλήφθηκε ἔτσι ἡ Ρώμη ἀπό τά γαλλικά στρατεύματα καί καταλύθηκε ἡ ἀβασίλευτη δημοκρατία. Ὁ Γαριβάλδης μόλις κατόρθωσε νά σωθεῖ καί ὁ Ματσίνι ἐπέλεξε γιά ἄλλη μιά φορά τήν ἐξορία. Μέ τήν πτώση τῆς δημοκρατίας καί τήν παλινόρθωση τῆς ἐξουσίας τοῦ πάπα καί τῶν καρδιναλίων καταργήθηκαν καί οἱ πρόσφατες μεταρρυθμίσεις. Ὁ Φερδινάνδος εἶχε ἤδη καταβάλει τούς ἐπαναστάτες στήν Σικελία, καί τό καλοκαίρι τοῦ 1849 οἱ Αὐστριακοί κατέλαβαν τήν Βενετία. Χωρίς ἑνιαία καί κοινῶς ἀποδεκτή ἡγεσία, χωρίς σαφεῖς πολιτικούς καί πολιτειακούς στόχους, τό ἐπαναστατικό-ἑνωτικό κίνημα στήν Ἰταλία κατεβλήθη ἤ κατέρρευσε μέ τήν ἴδια εὐκολία πού εἶχε ἐκδηλωθεῖ.

16. Τό ζήτημα τοῦ Σλέσβικ-Χόλσταϊν

Ἀνάλογη κατάληξη εἶχαν ἐθνικά σκιρτήματα ἤ ἀναμετρήσεις καί στήν βόρεια Εὐρώπη. Ἡ Φεβρουαριανή ἐπανάσταση στήν Γαλλία δημιούργησε προσδοκίες ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως στούς Πολωνούς τοῦ δουκάτου τῆς Ποζνανίας, πού βρισκόταν κάτω ἀπό τήν πρωσική διοίκηση μετά τό 1815. Ἡ πρωσική κυβέρνηση ἦταν διατεθειμένη νά ἐξετάσει εὐνοϊκά τίς προσδοκίες τῶν Πολωνῶν. Ἀντιδροῦσαν ὅμως οἱ Γερμανοί κάτοικοι τοῦ δουκάτου, μέ συνέπεια νά προταθεῖ ἀπό τήν Πρωσία ἡ διαίρεση τοῦ δουκάτου σέ δύο μέρη, ἕνα ἀμιγῶς γερμανικό καί ἕνα, τό μεγαλύτερο, μέ πληθυσμό γερμανικό καί πολωνικό. Ἡ πρόταση δυσαρέστησε τούς Πολωνούς ἐθνικιστές καί τούς ὑποστηρικτές τους στίς γερμανικές χῶρες, ἀλλά ἔγινε δεκτή ἀπό τήν Συνέλευση τῆς Φραγκφούρτης.

Ἡ ἐπαναστατική ἀναταραχή στήν Εὐρώπη ἀνακίνησε καί τό ζήτημα τῶν δύο δουκάτων, τοῦ Σλέσβικ καί τοῦ Χόλσταϊν, ὁ πληθυσμός τῶν ὁποίων ἦταν ἀμιγῶς γερμανικός στό δεύτερο καί συντριπτικά γερμανικός στό πρῶτο, ἀλλά ἀποτελοῦσε τά δύο πέμπτα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Δανίας. Τά δύο δουκάτα ἀνῆκαν στήν δυναστεία τῆς Δανίας, ἀλλά ἀπό τό 1815, τό Χόλσταϊν, πού ἀποτελοῦσε μέρος τῆς Ἁγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, συμπεριλήφθηκε στήν Γερμανική Συνομοσπονδία. Οἱ πιέσεις τοῦ γερμανικοῦ πληθυσμοῦ γιά αὐτοδιάθεση προκάλεσαν ἐθνικιστικές ἀντιδράσεις μεταξύ τῶν Δανῶν καί ἐνίσχυσαν τήν ἀπόφαση τῆς δανικῆς κυβερνήσεως νά μήν ἀπεμπολήσει τά κυριαρχικά δικαιώματα τῆς δυναστείας τῆς χώρας. Τόν Μάρτιο τοῦ 1848, οἱ Γερμανοί τῶν δουκάτων σχημάτισαν προσωρινή κυβέρνηση μέ στόχο τήν ἐνσωμάτωση τοῦ Σλέσβικ στήν Γερμανική Συνομοσπονδία, ἀλλά ἡττήθηκαν ἀπό τούς Δανούς, πού κατέλαβαν τό Σλέσβικ καί ζήτησαν τήν βοήθεια τῆς Συνομοσπονδίας. Πρός βοήθεια τῶν Γερμανῶν στάλθηκαν πρωσικά στρατεύματα, ἐξέλιξη πού περιέπλεξε ἀκόμη περισσότερο τήν κατάσταση καί τίς

σχέσεις τῶν ἄμεσα ἐνδιαφερομένων μερῶν, καθώς καί τήν στάση δυνάμεων πού ἐνδιαφέρονταν ἔμμεσα γιά τίς ἐξελίξεις στήν περιοχή, τῆς Ρωσίας κυρίως πού καταδίκαζε τήν πρωσική ὑποστήριξη πρός τούς ἐπαναστάτες καί τῆς Βρεταννίας πού θεωροῦσε κάθε ἀποδυνάμωση τῆς Δανίας ἀπευκτέα, γιά λόγους πού εἶχαν σχέση μέ τόν ἔλεγχο τοῦ ἐμπορίου στήν Βαλτική. Τόν Αὔγουστο τοῦ ἴδιου ἔτους καί ἐν ὄψει τῆς ἀντιθέσεως τῶν δύο μεγάλων δυνάμεων, τῆς Ρωσίας καί τῆς Βρεταννίας, οἱ Πρῶσοι ὑπέγραψαν ἀνακωχή μέ τούς Δανούς, εὐνοϊκή γιά τούς δευτέρους. Ἡ ἀνανέωση τῶν ἐχθροπραξιῶν τόν Φεβρουάριο τοῦ 1849, ὕστερα ἀπό καταγγελία τῆς συμφωνίας ἀνακωχῆς ἐκ μέρους τῆς Δανίας, προκάλεσε τήν ἐπέμβαση τῆς Αὐστρίας, ἡ ὁποία ὑποχρέωσε τήν Πρωσία τόν Ἰούλιο τοῦ 1850 ν᾽ ἀποσύρει τά στρατεύματά της ἀπό τά διαφιλονικούμενα δουκάτα. Τό ζήτημα τοῦ καθεστῶτος στό Σλέσβικ καί τό Χόλσταϊν ἔμελλε νά λυθεῖ δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα καί στό πλαίσιο ἐξελίξεων διαφορετικοῦ χαρακτήρα ἀπό ἐκεῖνον τοῦ τέλους τῆς δεκαετίας τοῦ 1840.

17. Πολιτικές ἐξελίξεις στήν Ἱσπανία

Τίς ἐπαναστατικές ἀναστατώσεις τοῦ 1848, πού συγκλόνισαν τίς περισσότερες εὐρωπαϊκές χῶρες, ἀπέφυγαν τέσσερις χῶρες ριζικά διαφορετικές μεταξύ τους, ἡ Ἱσπανία, ἡ Ἑλλάδα, ἡ Ρωσία καί ἡ Ἀγγλία, γιά διαφορετικούς λόγους. Ἡ Ἱσπανία, ἡ χώρα τῶν στρατιωτικῶν πραξικοπημάτων, τῶν βίαιων καθεστωτικῶν ἀλλαγῶν καί τῶν ἐξεγέρσεων, πέρασε τήν ἐπαναστατική περίοδο τοῦ 1848-1849 χωρίς πολιτικές καί κοινωνικές ἀναστατώσεις ἄξιες λόγου. Τήν χώρα κυβερνοῦσαν ἀπό τό 1843 οἱ «Μετριοπαθεῖς», μ᾽ ἐπικεφαλῆς τόν Ναρβάεθ (Ramón Maria Narváez), δούκα τῆς Βαλένθιας, ἰσχυρό Ἀνδαλουσιανό γαιοκτήμονα καί στρατιωτικό παράγοντα πρώτης τάξεως. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1848 ἐνίσχυσε τίς συντηρητικές διαθέσεις τῶν ἀστικῶν στρωμάτων καί περιόρισε δραστικά τήν ἐπιρροή τῶν «Προοδευτικῶν». Τό φάσμα τῆς ἐπαναστάσεως καί τῆς ἀναρχίας, καθώς καί τό ἀνακαινιστικό πρόγραμμα πού εὐνοοῦσε τά συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξεως, σέ συνδυασμό μέ τήν ἀνοχή ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας πού φαινόταν ἱκανοποιημένη ἀπό τήν κρατική μισθοδοσία τοῦ κλήρου καί τήν τάξη πού ἐπικρατοῦσε στήν χώρα, ἐξασφάλισαν στήν παράταξη τῶν φιλελεύθερων ἀστικῶν στοιχείων ἀδιατάρακτη διακυβέρνηση. Ἡ Πολιτοφυλακή, ἀποτελεσματικό ὄργανο κατά τῆς ληστείας καί τῆς ἀγροτικῆς ἐξεγέρσεως ἀρχικά καί στυλοβάτης τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ἀργότερα, καί ὁ στρατός ἦσαν βάθρα στά ὁποῖα μποροῦσε νά στηρίζεται ἡ κυβέρνηση τῶν Μετριοπαθῶν. Ἡ θέσπιση, ἐξάλλου, κοινωνικῶν μέτρων πού πρόβαλλαν οἱ ριζοσπάστες, ἐξασφάλισε τήν ἀνοχή ἤ καί τήν συναίνεση

τῶν λαϊκῶν στρωμάτων. Ὁ μονάρχης, τέλος, ἦταν ἱκανοποιημένος ἀπό τήν διακυβέρνηση τῆς χώρας ἀπό τούς φιλελευθέρους.

18. Πολιτικές ἐξελίξεις στήν Ἑλλάδα

Στήν Ἑλλάδα, ἐπίσης, τό ἐπαναστατικό φιλελεύθερο κίνημα βρῆκε ἀπρόσφορο ἔδαφος καί περιορίστηκε κυρίως σέ φιλελεύθερες ἐξάρσεις μέρους τῶν ἐφημερίδων τῆς πρωτεύουσας, γιά λόγους πού εἶχαν ἄμεση σχέση μέ τήν κοινωνία καί τό πολιτικό σύστημα τῆς χώρας. Οἱ διάφορες ἡγετικές πολιτικές καί κοινωνικές ὁμάδες, πού νέμονταν τήν ἐξουσία μετά τήν Ἐπανάσταση τῆς Γ΄ Σεπτεμβρίου (1843), ἀποδέχονταν τό συνταγματικό πλαίσιο τοῦ 1844 καί δυσανασχετοῦσαν μόνο ὅταν δέν ἦταν δυνατό ν' ἀντιπροσωπευθοῦν στούς εὐρεῖς μετεκλογικούς συνασπισμούς στήν βουλή καί στήν κυβέρνηση. Τό σύνταγμα τοῦ 1844 εἶχε ἐπαναφέρει στήν ἐξουσία τούς ἰσχυρούς τοπικούς παράγοντες, πολιτικούς καί στρατιωτικούς, στούς ὁποίους βασίσθηκε τό κυβερνητικό σχῆμα τοῦ Ἰωάννη Κωλέττη. Ἐπρόκειτο γιά ἐρείσματα πού περιόριζαν τήν ἐλευθερία κινήσεων τοῦ Κωλέττη καί προσδιόρισαν τίς πολιτικές ἐπιδιώξεις του καί τόν τρόπο ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας κατά τήν περίοδο 1844-1847. Κυριώτερη ἐπιδίωξη τῆς κυβερνήσεως ὑπῆρξε ἡ ἀδιατάρακτη παραμονή της στήν ἐξουσία, μέ τήν εὔνοια βέβαια τοῦ μονάρχη καί τήν συναίνεση ἤ τήν ἀνοχή μιᾶς ρευστῆς κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας. Τό τίμημα τῆς κυβερνητικῆς μακροβιότητας καί σταθερότητας ἦταν ἡ ἀποφυγή μεταρρυθμίσεων καί συνακόλουθα ἡ οἰκονομική καί κοινωνική στασιμότητα. Οἱ μεταρρυθμίσεις καί ἡ ἀνασυγκρότηση τοῦ κράτους ἀναμένονταν νά δημιουργήσουν ἔνταση ἐπικίνδυνη γιά τήν σταθερότητα τοῦ κυβερνητικοῦ σχήματος, γιά τόν λόγο κυρίως ὅτι τά ἐρείσματά του, καί ἰδιαίτερα τά στρατιωτικά, δέν εὐνοοῦσαν μεταρρυθμίσεις πού ὑπονόμευαν τήν ἰσχύ του. Ἡ σχετική ἐλευθερία δράσεως τῶν ἰσχυρῶν καπετάνιων στίς ἐπαρχίες τους, ἡ κατευθυνόμενη ληστεία καί οἱ κατά καιρούς ἀλυτρωτικές ἐπιδρομές καπετάνιων καί ληστῶν στήν τουρκοκρατούμενη Ἠπειροθεσσαλία ἱκανοποιοῦσαν ἕνα κοινωνικό στοιχεῖο πού μποροῦσε ν' ἀποβεῖ ἐπικίνδυνο τόσο γιά τήν δημόσια ἀσφάλεια ὅσο καί γιά τήν ἴδια τήν κυβέρνηση. Ἡ ἐλεγχόμενη καί κατευθυνόμενη παρανομία ἀποτελοῦσε, στό πλαίσιο μάλιστα τῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς πού ἐξασφάλιζε εὐρύτατη συναίνεση, θαυμάσια δικλείδα ἀσφαλείας καί παράγοντα παρανομίας· ἔγινε φανερή μετά τόν θάνατο τοῦ Κωλέττη τό 1847, ὅταν τό ἄτακτο στρατιωτικό στοιχεῖο καί ἡ ἡγεσία του ξέφυγαν ἀπό τόν ἔμμεσο κυβερνητικό ἔλεγχο καί προκάλεσαν τήν κρατική ἐξουσία σέ μιά σειρά ἐξεγέρσεων, μ' ἐπικεφαλῆς ἰσχυρούς καπετάνιους πού

εἶχαν ὑπηρετήσει τό κωλεττικό καθεστώς.

Ἀνάλογη πολιτική εἶχε ἀκολουθήσει ὁ Κωλέττης καί σ' ἕναν τομέα ὄχι λιγότερο σημαντικό ἀπό τόν στρατιωτικό καί ἴσως πιό ἐπικίνδυνο γιά τήν κυβερνητική σταθερότητα, τόν ἐκκλησιαστικό. Οἱ πιέσεις τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἐνισχύσεως τοῦ κύρους καί τῆς ἐξουσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας, καθώς καί τῶν δεσμῶν της μέ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, καί ἀπό τό ἄλλο μέρος οἱ ἀντιδράσεις τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ ὑφιστάμενου ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος πού εἶχε προέλθει ἀπό τήν καισαροπαπική ρύθμιση τοῦ 1833 φανέρωσαν τό 1845 τίς εὐρύτερες καί ἐπικαλυπτόμενες τάσεις καί ἰδεολογικά ρεύματα τῆς κατακερματισμένης ἑλληνικῆς κοινωνίας, πού διαπερνοῦσαν τά ὅρια τῶν πολιτικῶν σχηματισμῶν καί τίς ἐπικίνδυνες συγκρούσεις στίς ὁποῖες μποροῦσαν νά ὁδηγήσουν, ἄν ἀφήνονταν ἀνεξέλεγκτες. Καί στόν τομέα αὐτόν ὁ Κωλέττης ἀπέφυγε τίς ἀναμετρήσεις στή βουλή γιά τήν ἀναθεώρηση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος, τακτική πού καταδικάστηκε τότε ὡς φυγομαχία, ἀλλά πού φανέρωνε τήν ἐκ μέρους του ἀποφυγή μετωπικῶν συγκρούσεων πού προκαλοῦν ἐπικίνδυνους διχασμούς καί τήν προτίμηση προσωπικῶν ἐπαφῶν γιά τήν δημιουργία εὐρείας συναινέσεως μεταξύ τῶν ἡγετικῶν ὁμάδων καί φατριῶν καί τήν ἐκτόνωση ἐκρηκτικῶν καταστάσεων. Διατηρήθηκε ἔτσι στόν ἐκκλησιαστικό τομέα, ὅπως καί στούς ἄλλους βασικούς τομεῖς, μιά ἰσορροπία ἀνάμεσα στό δυτικοῦ τύπου κράτος καί ἕναν ἰσχυρό παραδοσιακό κοινωνικό φορέα, στό πλαίσιο τῆς συνταγματικῆς νομιμότητας, μέ τήν εὐρεία ἔννοια τοῦ ὅρου, μέ τίμημα τήν ὑπονόμευση τῆς κοινοβουλευτικῆς διαδικασίας καί τῆς διαμορφώσεως σαφῶν πολιτικῶν τάσεων, ἀπαραίτητων γιά τήν ὁμαλή λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος. Ὁ Κωλέττης θεμελίωσε τό ἰδιότυπο κοινοβουλευτικό σύστημα στήν Ἑλλάδα, βασικά χαρακτηριστικά τοῦ ὁποίου ὑπῆρξαν ἔκτοτε οἱ κατευθυνόμενες ἐκλογές, οἱ μετεκλογικοί συνασπισμοί, τά κεντρῶα κυβερνητικά σχήματα καί ἡ ἐπιδίωξη κυβερνητικῆς μακροβιότητας καί σταθερότητας μέ τήν μέθοδο τῶν ἀνασχηματισμῶν, μέ τίμημα τήν πολιτική καί κοινωνική στασιμότητα, καθώς καί τήν μείωση τοῦ κύρους τοῦ κοινοβουλίου καί τόν περιορισμό τοῦ ρόλου του στήν διευθέτηση τῶν κοινωνικοπολιτικῶν ἀντιθέσεων. Ὑπῆρξε, ὡστόσο, τό τίμημα αὐτό ἀναπόφευκτο, ἀπό τήν ἄποψη ὅτι ἐπιβλήθηκε ἀπό τήν κατακερματισμένη ἑλληνική κοινωνία τῆς ἐποχῆς καί τήν ἐπιδίωξη κυβερνητικῆς σταθερότητας καί ἐξισορροπήσεως ἀντίθετων καί συγκρουόμενων συμφερόντων, χωρίς ἐπικίνδυνους κλυδωνισμούς καί ἀναστατώσεις· μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἀδυναμία τοῦ κοινοβουλίου νά λειτουργήσει ὡς τό κύριο πλαίσιο εἰρηνικῆς ἐπιλύσεως τῶν κοινωνικῶν ἀντιθέσεων, μέ συνέπεια νά μήν ἐκδηλώνονται σέ σαφεῖς πολιτικούς σχηματισμούς, ἀλλά σέ περιστασιακούς καί ρευστούς —συχνά ἐπικίνδυνα πολωτικούς— συνασπισμούς,

ἦταν σέ μεγάλο βαθμό ἀποτέλεσμα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας τῆς ἐποχῆς.

Ὅσο γιά τίς ἐξεγέρσεις τοῦ 1847-1848, πού συνδέθηκαν ἄμεσα μέ τό εὐρωπαϊκό ἐπαναστατικό κίνημα τοῦ 1848, στήν προσπάθεια ν' ἀναζητηθοῦν ἀναλογίες μέ τα ἰδεολογικοπολιτικά ρεύματα τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης, ἀρκεῖ νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἐξεγέρσεις αὐτές ἐκδηλώθηκαν τό 1847 καί συνεχίσθηκαν μέ διάφορες μορφές ὥς τό 1848, μέ ἀρχηγούς καπετάνιους πού ἦσαν ἄμοιροι τῶν πολιτικῶν ρευμάτων τῆς Εὐρώπης. Πολιτικοστρατιωτικοί κοντοττιέροι, ὅπως ὁ Θεόδωρος Γρίβας, ὁ Ἰωάννης Φαρμάκης, ὁ Εὐάγγελος Μπαλατσός καί ὁ Παπακώστας Τζαμάλας, οἱ ὁποῖοι ἡγήθηκαν τῶν ἐξεγέρσεων αὐτῶν καί συνέλεξαν γύρω τους ρευστούς σχηματισμούς ἀπλήρωτων ἀτάκτων στρατιωτῶν, προσφύγων ἀπό τ' ἀλύτρωτα μέρη καί ληστῶν, δέν ἦσαν σέ θέση, ἐξαιτίας τοῦ συγκεκριμένου κοινωνικοῦ ρόλου πού ἔπαιζαν καί τῶν ἐπιδιώξεών τους, νά ἐξελιχθοῦν εὔκολα σέ ἀρχηγούς μαζικῶν κινημάτων, ἔστω καί ἀγροτικῶν. Τά συνθήματά τους, θρησκευτικοῦ καί κομματικοῦ χαρακτήρα κυρίως καί μόνο ἐπιφανειακά πολιτικοῦ, ἀντανακλοῦσαν τόν χαρακτήρα τῶν ἐξεγέρσεων αὐτῶν καί ἐξέφραζαν ὡς ἐπί τό πλεῖστον τοπικές καί παραδοσιακές ἐπιρροές. Παρά τίς γενναῖες προσπάθειες μέρους τῶν ἐφημερίδων τῆς πρωτεύουσας νά προσδώσουν στίς ἐξεγέρσεις περιεχόμενο φιλελεύθερο καί ἀλυτρωτικό, ἡ ἡγεσία τους ἐνεργοῦσε καί πολιτευόταν σύμφωνα μέ τίς ἐπιταγές τῆς παραδοσιακῆς κλεφταρματολικῆς, ὑπολογισμένης προκλήσεως κατά τῆς ἐξουσίας, ἀποβλέποντας στήν ἀμνήστευση τῶν ἐκτός νόμου συντρόφων, στήν αὔξηση τῆς στρατιωτικῆς καί πολιτικῆς πελατείας, στήν σφυρηλάτηση νέων συμμαχιῶν καί στήν συντριβή ἐπικίνδυνων ἀντιπάλων. Ἐπανειλημμένες ἀμνηστεῖες καί ἡ ἐνσωμάτωση τῶν ετερόκλητων ἔνοπλων στοιχείων τῶν παραμεθόριων ἐπαρχιῶν, ὅπου κυρίως ἐκδηλώθηκαν οἱ ἐξεγέρσεις, στά ὑφιστάμενα ἤ σέ νέα μισθοδοτούμενα, ἄτακτα στρατιωτικά σώματα, εἶχαν ὡς συνέπεια τήν προοδευτική εἰρήνευση στήν περιοχή καί τήν ἐκτόνωση τῆς τεταμένης καταστάσεως στήν πρωτεύουσα. Ἐκεῖ πού οἱ πολιτικές ἐξελίξεις εἶχαν, τήν ἴδια ἐποχή, ἀναμφισβήτητα φιλελεύθερο ἤ καί ριζοσπαστικό, κάποτε μάλιστα καί σαφῶς ταξικό χαρακτήρα ἦταν τά Ἑπτάνησα καί μάλιστα ἡ Κεφαλονιά· ἀλλά ἐκεῖ ἡ κοινωνία ἦταν λιγότερο κατακερματισμένη, περισσότερο ταξικά διαρθρωμένη καί πιό πρόσφορη στά εὐρωπαϊκά ἰδεολογικοπολιτικά ρεύματα ἀπ' ὅ,τι ἡ κοινωνία τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους.

Στήν Ρωσία τό ἀπολυταρχικό καθεστώς τοῦ Νικολάου Β΄ ἐξασφάλιζε ἀπόλυτη καί ἀδιατάρακτη ἡσυχία. Μιά ἐξέγερση τόν Ἰούνιο τοῦ 1848 στήν Μολδαυία καί τήν Βλαχία, πού βρίσκονταν κάτω ἀπό τήν προστασία τοῦ τσάρου, γρήγορα κατεστάλη ἀπό τά στρατεύματά του. Στήν Ἀγγλία, τό ἠπειρωτικό εὐρωπαϊκό ἐπαναστατικό κίνημα ἀναζωπύρωσε γιά τελευταία

φορά τόν χαρτισμό, πού ἐκτονώθηκε σέ μία εἰρηνική διαδήλωση τόν Ἀπρίλιο τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἔτους. Στήν Ἰρλανδία, τέλος, μιά ρεπουμπλικανική ἐξέγερση τόν Ἰούλιο ἔδωσε τήν δυνατότητα στήν βρεταννική κυβέρνηση νά χτυπήσει καίρια τό ἰρλανδικό ἐθνικιστικό κίνημα. Ἡ Βρεταννία πέρασε τό 1848 χωρίς σοβαρούς πολιτικούς καί κοινωνικούς κλυδωνισμούς, πού θά μποροῦσαν νά διαταράξουν τήν ὁμαλή ἐξέλιξη τῶν κοινοβουλευτικῶν της θεσμῶν.

19. Βιβλιογραφία.

Bastid, P., *Doctrines et institutions politiques de la Seconde République,* 2 τόμ. (Παρίσι, 1945).

Baumgart, F., *Die verdrängte Revolution: Darstellung und Bewertung der Revolution von 1848 in der deutschen Geschichtsscheibung vor dem ersten Weltkrieg* (Ντύσελντορφ, 1970).

Bertier de Sauvigny, G., *La Restauration* (Παρίσι, 1955).

Boldt, W., *Die württembergischen Volkvereine von 1848 bis 1852* (Στουτγάρδη, 1970).

Botzenhart, M., *Deutscher Parlamentarismus in den Revolutionszeit, 1848-1852* (Ντύσελντορφ, 1972).

Briggs, A., *Chartist Studies* (Λονδίνο, 1959).

Chevalier, L., *La Formation de la population parisienne au XIXe siècle* (Παρίσι, 1950).

Cole, G.D.H., *Robert Owen* (Λονδίνο, 1925).

Droz, J., *Les Révolutions allemandes des 1848* (Παρίσι, 1957).

Dupuis, G., *Le Ministère de Talleyrand en 1814,* 2 τόμ. (Παρίσι, 1919-1920).

Elton, G., *The Revolutionary Idea in France, 1789-1871* (Νέα Ὑόρκη, 1927).

Fournier, A., *Der Congress von Ghâtillon* (Βιέννη, 1900).

Gash, N., *Politics in the Age of Peel* (Λονδίνο, 1953).

Hamerow, T.S., *Restoration, Revolution, Reaction: Economies and Politics in Germany, 1815-1871* (Πρίνστον, 1958).

Kizzling, R., *Die Revolution in Kaistertum Österreich, 1848 bis 1849,* 2 τόμ. (Βιέννη, 1948).

Koliopoulos, J.S., *Brigands with a Cause: Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821-1912* (Ὀξφόρδη, 1987).

Kramer, H., *Fraktionsbindungen in den deutschen Volksvertretungen, 1819-1849* (Βερολίνο, 1968).

Marriot, J.A.R., *The Eastern Question* (Ὀξφόρδη, 1940).

Mather, F.C., *Public Order in the Age of the Chartists* (Μάντσεστερ, 1959).

Namier, L.B., *1848: The Revolution of the Intellectuals* (Λονδίνο, 1945).

Neumüller, M., *Liberalismus und Revolution: Das Problem der Revolution in der deutschen liberalen Geschichte schreibung des 19 Jahrhunderts* (Ντύσελντορφ, 1973).

Petropoulos, J.A., *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843* (Πρίνστον, 1968).

Plamenatz, J., *The Revolutionary Movement in France, 1815-1871* (Λονδίνο, 1952).

Pouthas, C.H., *La Population française pendant la première moitié du XIXe siècle* (Παρίσι, 1956).

Robertson, P., *The Revolutions of 1848* (Πρίνστον, 1952).

Seignobos, C., *La Révolution de 1848 - La Seconde Empire* (Παρίσι, 1921).

Talmon, G.L., *Political Messianism: The Romantic Phase* (Νέα Ὑόρκη, 1960).

Temperley, H.W.V., *The Foreign Policy of Canning, 1822-1827* (Λονδίνο, 1925).

Webster, C.K., *The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841*, 2 τόμ. (Λονδίνο, 1951).

Woodward, E.L., *The Age of Reform, 1815-1870* (Ὀξφόρδη, 1938).

Ε. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ.

Οἱ οἰκονομικές καί κοινωνικές ἐξελίξεις πού συνδέονται μέ τήν Βιομηχανική Ἐπανάσταση, ὅπως αὐτή ἐκδηλώθηκε πρῶτα στήν Ἀγγλία, καθώς καί οἱ πολιτικές ἀλλαγές καί ἐξελίξεις πού προῆλθαν ἀπό τήν Γαλλική Ἐπανάσταση, προσέδωσαν στούς ὅρους «παράδοση» καί «παραδοσιακός», «πρόοδος», «προοδευτικός» καί «σύγχρονος» ἰδιαίτερη σημασία. Ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση καί ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση ἀποτέλεσαν σταθερά σημεῖα ἀναφορᾶς καί καθοριστικά κριτήρια, προκειμένου γιά τήν διερεύνηση καί τήν ἀξιολόγηση τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης καί τοῦ κόσμου γενικά· χωρίς αὐτό νά σημαίνει πώς ὁ ἐκσυγχρονισμός τῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτείας, ὡς ἐπιβεβλημένος στόχος καί ἀγαθό, ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ὥς τώρα σοβαρά καί ἀποτελεσματικά - παρόλες τίς ἐντυπώσεις πού δημιουργεῖ κάποτε ἡ κριτική ἐναντίον ὁρισμένων πλευρῶν καί συνεπειῶν τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. Οἱ ἴδιες ἐξελίξεις προκάλεσαν ἄμεσα ἤ ἔμμεσα καί τά βασικότερα ἰδεολογικά ρεύματα τοῦ περασμένου αἰώνα καί ἐπηρέασαν τίς κύριες κατευθύνσεις τῆς σκέψεως τήν ἴδια ἐποχή.

1. Συντηρητισμός

Προϊόν τῆς ἀντιδράσεως, πρῶτα καί κύρια, στήν Γαλλική Ἐπανάσταση (καθώς καί στόν Διαφωτισμό) ὑπῆρξε ὁ σύγχρονος Συντηρητισμός, ὡς γενικότερη ἰδεολογική στάση ἔναντι τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων τήν ἐποχή αὐτή. Ὁ κυριώτερος ἐκφραστής τῶν διαφόρων συντηρητικῶν τάσεων στίς εὐρωπαϊκές χῶρες, τήν ἐποχή πού ἀκολούθησε τήν Γαλλική Ἐπανάσταση, ἦταν ὁ Μπέρκ (Edmund Burke) περισσότερο φιλελεύθερος παρά συντηρητικός. Στό ἔργο του *Σκέψεις περί τήν ἐπανάσταση στήν Γαλλία* (1790), στό ὁποῖο προέβλεψε τόν ἐκφυλισμό τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καί τήν ἄνοδο στήν ἐξουσία ἑνός δικτάτορα μέσα ἀπό τούς κόλπους τοῦ στρατοῦ, ὁ Μπέρκ θεμελίωσε τόν νεώτερο εὐρωπαϊκό συντηρητισμό, μέ βάση τά ἑξῆς στοιχεῖα: α) τήν προσήλωση στήν παράδοση, β) τήν πίστη στήν κοινωνική ἱεραρχία, γ) τήν ἀφοσίωση στήν θρησκεία, δ) τήν διαφοροποίηση κράτους καί κοινωνίας καί ε) τήν στήριξη στίς μικρές κοινωνικές ὁμάδες (οἰκογένεια, πατριά). Οἱ ἀναφορές στήν θρησκεία καί τήν κοινωνική τάξη, δύο ἀπό τά

βασικότερα στοιχεῖα τῆς συντηρητικῆς κοσμοθεωρίας, δέν ἦσαν καινοφανεῖς ἰδέες στήν Εὐρώπη τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, ἀλλά θεμελιώδεις ἀρχές τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ· οἱ ὁποῖες ὅμως εἶχαν γίνει στόχος πολλῶν Διαφωτιστῶν, καθώς καί τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως. Ἀνάμεσα στούς ἐξέχοντες Βρεταννούς θεωρητικούς τοῦ συντηρητισμοῦ συγκαταλέγεται καί ὁ ποιητής Κόλεριτζ (Samuel Coleridge), ὁ ὁποῖος ἐξέφρασε βασικές συντηρητικές θέσεις ἀπό ἀντίδραση στίς ἀκρότητες τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καί ἀπογοήτευση ἀπό τήν γενικότερη κατεύθυνση τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη. Ἄν καί δέν ἔφτασε, ὅπως ὁ Μπέρκ, στό σημεῖο ν' ἀπορρίψει ἐξαρχῆς τόν ὀρθολογισμό στήν πολιτική, δεχόταν καί μάλιστα τόνιζε τό στοιχεῖο τοῦ ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ στήν δομή τῆς κοινωνίας, τήν ὕπαρξη κάποιας ἠθικῆς τάξεως στήν ἱστορία καί τήν σημασία τῆς παραδόσεως στήν λειτουργία τῆς ὀργανωμένης ἀνθρώπινης κοινωνίας. Ἡ ἐπιρροή του ὑπῆρξε ἰδιαίτερα αἰσθητή στούς φωτισμένους συντηρητικούς πολιτικούς τῆς Βρεταννίας. Ὁ Κόλεριτζ θεωροῦσε ἀπαραίτητη τήν παρέμβαση τοῦ κράτους στήν διαμόρφωση κανονισμῶν στήν μεταποιητική παραγωγική διαδικασία, καί πίστευε πώς ἦταν καθῆκον πρωταρχικό τοῦ κράτους νά καλλιεργεῖ τίς ἠθικές καί πνευματικές δυνατότητες τῶν πολιτῶν, κυρίως μέ τήν ἐκπαιδευτική μέριμνα. Ὁ βρεταννικός καί γενικά ὁ εὐρωπαϊκός συντηρητισμός ἦταν ἀντίθετος στόν ἀτομισμό τῶν φιλελευθέρων, πού μάχονταν κατά τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ στήν οἰκονομία καί ὑπέρ τοῦ ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ, καί εὐνοοῦσε μεταρρυθμίσεις ἀνθρωπιστικοῦ χαρακτήρα, πού ἀποσκοποῦσαν στήν προστασία τῶν λιγότερο εὐνοημένων κοινωνικῶν στρωμάτων κατά τήν πρώτη καί σκληρότερη φάση τῆς βρεταννικῆς καί εὐρωπαϊκῆς γενικότερα βιομηχανικῆς ἐπαναστάσεως.

Στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, οἱ πρώϊμοι θεωρητικοί τοῦ συντηρητισμοῦ προῆλθαν ἀπό τόν γαλλόφωνο κόσμο. Ὁ Ἰωσήφ ντέ Μαίστρ (Joseph de Maistre), Σαβογιάρος διπλωμάτης στήν ὑπηρεσία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σαρδηνίας, ὑπῆρξε ἀπό τούς βασικούς θεωρητικούς τοῦ γαλλικοῦ συντηρητισμοῦ, καθώς καί τῆς κληρικομοναρχικῆς ἀντιδράσεως στίς ριζοσπαστικές κατευθύνσεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως. Ὑποστηρικτής τῶν ἐξουσιῶν τοῦ προκαθημένου τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καί λιγότερο ἐκείνων πού διεκδικοῦσαν ἐλέῳ Θεοῦ οἱ κοσμικοί ἡγεμόνες, ὁ Σαβογιάρος στοχαστής ἀπό τήν πίστη του στήν ἀνάγκη τυφλῆς ὑπακοῆς στά κελεύσματα τοῦ πάπα ὁδηγήθηκε στήν πεποίθηση ὅτι ἀνάλογη ὑπακοή ὄφειλαν οἱ ὑπήκοοι στόν κοσμικό ἡγεμόνα, προκειμένου νά διατηρηθεῖ αὐτό πού θεωροῦσε ὑπέρτατο ἀγαθό: ἡ κοινωνική τάξη. Τά κυριώτερα ἔργα του, *Περί τοῦ πάπα*, πού ὁλοκληρώθηκε τό 1817, *Περί τήν Γαλλικανική Ἐκκλησία*, πού ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ πρώτου, καί *Βράδια τῆς Πετρουπόλεως*, τόν καθιέρωσαν καί ὡς

ἕναν ἀπό τούς ἐπιφανέστερους συγγραφεῖς τῆς Γαλλίας τοῦ περασμένου αἰώνα, ἰδιαίτερα μετά τόν θάνατό του, ὅταν πρωτοδημοσιεύθηκε τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου. Μέγιστο ἐχθρό τῆς κοινωνικῆς τάξεως στήν Γαλλία καί τήν Εὐρώπη γενικά θεωροῦσε τό πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ καί κατεξοχήν ὁρισμένους ἐκπροσώπους τοῦ Διαφωτισμοῦ: τόν Βολταῖρο, τόν Ρουσσώ, τόν Λόκ καί τόν Χιούμ. Οἱ Διαφωτιστές τοῦ 18ου αἰώνα καί ἡ συνακόλουθη ἐπανάσταση πού συγκλόνισε τήν Εὐρώπη, κατά τόν Μαίστρ, εἶχαν καταφέρει σοβαρά πλήγματα κατά τῆς κοινωνικῆς τάξεως· ἡ ὁποία, γιά ν᾽ ἀποκατασταθεῖ εἶχε ἀπόλυτη ἀνάγκη ἀπό τίς ἀξίες καί τίς ἀρχές πού συνδέονται ἄμεσα μέ τήν ἐκκλησία καί τήν μοναρχία.

Χρειάζεται ἐδῶ νά σημειωθεῖ, σχετικά μέ τόν Μαίστρ καί ὁρισμένους ὁμοϊδεάτες του τῆς μετεπαναστατικῆς Γαλλίας, ὅπως τοῦ κόμη τοῦ Μπονάλ (Louis vicomte de Bonald), ὅτι ἡ προβολή τῆς ἐκκλησίας καί τῆς μοναρχίας, πού ἐξηγεῖται ὥς ἕνα βαθμό ἀπό τίς πολιτικές σκοπιμότητες τῆς ἐποχῆς καί ἀπό τήν κατάρρευση τῶν θεσμῶν πού εἶχαν προβληθεῖ ἀπό τούς Γάλλους ἐπαναστάτες, ἀντανακλοῦσε πάνω ἀπ᾽ ὅλα τήν πίστη στήν κοινωνική χρησιμότητα τῶν θεσμῶν αὐτῶν, δηλαδή τήν σημασία τους ὡς κοινωνικῶν θεσμῶν ἀναγκαίων γιά τήν εὔρυθμη λειτουργία τῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτείας. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, ἡ συμβολή τοῦ Μαίστρ καί τῶν ἄλλων «ἀντιδραστικῶν» τῆς Γαλλίας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στήν ἐπιστημονική ἀνάλυση τῆς κοινωνίας δέν ὑπῆρξε εὐκαταφρόνητη· ἀσφαλῶς ὄχι λιγότερο σημαντική τῆς συμβολῆς τῶν ριζοσπαστῶν καί φιλελευθέρων ἀντιπάλων τους.

Ὁ Μαίστρ καί οἱ ἄλλοι στοχαστές τοῦ γαλλικοῦ συντηρητισμοῦ πίστευαν ὅτι ἡ κοινωνική τάξη ἔχει ἱστορικές καταβολές καί ἀπορρέει ἀπό τήν παράδοση ἑνός λαοῦ. Κατ᾽ ἐπέκταση, ἡ δομή τῆς κοινωνίας καί ἡ μορφή τοῦ πολιτεύματος μιᾶς χώρας εἶναι προϊόντα μακρᾶς ἐξελικτικῆς διαδικασίας καί τῆς σχετικῆς παραδόσεως· καί γιά τόν λόγο αὐτό δέν ἐπιδέχονται ἐπεμβάσεις μέ σκοπό τήν ρύθμισή τους μέ βάση κάποιο ξένο ἤ ἰδεατό πρότυπο, ὅσο λογικό καί ἄν φαίνεται τό πρότυπο αὐτό κάποια ἐποχή (γιά λόγους πού ἔχουν σχέση ὡς ἐπί τό πλεῖστον μέ παροδικές σκοπιμότητες ἤ προτιμήσεις). Τά γραπτά συντάγματα δέν εἶναι δυνατό ν᾽ ἀποτελοῦν κώδικες κοινωνικῆς καί πολιτικῆς συμπεριφορᾶς, ἐπειδή εἶναι ἐπινοήματα πολιτικῶν καί στοχαστῶν, τῶν ὁποίων οἱ προτιμήσεις ἐπηρεάζονται ἀπό ἀνάγκες καί σκοπιμότητες τῆς στιγμῆς. Ἡ σοφή νομοθεσία εἶναι προϊόν τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας, ὄχι ἀφηρημένων θεωριῶν, πού κατά κανόνα ὁδηγοῦν σέ τραγικά σφάλματα καί ἀνεπανόρθωτα δεινά. Ἡ ἐπιρροή πού ἄσκησαν οἱ θεωρητικοί αὐτοί τοῦ συντηρητισμοῦ σέ στοχαστές πού δεν συμμερίζονταν τίς πολιτικές τους θέσεις, στόν Τοκβίλ γιά παράδειγμα,

ὑπῆρξε σημαντική καί ὀφειλόταν πάνω ἀπ᾽ ὅλα στήν θελκτική ἀναλυτική προσέγγιση τῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτείας πού πρότειναν. Ἄλλωστε, ἡ προσέγγιση τῆς ἐξουσίας τοῦ μονάρχη σέ σχέση μέ τούς ὑπηκόους του δέν διέφερε οὐσιαστικά ἀπό ἐκείνη πολλῶν φιλελευθέρων τῆς ἐποχῆς. Ὁ ἡγεμόνας τοῦ Μαίστρ δέν ἦταν ἀνεξέλεγκτος δεσπότης, ἀλλά μονάρχης κατευθυνόμενος ἀπό τήν παράδοση καί ἐλεγχόμενος ἀπό τούς θεσμούς τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως. Ἡ ἐκκλησία ἦταν ἐπίσης θεσμός κατάλληλος γιά τόν ἔλεγχο τῆς ἀπόλυτης ἐξουσίας τοῦ μονάρχη. Ἀντίθετα πρός τό δημοκρατικό πολίτευμα, πού εὔκολα μπορεῖ νά ἐκφυλιστεῖ καί νά καταλήξει τυραννικό, ἡ μοναρχία, κατά τόν Μαίστρ, παρέχει ἀρκετές ἐγγυήσεις ἰσονομίας καί κοινωνικῆς γαλήνης.

Ὑπέρμαχοι τῆς ἀριστοκρατίας, οἱ συντηρητικοί στοχαστές, τῆς Γαλλίας ὅσο καί τῆς Βρετανίας, ὑπῆρξαν πολέμιοι τῆς δημοκρατίας, τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας. Ἄν ἡ δημοκρατία μπορεῖ νά ἐκφυλιστεῖ καί νά ἐξελιχθεῖ σέ τυραννία, ἡ ἐλεύθερη οἰκονομία, μολονότι εὐνοεῖ τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη, διαβρώνει τήν κοινωνική ἀλληλεγγύη καί προκαλεῖ ἐπικίνδυνες κοινωνικές ἀναστατώσεις. Ὁ φιλελευθερισμός, βασικές συνιστῶσες τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ δημοκρατία καί ἡ ἐλεύθερη οἰκονομία, κατατείνει στόν κατακερματισμό τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα-μονάδες καί, μέ τήν διάσπαση τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς, δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιά τήν ἐγκαθίδρυση τυραννίας. Ἀριστοκρατούμενη καί πατερναλιστική, ἡ κοινωνία πού εὐνοοῦσαν οἱ συντηρητικοί στοχαστές τῆς μετεπαναστατικῆς Εὐρώπης ἦταν ἕνας ὀργανισμός πού καλλιεργοῦσε τήν συνεργασία καί τήν συναίνεση, ὄχι ἕνα σύνολο ἐχθρικῶν μεταξύ τους ἀτόμων καί ὁμάδων. Ἱεραρχημένη καί διαρθρωμένη, μοναρχική καί ἀντεπαναστατική, ἡ κοινωνία τῶν συντηρητικῶν προσιδίαζε στήν κοινωνία τῶν σοσιαλιστῶν ὡς πρός τό ἰδεῶδες τῆς κοινωνικῆς συνεργασίας καί ἀλληλεγγύης, ἀλλά διέφερε —ἐκτός τῶν ἄλλων— καί ὡς πρός τήν μορφή τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως, τήν ἀποτίμηση τοῦ ρόλου τοῦ Διαφωτισμοῦ στίς κοινωνικοπολιτικές ἐξελίξεις καί τήν ἀξιολόγηση τοῦ ὀρθολογισμοῦ γενικότερα. Ἔναντι τῶν σοσιαλιστῶν, ὅπως καί τῶν φιλελευθέρων, οἱ συντηρητικοί θεωρητικοί τῆς ἐποχῆς μειονεκτοῦσαν σ᾽ ἕνα βασικό σημεῖο ἀντιπαραθέσεως, στόν τομέα τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν, ὅπου ἡ ἐποχή φαινόταν νά εὐνοεῖ τίς θεωρίες τῶν ἀντιπάλων τῶν συντηρητικῶν.

2. *Φιλελευθερισμός*

Μεγαλύτερη ἀπήχηση εἶχαν οἱ στοχαστές πού συνδέθηκαν τήν ἐποχή αὐτή μέ τόν Φιλελευθερισμό καί ἰδιαίτερα μέ τό κίνημα πού εἶναι γνωστό ὡς Ὠφελιμισμός (Utilitarianism), πού διαδόθηκε κυρίως στήν Ἀγγλία.

Προφήτης τῶν ὠφελιμιστῶν ὑπῆρξε ὁ Ἱερεμίας Μπένθαμ (Jeremy Bentham), πού ἀνήκει στόν ὕστερο Διαφωτισμό. Κριτήρια μοναδικά γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς κυβερνήσεως, τῶν νόμων καί τῶν θεσμῶν, κατά τόν Μπένθαμ καί τούς ἄλλους ὠφελιμιστές, εἶναι ἡ εὐημερία καί ἡ εὐτυχία πού ἐξασφαλίζουν στήν κοινωνία. Τό ἰδεῶδες καί ὁ στόχος σέ μιά κοινωνία πρέπει νά εἶναι ἡ εὐημερία καί ἡ εὐτυχία τῶν μελῶν της, τοῦ καθενός χωριστά καί τοῦ συνόλου των. Σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας τοῦ Μπένθαμ, ἀλάνθαστος δείκτης εὐημερίας καί εὐτυχίας σέ μιά κοινωνία καί κριτήριο ἀξιολογήσεως τῶν θεσμῶν της εἶναι τό ἄθροισμα τῶν εὐτυχῶν μελῶν της. Ἐπρόκειτο γιά μιά θεωρία πού ἀκολουθοῦσε τήν ὀρθολογιστική παράδοση καί ἦταν προϊόν ἀτομιστικῆς προσεγγίσεως τῆς λειτουργίας καί ὑπάρξεως τῆς ὀργανωμένης κοινωνίας. Ἀκόμη, ἐπρόκειτο γιά θεωρία πού προβαλλόταν ἀπό τούς ὀπαδούς της ὡς κοινωνική ἐπιστήμη ἱκανή νά ἐξασφαλίσει τήν εὐτυχία στήν ἀνθρώπινη κοινωνία. Παρακάμπτοντας ἤ ἀπορρίπτοντας τά ἐρωτήματα καί συνθήματα τῶν Γάλλων ἐπαναστατῶν περί φυσικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ὠφέλιμιστές τόνιζαν καί πρόβαλλαν τήν τεράστια σημασία πού ἔχει τό πρακτικό στοιχεῖο ὅλων τῶν ὑποθέσεων καί ζητημάτων. Οἱ ἀρχές τους καί οἱ διδαχές τους, συνάρτηση ἀσφαλῶς τοῦ γενικότερου κλίματος πού εἶχε διαμορφωθεῖ στήν Ἀγγλία κατά τήν Γαλλική Ἐπανάσταση καί τίς δεκαετίες πού ἀκολούθησαν, συνέβαλαν σημαντικά στίς μεταρρυθμίσεις πού προοδευτικά ἄλλαξαν τήν πολιτική καί κοινωνική ὀργάνωση τῆς χώρας. Ἦταν τό κλίμα ἐκεῖνο πού εἶχε προέλθει ἀπό τίς ἰδέες τῶν φυσιοκρατῶν, τοῦ Ἀδάμ Σμίθ κατά κύριο λόγο, μέ τούς ἐπιγόνους τῶν ὁποίων καί ἰδιαίτερα μέ τό Δαυίδ Ρικάρδο οἱ ὠφελιμιστές συμφωνοῦσαν σέ πολλά σημεῖα καί πάνω ἀπ' ὅλα στήν ἀνάγκη πολιτικῶν, οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων. Διακρίσεις καί προνόμια κάθε εἴδους θά ἔπρεπε νά καταργηθοῦν καί στήν θέση τους νά θεσπιστοῦν νόμοι, ἔναντι τῶν ὁποίων ὅλα τά μέλη τῆς κοινωνίας θά ἦσαν ἴσα καί στό πλαίσιο τους θ' ἀπολάμβαναν μέγιστη ἐλευθερία.

Ἡ εὐημερία καί εὐτυχία τοῦ κάθε μέλους τῆς κοινωνίας χωριστά καί κατ' ἐπέκταση τῆς κοινωνίας ὁλόκληρης, ὡς κριτήριο γιά μεταρρυθμίσεις στήν νομοθεσία καί τήν διοίκηση μιᾶς πολιτείας, ὑπῆρξε θέση λογική, πειστική καί τίς περισσότερες φορές ἀκαταμάχητη στίς ἀντιπαραθέσεις τῶν φιλελευθέρων τόσο πρός τούς σοσιαλιστές ὅσο καί πρός τούς συντηρητικούς· ὑπῆρξε ὅπλο ἀποτελεσματικό, στήν Βρεταννία κυρίως, ἀλλά καί σέ χῶρες τῆς εὐρωπαϊκῆς περιφέρειας, στήν Ρωσία καί στήν Ἱσπανία, ἐναντίον τῶν πρώτων σοσιαλιστῶν πού εὐαγγελίζονταν τήν κοινωνική ἐπανάσταση καί ἐκείνων πού προσπαθοῦσαν ν' ἀποτρέψουν κάθε μεταρρύθμιση. Ὄχι λιγότερο ἀποτελεσματική ὑπῆρξε ἡ ἀρνητική στάση τῶν

ὠφελιμιστῶν ἀπέναντι στήν θεωρία περί φυσικοῦ νόμου καί φυσικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Κατά τόν Μπένθαμ καί τούς ἄλλους θεωρητικούς τοῦ ὠφελιμισμοῦ, ὁ φυσικός νόμος καί τά φυσικά δικαιώματα ἀποτελοῦν ἐπινόηση ἐκείνων πού ἀναζητοῦν σ' ἕνα ὑποτιθέμενο προκρατικό παρελθόν τά στοιχεῖα γιά τήν εὐημερία καί τήν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου. Στό σημεῖο αὐτό οἱ ὠφελιμιστές παρέκαμπταν τίς κρατοῦσες ἀπόψεις ὡς πρός τό κράτος καί τήν σχέση τοῦ πολίτη ἤ ὑπηκόου μ' αὐτό καί ἀντλοῦσαν τ' ἀπαραίτητα ἐπιχειρήματα ἀπό τίς θεωρίες περί κράτους καί θεμελιώσεως τῆς κρατικῆς κυριαρχίας τοῦ Χόμπς (Thomas Hobbes, 1588-1679). Αὐτά πού ἔχουν σημασία γιά τήν εὐημερία καί τήν εὐτυχία εἶναι, ὄχι τά ὑποτιθέμενα φυσικά δικαιώματα, ἀλλά τά δικαιώματα πού πηγάζουν ἀπό τό κυρίαρχο κράτος, πού συνδέονται μέ τήν ἰδιότητα τῶν ἀνθρώπων ὡς μελῶν τῆς πολιτείας, τῆς «κοινοπολιτείας» τοῦ Χόμπς. Ἡ ἀνθρώπινη εὐημερία ἤ εὐτυχία νοεῖται μόνο στό πλαίσιο τῶν δικαιωμάτων αὐτῶν· καί δέν ἀποτελεῖ ἀφηρημένη ἔννοια ἀλλά κατάσταση πού μπορεῖ νά μετρηθεῖ καί ν' ἀξιολογηθεῖ, ποσότητα πού μπορεῖ ν' αὐξηθεῖ μέ τήν μεταρρύθμιση τῶν νόμων πού διέπουν τίς σχέσεις τοῦ πολίτη μέ τό κράτος. Ἦσαν αὐτές ἀπόψεις πού ἀντιστρατεύονταν τήν συνθηματολογία αὐτῶν πού ἐπαγγέλλονταν τήν κοινωνική ἐπανάσταση, καθώς καί τούς νεφελώδεις στοχασμούς τῶν ρωμαντικῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καί μεταγενεστέρων ἐποχῶν· ἦσαν ἀπόψεις πού συνέβαλαν σημαντικά στήν διαμόρφωση τοῦ ἰδεολογικοῦ ἐξοπλισμοῦ του φιλελεύθερου κινήματος στήν Βρεταννία τοῦ 19ου αἰώνα, καθώς καί σ' αυτόν τῶν Φαβιανῶν τοῦ τέλους τοῦ αἰώνα.

Στό πρώϊμο φιλελεύθερο κίνημα συγκαταλέγονται καί οἱ θεωρητικοί τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ὁ Μάλθος (Thomas Malthus, 1766-1834) καί ὁ Ρικάρδος (David Ricardo, 1772-1823), συνεχιστές στόν τομέα αὐτόν τοῦ ἔργου τῶν Γάλλων φυσιοκρατῶν καί τοῦ 'Αδάμ Σμίθ. Κατά τόν Μάλθο, τόν Ρικάρδο καί τούς ἄλλους θεωρητικούς τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας, ὅπως καί κατά τόν Σμίθ, βασικό στοιχεῖο ἑνός οἰκονομικοῦ συστήματος εἶναι τό ἄτομο, ὁ «οἰκονομικός ἄνθρωπος» πού ἐπιδιώκει τό ἀτομικό του συμφέρον καί τό μέγιστο κέρδος. Κάθε παρέμβαση τοῦ κράτους μέ σκοπό τήν ἄνωθεν κατεύθυνση τῆς παραγωγῆς καί τόν ἔλεγχο τῶν ἀτομικῶν ἐπιδιώξεων καταστρατηγεῖ τήν λειτουργία τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας καί τήν ἐπιβαρύνει μέ μιά δυσκίνητη καί δαπανηρή γραφειοκρατία, ἡ ὁποία σταδιακά ἀποκτᾶ τήν δική της νομοτέλεια καί συμφέροντα πού ἀντιστρατεύονται τήν αὔξηση τῆς παραγωγῆς καί τήν γενική εὐημερία. Ἡ αὐτορρυθμιζόμενη ἀγορά καί οἱ ἀτομικές ἐπιδιώξεις τοῦ κέρδους συντελοῦν, κατά τόν Σμίθ καί τούς ἐπιγόνους του, ὄχι μόνο στήν ἱκανοποιητική παραγωγή καί διανομή πλούτου, ἀλλά καί στήν σύμπτωση ἀτομικῶν καί κοινωνικῶν ἐπιδιώξεων. Ὡς πρός τίς κοινωνικές διαστάσεις τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς, οἱ ἐπίγονοι

τοῦ Σμίθ ἦσαν μᾶλλον ἀπαισιόδοξοι. Κατά τόν Μάλθο, ὁ πληθυσμός αὐξάνεται συνεχῶς, ὥς τό σημεῖο πού ἐπιτρέπουν τά διαθέσιμα τρόφιμα· αὔξηση πού ἐξασφαλίζει μόνιμη καί ἀδιατάρακτη πενία, ἄν δέν ἐλεγχθεῖ μέ τήν μείωση τῶν γεννήσεων. Κατά τόν Ρικάρδο, ἐξάλλου, ἡ δέουσα ἀμοιβή τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ ἀπαραίτητη ἀμοιβή γιά τήν συντήρηση καί ἀναπαραγωγή τῶν ἐργατῶν, χωρίς τήν αὔξηση ἤ τήν μείωση τοῦ ἀριθμοῦ των.

Ἐπρόκειτο γιά θέσεις κάθε ἄλλο παρά καινοφανεῖς ἤ ἀνορθόδοξες τήν ἐποχή αὐτή: Οἱ καταβολές τους ἀνάγονταν στόν προηγούμενο αἰώνα καί οἱ ἴδιες ἀπηχοῦσαν τίς κρατοῦσες ἀπόψεις. Ὁ κόσμος τῆς ἐποχῆς ἦταν ἀκόμη ἕνας κόσμος μέ ἀξεπέραστους φυσικούς περιορισμούς, ὑποκείμενος στόν νόμο τῆς φθίνουσας ἀποδόσεως. Ἡ προϊούσα Βιομηχανική Ἐπανάσταση στήν Ἀγγλία δέν εἶχε ἀκόμη ἐπηρεάσει καί στρέψει τήν σκέψη πρός κατευθύνσεις παράλληλες μέ τίς τάσεις τῆς ἐκβιομηχανισμένης οἰκονομίας, τό βασικό γνώρισμα τῆς ὁποίας, ἡ ἀπεριόριστη παραγωγή πλούτου, ἦταν ἐμφανές στούς φορεῖς τῆς ἐπαναστάσεως αὐτῆς, στούς ἐπιχειρηματίες.

Παρά τήν ἀπόσταση ὅμως αὐτή ἀνάμεσα στόν διαμορφούμενο νέο κόσμο καί στήν κοσμοθεωρία τῶν σύγχρονων οἰκονομολόγων, οἱ ἀπόψεις τῶν τελευταίων ὡς πρός τήν ἀνάγκη σκληρῆς ἐργασίας καί λιτότητας συνέπιπταν μέ αὐτές τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς Βιομηχανικῆς Ἐπαναστάσεως στήν Ἀγγλία, τῶν ἀστῶν. Τό σύνθημα τῆς βιομηχανικῆς ἀστικῆς τάξεως «αὐτοβοήθεια» ἐξέφραζε καί τίς ἀπόψεις τῶν φιλελεύθερων οἰκονομολόγων ὡς πρός τήν σχέση τοῦ ἀτόμου μέ τήν πολιτεία καί τήν κοινωνία γενικά. Ὑποστηρικτές, ὅπως καί οἱ ἄλλοι φιλελεύθεροι, τῶν ἴσων πολιτικῶν δικαιωμάτων, οἱ οἰκονομολόγοι δέχονταν τήν οἰκονομική ἀνισότητα, ὡς συνέπεια ἄνισων ἱκανοτήτων καί προσπαθειῶν· ἤ τήν οἰκονομική ἰσότητα καί δικαιοσύνη, ὅπως οἱ ἴδιοι ὑποστήριζαν, ἀλλά μέ τήν ἔννοια, ὅτι ὁ καθένας δικαιοῦται ν' ἀπολαμβάνει τούς καρπούς τῶν κόπων του. Ὁ ἐξαναγκασμός τῶν ἀνθρώπων νά μοιραστοῦν τούς καρπούς τῶν κόπων τους μέ ἄλλους —ὁ μόνος ἀποτελεσματικός τρόπος διανομῆς τῶν ἀγαθῶν— ὄχι μόνο εἶναι ἄδικος ἀλλά καί καταστρεπτικός γιά τήν οἰκονομία καί τήν πολιτική ὀργάνωση τῆς κοινωνίας· ἐπειδή ἡ ἀναγκαστική οἰκονομική ἰσότητα καταστρατηγεῖ τά ἴσα πολιτικά δικαιώματα καί ὑπονομεύει τήν ἐλευθερία - τήν ἐλευθερία τοῦ καθενός νά ἐπιτύχει καί νά εὐημερήσει ἤ ν' ἀποτύχει καί νά δυστυχήσει ἀνάλογα μέ τίς ἱκανότητές του, χωρίς τήν παρέμβαση τοῦ κράτους, μέ σκοπό τήν ἐνίσχυση τῶν ἀνικάνων. Τά ἰδιωτικά συμφέροντα ταυτίζονται μέ τά ἐθνικά, καί τό κράτος δέν ἔχει λόγο νά παρεμβαίνει γιά τόν ἔλεγχο τῶν πρώτων.

Τίς φιλοσοφικές ἀναζητήσεις τῶν φιλελευθέρων τοῦ 19ου αἰώνα ἀποκρυστάλλωσε καί προώθησε περισσότερο ἀπ' ὅλους ἴσως ὁ Μίλλ (John

Stuart Mill), ἕνας ἀπό τούς σημαντικότερους στοχαστές τῶν νεωτέρων χρόνων. Οἱ φιλελεύθερες καί θετικιστικές του καταβολές θά πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν στόν Μπένθαμ· μολονότι στά πρῶτα του ἔργα δέν ἀπέκλειε, στόν τομέα τῆς λειτουργίας τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς, τό στοιχεῖο τῆς κοινωνικῆς συνεργασίας καί ἀλληλεγγύης. Ἀκραιφνής φιλελεύθερος καί ὑποστηρικτής τῆς καπιταλιστικῆς ὀργανώσεως τῆς κοινωνίας, ὁ Μίλλ, ἐπηρεασμένος ἀπό τούς Γάλλους θεωρητικούς τοῦ πρώϊμου σοσιαλισμοῦ, δέν ἀπέκλειε κατ' ἀρχήν τόν κρατικό παρεμβατισμό καί ἐνέκρινε τίς προσπάθειες πού ἀποσκοποῦσαν στόν μετριασμό τοῦ ἄκρατου ἀτομισμοῦ πρός ὄφελος τῆς κοινωνίας. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἡ προσήλωσή του στήν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου τόν καθιστοῦσε ἀπαισιόδοξο καί καχύποπτο ἀπέναντι στήν δημοκρατία. Κατά βάθος ὅμως, ὁ Μίλλ ἦταν αἰσιόδοξος ὅσον ἀφορᾶ τό μέλλον τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς κοινωνίας του. Οἱ ἄνθρωποι ὅλοι, κατά τόν Μίλλ, εἶναι λογικά ὄντα καί μποροῦν νά βελτιωθοῦν μέ τήν παιδεία. Μισοῦσε τήν λογοκρισία, τήν μισαλλοδοξία, τήν ἐπιβεβλημένη ὁμοιομορφία, τήν ἀναγκαστική προσαρμογή καί κάθε τί πού περιορίζει τήν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου. Τό περίφημο δοκίμιό του *Περί ἐλευθερίας* (1859) ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα τήν πιό εὔγλωττη ἀνάλυση καί ἐπιχειρηματολογία ὑπέρ τῆς μέγιστης ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου. Τό ἄτομο, κατά τόν Μίλλ, εἶναι ἀπόλυτα ἐλεύθερο νά πράττει ὅ,τι ἀφορᾶ ἀποκλειστικά τό ἴδιο, ἀλλά δεσμεύεται προκειμένου γιά πράξεις του πού ἀφοροῦν καί τ' ἄλλα μέλη τῆς κοινωνίας. Σέ μιά πολιτισμένη κοινωνία, οἱ μόνοι περιορισμοί ἀπό τό κράτος στήν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου πού ἐπιτρέπονται εἶναι ἐκεῖνοι πού ἀποτρέπουν πράξεις βλαπτικές τοῦ δημοσίου συμφέροντος. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου εἶναι λοιπόν, ὄχι κατευθυνόμενη ἀπό τό κράτος, ἀλλά προσανατολιμένη πρός τίς δεσμεύσεις ἐκεῖνες πού ἐπιβάλλει ἡ ἰδιότητα τοῦ ἀνθρώπου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος, καθώς καί πρός τήν τελείωσή του, τήν ἀνάπτυξη ὅλων τῶν ἱκανοτήτων του.

Προκειμένου ὅμως γιά τήν ἐλευθερία τῆς σκέψεως καί τοῦ λόγου, ὁ κορυφαῖος στοχαστής τοῦ φιλελευθερισμοῦ δέν ἄφηνε παρά περιορισμένα καί καθορισμένα περιθώρια γιά δεσμεύσεις ἀπέναντι στήν κοινωνία. Ἡ ἐλευθερία στήν σκέψη καί στόν λόγο εἶναι ἀπαραίτητη, ἀφενός ἐπειδή ἡ ἔλλειψή της μπορεῖ νά καταπνίξει ἰδέες πολύτιμες γιά τήν κοινωνία καί ἀφετέρου ἐπειδή ἡ διαφωνία εἶναι ἀπαραίτητη ὥστε νά μήν ὁδηγηθεῖ ἡ κοινωνία σέ διανοητική στασιμότητα καί μαρασμό. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι δέν εἶναι ἀναγκασμένοι νά ὑποστηρίξουν τίς ἰδέες καί τίς θέσεις τους, τότε λησμονοῦν γιά ποιόν λόγο τίς παραδέχονται. Ὁ λόγος μπορεῖ νά περιοριστεῖ μόνο σέ περιπτώσεις πού ἀποτελεῖ σαφή κίνδυνο γιά τήν δημόσια τάξη καί ἀσφάλεια, συγκεκριμένα ὅταν σαφῶς ἐξωθεῖ σέ πράξεις ἐγκληματικές («positive instigation to some mischievous act»)· πού

ἀφήνει ὅμως περιθώρια διαφωνίας ὡς πρός τόν λόγο πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ἐξωθεῖ σέ πράξη ἐγκληματική, δεδομένου ὅτι ἡ σημασία καί ἡ ἐπίδραση του λόγου ἐξαρτῶνται ἀπό τίς συγκεκριμένες περιστάσεις, ἀλλά καί ἀπό τήν ἑρμηνεία πού ἐπιλέγουν οἱ ἐνδιαφερόμενοι. Κατά τόν Μιλλ, τέτοια περιθώρια δέν πρέπει νά ὑπάρχουν, ἐπειδή ἡ ἐλευθερία εἶναι ὑπέρτατο ἀγαθό: εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη γιά τήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου. Γιά τόν ἴδιο λόγο, ἡ ἐξουσία τῆς πλειοψηφίας εὔκολα μπορεῖ ν᾽ ἀποβεῖ τυραννική· καί τό γεγονός ὅτι ὁλοένα καί λιγότεροι τολμοῦν νά διαφωνήσουν μέ τήν πλειοψηφία, αὐτό δείχνει τήν συνεχή καί ἀνελέητη ὑπονόμευση τῆς ἐλευθερίας στό ὄνομα τῆς πλειοψηφίας καί τῆς δημοκρατίας. Τό τίμημα τῆς προσαρμογῆς στίς ἐπιθυμίες καί τά κελεύσματα τῆς πλειοψηφίας μπορεῖ νά εἶναι ἡ ὁμοιόμορφη μετριότητα. Ἄφησε, βέβαια, ὁ Μίλλ ἄλυτο τό αἰώνιο πρόβλημα τοῦ συμβιβασμοῦ τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἐξουσίας ἀφενός καί τοῦ ἀτόμου καί τῆς κοινωνίας ἀφετέρου· στόχος του, ἄλλωστε, δέν ἦταν νά λύσει αὐτό τό πρόβλημα, ἀλλά νά τοποθετήσει τό ἄτομο σέ ἀσφαλή θέση ἀπέναντι στήν κοινωνία, ἡ ἐπιδιωκόμενη ἀναδιοργάνωση τῆς ὁποίας τήν ἐποχή αὐτή ἐγκυμονοῦσε σοβαρούς κινδύνους γιά τήν ἐλευθερία του, καί μάλιστα στό ὄνομα ἰδεολογιῶν πού ὑπόσχονταν νά τήν κατοχυρώσουν καί νά τήν ἐνισχύσουν.

Στό δίλημμα, περισσότερη ἀτομική ἐλευθερία ἤ περισσότερη κοινωνική συνεργασία καί δικαιοσύνη, ὁ Μίλλ προτιμοῦσε τήν ἀπάντηση πού θά πρότεινε ὁ κάθε ἀκραιφνής φιλελεύθερος καί ὑποστηρικτής τῆς εὐεργετικῆς ἐπιδράσεως τῆς ἐλευθερίας στίς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων: ὅτι ἡ ἐλευθερία εὐνοεῖ τήν τελείωση τοῦ ἀνθρώπου καί, κατά συνέπεια, συμβάλλει στήν ἀνάπτυξη ἁρμονικῶν σχέσεων μεταξύ τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας· ὅτι ὁ καταναγκασμός καί ἡ στέρηση τῆς ἐλευθερίας δημιουργοῦν μιά ἐπιφανειακή καί ἐπισφαλή κοινωνική συνεργασία, λειτουργοῦν ἀνασταλτικά στήν τελείωση τῶν ἀνθρώπων καί ἀλλοιώνουν τήν πραγματική ὑπόσταση τῆς ἐλευθερίας καί τήν καθιστοῦν ἀφηρημένη ἔννοια. Μέ τόν Μίλλ, ὁ φιλελευθερισμός, ἀπό σειρά θέσεων σχετικῶν μέ τήν ἰδιωτική πρωτοβουλία καί τήν λειτουργία τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς ἐξελίχθηκε σέ εὐρύτατο φάσμα ἐννοιῶν πού ἀναφέρονται ὅλες στήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀτόμου καί τήν κατοχύρωσή της μέ τήν δημιουργία κατάλληλων συνθηκῶν καί πρόσφορου κλίματος. Ἡ δημοκρατία καί ἡ εὐημερία εὐνοοῦν τήν ἐλευθερία, ἐνόσω ἡ πρώτη δέν καθιστᾶ τυραννική τήν πλειοψηφία καί ἡ δεύτερη δέν γίνεται μέσο στά χέρια τῆς ἐξουσίας γιά τήν ἄμβλυνση τῆς βουλήσεως τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας γιά ἐλευθερία καί τόν ἐκμαυλισμό των· μέ ἄλλα λόγια, ἐνόσω κατοχυρώνονται ἡ διαφωνία καί ἡ ἰδιομορφία, καθώς καί τό δικαίωμα γιά αὐτοκαθορισμό καί ἀναθεώρηση ἐπιλογῶν πού ἀφοροῦν τό ἄτομο. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή καί στόν βαθμό πού συντελεῖ στήν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου, ἡ

ἐξουσία τοῦ κράτους εἶναι εὐπρόσδεκτη.

Στούς ἀντίποδες τοῦ συστήματος ἀξιῶν τοῦ Μίλλ βρισκόταν τό θεωρητικό σύστημα ἑνός ἄλλου σύγχρονου στοχαστῆ, τοῦ Κόντ (Auguste Comte). Ἄν καί δεχόταν τήν ἀτομική περιουσία καί τήν μεταβίβασή της, καθώς καί τήν οἰκογένεια, ὁ Γάλλος θεμελιωτής τοῦ Θετικισμοῦ (ὅπως ὀνομάσθηκε τό θεωρητικό σύστημα πού προῆλθε ἀπό τίς φιλοσοφικές ἀναζητήσεις τοῦ ἴδιου καί τῶν ἐπιγόνων του) ἦταν ἐχθρικός πρός τόν ἀτομισμό τῶν φιλελευθέρων ὅσο καί οἱ σοσιαλιστές. Τό σύστημα πού πρότεινε γιά τήν ἀναδιοργάνωση τῆς Εὐρώπης, βασικά ἀντικοινοβουλευτικό, ἦταν κατά τόν Μίλλ, τό πιό δεσποτικό πού εἶχε ποτέ ἐπινοηθεῖ. Ἀπό τό «θεολογικό» στάδιο καί τό «μεταφυσικό», ἡ ἀνθρωπότητα, σύμφωνα μέ τόν Κόντ, εἶχε περάσει στό τρίτο στάδιο ἐξελίξεως, τό «θετικό», στό ὁποῖο κυριαρχεῖ ἡ ἐπιστήμη. Γιά τόν λόγο αὐτό, ἦταν ἀναγκαῖο νά ὀργανωθεῖ ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία σύμφωνα μέ τίς ἐπιταγές τῆς ἐπιστήμης, καί μάλιστα αὐτές τῆς βασίλισσας τῶν ἐπιστημῶν, τῆς Κοινωνιολογίας. Δογματικός ὅσο καί ὁ ἱστορικός ὑλισμός τοῦ Μάρξ, ὁ θετικισμός ἀναμενόταν νά δημιουργήσει μιά νέα κοινωνία· καί, ὅπως καί ὁ μαρξισμός ἀργότερα, προσέλαβε ἰδιότητες θρησκείας μεταξύ τῶν ὀπαδῶν του. Ἡ ἔντονη κριτική κατά τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος ἦταν χαρακτηριστικά πού τοποθετοῦσαν τούς προφῆτες τοῦ θετικισμοῦ, τῆς «Θρησκείας τῆς Ἀνθρωπότητας», στό στρατόπεδο τῶν ἐχθρῶν τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Οἱ ἐπίγονοι τοῦ Κόντ, ἀνάμεσα στούς ὁποίους καί ὁ Ρενάν (Ernest Renan), συνέχισαν τίς φιλοσοφικές ἀναζητήσεις γιά μιά θρησκεία τῆς ἐπιστήμης, γιά νά πειστοῦν τελικά ὅτι μόνη ἡ ἐπιστήμη δέν παρέχει ἀξίες καί ἰδανικά στήν κοινωνία καί ὅτι αὐτά θά πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν ἔξω ἀπό τήν ἐπιστήμη. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τό ἐθνικιστικό κίνημα τοῦ Μωρά (Charles Mauras) Action Française θετικιστικές καταβολές εἶχε.

Ἀνάλογο ἦταν καί τό φιλοσοφικό σύτημα στήν Βρεταννία πού συνδέθηκε μέ τό ὄνομα τοῦ Σπένσερ (Herbert Spencer) καί πού θεμελιώθηκε στίς βασικές θέσεις τοῦ Δαρβίνου γιά τήν ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν, τήν φυσική ἐπιλογή καί τήν ἐπιβίωση τῶν ἰσχυρῶν. Πρόκειται γιά τόν Κοινωνικό Δαρβινισμό, τό φιλοσοφικό-ἰδεολογικό κίνημα πού χρησιμοποίησε τίς πιό πάνω θέσεις τοῦ Δαρβίνου γιά νά ἑρμηνεύσει τήν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας. Ὁ Σπένσερ, ὁ Κόντ τῆς Βρεταννίας ἤ, κατ' ἄλλους, ὁ Μάρξ τῆς ἀστικῆς τάξεως, συνδύασε τόν θετικισμό μέ τίς βασικές δαρβινικές θέσεις, γιά νά δώσει καί αὐτός ἕνα εἶδος θρησκείας. Στενά συνυφασμένες ὅμως στό σύστημά του εἶναι καί οἱ βασικές θέσεις τοῦ βρεταννικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἡ ἐλεύθερη ἀγορά καί ὁ ἀνταγωνισμός, βασικά στοιχεῖα προόδου, κατά τόν Σπένσερ· ἐνῶ οἱ φτωχοί εἶναι τά ἀνίκανα μέλη τῆς κοινωνίας πού ἀξίζει νά ἐγκαταλειφθοῦν στήν τύχη τους γιά νά ἐκλείψουν. Ἡ περίθαλψη τῶν

φτωχῶν παρατείνει καί ἐπιτείνει τό πρόβλημα τῆς φτώχειας. Οἱ βαθειές μεταρρυθμιστικές τομές ἀποτελοῦν ἐπεμβάσεις ἀνεπίτρεπτες, πού ἀλλοιώνουν τήν ὁμαλή λειτουργία τῆς κοινωνίας καί ὑπονομεύουν σοβαρά τά ἀτομικά δικαιώματα. Ἡ κοινωνία τοῦ Σπένσερ, ὅπως αὐτή τοῦ Μπέρκ, εἶναι ἕνας ὀργανισμός πού δέν ἐπιδέχεται σοβαρές ἐπεμβάσεις στήν λειτουργία του· εἶναι ὅμως ὅπως καί ἡ κοινωνία τοῦ Μπένθαμ καί τοῦ Μίλλ, ἕνα σύνολο ἀτόμων μέ δικαιώματα πού δέν ἐπιδέχονται σοβαρούς περιορισμούς. Ὅπως καί ὁ Μάρξ, ὁ Σπένσερ πίστευε πώς οἱ ἰδέες εἶναι, σέ μεγάλο βαθμό, προϊόντα τῶν ἑκάστοτε συνθηκῶν.

3. Μαρξισμός

«Κοινωνικό», «ἐπιστημονικό» καί «ντετερμινιστικό» εἶναι καί τό θεωρητικό σύστημα πού προῆλθε ἀπό τό ἔργο τοῦ Μάρξ (Karl Marx). Οἱ περισσότερες ἀπό τίς θέσεις πού ταυτίζονται μέ τό ὄνομα τοῦ Μάρξ δέν ἦσαν ἄγνωστες πρίν ἀπό τόν Μάρξ. Ὁ Σαίν-Σιμόν εἶχε ἤδη ἀναφερθεῖ ἀναλυτικά στήν κοινωνική ἐπανάσταση πού θά ὁδηγοῦσε ἀναπόφευκτα σέ μιά κοινωνία ὀρθολογιστικά ὀργανωμένη, ὡς προϊόν μάλιστα τῶν ἀγώνων τῆς ἀστικῆς τάξεως καί τῶν ἐπιστημόνων ἐναντίον τῆς φεουδαλικῆς-στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας. Ὁ ἴδιος καί ἄλλοι στοχαστές τοῦ πρώϊμου σοσιαλισμοῦ θεωροῦσαν τίς οἰκονομικές ἀλλαγές πιό σημαντικές ἀπό τίς πολιτικές καί τό κράτος ὄργανο τῶν ἰσχυρῶν ἐναντίον τῶν φτωχῶν. Ὅπως καί ὁ Μάρξ, ἦσαν πεπεισμένοι ὅτι ἡ γενιά τους, σέ ἀντίθεση μέ τίς γενιές προηγούμενων ἐποχῶν, ἀντιλαμβανόταν πλήρως τήν πορεία τῆς ἱστορίας καί ἀπευθυνόταν σέ μία κοινωνία ἕτοιμη ν' ἀκολουθήσει τίς ὑποδείξεις τους. Οἱ ἐργάτες θά ἔπρεπε νά συνειδητοποιήσουν ὅτι μόνοι τους θά ἔπρεπε νά φροντίσουν γιά τήν ἀπαλλαγή τους ἀπό τό καθεστώς πού λειτουργοῦσε εἰς βάρος τους καί ὅτι στήν προσπάθεια τους αὐτή θά εἶχαν ἀντιμέτωπες τίς τάξεις πού κατεῖχαν τά μέσα παραγωγῆς. Οἱ θέσεις αὐτές ἦσαν διάχυτες ὥς τήν ἐμφάνιση του Μάρξ, ὄχι μόνο μεταξύ τῶν σοσιαλιστῶν τῆς Γαλλίας ἀλλά καί αὐτῶν τῆς Βρεταννίας.

Ὡστόσο, ὁ μαρξισμός δέν ἀποτελεῖ τυχαία συλλογή καί παράθεση τῶν σοσιαλιστικῶν θέσεων τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἑρμηνεία τῆς ἱστορίας στόν μαρξισμό εἶναι ἐπηρεασμένη ὄχι ἀπό τό ἔργο τοῦ Σαίν-Σιμόν ἀλλά ἀπ' αὐτό τοῦ Ἕγελου. Ἄλλωστε, ὁ Σαίν-Σιμόν, σέ ἀντίθεση μέ τόν Μάρξ, δέν ὑπῆρξε θιασώτης τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Ἐπίσης, ἀπ' ὅλα τά σοσιαλιστικά θεωρητικά συστήματα τῆς ἐποχῆς καί προγενέστερων ἐποχῶν, ὁ μαρξισμός ὑπῆρξε ἀναμφίβολα τό πιό ἐχθρικό πρός τό ἀστικό καθεστώς. Ἐξάλλου, τό στοιχεῖο τοῦ ταξικοῦ πολέμου ὡς μέσου καταλήψεως τῆς ἐξουσίας καί φορέα μετασχηματισμοῦ τῆς κοινωνίας μόνο στόν μαρξισμό κατέχει τήν θέση

δόγματος. Ὁ Μάρξ, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον θεωρητικό τοῦ σοσιαλισμοῦ, συνδύασε τόν σοσιαλισμό μέ τόν ἰακωβινισμό, μεταφέροντας στό σοσιαλιστικό θεωρητικό σχῆμα τήν φρασεολογία τῶν Ἰακωβίνων: «ἀσυμβίβαστα συμφέροντα», «ἀναπόφευκτες συγκρούσεις», «στρατηγική» καί «τακτική», «ταξικοί σύμμαχοι», «ταξικοί ἐχθροί» καί «ταξικοί προδότες». Στόν μαρξισμό ἐπίσης προβάλλει μιά ἰδιαίτερη καί ἰδιόρρυθμη ἠθική, ἡ ὁποία διέπει τίς ἀνθρώπινες σχέσεις στήν ἀταξική κοινωνία, διαφορετική ἀπό τήν ἠθική τῆς ταξικῆς κοινωνίας. Τέλος, ὁ μαρξισμός, κατά τίς διαβεβαιώσεις ἀλλά καί κατά τήν ἐπιχειρηματολογία τῶν κορυφαίων στοχαστῶν του, εἶναι ἀπόλυτα ἐπιστημονικός, σέ ἀντίθεση μέ τόν «οὐτοπικό» σοσιαλισμό τῶν πρώϊμων θεωρητικῶν τοῦ σοσιαλισμοῦ. Οἱ διαφορές αὐτές καί οἱ παρεκκλίσεις κατέστησαν τόν μαρξισμό τήν πιό ἰσχυρή, ἄν καί ὄχι καί τήν πιό βαθυστόχαστη, ἰδεολογία πού προβλήθηκε μετά τήν Γαλλική Ἐπανάσταση.

Κατά τόν Μάρξ, οἱ ἰδέες καί ἡ γενικότερη κοσμοθεωρία τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτῶνται ἀπό τήν θέση πού κατέχει ὁ καθένας στήν παραγωγική διαδικασία, πιό συγκεκριμένα, ἀπό τόν τρόπο πού παράγει ἀγαθά ἤ προσφέρει ὑπηρεσίες γιά νά ἱκανοποιήσει τίς ἀνάγκες του. Ἡ «ντετερμινιστική» αὐτή ἀντίληψη τῆς σχέσεως ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο ὡς κοινωνικό ὄν καί στίς ἰδέες του εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπό τήν θεωρία τοῦ Ἕγελου, ὅτι ἡ κοσμοθεωρία τοῦ ἀνθρώπου προέρχεται ἀπό τίς προσπάθειές του ν' ἀναπτύξει τίς δυνατότητές του, προκειμένου νά δαμάσει τόν κόσμο πού τόν περιβάλλει ἀλλά καί νά γίνει κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του. Κατά τόν Ἕγελο ὅμως, ἡ διαδικασία αὐτή δέν εἶναι ἀτομική ἀλλά συλλογική καί τό προϊόν, δηλαδή ἡ κοσμοθεωρία, συλλογικό καί αὐτό τῶν ἀνθρώπων, ὀργανωμένων σέ κοινότητες. Ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾶ αὐτογνωσία καί γίνεται κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του, καθώς γνωρίζει καλύτερα τόν κόσμο καί ἀποκτᾶ τόν ἔλεγχό του. Ἡ πραγματικότητα ὅμως, κατά τόν Ἕγελο, δέν εἶναι ἡ ὕλη ἀλλά τό πνεῦμα· καί ἡ αὐτογνωσία καί τελείωση τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ τήν ἀνώτατη φάση τῆς ἐξελίξεως τοῦ πνεύματος. Ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπου πρός τήν αὐτογνωσία καί τήν τελείωση ἐξαρτᾶται βέβαια ἀπό τίς προσπάθειές του νά ἱκανοποιήσει τίς ἀνάγκες του, ἀλλά οἱ ἀνάγκες αὐτές συνδέονται κυρίως μέ θεσμούς ὅπως τό κράτος καί ἡ οἰκογένεια καί ἔχουν σχέση περισσότερο μέ τήν θρησκεία, τήν φιλοσοφία καί τήν τέχνη, παρά μέ τήν παραγωγική διαδικασία. Ὁ ἄνθρωπος (ὄχι ὁ κάθε ἄνθρωπος μόνος του ἀλλά ὅλοι μαζί) εἶναι ὁ δημιουργός τοῦ κόσμου, καί ἀποκτᾶ πλήρη γνώση τοῦ ἑαυτοῦ του καί τοῦ κόσμου πού δημιουργεῖ, ὅταν κατανοήσει ὅτι ὁ κόσμος του εἶναι δικό του προϊόν.

Ὁ μαρξισμός ἀπορρίπτει τήν ἑγελειανή θέση ὅτι τό πνεῦμα καί ὄχι ἡ ὕλη εἶναι ἡ πραγματικότητα· ἀναφέρεται ὅμως ὁ Μάρξ στήν κοινωνία ὅπως

ὁ Ἕγελος στόν κόσμο γενικά. Κατά τόν Μάρξ, ὁ ἄνθρωπος, στήν προσπάθειά του νά ἱκανοποιήσει τίς ἀνάγκες του, δημιουργεῖ ἕνα κοινωνικό περιβάλλον —ὅπως ὁ ἄνθρωπος τοῦ Ἕγελου δημιουργεῖ τόν κόσμο— πού οὔτε πρόθεσή του ἦταν οὔτε κατανοεῖ ὅτι τό δημιουργεῖ. Γιά νά ἱκανοποιήσει τίς ἀνάγκες του, ὁ ἄνθρωπος ἐργάζεται ὄχι μόνος του ἀλλά μαζί μέ ἄλλους ἀνθρώπους· καί ἀπό τήν συνεργασία αὐτή δημιουργεῖται ἕνα σύστημα κοινωνικῶν σχέσεων καί ἐκπορεύονται οἱ ἰδέες μέ τίς ὁποῖες συνεννοεῖται μέ τούς συνεργάτες του. Ἔτσι, οἱ ἰδέες πού χρησιμοποιεῖ γιά νά ἐξηγήσει τό κοινωνικό περιβάλλον καθορίζονται ἀπό τήν θέση του στήν παραγωγική διαδικασία καί τήν ἐργασία γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν του. Ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾶ σαφή καί συγκροτημένη εἰκόνα τοῦ κόσμου καθώς προσπαθεῖ νά μάθει νά χρησιμοποιεῖ τόν κόσμο αὐτόν γιά νά ἱκανοποιήσει τίς ἀνάγκες του, καί ταυτόχρονα δημιουργεῖ τό κοινωνικό περιβάλλον του. Ἐπηρεάζεται κατ᾽ αὐτόν τόν τρόπο ἀπό τίς ἴδιες τίς δραστηριότητές του ἀλλά καί ἀπό τόν κοινωνικό τους ἀντίκτυπο· διαμορφώνει δηλαδή τόν ἑαυτό του καθώς δαμάζει καί μεταμορφώνει τόν κόσμο. Ὁ Μάρξ δεχόταν ὅτι οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου ἀλλάζουν σύμφωνα μέ τίς δραστηριότητες τοῦ ἀνθρώπου, πού ἀποβλέπουν στην ἱκανοποίησή τους. Οἱ ἀνάγκες ὑφίστανται ἀλλαγές καί αὐξάνονται. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι δημιούργημα καί δημιουργός τῆς κοινωνίας.

Ἡ κοινωνία, κατά τόν Μάρξ, δέν εἶναι μιά ἔννοια ἀφηρημένη, ἀλλά ἕνα σύστημα σχέσεων μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, σχέσεων πού ἐξαρτῶνται ἀπό τίς ἀνθρώπινες δραστηριότητες καί εἶναι ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀπρόβλεπτες. Οἱ δραστηριότητες ἀπαιτοῦν βέβαια συγκεκριμένες ἀποφάσεις. Οἱ ἄνθρωποι ὅμως γεννῶνται σ᾽ ἕνα κοινωνικό περιβάλλον πού δέν εἶναι προϊόν τῶν δραστηριοτήτων τους· καί ἀπ᾽ αὐτήν τήν ἄποψη, εἶναι δημιουργήματα τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καί ὄχι δημιουργοί του. Καθώς ἀναπτύσσονται ὅμως καί μαθαίνουν νά συμμετέχουν στήν κοινωνική ζωή, προσαρμόζονται στίς ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνίας, χωρίς ὡστόσο νά χρειάζεται νά καταλαβαίνουν πῶς λειτουργεῖ ἡ κοινωνία, ἡ ὁποία εἶναι δεδομένη· ἐπειδή, ἄν καί ἀποτελεῖται ἀπό ἀνθρώπους καί ἡ δομή της εἶναι τό σύστημα τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων, ἡ κοινωνία δέν εἶναι προϊόν κάποιας ἀνθρώπινης ἀποφάσεως οὔτε ἀλλάζει σύμφωνα μέ μιά τέτοια ἀπόφαση. Ἄν ἡ δομή τῆς κοινωνίας δέν εἶναι παρά τό σύστημα συμπεριφορᾶς καί σχέσεων τῶν ἀνθρώπων, τότε τό σύστημα αὐτό ὑπόκειται στίς μεταβολές πού ἐπιφέρει ἡ ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας· καί ὅπως δέν ἐξαρτᾶται τό σύστημα ἀπό τήν θέληση τῶν ἀνθρώπων, ἄν καί εἶναι προϊόν τῶν δραστηριοτήτων τους, ἔτσι καί ἡ πορεία τῆς ἐξελίξεως δέν ἐλέγχεται ἀπό τούς ἀνθρώπους, ἄν καί συνδέεται ἄμεσα μέ τίς ἀλλαγές στό σύστημα συμπεριφορᾶς καί σχέσεών τους. Ἀπό τόν συνδυασμό αὐτό τῶν σκέψεων ἐξάγονται δύο βασικές θέσεις τοῦ Μάρξ:

α) ὅτι ἡ δομή τῆς κοινωνίας καί ὁ μετασχηματισμός της καθορίζονται ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι παράγουν ἀγαθά καί προσφέρουν ὑπηρεσίες γιά νά ἱκανοποιήσουν τίς ἀνάγκες τους καί β) ὅτι οὔτε ἡ κοινωνική δομή οὔτε ὁ μετασχηματισμός της ἐξαρτῶνται ἀπό τήν θέληση τῶν ἀνθρώπων. Τελικά, ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾶ συνείδηση τῆς λειτουργίας καί τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς κοινωνίας, καθώς καί τοῦ ἑαυτοῦ του, ὁπότε καί συνειδητά πλέον προσπαθεῖ νά φτάσει ἐκεῖνο πού βρίσκεται μέσα στό πλαίσιο τῶν δυνατοτήτων του· ὁπότε καί μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι εἶναι ἐλεύθερος.

῾Ο τρόπος παραγωγῆς ἀγαθῶν καί προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν καθορίζει λοιπόν τίς κοινωνικές σχέσεις μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Οἱ σχέσεις αὐτές, κατά τόν Μάρξ, ταυτίζονται μέ τίς «σχέσεις ἰδιοκτησίας», πού ἀναφέρονται στό καθεστώς πού διέπει την ἰδιοκτησία, ἀλλά καί στήν κατανομή τῶν περιουσιακῶν στοιχείων καί τοῦ πλούτου γενικά. Οἱ τάξεις διακρίνονται μεταξύ τους μέ βάση τήν ἰδιοκτησία: Οἱ καπιταλιστές κατέχουν τά μέσα παραγωγῆς, ἐνῶ οἱ προλετάριοι διαθέτουν τήν ἐργασία τους. ῾Η κυβέρνηση εἶναι προϊόν τῆς ταξικῆς κοινωνίας καί ἀποβλέπει στήν διατήρηση τῆς τάξεως, μιᾶς τάξεως ὅμως πού, κατά τόν Μάρξ, εὐνοεῖ τούς καπιταλιστές εἰς βάρος τῶν προλεταρίων. Τό κράτος λοιπόν, σύμφωνα μέ τήν ἴδια θέση, εἶναι ὄργανο τῆς ἄρχουσας τάξεως καί ἀποσκοπεῖ στήν διατήρηση τῶν σχέσεων σχετικά μέ τήν ἰδιοκτησία, πού ἐπιτρέπουν σέ μία τάξη τῆς κοινωνίας νά ἐκμεταλλεύεται μιάν ἄλλη. ᾿Αλλά οἱ μέθοδοι παραγωγῆς δέν μένουν στατικές, ἀλλάζουν καί παύουν ἔτσι ν᾿ ἀνταποκρίνονται στό σύστημα σχέσεων ἰδιοκτησίας, πού παραμένει σταθερό καί ἀντιστρατεύεται ἔτσι τήν αὔξηση τῆς παραγωγῆς. Δημιουργεῖται, μέ ἄλλα λόγια, μιά ἀντίφαση ἀνάμεσα στίς σχέσεις ἰδιοκτησίας καί στίς μεθόδους παραγωγῆς, κατά τόν Μάρξ, ἀνάμεσα στίς «σχέσεις» καί τίς «δυνάμεις» παραγωγῆς, καί τήν ἀντίφαση αὐτή διατηρεῖ τό κράτος τῆς ἄρχουσας τάξεως. Καθώς ἀλλάζουν ὅμως οἱ μέθοδοι παραγωγῆς δημιουργοῦν μιά νέα τάξη, πού ἀμφισβητεῖ τήν ἐξουσία τῆς προνομιούχου καί ἄρχουσας τάξεως. Τέτοια τάξη εἶναι ἡ ἐργατική καί τέτοια ὑπῆρξε πρίν ἀπ᾿ αὐτήν ἡ ἀστική.

Βασικό καί ἀπό τά πιό ἀμφιλεγόμενα στοιχεῖα τῆς μαρξιστικῆς κοσμοθεωρίας εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. ῾Ο Μάρξ ἀντικατέστησε τήν ἔννοια τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, πού προστατεύεται ἀπό τόν νόμο, μέ αὐτήν τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς ἀνθρωπότητας, δηλαδή τήν ἐλευθερία ὅπως ὁρίστηκε ἀπό τούς κλασικούς τοῦ φιλελευθερισμοῦ (ἀνεξαρτησία ἀπό τήν αὐθαίρετη βούληση κάποιου) μέ τήν ἔννοια τῆς συλλογικῆς ἐλευθερίας. Κατά τούς κλασικούς τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὅπως φάνηκε πιό πάνω, μόνον ἐμπόδια πού παρεμβάλλονται ἀπό τόν ἄνθρωπο θεωροῦνται ὅτι περιορίζουν τήν ἐλευθερία. ῾Ο ἄνθρωπος, σύμφωνα μέ τήν φιλελεύθερη παράδοση,

μπορεῖ νά εἶναι ἐλεύθερος ἀπό περιορισμούς, πιέσεις καί ἐξαναγκασμούς, ἀλλά ὄχι καί ἀπό τούς περιορισμούς πού συνδέονται μέ τήν φύση. Ὑπάρχουν φυσικοί περιορισμοί στίς ἱκανότητες καί δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου, ἀνεξάρτητοι ἀπό τούς περιορισμούς πού παρεμβάλλει ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Σέ ἀντίθεση μέ τήν φιλελεύθερη ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ὁ Μάρξ θεωροῦσε ἐλευθερία τήν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά ἀσκήσει συνειδητό καί λογικό ἔλεγχο ἐπί τοῦ φυσικοῦ του περιβάλλοντος ἀφενός καί ἐπί τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων ἀφετέρου. Κατά τήν ἴδια ἄποψη, ἡ διαφοροποίηση τῶν ἀντικειμενικῶν περιορισμῶν ἀπό αὐτούς πού δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι σαφής· ἐπειδή οἱ ἱκανότητες καί δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι ἄσχετες ἀπό τό κοινωνικό καθεστώς καί τίς κοινωνικές σχέσεις, στό πλαίσιο τῶν ὁποίων ἀναπτύσσονται. Τό ἰδανικό τῆς ἐλευθερίας, κατά τόν Μάρξ ἀλλά καί πολλούς φιλελευθέρους μεταγενέστερων ἐποχῶν, ἀπαιτεῖ ὄχι μόνο ἀνεξαρτησία ἀπό τήν αὐθαίρετη βούληση κάποιου, ἀλλά καί τήν απομάκρυνση τῶν κοινωνικῶν καί οἰκονομικῶν ἐκείνων συνθηκῶν πού ἐμποδίζουν τήν πληρέστερη δυνατή ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου· ἀπαιτεῖ δηλαδή ὄχι μόνο τήν κατάργηση τῶν ἐξωτερικῶν περιορισμῶν καί ἐξαναγκασμῶν ἀλλά καί τήν δημιουργία τῶν κατάλληλων συνθηκῶν γιά τήν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν ἱκανοτήτων ὅλων τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας. Πιό συγκεκριμένα, ὁ Μάρξ διαφοροποίησε τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου ἀπό αὐτά τοῦ πολίτη, ὁρίζοντας τά πρῶτα ὡς δικαιώματα τῶν ἀνθρώπων ὡς ἀτόμων πού ἐπιζητοῦν νά κατοχυρώσουν νομικά τήν ἀνεξαρτησία τους ἀπό ἄλλα ἄτομα, ἐνῶ τά δεύτερα ὡς δικαιώματα πολιτικῆς συμμετοχῆς στά κοινά, πού ἐξασφαλίζουν συμμετοχή στήν διαδικασία λήψεως τῶν ἀποφάσεων. Τά πρῶτα εἶνα καταδικαστέα, ἐπειδή προϋποθέτουν καί καλλιεργοῦν, κατά τόν Μάρξ, ὄχι τήν συνεργασία τῶν ἀνθρώπων ἀλλά τόν διαχωρισμό τους. Ἡ πρακτική ἐφαρμογή τῆς ἐλευθερίας πού συνδέεται μέ τά ἀνθρώπινα δικαιώματα εἶναι τό δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας.

Περιπλοκότερη ὑπῆρξε ἡ στάση τοῦ Μάρξ πρός τήν δεύτερη κατηγορία δικαιωμάτων, τά δικαιώματα τοῦ πολίτη, τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς. Σέ ἀντίθεση μέ τά δικαιώματα καί τήν ἐλευθερία τῆς φιλελεύθερης παραδόσεως, πού ἀναφέρονται στήν ἀτομική σφαίρα, τήν ὁποία καμιά ἐξουσία, οὔτε δημοκρατική, ἔχει τό δικαίωμα νά παραβιάσει, οἱ καταβολές τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη ἀνάγονται στήν συμμετοχική δημοκρατία τῶν κλασικῶν χρόνων καί τό περιεχόμενό τους ταυτίζεται μέ τήν ἔννοια τοῦ πολίτη ὡς ἐνεργοῦ μέλους μιᾶς δημοκρατικῆς καί πανίσχυρης πολιτείας πού διέπει ὅλες τίς πτυχές τοῦ βίου τῶν μελῶν της. Τά δικαιώματα τοῦ πολίτη συνδέονται ἄμεσα μέ τήν ἀπεριόριστη λαϊκή κυριαρχία τῆς ἰακωβινικῆς πολιτείας καί εἶναι ἀσυμβίβαστα μέ τήν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου, ὅπως αὐτή ὁρίσθηκε ἀπό τήν φιλελεύθερη διανόηση καί ἐφαρμόσθηκε ὡς

τήν σύγχρονη ἐποχή καί τήν ἔλευση τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ κράτους. Τά δικαιώματα αὐτά εἶναι ἀποδεκτά ἀπό τούς φιλελευθέρους, μόνο ὅταν ἀναγνωρίζονται ὡς ἀναφαίρετα καί γίνονται σεβαστά τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καί ὅταν ἡ πολιτική ἐλευθερία περιορίζει τό φάσμα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἄσχετα ἀπό τήν προέλευσή της. Κατά τήν φιλελεύθερη ἄποψη, μέ ἄλλα λόγια, ὅταν κατοχυρώνεται ἀσφαλῶς καί πλήρως ἡ ἀτομική σφαίρα, ἡ δημοκρατία ἐξασφαλίζει καί εὐνοεῖ τήν ἐλευθερία· ὅταν δέν κατοχυρώνεται, εἶναι προτιμότερη μιά μή δημοκρατική ἀλλά ἀνίσχυρη κυβέρνηση ἀπό μιά πανίσχυρη δημοκρατική πού παραβιάζει καί ἐκμηδενίζει τήν ἰδιωτική σφαίρα τῶν πολιτῶν.

Ἀλλά καί ἡ πολιτική ἐλευθερία, στήν μαρξιστική κοσμοθεωρία, δέν ἀποτελεῖ αὐτοσκοπό, παρά μόνο μέσο στήν διεξαγωγή ἑνός ἀγώνα γιά τήν ὑπονόμευση καί ἐκμηδένιση τῆς φιλελεύθερης παραδόσεως. Ἡ πολιτική ἐλευθερία, κατά τόν Μάρξ, ὡς ἐπιφαινόμενο τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας, δέν μπορεῖ ποτέ νά θεωρηθεῖ πραγματική ἐλευθερία· εἶναι χρήσιμη ὡς ὅπλο στά χέρια τῆς ἐργατικῆς τάξεως, ἀλλά σέ τελευταία ἀνάλυση εὐνοεῖ τήν παραπέρα ἐνίσχυση τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους. Πρόκειται δηλαδή γιά στάση διφορούμενη ἄν ὄχι ἀσαφή ἀπέναντι στήν πολιτική ἐλευθερία καί τά πολιτικά δικαιώματα. Ἀντίθετα, ἀπόλυτα σαφής ἦταν ἡ στάση τοῦ Μάρξ ἀπέναντι στά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου: ἀρνητική ἀπέναντι στά δικαιώματα αὐτά, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, καί ἀντίθετη ὄχι μόνο πρός τήν φιλελεύθερη παράδοση ἀλλά καί πρός τήν θέση τοῦ σύγχρονου δημοκρατικοῦ φιλελευθερισμοῦ ἀπέναντι στήν ἐλευθερία.

Ἡ στάση αὐτή τοῦ Μάρξ ἀπέναντι στά δικαιώματα τοῦ πολίτη καί αὐτά τοῦ ἀνθρώπου ἐξηγεῖται ἀπό τήν κεντρική θέση πού κατέχει στήν κοσμοθεωρία του μιά ἄλλου εἴδους ἐλευθερία, πού βρίσκεται στό τέρμα τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Βασικό στοιχεῖο στήν περιοχή αὐτή τοῦ μαρξισμοῦ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἀλλοτριώσεως, ἕνας θεολογικός ὅρος, δάνειο καί αὐτός ἀπό τόν Ἕγελο καί ἄλλους Γερμανούς στοχαστές, πού σημαίνει τήν διαδικασία τῆς ἀπώλειας ἀρχικῶν στοιχείων καί τῆς ἀλλοιώσεως τῆς ἀρχικῆς ὑπάρξεως. Στήν μαρξιστική κοσμοθεωρία, ἡ καπιταλιστική ἀγορά, ἄν καί δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου, ἔχει δικούς της νόμους λειτουργίας καί ἐξελίξεως, καί εἶναι ἐχθρική πρός τόν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος γίνεται σκλάβος της. Βασικό χαρακτηριστικό τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου μέ τήν καπιταλιστική ἀγορά εἶναι ἡ κοινωνικοοικονομική του ἀλλοτρίωση, προϊόν τῆς σχέσεως τῆς ἐργασίας μέ τό κεφάλαιο, ἡ ὁποία διέπεται ἀπό τήν ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς. Γιά τήν ἀπελευθέρωσή του καί τήν ἀνάπτυξη ὅλων τῶν ἱκανοτήτων του, ὁ ἄνθρωπος θά πρέπει νά ἐλέγξει, ὄχι μόνο τό φυσικό περιβάλλον, ἀλλά καί τίς κοινωνικές σχέσεις πού ὁ ἴδιος δημιούργησε. Ἡ ἐλευθερία λοιπόν ἔχει δύο ὄψεις: Ἡ πρώτη

ἀναφέρεται στήν σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τήν φύση καί στήν ἰσχύ τοῦ ἀνθρώπου πού συνδέεται μέ τήν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν του δυνάμεων. Ἡ δεύτερη ἀναφέρεται στήν σχέση τοῦ ἀτόμου μέ τήν κοινωνία. Ἐλευθερία, ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, σημαίνει τήν συνειδητή διαμόρφωση τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν καί τήν ἐξάλειψη τῶν ἀπρόσωπων χαρακτηριστικῶν ἀπό τίς κοινωνικές δυνάμεις. Καί ἀπό τίς δύο ἀπόψεις, ἐλευθερία σημαίνει τήν δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νά ἐλέγχει καί νά διαμορφώνει τήν τύχη του. Καί στούς δύο τομεῖς, ἡ ἐλευθερία δέν εἶναι ἀντίθετη πρός τόν αὐθαίρετο καταναγκασμό, ἀλλά πρός τήν ἀνεξέλεγκτη λειτουργία τῶν ἀπρόσωπων φυσικῶν καί κοινωνικῶν δυνάμεων. Ἡ ἐλευθερία ἀκόμη, κατά τόν Μάρξ, ταυτίζεται μέ τήν λογική καί συνακόλουθα εἶναι ἀντίθετη πρός τόν καπιταλισμό, πού δέν λειτουργεῖ ἀπόλυτα λογικά. Ὁ τελικός θρίαμβος τῆς ἐλευθερίας συνεπάγεται τήν ἀντικατάσταση τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀγορᾶς καί τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού προέρχονται ἀπό αὐτόν μέ τήν παραγωγική διαδικασία καί τήν κοινωνία ἐλεύθερα συνεργαζόμενων ἀνθρώπων. Οἱ δύο ὄψεις τῆς ἐλευθερίας, κατά τόν Μάρξ, εἶναι οἱ δύο φάσεις τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως: ἡ πλήρης ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων μέ τίμημα τήν ἀλλοτρίωση, δηλαδή ἡ καπιταλιστική φάση, καί ὁ δαμασμός τῶν δυνάμεων αὐτῶν βάσει λογικοῦ σχεδίου, δηλαδή ἡ σοσιαλιστική φάση. Ἡ πρώτη φάση εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαία καί ἀναπόφευκτη· εἶναι τό τίμημα γιά τό πέρασμα στήν δεύτερη φάση, πού πρέπει νά τό πληρώσουν οἱ τωρινές γενιές τῶν ἀνθρώπων. Προέκταση αὐτῆς τῆς θέσεως ὑπῆρξε ἡ σκληρή μεταχείριση τῶν χωρικῶν καί τῶν ἄλλων τάξεων τῆς Ρωσίας πού ἀντέδρασαν στήν ἀπαλλοτρίωση τῶν περιουσιακῶν τους στοιχείων ἀπό τούς ὀπαδούς τοῦ Μάρξ γιά τήν οἰκοδόμηση τοῦ κρατικοῦ καπιταλισμοῦ, στό ὄνομα τῆς ἱστορικῆς ἀναγκαιότητας. Τό ἀναγκαῖο τίμημα γιά τήν πρόοδο ἀποδείχθηκε ἕνα ἀπό τά συνηθέστερα προσχήματα γιά τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό ὀργανωμένες καί δυναμικές μειοψηφίες.

Μετά τήν κοινωνικοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀναμένεται νά διαμορφωθεῖ, κατά τόν Μάρξ, ἕνας νέος καί ἀνώτερος ἄνθρωπος, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς τάσεως πρός τελείωση πού εἶναι ἐγγενής στήν ἀνθρώπινη φύση. Δέν προέβλεψε βέβαια τό ἐνδεχόμενο καί στό πλαίσιο ἀκόμη τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας νά διέπονται οἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ἀπό ἀστικές ἀξίες, καί οἱ ἀνάγκες καί ἐπιδιώξεις τους νά εἶναι εὐτελεῖς καί ἐγωϊστικές ὅσο οἱ ἀνθρώπινες ἀνάγκες καί ἐπιδιώξεις σέ μιά καπιταλιστική κοινωνία. Οὔτε διανοήθηκε ἄλλωστε ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἴσως νά μήν ἐπιθυμοῦν ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπό τίς ἐγωϊστικές καί ἰδιαίτερες ἐπιθυμίες τους. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, εἶναι λειψή ἡ διαπίστωση ὅτι τό μαρξιστικό ἰδανικό τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς ἀνθρωπότητας εἶναι ἀντίθετο πρός τό φιλελεύθερο ἰδανικό τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας· τά δύο ἰδανικά εἶναι ἀσυμβίβαστα καί

ἀποκλείοντα ἄλληλα. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, σέ ἀντίθεση μέ πολλούς ἐπιγόνους του, δέν πρότεινε τήν ἀναγκαστική ὑποταγή τοῦ ἀτόμου στήν «συλλογική βούληση», δηλαδή στό κομμουνιστικό κόμμα, προκειμένου νά ὑλοποιηθεῖ ἡ ἀληθινή ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου. Κατά τόν Μάρξ, εἶναι ἀρκετή ἡ ἐξάλειψη τῆς ἐξαρτήσεως ἀπό τά προϊόντα τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῆς ἀλλοτριώσεως πού συνδέεται μέ τίς κοινωνικές δυνάμεις, γιά νά περάσει ἡ ἀνθρωπότητα στήν κομμουνιστική φάση. Ἄν ὅμως ἀρκεῖ ἡ ἀπομάκρυνση αὐτῶν τῶν ἐμποδίων, δέν εἶναι προτιμότερη ἡ ἀπομάκρυνσή τους ἀπό τήν σταδιακή ἐξάλειψή τους; Καί δέν συνεπάγεται ἡ ἀπομάκρυνση αὐτή καί τήν κατήχηση, ἀκόμη καί ἀναγκαστική, τῶν ἀνθρώπων, ὥστε νά συνειδητοποιήσουν τά «πραγματικά» τους συμφέροντα ἤ καί τήν φυσική ἐξουδετέρωση ὅσων ἀντιδροῦν ἤ ἀρνοῦνται νά συνειδητοποιήσουν τά συμφέροντά τους; Αὐτό ἀκριβῶς ὑπῆρξε τό σκεπτικό τῶν ἐπιγόνων τοῦ Μάρξ πού ἐπιχείρησαν νά πραγματοποιήσουν τό οὐτοπικό του ὅραμα γιά τήν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, υἱοθετῶντας ἕνα ἀπό τά βασικά στοιχεῖα τῆς κοσμοθεωρίας του: τήν περιφρόνηση πρός τά βασικά γνωρίσματα τοῦ ἀνθρώπου, πού θεωροῦνται ἐπίκτητα, δηλαδή προϊόντα τοῦ καπιταλισμοῦ, καί γιά τόν λόγο αὐτό ἐξοβελιστέα, ἐν ἀνάγκη καί μέ τήν βία. Ἡ διαφορά λοιπόν ἀνάμεσα στόν μαρξισμό καί στόν φιλελευθερισμό, ἀκόμη καί τόν φιλελεύθερο σοσιαλισμό, εἶναι χάσμα ἀγεφύρωτο. Ὁ Μάρξ ποτέ δέν ἀποδέχθηκε τήν βασική φιλελεύθερη ἀξία, τήν καντιανή θέση ὅτι κάθε ἄτομο θά πρέπει ν' ἀντιμετωπίζεται ὡς αὐτοσκοπός -ὄχι ὡς μέσο, καθώς καί τήν ἀρχή ὅτι ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία ὑφίσταται, πρῶτα καί κύρια, ἄν ὄχι ἀποκλειστικά, γιά τά ζῶντα μέλη της. Ἀντίθετα, ὁ κορυφαῖος στοχαστής τοῦ σοσιαλισμοῦ ἦταν διατεθειμένος νά ἐπιτρέψει τήν ἐνίσχυση τῆς κοινωνίας σέ βάρος τοῦ ἀτόμου καί νά θυσιάσει τίς παροῦσες γενεές γιά χάρη τῶν μελλουσῶν, στό ὄνομα τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ὑποτιθέμενων ἀνώτερων δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου καί σύμφωνα μέ τήν λογική τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Στήν ἴδια λογική στήριξαν καί οἱ ἐπίγονοί του τήν αὐταρχική τους ἐξουσία, μέ τήν πεποίθηση μάλιστα ὅτι ἦσαν φορεῖς προόδου, μοχλοί τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως. Σέ ἀντίθεση μέ τόν τομέα τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, στόν ὁποῖο ἡ μαρξιστική κοσμοθεωρία προκάλεσε γόνιμες μεθοδολογικές προσεγγίσεις καί ὁδήγησε σέ ὀξυδερκεῖς ἀναλύσεις τοῦ πολιτισμοῦ, στόν πολιτικο-κοινωνικό τομέα ἡ μαρξιστική κληρονομιά εὐνόησε τήν καλλιέργεια διαφόρων μύθων ὡς πρός τό παρόν καί τό μέλλον τοῦ ἀνθρώπου, μύθων ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἐπικίνδυνων γιά τήν ἀβίαστη καί ἐλεύθερη πρόοδο τοῦ ἀνθρώπου καί τά ἐπιτεύγματα πού ἐπιτρέπει ἡ ἐλεύθερη ὄχι ἡ αὐταρχική πολιτεία.

4. Βιβλιογραφία.

Acton, H.B., *The Illusion of the Epoch* (Βοστώνη, 1957).
Bayle, F., *Les Idées politiques de Joseph de Maistre* (Παρίσι, 1945).
Beer, M., *A History of British Socialism* (Λονδίνο, 1953).
Carr, E.H., *Studies in Revolution* (Λονδίνο, 1950).
Charlety, S., *Histoire du Saint-Simonisme* (Παρίσι, 1931).
Dewey, J., *The Influence of Darwin on Philosophy and Other Essays on Contemporary Thought* (Νέα Ὑόρκη, 1951).
Halevy, E., *Histoire du socialisme européen* (Παρίσι, 1948).
Hilger, D., *Edmund Burke und seine Kritik der Französischen Revolution* (Στουτγάρδη, 1960).
Himmelfarb, G., *Darwin and Darwinian Revolution* (Γκάρντεν Σίτυ, N.Y., 1959).
Kirk, R., *The Conservative Mind* (Λονδίνο, 1954).
Leavis, F.R. (ἐπιμ.), *Mill on Bentham and Coleridge* (Λονδίνο, 1950).
Lichtheim, G., *Marxism* (Λονδίνο, 1964).
Lukacs, G., *Der junge Hegel* (Βερολίνο, 1945).
Marcuse, H., *Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory* (Νέα Ὑόρκη, 1914).
Ruggiero, G., *History of European Liberalism* (Ὀξφόρδη, 1928).
Woodward, E.L., *Three Studies in European Conservatism* (Λονδίνο, 1929).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ (1848-1914)

ΣΤ. ΑΝΑΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ, 1848-1914

1. Ἡ Βρεταννία καί οἱ μεγάλες δυνάμεις τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης μετά τό 1848

Μιά ἀπό τίς πιό ἐνδιαφέρουσες πλευρές τῶν ἐπαναστατικῶν γεγονότων τοῦ 1848 ἦταν ἡ αὐτοσυγκράτηση τῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς Εὐρώπης στήν προώθηση τῶν ἐθνικῶν ἤ δυναστικῶν συμφερόντων τους καί ἡ ἀποφυγή πολεμικῶν συρράξεων πού θά μποροῦσαν νά θέσουν σέ κίνδυνο τήν εἰρήνη τῆς ἠπείρου καί τήν πολιτική-ἐδαφική ρύθμιση τοῦ 1815. Ἡ διατήρηση τῆς εἰρήνης στήν Εὐρώπη ὀφειλόταν κυρίως στήν πολιτική πού ἀκολούθησαν δύο ἀπό τίς μεγάλες δυνάμεις, ἡ Βρεταννία καί ἡ Ρωσία. Ἡ βρεταννική κυβέρνηση, στήν ἀρχή τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου, δέν ἀπέκλειε δύο ἐνδεχόμενα, πού θά μποροῦσαν νά ὁδηγήσουν σέ μεγάλη εὐρωπαϊκή σύρραξη καί σέ ἀνατροπή τοῦ καθεστῶτος πού εἶχε ἐπιβληθεῖ ἀπό τό συνέδριο τῆς Βιέννης: α) τό ἐνδεχόμενο νά ἐπιδιώξουν οἱ Γάλλοι ἐπαναστάτες, κατά το προηγούμενο τοῦ 1792, τήν ὑποστήριξη ἤ τήν ὑποκίνηση ἐπαναστάσεων σέ ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης καί ἰδιαίτερα στήν Ἰταλία, προκαλῶντας ἔτσι γαλλοαυστριακό πόλεμο, καί β) τό ἐνδεχόμενο νά ὑποκινήσουν οἱ Πρῶσοι φιλελεύθεροι ἐπανάσταση στήν Πολωνία καί ρωσοπρωσικό πόλεμο, μέ ἀπώτερο στόχο τήν ἐνίσχυση τῆς γερμανικῆς συνειδήσεως καί τήν ἐνσωμάτωση τῶν Γερμανῶν σ᾽ ἑνιαῖο ἐθνικό κράτος. Τό τελευταῖο ἐνδεχόμενο, μάλιστα, δέν φαίνεται νά ἦταν ἔξω ἀπό τίς προθέσεις τῶν Πρώσων φιλελευθέρων, οἱ ὁποῖοι ἐπιδίωξαν τόν Μάρτιο τοῦ 1848 τήν ὑποστήριξη τῶν Γάλλων γιά τήν ἀνακίνηση τοῦ Πολωνικοῦ ζητήματος. Ἐπενέβη ὅμως ἔγκαιρα στήν πρωσική πρωτεύουσα ἡ βρεταννική κυβέρνηση καί ἀποσοβήθηκε παρόμοια ἐνέργεια. Στήν βρεταννική διπλωματία ἐπίσης ὀφειλόταν καί ἡ ἀποφυγή γαλλικῆς ἐπεμβάσεως στήν Ἰταλία κατά τό 1848 καί 1849.

Πρωταρχικός στόχος τῆς βρεταννικῆς πολιτικῆς, ὅπως ἐκφραζόταν τήν ἐποχή αὐτή ἀπό τόν ὑπουργό ἐξωτερικῶν λόρδο Πάλμερστον (Henry Palmerston, 1784-1865), ἦταν ἡ διατήρηση τῆς ἰσορροπίας δυνάμεων στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη. Τά φιλελεύθερα-ἐθνικά κινήματα στήν Εὐρώπη, ἄν καί δέν ἄφηναν ἀσυγκίνητη τήν βρεταννική κοινή γνώμη καί, ὥς ἕνα βαθμό, τήν κυβέρνηση τῆς χώρας, ἀντιμετωπίζονταν ἀπό τήν κυβέρνηση ἐχθρικά,

ἐπειδή ἀπειλοῦσαν νά διαταράξουν τήν εἰρήνη καί τήν ἰσορροπία δυνάμεων στήν ἤπειρο. Τόσο οἱ Ἰταλοί ὅσο καί οἱ Οὔγγροι ἐθνικιστές εἶχαν τεράστια ἀπήχηση στήν Βρεταννία, ἐπειδή στρέφονταν ἐναντίον ἑνός ἀναχρονιστικοῦ καί ἀνελεύθερου καθεστῶτος· τό ὁποῖο ὅμως ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητο γιά τήν διατήρηση τῆς εἰρήνης στήν εὐπαθή περιοχή τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Στήν περίπτωση τῶν Ἰταλῶν, ἡ βρεταννική κυβέρνηση κατάφερε νά συγκρατήσει τόσο τήν Αὐστρία ὅσο καί τήν Γαλλία καί ν' ἀποτρέψει σύγκρουση μεταξύ τους στίς ἰταλικές κτήσεις τῶν Ἁψβούργων, ἐνῶ σ' ἐκείνη τῶν Οὔγγρων συναίνεσε στήν καταστολή τοῦ κινήματός τους ἀπό τά ρωσικά στρατεύματα. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι μέ τήν ἀνοχή, ἄν ὄχι τήν ἐνθάρρυνση, τῆς Βρεταννίας, ὁ τσάρος ἀνέλαβε νά παίξει τόν ρόλο τοῦ ἐγγυητῆ τῆς εἰρήνης καί ἰσορροπίας δυνάμεων στήν κεντρική καί ἀνατολική Εὐρώπη· καί ὅτι ἕνας ἀπό τούς σοβαρότερους λόγους τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν ἑνωτικῶν πρωτοβουλιῶν ἀπό τόν Πρῶσο βασιλιά ἦταν ἡ προειδοποίηση τοῦ Νικολάου Β΄ ὅτι ὁποιαδήποτε ἀλλαγή στό ἐδαφικό καθεστώς πού εἶχε προέλθει ἀπό τήν ρύθμιση τῆς Βιέννης (1815), χωρίς τήν συγκατάθεση τῶν συμβαλλομένων μερῶν, θά τήν θεωροῦσε ἐπιθετική ἐνέργεια.

Οἱ ἀρχές πού εἶχαν πρυτανεύσει ὡστόσο στό συνέδριο τῆς Βιέννης καί τό καθεστώς πού εἶχε προέλθει ἀπό αὐτό εἶχαν ἤδη τεθεῖ ὑπό ἀμφισβήτηση καί ἀμφισβητήθηκαν περαιτέρω ἀπό τά ἐπαναστατικά γεγονότα τοῦ 1848. Ἀμφισβητούνταν ἀκόμη οἱ ἀρχές τῆς παραδοσιακῆς διπλωματίας, καθώς καί οἱ ἀναστολές ἐκεῖνες στήν ἄσκηση τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς πού εἶχαν ἐπιβληθεῖ ἀπό τήν ἀνάγκη συνεργασίας μεταξύ τῶν μοναρχικῶν κυβερνήσεων γιά τήν πρόληψη ἐπαναστάσεων ἤ τήν ταχεία καταστολή τους. Ἡ πτώση τοῦ Μέττερνιχ συμβόλιζε, ὄχι μόνο τήν ἀμφισβήτηση τῶν ἀρχῶν καί τοῦ καθεστῶτος τῆς Παλινορθώσεως, ἀλλά καί τόν σοβαρό κλονισμό τῆς παραδοσιακῆς διπλωματίας, πού ἀπέβλεπε στήν ἀποφυγή προκλητικῶν ἐνεργειῶν καί τήν διατήρηση τῆς εἰρήνης. Ἡ περίοδος πού ἀκολούθησε ἦταν ἡ ἐποχή τῶν ἀδίστακτων πολιτικῶν ἀνδρῶν, τῶν ὀπαδῶν τῆς ρεαλιστικῆς ἤ κυνικῆς πολιτικῆς (Realpolitik), τοῦ κόμη Καβούρ (Camillo di Cavour, 1810-1861) καί τοῦ Βίσμαρκ (Otto von Bismarck, 1815-1898), καθώς καί τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα, βασικά χαρακτηριστικά τῶν ὁποίων ἦσαν, ὄχι ἡ αὐτοσυγκράτηση καί ἡ συνδιαλλαγή, ἀλλά ἡ χρήση τῆς βίας καί κάθε μέσου προκειμένου νά πετύχουν τόν σκοπό τους. Ἡ ἄνοδος τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν ἀπείλησε καί τελικά ἐξάρθρωσε τό ὑφιστάμενο σύστημα συνθηκῶν, γιά τόν λόγο ὅτι οἱ συνθῆκες αὐτές ἀποτελοῦσαν ἐμπόδιο στήν πραγματοποίηση τῶν σκοπῶν τους. Στήν ἐπικράτηση ἡγετῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους θά πρέπει νά προστεθεῖ καί ἄλλος ἕνας ἀποσταθεροποιητικός παράγοντας: ἡ καχυποψία μεταξύ τῶν μεγάλων δυνάμεων, πού ὑπῆρξε προϊόν τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου καί προκάλεσε σοβαρές ρωγμές στήν περίφημη

συνεργασία τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων. Ἡ Βρεταννία καί ἡ Ρωσία ἀνησυχοῦσαν ἀπό τήν ἐπαναστατική ὑποτροπή τῆς Γαλλίας. Ἡ Αὐστρία καί ἡ Πρωσία ἀλληλοϋποβλέπονταν καί δυσανασχετοῦσαν, ἡ κάθε μιά γιά διαφορετικούς λόγους, γιά τόν ρόλο πού εἶχε ἀναλάβει νά παίξει στήν κεντρική καί ἀνατολική Εὐρώπη ἡ Ρωσία.

2. Ὁ Κριμαϊκός Πόλεμος

Ἡ πρώτη μεγάλη εὐρωπαϊκή κρίση μετά τά ἐπαναστατικά γεγονότα τοῦ 1848 εἶχε ὡς ἀφετηρία προστριβές ἐξωευρωπαϊκές καί ἐνέπλεξε δύο δυνάμεις, τήν Βρεταννία καί τήν Ρωσία, πού εἶχαν ἀποφύγει ἐπαναστατικές ἀναστατώσεις στίς ἐπικράτειές τους. Ἦταν ὁ Κριμαϊκός Πόλεμος (1853-1856), πού προκλήθηκε καί διεξήχθη στίς παρυφές τῆς Εὐρώπης, ἀλλά πού ἐνέπλεξε ὅλες σχεδόν τίς εὐρωπαϊκές δυνάμεις καί εἶχε σοβαρές συνέπειες στίς σχέσεις ἀνάμεσα στίς μεγάλες δυνάμεις τῆς ἠπείρου. Οἱ ἔριδες τῶν Ὀρθοδόξων καί τῶν Καθολικῶν τῶν Ἁγίων Τόπων γιά τόν ἔλεγχο τῶν ἱερῶν προσκυνημάτων τῆς περιοχῆς καί ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἐρίδων αὐτῶν ἀπό τήν Ρωσία καί τήν Γαλλία ἀντίστοιχα ὑπῆρξαν τά γενεσιουργά αἴτια τῆς κρίσεως τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, πού προκάλεσε ἀρχικά τήν ἔνοπλη ἀναμέτρηση ἀνάμεσα στήν Ρωσία καί τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία καί σέ δεύτερη φάση τήν ἐμπλοκή καί ἄλλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ἐναντίον τῆς Ρωσίας. Ἀπό τά ἄμεσα καί βασικά αἴτια τοῦ πολέμου χρειάζεται νά σημειωθοῦν ἡ προκλητική πολιτική τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως, πού ἄφηνε ἐλάχιστα περιθώρια ὑπαναχωρήσεως στήν ἴδια καί ὀπισθοχωρήσεως στούς ἀντιπάλους της, καί ἡ ἀδυναμία τῆς βρεταννικῆς κυβερνήσεως ν' ἀκολουθήσει σταθερή πολιτική καί ν' ἀντισταθεῖ στήν πίεση τῆς βρεττανικῆς κοινῆς γνώμης.

Οἱ πιέσεις τῶν Ρώσων στήν Πύλη, μέ ἀφορμή τήν ἐξασφάλιση, τό 1852, προνομιακῆς θέσεως στούς Ρωμαιοκαθολικούς τῶν Ἁγίων Τόπων, νά κατοχυρώσουν τήν προστασία τῶν Ὀρθοδόξων, ὄχι μόνο τῶν Ἁγίων Τόπων, ἀλλά ὁλόκληρης τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, πού προβλεπόταν ἀπό τήν ρωσοτουρκική συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), δημιούργησαν τήν ἐντύπωση στίς δυτικές δυνάμεις ὅτι ἡ Ρωσία ἐπιδίωκε νά θέσει οὐσιαστικά τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό της· ἐντύπωση πού δέν ἦταν, βέβαια, μακριά ἀπό τίς ἐπιδιώξεις τῆς Ρωσίας. Ὁ τσάρος ἔκανε τό σφάλμα νά πιστεύει ὅτι οἱ Βρεταννοί δέν θά θεωροῦσαν τίς πιέσεις τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως στήν Πύλη ὅτι στρέφονταν κατά τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητας τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας· οὔτε ὅμως καί οἱ Βρεταννοί προσπάθησαν νά πείσουν τούς Ρώσους ὅτι θά ἑρμήνευαν ὡς ἀπειλή κατά τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἀνάλογες πιέσεις. Οὔτε,

ἄλλωστε, ἦταν σέ θέση ἡ βρεταννική κυβέρνηση νά προειδοποιήσει ρητά τήν Ρωσία, γιά τόν λόγο ὅτι ἡ κυβέρνηση τοῦ λόρδου 'Αμπερντήν (Aberdeen, 1784-1860) ἦταν διχασμένη στήν ἄσκηση τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ὁ πρωθυπουργός καί ὁ ὑπουργός ἐξωτερικῶν λόρδος Κλάρεντον (Clarendon) εὐνοοῦσαν τήν μυστική διπλωματία, τήν συνεργασία μέ τίς ἄλλες εὐρωπαϊκές δυνάμεις καί τήν ἐπίλυση τῶν διαφορῶν γρήγορα καί χωρίς τυμπανοκρουσίες. Ὁ λόρδος Πάλμερστον, ἀντίθετα, ὑπουργός ἐσωτερικῶν τότε καί πρώην ὑπουργός ἐξωτερικῶν, πίστευε στήν δυναμική ἐξωτερική πολιτική καί προτιμοῦσε τήν ἀναμέτρηση καί τήν βία παρά τήν συνδιαλλαγή καί τόν διάλογο. Ὁ πρωθυπουργός προτιμοῦσε τήν ἐπίλυση τῆς διαφορᾶς στήν 'Εγγύς 'Ανατολή στό πλαίσιο τῆς συνεργασίας τῶν μεγάλων δυνάμεων, ἐνῶ ὁ Πάλμερστον πίστευε ὅτι οἱ Ρῶσοι προωθοῦσαν ἡγεμονιστικά σχέδια στήν περιοχή καί ὅτι μόνο ἡ ἐπίδειξη ἰσχύος ἀπό τήν πλευρά τῆς Βρεταννίας καί ἡ ἄκαμπτη στάση τῆς Πύλης θά ὑποχρέωναν τόν τσάρο νά ἐγκαταλείψει τήν ὑλοποίηση τῶν σχεδίων του. Ἡ σύρραξη θά μποροῦσε ἴσως νά εἶχε ἀποφευχθεῖ ἄν ἡ βρεταννική κυβέρνηση ἀκολουθοῦσε μέ συνέπεια εἴτε τήν μία πολιτική εἴτε τήν ἄλλη. Τήν ἔλλειψη σαφοῦς καί συνεποῦς πολιτικῆς ἐπιδείνωνε καί ἡ στάση τοῦ Βρεταννοῦ πρεσβευτῆ στήν Κωνσταντινούπολη λόρδου Στράτφορντ Κάννινγκ (Stratford de Redcliffe, 1786-1880), ἡ ρωσοφοβία τοῦ ὁποίου δημιουργοῦσε τήν ἐντύπωση ὅτι δέν ἐξέφραζε ἀπόλυτα τήν πολιτική τοῦ πρωθυπουργοῦ καί τοῦ ὑπουργοῦ ἐξωτερικῶν καί ἐνθάρρυνε τήν Πύλη περισσότερο ἀπ' ὅσο ἐπιθυμοῦσε ἡ βρεταννική κυβέρνηση· καί ἡ ἀνάκληση τοῦ ὁποίου, ἐνόσω διαρκοῦσε ἡ κρίση, ἀναμενόταν νά δημιουργήσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ Βρεταννία ἐγκατέλειπε τήν 'Οθωμανική Αὐτοκρατορία στήν διάκριση τῆς Ρωσίας.

Ἡ παρατεινόμενη κρίση, τέλος, ὁδήγησε σέ ρήξη, ὅταν τόν 'Οκτώβριο τοῦ 1853 ἡ Πύλη ἀξίωσε ἀπό τήν Ρωσία ν' ἀποσύρει τά στρατεύματά της ἀπό τίς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες καί, μή λαμβάνοντας ἀπάντηση, κήρυξε τόν πόλεμο κατά τῆς Ρωσίας. 'Ακολούθησε ἕνα μήνα ἀργότερα ἡ ἀναμέτρηση τῶν δύο ἀντιπάλων στήν ναυμαχία τῆς Σινώπης, κατά τήν ὁποία ὁ ρωσικός στόλος κατέστρεψε ὁλοσχερῶς τόν τουρκικό. Ἡ ρωσική νίκη στή θάλασσα κατέστησε τόν τσάρο λιγότερο ἀδιάλλακτο. Ἡ Ρωσία ἦταν τώρα διατεθειμένη νά διαπραγματευθεῖ μέ τήν Πύλη συμβιβαστική λύση τοῦ ζητήματος τῶν ἱερῶν προσκυνημάτων καί ν' ἀποσύρει τά στρατεύματά της ἀπό τήν Μολδαυία καί τήν Βλαχία, ἄν ἀπέσυραν τίς ναυτικές δυνάμεις τους ἡ Βρεταννία καί ἡ Γαλλία ἀπό τά Στενά, ὅπου τίς εἶχαν στείλει προκειμένου νά στηρίξουν τήν Πύλη καί ν' ἀσκήσουν πίεση στήν Ρωσία. Ρωσική πρόταση ὅμως μέ αὐτό τό περιεχόμενο, πού ὑποβλήθηκε στούς ἀντιπροσώπους τῶν μεγάλων δυνάμεων στήν Βιέννη, τόν Φεβρουάριο τοῦ 1854, ἀπορρίφθηκε ἀπό τήν Βρεταννία καί τήν Γαλλία, οἱ ὁποῖες ἔσπευσαν κατόπιν νά κηρύξουν

τόν πόλεμο κατά τῆς Ρωσίας.

῾Η Γαλλία ἀκολούθησε τήν Βρεταννία στήν συγκεκριμένη περίπτωση, γιά λόγους κυρίως πού εἶχαν σχέση μέ τήν ἐπιθυμία τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα γιά στενές γαλλοβρεταννικές σχέσεις, καθώς καί γιά μιά εὔκολη νίκη στόν ἐξωτερικό τομέα μετά τήν ἀνακήρυξη τῆς Β΄ Γαλλικῆς Αὐτοκρατορίας. Δυσκολότερο εἶναι νά βρεθοῦν πειστικοί λόγοι γιά τήν ἔξοδο τῆς Βρεταννίας στόν πόλεμο κατά τῆς Ρωσίας. Οὔτε οἰκονομικοί οὔτε στρατηγικοί λόγοι ὤθησαν τήν βρεταννική κυβέρνηση στήν ἔνοπλη ἀναμέτρηση μέ τήν Ρωσία· ὅταν μάλιστα ἡ τελευταία φαινόταν διατεθειμένη νά διαπραγματευθεῖ συμβιβαστική λύση τῶν διαφορῶν της μέ τήν ᾽Οθωμανική Αὐτοκρατορία. ῾Ο φόβος αὐξήσεως τῆς ρωσικῆς ἐπιρροῆς στήν Πύλη καί ἐπεκτάσεως τῆς ρωσικῆς ἰσχύος στήν ᾽Εγγύς ᾽Ανατολή δέν ἦταν ἐξωπραγματικός· ἦταν ὅμως ὑπερβολικός καί, ὥς ἕνα βαθμό, κατευθυνόμενος ἀπό τούς κύκλους ἐκείνους πού προωθοῦσαν μία δυναμική βρεταννική πολιτική στήν Εὐρώπη καί τήν ᾽Εγγύς ᾽Ανατολή. ῾Η εἴσοδος ρωσικῶν στρατευμάτων στίς Παραδουνάβιες ῾Ηγεμονίες σήμανε τήν ἀπαρχή μιᾶς φιλοτουρκικῆς καί ἀντιρωσικῆς προπαγάνδας πού γρήγορα ἔστρεψε τήν κοινή γνώμη κατά τῆς Ρωσίας. ῾Η φανατικά ἀντιρωσική κοινή γνώμη, τελικά, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον λόγο ἐξώθησε τήν βρεταννική κυβέρνηση σέ πολεμική ἀναμέτρηση μέ τήν Ρωσία.

᾽Επρόκειτο γιά μιά ἀναμέτρηση, γιά τήν ὁποία κανείς ἀπό τούς ἀντιπάλους δέν εἶχε προετοιμαστεῖ ἐπαρκῶς. ᾽Από τόν Μάρτιο τοῦ 1854, ὅταν οἱ δύο δυτικές δυνάμεις κήρυξαν τόν πόλεμο κατά τῆς Ρωσίας, ὥς τόν Σεπτέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου, τά ἀντίπαλα στρατόπεδα ἀπέφυγαν τίς ἔνοπλες συγκρούσεις, κυρίως ἐξαιτίας τῶν προσπαθειῶν τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας νά προσεταιριστοῦν τήν Αὐστρία, ἀλλά καί τῆς ἀδυναμίας τους ν᾽ ἀναλάβουν σοβαρές πολεμικές πρωτοβουλίες στήν Κριμαία, στήν μόνη περιοχή πού τελικά ἀντιπαρατάχθηκαν οἱ δύο ἀντίπαλοι. Οἱ Αὐστριακοί ὅμως ἐπέλεξαν τελικά τήν οὐδετερότητα, ὅταν οἱ Ρῶσοι ἀπέσυραν τά στρατεύματά τους ἀπό τίς Παραδουνάβιες ῾Ηγεμονίες καί ἔλειψε ἔτσι ὁ μόνος σοβαρός λόγος ἐξόδου τῶν Αὐστριακῶν στόν πόλεμο. Τήν οὐδετερότητα ἐπίσης ἐπέλεξαν οἱ Πρῶσοι, πού καί αὐτοί δέν εἶχαν σοβαρό λόγο ἐνεργοῦ ἀναμίξεως στόν πόλεμο. Τόν Σεπτέμβριο οἱ δυτικοί σύμμαχοι ἀποβίβασαν ἰσχυρές δυνάμεις στήν χερσόνησο τῆς Κριμαίας, μέ σκοπό νά καταλάβουν τήν ναυτική βάση τῶν Ρώσων στήν Σεβαστούπολη, ἀλλά οἱ προσπάθειές τους δέν στέφθηκαν ἀπό ἐπιτυχία. Τόν ᾽Οκτώβριο ἀντεπιτέθηκαν οἱ Ρῶσοι μέ ἰσχυρές δυνάμεις στήν Μπαλακλάβα, ὅπου πραγματοποιήθηκε ἡ περίφημη ἀλλά τραγική ἐπέλαση τῆς ᾽Ελαφρᾶς Ταξιαρχίας ῾Ιππικοῦ τῶν Βρεταννῶν, πού ὕμνησε ὁ ποιητής ᾽Αλφρέδος Τέννυσον (Alfred Tennyson, 1809-1892), ἀλλά ἀπέτυχαν νά καταβάλουν τήν ἀντίσταση τῶν

ἀντιπάλων. Νέα ρωσική ἀντεπίθεση τόν Νοέμβριο δέν ἄλλαξε τήν κατάσταση. Στό ἑξῆς, οἱ ἀντίπαλοι περιορίστηκαν σέ ἐπιδρομές καί ἀψιμαχίες, καί ὁ πόλεμος ὁδηγήθηκε σέ ἀδιέξοδο. Ἐχθροί ἀκαταμάχητοι τῶν στρατιωτῶν ἀποδείχθηκαν, ὄχι οἱ ἀντίπαλοι, ἀλλά τό κρύο, ἡ δυσεντερία καί ἡ χολέρα, ἡ ὁποία κυριολεκτικά θέρισε τά στρατεύματα καί διαδόθηκε σέ πολλά λιμάνια τοῦ Εὔξεινου Πόντου καί τῆς Μεσογείου.

Στόν διπλωματικό τομέα ἐπίσης οἱ δύο ἀντίπαλοι δέν εἶχαν σημαντικές ἐπιτυχίες. Τήν ἄνοιξη τοῦ 1854, οἱ Γάλλοι καί οἱ Βρεταννοί ὑποχρέωσαν τήν ἑλληνική κυβέρνηση καί τόν βασιλιά Ὄθωνα ν' ἀποκηρύξουν δημόσια καί νά ἐγκαταλείψουν τ' ἀλυτρωτικά κινήματα, πού εἶχαν ὑποκινηθεῖ στήν Ἠπειροθεσσαλία ἀπό ἀλυτρωτικούς καί στρατιωτικούς κύκλους τῆς ἑλληνικῆς πρωτεύουσας, μέ τήν ἀνοχή τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως· σέ μιά στιγμή, ἄς σημειωθεῖ, πού οἱ ἐξεγέρσεις στίς ὅμορες ἐπαρχίες τῆς Ἠπειροθεσσαλίας εἶχαν ἐκφυλισθεῖ σέ ρευστούς σχηματισμούς ἐνόπλων μέ βασική ἐπιδίωξη τήν ἁρπαγή καί τήν ληστεία, καί κινδύνευε νά τρωθεῖ ἀνεπανόρθωτα τό γόητρο τῶν ἑλληνικῶν στρατιωτικῶν πού εἶχαν ἀναλάβει τήν ἀπελευθερωτική ἐπιχείρηση χωρίς καμιά προετοιμασία. Γιά τήν ἄσκηση ἀποτελεσματικῆς πιέσεως στήν ἑλληνική πρωτεύουσα οἱ δυτικοί σύμμαχοι τῆς Πύλης ἀποβίβασαν στρατεύματα κατοχῆς στόν Πειραιᾶ τόν Ἰούνιο τοῦ ἴδιου χρόνου καί ἀργότερα καί στήν Ἀθήνα, ἀφοῦ ἐπέβαλαν στόν Ὄθωνα πρῶτα φιλοδυτική κυβέρνηση μέ πρωθυπουργό τόν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Ἡ ἑλληνική πολιτική ἡγεσία ὅμως (ὅπως καί ἡ κοινή γνώμη) παρέμεινε διχασμένη, παρά τήν κυβερνητική ἀλλαγή ἐκδηλώνοντας κατά καιρούς φιλορθόδοξες καί λαϊκιστικές τάσεις ἀπό τό ἕνα μέρος καί φιλοδυτικές ἀπό τό ἄλλο, μέ συχνές καί ἀμφιλεγόμενες ἐπικλήσεις πατριωτισμοῦ καί ἀπό τά δύο μέρη.

Τόν Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου, οἱ Γάλλοι καί οἱ Ἄγγλοι κατόρθωσαν τελικά νά ὑπογράψουν στήν Βιέννη συμφωνία μέ τήν αὐστριακή κυβέρνηση, μέ τήν ὁποία ἡ τελευταία καλοῦσε τήν Ρωσία νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν ἀξίωση νά ἐπηρεάζει τίς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες καί νά προστατεύει τούς Ὀρθόδοξους ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου. Ἡ Αὐστρία ἀξίωνε ἀκόμη ἀναθεώρηση τῆς Συμβάσεως τῶν Στενῶν τοῦ 1841, πού ἐξασφάλιζε στήν Ρωσία πλεονεκτική θέση στά Στενά ἔναντι τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων. Διαφορετικά, ἡ αὐστριακή κυβέρνηση θά κήρυσσε τόν πόλεμο κατά τῆς Ρωσίας. Ἀλλά ἡ συμφωνία τῆς Βιέννης παρέμεινε ἀνεφάρμοστη, γιά τόν λόγο ὅτι ἡ Αὐστρία δέν ἦταν σέ θέση νά συμπαρασύρει, στήν συμμαχία μέ τίς δυτικές δυνάμεις, τίς ἄλλες γερμανικές χῶρες. Αἴτηση τῆς Αὐστρίας γιά ἐνεργό συμμετοχή στόν πόλεμο, στό πλευρό τῶν Γάλλων καί τῶν Ἄγγλων, ἀπορρίφθηκε ἀπό τήν πρωσική δίετα, πού ἀκολούθησε τήν ἀρνητική εἰσήγηση τοῦ Βίσμαρκ. Χρειάσθηκε νά πέσει ἡ Σεβαστούπολη τόν

Σεπτέμβριο τοῦ 1855 καί νά φανεῖ ἔτσι ἡ κάμψη τῆς ρωσικῆς ἰσχύος, γιά νά ἐγκαταλείψει ἡ Αὐστρία τήν οὐδετερότητα. Χρειάσθηκε ἀκόμη νά ἐκβιάσουν οἱ δυτικοί σύμμαχοι τήν Αὐστρία, ἀφήνοντας νά ἐννοηθεῖ ὅτι θά ὑποκινοῦσαν τό Πεδεμόντιο σέ νέα ἑνωτική κίνηση τῶν Ἰταλῶν. Τό Πεδεμόντιο, ἄς σημειωθεῖ, εἶχε ἤδη συμμαχήσει, τόν Ἰανουάριο τοῦ 1855, μέ τούς δυτικούς συμμάχους, ὑπολογίζοντας στήν ὑποστήριξή τους σέ περίπτωση ἀνακινήσεως τοῦ Ἰταλικοῦ ζητήματος στό μέλλον. Ἡ ἔξοδος τῆς Αὐστρίας ἀπό τήν οὐδετερότητα ἀνάγκασε τελικά τήν Ρωσία νά δεχθεῖ τίς αὐστριακές ἀξιώσεις τοῦ προηγουμένου χρόνου καί οὐσιαστικά τερμάτισε τόν πόλεμο.

Οἱ διαφορές τῶν ἀντιπάλων ρυθμίστηκαν στό συνέδριο εἰρήνης πού συγκλήθηκε στό Παρίσι καί διήρκεσε ἀπό τόν Φεβρουάριο ὥς τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1856. Ἡ συνθήκη εἰρήνης πού ὑπογράφηκε, ὑποχρέωνε τήν Ρωσία νά παραιτηθεῖ ἀπό τίς βλέψεις στίς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες καί τήν ἀξίωση νά προστατεύει τούς Ὀρθοδόξους τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὑποχρεώθηκε ἀκόμη ἡ Ρωσία νά ἐπιστρέψει στήν Πύλη τό Κάρς, πού εἶχαν καταλάβει τά στρατεύματά της, νά ἐγκαταλείψει ἐπίσης τό δέλτα τοῦ Δούναβη καί νά δεχθεῖ δύο διεθνεῖς ἐπιτροπές, πού θά ρύθμιζαν τήν ναυσιπλοΐα στόν ποταμό. Ἡ συνθήκη τοῦ Παρισιοῦ ἀναθεωροῦσε ἐπίσης καί τήν Σύμβαση τῶν Στενῶν (1841). Μέ τήν νέα ρύθμιση, ἡ Πύλη ἀναλάμβανε νά μήν ἐπιτρέπει τήν εἴσοδο πολεμικῶν πλοίων στά Δαρδανέλλια καί στόν Βόσπορο, καί οἱ μεγάλες δυνάμεις ἀναλάμβαναν νά σεβαστοῦν αὐτό τό δικαίωμα τῆς Πύλης. Ἡ συνθήκη, τέλος, ἀποστρατικοποιοῦσε τόν Εὔξεινο Πόντο καί κατοχύρωνε τήν ἐλεύθερη διεξαγωγή τοῦ ἐμπορίου στήν θάλασσα αὐτή, ὑποσχόταν ἀνεξαρτησία στίς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, ἀναγνώριζε τήν ἰσότιμη συμμετοχή τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στά συνέδρια τῶν μεγάλων δυνάμεων καί ἐγγυόταν τήν ἀνεξαρτησία καί τήν ἐδαφική ἀκεραιότητα τῆς αὐτοκρατορίας.

Τό συνέδριο καί ἡ συνθήκη τοῦ Παρισιοῦ φάνηκαν νά ἐπιβεβαιώνουν τήν συνεργασία τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων καί νά κατοχυρώνουν τό ἐδαφικό καθεστώς τοῦ 1815. Τόσο ὅμως τό συνέδριο ὅσο καί ἡ συνθήκη ὑπονόμευσαν καί τήν συνεργασία τῶν δυνάμεων καί τό ὑφιστάμενο ἐδαφικό καθεστώς. Ἡ προβολή τοῦ Πεδεμοντίου στό διεθνές προσκήνιο καί ἡ ὑπόθαλψη τῶν ἑνωτικῶν φιλοδοξιῶν του στρέφονταν ἄμεσα κατά τῆς Αὐστρίας. Ἡ πίεση, ἐξάλλου, στήν Αὐστρία νά ἐγκαταλείψει τήν οὐδετερότητα καί νά συμπαρασύρει στόν πόλεμο τίς ἄλλες γερμανικές χῶρες στό πλευρό τῶν δυτικῶν συμμάχων, ἀπομάκρυνε ἀκόμη περισσότερο τήν Πρωσία ἀπό τήν κεντροευρωπαϊκή αὐτοκρατορία. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἡ Ρωσία, ἀπό βασικό στήριγμα τοῦ καθεστῶτος πού εἶχε προέλθει ἀπό τό συνέδριο τῆς Βιέννης ἔγινε στό ἑξῆς ἀπό τίς πιό συνεπεῖς ἀναθεωρητικές

δυνάμεις τῆς Εὐρώπης — ὅσο ἀναθεωρητική ἴσως καί ἡ αὐτοκρατορική Γαλλία τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα. Ἡ Βρεταννία καί ἡ Αὐστρία, τέλος, δέν ἦσαν σέ θέση νά ἐγγυηθοῦν τό ὑφιστάμενο καθεστώς, ἡ δεύτερη ἐξαιτίας τῆς προϊούσας παρακμῆς τῆς στρατιωτικῆς της ἰσχύος καί ἡ πρώτη ἐξαιτίας τοῦ αὐξανόμενου ἀπομονωτισμοῦ τῆς βρεταννικῆς κοινῆς γνώμης, ὕστερα ἀπό τίς ἀρχικές φιλοπόλεμες διαθέσεις, πού δέν κράτησαν πολύ ὅμως. Τό συνέδριο καί ἡ συνθήκη τοῦ Παρισιοῦ ἄνοιξαν μιά νέα περίοδο, κατά τήν ὁποία οἱ τύχες τῆς Εὐρώπης διέπονταν ἀπό τυχοδιῶκτες τῆς πολιτικῆς, πού ἔδειχναν ἐλάχιστο σεβασμό στήν συνεργασία τῶν μεγάλων δυνάμεων.

Τό παλαιό καθεστώς ἀμφισβητήθηκε σοβαρά καί συστηματικά ἀπό τόν αὐτοκράτορα τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας, πού πίστευε ὅτι μόνο ἡ ἀναδιάρθρωση τῆς Εὐρώπης μέ βάση τήν ἀρχή τῆς ἐθνικῆς αὐτοδιαθέσεως θά ἐξασφάλιζε στούς λαούς τῆς ἠπείρου εὐημερία καί στήν ἴδια τήν ἤπειρο εἰρήνη. Ἡ ἀναδιάρθρωση αὐτή, ἐξάλλου, θά ἐξασφάλιζε στήν ἐπαναστατική Γαλλία δόξα καί ἐπιρροή στά εὐρωπαϊκά πράγματα. Ἡ συμμετοχή στόν Κριμαϊκό Πόλεμο καί ἡ σύγκληση τοῦ συνεδρίου εἰρήνης στήν γαλλική πρωτεύουσα πρόβαλαν καί πάλι τήν Γαλλία στό διεθνές προσκήνιο ὡς δύναμη πρώτου μεγέθους. Ἡ ἐφαρμογή τῆς ἐπαναστατικῆς αὐτῆς ἀρχῆς, ὡστόσο, ἀναμενόταν νά δημιουργήσει προβλήματα ὄχι μόνο γιά τίς ἄλλες δυνάμεις, ἀλλά καί γιά τήν ἴδια τήν Γαλλία. Ἡ ἐθνική ἀποκατάσταση τῶν Πολωνῶν θά ἔθιγε ἄμεσα τήν Αὐστρία καί τήν Πρωσία, πού κατεῖχαν πολωνικές ἐπαρχίες· θά ἔθιγε ὅμως καί τήν Ρωσία, πού ἐπίσης κατεῖχε πολωνικές ἐπαρχίες καί πού ἀπό τό 1856 εἶχε φιλικές σχέσεις μέ τήν Γαλλία. Ἡ ἑνοποίηση τῶν Ἰταλῶν καί τῶν Γερμανῶν, ἐξάλλου, ἦταν βέβαιο πώς θά ἔθιγε τήν Γαλλία καίρια, ἀφοῦ θά δημιουργοῦσε δύο ἰσχυρές δυνάμεις στά δυτικά της. Ἡ προώθηση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς ἔμελλε, τελικά, νά στραφεῖ κατά τῆς ἴδιας τῆς γαλλικῆς αὐτοκρατορίας καί τοῦ αὐτοκράτορα προσωπικά.

3. Ἡ ἑνοποίηση τῆς Ἰταλίας

Τήν ἀρχή τῆς ἐθνικῆς αὐτοδιαθέσεως ἐπικαλέσθηκαν πρός τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 καί μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ Γάλλου αὐτοκράτορα οἱ Ἰταλοί. Τό 1859, ὅταν ἄρχισε ὁ Ἀγώνας τῆς Παλιγγενεσίας τῶν Ἰταλῶν (Rissorgimento), ἡ Ἰταλία ἦταν ἀκόμη, ὅπως συνήθιζε νά λέγει ὁ Μέττερνιχ, μιά «γεωγραφική ἔκφραση», κατακερματισμένη σέ διάφορα κράτη: τό βουρβωνικό βασίλειο τῆς Νεαπόλεως καί τῆς Σικελίας στό νότο· τά παπικά κράτη στό κέντρο· τό δουκάτο τῆς Τοσκάνης, μέ πρωτεύουσα τή Φλωρεντία, καθώς καί τά δουκάτα τῆς Μοδένας καί τῆς Πάρμας, πρός βορρᾶ, μέ Ἀψβούργους δοῦκες καί τά τρία· τή Λομβαρδία καί τή Βενετία, αὐστριακές ἐπαρχίες καί οἱ δύο· καί, στά βορειοδυτικά, τό βασίλειο τοῦ

Πεδεμοντίου, μέ ἡγεμόνα τοῦ οἴκου τῆς Σαβοΐας καί κυριαρχικά δικαιώματα στό νησί τῆς Σαρδηνίας. Ἀνάμεσα στά κράτη αὐτά δέν ὑπῆρχαν παρά ἐλάχιστοι οἰκονομικοί δεσμοί, ἐξαιτίας τοῦ ἀνεπαρκοῦς συγκοινωνιακοῦ δικτύου κυρίως, ἀλλά καί τῆς ἐλλείψεως κάθε εἴδους ἐπαφῆς, ἰδιαίτερα μεταξύ τοῦ ἀνεπτυγμένου βορρᾶ καί τοῦ καθυστερημένου νότου.

Τήν ἑνοποίηση προωθοῦσαν οἱ φιλελεύθεροι λόγιοι, πού πίστευαν ὅτι ἡ ἐθνική ἀποκατάσταση θά ἔθετε τέρμα στίς συντηρητικές καί ἀντιδραστικές τάσεις τῶν μοναρχικῶν πολιτευμάτων πού εἶχαν ἐπιβληθεῖ τό 1815, καθώς καί οἱ ἔμποροι καί ἄλλοι ἐκπρόσωποι τῆς ἀστικῆς τάξεως, πού ἐπιθυμοῦσαν τήν κατάργηση τῶν δασμολογικῶν φραγμῶν ἀνάμεσα στά διάφορα κράτη, τήν ἀνεμπόδιστη ἐπέκταση τῶν σιδηροδρομικῶν συγκοινωνιῶν καί τή δημιουργία μιᾶς ἐκτεταμένης ἀγορᾶς. Κοινός ἐχθρός ὅλων τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν στοιχείων πού προωθοῦσαν τήν ἑνοποίηση τῆς Ἰταλίας ἦταν ἡ Αὐστρία, πού ἤλεγχε μεγάλο μέρος τοῦ ἰταλικοῦ βορρᾶ καί στήριζε ἀνελεύθερα καί ἀναχρονιστικά καθεστῶτα.

Μετά τήν ἀποτυχία τῆς ἑνοποιητικῆς προσπάθειας τοῦ 1848 καί τήν φανερή ἀδυναμία τοῦ Ματσίνι νά ἡγηθεῖ ἐθνικοῦ ἑνωτικοῦ κινήματος μέ προοπτικές ἐπιτυχίας, ὅσοι πρόβαλλαν τήν ἀνάγκη ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως τῶν Ἰταλῶν σ' ἑνιαῖο κράτος ἄρχισαν νά στρέφονται ὁλοένα καί περισσότερο στό Πεδεμόντιο, πόλο ἰσχύος ὄχι εὐκαταφρόνητο τήν ἐποχή αὐτή, καί στόν πολιτικό ἡγέτη πού ἔμελλε ν' ἀποδειχθεῖ ὁ ἀρχιτέκτονας τῆς ἑνοποιήσεως τῶν ἰταλικῶν κρατῶν, τόν Καβούρ. Ὁ Πεδεμόντιος ἡγέτης δέν εἶχε αὐταπάτες ὡς πρός τίς δυνατότητες καί τίς προοπτικές μιᾶς μαζικῆς ἐθνικιστικῆς ἐξεγέρσεως, τοῦ εἴδους πού ὁραματίζονταν ὁ Ματσίνι καί οἱ ὀπαδοί του. Μιά τέτοια ἐξέγερση ἦταν ὄχι μόνο ἀνέφικτη, ἀλλά καί ἀνεπιθύμητη, κατά τόν Καβούρ, ἐπειδή ἦταν καταδικασμένη σέ ἀποτυχία, καί μαζί της καί ἡ ἕνωση τῶν ἰταλικῶν κρατῶν. Ἡ ποθητή ἑνοποίηση μποροῦσε νά ἐπιτευχθεῖ μόνο μέ τό Πεδεμόντιο ὡς πυρήνα καί μέ πρωτοβουλίες κρατικές· πιό συγκεκριμένα, μέ τήν ἐνσωμάτωση στό Πεδεμόντιο τῆς Λομβαρδίας καί τῆς Βενετίας ὡς πρῶτο βῆμα. Γιά νά ἐξασφαλίσει ὅμως τό Πεδεμόντιο τήν ἀπαραίτητη ὑποστήριξη τῶν μεγάλων δυνάμεων, ἦταν ἀνάγκη νά προβληθεῖ ὡς χώρα συντηρητική καί εὐνομούμενη, ἐνδεδειγμένη νά κυβερνήσει ὅλους τούς Ἰταλούς. Μέ μιά ἐπιδέξια συμμαχία φιλελεύθερων καί συντηρητικῶν στοιχείων, ὁ Καβούρ ἀπομόνωσε τά ἀκραῖα πολιτικά στοιχεῖα καί ἐξασφάλισε στήν χώρα, κατά τήν δεκαετία τοῦ 1850, πολιτική σταθερότητα καί εὐημερία. Διάφορες μεταρρυθμίσεις στή διοίκηση καί στή λειτουργία τῆς ἀγορᾶς κατέστησαν τό Πεδεμόντιο τήν πιό προοδευτική χώρα τῆς νότιας Εὐρώπης. Ἡ συμμετοχή, τέλος, στόν Κριμαϊκό Πόλεμο, στό πλευρό τῆς Βρεταννίας καί τῆς Γαλλίας, ἐξασφάλισε τήν ὑποστήριξη τῶν δυνάμεων αὐτῶν. Ἡ συμμετοχή αὐτή, σέ συνδυασμό μέ

τήν παρελκυστική στάση τῆς Αὐστρίας κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου, καθώς καί ἡ προοπτική σταθεροποιήσεως τῆς καταστάσεως στήν Ἰταλική χερσόνησο κάτω ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ Πεδεμοντίου, ἦσαν στοιχεῖα πού, ὅπως πίστευε ὁ Καβούρ, ἐκτιμοῦσαν ἡ Βρεταννία καί ἡ Γαλλία καί θά ἐπηρέαζαν εὐνοϊκά τίς δύο δυνάμεις σέ περίπτωση πολέμου μέ τήν Αὐστρία.

Ἦταν ἀναγκασμένος, ὡστόσο, ὁ Καβούρ νά προκαλεῖ τήν Αὐστρία περισσότερο ἀπ' ὅσο ἦσαν διατεθειμένες νά τόν ὑποστηρίξουν οἱ δύο δυτικές δυνάμεις, ἀρχικά τουλάχιστο, ἐπειδή ἔκρινε ὅτι ἔπρεπε νά συγκρατήσει τίς φιλελεύθερες καί ἐπαναστατικές δυνάμεις τῆς Ἰταλίας κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή καί τόν ἔλεγχο τοῦ Πεδεμοντίου καί ν' ἀποτρέψει ἔτσι ἀναβίωση τοῦ ματσινισμοῦ καί νέα διόγκωση τοῦ ἐπαναστατικοῦ ρεύματος. Ἐπρόκειτο γιά πολιτική πού ἀπαιτοῦσε ἐξαιρετική ἐπιδεξιότητα, ἐπειδή μποροῦσε νά ὑπονομεύσει τό δημιουργικό ἔργο στό Πεδεμόντιο, σέ περίπτωση πολέμου μέ τήν Αὐστρία. Ἡ Γαλλία συμφωνοῦσε ἀκόμη, νά προσαρτήσει τό Πεδεμόντιο τή Λομβαρδία, τή Βενετία, τήν Πάρμα καί τή Μοδένα, καί ν' ἀποτελέσει τμῆμα ἑνός ὁμόσπονδου ἰταλικοῦ κράτους, κάτω ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ πάπα. Τό Πεδεμόντιο, ἀπό τήν πλευρά του, συμφωνοῦσε νά προσαρτήσει ἡ Γαλλία τή Νίκαια καί τή Σαβοΐα. Ἦταν μιά συμφωνία πού ἐγκαινίαζε μιά νέα ἐποχή στίς διεθνεῖς σχέσεις.

Οἱ Αὐστριακοί ἔπαιξαν τόν ἀναμενόμενο ρόλο: ἐπέβαλαν στό τέλος τοῦ 1858, τήν ἐπιστράτευση στή Λομβαρδία καί στή Βενετία καί ἐξώθησαν ἔτσι ἑκατοντάδες φυγόστρατους νέους στό Πεδεμόντιο. Ἡ ἀξίωση τῆς Αὐστρίας νά ἐκδοθοῦν οἱ φυγόστρατοι ἔδωσε στόν Καβούρ τήν εὐκαιρία νά προβεῖ στίς ἀπαραίτητες στρατιωτικές προετοιμασίες γιά τήν ἄμυνα τῆς χώρας. Τόν Ἀπρίλιο τέλος τοῦ 1859, ὅταν τό Πεδεμόντιο ἦταν ἕτοιμο νά ὑποχωρήσει, ἡ Αὐστρία ἔστειλε τελεσίγραφο μέ τό ὁποῖο ἀπαιτοῦσε τόν ἄμεσο τερματισμό τῶν πολεμικῶν παρασκευῶν τοῦ Πεδεμοντίου. Ἦταν τό δεύτερο λάθος τῆς Αὐστρίας μέσα σέ λίγους μῆνες.

Ὁ πόλεμος πού ξέσπασε τόν ἴδιο μήνα διεξήχθη ἀπό τήν Αὐστρία καί τό Πεδεμόντιο χωρίς ἀποφασιστικότητα, ἰδιαίτερα ἀπό τήν Αὐστρία. Μέ τή βοήθεια τῆς Γαλλίας ὅμως, τό Πεδεμόντιο κέρδισε δύο μεγάλες νίκες τόν Ἰούνιο, στή Μαγέντα καί στό Σολφερίνο, καί κατέκτησε τή Λομβαρδία. Ὕστερα ὅμως ἀπό τίς ἐπιτυχίες αὐτές, ὁ Ναπολέων ἄρχισε μυστικές ἐπαφές μέ τούς Αὐστριακούς. Οἱ τεράστιες ἀπώλειες στό Σολφερίνο οἱ ἐπικρίσεις τῶν Καθολικῶν τῆς Γαλλίας κατά τῆς πολεμικῆς συμμετοχῆς ἐναντίον τῆς Αὐστρίας καί τό ἐνδεχόμενο ἐξόδου τῆς Πρωσίας στόν πόλεμο, στό πλευρό τῆς Αὐστρίας, ἔπεισαν τόν Γάλλο αὐτοκράτορα ὅτι ἡ συνέχιση τοῦ πολέμου ἦταν ἀσύμφορη γιά τή Γαλλία. Οἱ ἐπαφές μέ τήν Αὐστρία γρήγορα πῆραν τή μορφή διαπραγματεύσεων, πού ὁδήγησαν τελικά, στίς 11 Ἰουλίου, στή σύναψη γαλλοαυστριακῆς συμφωνίας στήν Βιλλαφράγκα, ἡ ὁποία προέβλε-

πε τήν προσάρτηση τῆς Λομβαρδίας στό Πεδεμόντιο, ἀλλά τήν ἐπάνοδο τῶν δουκῶν τῆς Τοσκάνης καί τῆς Μοδένας στούς θρόνους τους καί τήν δημιουργία ἑνός ἰταλικοῦ ὁμόσπονδου κράτους, κάτω ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ πάπα καί μέ τή συμμετοχή τῆς Αὐστρίας, πού θά κρατοῦσε τήν Βενετία.

Ἡ γαλλοαυστριακή συμφωνία ἀνάγκασε τόν Καβούρ νά παραιτηθεῖ· δέν ἀνέκοψε ὅμως τήν ἀμφισβήτηση τῆς αὐστριακῆς κυριαρχίας στόν ἰταλικό βορρᾶ. Στήν Τοσκάνη, τήν Μοδένα, τήν Πάρμα καί τήν Ρωμάνια, ἐπαναστατικές συνελεύσεις ψήφισαν, τόν Αὔγουστο, νά ἑνωθοῦν τά κρατίδια πού ἐκπροσωποῦσαν μέ τό Πεδεμόντιο. Οἱ προκλήσεις αὐτές κατά τῆς συμφωνίας τῶν δύο αὐτοκρατόρων δέν ἀναμένονταν νά ἐπισύρουν τήν ὀργή τοῦ Ναπολέοντα καί τήν ἀποστολή γαλλικῶν στρατευμάτων, γιά τήν ἐπιβολή τῶν ὅρων τῆς συμφωνίας. Ἡ ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας στήν Ἀγγλία ἀπό τούς Φιλελευθέρους καί ἡ ἔντονα φιλοϊταλική ἀγγλική κοινή γνώμη ἦσαν παράγοντες πού ἀσκοῦσαν σημαντική ἐπιρροή τόσο στά ἰταλικά πράγματα ὅσο καί στήν διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς τοῦ Ναπολέοντα. Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Καβούρ στήν ἐξουσία τόν Ἰανουάριο τοῦ 1860 διευκόλυνε νέα προσέγγιση τοῦ Πεδεμοντίου μέ τήν Γαλλία, πού ἐξασφάλισε στό πρῶτο τήν Πάρμα, τήν Μοδένα, τήν Τοσκάνη καί τήν Ρωμάνια, ἀλλά μέ τίμημα τήν Σαβοΐα καί τή Νίκαια, τίς ὁποῖες προσάρτησε ἡ Γαλλία.

Οἱ ἐπιτυχίες τοῦ Πεδεμοντίου καί τῶν ἐθνικιστῶν τοῦ ἰταλικοῦ βορρᾶ λειτούργησαν ὡς καταλύτης στό νότο. Τόν Μάϊο τοῦ 1859, ὁ Γαριβάλδης, ὁ ὁποῖος δροῦσε ὥς τότε στήν κεντρική Ἰταλία, ἀποβιβάσθηκε μαζί μέ 1.000 «ἐρυθροχίτωνες» ὀπαδούς του στή Σικελία καί αὐτοανακηρύχθηκε δικτάτορας τοῦ νησιοῦ. Ἡ διασπορά τῶν κυβερνητικῶν δυνάμεων καί ἡ ἀνεξήγητη ἀδράνειά τους ἐπέτρεψε στόν Γαριβάλδη νά ἑδραιώσει τήν κυριαρχία του καί νά προσελκύσει πολλούς ἐνόπλους ὀπαδούς. Σύντομα, ὁ Ἰταλός τυχοδιώκτης εἶχε στήν διάθεσή του ἰσχυρές ἐπαναστατικές δυνάμεις, μέ τίς ὁποῖες κέρδισε ἀποφασιστικές νίκες καί κατέλαβε τήν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ Παλέρμο. Τόν Αὔγουστο ὁ Γαριβάλδης πέρασε στήν ἠπειρωτική Ἰταλία, ὅπου συνάντησε μικρή ἀντίσταση ἀπό τά βουρβωνικά στρατεύματα, καί τόν ἑπόμενο μήνα εἰσῆλθε ἐπικεφαλῆς ἰσχυρῶν δυνάμεων στή Νεάπολη. Γιά νά προλάβει τότε τήν εἰσβολή τῶν Γαριβαλδινῶν καί στά παπικά κράτη, ὁ Καβούρ, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε τόν ἀρχηγό τους ἐπικίνδυνο ἐπαναστάτη καί φοβόταν ἐπικίνδυνες περιπλοκές μέ τήν Γαλλία, ἔσπευσε νά στείλει ἐκεῖ, μέ τήν ἔγκριση τοῦ Ναπολέοντα, στρατεύματα τοῦ Πεδεμοντίου, πού σύντομα κατέβαλαν τήν ἀντίσταση τῶν παπικῶν δυνάμεων καί εἰσέβαλαν κατόπιν στό βασίλειο τῆς Νεαπόλεως, ὅπου νίκησαν ἀποφασιστικά τά βουρβωνικά στρατεύματα. Περιῆλθε ἔτσι ἡ πρωτοβουλία, στά ἰταλικά πράγματα, ἐκ νέου στό Πεδεμόντιο καί τόν Καβούρ. Τόν Ὀκτώβριο τοῦ ἴδιου χρόνου, τά νοτιοϊταλικά κράτη ζήτησαν

μέ δημοψηφίσματα νά ἑνωθοῦν μέ τό Πεδεμόντιο, καί ὁ Γαριβάλδης ἀναγκάσθηκε νά παραδώσει τίς κατακτήσεις του. Τόν Φεβρουάριο τοῦ 1860, συνῆλθε στό Τουρίνο ἡ πρώτη ἰταλική ἐθνοσυνέλευση, στήν ὁποία ἀντιπροσωπεύονταν ὅλα τά ἰταλικά κράτη, μέ ἐξαίρεση τήν Ρώμη καί τήν Βενετία, καί ὁ Βίκτωρ Ἐμμανουήλ Β´ ἀνακηρύχθηκε βασιλιάς τῆς Ἰταλίας. Οἱ διάδοχοι τοῦ Καβούρ, ἀκολουθῶντας ἀνάλογη πολιτική, κέρδισαν τήν Βενετία τό 1866, συμμαχῶντας μέ τήν Πρωσία ἐναντίον τῆς Αὐστρίας, καί τήν Ρώμη κατά τήν διάρκεια τοῦ Γαλλοπρωσικοῦ Πολέμου (1870-1871), ὅταν ἡ Γαλλία, πού φρουροῦσε ὥς τότε τόν πάπα, ἦταν ἀπασχολημένη σέ σπουδαιότερα ζητήματα.

4. Ἡ ἑνοποίηση τῆς Γερμανίας

Ἀνάλογη πορεία ἀκολούθησε καί τό Γερμανικό ζήτημα, μέ καταλύτη τήν Πρωσία αὐτή τήν φορά καί στόχο πάλι τήν Αὐστρία. Ἡ Πρωσία τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 ἦταν μιά χώρα μᾶλλον συντηρητική, χωρίς φιλοδοξίες νά παίξει ρυθμιστικό ρόλο στά γερμανικά πράγματα, ἀνάλογο μ' ἐκεῖνον πού ἔπαιζε στά ἰταλικά τό Πεδεμόντιο. Ἡ γαιοκτητική ἀριστοκρατία παρέμενε ἰσχυρή καί ὄχι ἰδιαίτερα δεκτική στίς μεταρρυθμίσεις, μάλιστα σ' ἐκεῖνες πού ἀναμένονταν νά ὑπονομέσουν τήν θέση τους. Ἡ ἀριστοκρατία μεριμνοῦσε γιά τήν διατήρηση τῆς ἐξέχουσας θέσεώς της στόν στρατό, πού παρέμενε ἀριστοκρατικός, καί στόν κρατικό μηχανισμό. Τό σύνταγμα εἶχε κατοχυρώσει πολιτικά τήν ἀστική τάξη πού παρέμενε, παρά τήν σοβαρή ἀμφισβήτηση τοῦ φιλελευθερισμοῦ στίς γερμανικές χῶρες γενικά, φιλελεύθερη καί προοδευτική. Ὁ φορέας τῆς ἐξουσίας πού κίνησε ὡστόσο τά πράγματα στήν Πρωσία, πρός τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1850, ἦταν ὁ νέος βασιλιάς, ὁ Οὐλιέλμος Α´, πού ὁρίσθηκε ἀπό τόν ἀδελφό του Φρειδερίκο Οὐλιέλμο Δ´ ἀντιβασιλεύς τό 1858 καί πού τόν Ἰανουάριο τοῦ 1861 ἀναρρήθηκε στόν θρόνο τῆς Πρωσίας· καί τό ζήτημα πού προκάλεσε τήν πρώτη μετά τό 1848 σοβαρή πολιτική καί συνταγματική κρίση ὑπῆρξε τό στρατιωτικό καί συγκεκριμένα ἡ ἐπιθυμία τοῦ νέου μονάρχη ν' ἀναδιοργανώσει τόν στρατό καί ν' αὐξήσει τήν δύναμή του. Τό φιλελεύθερο κοινοβούλιο ἀπέρριψε δύο φορές τίς σχετικές προτάσεις τοῦ βασιλιᾶ, καί ἡ ἀπήχηση πού εἶχε αὐτή ἡ ἀντιπαράθεση μέ τόν μονάρχη στά ἀστικά στρώματα δημιουργοῦσε τήν ἐντύπωση ὅτι ἐπέκειτο ἀκόμη πιό οὐσιαστική ἀμφισβήτηση καί περιορισμός τῶν μοναρχικῶν ἐξουσιῶν. Ἀπό τήν πλευρά του ὁ Οὐλιέλμος, πιστός στό σύνταγμα τῆς χώρας, ἀπέρριψε προτάσεις τοῦ περιβάλλοντός του γιά τήν ἀναστολή τοῦ συντάγματος καί τήν διάλυση τοῦ κοινοβουλίου χωρίς αὐτόματη προκήρυξη ἐκλογῶν. Τήν χώρα ἔβγαλε ἀπό τό πολιτικό καί συνταγματικό διέξοδο ὁ νέος καγκελλάριος, ὁ Βίσμαρκ, πού

ἔμελλε νά κατευθύνει τίς τύχες τῆς Πρωσίας καί τῆς Γερμανίας (μετά τό 1871) ἐπί τρεῖς σχεδόν δεκαετίες.

῾Ο Βίσμαρκ, ἀριστοκράτης γαιοκτήμονας καί ἐχθρός τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1848, δέν ἦταν ἀντιδραστικός, ὅπως τόν θεωροῦσαν οἱ ἀντίπαλοί του, οὔτε συμμεριζόταν τήν συναισθηματική ταύτιση τῶν περισσότερων ἐκπροσώπων τῆς τάξεώς του μέ τήν Αὐστρία. Διπλωματικός ἐκπρόσωπος τῆς Πρωσίας στήν διετία τῆς Γερμανικῆς Συνομοσπονδίας ἀρχικά καί στήν Πετρούπολη καί τό Παρίσι κατόπιν, ὁ νέος καγκελλάριος ἦταν πεπεισμένος ὅτι ἡ Πρωσία ἦταν προορισμένη νά ἑνώσει τούς Γερμανούς σ' ἕνα ἑνιαῖο κράτος. Στό στρατιωτικό ζήτημα καί στήν ἀντιπαράθεση μονάρχη καί κοινοβουλίου, ὁ Βίσμαρκ ὑποστήριξε τήν θέση τοῦ βασιλιᾶ, ἀφενός ἐπειδή πίστευε στόν μοναρχικό θεσμό καί στήν ἀμείωτη ἰσχύ του σέ σχέση μέ τό κοινοβούλιο καί ἀφετέρου ἐπειδή ἀναγνώριζε τήν ἀνάγκη ἀναδιοργανώσεως καί ἐνισχύσεως τοῦ στρατοῦ. ῾Ο Βίσμαρκ ὡστόσο δέν παραγνώριζε ὅτι, σέ περίπτωση ἀντιπαραθέσεως καί πολέμου μέ τήν Αὐστρία, ἡ Πρωσία εἶχε τήν ἀνάγκη τῆς ἀστικῆς τάξεως ὅσο καί τοῦ στρατοῦ· καί ὅτι ἡ φιλελεύθερη ἀντιπολίτευση θά ἦταν, προκειμένου νά ἐπιχειρήσει τήν ἑνοποίηση τῆς Γερμανίας, πιστότερη σύμμαχος ἀπό τήν συντηρητική συμπολίτευση. ᾿Απέφυγε ἔτσι ὁ νέος καγκελλάριος ἀνοιχτή σύγκρουση μέ τήν φιλελεύθερη πλειοψηφία στήν βουλή καί προώθησε τίς μεταρρυθμίσεις στόν στρατό σταθερά καί ἀθόρυβα μέσω τῶν ὑπηρεσιῶν, ὑπολογίζοντας στό ξεπέρασμα τῆς ἐσωτερικῆς κρίσεως μέ τήν προβολή στό προσκήνιο κάποιας ἐξωτερικῆς κρίσεως.

῾Η εὐκαιρία δόθηκε μέ ἀφορμή ἐξέγερση τῶν Πολωνῶν τῆς Ρωσίας τόν ᾿Ιανουάριο τοῦ 1863, πού ἀπειλοῦσε νά δημιουργήσει προβλήματα καί στήν Πρωσία, σέ περίπτωση πού ὁ τσάρος ἐπέλεγε ν' ἀπονείμει στούς Πολωνούς τήν αὐτονομία πού ζητοῦσαν οἱ ἴδιοι καί συνιστοῦσαν οἱ φιλελεύθεροι τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Μέ μυστική συμφωνία πού διαπραγματεύθηκε ὁ Βίσμαρκ, ἡ Πρωσία καί ἡ Ρωσία ἀναλάμβαναν νά συνεργαστοῦν στήν καταστολή τῆς ἐξεγέρσεως. ῾Η πρωσορωσική συμφωνία, πού ἔγινε στόχος τῶν Πρώσων φιλελευθέρων, ἐνίσχυσε καί ἐνθάρρυνε τόν τσάρο στήν προσπάθειά του νά ἐπαναβεβαιώσει τά κυριαρχικά του δικαιώματα στίς πολωνικές ἐπαρχίες τῆς Ρωσίας· πάνω ἀπ' ὅλα, ἡ πρωσική συμπαράσταση πρός τήν Ρωσία ἐγκαινίασε μιά μακρά περίοδο ρωσοπρωσικῆς φιλίας καί συνεργασίας, πού ὑπῆρξαν ἀπό τά κύρια ἐρείσματα τῆς πολιτικῆς τοῦ Βίσμαρκ τόσο στό Γερμανικό ζήτημα ὅσο καί στά εὐρωπαϊκά πράγματα.

Περισσότερο χρήσιμη, βραχυπρόθεσμα, ἀποδείχθηκε ἡ κρίση πού ξέσπασε, πρός τό τέλος τοῦ 1863, στό Σλέσβικ καί τό Χόλσταϊν, μέ ἀφορμή τήν ἀνακήρυξη τοῦ Σλέσβικ, τόν Νοέμβριο τοῦ 1863, ὡς ὀργανικοῦ καί ἀναπόσπαστου μέρους τῆς Δανίας. ῾Η ἀπόφαση αὐτή προκάλεσε τήν

ἀντίδραση τοῦ γερμανικοῦ πληθυσμοῦ τῶν δύο ἐπαρχιῶν, πού ἀνῆκαν δυναστικά στήν Δανία, καί σφοδρές διαμαρτυρίες στά γερμανικά κράτη. Ἀπό κοινοῦ μέ τήν Αὐστρία, ἡ Πρωσία τοῦ Βίσμαρκ ἔστειλε τελεσίγραφο στήν Δανία ν' ἀνακαλέσει τό νέο σύνταγμα πού καταργοῦσε τήν αὐτονομία τῶν δύο ἐπαρχιῶν, ὅπως ὅριζε ἡ ρύθμιση τοῦ 1852· καί ὅταν ἡ Δανία ἀπέρριψε τό τελεσίγραφο, οἱ δύο δυνάμεις τῆς κήρυξαν τόν πόλεμο.

Ὁ πόλεμος γιά τό καθεστώς τῶν δύο ἀμφισβητούμενων ἐπαρχιῶν, ὅπως ἀναμενόταν, μείωσε καί ὑποβάθμισε τήν ἀντίθεση τῆς φιλελεύθερης πρωσικῆς ἀντιπολιτεύσεως στίς στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις πού προωθοῦσαν ὁ Οὐλιέλμος καί ὁ Βίσμαρκ καί ταυτόχρονα ἐνίσχυσε τίς ἐθνικιστικές ἐκδηλώσεις στήν Πρωσία καί στίς ἄλλες γερμανικές χῶρες. Ὁ πόλεμος πρόβαλε ἐπίσης τήν Πρωσία στό εὐρωπαϊκό προσκήνιο, ἰδιαίτερα στό γερμανικό, καί γιά τίς νίκες πού κέρδισε ὁ πρωσικός στρατός. Ἀπέδειξε τέλος ὁ πόλεμος, πού τελικά στέρησε τήν Δανία ἀπό τίς δύο γερμανόφωνες ἐπαρχίες, ὅτι ἡ συνεργασία τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων ἀδυνατοῦσε νά δώσει λύση σέ ἀνάλογα ζητήματα καί ὅτι τήν λύση σέ τέτοιες περιπτώσεις ἐξασφάλιζε μόνο ἡ ἰσχύς τῶν ὅπλων.

Ἡ δυναμική λύση τοῦ ζητήματος τῶν δύο γερμανικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Δανίας μέ τήν συνεργασία τῶν δύο μεγαλύτερων γερμανικῶν δυνάμεων εἶχε καί ἄλλες συνέπειες. Ἡ συνεργασία τῆς Αὐστρίας καί τῆς Πρωσίας κατά τήν διάρκεια τοῦ πολέμου ἀποδείχθηκε ἐπιφανειακή. Μόλις τελείωσε ὁ πόλεμος ἐκδηλώθηκαν σοβαρές διαφωνίες ὡς πρός τό μέλλον τῶν δύο ἐπαρχιῶν. Ἡ Αὐστρία εὐνοοῦσε τήν πλήρη ἀνεξαρτησία τῶν ἐπαρχιῶν, ἐνῶ ἡ Πρωσία τήν προσάρτησή τους ἀπό τήν ἴδια, μολονότι ἐπίσημα ὁ Βίσμαρκ ἀπαιτοῦσε μόνο αὐξημένα στρατιωτικά καί ἐμπορικά δικαιώματα, τά ὁποῖα οὐσιαστικά ἀναιροῦσαν τήν ἀνεξαρτησία πού πρότεινε ἡ Αὐστρία. Τελικά, οἱ δύο δυνάμεις συμφώνησαν τόν Αὔγουστο τοῦ 1865 νά λάβουν προσωρινά ἡ Πρωσία τό Σλέσβικ καί ἡ Αὐστρία τό Χόλσταϊν, ὥσπου νά συμφωνήσουν σέ κάποια μονιμότερη λύση τοῦ ζητήματος. Ἐπρόκειτο γιά λύση πού ἔδινε τήν δυνατότητα στήν Πρωσία νά προωθήσει, ὅπως σχεδίαζε ὁ καγκελλάριός της, ἀναθεώρησή της τήν κατάλληλη στιγμή.

Σύντομα ὁ Βίσμαρκ προέβη σέ ὁρισμένες διπλωματικές ἐνέργειες, τίς ὁποῖες θεωροῦσε ἀπαραίτητες γιά τήν περίπτωση ἀνοιχτῆς ἀναμετρήσεως μέ τήν Αὐστρία. Ἐκτιμῶντας σωστά ὅτι οὔτε οἱ Βρεταννοί οὔτε οἱ Ρῶσοι ἐπρόκειτο ν' ἀνησυχήσουν ἰδιαίτερα καί νά κινηθοῦν σέ περίπτωση γερμανικοῦ πολέμου, στράφηκε στούς Γάλλους πρῶτα καί κατόπιν στούς Ἰταλούς. Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1865 ὁ Βίσμαρκ ἐξασφάλισε τήν ὑπόσχεση τοῦ Ναπολέοντα ὅτι, σέ περίπτωση αὐστροπρωσικοῦ πολέμου, ἡ Γαλλία θά τηροῦσε οὐδετερότητα. Κατά τήν ἴδια συμφωνία, ἡ Γαλλία θ' ἀποζημιωνόταν μέ κάποια εὐνοϊκή συνοριακή ρύθμιση κατά μῆκος τοῦ Ρήνου, ἄν ἡ

Πρωσία χρειαζόταν νά προβεῖ σέ ἐκτεταμένες προσαρτήσεις γερμανικῶν ἐδαφῶν. Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1866, ἐπίσης, ἡ Ἰταλία συμφώνησε νά πολεμήσει στό πλευρό τῆς Πρωσίας καί ἡ τελευταία ὑποσχέθηκε νά τήν ἀνταμείψει μέ τήν Βενετία. Τίς ἐνέργειες αὐτές ὁ Πρῶσος καγκελλάριος συνδύασε μέ πρόταση ἀναθεωρήσεως τῆς Γερμανικῆς Συνομοσπονδίας, βασικό σημεῖο τῆς ὁποίας ἦταν ἡ ἐκλογή τῆς ὁμοσπονδιακῆς δίετας μέ καθολική ψηφοφορία, μέ στόχο νά προσεταιριστεῖ τούς φιλελευθέρους τῆς Πρωσίας καί τῶν ἄλλων γερμανικῶν κρατῶν. Ἡ Αὐστρία δέν ἀμφέβαλλε πιά ὅτι ἡ Πρωσία προσπαθοῦσε νά τῆς ἐπιβάλει τόν πόλεμο καί ἔκρινε ὅτι ὁ πόλεμος αὐτός ἦταν ἀναπόφευκτος.

Πρώτη κινητοποίησε τίς στρατιωτικές δυνάμεις της ἡ Αὐστρία, ἡ ὁποία ἔσπευσε ἐπίσης τήν 1η Ἰουνίου 1866 νά φέρει τό ζήτημα τοῦ Σλέσβικ-Χόλσταϊν στήν δίετα τῆς Γερμανικῆς Συνομοσπονδίας. Ἡ Πρωσία ἀντέδρασε μέ τήν κατάληψη τοῦ Χόλσταϊν, μέ ἀποτέλεσμα νά καλέσει ἡ Αὐστρία τήν συνομοσπονδία ν' ἀνατρέψει τήν ἐνέργεια αὐτή. Στίς 14 Ἰουνίου, ἡ δίετα ἀποφάνθηκε ὑπέρ τῆς αὐστριακῆς προτάσεως, μέ συνέπεια νά ἀποχωρήσει ἡ Πρωσία ἀπό τήν συνομοσπονδία, τήν ὁποία κήρυξε διαλυμένη, καί νά κινητοποιήσει καί αὐτή τά στρατεύματά της.

Ὁ πόλεμος πού ἀκολούθησε καί πού διήρκεσε ἑπτά ἑβδομάδες, τερματίστηκε μέ τήν ὁλοκληρωτική ἥττα τῆς Αὐστρίας. Ὁ αὐστριακός στρατός ἀποδείχθηκε ὑποδεέστερος τοῦ πρωσικοῦ ἀπό κάθε ἄποψη. Σε σύγκριση μέ τόν πρωσικό, ὁ αὐστριακός ἦταν ἀναχρονιστικός, τόσο στόν τομέα τῆς διοικήσεως ὅσο καί σ' αὐτόν τοῦ ἐπιχειρησιακοῦ σχεδιασμοῦ. Ὁ ὁπλισμός ἐπίσης τῶν αὐστριακῶν στρατευμάτων ἦταν ἀπηρχαιωμένος. Ἐξάλλου, ἡ ἐπέμβαση τῆς Ἰταλίας ἀνάγκασε τήν Αὐστρία νά κατανείμει τίς δυνάμεις της σέ δύο μέτωπα, ἄν καί ἀπό τήν ἀρχή ἀκόμη τοῦ πολέμου οἱ Αὐστριακοί κατάφεραν στούς Ἰταλούς ἀποφασιστικό χτύπημα, τό ὁποῖο ὅμως δέν κατόρθωσαν νά ἐκμεταλλευθοῦν, γιά τόν λόγο ὅτι τά στρατεύματά τους ἦσαν δυσκίνητα καί δέν κατόρθωσαν νά μετακινηθοῦν ἔγκαιρα στό μέτωπο κατά τῶν Πρώσων, ἀλλά καί ἐξαιτίας τοῦ ἀνεπαρκοῦς σιδηροδρομικοῦ δικτύου τῆς χώρας. Ἡ Πρωσία, ἀντίθετα, διέθετε θαυμάσιες σιδηροδρομικές συγκοινωνίες, πού συνέβαλαν σημαντικά στήν πρωσική νίκη, ἐπειδή ἔδωσαν τήν δυνατότητα στόν ἀρχηγό τοῦ πρωσικοῦ ἐπιτελείου Μόλτκε (Helmuth von Moltke) νά παρατάσσει καί νά μετακινεῖ τίς δυνάμεις πού εἶχε στή διάθεσή του σ' ἕνα μέτωπο 900 περίπου χιλιομέτρων, καταβάλλοντας πρῶτα τήν ἀντίσταση τῶν κεντρικῶν γερμανικῶν κρατῶν, πού εἶχαν ἀκολουθήσει τήν Αὐστρία, καί συγκεντρώνοντας κατόπιν τίς δυνάμεις του ἐναντίον τῶν Αὐστριακῶν στόν νότο. Ἡ ἀποφασιστική μάχη, πού τερμάτισε τόν πόλεμο, δόθηκε στίς 3 Ἰουλίου, μεταξύ τῶν βοημικῶν πόλεων Σάδοβα καί Καίνιγκρατς.

῾Ο θρίαμβος τῶν πρωσικῶν ὅπλων ἔδωσε τήν δυνατότητα στόν Βίσμαρκ νά προωθήσει τήν λύση τοῦ Γερμανικοῦ ζητήματος κάτω ἀπό τήν ἡγεσία τῆς Πρωσίας. Ἔπρεπε ὅμως νά ἐξουδετερώσει πρῶτα μιά νέα ἀπειλή, πού εἶχε ἄμεση σχέση μέ τόν πρωσικό θρίαμβο: τίς ἐπιδιώξεις τῆς πρωσικῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας. Ἐπρόκειτο γιά μιά κλασική περίπτωση συγκρούσεως μακροπρόθεσμων πολιτικῶν συμφερόντων ἀπό τό ἕνα μέρος καί βραχυπρόθεσμων στρατιωτικῶν ἐπιδιώξεων ἀπό τό ἄλλο. Μετά τήν συντριβή τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος τῆς Αὐστρίας στήν Βοημία, ὁ Βίσμαρκ κατέβαλε τεράστιες προσπάθειες νά ἐξουδετερώσει τίς πιέσεις τῶν στρατιωτικῶν πού ἐπιδίωκαν τήν προσάρτηση αὐστριακῶν ἐδαφῶν καί θριαμβευτική παρέλαση τοῦ πρωσικοῦ στρατοῦ στήν Βιέννη. ῾Ο Πρῶσος καγκελλάριος ἔκρινε ὅτι ἡ ἱκανοποίηση τῶν ἐπιδιώξεων αὐτῶν ἀφενός θά παρέτεινε μάταια τόν πόλεμο, μέ κίνδυνο νά ἐπέμβει ἡ Γαλλία γιά νά προσποριστεῖ διπλωματικά ἤ καί ἄλλα ὀφέλη, καί ἀφετέρου θ᾿ ἀπέτρεπε μελλοντική συνεργασία καί φιλία ἀνάμεσα στήν Πρωσία καί τήν Αὐστρία, ἄν δέν ἐξωθοῦσε τήν δεύτερη σέ συμμαχία μέ τήν Γαλλία. Ἐπιβλήθηκε τελικά ἡ θέση τοῦ Βίσμαρκ, ὁ ὁποῖος ἐξασφάλισε ἔτσι τήν μόνιμη ἀντιπάθεια τῆς πρωσικῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας πού θεωροῦσε τόν πόλεμο ἀποκλειστική ἁρμοδιότητα τοῦ στρατοῦ.

Τήν θέση τοῦ Βίσμαρκ διευκόλυνε καί ὁ Ναπολέων, ὁ ὁποῖος ἄφησε νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ Γαλλία δέν θά ἦταν ἀντίθετη στήν προσάρτηση ἀπό τήν Πρωσία γερμανικῶν ἐδαφῶν πρός βορρᾶν τοῦ ποταμοῦ Μάϊν, καί τήν ὀργάνωση βορειογερμανικῆς συνομοσπονδίας κάτω ἀπό τήν ἡγεσία τῆς Πρωσίας, ἐφόσον παρέμεναν ἀνεξάρτητες ἡ Βάδη, ἡ Βυρτεμβέργη καί ἡ Βαυαρία. ῾Η συνθήκη τῆς Πράγας, πού ὑπογράφηκε τόν Αὔγουστο τοῦ 1866, ἀνάγκασε τήν Αὐστρία ν᾿ ἀναγνωρίσει τόν ὁριστικό ἀποκλεισμό της ἀπό τά γερμανικά πράγματα, νά καταβάλει μιά μικρή πολεμική ἀποζημίωση καί νά παραχωρήσει τήν Βενετία στήν Ἰταλία. Μέ τήν ἴδια συνθήκη, ἡ Πρωσία προσάρτησε τό βασίλειο τοῦ ῾Αννοβέρου, τά δουκάτα τοῦ Νάσσαου καί τῆς Ἔσσης, καί τήν ἐλεύθερη πόλη τῆς Φραγκφούρτης, καταλαμβάνοντας ἔτσι ὁλόκληρη τήν βόρεια Γερμανία. Οὔτε τά νότια γερμανικά κράτη ἀπέφυγαν τόν ἔλεγχο ἤ τήν ἐπιρροή τῆς Πρωσίας· σύντομα, ὁ Βίσμαρκ ὑπέγραψε συνθῆκες συμμαχίας, ἀμυντικές καί ἐπιθετικές, μέ ὅλα τά νοτιογερμανικά κράτη.

Μία ἀπό τίς συνέπειες τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς Αὐστρίας ἀπό τά γερμανικά πράγματα ἦταν ἡ στροφή τῆς ἡγεσίας στά ἐσωτερικά ζητήματα τῆς αὐτοκρατορίας, τῆς ὁποίας ἡ ἀπηρχαιωμένη δομή ἀπαιτοῦσε ἐκσυγχρονισμό. Μετά τά ἐπαναστατικά γεγονότα τοῦ 1848-1849, πού εἶχαν συγκλονίσει τό αὐτοκρατορικό οἰκοδόμημα ἀπό τά θεμέλια καί διευκολύνει τήν εἰσαγωγή συνταγματικῶν θεσμῶν, ἀναβίωσαν ὁ ἀπολυταρχισμός καί ὁ συγκεντρωτι-

σμός. Ὥς τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1850, εἶχαν ἀνακληθεῖ τά συντάγματα πού εἶχαν παραχωρηθεῖ κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν ἐπαναστάσεων καί ἡ αὐτοκρατορία εἶχε ἐπανέλθει στό προεπαναστατικό καθεστώς. Στίς ἀρχές ὅμως τῆς ἑπόμενης δεκαετίας καί ὕστερα ἀπό τίς ἧττες καί ταπεινώσεις τοῦ Ἰταλικοῦ πολέμου, ἐνθαρρύνθηκε ἡ ἐπαναλειτουργία τῶν ἐπαρχιακῶν διετῶν καί ἔγινε φανερή ἡ ἐπιθυμία τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβερνήσεως νά προωθήσει τήν ἀναδιοργάνωση καί τόν ἐκσυγχρονισμό τῆς αὐτοκρατορίας, ὥστε νά μπορέσει ν' ἀπορροφήσει τούς κραδασμούς πού προκαλοῦσαν οἱ διάφορες ἐθνότητες, καί ἰδιαίτερα οἱ Μαγυάροι. Οἱ πιέσεις τῶν τελευταίων γιά πολιτιστική καί διοικητική αὐτονομία ὁδήγησαν τελικά μετά τίς νέες ἧττες τῆς αὐτοκρατορίας στόν αὐστροπρωσικό πόλεμο, στόν Συμβιβασμό τοῦ 1867 (Ausgleich), πού μεταμόρφωσε τήν αὐτοκρατορία σέ δυαδική μοναρχία, ἀποτελούμενη ἀπό δύο ἀνεξάρτητα καί ἰσοδύναμα κράτη, τά ὁποῖα ὅμως εἶχαν τόν ἴδιο μονάρχη, τόν αὐτοκράτορα (πού ἦταν αὐτοκράτορας τῆς Αὐστρίας καί βασιλιάς τῆς Οὐγγαρίας), ἕναν στρατό καί κοινά ὑπουργεῖα ἐξωτερικῶν, πολέμου καί οἰκονομικῶν. Τό καθένα ἀπό τά δύο κράτη, κατά τήν ἴδια ρύθμιση, θά εἶχε τήν δική του βουλή καί κυβέρνηση, καθώς καί τίς δικές του ὑπηρεσίες, πού ἕδρευαν στίς δύο πρωτεύουσες τῆς αὐτοκρατορίας, στήν Βιέννη καί τήν Βουδαπέστη. Ἐπρόκειτο, οὐσιαστικά γιά πλήρη αὐτονομία, διοικητική, πολιτιστική καί οἰκονομική, τῆς Οὐγγαρίας, ἡ ὁποία ἱκανοποίησε τούς Μαγυάρους, ἀλλά ἐπιδείνωσε τά προβλήματα πού εἶχαν σχέση μέ τό καθεστώς τῶν ἄλλων ἐθνοτήτων τῆς Οὐγγαρίας. Ἀπό τήν σκοπιά τῶν Τσέχων, Σλοβάκων, Κροατῶν, Σέρβων, Πολωνῶν καί Ρουμάνων, ἡ ρύθμιση τοῦ 1867 ἦταν ἕνας συμβιβασμός ἀνάμεσα σέ δύο μειονότητες τῆς αὐτοκρατορίας, τούς Γερμανούς καί τούς Μαγυάρους, πού ἄφηνε ἄλυτα τά δικά τους προβλήματα καί παραγνώριζε τά δικά τους δικαιώματα.

Ἄλλη σημαντική συνέπεια τῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ Βίσμαρκ ἦταν ἡ ραγδαία παρακμή τοῦ φιλελεύθερου κινήματος τῆς Γερμανίας, ἰδιαίτερα τῆς Πρωσίας. Οἱ πόλεμοι κατά τῆς Δανίας ἀρχικά καί τῆς Αὐστρίας μετά καί ἡ νικηφόρα ἔκβασή τους, σέ συνδυασμό μέ τίς προτάσεις τοῦ Βίσμαρκ γιά τήν ἐκλογή γερμανικῆς ἐθνικῆς συνελεύσεως μέ καθολική ψηφοφορία ἀρρένων, ἐνίσχυσαν τίς ἐθνικιστικές τάσεις τοῦ κινήματος καί ταυτόχρονα ὑπονόμευσαν τίς φιλελεύθερες τάσεις του. Οἱ φιλελεύθεροι ἔχασαν μέσα σέ λίγα χρόνια τήν ὑποστήριξη τῶν κατώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων, ἀλλά κυρίως τῶν μεσαίων, πού πείσθηκαν ὅτι ὁ Βίσμαρκ ἦταν σέ θέση νά τούς ἐξασφαλίσει αὐτό πού ὑπόσχονταν ἀλλά δέν μποροῦσαν νά ὑλοποιήσουν οἱ φιλελεύθεροι, τήν ἑνοποίηση τῆς Γερμανίας καί τόν ἐκσυγχρονισμό τῶν θεσμῶν της. Μέ ἐξαίρεση ἕνα τμῆμα τους, τό μικρότερο, πού παρέμεινε πιστό στίς ἀρχές τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὅπως εἶχαν ἐκφραστεῖ οἱ ἀρχές αὐτές

κατά τήν διάρκεια τῶν ἐπαναστατικῶν γεγονότων τοῦ 1848, οἱ φιλελεύθεροι τῆς Πρωσίας καί τῆς Γερμανίας γενικά ἀποδέχθηκαν τό πρόγραμμα καί τίς ἐπιδιώξεις τοῦ Βίσμαρκ, ὄχι μόνο μέ ἀνακούφιση, ἀλλά και μέ ἐνθουσιασμό.

Συναφής ἦταν καί ἡ ἐξασθένιση τῆς ἐπιρροῆς τῆς ἀστικῆς τάξεως στήν γερμανική κοινωνία. Ἡ πεποίθηση τῆς ἀστικῆς τάξεως, ὅτι ἔμελλε ν' ἀποβεῖ ἡ ἡγετική τάξη τῆς Γερμανίας, ἐξαιτίας τοῦ ἐλέγχου πού ἀσκοῦσε στίς οἰκονομικές καί τίς πολιτιστικές ἐξελίξεις, δέχθηκε σοβαρό πλῆγμα ἀπό τίς διπλωματικές ἐπιτυχίες καί τίς στρατιωτικές νίκες τῆς δεκαετίας τοῦ 1860, πού αὔξησαν τό γόητρο καί τήν ἐπιρροή τῆς ἀριστοκρατίας, ἡ ὁποία ἀπό παράδοση ἤλεγχε τό διπλωματικό σῶμα καί τίς ἔνοπλες δυνάμεις. Τά ἀνώτερα ἀστικά στρώματα ἐπιδίωξαν καί πέτυχαν νά ταυτιστοῦν, ὄχι μόνο μέ τά πολιτικά καί οἰκονομικά συμφέροντα τῆς ἀριστοκρατίας, ἀλλά καί τόν τρόπο ζωῆς καί τίς ἀρχές καί τά ἰδεώδη τῆς τάξεως αὐτῆς. Γενικότερα, οἱ ἐντυπωσιακές ἐπιτυχίες τῆς διπλωματίας καί τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος, σέ συνδυασμό μέ τήν ἀποτυχία τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν νά ἐξασφαλίσουν βιώσιμη λύση τοῦ Γερμανικοῦ προβλήματος, ὑπονόμευσαν σοβαρά τήν ἀπήχηση τῶν θεσμῶν αὐτῶν στήν γερμανική κοινωνία καί ἐνίσχυσαν ἀντίθετα τήν ἀπήχηση των μεθόδων πού ταυτίζονταν μέ τόν Βίσμαρκ, τήν δυναμική λύση τῶν προβλημάτων, γιά τήν ὁποία περισσότερη σημασία εἶχε ὁ τελικός σκοπός ὄχι τά μέσα· μέθοδοι πού ἀντιστρατεύονταν τόν κοινοβουλευτισμό καί τήν δημοκρατία.

Προϊόν τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων τῆς ἴδιας δεκαετίας καί ἰδιαίτερα τῆς ἐκβάσεως τῶν πολέμων τῆς Πρωσίας μέ τήν Δανία καί τήν Αὐστρία ὑπῆρξε καί ἡ Βορειογερμανική Συνομοσπονδία, πού ἀπαρτιζόταν ἀπό εἴκοσι δύο γερμανικά κράτη καί προεδρευόταν ἀπό τόν βασιλιά τῆς Πρωσίας. Ἡ συνομοσπονδία, πού ἱδρύθηκε τόν Ἰούλιο τοῦ 1867, διέθετε κοινοβούλιο, μέ δύο νομοθετικά σώματα, τήν Βουλή (Reichstag), πού ἐκλεγόταν μέ καθολική ψηφοφορία ἀρρένων καί μποροῦσε νά ψηφίσει ἤ ν' ἀπορρίψει νομοσχέδια, ἀλλά ὄχι καί νά τά εἰσαγάγει, καί τήν Ὁμοσπονδιακή Συνέλευση (Bundesrat), τά μέλη τῆς ὁποίας διορίζονταν ἀπό τούς ἡγεμόνες τῶν ὁμόσπονδων κρατῶν. Τήν ἡγετική θέση τῆς Πρωσίας ἐξασφάλιζαν ὁ Πρῶσος βασιλιάς, ἡ κυβέρνηση πού διοριζόταν ἀπό τόν βασιλιά καί ἦταν ὑπεύθυνη στόν ἴδιο, ὄχι στήν βουλή, ὁ στρατός πού ἐλεγχόταν ἀπό τήν Πρωσία, ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ βουλή, στήν ὁποία ἡ Πρωσία διέθετε δέκα ἐπτά ἀπό τίς σαράντα τρεῖς ἕδρες καί εὔκολα μποροῦσε νά προσεταιριστεῖ καί ἄλλες. Τά κράτη πού βρίσκονταν πρός νότο τοῦ ποταμοῦ Μάϊν, μποροῦσαν νά ἐνσωματωθοῦν στήν συνομοσπονδία, ἀλλά ἀντιδροῦσαν οἱ ἡγετικές τάξεις τους καί ὁ καθολικός κλῆρος, καθώς καί οἱ δημοκράτες καί οἱ σοσιαλιστές τῶν κρατῶν αὐτῶν.

5. Μεταρρυθμίσεις στήν Βρεταννία

Τήν ἴδια ἐποχή, στήν Βρεταννία ὁ Κριμαϊκός Πόλεμος ἐνίσχυσε τόν ἀπομονωτισμό, πού εἶχε ἀρχίσει νά ἐκδηλώνεται ὡς ἀντίδραση στήν πολιτική τοῦ Πάλμερστον, καί τήν παραδοσιακή τάση ἀποχῆς ἀπό τά προβλήματα τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης. Τήν τάση ἀποχῆς ἀπό τά εὐρωπαϊκά πράγματα ἐνίσχυσαν διάφορες ἐμπλοκές τῆς Βρεταννίας σέ ἀποικίες της, ἀλλά κυρίως ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς, ἀνάμεσα στίς νότιες καί τίς βόρειες πολιτεῖες. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στήν ὑπερατλαντική Δημοκρατία ἔπληξε σοβαρά τίς βιομηχανικές περιοχές τῆς βόρειας Ἀγγλίας πού ἐπεξεργάζονταν βαμβάκι τῶν νοτιοαμερικανικῶν πολιτειῶν, καί δημιούργησε σοβαρές προστριβές ἀνάμεσα στίς δύο χῶρες, ἀλλά ἡ βρεταννική κυβέρνηση δέν ἀναγνώρισε τήν ἐφήμερη νοτιοαμερικανική ὁμοσπονδία, ὅπως θά περίμενε κανείς γιά νά ἐξασφαλίσει τήν ἀπρόσκοπτη διεξαγωγή τοῦ ἐμπορίου βαμπακιοῦ καί τά συμφέροντα τῆς βρεταννικῆς βιομηχανίας· πολιτική πού δέν στηρίζει τήν θεωρία τῆς οἰκονομικῆς αἰτιοκρατίας, πού συχνά χρησιμοποιεῖται γιά νά ἐξηγηθεῖ ἡ ἐξωτερική πολιτική τῶν μεγάλων δυνάμεων. Στήν συγκεκριμένη περίπτωση, ἡ βρεταννική κυβέρνηση διατήρησε διπλωματικές σχέσεις μέ τήν νόμιμη κυβέρνηση τῶν Η.Π.Α. γιά λόγους πού εἶχαν σχέση μέ τίς ἀρχές καί τίς ἀξίες γιά τίς ὁποῖες πολεμοῦσε ἡ ἀμερικανική κυβέρνηση, παρά τίς πιέσεις τῶν πανίσχυρων ἐμπορικῶν καί βιομηχανικῶν κύκλων τῆς Ἀγγλίας.

Κατά τήν δεκαετία τοῦ 1860, ἀνανεώθηκαν στήν Βρεταννία καί τά δύο πολιτικά κόμματα, τά ὁποῖα εἶχαν καταντήσει κατά τήν προηγούμενη δεκαετία πολιτικοί συνασπισμοί χωρίς ἐσωτερική συνοχή καί σταθερή ἐκλογική πελατεία. Τά δύο κόμματα, οἱ Οὐΐγοι καί οἱ Τόρηδες, ἐξελίχθηκαν τήν περίοδο αὐτή στό Φιλελεύθερο καί τό Συντηρητικό Κόμμα ἀντίστοιχα, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση νέων πολιτικῶν ἀρχηγῶν, τοῦ Φιλελεύθερου Γλάδστωνος (William E. Gladstone) καί τοῦ Συντηρητικοῦ Ντισραέλι (Benjamin Disraeli). Ἡ πολιτική ἀνανέωση ἐκδηλώθηκε καί μέ τήν ψήφιση τό 1867, τοῦ περίφημου Μεταρρυθμιστικοῦ Νόμου (Reform Act), πού διπλασίασε τό ἐκλογικό σῶμα καί αὔξησε σημαντικά τήν πολιτική ἀντιπροσώπευση τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς χώρας εἰς βάρος τῆς ὑπαίθρου, καθώς καί μέ τήν ψήφιση τοῦ Ἐκλογικοῦ Νόμου (Ballot Act) τοῦ 1872, πού εἰσήγαγε τήν μυστική ψηφοφορία, καί τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ 1870 στίς δημόσιες ὑπηρεσίες, κύριο χαρακτηριστικό τῶν ὁποίων ἦταν ἡ πρόσληψη ὑπαλλήλων ὕστερα ἀπό ἀνοιχτούς διαγωνισμούς. Ἀνάλογες φιλελεύθερες πιέσεις, τέλος, ἐκδηλώθηκαν καί σέ σχέση μέ τό Ἰρλανδικό ζήτημα, ἰδιαίτερα κατά τήν διάρκεια τῆς πρωθυπουργίας τοῦ Γλάδστωνος (1868-1874), κυρίως στόν τομέα τῆς προστασίας τῶν καλλιεργητῶν στίς γαῖες τῶν

μεγάλων γαιοκτημόνων, καθώς καί στόν τομέα τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐπιρροῆς τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας στό καθολικό νησί.

6. Μεταρρυθμίσεις στήν Ρωσία

Δραματικές ἐξελίξεις φιλελεύθερης κατευθύνσεως σημειώθηκαν τήν ἴδια ἐποχή στήν Ρωσία. Ὅπως καί στήν Βρεταννία, παρατηρήθηκε στήν Ρωσία στά χρόνια μετά τόν Κριμαϊκό Πόλεμο μιά τάση ἀποχῆς ἀπό τίς εὐρωπαϊκές ὑποθέσεις, κάτω ἀπό τήν πίεση ἐσωτερικῶν προβλημάτων κυρίως, ἀλλά καί γιά λόγους πού εἶχαν σχέση μέ τήν ἐπεκτατική πολιτική της στήν Ἀσία. Μετά τόν Κριμαϊκό Πόλεμο, ἐνόσω τό ἄγος τῆς ταπεινωτικῆς ἥττας ἦταν ἀκόμη νωπό καί κάτω ἀπό τήν πίεση φιλελεύθερων ἀστικῶν ὁμάδων πού πρότειναν ριζικές μεταρρυθμίσεις στήν ἀναχρονιστική αὐτοκρατορία, ὁ διάδοχος τοῦ Νικολάου Α΄, Ἀλέξανδρος Β΄ (1855-1881), ἄν καί δέν ἦταν φιλελεύθερος, δέν χρειάσθηκε πολύν καιρό γιά νά πειστεῖ ὅτι, χωρίς τίς ἀπαραίτητες μεταρρυθμίσεις, τό αὐτοκρατορικό οἰκοδόμημα κινδύνευε νά διαλυθεῖ. Ἡ δουλοπαροικία δέν ἦταν μόνο καθεστώς ἀναχρονιστικό, πού κρατοῦσε τήν ρωσική κοινωνία σέ κατάσταση ληθάργου καί περιοδικῆς ἀναταραχῆς, ἀλλά καί ἀντιπαραγωγικό. Τό 1861, ὕστερα ἀπό πενταετή σχεδόν προγραμματισμό καί διαπραγματεύσεις μέ ἐκπροσώπους τῶν ἐνδιαφερομένων μερῶν, καταργήθηκε τελικά τό καθεστώς τῆς δουλοπαροικίας καί ἀπελευθερώθηκαν ἔτσι οἱ χωρικοί, νομικά τουλάχιστον. Ἀπώτερος στόχος τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ 1861 ἦταν ἡ δημιουργία μιᾶς τάξεως ἀγροτῶν μέ ἰδιόκτητες γαῖες, τίς ὁποῖες θά ἐξαγόραζαν οἱ ἐνδιαφερόμενοι καταβάλλοντας τό ἀντίτιμο στούς γαιοκτήμονες. Τό γεγονός ὅμως ὅτι οἱ περισσότεροι δουλοπάροκοι ζοῦσαν σέ κοινότητες, ὅπου οἱ γαῖες ἦσαν κοινοτικές καί δέν ἦταν δυνατό νά περάσουν στήν ἄμεση κατοχή τῶν χωρικῶν-μελῶν τῆς κοινότητας, καθώς καί ἡ ἀδυναμία τῶν δουλοπαροίκων γενικά νά ἐξαγοράσουν τά κτήματα πού καλλιεργοῦσαν ἀπό ἔλλειψη χρημάτων, δέν ἐπέτρεψαν τήν πραγματοποίηση τοῦ στόχου αὐτοῦ. Ἀντίθετα, σέ πολλές περιπτώσεις ἡ κατάσταση τῶν δουλοπαροίκων ἐπιδεινώθηκε, ἐπειδή στερήθηκαν καί ὁρισμένων δικαιωμάτων πού ἐξασφάλιζε τό φεουδαλικό καθεστώς, ὅπως τοῦ δικαιώματος νά χρησιμοποιοῦν τούς βοσκοτόπους τοῦ γαιοκτήμονα καί νά ὑλοτομοῦν στά δάση του. Οἱ μεταρρυθμίσεις, ἐπίσης, ὑπονόμευσαν τήν θέση τῶν μικρῶν γαιοκτημόνων, πού ἦσαν συνήθως χρεωμένοι στό κράτος ἤ στούς μεγάλους γαιοκτήμονες.

Στίς μεταρρυθμίσεις τῆς ἴδιας περιόδου ἀνήκουν καί ἡ θέσπιση ἐπαρχιακῶν συνελεύσεων καί ἡ εἰσαγωγή σημαντικῶν ἀλλαγῶν στήν δικαιοσύνη. Οἱ ἐπαρχιακές συνελεύσεις, πού εἶχαν ὡς στόχο τήν ἐνίσχυση τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως καί τήν ἀναζωογόνηση τῆς ὑπαίθρου, ἀσχο-

λούνταν μέ τήν συντήρηση τῶν ἐπαρχιακῶν δρόμων καί γεφυρῶν, τήν προαγωγή τοῦ ἐμπορίου, τῆς βιοτεχνίας καί τῆς ἐκπαιδεύσεως καί τήν ἀρωγή τῶν ἀπόρων· ἀλλά ἐλέγχονταν ἄμεσα καί ἀσφυκτικά ἀπό τήν αὐτοκρατορική κυβέρνηση καί δέν διέθεταν τούς ἀπαραίτητους πόρους γιά ν' ἀνταποκριθοῦν στίς προσδοκίες τῶν φιλελεύθερων μεταρρυθμιστῶν τῆς χώρας. Οἱ μεταρρυθμίσεις στήν δικαιοσύνη περιλάμβαναν τίς βασικές ἀρχές τῆς δυτικῆς δικαιοσύνης, ὅπως ἰσότητα ἀπέναντι στόν νόμο, ὁρκωτά δικαστήρια, ἰσοβιότητα δικαστῶν καί ὁμοιόμορφη διαδικασία· οἱ ὁποῖες ὅμως σέ πολλές περιπτώσεις εἴτε δέν ἐφαρμόσθηκαν εἴτε καταστρατηγήθηκαν στήν πράξη. Οἱ παραδοσιακοί φορεῖς τῆς ἐξουσίας στήν Ρωσία ἦσαν ἀκόμη πανίσχυροι, καί οἱ νέες πολιτικές καί κοινωνικές δυνάμεις ὄχι τόσο ἰσχυρές, ὥστε νά καρποφορήσουν οἱ μεταρρυθμιστικές διαθέσεις τῆς ἐξουσίας καί τῶν φιλελευθέρων τῆς ὑπανάπτυκτης καί ἀχανοῦς χώρας τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης.

7. Πολιτικές ἐξελίξεις στήν νοτιοανατολική Ευρώπη

Στήν νοτιοανατολική Εὐρώπη, ὁ Κριμαϊκός Πόλεμος καί ἡ ἔκβασή του, σέ συνδυασμό μέ τοπικούς παράγοντες, προκάλεσαν ἤ ἐπιτάχυναν σημαντικές ἐξελίξεις. Οἱ Ρουμάνοι ἐθνικιστές τῶν Παραδουνάβιων Ἡγεμονιῶν, τῆς Μολδαυίας καί τῆς Βλαχίας, εὑρῆκαν θερμή ὑποστήριξη στήν Γαλλία τοῦ Ναπολέοντα, ὁ ὁποῖος προωθοῦσε τήν σύσταση ρουμανικοῦ κράτους, γιά τούς ἴδιους λόγους πού ὑποστήριζε τήν ἴδια ἐποχή τήν ἐθνική ἀποκατάσταση τῶν Ἰταλῶν. Στήν ἕνωση τῶν δύο ἀδελφῶν ἡγεμονιῶν ἦσαν ἀντίθετες ἡ Αὐστρία, ἐπειδή ὑπολόγιζε πώς ἕνα ρουμανικό ἐθνικό κράτος θά λειτουργοῦσε ὡς πόλος ἕλξεως γιά τούς Ρουμάνους τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Τρανσυλβανίας καί τῆς Μπουκοβίνας, καί ἡ Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, στήν ὁποία ἀνῆκαν οἱ δύο ἡγεμονίες. Ἡ Βρεταννία ταλαντευόταν ἀνάμεσα στήν ὑποστήριξη τῆς ρουμανικῆς ἑνοποιήσεως, πού ἀναμενόταν νά λειτουργήσει ἀνασταλτικά στήν ἐπεκτατική πολιτική τῆς Ρωσίας, καί στήν ἀντίθεση ἐπειδή ἡ ἐθνική ἀποκατάσταση τῶν Ρουμάνων θ' ἀκρωτηρίαζε ἐπικίνδυνα τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, βασικό ἔρεισμα τῆς βρεταννικῆς πολιτικῆς στήν Ἐγγύς Ἀνατολή. Τήν ἕνωση τῶν δύο ἡγεμονιῶν ὑποστήριζαν τό Πεδεμόντιο, γιά εὐνόητους λόγους, ἡ Ρωσία, ἡ ὁποία ὑπολόγιζε νά κερδίσει ἔτσι τήν συμπάθεια τῶν Ρουμάνων, ἀλλά καί νά διασπάσει τήν συμμαχία ἀνάμεσα στήν Γαλλία καί τήν Βρεττανία, καί ἡ Πρωσία γιά νά πλήξει τήν Αὐστρία. Τό πρῶτο βῆμα πρός τήν κατεύθυνση τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως τῶν Ρουμάνων ἔγινε μέ τήν συνθήκη τοῦ Παρισιοῦ τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1858, μέ τήν ὁποία οἱ μεγάλες δυνάμεις ἀποφάσισαν νά μείνουν οἱ δύο ἡγεμονίες χωρισμένες, μέ δικό της ἡγεμόνα

καί συνέλευση ἡ καθεμιά, ἀλλά μ' ἕνα κοινό συμβούλιο πού θά ρύθμιζε τίς κοινές ὑποθέσεις. Ἡ ἔνταση τῶν σχέσεων τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, μέ ἀφορμή τό Ἰταλικό ζήτημα, ἐπέτρεψαν στίς συνελεύσεις τῶν δύο ἡγεμονιῶν, τόν Ἰανουάριο καί τόν Φεβρουάριο τοῦ 1859, νά ἐκλέξουν τόν ἴδιο ἡγεμόνα, τόν ἐπιφανή ἐντόπιο βογιάρο Ἀλέξανδρο Κούζα· τόν ὁποῖο ἔσπευσε ν' ἀναγνωρίσει ἡ Γαλλία, καθώς καί ἡ Βρεταννία καί ἡ Πύλη, ὕστερα ἀπό ἀρκετές ἀντιρρήσεις καί ἐπιφυλάξεις καί κάποια καθυστέρηση. Τό 1864, εἰσήχθη στίς ἑνωμένες πλέον ἡγεμονίες ἡ καθολική ψηφοφορία ἀρρένων, ἀλλά ταυτόχρονα ἐνισχύθηκαν σημαντικά καί οἱ ἐξουσίες τοῦ ἡγεμόνα. Εἰσήχθησαν ἐπίσης σημαντικές μεταρρυθμίσεις στό γαιοκτητικό καθεστώς, παρόμοιες μ' ἐκεῖνες πού εἶχαν εἰσαχθεῖ στήν Ρωσία τό 1861 καί μέ ἀνάλογους στόχους, ἀλλά δέν καρποφόρησαν καί ἐκεῖ, κυρίως ἐξαιτίας τῶν πανίσχυρων βογιάρων, οἱ ὁποῖοι ἤλεγχαν τήν ἐπαρχιακή διοίκηση καί προσάρμοσαν τίς ἀγροτικές μεταρρυθμίσεις στά συμφέροντά τους.

Στήν Ἑλλάδα, ἡ μετακριμαϊκή περίοδος σημαδεύτηκε ἀπό ἐξίσου σημαντικές ἀλλαγές: τήν ἔξωση τοῦ Ὄθωνα καί τήν ἔλευση νέου βασιλιᾶ, τοῦ Γεωργίου Α΄, τήν ἀνακήρυξη νέου συντάγματος καί τήν ἐπέκταση τῶν ὁρίων τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους μέ τήν ἐνσωμάτωση τῶν Ἰονίων Νήσων. Ἡ ἀποτυχία τῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Ὄθωνα τό 1854· ἡ κατάληψη τοῦ Πειραιᾶ καί τῆς πρωτεύουσας καί ὁ ἀποκλεισμός τῆς χώρας ἀπό τούς Ἄγγλους καί τούς Γάλλους, ὡς συνέπεια τῆς πολιτικῆς αὐτῆς· ὁ διορισμός εἰδικῆς οἰκονομικῆς ἐπιτροπῆς ἀπό τίς εὐρωπαϊκές δυνάμεις γιά τήν μελέτη τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καί τῶν προβλημάτων της· ἡ ταύτιση, χωρίς ἰδιαίτερο λόγο, τοῦ Ὄθωνα καί τῆς δυναστείας τῶν Βιτελσβάχων μέ τήν πολιτική τῆς Αὐστρίας στό Ἰταλικό ζήτημα· τό ἐνδεχόμενο νά περιέλθει ὁ θρόνος τῆς Ἑλλάδας σέ μέλος τῆς δυναστείας πάλι καθολικό, ἐξαιτίας τῆς ἀδυναμίας τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους νά τεκνοποιήσει καί νά δώσει στήν χώρα διάδοχο, σύμφωνα μέ τίς προσδοκίες τοῦ Ὀρθόδοξου λαοῦ, αὐτοί καί ἄλλοι παράγοντες πού συνδέονταν κυρίως μέ τίς ἄμεσες ἐπιδιώξεις τῶν πολιτικῶν κομμάτων ὑπῆρξαν τά βασικά αἴτια τῆς καθεστωτικῆς ἀλλαγῆς τοῦ 1862-1863. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Ὀκτωβρίου 1862, πού τερμάτισε τήν βασιλεία τοῦ Ὄθωνα, ὁδήγησε στήν ἔλευση τῆς δυναστείας τῶν Γλυξβούργων τό 1863 καί τήν ἀνακήρυξη νέου συντάγματος τό 1864, καθώς καί στήν προσάρτηση τῶν Ἰονίων Νήσων. Ματαιώθηκε ὅμως ἡ ἕνωση τῆς Κρήτης μέ τήν Ἑλλάδα, παρά τήν ἐπανάσταση τῶν Κρητῶν κατά τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (1866-1869). Μέ τήν συνθήκη τοῦ Παρισιοῦ τοῦ 1869, οἱ μεγάλες εὐρωπαϊκές δυνάμεις ἀποφάσισαν νά παραμείνει ἡ Κρήτη μέρος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία ἦταν ὑποχρεωμένη νά εἰσαγάγει ὁρισμένες μεταρρυθμίσεις.

8. Ὁ Γαλλοπρωσικός Πόλεμος τοῦ 1870

Σύντομα, ἡ προσοχή τῶν μεγάλων δυνάμεων συγκεντρώθηκε στήν ἀντιπαράθεση τῆς Γαλλίας μέ τήν Πρωσία, πού ὁδήγησε σέ πόλεμο ἀνάμεσα στίς δύο χῶρες. Μετά τό 1866, ὅταν ἔγιναν φανερές οἱ προθέσεις τῆς Πρωσίας, ὁ Ναπολέων προσπάθησε νά προσεταιριστεῖ τήν Αὐστρία καί τήν Ἰταλία, ὑπολογίζοντας ἔτσι ν' ἀποτρέψει τήν Πρωσία ἀπό τήν ἐνσωμάτωση καί τῶν νότιων γερμανικῶν κρατῶν, τῆς Βάδης, τῆς Βυρτεμβέργης καί τῆς Βαυαρίας, στήν Γερμανία τοῦ βορρᾶ. Οἱ Αὐστριακοί δέν ἀπέκλειαν τό ἐνδεχόμενο νέας ἀναμετρήσεως μέ τήν Πρωσία, μέ στόχο τήν ἀναθεώρηση τῆς συνθήκης τοῦ 1866· ἀντιδροῦσαν ὅμως οἱ Μαγυάροι πού δέν ἐπιθυμοῦσαν νά διακινδυνεύσουν τήν εὐνοϊκή γιά τήν Οὐγγαρία ρύθμιση τοῦ 1867. Οἱ Ἰταλοί, ἐξάλλου, μολονότι ἦσαν εὐγνώμονες στόν Ναπολέοντα, δέν ἐπιθυμοῦσαν καί αὐτοί νά διακινδυνεύσουν τά πρόσφατα κέρδη τους· ἄλλωστε, ἡ εὐγνωμοσύνη τῶν Ἰταλῶν πρός τήν Γαλλία δέν ἀντιστάθμιζε τήν δυσαρέσκειά τους ἀπό τήν συνεχιζόμενη παρουσία γαλλικῶν στρατευμάτων στήν Ρώμη. Ἀπό τήν πλευρά του ὁ Βίσμαρκ παρακολουθοῦσε τίς κινήσεις τοῦ Ναπολέοντα χωρίς ἰδιαίτερη ἀνησυχία, γιά τόν λόγο κυρίως ὅτι δέν πίστευε ὅτι οἱ ἐπαφές τῶν Γάλλων μέ τούς Αὐστριακούς καί τούς Ἰταλούς μποροῦσαν νά εὐοδωθοῦν, ἀλλά καί ἐπειδή εἶχε ἐξασφαλίσει, τόν Μάρτιο τοῦ 1868, τήν συνεργασία τῆς Ρωσίας. Μέ τήν μυστική αὐτή συμφωνία, ἡ Πρωσία ὑποσχόταν ὑποστήριξη τῶν ρωσικῶν συμφερόντων στήν νοτιοανατολική Εὐρώπη, σέ περίπτωση αὐστρορωσικῆς ἀναμετρήσεως στήν περιοχή, ἐνῶ ἡ Ρωσία ἀναλάμβανε νά μετακινήσει ἰσχυρές στρατιωτικές δυνάμεις στήν Γαλικία, ὥστε νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ οὐδετερότητα τῆς Αὐστρίας σέ περίπτωση γαλλοπρωσικοῦ πολέμου.

Τήν ἀφορμή γιά τήν μεγαλύτερη ἀναμέτρηση στήν Εὐρώπη μετά τούς Ναπολεόντειους Πολέμους ἔδωσε ἡ διαδοχή τοῦ ἱσπανικοῦ θρόνου. Ἀπό τό 1868, ὅταν ἀνετράπη ἡ βασίλισσα Ἰσαβέλλα Β΄ καί προβλήθηκε ἀπό τήν ἐπαναστατική κυβέρνηση τῆς χώρας ὡς διάδοχος τοῦ θρόνου ὁ πρίγκηπας Λεοπόλδος τοῦ πρωσικοῦ δυναστικοῦ οἴκου (Hohenzollern), ὁ Βίσμαρκ ἀπέφυγε νά ὑποστηρίξει ἀνοιχτά τήν διαδοχή αὐτή, γιά νά μήν προκαλέσει τόν Ναπολέοντα, ὑπολογίζοντας πώς θά μποροῦσε ἴσως νά λύσει τό Γερμανικό ζήτημα χωρίς προσφυγή σέ πόλεμο μέ τήν Γαλλία. Ὅταν ὅμως φάνηκε νά ἐνισχύεται ἐπικίνδυνα ἡ θέση τοῦ Ναπολέοντα στό ἐσωτερικό τῆς Γαλλίας, ὡς ἀποτέλεσμα δημοψηφίσματος, τόν Μάϊο τοῦ 1870, τό ὁποῖο κέρδισε ὁ αὐτοκράτορας μέ συντριπτική πλειοψηφία, ὁ Βίσμαρκ ἔκρινε ὅτι ἦταν προτιμότερο νά ἐπιλέξει ἐκεῖνος τόν προσφορότερο χρόνο γιά τήν ἀναμέτρηση μέ τήν Γαλλία παρά ὁ Ναπολέοντας. Ἔτσι, στίς 2 Ἰουλίου 1870, ἀνακοινώθηκε ὅτι ὁ Λεοπόλδος ἀποδεχόταν τόν ἱσπανικό θρόνο

πού τοῦ εἶχε προσφερθεῖ ἀπό τήν κυβέρνηση τῆς χώρας. Ἡ Γαλλία, ἀπό τήν πλευρά της, ἐπέλεξε νά θεωρήσει, δημόσια, τήν ἀποδοχή τοῦ ἱσπανικοῦ θρόνου ἀπό τόν Λεοπόλδο ὅτι στρεφόταν εὐθέως κατά τῆς ἰσορροπίας δυνάμεως στήν Εὐρώπη· ὅπως ἔσπευσε νά δηλώσει στήν γαλλική βουλή, στίς 6 Ἰουλίου, ὁ ὑπουργός ἐξωτερικῶν τῆς χώρας δούκας τοῦ Γκραμόν (Gramont). Τήν κήρυξη τοῦ πολέμου ἀπό τήν Γαλλία, στίς 19 Ἰουλίου, προκάλεσε τό περιεχόμενο συνομιλίας ἀνάμεσα στόν βασιλιά τῆς Πρωσίας Οὐλιέλμο Α´ καί τόν Γάλλο πρεσβευτή κόμη Μπενεντέττι (Vincente Benedetti), τό ὁποῖο ἔδωσε στήν δημοσιότητα ὁ Βίσμαρκ, ἀφοῦ πρῶτα τό παραποίησε, φέροντας τόν βασιλιά νά χρησιμοποιεῖ σκληρή καί προσβλητική γλώσσα στό ζήτημα τῆς διαδοχῆς τοῦ ἱσπανικοῦ θρόνου.

Ἡ κήρυξη τοῦ πολέμου ἀπό τήν Γαλλία ἐξώθησε τά νοτιογερμανικά κράτη στό πλευρό τῆς Πρωσίας. Μέ τήν ὑποστήριξη ὅλων τῶν γερμανικῶν κρατῶν, ἀλλά βασιζόμενη κυρίως στίς ἔνοπλες δυνάμεις της, ἡ Πρωσία ἀνέλαβε ἀπό τήν ἀρχή τήν πρωτοβουλία στίς στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις. Μαζί μέ τίς δυνάμεις τῶν ἄλλων γερμανικῶν κρατῶν, ἡ Πρωσία διέθετε διπλάσια στρατεύματα ἀπό τήν Γαλλία, ἀνώτερη ἐπιμελητέα, ἀσύγκριτα καλύτερο ἐπιτελεῖο καί ἕτοιμα σχέδια ἐπιχειρήσεων. Ἡ Γαλλία, ἀντίθετα, ἦταν ἀνέτοιμη γιά τήν ἀναμέτρηση πού δέχθηκε. Πρίν ἀκόμη συγκεντρωθοῦν οἱ γαλλικές ἐφεδρεῖες στά ἀνατολικά σύνορα τῆς χώρας, οἱ πρωσικές δυνάμεις ἔσπασαν τήν ἀντίσταση στήν Λορραίνη καί προωθήθηκαν ὕστερα ἀπό μερικές σκληρές μάχες μεταξύ τοῦ Παρισιοῦ καί τῶν γαλλικῶν δυνάμεων πού εἶχαν συγκεντρωθεῖ στά βελγικά σύνορα. Μιά στρατιά γαλλική μέ διοικητή τόν στρατάρχη Μπαζαίν (Achille Bazaine) σύντομα ἐγκλωβίστηκε στό φρούριο τοῦ Μέτς. Μιά δεύτερη στρατιά μέ διοικητή τόν στρατάρχη Μακμαόν (MacMahon), πού ἔσπευσε σέ βοήθεια τοῦ Μπαζαίν, περικυκλώθηκε στό Σεντάν κοντά στά βελγικά σύνορα, ὅπου καί παραδόθηκε, ὕστερα ἀπό σκληρό βομβαρδισμό. Ἐκεῖ παραδόθηκε μαζί μέ 100.000 Γάλλους στρατιῶτες καί ὁ Ναπολέων, τερματίζοντας ἔτσι καί τόν βίο τῆς αὐτοκρατορίας.

Στίς 4 Σεπτεμβρίου ἐκδηλώθηκε ἐξέγερση στό Παρίσι πού ὁδήγησε στήν ἀνακήρυξη ἀβασίλευτου πολιτεύματος, τῆς Γ´ Γαλλικῆς Δημοκρατίας, ἀπό τήν νέα κυβέρνηση τῆς χώρας μέ πρωθυπουργό τόν Γαμβέττα (Léon Gambetta). Ὁ Γαμβέττας προσπάθησε νά συγκρατήσει τήν κατάσταση καί νά ἐνισχύσει τό μέτωπο μέ νέες ἐφεδρεῖες, χωρίς ἀποτέλεσμα ὅμως.

Τόν Ὀκτώβριο παραδόθηκε καί ἡ ἀποδεκατισμένη στρατιά τοῦ Μπαζαίν στό Μέτς. Τό Παρίσι, πολιορκημένο ἀπό τόν Σεπτέμβριο, τελικά παραδόθηκε τόν Ἰανουάριο τοῦ 1871, ἀφοῦ εἶχαν ἐξαντληθεῖ ὅλα τά ἀποθέματα τροφίμων. Στίς 18 τοῦ μηνός καί ἀφοῦ εἶχε πεισθεῖ ὁ βασιλιάς τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκος Β´ νά παρασύρει τά νοτιογερμανικά κράτη στή

γερμανική συνομοσπονδία καί ὁ βασιλιάς τῆς Πρωσίας νά δεχθεῖ τόν τίτλο τοῦ Γερμανοῦ αὐτοκράτορα, ἀνακηρύχθηκε ἡ Γερμανική Αὐτοκρατορία στό παλάτι τῶν Βερσαλλιῶν. Οἱ Γάλλοι ὑποχρεώθηκαν νά ἐκλέξουν ἐθνοσυνέλευση ὥστε νά δοθεῖ στήν χώρα νόμιμη κυβέρνηση, πού θ' ἀναλάμβανε τήν εὐθύνη τῆς συνάψεως εἰρήνης μέ τήν Γερμανία. 'Από τίς γαλλικές ἐκλογές ἡττημένος βγῆκε ὁ Γαμβέττας, ὁ ὁποῖος διαχειριζόταν ὥς τότε τίς τύχες τῆς χώρας, προσπαθῶντας νά στηρίξει τήν πολεμική προσπάθεια καί ν' ἀποφύγει τήν σύναψη εἰρήνης. Τίς διαπραγματεύσεις τελικά ἀνέλαβε ὁ Θίερσος (Adolphe Thiers). Ἡ Γαλλία ὑποχρεώθηκε νά καταβάλει στήν Γερμανία πολεμική ἀποζημίωση 5 δισεκατομμυρίων φράγκων καί νά ἐκχωρήσει δύο ἀνατολικές της ἐπαρχίες, τήν 'Αλσατία καί τήν Λορραίνη, μέ τήν συνθήκη τῆς Φραγκφούρτης, πού ὑπογράφηκε τόν Μάϊο τοῦ 1871.

Εἶχε προηγηθεῖ, ἐν τῷ μεταξύ, στίς 18 Μαρτίου καί ἄλλη ἐξέγερση στό Παρίσι, ἡ ὁποία περιέπλεξε τήν πολιτική κατάσταση στήν χώρα. Ἡ δεύτερη ἐξέγερση, πού ἀνακήρυξε τήν 'Παρισινή Κομμούνα', ἔφερε στήν ἐπιφάνεια παλαιές διαιρέσεις μεταξύ τῶν Γάλλων. 'Αξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι, μολονότι οἱ ἡγέτες τῆς Κομμούνας δέν εἶχαν ὡς στόχο τήν ἐγκαθίδρυση κομμουνιστικοῦ καθεστῶτος ἀλλά εἶχαν ὡς πρότυπο τό ριζοσπαστικό καθεστώς πού εἶχε ἐπικρατήσει τό 1793 κατά τήν Γαλλική 'Επανάσταση, ἡ Κομμούνα προβλήθηκε ὡς σταθμός στήν ἐπανάσταση τῶν ἐργατῶν ἀπό τόν Μάρξ σέ φυλλάδιο πού ἔσπευσε νά δημοσιεύσει μέ τίτλο *Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στήν Γαλλία*. 'Ελάχιστοι ὀπαδοί τοῦ Μάρξ, ἀναρχικοί ὀπαδοί τοῦ Προυντόν (Pierre Proudhon), ἐχθροί τῆς ἐκκλησίας, φαυλόβιοι τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας καί πατριῶτες ἐξοργισμένοι ἀπό τίς ταπεινωτικές ἧττες προσπάθησαν νά κρατήσουν τό Παρίσι καταφεύγοντας σέ ἀκρότητες κατά τῶν ἀντιπάλων τους, ἰδιαίτερα ἐναντίον ἀριστοκρατῶν, κληρικῶν καί ἀστυνομικῶν. 'Ακόμη πιό σκληρά ἦσαν τά ἀντίποινα κατά τῶν ὀπαδῶν τῆς Κομμούνας: Τόν Μάϊο τοῦ 1871, 20.000 περίπου Κομμουνάροι ἐκτελέσθηκαν ἀπό τά κυβερνητικά στρατεύματα καί χιλιάδες ἄλλοι ἐξορίσθηκαν στήν Νέα Καληδονία. Ἡ κυβέρνηση τοῦ Θίερσου κατόρθωσε ἔτσι νά καταστείλει τήν νέα ἐξέγερση καί νά τερματίσει τήν ἐμφύλια σύρραξη στήν πρωτεύουσα. Προστέθηκε ὅμως καί νέος μύθος στήν μυθολογία τῆς γαλλικῆς καί τῆς παγκόσμιας ἀριστερᾶς.

'Από τήν γαλλική ἧττα ἐπωφελήθηκαν ἡ 'Ιταλία, ἡ ὁποία κατέλαβε τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1870 καί μόλις ἀπέσυραν τά στρατεύματά τους οἱ Γάλλοι, τήν Ρώμη, καί ἡ Ρωσία πού ἔσπευσε νά καταγγείλει τίς διατάξεις τῆς συνθήκης τοῦ Παρισιοῦ (1856), πού ἀναφέρονταν στήν ἀποστρατικοποίηση τοῦ Εὔξεινου Πόντου. Ἡ Εὐρώπη τοῦ 1815 ἦταν ἀπό κάθε ἄποψη μιά μακρυνή ἀνάμνηση.

9. Ἡ Ἀνατολική κρίση τοῦ 1877-1878 καί οἱ μεγάλες δυνάμεις

Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1877 ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος Β΄ κήρυξε τόν πόλεμο κατά τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Εἶχε προηγηθεῖ σοβαρή ἔνταση στίς σχέσεις τῶν δύο χωρῶν, ὡς συνέπεια ἐξεγέρσεων ἐναντίον τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στήν Βοσνία τό 1875 καί στήν Βουλγαρία τό 1876 καί τῆς αἱματηρῆς καταστολῆς τῶν ἐξεγέρσεων. Κατά τήν ἴδια περίοδο, οἱ μεγάλες δυνάμεις προσπάθησαν ν' ἀποτρέψουν ἄλλον ἕνα πολεμικό γύρο μεταξύ τῶν Ρώσων καί τῶν Τούρκων, ἀσκῶντας πίεση στόν σουλτάνο νά φανεῖ διαλλακτικός ἔναντι τοῦ τσάρου καί ὑποχωρητικός ἔναντι τῶν Χριστιανῶν ὑπηκόων του πού ζητοῦσαν αὐτονομία ἤ ἀνεξαρτησία, καί προειδοποιῶντας τόν τσάρο ν' ἀποφύγει ἀνοιχτή ρήξη μέ τόν σουλτάνο.

Ἡ κρίση στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία ἀποτελοῦσε εὐκαιρία γιά τήν Ρωσία νά βελτιώσει τήν θέση της στήν περιοχή αὐτή. Τίς ἐπιδιώξεις αὐτές τῆς Ρωσίας, ὡστόσο, δέν ἦταν διατεθειμένη ν' ἀφήσει νά πραγματοποιηθοῦν ἡ Βρεταννία, ἡ ὁποία θεωροῦσε τήν πρός νότο ἐπέκταση τῆς ρωσικῆς ἐπιρροῆς ἀπειλή κατά τῶν βρεταννικῶν συμφερόντων. Οἱ Βρεταννοί εἶχαν πολεμήσει κατά τῶν Ρώσων τό 1854 καί ἦσαν ἕτοιμοι, ἄν χρειαζόταν, νά τούς ἀντιμετωπίσουν ἐκ νέου, γιά νά ὑπερασπιστοῦν τά συμφέροντά τους στήν περιοχή. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς διανοίξεως τῆς Διώρυγας τοῦ Σουέζ τό 1869 εἶχε αὐξήσει τήν σημασία τῆς περιοχῆς ὡς συγκοινωνιακοῦ κόμβου καί, φυσικά, τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, στήν κυριαρχία τῆς ὁποίας ἀνῆκε ἡ περιοχή. Οἱ Βρεταννοί, ἐξάλλου, εἶχαν ἀνησυχήσει ἀπό τήν ναυπήγηση πολεμικοῦ στόλου ἀπό τούς Ρώσους στόν Εὔξεινο, κατά παράβαση τῶν σχετικῶν ἀπαγορευτικῶν διατάξεων τῆς συνθήκης τοῦ Παρισιοῦ (1856).

Στίς ἀρχές τοῦ 1878 οἱ Ρῶσοι διέσπασαν τήν ἄμυνα τῶν Τούρκων στήν Βουλγαρία καί ἔφθασαν ἔξω ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, στό χωριό Ἅγιος Στέφανος, ὅπου ὑποχρέωσαν τούς Τούρκους νά ὑπογράψουν στίς 3 Μαρτίου τοῦ ἴδιου ἔτους τήν ὁμώνυμη συνθήκη. Μέ τήν συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἡ Πύλη ἐκχώρησε στήν Ρωσία ἐδάφη στήν ἀνατολική Μικρά Ἀσία. Μέ τήν ἴδια συνθήκη ἀπέκτησαν τήν ἀνεξαρτησία τους ἡ Σερβία, τό Μαυροβούνιο καί ἡ Ρουμανία καί δημιουργήθηκε ἕνα ἐκτεταμένο καί αὐτόνομο βουλγαρικό κράτος πού περιλάμβανε, ἐκτός ἀπό τήν σημερινή Βουλγαρία, ὁλόκληρη τήν Μακεδονία (ἐκτός ἀπό τήν Θεσσαλονίκη) καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Θράκης (ἐκτός ἀπό τήν Ἀδριανούπολη καί τήν Κωνσταντινούπολη). Τήν συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου κατήγγειλαν, ἐκτός ἀπό τούς ἄμεσα θιγόμενους Ἕλληνες καί Σέρβους, οἱ Βρεταννοί καί οἱ Αὐστριακοί, γιά τόν λόγο κυρίως ὅτι ἡ Βουλγαρία, τήν ὁποία δημιουργοῦσε ἡ συνθήκη καί πού ἐκτεινόταν ἀπό τόν Δούναβη ὥς τό Αἰγαῖο, ἀναμενόταν

νά περιέλθει στήν σφαίρα ἐπιρροῆς τῆς Ρωσίας καί ν' αὐξήσει ἔτσι ἐπικίνδυνα τήν παρουσία καί τήν ἰσχύ τῆς τελευταίας στήν περιοχή.

Ὑπό τήν πίεση, λοιπόν, τῆς Βρεταννίας καί τῆς Αὐστρίας καί μέ τήν μεσολάβηση τῆς Γερμανίας, ἡ Ρωσία δέχθηκε νά συμμετάσχει στό συνέδριο τῶν μεγάλων δυνάμεων πού συγκλήθηκε τόν Ἰούνιο τοῦ 1878 στό Βερολίνο, καί συνυπέγραψε τήν ὁμώνυμη συνθήκη τόν Ἰούλιο. Ἡ συνθήκη τοῦ Βερολίνου ἀφοροῦσε κυρίως τήν Βουλγαρία τοῦ Ἁγίου Στεφάνου. Ἀντί ἑνός ἑνιαίου κράτους δημιουργήθηκαν μέ τήν νέα συνθήκη τρεῖς ἐδαφικές ἑνότητες: ἡ Βουλγαρική ἡγεμονία πρός βορρᾶ τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Αἵμου, αὐτόνομη ἀλλά ὑποτελής στόν σουλτάνο· ἡ Ἀνατολική Ρωμυλία πρός νότο τοῦ Αἵμου, ὑπό Χριστιανό διοικητή, διοριζόμενο ἀπό τόν σουλτάνο· καί ἡ Μακεδονία, ἡ ὁποία παρέμεινε τουρκική ἐπαρχία. Μέ τήν συνθήκη τοῦ Βερολίνου, ἐπίσης, ἀναγνωρίσθηκαν ἡ Σερβία, τό Μαυροβούνιο καί ἡ Ρουμανία ὡς ἀνεξάρτητα κράτη. Ἡ Ρωσία ἔλαβε τά ἐπιδικασθέντα ἀπό τήν συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἐδάφη στήν ἀνατολική Μικρά Ἀσία. Στήν Ἑλλάδα ἐπιδικάσθηκε μόνο ἡ Θεσσαλία, τήν ὁποία (καθώς καί μέρος τῆς Ἠπείρου) ἡ χώρα τελικά ἀπέκτησε ὕστερα ἀπό σκληρές διαπραγματεύσεις μέ τήν Τουρκία τό 1881. Ἡ Βρεταννία, τέλος, ἔλαβε ἀπό τήν Τουρκία, μέ εἰδική συνθήκη, τήν Κύπρο, ἔναντι ὑποσχέσεως νά ὑποστηρίξει τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία κατά τῆς Ρωσίας στήν Μικρά Ἀσία. Ἡ Αὐστρία, τέλος, ἀνέλαβε τήν διοίκηση τῆς Βοσνίας καί τῆς Ἑρζεγοβίνης, οἱ ὁποῖες ὅμως παρέμειναν τυπικά κτήσεις τοῦ σουλτάνου.

Ἀπό τήν κρίση τοῦ 1877-1878 καί τήν συνθήκη τοῦ Βερολίνου κερδισμένες βγῆκαν μόνο ἡ Βρεταννία καί ἡ Αὐστρία κατά κύριο λόγο καί ἡ Τουρκία κατά δεύτερο, οἱ πρῶτες δύο ἐπειδή ἀπέκτησαν πλεονεκτήματα, ἐδαφικά καί στρατηγικά, ἔναντι τῶν ἄλλων μεγάλων δυνάμεων χωρίς νά πολεμήσουν, καί ἡ τρίτη ἐπειδή δέν ἔχασε ὅσα ἔχανε μέ τήν συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου. Ἡ Ρωσία ἀναγκάσθηκε νά ἐγκαταλείψει πλεονεκτήματα πού εἶχε κερδίσει διά τοῦ πολέμου. Ἕλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι καί Μαυροβούνιοι εἶδαν τά ὄνειρά τους νά καταποντίζονται, οἱ πρῶτοι δύο λαοί περισσότερο ἀπό τούς δύο τελευταίους, καί συνειδητοποίησαν ὅτι οἱ ἐθνικές τους διεκδικήσεις δέν μποροῦσαν νά ἱκανοποιηθοῦν σέ συνέδρια τῶν μεγάλων δυνάμεων ἀλλά μόνο μέ τήν προσφυγή στήν βία. Τό συνέδριο τοῦ Βερολίνου ἀπέφυγε νά λύσει ἕνα ζήτημα πού ἔμελλε ν' ἀπασχολήσει στό ἑξῆς τόσο τούς λαούς τῆς Βαλκανικῆς ὅσο καί τίς μεγάλες δυνάμεις τῆς Εὐρώπης, τό Μακεδονικό, τό ὁποῖο εἶχε προβληθεῖ ἤδη στό προσκήνιο ἀπό τό 1870, μέ ἀφορμή τήν δημιουργία ἀνεξάρτητης ἐκκλησίας τῶν Βουλγάρων.

10. Ἡ κατάρρευση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συστήματος ἀσφαλείας

Πρός τό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, διάφορες ἀντιμιλιταριστικές δυνάμεις καί τάσεις δημιουργοῦσαν τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ κίνδυνος ἑνός γενικοῦ πολέμου, ὅπως ἐκείνου πού εἶχε συγκλονίσει ἕναν περίπου αἰώνα πρίν ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη, ἦταν μᾶλλον μακρυνός καί ἀδιόρατος. Οἱ μεγάλες εὐρωπαϊκές δυνάμεις, ἡ Βρεταννία, ἡ Γαλλία, ἡ Γερμανία, ἡ Ρωσία καί ἡ Αὐστρία, εἶχαν ὅλες ἐμπλακεῖ σέ πολεμικές ἀναμετρήσεις μεταξύ τους: Ἡ Βρεταννία καί ἡ Γαλλία ἐναντίον τῆς Ρωσίας στόν Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856) καί ἡ Γερμανία (Πρωσία) ἐναντίον τῆς Αὐστρίας (1866) καί τῆς Γαλλίας (1870-1871). Δέν φαίνονταν ὅμως διατεθειμένες νά διακινδυνεύσουν ἕναν γενικό εὐρωπαϊκό πόλεμο. Δέν εἶχαν ἐκλείψει ὅμως οἱ παράγοντες ἐκεῖνοι πού μποροῦσαν νά ὁδηγήσουν σέ μιά τέτοια σύρραξη. Ὁ ἀνταγωνισμός τῶν κρατῶν καί ἰδιαίτερα τῶν μεγάλων δυνάμεων δέν εἶχε παύσει· ἀντίθετα, εἶχε αὐξηθεῖ. Διαφιλονικούμενα ἐδάφη, συγκρουόμενα οἰκονομικά συμφέροντα, ἀμφισβητούμενες σφαῖρες ἐπιρροῆς, ζητήματα γοήτρου καί πολεμικοί ἐξοπλισμοί εἶχαν δημιουργήσει κατά καιρούς κρίσεις, κάποτε μάλιστα σοβαρές καί ἐπικίνδυνες γιά τήν εἰρήνη. Ἡ περίοδος πρίν ἀπό τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, συμβατικά ἀπό τήν πτώση τοῦ Βίσμαρκ (1890) ὥς τήν ἔκρηξη τοῦ πολέμου (1914), ἦταν περίοδος πού ἀπό κάποια ἀπόσταση φαίνεται πώς προετοίμαζε τήν μεγάλη σύρραξη πού συγκλόνισε τήν Εὐρώπη καί μέρος τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου ἐπί τέσσερα χρόνια.

Κατά τήν τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα ὑπονομεύθηκε σταδιακά καί κατέρρευσε ἕνα εὐρωπαϊκό σύστημα ἀσφαλείας, πού εἶχε ἀποτρέψει τόν πόλεμο ἐπί μιά εἰκοσαετία. Ἦταν τό σύστημα ἀσφαλείας πού εἶχε δημιουργήσει ὁ καγκελλάριος τῆς Γερμανίας Βίσμαρκ, ἀμέσως μετά τήν ἑνοποίηση τῆς χώρας τό 1871, καί πού βασιζόταν στήν ἀπομόνωση τῆς ἡττημένης καί δυσαρεστημένης Γαλλίας, στήν ὑποστήριξη ἀλλά καί τήν διακριτική κηδεμόνευση τῆς Αὐστρίας, στήν διατήρηση φιλικῶν σχέσεων μέ τήν Ρωσία σέ ἐπίπεδο αὐτοκρατόρων καί στήν ἀποφυγή προκλήσεων κατά τῆς Βρεταννίας στόν τομέα τῶν ναυτικῶν ἐξοπλισμῶν. Ἀπό τό 1890, ὅταν ἀποπέμφθηκε ὁ Βίσμαρκ ἀπό τήν ἐξουσία, ὥς τό 1901, συντελέσθηκε ἡ ἀποσύνθεση τοῦ συστήματος αὐτοῦ: Ἡ Γαλλία εἶχε τελικά ἐξέλθει ἀπό τήν ἀπομόνωση καί εἶχε συμμαχήσει μέ τήν Ρωσία· ἡ Βρεταννία φαινόταν νά ἐγκαταλείπει τήν εὐνοϊκή στάση πού τηροῦσε στό παρελθόν ἀπέναντι στήν Τριπλή Συμμαχία καί νά εὐνοεῖ ὁλοένα καί περισσότερο ἐπιμέρους ρυθμίσεις μέ τήν Γαλλία καί τήν Ρωσία σέ ἐπίμαχα θέματα. Ὅσο καί ἄν δέν ἦταν ἀκόμη ἐμφανές, οἱ παράγοντες ἐκεῖνοι πού ἀπέτρεπαν τόν διχασμό τῶν μεγάλων δυνάμεων καί, συνακόλουθα, ὁλόκληρης τῆς Εὐρώπης σέ δύο

στρατόπεδα εἶχαν ἀτονήσει ἤ ἐκλείψει· ἔμενε μόνο νά ἐπισημοποιηθεῖ ὁ διχασμός στήν ἑπόμενη δεκαετία.

Ἡ ἀνάρρηση τοῦ Οὐλιέλμου Β΄ στόν αὐτοκρατορικό θρόνο τῆς Γερμανίας (1888) διευκόλυνε τόσο τήν ἀπομάκρυνση τῆς Βρεταννίας ἀπό τήν Γερμανία ὅσο καί τήν προσέγγιση Γαλλίας-Ρωσίας. Ὁ νέος αὐτοκράτορας φαινόταν νά εὐνοεῖ τούς Γερμανούς στρατιωτικούς, πού ἦσαν ἀρνητικά διακείμενοι ἀπέναντι στήν Ρωσία, καί νά διαφωνεῖ ριζικά μέ τόν Βίσμαρκ ὡς πρός τίς κατευθύνσεις καί τήν ἄσκηση τῆς γερμανικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς — διαφωνία πού ὁδήγησε στήν παραίτηση τοῦ «σιδερένιου καγκελλάριου» τό 1890. Στό ἑξῆς, ἡ γερμανική πολιτική ἐπηρεαζόταν ὁλοένα καί περισσότερο ἀπό τόν αὐτοκράτορα καί τούς προσκείμενους κύκλους —στρατιωτικούς κυρίως καί βιομηχανικούς— καί φαινόταν νά ἐγκαταλείπεται ἡ πείρα τριῶν περίπου δεκαετιῶν στήν ἐξουδετέρωση τῶν παραγόντων πού εὐνοοῦσαν τήν προσέγγιση Γαλλίας-Ρωσίας καί τήν ἀποξένωση τῆς Βρεταννίας.

11. Ἡ προσέγγιση τῆς Γαλλίας καί τῆς Ρωσίας

Ἡ γαλλορωσική προσέγγιση διευκολύνθηκε ἀπό μιά σειρά γαλλικῶν δανείων πρός τήν Ρωσία πού ἐγκαινιάσθηκε τό 1888. Τό 1892 ἡ Ρωσία ὑποσχέθηκε νά κηρύξει τόν πόλεμο κατά τῆς Γερμανίας, σέ περίπτωση πού η Γαλλία δεχόταν ἐπίθεση ἀπό τήν Γερμανία. Τήν ἴδια ὑπόσχεση ἔδωσε καί ἡ Γαλλία πρός τήν Ρωσία, σέ περίπτωση γερμανικῆς ἐπιθέσεως. Ἡ Γαλλία ὅμως δέν κάλυπτε ἀκόμη τό ἐνδεχόμενο ἐπιθέσεως κατά τῆς Ρωσίας ἀπό τήν Αὐστρία, σύμμαχο τῆς Γερμανίας ἀπό τό 1879. Τόν ἑπόμενο χρόνο (1893) οἱ γαλλορωσικές σχέσεις ἐπισημοποιήθηκαν καί στό ἑξῆς οἱ διακρατικές σχέσεις στήν Εὐρώπη περιστρέφονταν ὁλοένα καί περισσότερο γύρω ἀπό τούς δύο μεγάλους συνασπισμούς. Παρόμοιος διχασμός τῶν μεγάλων δυνάμεων εἶχε ἀποφευχθεῖ ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κριμαϊκοῦ Πολέμου, χάρη κυρίως στόν ἐξισορροπητικό ρόλο τῆς Βρεταννίας ὥς τήν ἑνοποίηση τῆς Γερμανίας (1871) καί σέ ἀνάλογο ρόλο πού ἔπαιζε μετά τό 1871 ἡ Γερμανία. Ἄλλη σημαντική ἐξέλιξη, συνακόλουθη τῆς γαλλορωσικῆς συμμαχίας, ἦταν ἡ ριζική ἀναδιοργάνωση τῆς γερμανικῆς ἀμυντικῆς πολιτικῆς. Στό ἑξῆς, ἡ γερμανική στρατηγική, προκειμένου ν᾽ ἀποφευχθεῖ τό ἐνδεχόμενο διμέτωπου πολέμου, εἶχε γιά στόχο τήν ταχεία ἐξουδετέρωση τῆς Γαλλίας. Οἱ Γερμανοί στρατιωτικοί θεωροῦσαν τήν Ρωσία, ἐξαιτίας τοῦ τεράστιου ἀνθρώπινου δυναμικοῦ τῆς χώρας, καθώς καί τοῦ περιορισμένου συγκοινωνιακοῦ δικτύου, ἐχθρό δυσκολότερο νά ἐξουδετερωθεῖ σέ περιορισμένο χρονικό διάστημα.

Ὡστόσο, παρά τίς ἐπίσημες συμβατικές ὑποχρεώσεις ἀνάμεσα στίς

μεγάλες εὐρωπαϊκές δυνάμεις, τόσο ἡ Γερμανία ὅσο καί ἡ Αὐστρία διατηροῦσαν φιλικές σχέσεις μέ τήν Ρωσία. Ἐξάλλου, ἡ πολιτική τῆς Βρεταννίας γενικά ἀποθάρρυνε τήν σκλήρυνση τῆς στάσεως τῶν δύο εὐρωπαϊκῶν συνασπισμῶν. Ἡ σύγκρουση τῶν ἰμπεριαλιστικῶν συμφερόντων τῆς Βρεταννίας μέ τά ἀντίστοιχα συμφέροντα τῆς Ρωσίας στήν Ἀσία καί τῆς Γαλλίας στήν Ἀφρική λειτουργοῦσε ἀνασταλτικά στήν ἐξέλιξη τῆς γαλλορωσικῆς συμμαχίας σέ συνασπισμό μέ σαφή ἀντιγερμανική καί ἀντιαυστριακή κατεύθυνση. Ἡ ἴδια σύγκρουση συμφερόντων καλλιεργοῦσε τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ Βρεταννία θά μποροῦσε τελικά νά συμμαχήσει μέ τήν Γερμανία, ἄν ἐξέλειπαν οἱ δύο βασικοί παράγοντες πού χώριζαν τίς δύο μεγάλες δυνάμεις: α) οἱ περιοδικές προστριβές στό ἰμπεριαλιστικό πεδίο καί β) ἡ προσπάθεια τῆς Γερμανίας νά καταστεῖ ἐκτός ἀπό στρατιωτική καί ναυτική δύναμη· προσπάθεια πού φαινόταν νά στρέφεται ἔμμεσα κατά τῆς Βρεταννίας καί τῶν συμφερόντων της.

Οἱ περιοδικές κρίσεις στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία καί ἰδιαίτερα στά Βαλκάνια ἦσαν γενικά περιστάσεις πού ἐπέτρεπαν ἐφήμερες διαφοροποιήσεις τῶν μεγάλων δυνάμεων ἀπό τούς συμμάχους τους. Κατά τήν κρίση τοῦ Βουλγαρικοῦ ζητήματος τό 1886-1887, ἡ Ρωσία καί ἡ Αὐστρία ἀντιπαρατάθηκαν σθεναρά στό ζήτημα τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βουλγαρίας, γιά νά ἐπιτευχθεῖ σύντομα στενή συνεργασία ἀνάμεσά τους, ὅταν ἡ Ρωσία σταθεροποίησε τήν κλονισμένη ἐπιρροή της στήν Βουλγαρία. Κατά τή διάρκεια τῶν σφαγῶν τῶν Ἀρμενίων ἀπό τούς Τούρκους τό 1895-1896, οἱ μεγάλες δυνάμεις παρέμειναν, μέ ἐξαίρεση τήν Βρεταννία, ἀπαθεῖς καί ἀπέφυγαν ἐπιμελῶς ν' ἀναμιχθοῦν στήν ὑπόθεση, ἐγκαταλείποντας τούς Ἀρμενίους στό ἔλεος τοῦ τουρκικοῦ ὄχλου. Οἱ Αὐστριακοί ἦσαν διατεθειμένοι, σέ συνεργασία μέ τούς Βρεταννούς, νά συμμετάσχουν σέ ἐπέμβαση τῶν μεγάλων δυνάμεων, κυρίως γιά νά προληφθεῖ μεμονωμένη ἐπέμβαση τῆς Ρωσίας. Ἀντιδροῦσε ὅμως ἡ Γερμανία, πού δέν ἤθελε νά διακινδυνεύσει τήν ἐπιρροή πού εἶχε ἐξασφαλίσει στήν ὀθωμανική πρωτεύουσα τά προηγούμενα λίγα χρόνια. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, οἱ Ρῶσοι δέν ἐπενέβαιναν, ὅπως ἀπειλοῦσαν, γιά τόν λόγο κυρίως ὅτι οἱ Γάλλοι δέν ἦσαν διατεθειμένοι νά ἐμπλακοῦν σ' ἕνα ζήτημα πού θά μποροῦσε νά τούς ὁδηγήσει σέ σύγκρουση μέ τήν Βρεταννία. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τόν Μάϊο τοῦ 1897, ἡ Ρωσία καί ἡ Αὐστρία συμφώνησαν νά συνεργαστοῦν γιά τήν διατήρηση τοῦ ἐδαφικοῦ καθεστῶτος στά Βαλκάνια. Ἦταν ἡ ἐποχή ἀκριβῶς πού οἱ Ἕλληνες προσπάθησαν μέ τά ὅπλα νά διαταράξουν αὐτό τό καθεστώς, χωρίς ἐπιτυχία ὅμως.

Ὁ Ἑλληνοτουρκικός πόλεμος τοῦ Ἀπριλίου-Μαΐου 1897 —ὅπως καί ἡ προηγηθεῖσα ἐπανάσταση τῶν Κρητῶν γιά τήν ἕνωση τῆς Κρήτης μέ τήν Ἑλλάδα (1896-1897)— ἀντιμετωπίσθηκε μέ ὅλη τήν ψυχρότητα ἤ καί

ἐχθρότητα πού ἐπέβαλλε ἡ ἀδυναμία τῶν μεγάλων δυνάμεων νά ἐπέμβουν ἀπό κοινοῦ γιά τήν λύση τοῦ 'Ανατολικοῦ Ζητήματος. Κάνοντας τήν ἀνάγκη φιλοτιμία, ἀκόμη καί ἡ Βρεταννία, πού στό μεταξύ εἶχε ἐγκαταλείψει τό δόγμα τῆς ἀκεραιότητας τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἔσπευσε νά συνεργαστεῖ μέ τίς ἄλλες εὐρωπαϊκές δυνάμεις. Γιά τόν ἴδιο λόγο, ἡ Βρεταννία εἶχε μετατοπίσει τό κέντρο βάρους τοῦ ἀμυντικοῦ μηχανισμοῦ, γιά τήν ἀσφαλή καί ἀπρόσκοπτη λειτουργία τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρτηρίας πού περνοῦσε ἀπό τήν Μεσόγειο καί τήν 'Εγγύς 'Ανατολή, ἀπό τά Στενά στήν Αἴγυπτο. Τέτοια ἦταν κατά καιρούς ἡ συμπόρευση τῶν ἠπειρωτικῶν μεγάλων δυνάμεων, ὥστε νά δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι δέν θ' ἀργοῦσε ν' ἀνακοινωθεῖ συνασπισμός τους κατά τῆς Βρεταννίας, ἡ ὁποία φαινόταν ἀπομονωμένη ὅσο ποτέ ἄλλοτε.

Στίς ἰσχυρές καί ἐπικίνδυνες πιέσεις τῶν Ρώσων στήν νότια 'Ασία καί τῶν Γάλλων στήν βόρεια 'Αφρική προστέθηκε, ἀπό τά μέσα τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ φθίνοντος αἰώνα, καί ὁ ἐξίσου ἐπικίνδυνος ἀνταγωνισμός ἀπό τήν πλευρά τῆς Γερμανίας, πού ἐκδηλωνόταν σέ ὅλους τούς τομεῖς. 'Η «παγκόσμια πολιτική» (Weltpolitik), πού ἐγκαινιάσθηκε τήν ἐποχή αὐτή ἀπό τήν γερμανική κυβέρνηση, στρεφόταν ἔμμεσα κατά τῶν βρεταννικῶν συμφερόντων. 'Ανάμεσα στήν Γερμανία τοῦ Οὐλιέλμου Β΄ καί σ' ἐκείνη τοῦ Βίσμαρκ ὑπῆρχε σημαντική καί ἐμφανής διαφορά στόχων καί μέσων γιά τήν ἐπίτευξη τῶν στόχων αὐτῶν. 'Η νέα Γερμανία ἐπίσης φαινόταν νά ἐγκαταλείπει τόν ρόλο τοῦ ρυθμιστῆ στίς ὑποθέσεις τῆς Εὐρώπης πού εἶχε ἐξασφαλίσει μετά τό 1871 καί νά ἐπιδιώκει ρόλο ἡγεμονικό τόσο σέ εὐρωπαϊκό ὅσο καί σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο.

Γιά τίς ἐπιδιώξεις τῶν μεγάλων δυνάμεων καί γιά τίς σχέσεις ἀνάμεσά τους, ἀσφαλέστερος δείκτης ἀπό τίς ἑκάστοτε ἀνακοινώσεις καί διακηρύξεις ἦσαν οἱ ἐνέργειές τους ἔξω ἀπό τήν Εὐρώπη. 'Ο 'Υπερσιβηρικός Σιδηρόδρομος, πού ἐγκαινιάσθηκε τό 1891 καί ἔφτασε λίγα χρόνια ἀργότερα στή λίμνη Βαϊκάλη, λειτούργησε σάν καταλύτης στό ζήτημα τῆς παρηκμασμένης Κινεζικῆς Αὐτοκρατορίας, τήν ὁποία ἀπειλοῦσαν ἤδη ἀπό τ' ἀνατολικά οἱ 'Ιάπωνες καί ἀπό τά νότια οἱ Γάλλοι. 'Η Μαντζουρία ἦταν ὁ ἑπόμενος στόχος τῆς Ρωσίας, προκειμένου νά φτάσει ἡ ὑπό κατασκευή σιδηροδρομική γραμμή στό Βλαδιβοστόκ· στόχος πού ἐξώθησε τήν 'Ιαπωνία νά ἐξασφαλίσει θέση ἰσχύος στήν περιοχή, καταλαμβάνοντας καί κατοχυρώνοντας μέ τήν συνθήκη τοῦ Σιμονοσέκι (1895) τήν Φορμόζα, τήν χερσόνησο Λιάο Τούνγκ καί τό στρατηγικό λιμάνι Πόρτ Ἄρθουρ. 'Η Ρωσία, ἡ Γαλλία καί ἡ Γερμανία προσπάθησαν νά ἀνατρέψουν τό νέο καθεστώς πού ἐπέβαλε ἡ 'Ιαπωνία, ἀλλά ἡ Βρεταννία δέν τόλμησε νά ἐπέμβει μέ ἀποτέλεσμα νά ἀναγκασθεῖ ἡ 'Ιαπωνία νά ἐγκαταλείψει τό Πόρτ Ἄρθουρ καί νά καραδοκεῖ στό ἑξῆς τήν εὐκαιρία γιά νά ἐπανέλθει στήν

περιοχή ἀπό θέση ἰσχύος. Στά ἑπόμενα λίγα χρόνια, οἱ εὐρωπαϊκές δυνάμεις ἐπέπεσαν στήν ἀβοήθητη Κίνα —μεμονωμένα ἤ σέ συνεργασία, μέ συνθήκη ἤ καί χωρίς συνθήκη— καί ἔθεσαν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό τους ζωτικά σημεῖα τῆς χώρας, θέτοντας τήν ἀρχαία αὐτοκρατορία οὐσιαστικά ὑπό κηδεμονία.

12. Ἡ Ἀγγλοϊαπωνική Συμμαχία

Ἄν τό ζήτημα τῆς Κίνας συνένωσε προσωρινά τούς Γερμανούς μέ τούς Γάλλους καί τούς Ρώσους, δημιούργησε ὡστόσο καί τίς προϋποθέσεις γιά τήν Ἀγγλοϊαπωνική Συμμαχία τοῦ 1902, καθώς καί γιά τόν Ρωσοϊαπωνικό Πόλεμο τοῦ 1904-1905. Ἡ ἀγγλοϊαπωνική συνεννόηση κυοφορήθηκε στό πλαίσιο αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν ἐξελίξεων, ἀλλά ἔμελλε νά ἐκδηλωθεῖ ἀργότερα, μετά τήν ἀντιπαράθεση τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας γιά τόν ἔλεγχο τοῦ Ἄνω Νείλου τό 1898. Μετά τήν μάχη τοῦ Ὀμντουρμάν καί τήν ὁλοσχερή καταστροφή τῶν δερβίσηδων τοῦ Σουδάν, τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1898, βρεταννικά στρατεύματα ἀνάγκασαν τά γαλλικά στρατεύματα πού κατεῖχαν τήν Φασόδα στόν Ἄνω Νεῖλο ν᾽ ἀποσυρθοῦν.

Οἱ Βρεταννοί ἦσαν ἀποφασισμένοι, προκειμένου νά ἐξασφαλίσουν τήν Αἴγυπτο, νά φτάσουν καί σέ πόλεμο ἀκόμη, καί οἱ Γάλλοι γνώριζαν πώς ἔνοπλη ρήξη μέ τήν Βρεταννία στήν Ἀφρική θά τούς στοίχιζε ὅλες τίς ἀποικίες τους. Στόν πόλεμο τῶν Μπόερς (1899-1901) ἡ Βρεταννία ἀντιμετώπισε τήν γενική σχεδόν κατακραυγή τῆς Εὐρώπης, γιά λόγους μάλιστα πού δέν εἶχαν σχέση μέ ἀνθρωπιστικά ἰδεώδη. Ἡ εὐρωπαϊκή κοινή γνώμη ὑποστήριξε τήν ὑπόθεση τῶν σκληροτράχηλων λευκῶν τῆς νότιας Ἀφρικῆς μέ τέτοιο φανατισμό πού μόνο μέ τήν ἀποφασιστικότητα τῶν Βρεταννῶν νά κρατήσουν τόν ἀδιαφιλονίκητο ἔλεγχο τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Καλῆς Ἐλπίδας θά μποροῦσε νά συγκριθεῖ. Ὡστόσο, τήν στιγμή ἀκριβῶς τοῦ βρεττανικοῦ θριάμβου, μετά τήν ἥττα τῶν Μπόερς, ἡ βρεταννική κυβέρνηση ἔκρινε πώς ἡ Βρεταννία δέν ἦταν σκόπιμο νά παραμείνει ἄλλο μακριά ἀπό τούς εὐρωπαϊκούς συνασπισμούς: Ἡ ἐποχή τῆς «ὑπέροχης ἀπομονώσεως» εἶχε περάσει ἀνεπιστρεπτί.

Ἀπειλούμενη ἀπό τίς ἠπειρωτικές δυνάμεις τῆς Εὐρώπης τόσο στήν Ἀφρική ὅσο καί στήν Ἀσία, ἡ Βρεταννία ἐπιδίωξε συμμαχία μέ ἐξωευρωπαϊκή δύναμη. Ἡ συνεχής καί ἀπρόσκοπτη ἐνίσχυση τῆς στρατιωτικῆς καί οἰκονομικῆς θέσεως τῆς Ρωσίας στήν Μαντζουρία καί γενικά στήν Ἄπω Ἀνατολή θεωρήθηκε σοβαρή ἀπειλή κατά τῶν συμφερόντων τῆς Βρεταννίας καί τῆς Ἰαπωνίας στήν ἴδια περιοχή. Τό 1902 καί ὕστερα ἀπό μία περίοδο σταδιακῆς προσεγγίσεως, ἡ Βρεταννία καί ἡ Ἰαπωνία ὑπέγραψαν συνθήκη συμμαχίας μέ πενταετή ἰσχύ καί γιά τήν Ἄπω Ἀνατολή μόνο. Καθένα ἀπό τά συμβαλλόμενα μέρη ἀναγνώριζε τήν

ἀνεξαρτησία τῆς Κίνας καί τῆς Κορέας, ἀλλά καί τά δύο συμφωνοῦσαν ὅτι ἡ 'Ιαπωνία εἶχε «εἰδικά» συμφέροντα στήν Κορέα. Ἡ συνθήκη, ἡ πρώτη πού ὑπέγραψε ἡ Βρεταννία σέ καιρό εἰρήνης καί πού ἀποδείχθηκε καταλύτης σπουδαίων ἐξελίξεων τόσο στήν 'Ασία ὅσο καί στήν Εὐρώπη, προέβλεπε οὐδετερότητα σέ περίπτωση πού τό ἕνα συμβαλλόμενο μέρος ἀναγκαζόταν νά πολεμήσει γιά τήν ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων του στήν περιοχή, καί στρατιωτική βοήθεια σέ περίπτωση πού τρίτη δύναμη βοηθοῦσε τόν ἐχθρό τοῦ συμβαλλόμενου μέρους. Αὐτό, σέ συνδυασμό μέ τήν συμφωνία νά ἀλληλοπροστατεύουν τα «εἰδικά» τους συμφέροντα, σήμαινε ὅτι ἡ 'Ιαπωνία μποροῦσε νά ὑπολογίζει σέ ἀναμέτρηση μέ τήν Ρωσία μόνη, γιά τήν ὑπεράσπιση τῶν ἰαπωνικῶν συμφερόντων στήν Κορέα, ἀφοῦ ἡ Γαλλία ἀναμενόταν νά μείνει ἔξω ἀπό παρόμοια συμπλοκή, ἀπό τόν φόβο τῆς Βρεταννίας. Ἡ συνθήκη σήμαινε ἐπίσης μεγαλύτερη ἀσφάλεια γιά τό βρεταννικό ναυτικό στήν Ἄπω 'Ανατολή. Ἡ ἀποφυγή ἀγγλορωσικῆς συγκρούσεως στήν περιοχή ὑπῆρξε τήν ἐποχή αὐτή πρωταρχική ἐπιδίωξη τῆς Γαλλίας· ἐπιδίωξη ἀκριβῶς πού διευκόλυνε τήν προσέγγισή της μέ τήν Βρεταννία.

13. Ἡ προσέγγιση τῆς Βρεταννίας καί τῆς Γαλλίας

Τό 1903 ἡ Βρεταννία ἀναγνώρισε στήν Γαλλία «εἰδικά» δικαιώματα καί συμφέροντα στό Μαρόκο, τό αὐτοκρατορικό καθεστώς τοῦ ὁποίου ἀναμενόταν νά καταρρεύσει, ὡς ἀντάλλαγμα γιά τήν ἀναγνώριση ἀνάλογων δικαιωμάτων καί συμφερόντων τῆς Βρεταννίας στήν Αἴγυπτο. Ἡ μνήμη τῆς ἀντιπαραθέσεως τοῦ 1898 στόν Ἄνω Νεῖλο εἶχε ἤδη ἀτονήσει καί οἱ ἀρχηγοί τῶν δύο κρατῶν ἀντάλλαξαν ἐπίσημες ἐπισκέψεις. Ἡ βελτίωση τῶν ἀγγλογαλλικῶν σχέσεων ἐπιταχύνθηκε ἀπό τόν πόλεμο πού ξέσπασε στίς ἀρχές τοῦ 1904 ἀνάμεσα στήν Ρωσία καί στήν 'Ιαπωνία. Τόν ἴδιο χρόνο ὑπογράφηκε ἀνάμεσα στίς δύο χῶρες σειρά συμφωνιῶν πού ρύθμιζαν ἐπιμέρους ἀποικιακά ζητήματα στήν 'Αφρική καί ἐξασφάλιζαν τόν γαλλικό ἔλεγχο στό Μαρόκο καί τόν βρεταννικό στήν Αἴγυπτο. Οἱ συμφωνίες αὐτές δέν συνιστοῦσαν συνθήκη συμμαχίας· ἀποτέλεσαν ὅμως τό βάθρο τῆς Γαλλοβρετανικῆς Συνεννοήσεως καί σταθμό στήν νεώτερη εὐρωπαϊκή ἱστορία τεράστιας σημασίας.

14. Ὁ Ρωσοϊαπωνικός Πόλεμος τοῦ 1904-1905

Ἡ ρωσοϊαπωνική ρήξη ἦταν συνέπεια τῆς ἀρνήσεως τῆς Ρωσίας νά ἐγκαταλείψει τήν Μαντζουρία καί τῆς ἀποφάσεως τῆς 'Ιαπωνίας νά μήν

ἐπιτρέψει σέ εὐρωπαϊκή δύναμη ν' ἀμφισβητήσει τά ἰαπωνικά συμφέροντα στήν περιοχή. Ἄν ἡ σύγκρουση τῶν δύο δυνάμεων φαινόταν ἀναπόφευκτη, ἡ κλίμακα τοῦ πολέμου ἦταν ἀπρόβλεπτη. Ἰδιαίτερα οἱ Ρῶσοι δέν ἦσαν ἕτοιμοι γιά μιά τέτοια σύγκρουση καί μάλιστα σέ ἀπόσταση πού ἦταν πέρα ἀπό τίς δυνατότητες τῆς Ρωσίας νά διεξαγάγει ἀποτελεσματικό πόλεμο. Οἱ Ἰάπωνες κέρδισαν ἀποφασιστικές μάχες καί κατέλαβαν, τόν Δεκέμβριο τοῦ 1904, τό Πόρτ Ἄρθουρ, ὕστερα από πολύμηνη πολιορκία. Ἀκολούθησε ἡ ἀναταραχή καί ἡ συνακόλουθη ἐπανάσταση στήν Ρωσία, πού εἶχαν δυσμενή ἀντίκτυπο στήν πολεμική προσπάθεια τῆς χώρας. Τόν Μάϊο τοῦ 1905, τελικά, ὁ ρωσικός στόλος, πού εἶχε σπεύσει στήν Ἄπω Ἀνατολή ἀπό τήν Βαλτική, δέχθηκε ἀποφασιστική ἥττα ἀπό τόν ἰαπωνικό στόλο στήν ναυμαχία τῶν Στενῶν τῆς Τσουσίμας. Μέ τήν μεσολάβηση τοῦ προέδρου τῶν ΗΠΑ, οἱ δύο χῶρες ὑπέγραψαν τόν Αὔγουστο τοῦ ἴδιου χρόνου συνθήκη εἰρήνης, μέ τήν ὁποία ἀναγνωριζόταν ἡ ὑπεροχή τῶν ἰαπωνικῶν συμφερόντω στήν Κορέα, ὅπου ἡ θέση τῆς Ἰαπωνίας θά μποροῦσε νά παραλληλισθεῖ μέ τήν θέση τῆς Βρεταννίας τήν ἴδια ἐποχή στήν Αἴγυπτο. Οἱ Ἰάπωνες ἐξασφάλισαν ἐπίσης πλεονεκτική θέση στήν Κίνα ἐνῶ ἡ Ρωσία ἀναγκάσθηκε νά παραιτηθεῖ πρός τό παρόν ἀπό τά ἰμπεριαλιστικά σχέδια στήν Ἄπω Ἀνατολή. Ἀργότερα, τό 1907, ἐπιτεύχθηκε συνεννόηση τῆς Ἰαπωνίας καί τῆς Ρωσίας, μέ τήν ὁποία οἱ δύο χῶρες χάραξαν ζῶνες ἐπιρροῆς στήν Μαντζουρία.

15. Ἡ κρίση τοῦ Μαρόκου

Ἡ Γερμανία εἶχε παραμείνει, καθόλη τήν διάρκεια τῶν ἐξελίξεων αὐτῶν, ἁπλός θεατής, ἐνῶ ἡ Γαλλία ἦταν ἱκανοποιημένη πού εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ὁ κίνδυνος συρράξεως ἀνάμεσα στήν Ρωσία καί τήν Βρεταννία. Ἡ Γαλλία, ὡστόσο, δέν εἶχε τήν ὑποστήριξη τῆς Ρωσίας ὅταν ξέσπασε ἡ πρώτη κρίση τοῦ Μαρόκου τό 1905. Γιά ν' ἀποστρέψει, ἄλλωστε, τό ἐνδεχόμενο ρωσικῆς ὑποστηρίξεως πρός τήν Γαλλία, ἐπέλεξε ἡ Γερμανία τήν περίσταση νά δώσει ἕνα μάθημα στήν Γαλλία. Μέ ἀφορμή τήν παρουσία Γάλλου ἀπεσταλμένου στό Μαρόκο, ὁ αὐτοκράτορας τῆς Γερμανίας τόνισε σέ δημόσια δήλωσή του τήν σημασία τῶν ἐμπορικῶν συμφερόντων τῆς χώρας του στό Μαρόκο, καθώς καί τήν σημασία τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Μαρόκου. Ἡ ἐνέργεια τοῦ Οὐλιέλμου, ἀντί νά πτοήσει τήν Γαλλία, εἶχε ὡς συνέπεια τήν ἀνταλλαγή ἐπισκέψεων τῶν στόλων τῆς Βρεταννίας καί τῆς Γαλλίας καί τήν περαιτέρω σύσφιγξη τῶν σχέσεων τῶν δύο χωρῶν, ἐνῶ ἀπομάκρυνε ἀκόμη περισσότερο τό ἐνδεχόμενο γαλλογερμανικῆς συμφιλιώσεως. Ἡ διεθνής συμφωνία τῆς Ἀλχεθίρας (Algeciras) τόν ἴδιο χρόνο (1905), πού ἐπέβαλε τόν διεθνή ἔλεγχο στό Μαρόκο, σφράγισε τή γαλλοβρεταννική

συνεννόηση καί γιά τόν λόγο αὐτό θεωρήθηκε πύρρεια νίκη τῆς Γερμανίας. Γιά πρώτη φορά ἡ Γαλλία καί ἡ Βρεταννία διεξήγαγαν συνομιλίες στρατιωτικοῦ περιεχομένου.

16. Ἡ προσέγγιση τῆς Βρεταννίας καί τῆς Ρωσίας

Ὁ ἀνταγωνισμός ὅμως ἀνάμεσα στήν Βρεταννία καί τήν Ρωσία στήν Μέση Ἀνατολή καί στήν Ἀσία δέν εἶχε μειωθεῖ. Οἱ προστριβές στήν Περσία καί στό Θιβέτ ἀποτελοῦσαν ἀνασταλτικό παράγοντα στήν ἐξομάλυνση τῶν ἀγγλορωσικῶν σχέσεων. Ὁ φόβος, ὡστόσο, ἀγγλογερμανικῆς συνεννοήσεως εἰς βάρος τῆς Ρωσίας διευκόλυνε τελικά τήν ἀγγλορωσική προσέγγιση. Ἄλλοι παράγοντες πού συνετέλεσαν στήν προσέγγιση τῶν δύο χωρῶν ἦσαν: α) ἡ φιλελευθεροποίηση πού ἐγκαινιάσθηκε ἀπό τό 1905 στήν Ρωσία καί πού προδιέθεσε εὐνοϊκά τήν βρεταννική κυβέρνηση πρός τήν Ρωσία, β) ἡ ἐνθάρρυνση βρεταννικῶν κεφαλαίων γιά ἐπένδυση στήν Ρωσία καί γ) ὁ φόβος τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως ἀπό τήν διείσδυση τῆς Γερμανίας στήν Τουρκία. Τόν Αὔγουστο τοῦ 1907 ἐπιτεύχθηκε συμφωνία ἀνάμεσα στήν Βρεταννία καί τήν Ρωσία, μέ τήν ὁποία ἀναγνωρίσθηκαν ἀμοιβαίως σφαῖρες ἐπιρροῆς στήν Περσία, ἀναγνωρίσθηκε ἡ ὑπεροχή τῶν βρεταννικῶν συμφερόντων στόν Περσικό Κόλπο, ἀναγνωρίσθηκε ἐπίσης ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ Ἀφγανιστάν καί θεωρήθηκε τό Θιβέτ οὐδέτερο καί ἀνεξάρτητο κράτος ἀνάμεσα στίς σφαῖρες ἐπιρροῆς τῶν δύο δυνάμεων. Ἀναγνωρίσθηκε τέλος, ἡ ἐδαφική ἀκεραιότητα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, μέ ἐξαίρεση τά Στενά ὅπου ἀναγνωρίσθηκαν, ἀόριστα, εἰδικά ρωσικά συμφέροντα. Ἐπρόκειτο μιά μία συμφωνία περιορισμένων στόχων, ἡ σημασία τῆς ὁποίας ὅμως αὐξήθηκε ἐξαιτίας τῆς βίαιης ἀντιδράσεως τῆς Γερμανίας, πού ἔφερε τήν Ρωσία καί τήν Βρεταννία ἀκόμη πιό κοντά.

Τήν ἴδια ἐποχή αὐξήθηκε ἡ βρεταννική ἀντίδραση στίς προσπάθειες τῆς Γερμανίας νά ναυπηγήσει ἀξιόλογο πολεμικό στόλο. Ἡ προσπάθεια τῆς Βρεταννίας νά διατηρήσει ἀδιαμφισβήτητη ὑπεροχή ἔναντι τῆς Γερμανίας στούς ναυτικούς ἐξοπλισμούς ὁδήγησε σέ ὀξύ ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στίς δύο χῶρες. Στό συνέδριο τῆς Χάγης τό 1907, βρεταννική πρόταση γιά ἀμοιβαία μείωση τῶν ναυτικῶν ἐξοπλισμῶν ἔμεινε χωρίς ἀπάντηση ἀπό τήν Γερμανία. Τόν ἑπόμενο χρόνο ἔγινε προσπάθεια ἀπό τήν βρεταννική κυβέρνηση νά συγκρατηθεῖ ὁ ναυτικός ἀνταγωνισμός σέ χαμηλό ἐπίπεδο, ἀλλά τό 1909 ὁ ναυτικός προϋπολογισμός τῆς χώρας παρουσίασε ἐντυπωσιακή αὔξηση πού δικαιολογήθηκε μάλιστα ἀπό τήν κυβέρνηση μέ τήν προβολή τοῦ γερμανικοῦ κινδύνου.

17. Τό Μακεδονικό Ζήτημα

Στά Βαλκάνια ή κατάσταση έγκυμονοῦσε κινδύνους γιά τήν εἰρήνη στήν Ευρώπη. Τό κυριώτερο καί πιό δύσκολο πρόβλημα ἦταν τό Μακεδονικό, τό όποῖο ἀπειλοῦσε ὄχι μόνο τήν ἀκεραιότητα τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἀλλά καί πόλεμο ἀνάμεσα στίς βαλκανικές χῶρες πού διεκδικοῦσαν περιοχές τῆς Μακεδονίας. Ὕστερα ἀπό αἰῶνες μεταναστεύσεων, κατακτήσεων καί ἐσωτερικῶν μετακινήσεων στήν μακεδονική χώρα, δέν εἶχε διαμορφωθεῖ χωριστή ἐθνότητα ἀλλά συμβίωναν διάφορες ἐθνότητες ὅπως Ἕλληνες, Βούλγαροι, Τοῦρκοι, 'Αλβανοί κ.ἄ., μᾶλλον εἰρηνικά· ὥς τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα, ὁπότε προβλήθηκαν δυναμικά οἱ ἐθνικές διεκδικήσεις τῶν Βουλγάρων στήν περιοχή. Σέ ἀντίδραση στήν βουλγαρική διείσδυση, ὀργανώθηκε ἡ ἑλληνική ἀντίσταση, ἀρχικά γύρω ἀπό τίς ἑλληνικές κοινότητες, τίς ἐκκλησίες καί τά σχολεῖα καί ἀργότερα μέ τόν σχηματισμό ἀνταρτικῶν ὁμάδων. Τούς Βουλγάρους καί τούς Ἕλληνες ἀκολούθησαν οἱ Ρουμάνοι, πού προσπάθησαν νά προσεταιριστοῦν τούς Κουτσοβλάχους, καθώς καί οἱ Σέρβοι πού περιορίστηκαν στήν βόρεια Μακεδονία. Ἡ δράση τῶν ἐνόπλων ὁμάδων καί τά σκληρά μέτρα τῶν Τούρκων γιά τήν ἐπιβολή τῆς τάξεως στήν ὕπαιθρο εἶχαν ὡς συνέπεια τίς συχνές ἐπεμβάσεις τῶν μεγάλων δυνάμεων στήν τουρκική κυβέρνηση, ἡ ὁποία ἔσπευδε κάθε φορά στήν προκήρυξη μεταρρυθμίσεων οἰκονομικοῦ καί διοικητικοῦ κυρίως χαρακτήρα, οἱ ὁποῖες ὅμως σπάνια ἐφαρμόζονταν. Ναυάγησαν ἐπίσης διάφορα σχέδια μεταρρυθμίσεων πού εἶχαν ἐπεξεργαστεῖ ἄμεσα ἐνδιαφερόμενες δυνάμεις, ὅπως ἡ Αὐστρία καί ἡ Ρωσία. Ἡ ἐπαναστατική ἀναταραχή στήν Μακεδονία φάνηκε νά τερματίζεται τό 1908 μέ τήν ἐπανάσταση τῶν Νεοτούρκων πού ὑποχρέωσε τό δεσποτικό καθεστώς τοῦ σουλτάνου 'Αβδούλ Χαμίτ νά θέσει σ' ἐφαρμογή παλαιότερο σύνταγμα (1876).

18. 'Αναταραχή στά Βαλκάνια

Ἡ ἴδια ἐπανάσταση ἀναμενόταν ἐπίσης ν' ἀνακόψει τήν παρακμή τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. 'Αλλά ἡ ἀποσύνθεση τῆς αὐτοκρατορίας δέν ἦταν εὔκολο ν' ἀνακοπεῖ. 'Ισχυροί ἐξωτερικοί παράγοντες εὐνοοῦσαν τήν ἀμφισβήτηση τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στίς βαλκανικές κτήσεις τοῦ σουλτάνου. Γιά λόγους κυρίως ἐσωτερικούς, οἱ Αὐστριακοί εὐνοοῦσαν τήν προσάρτηση τῆς Βοσνίας καί τῆς Ἑρζεγοβίνης (ἐπαρχίες πού ἡ Αὐστρία εἶχε ἀναλάβει τό 1878 νά διοικήσει). Μετά τήν ἀπομόνωση τῆς Γερμανίας μέ ἀφορμή τήν κρίση τοῦ Μαρόκου πού ἤδη ἀναφέρθηκε, ἡ Αὐστρία ἔθεσε σ' ἐφαρμογή σχέδιο γιά τήν ἐνσωμάτωση τῶν Νοτιοσλαύων, πρίν ἐπιχειρή-

σουν οἱ Νεότουρκοι νά ἐξασφαλίσουν ἐκ νέου τόν ἔλεγχο τῆς Βοσνίας καί τῆς Ἑρζεγοβίνης. Τόν Ἰούλιο τοῦ 1908, ὕστερα ἀπό πρόταση τοῦ Ρώσου ὑπουργοῦ ἐξωτερικῶν Ἀλεξάνδρου Ἰσβόλσκι πρός τόν Αὐστριακό ὑπουργό ἐξωτερικῶν Αἴρενταλ (Aloys von Aehrenthal), συμφωνήθηκε νά προσαρτήσει ἡ Αὐστρία τίς δύο ἐπαρχίες καί σέ ἀντάλλαγμα νά ὑποστηρίξει τίς διεκδικήσεις τῆς Ρωσίας στά Στενά. Τελικά ἡ Αὐστρία προέβη, τόν Ὀκτώβριο τοῦ ἴδιου χρόνου, στήν προσάρτηση τῶν δύο ἐπαρχιῶν, χωρίς νά ἐνημερώσει πρίν τήν Ρωσία, μέ συνέπεια νά δυσαρεστηθεῖ ἡ τελευταία, ἐπειδή δέν ἐξασφάλισε τά συμφωνημένα ἀνταλλάγματα στά Στενά. Ἡ δυσαρεστημένη Ρωσία, προκειμένου μάλιστα νά διατηρήσει τίς συμπάθειες τῶν Σλαύων, ἔσπευσε νά καταδικάσει τήν αὐστριακή ἐνέργεια. Στήν κρίση πού ξέσπασε, ἡ στάση τῆς Γερμανίας ἀποδείχθηκε ἀποφασιστική. Ἡ γερμανική κυβέρνηση ὑποστήριξε τήν Αὐστρία ἀνεπιφύλακτα, μέ συνέπεια νά δυσαρεστηθεῖ καί νά ἀποξενωθεῖ ἡ Ρωσία ἀκόμη περισσότερο ἀπό τίς κεντροευρωπαϊκές δυνάμεις. Ὅπως καί κατά τήν κρίση τοῦ Μαρόκου, ἡ Γερμανία τοῦ Οὐλιέλμου Β΄ ἐπιζήτησε καί ἐξασφάλισε μιά πύρρεια νίκη, αὐτή τήν φορά, σέ ἀντίδραση στήν ἀγγλορωσική συνεννόηση τοῦ προηγούμενου χρόνου. Ἐπιτεύχθηκε ἔτσι ἡ ἀναθεώρηση τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου (1878), μέ τήν ἱκανοποίηση τῆς Αὐστρίας καί τήν δυσαρέσκεια τῆς Ρωσίας καί μέ συνέπεια νά ἐπιδοθοῦν οἱ δύο δυνάμεις στό ἑξῆς σ᾽ ἕναν ὀξύ ἀνταγωνισμό γιά τήν ἐξασφάλιση πλεονεκτικῆς θέσεως στά Βαλκάνια. Ἡ Ρωσία ἐπιπλέον ἦταν ἀποφασισμένη νά μήν ἀνεχθεῖ παρόμοια ταπείνωση στά μάτια τῶν Σλαύων τῆς Βαλκανικῆς.

19. Ἔνταση στίς σχέσεις τῶν δύο συνασπισμῶν

Μετά τήν κρίση τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1908, ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στούς δύο συνασπισμούς ἄρχισε νά μεγαλώνει καί νά φαίνεται χάσμα ἀγεφύρωτο. Οἱ σχέσεις ἐπιδεινώθηκαν ἐπικίνδυνα τό καλοκαίρι τοῦ 1911, μέ ἀφορμή τήν «δεύτερη» κρίση τοῦ Μαρόκου. Στήν φάση αὐτή ἡ Βρεταννία ἔπαιξε πολύ πιό ἐνεργό ρόλο ἀπό ὅ,τι στήν πρώτη, πιό ἐνεργό ἀπ᾽ ὅσο περίμενε καί αὐτή ἡ Γαλλία, γιά τόν λόγο κυρίως ὅτι ἡ Βρεταννία δέν ἦταν διατεθειμένη ν᾽ ἀνεχθεῖ νέα διευθέτηση τοῦ Μαροκινοῦ ζητήματος, ὅπως ἀπειλοῦσε ἤ φαινόταν νά σχεδιάζει ἡ Γερμανία. Τελικά ἡ Γερμανία ἀναγνώρισε τήν γαλλική ἐπιρροή στό Μαρόκο, μέ ἀντάλλαγμα ἐδάφη στό Κογκό. Ἡ κρίση εἶχε ὡστόσο γενικά ἀρνητικές συνέπειες στίς σχέσεις τῶν δύο συνασπισμῶν καί τῶν ἐπιμέρους μεγάλων δυνάμεων. Ἡ νέα γαλλική κυβέρνηση, πού ἀνέλαβε τήν ἐξουσία τόν Ἰανουάριο τοῦ 1912, ἐγκατέλειψε τίς προσπάθειες τῆς προκάτοχης κυβερνήσεως γιά τήν βελτίωση τῶν σχέσεων μέ τήν Γερμανία καί υἱοθέτησε περισσότερο φιλοβρεταννική πολιτική. Ἀπό τό

ἄλλο μέρος, ἡ γερμανική κυβέρνηση χρησιμοποίησε τήν κρίση τοῦ Μαρόκου γιά νά προωθήσει τούς ναυτικούς ἐξοπλισμούς της, μέ συνέπεια νά ἐνταθεῖ ὁ ἀγγλογερμανικός ἀνταγωνισμός στόν τομέα αὐτό. Τό 1912 ὁ βρεταννικός στόλος τῆς Μεσογείου κατέπλευσε στά χωρικά ὕδατα τῆς Γαλλίας καί ὁ γαλλικός στόλος πού ναυλοχοῦσε ὥς τότε στή Βρέστη κατέπλευσε στήν Τουλώνα.

Τήν ἴδια ἐποχή ἡ Ἰταλία ἐπιχείρησε νά ἐξασφαλίσει ἐδάφη εἰς βάρος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως εἶχε κάνει ἡ Αὐστρία τό 1908. Τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1911 καί ἐνῶ συνεχίζονταν οἱ τεταμένες σχέσεις ἀνάμεσα στούς δύο συνασπισμούς, ἡ Ἰταλία κήρυξε τόν πόλεμο κατά τῆς Τουρκίας καί ἀποβίβασε στρατεύματα στήν Τριπολίτιδα καί ἀργότερα στά Δωδεκάνησα. Οἱ Τοῦρκοι, προκειμένου νά ἐξασφαλίσουν τήν Κωνσταντινούπολη, ἔκλεισαν τά Στενά, μέ συνέπεια νά ἐξοργιστεῖ ἡ Ρωσία καί νά προκληθεῖ σοβαρή κρίση στίς σχέσεις τῶν δύο χωρῶν. Στήν φάση αὐτή τῆς κρίσεως, ἡ Σερβία καί ἡ Βουλγαρία ὑπέγραψαν μέ τήν ἐνθάρρυνση τῆς Ρωσίας συμμαχία, μέ στόχο νά θέσουν ἀποτελεσματικό φραγμό στήν παραπέρα ἐπέκταση τῆς Αὐστρίας στά Βαλκάνια καί νά ἀποσπάσουν ἐδάφη ἀπό τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία. Στήν βουλγαροσερβική συμφωνία ἡ Ρωσία ἀναφερόταν ὡς μεσολαβήτρια δύναμη, σέ περίπτωση πού θά προέκυπτε διαφορά στήν διανομή τῶν ἐδαφικῶν κερδῶν. Τήν συμφωνία αὐτή ἀκολούθησε ἑλληνοβουλγαρική συμφωνία πού ἔσπευσε νά ὑπογράψει ὁ πρωθυπουργός τῆς Ἑλλάδας Ἐλευθέριος Βενιζέλος γιά νά μήν ἐπιχειρηθεῖ λύση τῶν προβλημάτων τῆς Βαλκανικῆς χωρίς τήν συμμετοχή τῆς Ἑλλάδας.

20. Οἱ Βαλκανικοί Πόλεμοι

Γιά τήν Ρωσία, ἕνας βαλκανικός πόλεμος χωρίς τήν ἐπέμβαση τῶν μεγάλων δυνάμεων φαινόταν νά εὐνοεῖ τήν Ρωσία, ἐπειδή ἡ ἐδαφική ἐπέκταση τῆς Σερβίας ἀναμενόταν νά ἀνησυχήσει τήν Αὐστρία καί συνεπῶς ν' αὐξήσει τήν σερβική ἐξάρτηση ἀπό τήν Ρωσία. Ὁ πόλεμος τῶν συνασπισμένων βαλκανικῶν χωρῶν (Σερβία, Μαυροβούνιο, Ἑλλάδα καί Βουλγαρία) κατά τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, πού ἄρχισε τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1912, τερμάτισε σέ μικρό χρονικό διάστημα τήν τουρκική κυριαρχία στό μεγαλύτερο μέρος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Ἀλλά ἡ τεράστια ἐπιτυχία τῶν βαλκανικῶν χωρῶν ἀνησύχησε τόσο στούς Αὐστριακούς ὅσο καί τούς Ρώσους, τούς πρώτους γιά τό ἐνδεχόμενο ἐξόδου τῆς Σερβίας στήν Ἀδριατική καί τούς δεύτερους γιά τήν ἐνδεχόμενη κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τήν Βουλγαρία. Σύντομα ὅμως οἱ βαλκανικοί σύμμαχοι διαφώνησαν στήν διανομή τῶν ἐδαφῶν πού εἶχαν ἀποσπάσει ἀπό τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία. Οἱ ἀπαιτήσεις τῶν Βουλγάρων γιά

περισσότερα ἐδάφη ἀπό ὅσα εἶχαν κατακτήσει οἱ ἴδιοι ὁδήγησαν τό καλοκαίρι τοῦ 1913 στόν δεύτερο Βαλκανικό Πόλεμο, στόν ὁποῖο οἱ Βούλγαροι ἀντιμετώπισαν τούς πρώην συμμάχους τους, καθώς καί τούς Τούρκους καί τούς Ρουμάνους, μέ συνέπεια νά χάσουν τόν πόλεμο καί ἀρκετά ἀπό τά κέρδη τοῦ πρώτου πολεμικοῦ γύρου. Ἡ συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου (1913), πού τερμάτισε τόν πόλεμο στά Βαλκάνια, χωρίς τήν παρέμβαση τῶν μεγάλων δυνάμεων, ἐπικύρωσε τήν νότια Μακεδονία, τήν νότια Ἤπειρο καί τήν Κρήτη στήν Ἑλλάδα, τήν βορειοδυτική Μακεδονία στήν Σερβία καί τήν βορειοανατολική στήν Βουλγαρία. Ἡ Τουρκία ἐπανέκτησε τήν Ἀδριανούπολη, καί ἡ Ρουμανία τήν Δοβρουτσά. Δημιουργήθηκε ἐπίσης ἀνεξάρτητο Ἀλβανικό κράτος. Ἡ τελευταία αὐτή ρύθμιση ἱκανοποίησε ἐν μέρει τήν Αὐστρία, πού εἶχε ἀνησυχήσει σοβαρά ἀπό τήν τροπή τῆς συρράξεως στά Βαλκάνια καί τήν ἐδαφική ἐπέκταση τῆς Σερβίας, ἀλλά δυσαρέστησε τήν Σερβία, ἐπειδή ἡ δημιουργία τοῦ Ἀλβανικοῦ κράτους ἀπέκλειε τήν ἔξοδο τῆς Σερβίας στήν θάλασσα. Ἐντάθηκε ἔτσι ἡ παλαιά ἐχθρότητα ἀνάμεσα στήν Σερβία καί τήν Αὐστρία πού ἔμελλε ν' ἀποβεῖ μοιραία γιά τήν εὐρωπαϊκή εἰρήνη ἕνα χρόνο ἀργότερα.

21. Οἱ ὑπολογισμοί τῶν μεγάλων δυνάμεων

Οἱ Βαλκανικοί πόλεμοι εἶχαν ἐπίσης δυσμενή ἀντίκτυπο στίς σχέσεις τῶν μεγάλων δυνάμεων. Ἡ ἀπειλούμενη Σερβία ἔκλινε περισσότερο πρός τήν Ρωσία, μέ συνέπεια ν' ἀνησυχήσει ἡ Αὐστρία, ἐνῶ αὐξήθηκε ἡ ἐπιρροή τῆς Γερμανίας στήν Τουρκία, γεγονός πού ἀνησύχησε τήν Ρωσία, καθώς καί τήν Βρεταννία. Ἡ αὐξανόμενη γερμανική παρουσία στόν στρατό κυρίως τῆς Τουρκίας θεωρήθηκε ἀπειλή γιά τά Στενά, ἐνῶ ἡ κατασκευή τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Βερολίνου-Βαγδάτης θεωρήθηκε ἀπειλή γιά τό Σουέζ. Ἡ Ρωσία ἄρχισε νά προωθεῖ τίς στρατιωτικές προπαρασκευές καί ἡ Βρεταννία συνέχισε τόν ναυτικό ἐξοπλισμό. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἡ Γερμανία στήριζε τήν πολιτική τῆς Αὐστρίας καί προώθησε τόν δικό της στρατιωτικό καί ναυτικό ἐξοπλισμό. Οἱ Γερμανοί ἐπιθυμοῦσαν, βέβαια, ν' ἀποφύγουν πόλεμο καί στήν ξηρά καί στήν θάλασσα· θεωροῦσαν ὅμως ἐφικτό τόν περιορισμό ἑνός εὐρωπαϊκοῦ πολέμου στήν ξηρά, ὑπολογίζοντας στήν οὐδετερότητα τῆς Βρεταννίας. Αὐτό ἦταν ἴσως τό ἀσθενέστερο σημεῖο τῶν γερμανικῶν ὑπολογισμῶν.

Γιά τήν γερμανική στρατιωτική καί πολιτική ἡγεσία τῆς ἐποχῆς ἕνας πόλεμος κατά τῆς Γαλλίας καί τῆς Ρωσίας ἦταν προτιμότερος πρίν ἀκόμη ὁλοκληρωθοῦν οἱ στρατιωτικές προετοιμασίες τῆς Ρωσίας. Στούς ὑπολογισμούς αὐτούς θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ ἡ ἐξήγηση τῶν ἐξελίξεων τοῦ Ἰουλίου 1914, οἱ ὁποῖες ὁδήγησαν στήν ἔκρηξη τοῦ πολέμου — στούς

ὑπολογισμούς αὐτούς καί στήν ἐξάρτηση τῆς γερμανικῆς πολιτικῆς ἀπό τήν αὐστριακή πολιτική, ἡ ὁποία ἐπηρεαζόταν ἀπό ἐσωτερικά προβλήματα τῆς πολυεθνικῆς αὐτοκρατορίας τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Ἡ γαλλική ἀδιαλλαξία σχετικά μέ τήν Ἀλσατία καί τήν Λορραίνη· οἱ προστριβές καί συγκρούσεις στό ἀποικιακό πεδίο· ὁ γερμανοβρεταννικός ἀνταγωνισμός στούς ναυτικούς ἐξοπλισμούς· τά σχέδια τῶν γερμανικῶν οἰκονομικῶν κύκλων γιά τήν δημιουργία μιᾶς κηδεμονευόμενης κεντρικῆς Εὐρώπης (Mitteleuropa), ὅλοι αὐτοί οἱ παράγοντες συνετέλεσαν στήν ἔκρηξη τῆς μεγάλης εὐρωπαϊκῆς συρράξεως —ὄχι ὅμως ὅσο οἱ ὑπολογισμοί τῶν Γερμανῶν γιά ἀποτελεσματικό πόλεμο κατά τῆς Γαλλίας καί τῆς Ρωσίας ἀπό θέση ἰσχύος, καθώς καί ἡ ἐξάρτηση τῆς γερμανικῆς πολιτικῆς ἀπό τά δυσεπίλυτα ἐσωτερικά προβλήματα τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἁψβούργων.

Αὐτό ἦταν τό ὑπόβαθρο τῆς κρίσεως πού ἄρχισε στίς 28 Ἰουλίου 1914 μέ τήν δολοφονία τοῦ Ἁψβούργου ἀρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάρδου στό Σεράγεβο τῆς Βοσνίας ἀπό ἕναν Σέρβο ἐθνικιστή (πού καταγόταν ἀπό τήν Βοσνία). Ἡ Γαλλία καί ἡ Γερμανία δέν θά ἔβλεπαν μέ ἀπάθεια τήν συντριβή μιᾶς μικρῆς σλαυικῆς χώρας στά Βαλκάνια ἀπό τήν Αὐστρία, ἀλλά δέν θά ἔφταναν ἀσφαλῶς σέ πόλεμο γιά νά προστατεύσουν τήν χώρα αὐτή. Ἡ ἐμπλοκή τῶν δύο δυτικῶν δυνάμεων ἦταν ἀναπόφευκτη ἐξαιτίας τῶν πολεμικῶν σχεδίων τῆς Γερμανίας πού προέβλεπαν, πρίν ἀπό τήν οὐσιαστική ἀναμέτρηση μέ τήν Ρωσία, τήν συντριβή τῆς Γαλλίας· συντριβή πού προϋπέθετε τήν χρησιμοποίηση τοῦ ἐδάφους τοῦ Βελγίου. Γιά στρατηγικούς λόγους καθαρά ἡ γερμανική ἡγεσία ἦταν διατεθειμένη νά διακινδυνεύσει τήν ἔναρξη ἔνοπλης ἀναμετρήσεως τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων. Στήν κατολίσθηση τῶν δυνάμεων στόν πόλεμο συνέβαλε καί ὁ τραγικά ἀνεύθυνος χειρισμός τῆς κρίσεως ἀπό τόν Γερμανό αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος πίστευε πώς ἡ ἀνεπιφύλακτη ὑποστήριξη τῆς Γερμανίας πρός τήν Αὐστρία θά πτοοῦσε τήν Ρωσία. Ἡ ἀνευθυνότητα τοῦ Οὐλιέλμου Β΄ μόνο μέ τήν ἀνευθυνότητα τῶν Αὐστριακῶν ἡγετῶν κατά τήν διάρκεια τῆς ἴδιας κρίσεως θά μποροῦσε νά συγκριθεῖ· μόνο πού ἡ ἀνευθυνότητα τῶν Αὐστριακῶν ἦταν τήν ἐποχή αὐτή λιγότερο ἐμφανής.

22. Βιβλιογραφία

Baumont, J., *L'Essor industriel et l'impérialisme colonial, 1878-1904* (Παρίσι, 1937).

Borries, K., *Preussen im Krimkrieg* (Στουτγάρδη, 1930).

Dehio, L., *Deutschland und die Weltpolitik* (Στουτγάρδη, 1961²).

Eisenmann, L., *Le Compromis austro-hongrois de 1867* (Παρίσι, 1907).

Eyck, E., *Bismarck and the German Empire* (Λονδίνο, 1958).

Fay, S.B., *The Origins of the World War*, 2 τόμ. (Νέα Ὑόρκη, 1929).
Fischer, F., *Krieg der Illusionen* (Ντύσελντορφ, 1969).
Gooch, G.P., *Before the War: Studies in Diplomacy*, 2 τόμ. (Λονδίνο, 1936-38).
Hamerow, T.S., *The Social Foundations of German Unification, 1858-1871*, 2 τόμ. (Πρίνστον, 1969-72).
Henderson, G.B., *Crimean War Diplomacy* (Γλασκώβη, 1947).
Howard, M., *The Franco-Prussian War* (Λονδίνο, 1961).
Joll, J., *1914: The Unspoken Assumptions* (Λονδίνο, 1968).
Langer, W.L., *European Alliances and Alignments, 1871-1890* (Νέα Ὑόρκη, 1950).
Langer, W.L., *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902* (Νέα Ὑόρκη, 1952[2]).
Meddlicott, W.N., *Bismarck and Modern Germany* (Λονδίνο, 1965).
Meddlicott, W.N., *The Congress of Berlin and Atter* (Λονδίνο, 1963[2]).
Meinecke, F., *Geschichte des deutsch-englischen Bündnis-problem* (Μόναχο, 1927).
Mommsen, W.I., *Das Zeitalter des Imperialismus* (Φραγκφούρτη, 1971).
Mommsen, W.I., *Imperilismustheorien* (Γετίγγη, 1977).
Mosse, W.E., *The European Powers and the German Question* (Λονδίνο, 1958).
Pribram, A.F., *The Secret Treaties of Austria-Hungary*, 2 τόμ. (Καίμπριτζ Μασαχουσέτης, 1920-1921).
Puryear, V.J., *England, Russia and the Straits Question, 1844-1856* (Μπέρκλεϋ, 1931).
Renouvin, P., *La Crise européenne et la premiere guerre mondiale* (Παρίσι, 1948).
Schmidt, B.E., *The Coming of the War*, 2 τόμ. (Νέα Ὑόρκη, 1930).
Seton-Watson, H., *The Decline of Imperial Russia* (Λονδίνο, 1952).
Taylor, A.J.P., *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (Ὀξφόρδη, 1954).
Temperley, H.W.V., *England and the Near East: The Crimea* (Λονδίνο, 1936).
Windelband, W., *Bismarck und die europäischen Grossmächte, 1879-1885* (Ἔσση, 1940).
Zeldin, T., *The Political System of Napoleon III* (Ὀξφόρδη, 1958).

Ζ. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

1. Αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ

῾Ο πληθυσμός τῆς Εὐρώπης αὐξήθηκε κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰώνα καί τήν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ θεαματικά καί μέ ρυθμό πού δέν εἶχε προηγούμενο: ἀπό 266 ἑκατομμύρια τό 1850 σέ 401 ἑκατομμύρια τό 1900 καί σέ 468 τό 1913, δηλαδή κατά 50% στήν πρώτη περίοδο, μέ μέση ἐτήσια αὔξηση 8,23‰, αὔξηση πού ἔφτασε κατά τά ἑπόμενα δέκα χρόνια τό 12,84‰. Τήν ἴδια περίοδο ἡ Εὐρώπη ἦταν ἡ πιό πυκνοκατοικημένη ἤπειρος, μέ 26,6 κατοίκους ἀνά τετραγωνικό χιλιόμετρο τό 1850 καί 40,1 τό 1900. ῾Ο πληθυσμός της ἀναλογοῦσε μέ τό 22,3% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς τό 1850 καί μέ τό 25% τό 1900.

῾Ο πληθυσμός τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης, γιά τίς ὁποῖες ὑπάρχουν διαθέσιμα στοιχεῖα, ἦταν τήν ἴδια περίοδο (σέ 000.000):

	1850	1900	1910
Αὐστρία-Οὑγγαρία	31,3	47,0	51,3
Βέλγιο	4,3	6,7	7,4
Βουλγαρία	—	3,7	4,3
Βρεταννία	20,9	38,2	42,1
Γαλλία	36,5	40,7	41,5
Γερμανία	31,7	50,6	58,5
Δανία	1,6	2,6	2,9
῾Ελβετία	2,4	3,3	3,8
῾Ελλάδα	—	2,4	2,6
῾Ισπανία	15,5	18,6	19,9
᾿Ιταλία	23,9	33,9	36,2
Νορβηγία	1,5	2,2	2,4
῾Ολλανδία	3,1	5,1	5,5
Πορτογαλλία	4,2	5,4	6,0
Ρωσία	—	59,0	112,0
Σουηδία	3,5	5,1	5,5

῾Η ἐτήσια αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῶν διαφόρων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν,

σύμφωνα πάλι μέ τά διαθέσιμα στοιχεῖα, ἦταν κατά τήν περίοδο 1891-1900 (ἀνά 1000 κατοίκους):

Αὐστρία-Οὐγγαρία	9,6
Βαλκάνια	10,5
Βέλγιο	9,9
Βρεταννία	9,6
Γαλλία	1,6
Γερμανία	13,2
Δανία	11,5
Ἱσπανία	4,9
Ἰταλία	6,2
Νορβηγία	11,3
Ὀλλανδία	12,7
Πορτογαλλία	7,2
Ρωσία	13,5
Σουηδία	7,1

Σημαντικές διαφορές παρουσίαζε ὁ πληθυσμός τῆς Εὐρώπης ἀπό χώρα σέ χώρα καί σέ πυκνότητα. Τίς παραμονές τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τήν μεγαλύτερη πυκνότητα διέθεταν οἱ χῶρες τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης: τό Βέλγιο 259 κατοίκους ἀνά τετραγωνικό χιλιόμετρο, ἡ Βρεταννία 239 καί ἡ Ὀλλανδία 171. Ἀκολουθοῦσαν ἡ Ἰταλία μέ 121 κατοίκους ἀνά τετραγ. χιλιόμετρο, ἡ Γερμανία 120, ἡ Ἑλβετία 91, ἡ Αὐστρία-Οὐγγαρία 79, ἡ Γαλλία 74, ἡ Ρουμανία 55, ἡ Βουλγαρία 45, ἡ Ἑλλάδα 40, ἡ Ρωσία 26, ἡ Σουηδία 12, ἡ Φινλανδία 8 καί ἡ Νορβηγία 7.

Οἱ διαφορές στήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῶν διαφόρων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν ὀφείλονταν κυρίως σέ διαφορές στήν ἀνάπτυξη τῶν πόλεών τους. Οἱ πόλεις τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης ἀναπτύχθηκαν νωρίτερα, ταχύτερα καί σέ μεγαλύτερη κλίμακα ἀπό τίς πόλεις τῆς ὑπόλοιπης ἠπείρου καί ἰδιαίτερα τῆς ἀνατολικῆς καί νότιας· ἀνάπτυξη πού ἔχει ἄμεση σχέση μέ τόν χρόνο καί τόν ρυθμό ἐκβιομηχανίσεως τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης. Οἱ βιομηχανικές πόλεις ἦσαν πόλοι ἕλξεως κατοίκων ἀπό τήν ὕπαιθρο, προσφέροντας ἐργασία στό διαρκῶς αὐξανόμενο πλεόνασμα τοῦ πληθυσμοῦ. Τό 1850, τό Λονδίνο εἶχε 2,36 ἑκατομμύρια. Ὑπῆρχαν ἐπίσης στήν Βρεταννία ἐννέα ἀκόμη πόλεις μέ πάνω ἀπό 100 χιλ. κατοίκους καί 18 ἀπό 50 χιλ. ὥς 100 χιλ. Οἱ 28 αὐτές πόλεις εἶχαν πληθυσμό 5,7 ἑκατομμύρια, πού ἀντιστοιχοῦσε μέ τό 1/5 τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας. Τό 1910, τό Λονδίνο εἶχε 4,5 ἑκατομμύρια καί ὑπῆρχαν 46 πόλεις μέ πληθυσμό πάνω ἀπό 100 χιλιάδες.

Ἀνάλογες ἦσαν οἱ δημογραφικές ἐξελίξεις καί στήν Γαλλία, τήν Γερμανία καί τήν Αὐστρία-Οὐγγαρία. Τό 1851, τό Παρίσι εἶχε 1 ἑκατομμύ-

ριο, ἡ Μασσαλία 195 χιλ. καί ἡ Λυόν 177 χιλ. Τό 1911, ὁ πληθυσμός τους ἦταν 2,8 ἑκατομ., 550 καί 523 χιλ. ἀντίστοιχα. Τό ἴδιο ἔτος, 13 ἀκόμη πόλεις τῆς Γαλλίας εἶχαν πληθυσμό πάνω ἀπό 100 χιλ. Ἡ Γερμανία καί ἡ Αὐστρία-Οὐγγαρία τό 1851 εἶχαν 5 πόλεις μέ πληθυσμό πάνω ἀπό 100 χιλ.: τήν Βιέννη (444 χιλ.), τό Βερολίνο (419 χιλ.), τό Ἀμβοῦργο (132 χιλ.), τό Μπρέσλαου (114 χιλ.) καί τό Μόναχο (110 χιλ.). Ὑπῆρχαν ἐπίσης 14 πόλεις μέ πάνω ἀπό 50 χιλ. Πενήντα χρόνια ἀργότερα, ἡ πρώτη χώρα εἶχε 73 πόλεις καί ἡ δεύτερη 3 μέ πληθυσμό πάνω ἀπό 50 χιλ. Τό 1910, τό Βερολίνο εἶχε πάνω ἀπό 2 ἑκατομ., τό ἴδιο καί ἡ Βιέννη. Ἀκολουθοῦσαν τό Ἀμβοῦργο μέ 1,1 ἑκατομ., ἡ Ἔσση 295 χιλ. (9 χιλ. τό 1850), τό Ντύσελντορφ 359 χιλ. (27 χιλ. τό 1850) καί τό Ντόρτμουντ 33 χιλ. (μικρό χωριό τό 1850). Οἱ πόλεις αὐτές βρίσκονται στήν βιομηχανική περιοχή τοῦ Ρούρ.

Ἡ Ἰταλία, μιά χώρα μέ μεγάλες πόλεις ἐκ παραδόσεως, εἶχε πολλές πόλεις μέ πληθυσμό πάνω ἀπό 50 χιλ., ἀπό τίς ἀρχές ἀκόμη τοῦ 19ου αἰώνα: τήν Νεάπολη, τό Μιλάνο, τήν Ρώμη, τήν Βενετία, τήν Γένουα, τήν Μπολώνια, τήν Φλωρεντία καί τό Τουρίνο. Τό 1910, ἡ Νεάπολη εἶχε 723 χιλ. τό Μιλάνο 599 χιλ., ἡ Ρώμη 539 χιλ. καί τό Τουρίνο 427 χιλ., (οἱ τρεῖς τελευταῖες ἦσαν βιομηχανικές πόλεις)· συνολικά, 13 ἰταλικές πόλεις εἶχαν πάνω ἀπό 100 χιλ. Τό ἴδιο ἔτος, ἡ Ρωσία εἶχε 14 πόλεις μέ πληθυσμό πάνω ἀπό 100 χιλ., ἀπό τίς ὁποῖες ξεχώριζαν ἡ Πετρούπολη (1,9 ἑκατομ.), ἡ Μόσχα (1,5 ἑκατομ.), ἡ Ὀδησσός (479 χιλ.) καί τό Κίεβο (477 χιλ.). Τήν ἴδια ἐποχή (1907), ἡ Ἑλλάδα εἶχε μόνο μία πόλη μέ πάνω ἀπό 100 χιλ. κατοίκους, τήν Ἀθήνα, μέ 167 χιλ. — ὁ Πειραιᾶς εἶχε 71 χιλ., ἡ Πάτρα 37 χιλ. καί ὁ Βόλος 23 χιλιάδες.

Ἡ ἄνιση δημογραφική ἐξέλιξη τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν φαίνεται ἰδίως ἀπό τήν σχέση ἀναπτύξεως τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων καί τῆς ὑπαίθρου. Στήν Βρεταννία ὁ πληθυσμός τῆς ὑπαίθρου μειώθηκε ἀπό 9,9 ἑκατομ. τό 1851 σέ 9,2 ἑκατομ. τό 1891 καί παρέμεινε στό ἐπίπεδο αὐτό γιά μεγάλο χρονικό διάστημα, ἐνῶ αὐξανόταν ὁ ἀστικός πληθυσμός. Ἀνάλογη ἦταν ἡ ἐξέλιξη τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου καί στήν Γερμανία καί τήν Ἰταλία (1871-1914), ἐνῶ στήν Γαλλία μειώθηκε ἀπό 24,9 ἑκατομ. τό 1876 σέ 23 ἑκατομ. τό 1901 καί 22,1 τό 1911, χωρίς νά αὐξηθεῖ ὁ ἀστικός πληθυσμός μέ τόν ρυθμό πού αὐξήθηκε ὁ ἀντίστοιχος πληθυσμός τῆς Βρεταννίας καί τῆς Γερμανίας. Στίς τρεῖς αὐτές χῶρες ὁ ἀστικός πληθυσμός ξεπέρασε τόν πληθυσμό τῆς ὑπαίθρου σέ διαφορετικές ἐποχές: στήν Βρετανία τό 1851, στήν Γερμανία τό 1891 καί στήν Γαλλία τό 1931, δηλαδή μέ διαφορά 40 ἐτῶν ἀπό χώρα σέ χώρα.

Ἡ αὔξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, ἀξίζει νά σημειωθεῖ, εἶχε ὡς συνέπεια τήν γεωγραφική ἐπέκταση τῶν εὐρωπαϊκῶν μεγαλουπόλεων, τήν δημιουργία δηλαδή προαστείων· ἐξέλιξη πού μέ τήν σειρά της δημιούργησε

τήν ἀνάγκη τακτικῶν ἀστικῶν συγκοινωνιῶν. Μερικά, ἔστω καί ἑτερόκλητα στοιχεῖα εἶναι ἐνδεικτικά. Στό Λονδίνο, τό 1851, μόνο τό 13% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλεως διέμενε στά προάστειά της, ἐνῶ τό 1891 τό 25%. Στό Βερολίνο, τό 1871, 57 χιλ. διέμεναν στά προάστεια, ἀριθμός πού σχεδόν δεκαπλασιάσθηκε (500 χιλ.) στό τέλος τοῦ αἰώνα. Τά προάστεια τοῦ Παρισιοῦ ἀναπτύχθηκαν τήν ἴδια περίοδο ταχύτερα ἀπό τήν ἴδια τήν πόλη: 200% ἔναντι 50% ἀνάμεσα στό 1861 καί τό 1896.

Ἀπό τούς παράγοντες πού συνετέλεσαν στήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ ὁ κυριώτερος ἦταν, ὄχι ἡ αὔξηση τῶν γεννήσεων, ἀλλά ἡ μείωση τῶν θανάτων, πού ὀφειλόταν στήν πρόοδο τῆς ἰατρικῆς, στήν βελτίωση τῶν συνθηκῶν ὑγιεινῆς καί στήν οἰκονομική γενικά ἀνάπτυξη πού ἐπηρέασε θετικά τήν ζωή τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλες ἐξελίξεις πού συνέβαλαν στήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἦσαν ἀφενός ἡ αὔξηση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, πού ἱκανοποιοῦσε τήν διαρκῶς αὐξανόμενη ζήτηση τροφίμων, καί ἀφετέρου ἡ ἀνάπτυξη τῶν συγκοινωνιῶν, πού ἐπέτρεψε τήν μεταφορά τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων σέ μεγάλες ποσότητες ἀπό τούς τόπους παραγωγῆς στούς τόπους καταναλώσεως, δηλαδή στίς πόλεις.

Ἡ μείωση τῆς θνησιμότητας δέν ἦταν ὁμοιόμορφη σέ ὅλη τήν Εὐρώπη, ἀλλά σημαντική σέ ὅλες σχεδόν τίς χῶρες της, κατά τήν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. Ἐνδεικτικά ἀξίζει νά σημειώσουμε τήν θνησιμότητα στήν Αὐστρία-Οὐγγαρία, ὅπου μειώθηκε ἀπό 31,4‰ τό 1851 σέ 23,2‰ τό 1910, στήν Βρεταννία ἀπό 22,2‰ σέ 15,4‰ τήν ἴδια περίοδο, στήν Γαλλία ἀπό 24,0‰ σέ 19,4‰, στήν Γερμανία ἀπό 26,4‰ σέ 18,7‰ καί στήν Νορβηγία ἀπό 17,1‰ σέ 14,2‰.

Ὡς τίς παραμονές τοῦ πολέμου ἡ θνησιμότητα στήν βορειοδυτική Εὐρώπη μειώθηκε ἀκόμη περισσότερο: στήν Γερμανία 16,5‰, στήν Βρεταννία 14,1‰ καί στήν Δανία 13,2‰. Παρέμεινε ὅμως ἀκόμη σχετικά μεγάλη στίς χῶρες τῆς ἀνατολικῆς καί νοτιοδυτικῆς Εὐρώπης: στήν Ρωσία 29‰, στήν Ρουμανία, στήν Οὐγγαρία, στή Σερβία καί στήν Ἱσπανία 22,8‰ καί στήν Πορτογαλλία καί τήν Ἰταλία 20,4‰. Ἄλλο ἕνα στοιχεῖο γιά τήν θνησιμότητα, πού χρειάζεται νά σημειωθεῖ, εἶναι ὅτι ἦταν μεγαλύτερη στίς πόλεις παρά στά χωριά. Σταδιακά ὅμως ἡ σχέση αὐτή ἀνατράπηκε, κυρίως ἐξαιτίας τῶν ἐπιτευγμάτων στούς τομεῖς τῆς διατροφῆς, τῆς καθαριότητας καί τῆς ὑγείας στίς πόλεις.

Ἡ μείωση τῆς θνησιμότητας γενικά ὀφειλόταν κυρίως στήν μείωση τῆς θνησιμότητας τῶν βρεφῶν, ἐξέλιξη πού παρατηρήθηκε πάλι νωρίτερα στίς χῶρες τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης καί στίς Σκανδιναυικές καί ἀργότερα στίς χῶρες τῆς νότιας καί ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Κατά τήν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἡ θνησιμότητα τῶν βρεφῶν στήν Σουηδία ἦταν 84,5‰ (θάνατοι ἀνά 1.000 γεννήσεις), στήν Βρεταννία 127,5‰ καί στήν Γαλλία

132‰, ἐνῶ στήν 'Ιταλία 159,5‰ καί στήν 'Ισπανία, τήν Αὐστρία-Οὐγγαρία, τήν Ρουμανία καί τήν Ρωσία πάνω ἀπό 200‰.

"Ενα ἀκόμη στοιχεῖο πού χρειάζεται νά σημειώσουμε εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στίς γεννήσεις καί τούς θανάτους μερικῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ἀντιπροσωπευτικῶν, ὄχι μόνο τῆς δημογραφικῆς, ἀλλά καί τῆς οἰκονομικῆς γενικά ἐξελίξεως τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς Εὐρώπης. Κατά τήν περίοδο 1905-1909, ὁ ἐτήσιος ρυθμός γεννήσεων καί θανάτων (ἀνά 1.000 κατοίκους) ἦταν: στήν Βρεταννία 26,7 γεννήσεις καί 15,1 θάνατοι, στήν Γαλλία 20,1 καί 19,5 ἀντίστοιχα, στήν Γερμανία 32,3 καί 18,3, στήν Σουηδία 25,6 καί 14,6, στήν Νορβηγία 26,7 καί 14,1, στήν 'Ελλάδα 33,6 καί 20,3 στήν 'Ιταλία 32,6 καί 21,7, στήν 'Ισπανία 33,7 καί 24,5 καί στήν Οὐγγαρία 36,3 καί 25,7.

"Αλλη σημαντική σχετική ἐξέλιξη τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἦταν ἡ αὔξηση τοῦ μέσου ὅρου ζωῆς σέ ὅλες γενικά τίς εὐρωπαϊκές χῶρες. Τά σχετικά στοιχεῖα γιά ὁρισμένες ἀντιπροσωπευτικές χῶρες εἶναι ἐνδεικτικά. Στήν Γερμανία, ἀπό τό 1895 ὥς τό 1905, ὁ μέσος ὅρος ζωῆς αὐξήθηκε ἀπό 41 χρόνια γιά τούς ἄντρες καί 44 γιά τίς γυναῖκες σέ 45 καί 48 ἀντίστοιχα, στήν Φινλανδία ἀπό 43 καί 46 σέ 45 καί 48 καί στήν 'Ιταλία ἀπό 43 καί γιά τά δύο φύλα σέ 44 καί 45. 'Αξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι τό 1875 στήν Γερμανία ὁ μέσος ὅρος ἦταν 35 καί 38 ἀντίστοιχα καί τό 1880 στήν 'Ιταλία 35 καί γιά τά δύο φύλα. Στήν Ρωσία, στά τέλη τοῦ αἰώνα, ὁ μέσος ὅρος ἦταν 31 καί 33 ἀντίστοιχα.

'Η αὔξηση τοῦ μέσου ὅρου ζωῆς πού ὀφειλόταν κατά κύριο λόγο στήν μείωση τῆς θνησιμότητας τῶν βρεφῶν καί κατά δεύτερο στήν παράταση τῆς ζωῆς τῶν ἐνηλίκων, δέν συνετέλεσε στήν αὔξηση τοῦ ρυθμοῦ γεννήσεων, μολονότι μειώθηκε ὁ ἀριθμός τῶν συζύγων πού πέθαιναν πρίν ἀπό τό τέλος τῆς γόνιμης περιόδου τῶν γυναικῶν. Χρειάζεται νά σημειωθεῖ σχετικά ὅτι, ἀντίθετα πρός τήν ἐπικρατούσα ἐντύπωση, οἱ περισσότερες γυναῖκες τήν ἐποχή πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ἀλλά καί σέ προγενέστερες ἐποχές, δέν τεκνοποιοῦσαν κάθε χρόνο, γιά τόν λόγο ὅτι χρησιμοποιοῦσαν παραδοσιακούς τρόπους ἀντισυλλήψεως.

Τήν ἴδια ἐποχή, ὡστόσο, μειώθηκε ὁ ρυθμός γάμων στίς εὐρωπαϊκές χῶρες ἀλλοῦ λιγότερο, ἀλλοῦ περισσότερο. 'Ανάμεσα στό 1851 καί στό 1910, ὁ ρυθμός γάμων (ἀριθμός γάμων ἀνά 1.000 κατοίκους) μειώθηκε στήν Γαλλία ἀπό 15,9 σέ 15,8, στήν Βρεταννία ἀπό 16,9 σέ 15,3 καί στήν Γερμανία ἀπό 15,6 σέ 14,9. "Αλλες χῶρες διατηροῦσαν, παρά τήν σημαντική μείωση, ὑψηλούς ρυθμούς ἀκόμη: ἡ Σερβία 19,9 τό 1910 (23,6 τό 1861) καί ἡ Οὐγγαρία 18 στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Μειώθηκε ἐπίσης ὁ ρυθμός γεννήσεων, ἰδιαίτερα στήν δυτική Εὐρώπη (στήν Γαλλία περισσότερο καί νωρίτερα ἀπό ὅ,τι στήν Βρεταννία καί τήν Γερμανία), γιά νά φτάσει τίς παραμονές τοῦ πολέμου σέ σχετικά χαμηλό ἐπίπεδο. Τό 1913, ὁ ρυθμός γεννήσεων (ἀριθμός γεννήσεων ἀνά 1.000

κατοίκους) παρουσίαζε τίς ἀκόλουθες διαφορές στήν Ευρώπη:

Γαλλία	19,5	Οὐγγαρία	36,0
Βέλγιο	23,4	Σερβία	38,2
Βρεταννία	24,9	Βουλγαρία	41,0
Δανία	27,1	Ρουμανία	43,1
Γερμανία	29,5	Ρωσία	45,6

῾Η μείωση τοῦ ρυθμοῦ γεννήσεων συνοδευόταν ἀπό τήν μείωση τοῦ ποσοστοῦ νέων καί τήν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ ὑπερηλίκων. ῾Η κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ μερικῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν κατά ἡλικία (καί φύλο), τό 1911, φαίνεται ἀπό τά ἀκόλουθα στοιχεῖα (ἀνά 1000 κατοίκους):

	0-19		20-50		Πάνω ἀπό 50	
	ἄνδρες/γυναῖκες		ἄνδρες/γυναῖκες		ἄνδρες/γυναῖκες	
Γαλλία	170	169	264	271	57	69
Σουηδία	209	201	227	244	53	66
Βρεταννία	201	200	247	276	38	47
Ρωσία	240	247	216	227	33	37
Γερμανία	220	217	237	245	35	44
᾽Ιταλία	244	243	227	224	32	30

῾Η Γαλλία καί ἡ Σουηδία, σύμφωνα μέ αὐτά τά στοιχεῖα, εἶχαν τό μεγαλύτερο ποσοστό ὑπερηλίκων καί μαζί μέ τήν Βρεταννία τό μικρότερο ποσοστό κατοίκων ἡλικίας κάτω τῶν 20 ἐτῶν.

῾Η μείωση τῶν γεννήσεων καί τῶν θανάτων ἰσοδυναμοῦσε μέ πραγματική ἐπανάσταση, πού συντελέστηκε πρῶτα στήν βορειοδυτική καί ἀργότερα στήν νότια καί τήν ἀνατολική Εὐρώπη καί πού ἐπέφερε σημαντικές ἀλλαγές στήν σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γηραιᾶς ἠπείρου. ῾Η διεργασία αὐτή διευκολύνθηκε καί ἐπιταχύνθηκε ἀπό μιά ἄλλη ἐξέλιξη πού κορυφώθηκε τήν ἴδια ἐποχή, τήν μετανάστευση, τόσο τήν ἐνδοευρωπαϊκή ὅσο καί τήν ἐξωευρωπαϊκή.

2. *Μετανάστευση*

Στήν Γαλλία ἡ μετανάστευση πρός τό ἐξωτερικό ἀντισταθμιζόταν, στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ, ἀπό τό μεταναστευτικό ρεῦμα ἀπό τό ἐξωτερικό, κυρίως ἀπό τήν νότια Εὐρώπη. Στήν Βρεταννία οἱ ξένοι μετανάστες, πού προέρχονταν κυρίως ἀπό τήν ᾽Ιρλανδία καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα ἀπό τήν Ρωσία (σχεδόν ἀποκλειστικά πρόσφυγες ῾Εβραῖοι), δέν ἀντιστάθμιζαν τούς Βρεταννούς μετανάστες πρός τόν Νέο Κόσμο, τήν

Αὐστραλία καί τήν Νέα Ζηλανδία. Στήν Γερμανία, τήν θέση τῶν Γερμανῶν μεταναστῶν ἔπαιρναν μετανάστες ἀπό τήν Ἰταλία καί τήν Πολωνία κυρίως.

Ἡ ἐσωτερική ὡστόσο μετανάστευση τήν ἐποχή αὐτή δέν εἶναι δυνατό νά συγκριθεῖ μέ τήν μετανάστευση τῶν Εὐρωπαίων στίς ἄλλες ἠπείρους, τουλάχιστο ἀπό τήν ἄποψη ἀριθμῶν. Κυριώτερη χώρα προορισμοῦ ἦταν οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς, πού δέχθηκαν τεράστια περιοδικά κύματα Εὐρωπαίων μεταναστῶν. Οἱ διάφορες οἰκονομικές καί πολιτικές κρίσεις καί ἡ ἀπελευθέρωση καί ἀποδέσμευση τῶν δουλοπαροίκων στήν Εὐρώπη, καθώς καί ἡ ἀνακάλυψη χρυσοῦ στήν Καλιφόρνια στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, ἦσαν οἱ βασικοί λόγοι πού ἐξώθησαν ἑκατομμύρια Εὐρωπαίους στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Στούς λόγους αὐτούς θά πρέπει νά προστεθεῖ καί ἡ φήμη τῆς νέας ὑπερατλαντικῆς χώρας ὡς γῆς τῆς ἐπαγγελίας καί ἀπεριόριστης ἐλευθερίας. Τήν μετανάστευση πρός τήν κατεύθυνση αὐτή διευκόλυνε καί ἡ ἀνάπτυξη τῶν ὑπερωκεάνιων συγκοινωνιῶν. Στά τελευταῖα μόνο 20 χρόνια τοῦ 19ου αἰώνα, 13 ἑκατομ. Εὐρωπαῖοι μετανάστευσαν στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καί στόν Νέο Κόσμο γενικά. Ἡ μετανάστευση πρός τόν Νέο Κόσμο κορυφώθηκε τό 1910, ὅταν 2 ἑκατομ. Εὐρωπαῖοι ζήτησαν ἐκεῖ καλύτερη τύχη. Συνολικά, κατά τήν περίοδο 1871-1914, 34 ἑκατομ. Εὐρωπαῖοι ἄφησαν τίς ἑστίες τους γιά τόν Νέο Κόσμο, 25 ἑκατομ. ἀπό τούς ὁποίους γιά μόνιμη ἐγκατάσταση. Σέ διάστημα 100 περίπου ἐτῶν, συμβατικά ἀπό τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 μέχρι τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, πάνω ἀπό 60 ἑκατομ. Εὐρωπαῖοι ἐγκατέλειψαν τήν ἤπειρο, οἱ μισοί ἀπό τούς ὁποίους μέ χώρα προορισμοῦ τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς. Πιό συγκεκριμένα, κατά τήν περίοδο 1846-1932, ἡ μετανάστευση ἀπό τήν Εὐρώπη κατά χώρα ἦταν ἡ ἀκόλουθη:

Βρεταννία καί Ἰρλανδία	18.000.000
Ἰταλία	10.100.000
Ρωσία (μέχρι τό 1914)	9.200.000
Αὐστρία-Οὐγγαρία	5.200.000
Γερμανία	4.900.000
Ἱσπανία	4.700.000
Πορτογαλλία	1.800.000
Σουηδία	1.200.000
Νορβηγία	850.000
Πολωνία (1920-32)	640.000
Γαλλία	520.000
Δανία	390.000
Φινλανδία	370.000
Ἑλβετία	330.000
Ὁλλανδία	220.000
Βέλγιο	190.000

Πρῶτοι ἐγκατέλειψαν τήν Εὐρώπη οἱ Βρεταννοί, ἰδιαίτερα ὥς τό 1880, γιά ν' ἀκολουθήσουν οἱ Γερμανοί καί οἱ Σκανδιναυοί στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα, καθώς καί οἱ κάτοικοι τῆς νότιας καί ἀνατολικῆς Εὐρώπης, οἱ Ἱσπανοί, οἱ Ἰταλοί, οἱ Ἕλληνες, οἱ Μαγυάροι, οἱ Πολωνοί καί οἱ Ρῶσοι. Οἱ Βρεταννοί μετανάστευσαν κυρίως στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, οἱ Γάλλοι στήν Ἀλγερία, στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, στόν Καναδά καί στήν Ἀργεντινή, οἱ Ἱσπανοί καί οἱ Πορτογάλλοι στήν Λατινική Ἀμερική, οἱ Ἰταλοί στόν Νέο Κόσμο γενικά, οἱ Ἕλληνες στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καί οἱ κάτοικοι τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης στόν Καναδά, στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, στήν Ἀργεντινή καί στήν Βραζιλία.

Ἡ μετανάστευση τῶν κατοίκων τῆς Εὐρώπης κατά τήν περίοδο αὐτή ἀποτελεῖ τήν μεγαλύτερη μετακίνηση ἀνθρώπων στήν ἱστορία τοῦ κόσμου, μετακίνηση πού εἶχε ἀνυπολόγιστες ἐπιπτώσεις, πολιτικές, οἰκονομικές, κοινωνικές καί πολιτιστικές, τόσο στούς τόπους προορισμοῦ τῶν μεταναστῶν ὅσο καί στήν ἴδια τήν Εὐρώπη. Ἡ μετανάστευση συνετέλεσε στήν διακίνηση τεράστιων κεφαλαίων καί πρός τίς δύο κατευθύνσεις καί στήν αὔξηση τῶν ἡμερομισθίων στήν Εὐρώπη, ἀλλά καί στήν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῶν ὑπερηλίκων καί στήν μείωση τοῦ ρυθμοῦ γεννήσεων, ἐπειδή στήν συντριπτική τους πλειοψηφία οἱ μετανάστες ἦσαν νέοι ἄνδρες. Πάνω ἀπ' ὅλα ὅμως ἡ μετανάστευση ἐπέκτεινε τόν εὐρωπαϊκό πολιτισμό καί ἑδραίωσε τήν κυριαρχία τῆς Εὐρώπης στόν ὑπόλοιπο κόσμο.

3. Κρίση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας

Ἡ οἰκονομία τῆς Εὐρώπης τήν ἴδια ἐποχή καί ἰδιαίτερα τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα παρουσίασε τεράστια ἀνάπτυξη — ἀφοῦ πρῶτα πέρασε ἀπό μιά σοβαρή κρίση, πού ἐκδηλώθηκε στό δεύτερο μισό τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 καί πού συνεχίσθηκε σέ ὁρισμένους τομεῖς, ἀλλά μέ μειωμένη ἔνταση, ὥς τό τέλος περίπου τοῦ 19ου αἰώνα. Σέ διάστημα δύο δεκαετιῶν οἱ τιμές τῶν περισσότερων προϊόντων ἔπεσαν κατά 1/3 καί τά ἐπιτόκια ἐλαττώθηκαν στό ἐλάχιστο. Κατά τήν ἴδια περίοδο, πολλές τράπεζες καί ἄλλες ἐπιχειρήσεις χρεωκόπησαν. Ὁ τομέας ὅμως πού δέχθηκε πρῶτος τίς ἀρνητικές ἐπιπτώσεις τῆς κρίσεως —καί πού μέ τή σειρά του ἐπιδείνωσε τήν κρίση— ἦταν ἡ ἀγροτική οἰκονομία.

Οἱ τιμές τῶν δημητριακῶν ἔπεσαν παντοῦ ἐπικίνδυνα, ὡς συνέπεια κυρίως τῆς εἰσαγωγῆς τεράστιων ποσοτήτων σιταριοῦ ἀπό τόν Νέο Κόσμο καί ἰδιαίτερα ἀπό τίς Η.Π.Α. καί τόν Καναδά, γιά νά καλυφθεῖ ἡ ζήτηση. Χρειάζεται νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ παραγωγή μειώθηκε αἰσθητά, ἐξαιτίας δυσμενῶν καιρικῶν συνθηκῶν πού ἐπικράτησαν γιά μερικά χρόνια. Τήν ἴδια περίοδο καταστράφηκαν καί τ' ἀμπέλια τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης καί

ἰδιαίτερα τῆς Γαλλίας ἀπό τήν φυλλοξήρα. Ὁ ἀντίκτυπος, ὅπως ἦταν φυσικό, ἦταν δυσμενέστερος στίς χῶρες μέ ὑψηλό σχετικά κόστος παραγωγῆς ἀγροτικῶν προϊόντων. Ἡ συνήθης ἀντίδραση τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων ἦταν νά ἐπιβάλουν ὑψηλούς δασμούς στά εἰσαγόμενα σιτηρά, γιά νά προστατεύσουν τό εἰσόδημα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ.

Σκληρή καί μακρόχρονη προστατευτική πολιτική ἀκολούθησε ἡ Γαλλία, ἡ ἀγροτική οἰκονομία τῆς ὁποίας εἶχε δεχθεῖ σοβαρότατο πλῆγμα. Στήν περίπτωση τῆς Γαλλίας ἡ κρίση στήν ἀγροτική οἰκονομία, σέ συνδυασμό μέ τήν προστατευτική πολιτική τῆς κυβερνήσεως, εἶχε καί θετικές ἐπιπτώσεις: συνέβαλε στόν ἐκσυγχρονισμό καί τήν βελτίωση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Ὥς τό τέλος τοῦ αἰώνα, μολονότι ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση μειώθηκε σημαντικά, ἡ παραγωγή αὐξήθηκε, ἰδιαίτερα μάλιστα ἡ οἰνοπαραγωγή. Ἀνάλογη προστατευτική πολιτική ἀκολούθησαν ἡ Γερμανία καί ἡ Ρωσία, καθώς καί ἄλλες μικρότερες εὐρωπαϊκές χῶρες.

Ἀξίζει νά σημειωθεῖ, ἀναφορικά μέ τήν πολιτική προστασίας τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, ὅτι ἕνας ἀπό τούς παράγοντες πού διαμόρφωσαν τήν πολιτική αὐτή ἦταν καί ἡ μέριμνα τῶν κυβερνήσεων, τόσο τῆς Γερμανίας ὅσο καί τῆς Γαλλίας, γιά τήν διατήρηση ἱκανοποιητικοῦ ἀριθμοῦ ἀγροτῶν, πού θεωροῦνταν —καί ἦταν— ἡ βάση τοῦ στρατοῦ ξηρᾶς. Ἡ πολιτική αὐτή, βέβαια, εἶχε τό τίμημά της: Οἱ δασμοί στά σιτηρά καί οἱ συνακόλουθες ὑψηλές τιμές στό ψωμί εἶχαν ὡς συνέπεια ἕνα ὑψηλό κοινωνικό κόστος, ἐξαιτίας τοῦ χαμηλοῦ ἐπιπέδου ζωῆς ἀνάμεσα στούς ἐργάτες (οἱ ὁποῖοι ξόδευαν μεγάλο μέρος τοῦ ἡμερομισθίου στό ψωμί). Στήν Γερμανία ἡ πτώση τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς τῶν κατώτερων τάξεων καί ἰδιαίτερα τῶν ἐργατῶν συνδυάστηκε μέ τήν αὔξηση τῆς ἰσχύος τῶν γαιοκτημόνων εὐγενῶν καί τήν ἐνίσχυση τῆς ἐπιρροῆς τους στήν πολιτική ζωή τῆς χώρας. Διαφορετικές ἦσαν οἱ σχετικές ἐξελίξεις στήν Βρεταννία: ἐξαιτίας τοῦ φιλελεύθερου κοινωνικοπολιτικοῦ καθεστῶτος, ἡ βρεταννική ἀγροτική οἰκονομία δέν ἄντεξε στήν κρίση. Χωρίς τούς ἀπαραίτητους προστατευτικούς δασμούς, ἡ ἔκταση τῶν καλλιεργειῶν μειώθηκε σέ διάστημα δέκα ἐτῶν (1875-1885) κατά 30% — χωρίς νά αὐξηθεῖ ἡ παραγωγή, ὅπως συνέβη στήν Γαλλία. Ἡ ἔξοδος τῶν χωρικῶν ἀπό τήν ὕπαιθρο καί πρός τό ἐξωτερικό ὑπῆρξε μεγαλύτερη ἀπό παντοῦ ἀλλοῦ στήν βορειοδυτική Εὐρώπη. Τό 1914, ὁ ἐνεργός πληθυσμός τῆς Βρεταννίας στήν ἀγροτική οἰκονομία ἦταν μόνο 8% τοῦ συνόλου (43% καί 35% στήν Γαλλία καί στήν Γερμανία ἀντίστοιχα τήν ἴδια ἐποχή). Ἡ βρεταννική ἀγροτική οἰκονομία ἄρχισε νά συνέρχεται ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα, ὅταν οἱ παραγωγοί στράφηκαν πρός τήν παραγωγή κρέατος καί γαλακτοκομικῶν προϊόντων, καθώς καί λαχανικῶν καί φρούτων. Ἀμετάκλητα, ὡστόσο, ἡ Βρεταννία εἶχε καταστεῖ χώρα ἀποκλειστικά σχεδόν βιομηχανική. Τήν ἴδια ἐποχή ἡ χώρα διέθετε τό ὑψηλότερο

ἐπίπεδο ζωῆς στήν Εὐρώπη.

4. Βιομηχανική ἀνάπτυξη

Σοβαρές ἦσαν οἱ ἀρνητικές ἐπιπτώσεις τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως καί στήν βιομηχανία, ἀλλά μικρῆς σχετικά διάρκειας. Ὁ βιομηχανικός τομέας σύντομα ἀνέλαβε, καί μια περίοδος ταχείας καί σταθερῆς αὐξήσεως τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς ἀκολούθησε σέ ὅλες γενικά τίς προηγμένες εὐρωπαϊκές χῶρες, μετά τό 1890 περίπου. Ἀπό τήν ἴδια ἐποχή χρονολογεῖται καί ἡ χωρίς προηγούμενο βιομηχανική ἀνάπτυξη στήν Εὐρώπη. Προπορεύονταν ἡ Γερμανία, ἡ Βρεταννία, ἡ Γαλλία, τό Βέλγιο καί τό Λουξεμβοῦργο, καί ἀκολουθοῦσαν ἡ Ρωσία, ἡ Ἰταλία, ἡ Σουηδία καί ἄλλες χῶρες. (Τήν ἴδια ἐποχή οἱ Η.Π.Α. ἔπαιρναν τήν πρώτη θέση στήν βιομηχανική παραγωγή καί ἡ Ἰαπωνία ἔμπαινε στήν ὁδό ταχείας ἐκβιομηχανίσεως). Ὥς τό 1914 ἡ Βρεταννία παρῆγε τόσο γαιάνθρακα ὅσο ὁλόκληρη ἡ Εὐρώπη τό 1880. Ἡ παραγωγή σιδήρου τῆς ἠπείρου τριπλασιάσθηκε κατά τήν περίοδο αὐτή καί ἡ παραγωγή χάλυβα δεκαπλασιάσθηκε. Ἡ ἀνάπτυξη αὐτή διευκολύνθηκε ἀπό τήν ἐπέκταση τοῦ συγκοινωνιακοῦ δικτύου, τίς βελτιώσεις στόν τομέα τῆς ἐνεργειακῆς τεχνολογίας καί τήν συγκέντρωση πολλῶν τομέων βιομηχανικῆς παραγωγῆς σέ μεγάλες βιομηχανικές μονάδες. Τήν μεγαλύτερη ἀνάπτυξη παρουσίασε ἡ βαρειά βιομηχανία. Τομεῖς, ὅπως ἡ ναυπηγία, ἀναπτύχθηκαν θεαματικά· μόνο ἡ Βρεταννία ναυπηγοῦσε τά τελευταῖα χρόνια πρίν ἀπό τόν πόλεμο 2 ἑκατομ. τόννους τόν χρόνο. Ἀξιοσημείωτη ἀνάπτυξη συνέχιζε νά παρουσιάζει καί μία ἀπό τίς πρῶτες μεγάλες εὐρωπαϊκές βιομηχανίες, ἡ κλωστοϋφαντουργία, ἰδιαίτερα μάλιστα στήν Βρεταννία.

Ἐξίσου σημαντικό ρόλο στήν βιομηχανική ἀνάπτυξη τῆς ἐποχῆς στήν Εὐρώπη ἔπαιξαν καί οἱ νέες βιομηχανίες, πού βασίστηκαν στά ἐπιτεύγματα τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνολογίας, πάνω απ' ὅλα ἡ βιομηχανία χημικῶν προϊόντων. Ὥς τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα, τά σκῆπτρα στόν τομέα αὐτόν τά κατεῖχε ἡ Βρεταννία. Μετά ὅμως τήν θέση της πῆρε ἡ Γερμανία, κυρίως ἐξαιτίας τῆς ὑπεροχῆς τῆς Γερμανίας τήν ἐποχή αὐτή στήν τεχνική ἐκπαίδευση. Στά τελευταῖα χρόνια τοῦ περασμένου αἰώνα συντελέσθηκε στίς προηγμένες εὐρωπαϊκές χῶρες μιά πραγματική «χημική» ἐπανάσταση, βασισμένη στήν ὀργανική χημεία καί τήν ἠλεκτροχημεία. Στίς βαφές ὑφασμάτων προστέθηκαν νέες καί ἐπαναστατικές συνθετικές ὕλες, ὅπως φάρμακα, πλαστικά, ἐκρηκτικές ὕλες, ἀναισθητικά καί καουτσούκ (συνθετικό). Ἀκολούθησε ἡ ἠλεκτρολυτική παραγωγή ἀλκαλικῶν καί προηγμένες μέθοδοι παρασκευῆς θειϊκοῦ ὀξέος (ἀπαραίτητο γιά τήν παρασκευή διαφόρων βαφῶν, λιπασμάτων καί ἄλλων χημικῶν προϊόντων).

᾿Ανάμεσα στό 1900 καί τό 1913, ἡ παραγωγή θειϊκοῦ ὀξέος αὐξήθηκε ἀπό 2,5 σέ 6,3 ἑκατομ. τόννους τόν χρόνο.

Σέ κανέναν ὅμως ἄλλον τομέα ὁ συνδυασμός ἐπιστήμης καί τεχνολογίας δέν εἶχε τόσο ἐντυπωσιακά ἀποτελέσματα ὅσο στήν βιομηχανία ἠλεκτρικῶν εἰδῶν. Ἡ ἐφαρμογή τοῦ ἠλεκτρισμοῦ ἔμελλε ν' ἀλλάξει τήν μορφή τοῦ κόσμου ὅσο ἕναν αἰώνα πρίν ἡ ἐφαρμογή τοῦ ἀτμοῦ. ᾿Από τό 1879, ὅταν ὁ Ἔδισον (Thomas Edison) τελειοποίησε τόν ἠλεκτρικό λαμπτήρα καί ὁ Ζίμενς (Ernst Siemens) κατασκεύασε τό πρῶτο ἠλεκτρικό τράμ, ὁ φωτισμός καί ἡ κίνηση —οἱ πρῶτες δύο βασικές ἐφαρμογές τοῦ ἠλεκτρισμοῦ— προσέλαβαν ἐπαναστατικές διαστάσεις. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 κατασκευάστηκαν τά πρῶτα ἐργοστάσια ἠλεκτρισμοῦ, ἐξέλιξη πού διευκόλυνε τήν ἐξάπλωση τῆς βιομηχανίας καί πέρα ἀπό τούς τόπους τῶν φυσικῶν πηγῶν ἐνεργείας. Τά ὑδροηλεκτρικά ἐργοστάσια ἔγιναν ἡ λύση τοῦ ἐνεργειακοῦ προβλήματος σέ χῶρες, ὅπως ἡ Γαλλία καί ἡ Ἑλβετία, μέ περιορισμένα κοιτάσματα γαιάνθρακα, ἀλλά μέ πολλά ποτάμια καί λίμνες. Ἡ ἐφαρμογή τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, περισσότερα ἴσως ἀπό κάθε ἄλλη ἐξέλιξη τῆς ἐποχῆς, ταυτίσθηκε μέ τήν πρόοδο καί θεωρήθηκε ἀπό τά μεγαλύτερα ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου: διέλυσε τά σκοτάδια στούς ἐσωτερικούς χώρους, φώτισε ἄπλετα τούς δρόμους τῶν πόλεων καί δημιούργησε ἀπεριόριστες δυνατότητες ἀναπτύξεως τῶν πόλεων.

᾿Ανάλογης σημασίας ἐξέλιξη ἦταν καί ἡ κατασκευή καί τελειοποίηση τῆς μηχανῆς ἐσωτερικῆς καύσεως. Τό 1885 ἐμφανίσθηκε τό πρῶτο αὐτοκίνητο καί στά ἑπόμενα δέκα χρόνια τελειοποιήθηκε καί πῆρε τήν σημερινή του περίπου μορφή. Ὥς τίς παραμονές τοῦ πολέμου, τό αὐτοκίνητο εἶχε κατακτήσει ἀρκετό ἔδαφος, ἰδίως στίς προηγμένες χῶρες, ἀλλά παρέμεινε γιά πολλά ἀκόμη χρόνια εἶδος πολυτελείας, προσιτό μόνο στίς ἀνώτερες τάξεις καί σέ χρήση μᾶλλον ἀπό τά νεωτερίζοντα μέλη τῶν τάξεων αὐτῶν.

᾿Από τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη καί τά τεχνολογικά ἐπιτεύγματα δέν ὠφελήθηκαν, βέβαια, ἐξίσου ὅλες οἱ χῶρες — οὔτε ὅλες οἱ κοινωνικές τάξεις καί ὁμάδες. Τούς καρπούς τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς ἔδρεψαν κυρίως οἱ χῶρες τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης. Τίς παραμονές τοῦ πολέμου, τό ἥμισυ τοῦ παγκοσμίου ἐμπορίου ἀποτελοῦσαν οἱ εἰσαγωγές καί ἐξαγωγές ἑφτά εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, οἱ ὁποῖες διέθεταν προηγμένες ἐπιστῆμες, τεχνολογία, βιομηχανία καί τεράστια κεφάλαια. Ἡ περαιτέρω οἰκονομική ἀνάπτυξη τῶν χωρῶν αὐτῶν σταθερά διεύρυνε τήν ἀνισότητα ἀνάμεσα στίς προηγμένες χῶρες καί στίς ὑπανάπτυκτες. Ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη τῶν βορειοδυτικῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης εἶχε καί τούτη τήν συνέπεια: εὐνόησε τήν εἰδίκευση τῶν διαφόρων χωρῶν, τόσο τῶν προηγμένων ὅσο καί τῶν ὑπανάπτυκτων, στήν παραγωγή ὁρισμένων προϊόντων, τῶν πρώτων στήν παραγωγή βιομηχανι-

κῶν εἰδῶν καί τῶν δευτέρων στήν παραγωγή πρώτων ὑλῶν. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι στήν φάση αὐτή τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας, στόχος τῶν ὑπανάπτυκτων χωρῶν δέν ἦταν τόσο ἡ βιομηχανική ἀνάπτυξη ὅσο ἡ διάθεση ὁλοένα καί μεγαλύτερων ποσοτήτων πρώτων ὑλῶν καί δημητριακῶν μέ ἱκανοποιητικούς ὅρους, γιά τήν ἐξασφάλιση τῶν ἀπαραίτητων βιομηχανικῶν εἰδῶν καί τήν αὔξηση τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Ἄλλωστε, οἱ ἐπενδύσεις κεφαλαίων ἀπό τίς βιομηχανικές χῶρες στίς ὑπανάπτυκτες εὐνοοῦσαν κυρίως τήν παραγωγή πρώτων ὑλῶν καί κατά δεύτερο λόγο τήν ἐκβιομηχάνιση.

Ἡ ραγδαία οἰκονομική ἀνάπτυξη ἐπέφερε σημαντικές ἀλλαγές καί στήν θέση τῶν προηγμένων βιομηχανικῶν χωρῶν. Ἡ βρετανική οἰκονομία, μολονότι συνέχισε ν᾽ ἀναπτύσσεται, ἡ ἀνάπτυξη αὐτή ἦταν μικρή σέ σχέση μέ τήν ἀνάπτυξη ἄλλων χωρῶν, ὅπως μικρά ἦσαν καί τά περιθώρια κέρδους σέ σχέση μέ προγενέστερες περιόδους. Τήν πρώτη θέση παραχώρησε ἡ Βρεταννία στήν Γερμανία. Στόν τομέα τῆς τεχνολογίας, ἐπίσης, ἡ Βρεταννία σταθερά ὑστεροῦσε ἔναντι τῆς Γερμανίας. Σέ ἀντίθεση μέ προγενέστερες ἐποχές, τά ἐπιτεύγματα τῆς βρεταννικῆς τεχνολογίας ἀποτελοῦσαν ὁλοένα καί μικρότερο ποσοστό τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς εὐρωπαϊκῆς τεχνολογίας, ὅπου δέσποζε ἡ Γερμανία. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης ὅτι, ἀκόμη καί στίς παλαιές βιομηχανίες (κλωστοϋφαντουργία, ναυπηγία κ.ἄ.), στίς ὁποῖες ἡ Βρεταννία εἶχε δημιουργήσει παράδοση, ἡ χώρα ἄρχισε νά ὑστερεῖ ἔναντι τῆς Γερμανίας. Τίς παραμονές τοῦ πολέμου ἡ Γερμανία ὑπερεῖχε στήν παραγωγή σιδήρου καί χάλυβα. Ἡ Βρεταννία ὅμως ἦταν τήν ἐποχή αὐτή ἀσυναγώνιστη σέ ἕναν τομέα πού ἦταν συνάρτηση τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως: στό ἐπίπεδο ζωῆς τῶν κατοίκων. Στόν τομέα αὐτόν ἡ παραδοσιακή βιομηχανική χώρα τῆς Εὐρώπης κατεῖχε τά σκῆπτρα καί τά κράτησε σταθερά γιά πολλά ἀκόμη χρόνια. Ἐπίσης, παρά τό βραδύ ρυθμό οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως σέ σχέση μέ ἄλλες εὐρωπαϊκές χῶρες, ἡ Βρεταννία ἀποτελοῦσε ἀκόμη μεγάλη βιομηχανική δύναμη, διέθετε τεράστια κεφάλαια καί ἀπεριόριστες σχεδόν ἐπενδυτικές δυνατότητες καί ἐξασφάλιζε μεγάλο εἰσόδημα ἀπό τόν ἐμπορικό της στόλο, τό ἀσφαλιστικό δίκτυο καί τό τραπεζικό σύστημα. Ἡ Βρεταννία ἦταν μιά ὥριμη καί πανίσχυρη βιομηχανική χώρα μέ μιά τεράστια καί κηδεμονευόμενη ἀγορά στήν διάθεσή της.

Στήν Γερμανία, βάση τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως ἦταν ἡ μεταλλουργία, συγκεντρωμένη κατά τα 3/4 στήν περιοχή Ρούρ-Σάρ-Λορραίνη. Ἡ παραγωγή χάλυβα εἰκοσαπλασιάσθηκε σέ διάστημα 30 ἐτῶν (1880-1910). Ἡ ὑπεροχή τῆς χώρας στήν ἠλεκτρομηχανική ἦταν ἀδιαμφισβήτητη, ὅπως ἀδιαμφισβήτητη ἦταν ἡ ὑπεροχή στήν παραγωγή χημικῶν προϊόντων. Ἀνάμεσα στό 1880 καί τό 1900 ἡ παραγωγή θειϊκοῦ ὀξέος πενταπλασιάσθη-

κε. Στό τέλος τῆς ἴδιας περιόδου ἡ Γερμανία παρῆγε τό 90% τῆς παγκόσμιας παραγωγῆς βαφῶν. Ὁ ρυθμός ἀναπτύξεως τῆς Γερμανίας τήν ἐποχή αὐτή μόνο μέ τόν ρυθμό ἀναπτύξεως τῆς Ρωσίας θά μποροῦσε νά συγκριθεῖ, ἀλλά ἡ κλίμακα τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας ἦταν ἀσύγκριτα μικρότερη ἀπό αὐτήν τῆς γερμανικῆς καί τά κεφάλαια κυρίως ξένα (μέρος τῶν κεφαλαίων ἦταν γερμανικά).

Βραδύτερη ἦταν ἡ βιομηχανική ἀνάπτυξη τῆς Γαλλίας. Ἡ ἀπώλεια τῆς Ἀλσατίας καί τῆς Λορραίνης στέρησε τήν Γαλλία ἀπό τήν κυριώτερη πηγή σιδήρου καθώς καί ἀπό τήν παλαιότερη κλωστοϋφαντουργία τῆς χώρας. Ἡ ἀπώλεια τῆς τελευταίας βιομηχανίας εἶχε δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις καί στήν βιομηχανία βαφῶν, πού τελικά δέν ἄντεξε στό πλῆγμα. Ὡστόσο, τά προϊόντα σιδήρου καί τά ὑφάσματα συνέχισαν νά εἶναι τά πρῶτα ἐξαγώγιμα προϊόντα τῆς Γαλλίας. Ἡ χώρα ὅμως διέθετε, τίς παραμονές τοῦ πολέμου, μιά ἰσορροπημένη οἰκονομία, στήν ὁποία οἱ τομεῖς τῆς βιομηχανίας καί τῆς γεωργίας ἀναπτύσσονταν ἰσοδύναμα. Σέ σύγκριση μέ τήν Βρεταννία καί τήν Γερμανία, τό βιομηχανικό δυναμικό τῆς Γαλλίας ἦταν τῆς σχέσεως 1:2:3, δηλαδή ἀντιστοιχοῦσε μέ τό 1/2 τοῦ δυναμικοῦ τῆς Βρεταννίας καί τό 1/3 αὐτοῦ τῆς Γερμανίας. Ἐπίσης, σέ ἀντίθεση μέ τήν Βρεταννία καί τήν Γερμανία πού παρῆγαν βιομηχανικά προϊόντα μέ κύριο στόχο τίς ἐξαγωγές, ἡ Γαλλία παρῆγε κατά πρῶτο λόγο γιά ἐσωτερική κατανάλωση καί κατά δεύτερο γιά ἐξαγωγή.

Ἡ βιομηχανική ἀνάπτυξη τῆς ἐποχῆς συντελέσθηκε πίσω ἀπό ἰσχυρούς δασμολογικούς περιορισμούς καί σέ ὁρισμένες περιπτώσεις μέ τήν ἄμεση συμμετοχή τοῦ κράτους. Πρώτη ἡ Γερμανία ἄνοιξε τό 1879 τόν πόλεμο τῶν προστατευτικῶν δασμῶν στόν βιομηχανικό τομέα, γιά ν' ἀκολουθήσουν τό 1881 ἡ Ρωσία, τό 1882 ἡ Γαλλία καί ἡ Αὐστρία, τό 1884 ἡ Ἑλβετία καί τό 1888 ἡ Ἰταλία καί ἡ Σουηδία. Μόνο ἡ Βρεταννία παρέμεινε πιστή στίς ἀρχές τοῦ laissez faire. Στό ἄλλο ἄκρο βρέθηκαν στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα χῶρες ὅπως ἡ Ρωσία καί ἡ Ἰταλία, ὅπου ἡ ἐκβιομηχάνιση ὑπῆρξε σχεδόν ἀποκλειστικά κρατική ὑπόθεση.

Οἱ χῶρες τῆς Εὐρώπης τήν ἐποχή αὐτή θά μποροῦσαν νά καταταγοῦν σέ τρεῖς κατηγορίες, ἀνάλογα μέ τόν βαθμό καί τόν ρυθμό ἐκβιομηχανίσεως ἀφενός καί τήν σχέση ἀνάμεσα στήν βιομηχανία καί τόν πρωτογενή τομέα ἀφετέρου. Στήν πρώτη κατηγορία ἀνῆκαν οἱ κατεξοχήν βιομηχανικές χῶρες, ἡ Βρεταννία, ἡ Γερμανία καί τό Βέλγιο, μολονότι μεταξύ τους ὑπῆρχαν βασικές διαφορές ἀπό τήν ἄποψη κλίμακας, δομῆς καί οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Ἀκολουθοῦσαν οἱ χῶρες μέ μικτές οἰκονομίες, ὅπως ἡ Γαλλία, ἡ Ὁλλανδία καί ἡ Σουηδία, πού εἶχαν πετύχει πολύπλευρη καί ἰσορροπημένη οἰκονομική ἀνάπτυξη καί σχετικά ὑψηλό βιοτικό ἐπίπεδο. Ἡ τρίτη κατηγορία, πού ἦταν καί ἡ μεγαλύτερη, οὐσιαστικά συμπεριλάμβανε ὅλες

τίς ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκές χῶρες. Κυριώτερα χαρακτηριστικά τῶν χωρῶν τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἦσαν ἡ ὑπεροχή τοῦ πρωτογενοῦς τομέα ἔναντι τοῦ δευτερογενοῦς καί τό χαμηλό βιοτικό ἐπίπεδο. Ἀνάμεσα στίς βιομηχανικές καί τίς ἀγροτικές χῶρες, πέρα ἀπό τήν σχέση ἀνταλλαγῆς βιομηχανικῶν καί ἀγροτικῶν προϊόντων, ὑπῆρχε καί ἡ σχέση ἐξαγωγῆς κεφαλαίων ἀπό τίς πρῶτες στίς δεύτερες.

5. Τό εὐρωκεντρικό παγκόσμιο οἰκονομικό σύστημα

Οἱ βιομηχανικές χῶρες τῆς Εὐρώπης ἀποτελοῦσαν τό κέντρο οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων τῆς ἠπείρου καί ἡ ἤπειρος ἀποτελοῦσε τό κέντρο ἑνός παγκόσμιου οἰκονομικοῦ συστήματος, τοῦ «εὐρωκεντρικοῦ» συστήματος. Ἐπρόκειτο, σύμφωνα μέ μία ἄποψη, γιά τήν χρυσή ἐποχή τῆς ἐξειδικεύσεως καί ἀνταλλαγῆς σέ παγκόσμια κλίμακα μέ ρυθμιστή τήν Εὐρώπη καί ἰδιαίτερα τίς προηγμένες βιομηχανικές χῶρες. Τό σύστημα αὐτό ἦταν μοναδικό ἀλλά καί εὐαίσθητο καί εὔθραυστο: βασιζόταν στήν συνεχή αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Εὐρώπης, στήν ἐλεύθερη μετανάστευση ἀνθρώπινου δυναμικοῦ καί κεφαλαίων ἔξω ἀπό τήν Εὐρώπη, τήν ἐκλεκτική ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας ἐπίσης ἔξω ἀπό τήν ἤπειρο, τήν ἐξάπλωση τῶν συγκοινωνιῶν καί ἐπικοινωνιῶν, καθώς καί τοῦ ἀσφαλιστικοῦ καί τραπεζικοῦ συστήματος, καί τήν αὔξηση τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου. Προϋποθέσεις γιά τήν ὁμαλή λειτουργία τῶν παραγόντων αὐτῶν ἦταν ἡ διεθνής εἰρήνη καί ἡ ἡγεμονία τῆς Εὐρώπης στήν ὑπανάπτυκτη περιφέρεια.

Ἡ ἀνάπτυξη καί διάδοση τοῦ ἀτμοπλοίου, τοῦ σιδηροδρόμου καί τοῦ τηλεγράφου προώθησε καί ἐπιτάχυνε τήν εὐρωπαϊκή ἡγεμονία στόν ὑπόλοιπο κόσμο, μέ ἐξαίρεση τίς Η.Π.Α., οἱ ὁποῖες ὡστόσο ἀποτελοῦσαν ἀκόμη καί παρά τήν τεράστια βιομηχανική ἀνάπτυξη, παράρτημα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου. Ἡ ἐπέκταση τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου στήν περιφέρεια τοῦ εὐρωκεντρικοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος ἐπιτεύχθηκε στίς οἰκονομικά σημαντικές περιοχές μέ γοργό ρυθμό καί μέ γνώμονα τήν ταχεία καί μαζική προώθηση πρώτων ὑλῶν πρός τό κέντρο καί βιομηχανικῶν εἰδῶν πρός τήν περιφέρεια. Ἰδιαίτερα στίς ἀποικίες τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν χωρῶν στήν Ἀφρική καί στήν Ἀσία, οἱ σιδηροδρομικές γραμμές κατασκευάστηκαν, ὄχι μέ γνώμονα τήν ἀνάπτυξη τῶν περιοχῶν αὐτῶν, ἀλλά τήν σύνδεση τῆς ἐνδοχώρας μέ τά λιμάνια. Τά μεγάλα ποντοπόρα ἀτμόπλοια, ἐξάλλου, ἔφεραν πραγματική ἐπανάσταση στίς μεταφορές καί τίς συγκοινωνίες. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ὑπερωκεάνιων μεταφορῶν παρουσίασε θεαματική ἄνοδο ἰδιαίτερα στήν Γαλλία καί τήν Γερμανία· ὡστόσο, τά σκῆπτρα στόν τομέα αὐτόν συνέχισε νά κατέχει ἡ Βρεταννία, ἡ κατεξοχήν ναυτική δύναμη τῆς Εὐρώπης ἐπί πολλούς αἰῶνες. Ἐξάλλου, καί οἱ τρεῖς

χῶρες εἶχαν νά ἐπιδείξουν τήν ἴδια ἐποχή μεγάλη ἀνάπτυξη τῶν πλωτῶν συγκοινωνιῶν, ἐκμεταλλευόμενες τό θαυμάσιο δίκτυο στήν διάθεσή τους. Ὥς τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 εἶχε ἐπίσης ὁλοκληρωθεῖ τό σύστημα τῶν διεθνῶν τηλεγραφικῶν γραμμῶν, πού ἔδωσε στίς ἑπόμενες δύο δεκαετίες τεράστια ὤθηση στό διεθνές ἐμπόριο. Οἱ τιμές τῶν διαφόρων προϊόντων ἀπέκτησαν διεθνή ὑπόσταση καί ρυθμίζονταν μέσω τοῦ τηλεγράφου. Τό Λονδίνο, τό Ἀμβοῦργο καί τό Ἄμστερνταμ καθόριζαν τήν παραγωγή καί διακίνηση τῶν προϊόντων ὅλου τοῦ κόσμου: τῆς ζάχαρης (Κούβα καί Ἰάβα), τοῦ καουτσούκ (Μαλαισία καί Ὀλλανδικές Ἀνατολικές Ἰνδίες), τῶν δημητριακῶν (Καναδάς καί Η.Π.Α.), τῶν φρούτων (Λατινική Ἀμερική), τοῦ κρέατος (Αὐστραλία, Νέα Ζηλανδία καί Ἀργεντινή) καί τῶν μεταλλευμάτων (Χιλή, Κογκό). Τό ἴδιο διεθνές τηλεπικοινωνιακό καί συγκοινωνιακό δίκτυο προώθησε καί τελικά ἐπέβαλε τήν οἰκονομία τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς σέ παγκόσμια κλίμακα, μιά διαδικασία πού εἶχε ἀρχίσει ἀπό τήν ἐποχή τῶν θαλασσοπόρων καί τῶν κατακτητῶν τοῦ 15ου αἰώνα. Στόν τηλέγραφο προστέθηκε πρός τό τέλος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καί ὁ ἀσύρματος, πού ὅμως ἔμελλε νά διαδοθεῖ ἀργότερα.

Τό εὐρωκεντρικό αὐτό σύστημα ἐπηρεαζόταν, βέβαια —κάποτε μάλιστα σοβαρά— ἀπό τήν πολιτική τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, καθώς καί ἀπό τόν πόλεμο τῶν δασμῶν. Ἐντούτοις, παρά τά προσκόμματα αὐτά, ἡ οἰκονομική ζωή τοῦ κόσμου τήν ἐποχή αὐτή ἦταν περισσότερο ἐλεύθερη καί αὐτορρυθμιζόμενη παρά ποτέ ἄλλοτε. Ἦταν δυνατό νά ἐπενδυθοῦν κεφάλαια ἐλεύθερα σέ ὁποιοδήποτε μέρος τοῦ κόσμου καί ἐργάτες μποροῦσαν νά μεταναστεύσουν τό ἴδιο ἐλεύθερα. Ὁ χρυσός ἀποτελοῦσε τό ἀκλόνητο βάθρο τοῦ ὅλου συστήματος καί ἡ βρετανική στερλίνα διεθνές νόμισμα. Στό εὐρύτατο αὐτό σύστημα τελειοποίησε ἡ Εὐρώπη καί ἐξήγαγε τούς μηχανισμούς τοῦ ἐξελιγμένου καπιταλισμοῦ. Ἡ ἀνώνυμη ἑταιρία, ἡ ἀποτελεσματικότερη ἴσως μέθοδος προσελκύσεως καί ἐπιστρατεύσεως κεφαλαίων, ἔγινε ὁλοένα καί περισσότερο ἡ ἐπικρατούσα μορφή ὀργανώσεως τῶν ἐπιχειρήσεων καί οἱ μετοχές ἔγιναν συνηθισμένη μορφή περιουσιακοῦ στοιχείου. Προωθήθηκαν, ἐξάλλου, οἱ χρηματιστηριακές συναλλαγές, ἡ τυποποίηση τῶν διαφόρων προϊόντων καί ἡ κατοχύρωση τῶν διπλωμάτων εὑρεσιτεχνίας, πού διευκόλυναν τήν ὁμαλή λειτουργία τῆς διεθνοῦς ἀγορᾶς.

6. *Συγκέντρωση οἰκονομικῶν συμφερόντων*

Παράγωγα τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς καί τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τόσο σέ ἐθνικό ὅσο καί σέ διεθνές ἐπίπεδο, ἦσαν τά διάφορα οἰκονομικά τράστ πού ἄρχισαν νά ἀναφύονται τήν ἐποχή αὐτή καί νά ἀντιστρατεύονται τήν ἐλεύθερη λειτουργία τῆς ἀγορᾶς. Ὥς τό 1914 ὑπῆρχαν πάνω ἀπό 100 τέτοιοι

συνασπισμοί ὁμοειδῶν ἤ συγγενικῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων. Ἐξάλλου, ἡ ἀπεριόριστη ἀνάπτυξη καί ἡ ἀνάγκη συνεχοῦς περιορισμοῦ τοῦ κόστους παραγωγῆς εὐνοοῦσαν τήν ἐνσωμάτωση ὁλοένα καί περισσότερων βιομηχανιῶν διαφόρων σταδίων μεταποιήσεως σέ ἑνιαῖες βιομηχανικές μονάδες. Ἡ ὁριζόντια ἐνσωμάτωση ὁμοειδῶν βιομηχανικῶν μονάδων καί ἡ κάθετη ἐνσωμάτωση διαφορετικῶν σταδίων παραγωγῆς σέ γιγαντιαῖα βιομηχανικά σύνολα ἦσαν οἱ κυριώτερες μορφές συγκεντρωτισμοῦ καί γιγαντισμοῦ τῆς οἰκονομίας τῶν προηγμένων χωρῶν τῆς ἐποχῆς. Τό περίφημο Τράστ Δυναμίτιδας, πού ἵδρυσε τό 1886 ὁ ἐφευρέτης τῆς δυναμίτιδας Νόμπελ (Alfred Nobel) ἦταν χαρακτηριστικό παράδειγμα ὁριζόντιας ἐνσωματώσεως καί ἕνα ἀπό τά πρῶτα τοῦ εἴδους τήν ἐποχή αὐτή στήν Εὐρώπη. Ἡ τάση οἰκονομικοῦ συγκεντρωτισμοῦ ἦταν ἰδιαίτερα ἐμφανής στήν Γερμανία, καθώς καί στήν Γαλλία, τήν Βρεταννία καί τό Βέλγιο. Οἱ γερμανικές ἑταιρίες ἠλεκτρικῶν εἰδῶν Siemens-Schuckert Werke καί Allgemeine Elektrizitats (ἡ γνωστή AEG) ἀποτελοῦσαν χαρακτηριστικά παραδείγματα γιγαντιαίων ἑταιριῶν. Οἱ ἐπίσης γερμανικές ἑταιρίες Rhenisch-Westphallen Kohlenwerkverband (1893) καί Stahlwerk Verband (1904) ἤλεγχαν ἡ πρώτη τό ἥμισυ τῆς γερμανικῆς παραγωγῆς γαιάνθρακα καί ἡ δεύτερη τό σύνολο σχεδόν τῆς παραγωγῆς χάλυβα. Ἡ βρεταννική ἑταιρία J. & P. Coats, πού παρασκεύαζε κλωστή ραπτομηχανῆς, ἤλεγχε τό 1890 τό 1/3 τῆς παργωγῆς τοῦ προϊόντος αὐτοῦ στήν Βρεταννία —καί ὅταν ἀργότερα ἔγινε ἀνώνυμη ἑταιρία, τό σύνολο σχεδόν τῆς παραγωγῆς. Στήν Γαλλία, ἡ Comité des Forges, πού εἶχε ἱδρυθεῖ τό 1864, ἤλεγχε τίς παραμονές τοῦ πολέμου τό σύνολο σχεδόν τῆς παραγωγῆς σιδήρου καί χάλυβα.

Οἱ τεράστιοι καί πανίσχυροι αὐτοί οἰκονομικοί ὀργανισμοί ἐπηρέαζαν, ὅπως ἦταν φυσικό, τήν πολιτική, εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα. Ὁ περίφημος Ναυτικός Σύνδεσμος (Flottenverein) τῆς Γερμανίας, πού προωθοῦσε τόν ναυτικό ἐξοπλισμό τῆς χώρας, εἶχε ἱδρυθεῖ ἀπό τόν μεγαλύτερο σύνδεσμο βιομηχάνων τῆς Γερμανίας (Centralverband Deutscher Industrieller). Οἱ κυβερνήσεις τῶν προηγμένων βιομηχανικῶν χωρῶν, πού ἦταν φυσικό νά ἐνδιαφέρονται γιά τήν τάξη καί ἀσφάλεια στό ἐσωτερικό καί τήν ἐθνική ἰσχύ, ἀλλά καί γιά τίς συνθῆκες ἐργασίας καί τίς κοινωνικές ἀσφαλίσεις, δέν μποροῦσαν ν' ἀγνοήσουν παρόμοιους ὀργανισμούς. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, οἱ ὀργανισμοί αὐτοί, πού συχνά ἐπιδίδονταν σέ μεγάλης κλίμακας διεθνεῖς οἰκονομικές ὑποθέσεις, ἦταν φυσικό νά ἐπιζητοῦν τήν συμπαράσταση τῆς κυβερνήσεως καί τήν προώθηση τῶν συμφερόντων τους. Ἡ Ἕνωση Οἰκονομικῶν Συμφερόντων, πού ἱδρύθηκε στήν Γαλλία τό 1911, συνδεόταν στενά μέ τήν Comité des Forges καί ἀσκοῦσε σοβαρή ἐπιρροή στήν γαλλική κυβέρνηση. Τόσο στήν Γαλλία ὅσο καί στήν Γερμανία καί τήν Βρεταννία, οἱ συνταγματικά κατοχυρωμένες δημοκρατικές ἀρχές τῆς ἐλευθερίας τοῦ

συνεταιρίζεσθαι καί τοῦ τύπου εὐνόησαν τούς στόχους τῶν μεγάλων οἰκονομικῶν συμφερόντων, πού κατόρθωσαν νά ἐπηρεάζουν ὄχι μόνο τίς κυβερνήσεις ἀλλά καί τήν κοινή γνώμη.

Στίς προηγμένες βιομηχανικές χῶρες ὁ πολίτης ἄρχισε νά γίνεται δέσμιος παρόμοιων οἰκονομικῶν ὀργανισμῶν πού προωθοῦσαν τά συμφέροντά τους, κάποτε στό ὄνομα τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων. Δημιουργήθηκαν ἔτσι οἱ προϋποθέσεις γιά τόν κρατικό παρεμβατισμό, ἀλλά καί γιά ἄλλες μορφές ἐξουδετερώσεως ἤ μετριασμοῦ τῶν συνεπειῶν τοῦ οἰκονομικοῦ συγκεντρωτισμοῦ. Ἀναπτύχθηκαν τό συνεταιριστικό κίνημα καί ὁ ἐργατικός συνδικαλισμός, καθώς καί διάφορες μορφές ἡμιδημόσιων ἤ δημοτικῶν ἐπιχειρήσεων, καί σύντομα ἄρχισαν νά προσλαμβάνουν χαρακτηριστικά πολιτικῶν ὀργανώσεων, μέ σαφεῖς πολιτικούς στόχους.

7. *Συνεταιρισμοί*

Οἱ συνεταιρισμοί, παραγωγῶν καί καταναλωτῶν, ἀναπτύχθηκαν μέ γοργό ρυθμό πρός τά τέλη τοῦ αἰώνα. Στήν Γαλλία, χώρα μέ παράδοση στούς συνεταιρισμούς παραγωγῶν, οἱ συνεταιρισμοί αὐξήθηκαν ἀνάμεσα στό 1880 καί τό 1914 ἀπό 100 σέ 450. Κατά τήν ἴδια περίοδο, χρειάσθηκε νά ἱδρυθεῖ κεντρικό ὄργανο τῶν παραγωγικῶν συνεταιρισμῶν γιά τόν συντονισμό τῶν ἐνεργειῶν τους. Ἀνάλογη ἀνάπτυξη εἶχε νά ἐπιδείξει καί ἡ Βρεταννία, χώρα μέ παράδοση στούς συνεταιρισμούς καταναλωτῶν. Συνομοσπονδίες βρεταννικῶν συνεταιρισμῶν καταναλωτῶν προσπαθοῦσαν, πρός τά τέλη τοῦ αἰώνα, νά παραγκωνίσουν ἀπό τήν διάθεση τῶν προϊόντων τους διάφορους μεσάζοντες, ἀφοῦ εἶχαν ἤδη ἐξασφαλίσει ἀξιόλογη συμμετοχή στήν παραγωγή, στήν ἰδιοκτησία κατοικιῶν, στίς ἀσφαλίσεις καί στό πιστωτικό σύστημα τῆς χώρας. Ἀξιόλογο συνεταιριστικό κίνημα ἀναπτύχθηκε τήν ἴδια ἐποχή καί στήν Γερμανία, ὅπου φιλόδοξοι συνεταιρισμοί ὅπως ἡ Produktion τοῦ Ἀμβούργου (1899) εἶχαν σαφεῖς κοινωνικούς καί πολιτικούς στόχους. Καί στίς τρεῖς χῶρες ὁρισμένες ἐπιχειρήσεις προχώρησαν ἀκόμη περισσότερο: ἔδωσαν τήν δυνατότητα συμμετοχῆς τοῦ προσωπικοῦ στά κεφάλαια καί στά κέρδη. Τά τελευταῖα ὅμως προπολεμικά χρόνια ἡ κίνηση αὐτή ἄρχισε νά χάνει ἔδαφος. Σέ ἀγροτικές χῶρες, ὅπως στήν Δανία, στήν Ὀλλανδία, στήν Ἰταλία, στήν Φινλανδία καί στήν Ἰρλανδία, τό συνεταιριστικό κίνημα βρῆκε πρόσφορο ἔδαφος στίς ἀγροτικές κοινότητες. Στήν Δανία 1.000 περίπου ἀγροτικοί συνεταιρισμοί (1892) ἤλεγχαν τό μεγαλύτερο μέρος τῆς παραγωγῆς γάλακτος, βουτύρου καί αὐγῶν, καθώς καί φρούτων. Ἡ Ἰταλία διέθετε στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα πάνω ἀπό 400 γαλακτοκομικούς συνεταιρισμούς, καθώς καί πολλούς συνεταιρισμούς οἰκοδόμων καί εἰδικευμένων ἐργατῶν. Στό Βέλγιο, συνεταιρισμοί ἤλεγχαν

τήν ἴδια ἐποχή ὅλα τά ἀρτοποιεῖα, τά ζαχαροπλαστεῖα καί τά ζυθοποιεῖα, ἀλλά καί πολλά καφενεῖα καί βιβλιοθῆκες. Ὁ περίφημος συνεταιρισμός Maison du Peuple τῶν Βρυξελλῶν, πού ἱδρύθηκε τό 1881, ἔδωσε ἀπό τό 1900 μόνιμη στέγη στή Β΄ Σοσιαλιστική Διεθνή.

8. Ἐργατικός συνδικαλισμός

Πάνω ἀπ᾽ ὅλα, ὁ βιομηχανικός συγκεντρωτισμός ἔδωσε τεράστια ὤθηση στήν ὀργάνωση τῶν ἐργατῶν. Ὁ ἐργατικός συνδικαλισμός εἶχε ἤδη κατακτήσει ἀρκετό ἔδαφος στήν Εὐρώπη. Ἡ βιομηχανική ἔκρηξη τῆς ἐποχῆς εὐνόησε τήν ἐξάπλωση τοῦ κινήματος καί ἰδιαίτερα τήν ἀνάπτυξη τῶν πολιτικῶν χαρακτηριστικῶν του. Ἡ συγκέντρωση μεγάλου ἀριθμοῦ ἐργατῶν στόν ἴδιο τόπο ἐργασίας, πέρα ἀπό τήν ἐπιτάχυνση τῆς διαδικασίας τῆς ἐνσωματώσεώς τους στόν ἐθνοκρατικό ὀργανισμό πού θά ἐξετασθεῖ ἀλλοῦ, διευκόλυνε τήν συσσωμάτωσή τους σέ ὀργανωμένες καί ἀναγνωρισμένες ἑνώσεις, πού διέθεταν ἀξιόλογη διαπραγματευτική ἱκανότητα. Ὁ ἐργατικός συνδικαλισμός ἀναγνωρίσθηκε κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν ἐργατῶν, ἀλλά καί ὅταν ἔγινε φανερό στίς κυβερνήσεις ὅτι οἱ ἐργατικές ὀργανώσεις ἔδιναν τήν δυνατότητα ἐπηρεασμοῦ τῶν ἐργατῶν ἐκ μέρους, ὄχι μόνο τῶν σοσιαλιστῶν, ἀλλά καί τῶν ἴδιων τῶν κυβερνήσεων τῆς ἐποχῆς: στήν Βρεταννία τό 1871, στήν Γαλλία τό 1884 καί στήν Γερμανία τό 1890, μετά τήν κατάργηση τῶν ἀντισοσιαλιστικῶν νόμων πού εἶχε θεσπίσει ὁ Βίσμαρκ.

Οἱ ἐργατικές ὀργανώσεις, πού ὥς τότε ἦσαν ἀριθμητικά καί εἰδολογικά περιορισμένες, αὐξήθηκαν ἐντυπωσιακά. Ἡ εἴσοδος μεγάλων μαζῶν ἀνειδίκευτων ἐργατῶν στίς ὥς τότε ἐκλεκτικές ὀργανώσεις εἰδικευμένων μᾶλλον ἐργατῶν μεταμόρφωσε ριζικά τόν ἐργατικό συνδικαλισμό. Δημιουργήθηκαν συμπαγεῖς καί ἄβουλες μάζες, πειθήνια ὄργανα τῆς ἐργατικῆς ἡγεσίας, τά συμφέροντα τῆς ὁποίας κάποτε δέν ταυτίζονταν μέ τά συμφέροντα τῶν ἐργατῶν. Ἡ περίοδος αὐτή σημαδεύτηκε ἀπό μεγάλες ἀπεργίες, ὅπως αὐτές τῶν Βέλγων ἀνθρακωρύχων τό 1886, τῶν λιμενεργατῶν τοῦ Λονδίνου τό 1889, τῶν ἀνθρακωρύχων τοῦ Ρούρ τήν ἴδια χρονιά καί τῶν Γάλλων ὑλοτόμων τό 1891 καί πάλι τό 1892. Ἄλλες ἐξελίξεις, σχετικά μέ τόν ἐργατικό συνδικαλισμό τῆς ἐποχῆς, πού ἀξίζει νά σημειωθοῦν, ἦσαν α) ἡ κίνηση γιά ἑνοποίηση τῶν ἐργατικῶν ὀργανώσεων σέ ἐθνικές συνομοσπονδίες καί β) ἀνάλογη ἑνοποιητική κίνηση σέ διεθνές ἐπίπεδο.

9. Ἀλληλοεξάρτηση τῶν βιομηχανικῶν χωρῶν

Τίς παραμονές τοῦ πολέμου, ἡ Εὐρώπη ἀποτελοῦσε, χάρη κυρίως στήν

λειτουργία τοῦ ἐξελιγμένου καπιταλισμοῦ καί παρά τούς διάφορους περιορισμούς πού εἶχαν παρεμβάλει οἱ εὐρωπαϊκές κυβερνήσεις, ἑνότητα οἰκονομικῶν συμφερόντων καί ἐπιδιώξεων χωρίς προηγούμενο. Παρά τήν ἐξάρτηση ἀπό τήν ἐξωευρωπαϊκή περιφέρεια, οἱ εὐρωπαϊκές χῶρες τοῦ βορρᾶ ἀποτελοῦσαν ἀλληλοεξαρτώμενες μονάδες ἑνός οἰκονομικοῦ συμπλέγματος πού ξεπερνοῦσε τά ἐθνοκρατικά σύνορα. Μόνο ἡ Βρεταννία ἐξῆγε τό μεγαλύτερο μέρος τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων της σέ μή εὐρωπαϊκές χῶρες. Ὡστόσο, ἡ Βρεταννία ἦταν ὁ καλύτερος πελάτης τῆς Γερμανίας καί ἡ Γερμανία ἦταν μετά τήν Ἰνδία ὁ καλύτερος πελάτης τῆς Βρεταννίας. Τό μεγαλύτερο ποσοστό τῶν μεταλλευμάτων πού ἐπεξεργάζονταν οἱ ἐργάτες στό Ρούρ τῆς Γερμανίας προέρχονταν ἀπό τήν Σουηδία, τήν Γαλλία καί τήν Ἱσπανία. Ἄλλα μεταλλεύματα περνοῦσαν τά σύνορα τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν πρός κάθε κατεύθυνση. Ὁ βρεταννικός γαιάνθρακας ἀποτελοῦσε σημαντική πηγή ἐνέργειας στό Βερολίνο, τήν Βρέμη καί τό Ἁμβοῦργο. Γαλλικά μάλλινα ὑφάσματα, γερμανικά χημικά προϊόντα, βελγικές ἀτμομηχανές καί βρεταννικά μηχανήματα κάθε εἴδους εἶχαν πραγματικά πολυεθνικό χαρακτήρα ἀπό τήν ἄποψη ἰδιοκτησίας καί διαχειρίσεως, ἐξαιτίας τῆς ἐλευθερίας στίς ἐπενδυτικές δραστηριότητες. Οἱ ἀπεριόριστες σχεδόν ἐπενδυτικές δυνατότητες οὐσιαστικά καταστρατηγοῦσαν καί ἐξουδετέρωναν τούς δασμολογικούς περιορισμούς. Γερμανικά καί ἑλβετικά κεφάλαια, ἐπενδεδυμένα στήν Γαλλία, τροφοδοτοῦσαν τήν γαλλική ὑφαντουργία μέ χημικά προϊόντα, πού προστατεύονταν ἀπό τήν γαλλική δασμολογική νομοθεσία. Γερμανικά ἐργοστάσια παρῆγαν χημικά προϊόντα στήν Ρωσία. Γερμανικές ἐπενδύσεις στά μεταλλεῖα τῆς γαλλικῆς Λορραίνης καί στά ἐργοστάσια τῆς Νορμανδίας καταστρατηγοῦσαν τό δασμολογικό δίκτυο καί τῶν δύο χωρῶν σέ πολλούς τομεῖς. Πρακτορεῖα καί ἐφημερίδες οἰκονομικοῦ χαρακτήρα παρεῖχαν εἰδικές καί ἔγκυρες πληροφορίες γιά ἐπενδυτικές καί ἄλλες συναφεῖς εὐκαιρίες σέ ὅλον τόν κόσμο.

10. Ἡ ἐνσωμάτωση τῶν χωρικῶν στό ἐθνικό κράτος

Στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ, οἱ εὐρωπαϊκές χῶρες καί ἰδιαίτερα οἱ προηγμένες ἀποτελοῦσαν μιάν ἑνότητα μέ πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Τέτοια χαρακτηριστικά ἦσαν οἱ σιδηροδρομικές συγκοινωνίες, οἱ τηλεγραφικές ἐπικοινωνίες, ὁ βιομηχανικός συγκεντρωτισμός, οἱ ἐργατικές ἑνώσεις καί οἱ πολιτικοκοινωνικές συγκρούσεις, γιά ν' ἀναφερθοῦν τά κυριώτερα ἤ τουλάχιστον ὅσα ξεχωρίζουν εὐκολότερα. Στόν εὐρωπαϊκό ἀνθρωπογεωγραφικό χῶρο κυριαρχοῦσε ἡ νεώτερη πόλη, ὀργανικά συνυφασμένη μέ τίς λειτουργίες τοῦ ἐθνοκρατικοῦ ὀργανισμοῦ πού προέκυψε ἀπό τήν ἄνοδο τοῦ ἀστικοῦ κόσμου καί πού τελικά διαμορφώθηκε

ἀπό τίς ἐξελίξεις πού συνδέονται μέ τήν Γαλλική Ἐπανάσταση: ἡ νεώτερη πόλη, ὄχι τόσο ὡς ἐκτεταμένο οἰκιστικό σύνολο, ἀλλά κυρίως ὡς οἰκονομικός, πολιτικός καί πολιτιστικός ὀργανισμός μέ λειτουργίες ἐντελῶς διαφορετικές ἀπό ἐκεῖνες τοῦ χωριοῦ· πού ὑπῆρξε προϊόν τοῦ ἐθνοκρατικοῦ πολιτισμοῦ καί μέ τήν σειρά της ἐπέβαλε αὐτόν τόν πολιτισμό στόν παραδοσιακό κόσμο τῆς ὑπαίθρου. Ἡ νεώτερη πόλη, κοιτίδα τοῦ ἐθνικισμοῦ —ὅπως καί τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀκόμη καί τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ— ὁλοκλήρωνε τήν ἐποχή αὐτή τήν ἐνσωμάτωση τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου τοῦ χωριοῦ στόν ἐθνοκρατικό ὀργανισμό, ὁλοκλήρωνε δηλαδή τήν μεταμόρφωση τῶν χωρικῶν σέ πολίτες τῶν διαφόρων ἐθνικῶν κρατῶν.

Σέ πολλές ἀπομονωμένες περιοχές, ἀκόμη καί προηγμένων χωρῶν ὅπως τῆς Βρεταννίας, τῆς Γαλλίας καί τῆς Γερμανίας, οἱ χωρικοί δέν εἶχαν ἐπηρεαστεῖ αἰσθητά ἀπό τόν σύγχρονο εὐρωπαϊκό πολιτισμό καί ἀποτελοῦσαν ἕναν κόσμο φτωχό, ὀπισθοδρομικό καί ἄξεστο, πού ζοῦσε ὄχι πολύ διαφορετικά ἀπό τά ζῶα καί συνήθως στήν ἴδια στέγη μέ τά ζῶα. Ἡ ἐξιδανικευμένη εἰκόνα τῆς ὀπισθοδρομικῆς ὑπαίθρου ὑπῆρξε καί αὐτή προϊόν τῆς πόλεως — διανοουμένων τῆς πόλεως. Ὁ κόσμος τοῦ χωρικοῦ στίς περιοχές αὐτές ἦταν ἕνας κόσμος ὅπου κυριαρχοῦσαν ὁ ἀναλφαβητισμός, ἡ ποικιλία διαλέκτων, ἡ δεισιδαιμονία, οἱ λύκοι, ἡ ἀκαθαρσία καί πάνω ἀπ᾿ ὅλα ἡ πείνα — καί ὁ φόβος τῆς πείνας, πού ἄρχιζε τόν χειμώνα καί τελείωνε μέ τήν συγκομιδή. Μόνιμη μέριμνα τοῦ χωρικοῦ ἦταν πῶς νά κρατηθεῖ στήν ζωή, ἰδιαίτερα τήν ἄνοιξη, ὅταν κατά κανόνα τελείωνε τό σιτάρι ἤ τό καλαμπόκι τῆς προηγούμενης χρονιᾶς. Ἦταν ἕνας κόσμος πού ἀποδεκατιζόταν ἀπό ἀσθένειες, ἀπό τήν ἑλονοσία, τήν δυσεντερία, τόν τυφοειδή πυρετό, τήν εὐλογιά, τόν κοκκίτη καί τήν διφθερίτιδα καί ὅπου ἡ ἀσθένεια γενικά ἐθεωρεῖτο θέλημα Θεοῦ καί ὁ ἐμβολιασμός προσπάθεια παρεμβολῆς στό ἔργο τοῦ Θεοῦ. Ὁ χωρικός ἀπέφευγε νά καλέσει τόν γιατρό καί κατέφευγε σέ πρακτικούς γιατρούς καί τσαρλατάνους, τούς ὁποίους ἔδιωχνε ἡ πόλη· κατέφευγε στόν γιατρό, ὅταν οἱ ὑπηρεσίες του οὐσιαστικά δέν χρειάζονταν. Γιά τόν λόγο αὐτό, ἄλλωστε, κατέληξε ὁ γιατρός σύμβολο θανάτου. Ἐχθρός τοῦ χωρικοῦ, μόνιμος καί ἀδυσώπητος, ἦταν καί ὁ φόβος: ὁ φόβος τῶν ληστῶν, τῶν γειτόνων, τῶν νεκρῶν καί τοῦ σκοταδιοῦ. Ἦταν ἕνας κόσμος, τέλος, πού δέν εἶχε διδαχθεῖ γράμματα, οὔτε εἶχε ἀποκτήσει ἀκόμη σαφή ἐθνική ταυτότητα, μέ τήν ἐθνοκρατική σημασία τοῦ ὅρου· δέν γνώριζε τούς βασικούς νόμους τῆς ἐπικράτειας, οὔτε τά δικαιώματα καί τίς ὑποχρεώσεις πού ἀπέρρεαν ἀπό τούς νόμους αὐτούς. Οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν στίς περιοχές αὐτές δέν εἶχαν γίνει ἀκόμη συνειδητοί Γάλλοι, Γερμανοί, Ἰταλοί, Ρῶσοι, Ἕλληνες, Βούλγαροι, Ἀλβανοί· ἦσαν χωρικοί.

Οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ καί οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως ἀποτελοῦσαν σέ

πολλές περιπτώσεις δύο κόσμους, δύο «λαούς» σχεδόν, διαφορετικούς, συχνά χωριστούς καί συνήθως ἐχθρικούς, μέ διαφορετικές συνήθειες, σκέψεις καί ἐπιδιώξεις· οἱ μόνοι δεσμοί ἀνάμεσά τους ἦσαν αὐτοί πού δημιουργούνταν ἀπό τήν διείσδυση τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας καί τοῦ πολύμορφου ἐθνοκρατικοῦ μηχανισμοῦ — καί ἐκεῖνοι πού ἐπιθυμοῦσαν νά βλέπουν οἱ ἐθνικιστές συγγραφεῖς καί γενικά ὅσοι κινούνταν ἀπό ἐθνική φιλοτιμία. Σέ ὁρισμένες περιπτώσεις οἱ χωρικοί ἀγνοοῦσαν τόν κόσμο τῆς πόλεως, ἰδιαίτερα ὅπου, γιά διάφορους λόγους, τούς ἀγνοοῦσαν ἡ πόλη καί τό ἐθνικό κράτος. Ὁ ὅρος *χωρικός,* ἄλλωστε, ἦταν μειωτικός καί ὑβριστικός. Ὁ κόσμος τοῦ χωριοῦ ἔγινε περισσότερο δεκτικός στόν πολιτισμό πού ἐκπορευόταν ἀπό τήν πόλη, ὅταν γνώρισε τήν πόλη καί τήν ζωή τῆς πόλεως· ὁπότε συνειδητοποίησε καί τήν κατάστασή του, ἐπειδή ἡ φτώχεια καί ἡ ἀμάθεια δέν μποροῦν νά ὑπολογιστοῦν παρά μόνο συγκριτικά (δέν αἰσθάνεται κανείς τήν ἀνάγκη πραγμάτων πού ἀγνοεῖ). Ἡ προσέγγιση ἐπιτεύχθηκε κυρίως μέ τήν διείσδυση τῶν προϊόντων καί τῶν ἀξιῶν τῆς πόλεως στήν ὕπαιθρο, διείσδυση πού δημιούργησε στόν χωρικό νέες ἐπιθυμίες, πού σύντομα ἔγιναν ἀνάγκες καί νέες προσδοκίες· πού ἔγιναν ἀπογοητεύσεις ὅταν δέν ἱκανοποιήθηκαν.

Ἡ ἐνσωμάτωση τῶν χωρικῶν στήν ἐθνική οἰκονομία διευκολύνθηκε καί ἐπιταχύνθηκε ἀπό τήν προϊούσα ἐπέκταση τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας καί τήν ἐπιβολή τῶν ἐθνικῶν μέτρων καί σταθμῶν. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν χωρικῶν μέ τήν ἀγορά, δέν σήμαινε ἀναγκαστικά τήν ἐνσωμάτωσή τους στήν χρηματική οἰκονομία — οἱ χωρικοί ἐκ παραδόσεως υἱοθετοῦσαν νέες τεχνικές καί προτιμήσεις· σημασία ἔχει ὁ βαθμός, ὁ ρυθμός καί ἡ διάρκεια τῆς ἐπικοινωνίας. Τήν ἐποχή πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ὅλα αὐτά εἶχαν αὐξηθεῖ καταλυτικά, ἐξαιτίας κυρίως τῆς ἐπεκτάσεως τῶν σιδηροδρομικῶν συγκοινωνιῶν, τῆς αὐξήσεως τῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος καί τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἐθνικῶν μέτρων καί σταθμῶν, καθώς καί τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος σέ πολλές περιπτώσεις.

Στήν ἐνσωμάτωση τῶν χωρικῶν στόν ἐθνοκρατικό ὀργανισμό συνέβαλε σημαντικά καί ἡ ἐπικράτηση τῆς ἐθνικῆς γλώσσας, ἡ ὁποία ὥς τήν ἐποχή αὐτή ἔδινε μιάν ἀμφίρροπη μάχη μέ τίς τοπικές διαλέκτους καί γλῶσσες ἤ τίς ἐπιβιώσεις τους. Ἡ ἐπικράτηση τῆς ἐθνικῆς γλώσσας —πού δέν σήμαινε πάντα τήν ἀποκλειστική χρησιμοποίησή της— ἐνισχύθηκε ἀπό τήν παρακμή ὁρισμένων τρόπων ζωῆς καί ἐπαγγελμάτων (νομαδική ἤ ἡμινομαδική κτηνοτροφία, βιοτεχνία, κ.ἄ.) καί τήν συνακόλουθη παρακμή γλωσσικῶν ἰδιωμάτων πού συνδέονταν μέ τίς ἀσχολίες αὐτές. Ἐνισχύθηκε ἐπίσης ἀπό τήν διάβρωση τῶν τοπικῶν διαλέκτων, μέ τήν εἰσαγωγή ὁλοένα καί περισσότερων ὅρων τῆς ἐθνικῆς γλώσσας, πού ἀναφέρονταν σέ βιομηχανικά κυρίως εἴδη, γιά τά ὁποῖα οἱ τοπικές διάλεκτοι δέν διέθεταν ἀνάλογους

ὅρους. Ἡ ἐκβιομηχάνιση μιᾶς χώρας συνέβαλε στήν ἐπικράτηση τῆς ἐθνικῆς γλώσσας τῆς χώρας καί μέ τήν συγκέντρωση ἐργατῶν, πρώην χωρικῶν ἀπό τά διάφορα μέρης τῆς ἐπικράτειας καί μέ διαφορετικές διαλέκτους· συγκέντρωση πού ὁδήγησε στήν χρησιμοποίηση τῆς μόνης κοινῆς γλώσσας, τῆς ἐθνικῆς. Αὐτό συνέβη στήν Γαλλία, καθώς καί σέ πολλές ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης, κατά τά τελευταῖα 25 χρόνια πρίν ἀπό τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἀνάλογος ἦταν καί ὁ ρόλος τῶν πολέμων, πού ὁδηγοῦσαν ἐπίσης στήν συγκέντρωση καί συμβίωση νέων ἀπό διάφορα μέρη τῆς ἐθνικῆς ἐπικράτειας, καθώς καί τῆς ἐφημερίδας καί τῆς νομοθεσίας.

Ἡ ἐφαρμογή τῆς κρατικῆς νομοθεσίας καί ἡ ἀποδοχή τῆς νομοθεσίας αὐτῆς ἀπό τούς χωρικούς, γιά πράξεις πού δέν θεωρούνταν στόν κόσμο τοῦ χωριοῦ πταίσματα ἤ πλημμελήματα (ἐπαιτεία, μέθη, πώληση προϊόντων χωρίς ἄδεια, ἀνυποταξία, κ.ἄ.), ἀποτελεῖ δείκτη ἐνσωματώσεως τῶν χωρικῶν στόν ἐθνοκρατικό ὀργανισμό. Δείκτη ἐνσωματώσεως ἀποτελεῖ καί ἡ μείωση τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεων βίας, παρά τήν λανθασμένη ἄποψη ὅτι ἡ βία ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς πόλεως. Ἡ κρατική νομοθεσία, ἀξίζει νά σημειωθεῖ, δέν ἐφαρμόστηκε χωρίς ἀντίσταση ἀπό τήν πλευρά τῶν χωρικῶν, οὔτε ἔγινε ἀποδεκτή στό σύνολό της. Σέ πολλές περιπτώσεις, οἱ χωρικοί συνέχισαν νά λύνουν τίς διαφορές μεταξύ τους, συνήθως μέ τήν βία: χωρικός ἐναντίον χωρικοῦ, χωριό ἐναντίον χωριοῦ· ἀπέφευγαν τήν προσφυγή στήν ἐθνική δικαιοσύνη, στήν ὁποία δέν εἶχαν ἐμπιστοσύνη καί τήν ὁποία θεωροῦσαν ξένη καί ἐχθρική — ὅπως ἦταν κάποτε. Ἐχθρική, καί μάλιστα γιά συγκεκριμένους λόγους, ἦταν ἡ στάση τῶν χωρικῶν ἰδιαίτερα ἀπέναντι στά ὄργανα τοῦ νόμου καί γενικά στούς ἐκπροσώπους τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, στόν χωροφύλακα, τόν φοροεισπράκτορα καί τόν στρατολόγο — τούς μόνους μέ τούς ὁποίους ἐρχόταν συνήθως σέ ἐπαφή.

Τό σχολεῖο ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τούς βασικούς παράγοντες ἐνσωματώσεως τῶν χωρικῶν στό ἐθνικό κράτος καί τόν πολιτισμό του· τό κρατικό σχολεῖο, βέβαια, ὄχι τό κοινοτικό, τό ὁποῖο διαιώνιζε συχνά τήν γλωσσική καί πολιτιστική ἰδιαιτερότητα. Ἡ ἀντίδραση τῶν χωρικῶν στό σχολεῖο —καί ὑπῆρξε τέτοια ἀντίδραση, σοβαρή καί ποικιλόμορφη— ἐξηγεῖται κυρίως ἀπό τόν λόγο, ὅτι οἱ χωρικοί χρειάζονταν τά παιδιά τους γιά τίς διάφορες δουλειές τῆς οἰκογένειας· καί κανείς δέν μποροῦσε νά τούς πείσει ὅτι τά γράμματα εἶναι πιό χρήσιμα ἀπό τήν καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν, ἐνόσω ἡ σκληρή ἐργασία ὅλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας δέν ἦταν ἀρκετή γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ὁ ἐπιούσιος. Ἡ ἀποτελεσματικότητα τοῦ σχολείου στήν προώθηση τῆς ἐθνικῆς γλώσσας καί ἰδεολογίας συνδέεται μέ τήν ἐποχή πού τά κορίτσια ἄρχισαν νά πηγαίνουν σχολεῖο, δηλαδή τήν ἐποχή πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ· ἐπειδή τά κορίτσια ὡς μητέρες μετέδιδαν στά παιδιά εὐκολότερα τήν ἐθνική γλώσσα. Ἡ ἀποτελεσματικότητα τοῦ σχολείου στόν

τομέα αὐτό φάνηκε σέ διαφιλονικούμενες περιοχές, ὅπως στήν Μακεδονία, κατά τά τελευταῖα χρόνια τοῦ 19ου αἰώνα καί τά πρῶτα τοῦ 20οῦ. Γενικά, τό σχολεῖο συνέβαλε στήν ἐνσωμάτωση τῶν χωρικῶν ἀπό τότε πού αὐτά πού διδάσκονταν, γίνονταν καταληπτά ἀπό τούς διδασκομένους, ὅταν δηλαδή ἄρχισαν νά ἔχουν σχέση μέ τίς ἀνάγκες καί ἐπιδιώξεις τῶν χωρικῶν· ὅταν τό σχολεῖο ἔγινε —ἤ θεωρήθηκε ὅτι ἔγινε— χρήσιμο. Ὥς τότε, ὅμως, εἶχαν ἀλλάξει σημαντικά καί οἱ ἴδιοι οἱ χωρικοί.

Ἀνάλογος ἦταν καί ὁ ρόλος ἑνός ἄλλου παράγοντα, τῆς στρατιωτικῆς θητείας. Ἡ στράτευση, πού τόν 19ο αἰώνα ἔφτανε σέ μερικές χῶρες τά ὀχτώ χρόνια, συνάντησε ἀπό τήν ἀρχή τήν ἀντίδραση τῶν χωρικῶν, ἐπειδή ἀπομάκρυνε ἀπό τό χωριό, γιά μεγάλο χρονικό διάστημα, ἀπαραίτητα ἐργατικά χέρια, ἀλλά καί ἐπειδή καθυστεροῦσε τούς γάμους. Ἡ μετανάστευση, ὁ αὐτοτραυματισμός, ἡ ἀνυποταξία καί ἡ ἐγγραφή τῶν νεογέννητων ἀγοριῶν στά μητρῶα θηλέων ἦσαν μερικά ἀπό τά τεχνάσματα πού μεταχειρίζονταν οἱ χωρικοί γιά ν' ἀποφύγουν τήν στράτευση. Ἡ στρατιωτική θητεία συνέβαλε στήν ἐνσωμάτωση τῶν χωρικῶν, ὅταν μειώθηκε ὁ χρόνος τῆς θητείας καί παράλληλα καταργήθηκε τό σύστημα ἀντικαταστάσεως τῶν κληρωτῶν πού δέν ἐπιθυμοῦσαν νά στρατευθοῦν —οὐσιαστικά, πού δέν μποροῦσαν ν' ἀποφύγουν τήν στράτευση— μέ τήν καταβολή ἑνός χρηματικοῦ ποσοῦ στόν ἀντικαταστάτη (πού ἔτεινε νά δημιουργεῖ μιά τάξη μισθοφόρων στρατιωτῶν). Ἡ στράτευση μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι συνέβαλε στήν ἐνσωμάτωση τῶν χωρικῶν στόν ἐθνοκρατικό ὀργανισμό, ὅταν ὁ θρῆνος κατά τήν ἀποχώρηση τῶν νεοσυλλέκτων ἔγινε σιωπηρή ἀποδοχή καί ἡ βασική αὐτή ὑποχρέωση κατέληξε νά θεωρεῖται ἀπό συμφορά, ἀναγκαῖο κακό.

11. Ζήτηση καί κατανάλωση ἀγαθῶν.

Οἱ διαφορές στήν Εὐρώπη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δέν περιορίζονταν, βέβαια, στόν βαθμό «ἐθνικοποιήσεως» τῶν κατοίκων τῶν διαφόρων χωρῶν. Διαφορές καί ἀνισότητες, ὑπῆρχαν —καί ἐντοπίστηκαν ἤδη μερικές— σέ πολλούς τομεῖς· καί πάνω ἀπ' ὅλα σ' ἕναν τομέα πού σχετίζεται ἄμεσα μέ τήν ἐπέκταση τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας καί τήν λειτουργία τῆς προϊούσας Βιομηχανικῆς Ἐπαναστάσεως: τήν ζήτηση καί τήν κατανάλωση ἀγαθῶν. Ἡ ζήτηση ἀγαθῶν ἦταν, ὥς ἕνα βαθμό, συνάρτηση ὁρισμένων σταθερῶν παραγόντων, πού χρειάζεται ν' ἀναφερθοῦν συνοπτικά. Ἕνας τέτοιος παράγοντας ἦταν ὁ γεωγραφικός, σέ συνδυασμό μέ τίς κλιματολογικές συνθῆκες. Οἱ ἀνάγκες τῶν κατοίκων τῆς βόρειας καί κεντρικῆς ἠπείρου διέφεραν ἀπό τίς ἀντίστοιχες ἀνάγκες τῶν κατοίκων τῆς Μεσογείου, ὅπως διέφεραν οἱ ἀνάγκες τῶν ὀρεσιβίων ἀπό αὐτές τῶν κατοίκων τῶν πεδινῶν,

καθώς καί οἱ ἀνάγκες τῶν κατοίκων τῶν μεσογείων ἀπό τίς ἀντίστοιχες τῶν κατοίκων τῶν παραλίων. Περιττό, βέβαια, νά τονιστεῖ, οἱ διαφορές αὐτές ὀφείλονταν καί στίς διαφορετικές πρῶτες ὕλες πού ἦσαν προσιτές καί διαθέσιμες ἀπό περιοχή σέ περιοχή.

Οἱ μορφές ζητήσεως τήν ἐποχή πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐπηρεάστηκαν κυρίως ἀπό τήν ἐκβιομηχάνιση τῆς παραγωγῆς μέ βάση τίς τεχνολογικές βελτιώσεις, καί ἰδιαίτερα ἀπό τίς ἐξελίξεις σχετικά μέ τά ὑφάσματα, τόν σίδηρο, τόν χάλυβα καί τίς μεταφορές, καθώς καί ἀπό τίς ἐφευρέσεις πού ὁδήγησαν στήν παραγωγή καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, ὅπως ποδηλάτων, ραπτομηχανῶν, ψυγείων καί αὐτοκινήτων. Ἐξίσου σοβαρή ἦταν καί ἡ ἐπίδραση τῆς αὐξημένης παραγωγῆς δημητριακῶν καί κρέατος, χάρη στά χημικά λιπάσματα, τήν μηχανοκίνηση, τήν ἐκχέρσωση καί τήν εἰσαγωγή μεγάλων ποσοτήτων ἀπό τά προϊόντα αὐτά ἀπό ἐξωευρωπαϊκές πηγές. Ἡ βιομηχανία, λοιπόν, καί οἱ συνακόλουθες ἐξελίξεις σέ ἄλλους παραγωγικούς τομεῖς ἐπηρέασαν σημαντικά τήν ζήτηση καί τήν κατανάλωση, ἀφενός ἐπειδή ὁδήγησαν στήν αὔξηση τῆς προσφορᾶς προϊόντων, σχετικά προσιτῶν στό εὐρύ κοινό καί βελτιωμένης ποιότητας. Ἡ βιομηχανία ἐπηρέασε τήν ζήτηση καί ἐπειδή συνέβαλε στήν διαφοροποίηση τῆς ἐργασίας ἀπό τήν ἀνάπαυση, ἰδιαίτερα στήν πόλη· ἀφέθηκε ἔτσι ὁ ἀπαραίτητος ἐλεύθερος χρόνος γιά σκέψη περί ἀγαθῶν καί γιά τήν ἀπόκτησή τους.

Ἄλλος παράγοντας πού ἐπηρέασε τήν ζήτηση καί κατανάλωση ἀγαθῶν ἦταν ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ· ἐπειδή, ἄν «μέ τό κάθε στόμα ὁ Θεός ἔδωσε δύο χέρια», ὅπως ἔλεγαν οἱ Βικτωριανοί, ἀποβλέποντας στήν παραγωγή, ἡ σημασία τοῦ κάθε στόματος γιά τήν κατανάλωση ἦταν ἐξίσου μεγάλη — οἱ ἄνθρωποι, γιά νά ἐργαστοῦν, χρειάζονται τροφή τουλάχιστο. Ἀνάλογη ἦταν καί ἡ ἐπίδραση τῆς μεταναστεύσεως, ἀφενός ἐπειδή ἐλάττωσε τήν πίεση ἐπί τῶν πρώτων ὑλῶν καί ὁδήγησε ἔτσι ἔμμεσα στήν ἄνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου γενικά καί τήν ἄνοδο τῶν ἡμερομισθίων εἰδικά καί ἀφετέρου ἐπειδή διευκόλυνε καί ἐπιτάχυνε τήν ἐκμετάλλευση τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τοῦ κόσμου καί τήν μεταφορά πρώτων ὑλῶν στήν Εὐρώπη. Ἡ μετανάστευση ἐπηρέασε τήν ζήτηση καί ἀπό τήν ἄποψη, ὅτι τά ἐμβάσματα τῶν μεταναστῶν στούς συγγενεῖς τους συνέβαλαν στήν αὔξηση τῆς ἀγοραστικῆς δυνάμεως τῶν Εὐρωπαίων, ἰδιαίτερα τῶν χαμηλῶν εἰσοδημάτων.

Ἀνάλογη ἦταν καί ἡ ἐπίδραση τῆς ἀναπτύξεως τῶν πόλεων, πού ὁδήγησε στήν δημιουργία ἀγορῶν μέ τεράστιες δυνατότητες ζητήσεως καί καταναλώσεως τροφίμων καί ἄλλων εἰδῶν. Οἱ πόλεις ἐπίσης δημιούργησαν τίς προϋποθέσεις γιά τήν ἐξειδίκευση στήν παραγωγή προϊόντων καθημερινῆς χρήσεως. Αὐξήθηκαν ἔτσι τά προσφερόμενα εἴδη, ὅπως αὐξήθηκε καί ὁ ἀριθμός τῶν καταναλωτῶν. Ἀξίζει ἐπίσης νά σημειωθεῖ καί ἕνας ἄλλος

σχετικός παράγοντας: Ἡ ἀνωνυμία τῆς πόλεως ἀπελευθέρωσε τήν καταναλωτική δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τούς περιορισμούς πού ἐπέβαλλαν στήν παραδοσιακή κοινωνία τοῦ χωριοῦ ἡ ἐκκλησία καί ἄλλοι περιοριστικοί θεσμοί.

Σημαντική ἐπίδραση ἄσκησε καί ἡ ἐπέκταση τῆς ἀγορᾶς, χάρη κυρίως στήν ἀνάπτυξη τῶν συγκοινωνιῶν, ἐπειδή αὔξησε τήν ποσότητα τῶν μεταφερομένων προϊόντων, μείωσε τό κόστος μεταφορᾶς καί ἐλάττωσε τόν χρόνο μεταφορᾶς ἀπό τόν τόπο παραγωγῆς στόν τόπο καταναλώσεως. Στήν ἐπέκταση τῆς ἀγορᾶς συνέβαλε καί ἡ ἐξάλειψη τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στά μέτρα καί τά σταθμά τῶν διαφόρων χωρῶν τῆς Εὐρώπης. Ἡ ὁμοιομορφία στά μέτρα καί τά σταθμά ἤ ἡ ἀποδοχή σταθερῶν ἀντιστοιχιῶν συνδυάστηκε μέ τήν ρύθμιση θεμάτων σχετικῶν μέ τά ἐθνικά νομίσματα, ρύθμιση πού διευκόλυνε τήν διακίνηση προϊόντων ἀπό χώρα σέ χώρα. Τήν διακίνηση διευκόλυναν καί ὁρισμένες πολιτικές ἐξελίξεις, ὅπως ἡ ἑνοποίηση τῆς Ἰταλίας καί τῆς Γερμανίας, καθώς καί ἡ δημιουργία διεθνῶν ὀργανισμῶν, ὅπως τῆς Ταχυδρομικῆς Ἑνώσεως, καί διεθνῶν ἐπιτροπῶν γιά τήν ρύθμιση τῆς ναυσιπλοΐας στούς μεγάλους ποταμούς τῆς ἠπείρου, στόν Ρῆνο καί τόν Δούναβη κυρίως. Στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ παρατηρήθηκε ραγδαία αὔξηση τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν πού διευκόλυναν τήν διακίνηση ἀγαθῶν καί τήν ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρώπων γενικά: ἀπό 31 τό 1890 ἔγιναν 61 τό 1900 καί 108 τό 1910.

Ὁ μηχανισμός τῆς ἀγορᾶς ἐνισχύθηκε καί ἀπό τήν εἰσαγωγή νέων μεθόδων στήν διάθεση τῶν προϊόντων. Οἱ παλαιές ἐτήσιες ἐμποροπανηγύρεις καί οἱ ἑβδομαδιαῖες τοπικές ἀγορές ἐγκαταλείφθηκαν προοδευτικά καί ὁ ρόλος τους στήν διάθεση τῶν διαφόρων προϊόντων ἀναλήφθηκε ἀπό μόνιμα καί εἰδικευμένα καταστήματα. Στό παρελθόν, μαζί μέ τίς ἐμποροπανηγύρεις, ἀνῆκαν καί οἱ πλανόδιοι πραματευτές, τουλάχιστο στίς προηγμένες εὐρωπαϊκές χῶρες. Τά διάφορα προϊόντα, καί ἰδιαίτερα τά βιομηχανικά, προβάλλονταν καί προωθοῦνταν τώρα ἀπό τίς κατά καιρούς διεθνεῖς ἐκθέσεις, μέ πρώτη τοῦ εἴδους τήν Μεγάλη Ἔκθεση τοῦ 1851 στό Λονδίνο, τούς ἀντιπροσώπους τῶν μεγάλων βιομηχανιῶν, τά συνεταιριστικά καταστήματα καί τά μεγάλα καταστήματα καί τά κατά τόπους ὑποκαταστήματά τους. Πρῶτα στίς βιομηχανικές περιοχές τῆς Βρεταννίας καί μετά, πρός τό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, σέ ὅλη τήν βορειοδυτική Εὐρώπη, συνεταιριστικά καταστήματα πρόσφεραν σχετικά φθηνά καί ἀνόθευτα προϊόντα στούς ἐργάτες καί γενικά στά φτωχότερα κοινωνικά στρώματα. Τά κατώτερα καί τά μεσαῖα κοινωνικά στρώματα εἶχαν γιά κύριο στόχο τους καί τά μεγάλα καταστήματα, πού ἵδρυσαν φιλόδοξοι ἔμποροι στήν Βρεταννία, τήν Γαλλία καί σέ ἄλλες προηγμένες χῶρες. Ἀπό τό 1872 πού ἵδρυσε τό πρῶτο κατάστημα τροφίμων στήν Γλασκώβη ὥς τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ὁ

Λίπτον (Thomas Lipton) διέθετε 245 ὑποκαταστήματα σέ ὅλη τήν Βρεταννία. Τό ἴδιο καί οἱ ἀδελφοί Ντελαίζ (Delhaize) στήν Γαλλία: ἀπό τό 1871 ὥς τό 1904 εἶχαν ἱδρύσει 565 ὑποκαταστήματα τροφίμων. Βασικός συντελεστής τῆς ἐπιτυχίας τῶν καταστημάτων αὐτῶν ἦταν οἱ χαμηλές τιμές τῶν προϊόντων πού διέθεταν· τό τσάϊ τῶν καταστημάτων Λίπτον, γιά παράδειγμα, εἶχε τήν μισή τιμή ἀπό ἐκείνη ἄλλων καταστημάτων καί ἡ ποιότητά του δέν διέφερε αἰσθητά ἀπό αὐτή τῶν ἄλλων ἐμπόρων. Ἀνάλογοι ἦσαν οἱ στόχοι καί οἱ μέθοδοι τῶν μεγάλων καί φημισμένων καταστημάτων Μπόν Μαρσέ (Bon Marché) καί Λούβρ (Louvre), πού ἱδρύθηκαν στήν Γαλλία κατά τήν δεκαετία τοῦ 1860.

Ἄλλος παράγοντας πού προώθησε τήν κατανάλωση ἦταν ὁ ἡμερήσιος καί περιοδικός τύπος. Οἱ ἐφημερίδες καί τά περιοδικά, πέρα ἀπό τίς διαφημίσεις προϊόντων πού ἄρχισαν νά δημοσιεύουν τήν ἐποχή αὐτή ὁλοένα καί σέ μεγαλύτερη ἔκταση, συνέβαλαν σημαντικά στήν διαμόρφωση ἑνός καταναλωτικοῦ κοινοῦ, τουλάχιστον μεταξύ ὅσων μποροῦσαν νά διαβάσουν καί γενικά ὅσων ἔρχονταν σ' ἐπαφή μέ τόν τύπο ἄμεσα ἤ ἔμμεσα. Ὥς τό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ ἐφημερίδες εἶχαν παύσει νά εἶναι ἀποκλειστικό προνόμιο τῶν ἀνώτερων καί μεσαίων κοινωνικῶν στρωμάτων καί ἀρχίσει νά κατακτοῦν τούς ἐργάτες. Σταθμός πρός τήν κατεύθυνση αὐτή ὑπῆρξε ἡ ἵδρυση τό 1896 τῆς ἐφημερίδας Daily Mail στήν Βρεταννία. Ἡ ἵδρυση καί σταδιοδρομία τῆς ἐφημερίδας αὐτῆς ἀποτελοῦσε ἀναγνώριση τῆς ὑπάρξεως ἀναγνωριστικοῦ κοινοῦ μεταξύ τῶν ἐργατῶν· ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ μάλιστα πού ἦταν σέ θέση ν' ἀποκτήσει τά προϊόντα τῆς χώρας, καθώς καί αὐτά πού ἔφταναν ἀπό τά ἄλλα μέρη τοῦ κόσμου.

Οἱ καταναλωτικές δυνατότητες τῶν ἐργατῶν ἐνισχύθηκαν καί ἀπό τήν πληρωμή τους σέ χρῆμα. Στό παρελθόν, οἱ ἐργάτες ἀμείβονταν συνήθως σέ εἶδος, ἀμοιβή πού δέν ἐπέτρεπε τήν ἐπαφή τους μέ καταναλωτικά ἀγαθά πέρα ἀπό ἐκεῖνα πού προωθοῦσαν γιά διάφορους λόγους οἱ ἐργοδότες τους. Ἀκόμη καί οἱ ἀγροτοεργάτες τήν ἐποχή αὐτή ἄρχισαν νά ἀμείβονται σέ χρῆμα, ἰδιαίτερα σέ ὁρισμένες χῶρες, ὅπως στήν Ἰταλία, τήν Ἱσπανία καί τίς Βαλκανικές χῶρες, ὅπου εἶχε διαμορφωθεῖ μιά τάξη ἀκτημόνων ἀγροτοεργατῶν. Πραγματικός καταλύτης ὅμως στήν δημιουργία ἐργατικοῦ καταναλωτικοῦ κοινοῦ ὑπῆρξε ἡ βιομηχανία, ἕνα ἀπό τά κύρια γνωρίσματα τῆς ὁποίας ἦταν ἡ ἀμοιβή τῶν ἐργατῶν σέ χρῆμα καί —τό σπουδαιότερο ἴσως— σέ τακτικά καί ὁλοένα μικρότερα χρονικά διαστήματα.

12. Διαμόρφωση προτιμήσεων

Σημαντικός συντελεστής στήν διαμόρφωση τῆς ζητήσεως καί καταναλώσεως ὑπῆρξε ἀπό τήν ἐποχή αὐτή καί ὁ «συρμός», ἡ μόδα ὅπως

ἐπικράτησε νά λέγεται ἀργότερα, σχετικά μέ τήν διατροφή, τήν κατοικία, τήν ἐνδυμασία, τήν διασκέδαση καί τήν ἀνάπαυση. Λιγότερο μεταβλητές ἀποδείχθηκαν οἱ προτιμήσεις σχετικά μέ τήν διατροφή, ἐξαιτίας τῆς ἐμμονῆς τῶν κατοίκων κάθε χώρας ἤ περιοχῆς σέ ὁρισμένες τροφές, τοπικῆς κυρίως παραγωγῆς καί παρασκευῆς. Οἱ προτιμήσεις σχετικά μέ τήν ἐπίπλωση καί διακόσμηση ἐσωτερικῶν χώρων ἄρχισαν νά διαμορφώνονται τώρα μέ βάση, ὄχι τόσο λειτουργικά κριτήρια, ὅσο τίς ἐπιταγές τῆς εὐμετάβλητης καλαισθησίας. Ἐκεῖ ὅμως πού ἡ διαρκῶς μεταβαλλόμενη καλαισθησία ἀποτέλεσε τό ἀποκλειστικό σχεδόν κριτήριο ἦταν ἡ ἐνδυμασία, τομέας ὅπου τό Παρίσι τήν ἐποχή αὐτή —ὅπως καί ἀργότερα— ἦταν τό ρυθμιστικό κέντρο, κυρίως γιά τίς ἀνώτερες τάξεις. Προτιμήσεις ἄρχισαν ἐπίσης νά διαμορφώνονται καί σχετικά μέ τήν ἀνάπαυση καί τήν διασκέδαση. Σέ ἀντίθεση μέ τίς ἀνώτερες τάξεις καί ἰδιαίτερα τούς ἀριστοκράτες, πού εἶχαν ἤδη διαμορφώσει τούς δικούς τους τρόπους διασκεδάσεως (δεξιώσεις, κυνήγι, σκοποβολή, ξιφασκία, κ.ἄ.), οἱ ἐργάτες, πού γιά πρώτη φορά διέθεταν ἐλεύθερο χρόνο, προγραμματισμένο γιά ἀνάπαυση καί διασκέδαση, κατέφευγαν στό καφενεῖο ἤ τό οἰνοπωλεῖο, γιά νά περάσουν τίς ἐλεύθερες ὧρες πίνοντας, χαρτοπαίζοντας καί στοιχηματίζοντας.

Μετά τήν ἱκανοποίηση τῶν βασικῶν ἀναγκῶν (τροφῆς, ἐνδυμασίας καί στέγης), οἱ ἐργάτες καί γενικά οἱ κατώτερες τάξεις τῆς ἐποχῆς δέν εἶχαν τήν οἰκονομική δυνατότητα ν' ἀποκτήσουν καί ἄλλα ἀγαθά. Ἀρκεῖ νά σημειωθεῖ τό ποσοστό τοῦ οἰκογενειακοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν χαμηλόμισθων ἐργαζομένων γιά τήν διατροφή, γιά νά κατανοηθοῦν οἱ περιορισμένες —ἄν ὄχι ἀνύπαρκτες— δυνατότητες ἀποκτήσεως ἄλλων ἀγαθῶν. Τά ἔξοδα γιά τροφή τριῶν χαμηλόμισθων κατηγοριῶν ἐργαζομένων, σέ τέσσερις προηγμένες εὐρωπαϊκές χῶρες, τό 1905, ἦσαν (σέ %):

Ἀποδοχές (ἑβδομαδ.)	Βρεταννία	Γερμανία	Γαλλία	Βέλγιο
1 λίρα Ἀγγλίας	—	68,7	62,7	66,1
1 1/2 λίρα Ἀγγλίας	65,0	59,2	57,9	62,1
2 λίρες καί πάνω	55,9	56,3	52,8	57,0

Ἡ τροφή τῶν κατωτέρων τάξεων τήν ἐποχή αὐτή ἦταν μᾶλλον ἀνεπαρκής καί χαμηλῆς ποιότητας. Στίς φτωχότερες περιοχές τῆς Εὐρώπης, στήν Ἰρλανδία, τήν Πορτογαλλία, τήν Ἱσπανία, τήν Ἰταλία τά Βαλκάνια καί τήν Ρωσία, ἡ βασική τροφή τῶν φτωχῶν ἦταν τό ψωμί, ἀπό σίκαλη ἤ καλαμπόκι, κάποτε καί ἀπό σιτάρι. Τά λαχανικά καί τά ὄσπρια συμπλήρωναν τό φαγητό, ἐνῶ τό τυρί ἤ οἱ ἐλιές στίς μεσογειακές χῶρες ἀντικαθιστοῦσαν συχνά τό πιάτο τοῦ φαγητοῦ. Τό νωπό κρέας ἦταν σπάνιο καί τήν θέση του ἔπαιρναν τό λαρδί, ὁ ἁλμυρός μπακαλιάρος ἤ οἱ παστές ρέγγες, καί αὐτά

συνήθως μιά φορά τήν ἑβδομάδα. Οἱ ἐργάτες εἶχαν πάντα στήν διάθεσή τους λίγο τσάϊ ἤ καφέ, καί οἱ χωρικοί λίγο κρασί στήν νότια Εὐρώπη καί μπύρα στήν βόρεια. Ἡ δίαιτα τοῦ φτωχοῦ, ἰδιαίτερα τοῦ φτωχοῦ χωρικοῦ, προσήγγιζε τά ὅρια τοῦ ὑποσιτισμοῦ γιά τήν ἀποφυγή τῆς πείνας· μιά αὐτοπειθαρχία πού διαμόρφωνε τήν χαρακτηριστική νοοτροπία —καί φυσικά τήν σωματική διάπλαση— τοῦ φτωχοῦ χωρικοῦ. Ἡ αὔξηση τοῦ εἰσοδήματος σήμαινε περισσότερο καί πιό ἄσπρο ψωμί.

Γενικά, τήν ἐποχή αὐτή, οἱ κάτοικοι τῆς βόρειας Εὐρώπης κατανάλωναν περισσότερο κρέας, βούτυρο, γάλα, αὐγά, ζάχαρη καί καφέ, ἐνῶ στήν νότια, περισσότερο ψωμί, ὄσπρια, ἐλαιόλαδο καί λαχανικά. Ἡ μετάβαση ἀπό το ψωμί στό κρέας —ὅπως καί ἡ μετάβαση ἀπό τό σικάλινο ἤ τό καλμποκίσιο ψωμί στό σιταρένιο— ἤ, σωστότερα, ἡ αὔξηση τῆς καταναλώσεως κρέατος καί ἡ μείωση τῆς καταναλώσεως ψωμιοῦ, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ γιά τήν ἐποχή αὐτή δείκτης ἀνόδου τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου. Διαφορές ὅμως ὑπῆρχαν καί ἀνάμεσα στίς προηγμένες χῶρες, στήν κατανάλωση κρέατος καί ψωμιοῦ. Ἔτσι, τίς παραμονές τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ἡ ἐτήσια κατά κεφαλήν κατανάλωση δημητριακῶν γενικά ἦταν στήν Βρεταννία 95 χιλιόγραμμα, στήν Γερμανία 127, στό Βέλγιο 135, στήν Ἰταλία 149 καί στήν Γαλλία 185. Οἱ δύο τελευταῖες περιπτώσεις, δηλαδή τῆς προηγμένης Γαλλίας μέ μεγαλύτερη κατανάλωση δημητριακῶν ἀπό τήν μᾶλλον ὑπανάπτυκτη Ἰταλία, ἀποτελοῦν ἰδιορρυθμίες πού ἔχουν σχέση μέ τήν κατά παράδοση μεγάλη κατανάλωση ψωμιοῦ στήν Γαλλία, ἄσχετη ἀπό τήν κατανάλωση ἄλλων προϊόντων, καθώς καί μέ τήν ἀνεπάρκεια δημητριακῶν στήν νότια Ἰταλία. Ἀνάλογες ἦσαν περίπου καί οἱ ποσότητες πατάτας πού καταναλώνονταν στίς ἴδιες χῶρες. Τήν ἴδια ἐποχή (1903-1911), ἡ ἐτήσια κατά κεφαλήν κατανάλωση κρέατος ἦταν στήν Βρεταννία 60,2 χιλιόγραμμα, στήν Γερμανία 48,2, στήν Γαλλία 33,6, στήν Ρωσία 22,0 καί στήν Ἰταλία 17,5.

Διαφορές ὑπῆρχαν ἐπίσης καί στήν ἐτήσια κατά κεφαλήν κατανάλωση οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν ἀπό χώρα σέ χώρα. Οἱ διαφορές αὐτές, ἀντίθετα μέ ἐκεῖνες στήν κατανάλωση κρέατος καί ψωμιοῦ, δέν ἀντανακλοῦσαν ἀναγκαστικά ἀνάλογες διαφορές στό βιοτικό ἐπίπεδο, ἀλλά ἦσαν μᾶλλον συνάρτηση ὁρισμένων εἰδικῶν καί τοπικῶν παραγόντων — ἀκόμη καί ὅταν τά ποσοτικά στοιχεῖα πού εἶναι διαθέσιμα ἀντιπροσωπεύουν τήν πραγματική κατανάλωση οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν. Τήν ἐποχή αὐτή (1904-1905), ἡ ἐτήσια κατά κεφαλήν κατανάλωση καθαροῦ οἰνοπνεύματος ἦταν στήν Γαλλία 22,4 λίτρα, στήν Ἰταλία 14,1, στήν Βρεταννία 10,5 καί στήν Γερμανία 9,5. (Οἱ ποσότητες αὐτές καθαροῦ οἰνοπνεύματος δέν ἀντιστοιχοῦν πάντα σέ ἀνάλογες ποσότητες οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν, ἐξαιτίας τῶν διαφορῶν σέ περιεκτικότητα οἰνοπνεύματος τῶν διαφόρων ποτῶν). Τήν ἴδια

ἐποχή οἱ ῾Ολλανδοί κατανάλωναν τόν περισσότερο καφέ (6,3 χιλιόγραμμα κατά κεφαλήν τό χρόνο) καί οἱ ᾿Ιταλοί τόν λιγότερο (0,45 χλγ.). Οἱ Βρεταννοί κατανάλωναν το περισσότερο τσάϊ (2,8 χλγ.) καί τό λιγότερο οἱ Γερμανοί (0,05) καί οἱ Γάλλοι (0,02). ῾Η κατανάλωση γάλακτος, περισσότερο ἴσως ἀπό τήν κατανάλωση οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν ἤ ροφημάτων, ἀποτελεῖ δείκτη ἀνόδου τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου. ῾Η κατανάλωση γάλακτος αὐξήθηκε ἐντυπωσιακά ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν ἐπιτεύχθηκε ἡ κονσερβοποίηση συμπυκνωμένου γάλακτος, καί ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ, ὅταν βελτιώθηκε ἡ συσκευασία τοῦ προϊόντος. Στά τελευταῖα χρόνια τοῦ 19ου αἰώνα αὐξήθηκε σημαντικά καί ἡ κατανάλωση ζάχαρης, πού ἔπαυσε νά ἀποτελεῖ εἶδος πολυτελείας, ὅπως αὐξήθηκε καί ἡ κατανάλωση τσιγάρων πού, ἄν καί εἶχαν πρωτοεμφανιστεῖ στά μέσα τοῦ αἰώνα, διαδόθηκαν εὐρύτατα τήν ἐποχή αὐτή.

Διαφορές σημαντικές ὑπῆρχαν τήν ἐποχή αὐτή στήν Εὐρώπη καί στήν ἐνδυμασία: διαφορές ἀπό χώρα σέ χώρα στά κατά κεφαλήν ἔξοδα τόν χρόνο γιά ρουχισμό, πού ἦταν ἀντιστρόφως ἀνάλογες τῶν διαφορῶν στά ἔξοδα γιά ψωμί, καί διαφορές ἀπό κοινωνική τάξη σέ τάξη. Στίς ἀνώτερες τάξεις εἶχε ἤδη ἐπικρατήσει τό μαῦρο χρῶμα στήν ἐνδυμασία, μία ἀπό τίς σημαντικότερες ἴσως ἐξελίξεις στόν τομέα τῆς ἐνδυμασίας κατά τόν 19ο αἰώνα. ῾Η ἐνδυμασία τῶν ἐργατῶν ἦταν ἁπλή καί μᾶλλον ἀκαλαίσθητη — καί ὁπωσδήποτε ἀνεπαρκής γιά τόν χειμώνα. Στήν ὕπαιθρο, ἡ συνηθισμένη ἐνδυμασία ἦταν συνήθως ἕνας χιτώνας βαμπακερός ἤ μάλλινος, μέ ζώνη στήν μέση, ἐπανωφόρι μάλλινο ἤ δερμάτινο (πού ἔπρεπε νά κρατήσει τουλάχιστον ὅσο καί ἡ ζωή τοῦ κατόχου του) καί παπούτσια (γιά τούς χειμερινούς μῆνες) — ὅλα κάπως πιό καλαίσθητα γιά τίς γυναῖκες. Οἱ διάφορες τοπικές ἐνδυμασίες, γνωστές κυρίως ἀπό μουσειακές συλλογές, ἦταν προνόμιο μᾶλλον τῶν εὐπόρων καί πάνω ἀπό τίς δυνατότητες τοῦ φτωχοῦ χωρικοῦ.

᾿Ανάλογες ἦσαν καί οἱ διαφορές στήν κατοικία ἀπό χώρα σέ χώρα καί ἀπό τάξη σέ τάξη. ᾿Από τίς ἐπαύλεις τῶν πλουσίων ὥς τίς τρῶγλες τῶν ἐργατῶν καί τίς καλύβες τῶν χωρικῶν ὑπῆρχε χρονική ἀπόσταση πολλῶν αἰώνων. Σπίτια ἀπό πέτρα ἤ τοῦβλα, μέ σανίδια στό πάτωμα καί τζάμια στά παράθυρα, ἀποτελοῦσαν τήν κατοικία τῶν εὐπόρων Εὐρωπαίων. Τό σπίτι τοῦ χωρικοῦ ἦταν καταφύγιο — ἀπό τό κρύο καί τ᾿ ἄγρια θηρία. Τό ἀποτελοῦσαν συνήθως τέσσερις τοῖχοι καί ἡ σκεπή, ἀπό οἰκοδομικά ὑλικά τῆς περιοχῆς, τζάκι ἤ μιά ὀπή στήν ὀροφή γιά νά βγαίνει ὁ καπνός ἀπό τήν φωτιά —ὅσος δέν ἔβγαινε ἀπό τήν πόρτα— καί ἕνα παράθυρο. Ἄνθρωποι καί ζῶα συχνά μοιράζονταν τόν ἴδιο χῶρο καί τήν ζεστασιά τους, καθώς καί τίς ὀσμές τους, τίς ἀρρώστιες τους καί τά παράσιτά τους. Οἱ δραματικότερες βελτιώσεις ἦσαν ἡ προσθήκη δεύτερου ὀρόφου, πού ἐπέτρεψε τόν χωρισμό

ἀνθρώπων καί ζώων, καί σκεπή ἀπό κεραμίδια, πού διευκόλυνε τήν συλλογή τοῦ νεροῦ τῆς βροχῆς καί ἐξασφάλισε μεγαλύτερη προστασία ἀπό τό κρύο καί τήν ζέστη. Τό τζάκι παρεῖχε συνήθως καί τόν ἀπαραίτητο φωτισμό, γιά τίς περιπτώσεις πού ὁ χωρικός δέν κοιμόταν ἀμέσως μετά τό δεῖπνο. Κεριά, δαδιά ἤ λυχνάρια λαδιοῦ (στίς μεσογειακές χῶρες) συμπλήρωναν τό φῶς —καί τόν καπνό— τοῦ τζακιοῦ. Πραγματική ἐπανάσταση ἔφερε ἡ εἰσαγωγή τοῦ φωτιστικοῦ πετρελαίου στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. Τό φωτιστικό πετρέλαιο διέλυσε τό σκοτάδι στό σπίτι τοῦ χωρικοῦ καί ἕνα μέρος ἀπό τούς φόβους τοῦ ἴδιου, καί ἀποκάλυψε τήν βρωμιά πού τόν περιέβαλλε. Τότε ἔγινε καί τό σπίτι τοῦ χωρικοῦ, ἀπό καταφύγιο, τόπος κατοικίας μέ τήν πραγματική σημασία τοῦ ὅρου. Ἡ ἀλλαγή αὐτή συντελέστηκε σταδιακά, ἀλλά ἐπισπεύσθηκε στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα: ὅταν ὁ χωρικός προσπάθησε νά μιμηθεῖ τόν κάτοικο τῆς πόλεως καί ν' ἀποκτήσει ἔπιπλα, τζάμια στά παράθυρα, θερμάστρα, πιάτα καί μαχαιροπήρουνα. Ἡ εἰσαγωγή τῆς θερμάστρας διέσπασε τό ἱεραρχικά διαρθρωμένο ἡμικύκλιο τῶν ἀνθρώπων μπροστά στό τζάκι, περιόρισε τό μέγεθος τῶν μαγειρικῶν σκευῶν καί κατένειμε τά καθίσματα σέ ὁλόκληρο τό δωμάτιο.

Ἀνάλογη εἰκόνα παρουσίαζαν τά σπίτια τῶν ἐργατῶν, ἰδιαίτερα στίς ταχύρρυθμα ἀναπτυσσόμενες βιομηχανικές πόλεις, ὅπου οἱ ἐργάτες ζοῦσαν σέ προχειροκτισμένες κατοικίες κοντά στά ἐργοστάσια. Χειρότερες ἀπό κάθε ἄλλο μέρος καί ἀπό κάθε ἄποψη ἦσαν ἴσως οἱ ἐργατικές κατοικίες στήν Βρεταννία — «στρατῶνες τῆς ἐργατικῆς τάξεως» ἀναφέρονται συχνά καί ἦσαν στήν πραγματικότητα, ἀπό τήν ἄποψη τουλάχιστον τοῦ ἀριθμοῦ ἀνθρώπων ἀνά δωμάτιο. Καλύτερες συνθῆκες καί μικρότερος συνωστισμός ἐπικρατοῦσαν, στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα, στίς βιομηχανικές πόλεις τῆς Γερμανίας. Ἡ εἰσαγωγή τήν ἴδια ἐποχή κεντρικῆς ὑδρεύσεως καί ἀποχετεύσεως βελτίωσε σημαντικά τίς συνθῆκες στίς ἐργατικές γειτονιές τῶν βιομηχανικῶν πόλεων. Ἄρχισε ἐπίσης νά διαδίδεται γρήγορα ἡ χρήση τοῦ ὑγραερίου καί, σέ μικρότερη κλίμακα, τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, πού σύντομα ἔγινε τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῶν εὐρωπαϊκῶν μεγαλουπόλεων. Πρόοδος ἐπίσης ἄρχισε νά σημειώνεται καί στήν καθαριότητα τῶν ἀνθρώπων, ἰδιαίτερα τῶν πόλεων, μέ τήν χρήση ὁλοένα καί περισσότερου σαπουνιοῦ καί νεροῦ.

Τήν ἴδια ἐποχή ἐμφανίσθηκαν καί διαδόθηκαν γρήγορα φθηνές ἐκδόσεις τῶν κλασικῶν συγγραφέων. Τό μυθιστόρημα καθιερώθηκε ὡς ἡ πιό δημοφιλής μορφή ἀναγνώσματος καί ἄρχισε νά ἐκδίδεται σέ ἑβδομαδιαῖα τεύχη. Ἰδιαίτερη ἐπιτυχία εἶχε τό ἀστυνομικό μυθιστόρημα πού κατέκτησε τό εὐρωπαϊκό ἀναγνωστικό κοινό ὥς τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἡ ἀστική τάξη υἱοθέτησε τό πιάνο, ἐνῶ οἱ ἐργάτες προτιμοῦσαν τά πνευστά μουσικά ὄργανα καί σχημάτιζαν μπάντες ἤ μικρές ὀρχῆστρες, πού

ἀκούγονταν συνήθως στίς ἐκκλησίες, ὥσπου ἐκτοπίστηκαν ἀπό τό ἐκκλησιαστικό ὄργανο. Διαδόθηκε ἐπίσης ἡ χρήση τοῦ ρολογιοῦ, ἰδιαίτερα στούς ἀστούς καί τούς εὐπορότερους ἐργάτες. Γιά τούς κοινούς ἐργάτες ἦταν ἀρκετή ἡ σειρήνα τοῦ ἐργοστασίου πού σήμαινε τήν ὥρα τῆς ἐνάρξεως καί τῆς λήξεως τῆς ἐργασίας καί ρύθμιζε τήν ζωή τοῦ ἐργάτη. Ἄρχισε ἐπίσης νά καθιερώνεται τό ταξίδι καί στήν ἀστική τάξη. Γιά τούς φτωχούς ἐργάτες, ὅπως καί γιά τούς χωρικούς, ἀκόμη καί ἡ ἐπίσκεψη στήν κοντινή πόλη ἦταν σπάνια. Λιγότερο σπάνιες ἦσαν οἱ ἐπισκέψεις στά τοπικά πανηγύρια καί στό περιοδεῦον τσίρκο. Στίς ἐργατικές γειτονιές, ὅπως καί στά χωριά, ὁ ἔξω κόσμος εἰσέβαλλε κυρίως μέ τήν μορφή τῆς φήμης, συνήθως μέσω ἐκείνων τῶν λίγων πού γνώριζαν ἀνάγνωση.

13. Βιβλιογραφία

Ashworth, W., *A Short History of the International Economy since 1850* (Λονδίνο, 1962[2]).

Bechtel, H., *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands* (Μόναχο, 1956).

Bendix, R., *Nation-building and Citizenship* (Μπέρκλεϋ, 1964).

Bloomfield, A.L., *Monetary Policy under the International Gold Standard, 1880-1914* (Νέα Ὑόρκη, 1959).

Burn, D.L., *Economic History of Steel-making, 1876-1939* (Καίμπριτζ, 1940).

Cairncross, A.K., *Home and Foreign Investment, 1870-1913* (Καίμπριτζ, 1953).

Cameron, R.E., *France and the Economic Development of Europe, 1800-1914* (Πρίνστον, 1961).

Carr-Saunders, A.M., *World Population* (Ὀξφόρδη, 1936).

Cipolla, C., *Literacy and Development in the West* (Λονδίνο, 1969).

Feis, H., *Europe the World's Banker* (Νέα Ὑόρκη, 1930).

Ferenzi, I. καί W.F. Wilcox, *International Migrations*, 2 τόμ. (Νέα Ὑόρκη, 1929-31).

Ford, A.G., *The Gold Standard, 1880-1914* (Νέα Ὑόρκη, 1962).

Gellner, E., *Nations and Nationalism* (Ὀξφόρδη, 1983).

Gerschenkron, A., *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Λονδίνο, 1963).

Glass, D.V., *Population Policies and Movements in Europe* (Ὀξφόρδη, 1940).

Glass, D.V. καί E. Grebenik, 'World Population, 1800-1950', *The Cambridge Economic History*, τόμ. ΣΤ΄ (Καίμπριτζ, 1968), σελ. 56-138.

Marrus, M., *The Rise of Leisure in Industrial Society* (Σαίντ Λούϊς, 1974).

Miller, W., *Greek Life in Town and Country* (Λονδίνο, 1905).

Mitchell, B.R., *European Historical Statistics, 1750-1970* (Λονδίνο, 1975).

Mumford, L., *The City in History* (Νέα Ὑόρκη, 1961).

Reinhard, M. καί A. Armengaud, *Histoire de la population mondiale* (Παρίσι, 1961).

Stearns, P.N., *European Society in Upheaval: Social History since 1750* (Νέα Ὑόρκη, 1975).

Sundbärg, G., *Aperçus statistiques internationaux* (Στοκχόλμη, 1906).

Tilly, C. (ἐπιμ.), *The Formation of National States in Western Europe* (Πρίνστον, 1975).

U.N., *The Determinants and Consequences of Population Trends* (Νέα Ὑόρκη, 1953).

Weber, A., *The Growth of Cities in the Nineteenth Century* (Καίμπριτζ, 1961).

Weber, E., *Peasants into Frenchmen* (Στάνφορδ, 1979).

Williams, R., *Culture and Society, 1780-1950* (Νέα Ὑόρκη, 1958).

Woodruff, W., *Impact of Western Man: A Study of Europe's Role in the World Economy, 1750-1960* (Λονδίνο, 1966).

Woytinsky, W.S. καί E.S. Woytinsky, *World Population and Production* (Νέα Ὑόρκη, 1953).

Η. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

1. Ἡ ἀριστοκρατία

Τήν ἐποχή αὐτή τῶν ραγδαίων οἰκονομικῶν ἐξελίξεων παρατηρήθηκαν στήν Εὐρώπη ὁρισμένες ἐξελίξεις στήν κοινωνική ὀργάνωση ἐξίσου σημαντικές μέ τίς οἰκονομικές, ἄν καί ὄχι τόσο ἐμφανεῖς πάντα στούς συγχρόνους. Ἡ παλαιά ἀριστοκρατία, πού διατηροῦσε ἀκόμη, ὅπως σημειώθηκε ἀλλοῦ, ἀρκετή δύναμη καί ἐπιρροή, δοκιμάστηκε σοβαρά καί κλήθηκε νά ἀπαντήσει σέ ὁρισμένα ἐρωτήματα πού ἔθετε ἡ ζωή σέ ὅλα τά ἐπίπεδα: Πόσο χρήσιμα ἦσαν τά πολιτικά δικαιώματα καί πῶς ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθοῦν; Ποιά ἦσαν τά προσφορότερα μέσα καί οἱ διαδικασίες ἐκεῖνες πού θά ἐπέτρεπαν τήν ἀνώτερη κοινωνική τάξη νά ξεπεράσει τίς δυσκολίες καί νά προσαρμοστεῖ στίς νέες συνθῆκες καί κοινωνικές σχέσεις; Οἱ ἀπαντήσεις στά ἐρωτήματα αὐτά, πού κάθε ἄλλο παρά ὑποθετικά ἦσαν, ποίκιλλαν ἀπό χώρα σέ χώρα καί συχνά ἀπό ὁμάδα σέ ὁμάδα τῆς ἴδιας ἀνώτερης κοινωνικῆς τάξεως. Ἡ ἀριστοκρατία, ὅπως ἄλλωστε καί ἡ ἀστική τάξη, ἔδωσε στήν κοινωνία τῆς ἐποχῆς συντηρητικούς, φιλελευθέρους καί σοσιαλιστές πολιτικούς καί θεωρητικούς· χωρίς φυσικά νά σημαίνει αὐτό πώς οἱ ἐκπρόσωποι αὐτοί ἀπηχοῦσαν πάντα ἀπόψεις τῆς τάξεώς τους.

Ἕνα ἀπό τά σοβαρότερα προβλήματα πού ἀντιμετώπιζε ἡ ἀριστοκρατία ἦταν ἡ ἀδυναμία της νά παίξει τόν ρόλο ἀποκλειστικῆς ἡγετικῆς τάξεως. Στήν ὥριμη βιομηχανική κοινωνία τῆς ἐποχῆς, ἰδιαίτερα τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης, ἡ ἀριστοκρατία ἦταν ἀπό τά πράγματα ἀναγκασμένη νά μοιραστεῖ τήν ἡγεσία μέ τήν ἀστική τάξη, ἀλλοῦ σέ μικρότερο βαθμό καί ἀλλοῦ σέ μεγαλύτερο. Οἱ γάμοι ἀνάμεσα σέ ἀριστοκρατικές καί μεγαλοαστικές οἰκογένειες, ἡ ἀπονομή τίτλων εὐγενείας σέ ἀστούς καί ἡ ἐπιχειρηματική δραστηριότητα πολλῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν ὑπῆρξαν ἐξελίξεις πού χρονολογοῦνται βέβαια ἀπό τότε πού πρωτοεμφανίστηκε ἡ ἀστική τάξη, ἀλλά πού τήν ἐποχή αὐτή ἐπιταχύνθηκαν σέ τέτοιο βαθμό ὥστε νά συντελεσθεῖ οὐσιαστική ταύτιση τῶν συμφερόντων καί ἐπιδιώξεων τῶν δύο ἀνταγωνιστικῶν τάξεων. Ἡ αἴγλη τῆς παλαιᾶς ἀριστοκρατίας, παρόλη τήν φθορά πού εἶχε ὑποστεῖ ἡ τάξη αὐτή κατά τόν 19ο αἰώνα, ἀποτελοῦσε θέλγητρο γιά τίς κατώτερες τάξεις, ἀλλά συχνά καί προσόν ἀδιαμφισβήτητο γιά τήν οἰκονομική καί κοινωνική ἄνοδο.

῾Η στροφή τῆς παλαιᾶς ἀριστοκρατίας πρός νέες οἰκονομικές δραστηριότητες ἐπιταχύνθηκε σοβαρά ἀπό τήν κρίση πού ἔπληξε τήν ἀγροτική οἰκονομία κατά τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ περασμένου αἰώνα καί πού ἤδη ἀναφέρθηκε. ᾿Ανάλογες κρίσεις εἶχαν πλήξει τήν γαιτοκτητική ἀριστοκρατία καί στό παρελθόν, ἀλλά ποτέ μέ τίς συνέπειες τῆς τελευταίας αὐτῆς κρίσεως. Μία από τίς κυριώτερες συνέπειες τῆς κρίσεως ἦταν νά στραφεῖ ἡ γαιοκτητική ἀριστοκρατία περισσότερο ἀπό ποτέ ἄλλοτε πρός τόν κρατικό μηχανισμό. ῾Ο παραδοσιακός ἔλεγχος τοῦ διπλωματικοῦ σώματος καί τοῦ στρατοῦ ἀπό τούς ἀριστοκράτες ἐνισχύθηκε τώρα ἀκόμη περισσότερο. Στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα οἱ ἀριστοκράτες ἀποτελοῦσαν πάνω ἀπό τό ἥμισυ τοῦ σώματος τῶν ἀξιωματικῶν στήν Ρωσία καί τήν Αὐστρία καί πάνω ἀπό τά δύο τρίτα στήν Γερμανία. ᾿Ανάλογη κατάσταση ἐπικρατοῦσε καί στά ἀντίστοιχα διπλωματικά σώματα. ῎Αν αὐτή ἦταν ἡ εἰκόνα πού παρουσίαζαν οἱ κατεξοχήν ἀριστοκρατούμενες χῶρες τῆς Εὐρώπης τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἡ εἰκόνα στήν δημοκρατική Γαλλία δέν διέφερε πάρα πολύ. ῞Οπως καί στίς μοναρχικές χῶρες, τό σῶμα τῶν ἀξιωματικῶν στήν Γαλλία παρέμενε στήν πλειοψηφία του ἀριστοκρατικό καί καλλιεργοῦσε ἀριστοκρατικά ἰδεώδη. ᾿Αξίζει ἀκόμη νά σημειωθεῖ πώς τό 1902 στήν Γαλλία, οἱ ἀριστοκράτες ἤλεγχαν τό 30% τῶν διοικητικῶν συμβουλίων τῶν σιδηροδρόμων καί τό 32% τῆς βαρειᾶς βιομηχανίας καί τῶν τραπεζῶν. ῾Ο μιλιταρισμός τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 19ου αἰώνα καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ ἐξηγεῖται, ὥς ἕνα βαθμό, καί ὡς ἔκφραση τῆς προκλητικά ἐπιθετικῆς ἀριστοκρατίας τῆς Εὐρώπης, μετά τήν πολύμορφη συνεργασία μέ τούς μεγαλοαστούς καί ἀφοῦ ἀνέλαβε ἀπό τά χτυπήματα πού εἶχε δεχτεῖ ἀπό τήν Γαλλική ᾿Επανάσταση. Μέ περιστασιακές καί ἀσήμαντες μᾶλλον διαφοροποιήσεις ἀριστοκράτες καί μεγαλοαστοί ὑποστήριζαν τούς ἐξοπλισμούς, τίς ἐθνικές διεκδικήσεις καί τίς ἰμπεριαλιστικές βλέψεις, ἀκόμη καί τίς κοινωνικές ἀσφαλίσεις τῶν ἐργατῶν, ὡς δικλείδα ἀσφαλείας στήν ὀγκούμενη ἐργατική δυσαρέσκεια καί βία. ᾿Επρόκειτο γιά μιά νέα ἤ, σωστότερα, ἀνανεωμένη ἄρχουσα τάξη, πού ὅμως δέν διέθετε τά ἀπαραίτητα ἐφόδια γιά νά ἀντιμετωπίσει μέ ἐπιτυχία τά μεγάλα προβλήματα πού δημιουργοῦσε ἡ ὥριμη βιομηχανική κοινωνία. ῎Αν ἀποφεύχθηκαν ὥς τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οἱ μεγάλες πολιτικές καί κοινωνικές ἀναστατώσεις, αὐτό ὀφειλόταν ὄχι τόσο στίς ἱκανότητες τῶν ἀρχόντων ὅσο τό γεγονός ὅτι οἱ ἀρχόμενοι δέν εἶχαν ἀκόμη συνειδητοποιήσει ἐντελῶς τήν δύναμή τους στό πλαίσιο τῶν νέων οἰκονομικοκοινωνικῶν καθεστώτων.

2. Τά μεσαῖα κοινωνικά στρώματα

Τά μεσαῖα κοινωνικά στρώματα τήν ἴδια ἐποχή διέφεραν μεταξύ τους

ὅσο καί ἀπό τά ἀνώτερα καί τά κατώτερα, ἀπό τήν ἄποψη ἐσόδων, παιδείας, ἰδεολογίας καί τρόπου ζωῆς — καί φυσικά ἀπό χώρα σέ χώρα. Διέφεραν ἐπίσης τά μεσαῖα στρώματα μεταξύ τους ἀπό τήν ἄποψη τῆς δεκτικότητας στήν εἰσαγωγή νέων μεθόδων καί τεχνολογίας στίς ἐπιχειρήσεις, καθώς καί ἀπό τήν ἄποψη τῆς ταυτίσεως μέ τόν κρατικό μηχανισμό. Μικροί βιομήχανοι βρίσκονταν σέ ἀντίθεση μέ τίς μεγάλες βιομηχανικές ἑταιρίες καί συχνά κατέληγαν διευθυντές παρόμοιων ἑταιριῶν· κατάληξη πού σήμαινε κοινωνική κάθοδο παρά ἄνοδο. Στό ἴδιο στρῶμα δυσαρεστημένων ἀστῶν θά μποροῦσαν νά καταταχθοῦν διάφοροι ἐκπρόσωποι τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν ὅπου ὑπῆρχε συνωστισμός στίς κατώτερες θέσεις καί στασιμότητα στίς προαγωγές. Ἐξάλλου, δικηγόροι, καθηγητές τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, δάσκαλοι, γιατροί, καί μηχανικοί, αἰσθάνονταν τήν πίεση πού ἀσκοῦσαν στά παλαιά κατοχυρωμένα ἐπαγγέλματα οἱ ὁλοένα καί περισσότεροι ἀπόφοιτοι ἀνωτέρων καί ἀνωτάτων σχολῶν. Μερικά ἀπό τά προβλήματα τῶν ἐπιστημόνων-ἐπαγγελματιῶν (ὅπως τῶν δικηγόρων καί τῶν γιατρῶν) εἶχαν σχέση μέ τήν περιορισμένη προσαρμοστικότητα στίς αὐξημένες ἀπαιτήσεις τῶν ἐπαγγελμάτων. Καταστηματάρχες, ἀλλά καί λόγιοι καί καλλιτέχνες ἀποτελοῦσαν ἄλλες κατηγορίες ἀστῶν, μέ τά δικά τους προβλήματα, σέ ἕναν κόσμο πού εὐνοοῦσε τόν συγκεντρωτισμό καί τήν ὁμοιομορφία.

Ἡ ἀνασφάλεια καί ἡ δυσαρέσκεια ὁδήγησαν πολλούς ἀστούς, ἰδιαίτερα ἐπαγγελματίες καί λογίους, στόν σοσιαλισμό. Δικηγόροι, γιατροί, καθηγητές, δάσκαλοι, λόγιοι κάθε κατηγορίας, ἀλλά καί μικροί καταστηματάρχες, εὔκολα ὁδηγήθηκαν στόν σοσιαλισμό, ὡς ἡγέτες ἤ ὑποστηρικτές· ὅπως εὔκολα ὁδηγήθηκαν καί στόν ἐθνικισμό καί τόν ἀντισημιτισμό. Ὁ ἐθνικισμός, εἰδικά, εὔκολα συγκινοῦσε τά μεσαῖα στρώματα, περισσότερο μάλιστα τά δυσαρεστημένα. Οἱ ἐθνικές διεκδικήσεις, οἱ τυχόν ἰμπεριαλιστικές ἐπιτυχίες ἤ ἀποτυχίες καί οἱ διακρατικές προστριβές ἦσαν παράγοντες πού τροφοδοτοῦσαν τήν φαντασία καί ἀναστάτωναν τήν μονότονη ζωή ἀνθρώπων μέ περιορισμένους ὁρίζοντες καί προοπτικές προσωπικῆς ἐπιτυχίας καί κοινωνικῆς ἀνόδου. Στούς ‘ξένους’, τούς ἐχθρούς, εὔκολα συγκαταλέγονταν καί οἱ Ἑβραῖοι, μιά εὐάλωτη θρησκευτική μειονότητα στήν χριστιανοκρατούμενη Εὐρώπη. Ὁ ἀντισημιτισμός ἦταν μιά εὔκολη διέξοδος γιά τούς δυσαρεστημένους καταστηματάρχες καί ἐπαγγελματίες, σέ μιά ἐποχή πού ἡ παρουσία τοῦ ἑβραϊκοῦ στοιχείου στόν ἐπιχειρηματικό καί τραπεζικό κόσμο ἦταν αἰσθητή. Ὁ ἐθνικισμός κινοῦσε τούς μικροαστούς στίς ὀγκώδεις διαδηλώσεις στό Λονδίνο, μέ ἀφορμή τήν γαλλοβρεταννική διένεξη γιά τόν ἔλεγχο τοῦ Ἄνω Νείλου, καθώς καί στήν Ρώμη τό 1911 κατά τήν διάρκεια τοῦ Ἰταλοτουρκικοῦ Πολέμου. Ὁ ἐθνικισμός πάλι, σέ συνδυασμό μέ τόν ἀντισημιτισμό, ἦταν ἡ κινητήρια δύναμη πίσω ἀπό τίς

βίαιες συγκρούσεις στό Παρίσι τό 1898, μέ ἀφορμή τήν ὑπόθεση Ντρέϋφους.

Τό μεγαλύτερο, ὡστόσο, μέρος τῆς ἀστικῆς τάξεως ἦταν τήν ἐποχή αὐτή προοδευτικό καί νεωτεριστικό: πίστευε ἀκλόνητα στίς ἀπεριόριστες δυνατότητες τῆς ἐπιστήμης, στήν πρόοδο καί τήν εὐημερία. Ὁ κοινοβουλευτισμός ἐξασφάλιζε τίς πολιτικές ἐλευθερίες γιά τίς ὁποῖες εἶχε παλαίψει σκληρά καί ἐπί πολλούς αἰῶνες ἡ τάξη αὐτή. Ὁ φιλελευθερισμός ἦταν ἀπό παράδοση ἡ ἰδεολογία της, ἄν καί τήν ἐποχή αὐτή πολλοί ἀστοί προσχώρησαν ἀπό ἀντίδραση στόν σοσιαλισμό, στόν «μεταρρυθμιστικό» συντηρητισμό. Ἀκόμη καί ὁ σοσιαλισμός δέν ἐθεωρεῖτο μεγάλη ἀπειλή, γιά τόν λόγο κυρίως ὅτι εἶχε ἀποδειχτεῖ συμβιβάσιμος μέ τόν κοινοβουλευτισμό. Σοσιαλιστές καί φιλελεύθεροι, τόσο μέσα στό κοινοβούλιο ὅσο καί ἔξω ἀπ᾽ αὐτό, βρίσκονταν συχνά σύμμαχοι σέ πολλά ζητήματα, ἰδιαίτερα σέ θέματα σχετικά μέ μεταρρυθμίσεις οἰκονομικοῦ καί κοινωνικοῦ χαρακτήρα.

Μιά ἀπό τίς πιό σημαντικές κοινωνικοπολιτικές ἐξελίξεις τῆς ἐποχῆς, πού εἶχε σχέση μέ τήν ὥριμη βιομηχανική κοινωνία καί πού ἀξίζει νά σημειωθεῖ, ἦταν ἡ θεαματική αὔξηση τῶν ὑπαλλήλων, τόσο τῶν κρατικῶν ὅσο καί τῶν ἰδιωτικῶν. Ἡ ἐπέκταση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ καί τῶν ἐπιχειρήσεων εἶχε ὡς συνέπεια νά αὐξηθεῖ ἡ ζήτηση ὑπηρεσιῶν γενικά. Μέ τήν ἐπέκταση τῶν βιομηχανικῶν μονάδων, γιά παράδειγμα, δημιουργήθηκε ἡ ἀνάγκη γιά εἰδικευμένο προσωπικό, ὅπως γραμματεῖς, ἐπιστάτες, λογιστές καί ἄλλους ὑπαλλήλους, πού προστέθηκαν στούς μηχανικούς καί τούς ἐργάτες τῶν ἐργοστασίων. Ἐνδεικτικά εἶναι τά στοιχεῖα σχετικά μέ τήν αὔξηση τῶν γραμματέων, πού ἀποτελεῖ ἀσφαλή δείκτη ἀναπτύξεως. Στήν Βρεταννία ὑπῆρχαν τό 1881 7.000 γυναῖκες γραμματεῖς, 20.000 τό 1891 καί 90.000 τό 1901. (Τήν ἴδια περίπου ἐποχή, τά κατώτερα ἀστικά στρώματα στήν Βρεταννία παρουσίασαν αὔξηση ἀπό 10% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ σέ 20%).

Οἱ ἀστοί αὐτοί ἀποτελοῦσαν χωριστή κοινωνική ὁμάδα: δέν διέθεταν ἄξια λόγου περιουσία, μολονότι ἐκτιμοῦσαν τήν ἰδιοκτησία κάθε μορφῆς καί γιά τόν λόγο αὐτό ἔβλεπαν μέ καχυποψία καί ἐχθρότητα τούς σοσιαλιστές καί γενικά ὅλους ὅσοι πρέσβευαν τήν κατάργηση τῆς ἰδιοκτησίας. Ἐπίσης, οἱ μικροαστοί αὐτῆς τῆς κατηγορίας δύσκολα ὀργανώνονταν σέ ἑνώσεις — ὁπωσδήποτε, δυσκολότερα ἀπό τούς ἐργάτες· καί ὅταν ὀργανώνονταν, οἱ ἑνώσεις τους ἦσαν συνήθως συντηρητικές. Ἡ Ὁμοσπονδία Γερμανῶν Ἐμποροϋπαλλήλων, πού ἱδρύθηκε τό 1893 καί περιέλαβε ὥς τό 1914 τό 1/4 ὅλων τῶν ἐμποροϋπαλλήλων τῆς Γερμανίας, πρόβαλλε δυναμικά καί συστηματικά τά αἰτήματα τοῦ κλάδου (κυρίως λιγότερες ὧρες ἐργασίας καί ὑψηλότερες ἀποδοχές)· ἀπέφευγε ὅμως τίς ἀπεργίες, ἦταν ἐχθρική πρός τό σοσιαλιστικό ἐργατικό κίνημα, πρόβαλλε κατά καιρούς ἀντισημιτικά συνθήματα καί πάνω ἀπ᾽ ὅλα καλλιεργοῦσε καί

τόνιζε τήν αἴσθηση τῆς κοινωνικῆς θέσεως τῶν μελῶν της καί τήν διαφοροποίησή τους ἀπό τούς ἐργάτες. Δέν εὐσταθεῖ, ὡστόσο, ἡ ἄποψη ὅτι οἱ ὑπάλληλοι, μαζί μέ τούς καταστηματάρχες, στήριξαν τά φασιστικά καθεστῶτα τοῦ Μεσοπολέμου. Ἡ ἰδεολογικοπολιτική ἐξέλιξη τῶν κατώτερων ἀστικῶν στρωμάτων μετά τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δέν ἦταν ὁμοιόμορφη, ἀλλά διέφερε ἀπό χώρα σέ χώρα καί ἀνάλογα μέ τίς κατά τόπους συνθῆκες· ἄλλωστε, οἱ μικροαστοί τῆς προπολεμικῆς περιόδου, ἄν καί συντηρητικοί —καί γιά τόν λόγο αὐτό ἴσως περισσότερο καί ἀπό τούς ἐργάτες— δέν ἦσαν κατάλληλοι ὀπαδοί τῶν φασιστικῶν ἰδεολογιῶν καί καθεστώτων πού ἀναπτύχθηκαν μετά τόν πόλεμο.

3. *Οἱ χωρικοί*

Διαφορετικά προβλήματα ἀντιμετώπιζαν οἱ χωρικοί, ἡ κοινωνική κατωτερότητα καί ἡ πολιτική κηδεμόνευση τῶν ὁποίων συνεχίζονταν σέ πολλές χῶρες. Τό πέρασμα τῶν χωρικῶν ἀπό τό καθεστώς τῶν μεσαιωνικῶν ὑποχρεώσεων στήν ἐλεύθερη κοινωνία, πού ἐγκαινιάστηκε μέ τήν Γαλλική Ἐπανάσταση καί ὁλοκληρώθηκε στό δεύτερο ἥμισυ τοῦ 19ου αἰώνα, συντελέσθηκε ὄχι χωρίς ἀναστατώσεις. Ἀκόμη καί μετά τήν νομοθετική ρύθμιση τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν χωρικῶν-δουλοπαροίκων, συνεχίσθηκε, ἀλλοῦ περισσότερο ἀλλοῦ λιγότερο, ἡ δέσμευσή τους, ἐξαιτίας οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν παραγόντων, ἀλλά καί ψυχολογικῶν ἀναστολῶν, πού δέν εὐνοοῦσαν τήν ἀπόλυτη ἐλευθερία τῶν χωρικῶν. Τήν προσαρμογή στό νέο καθεστώς δέν εὐνοοῦσαν κάποτε καί οἱ κυβερνήσεις, ὅπως στίς περιπτώσεις τῆς Ρωσίας, τῆς Δανίας καί τῆς Ρουμανίας, πού ἐπηρεάζονταν σοβαρά ἀπό τήν τάξη τῶν μεγαλοκτηματιῶν. Σέ πολλές περιπτώσεις, οἱ γαιοκτήμονες εὐγενεῖς ἀσκοῦσαν ἀκόμη κάποια διακριτική πολιτική ἐξουσία, πού καταστρατηγοῦσε τίς συνταγματικές ἐλευθερίες. Στήν Οὐγγαρία, γιά παράδειγμα, οἱ ἀγροτοεργάτες δέν ἦσαν ἐλεύθεροι νά ἐγκαταλείψουν τό ἀγρόκτημα ὅπου ἐργάζονταν οὔτε νά δεχτοῦν ἐπισκέψεις χωρίς τήν ἄδεια τοῦ γαιοκτήμονα καί μέ νόμο πού θεσπίστηκε τό 1907. Στήν Δανία, τήν ἴδια περίπου ἐποχή, οἱ γαιοκτήμονες εἶχαν τό δικαίωμα νά μαστιγώνουν τούς χωρικούς πού ἐργάζονταν στά κτήματά τους. Στήν Ρωσία, ὥς τό 1904, τά δικαστήρια ἐπέβαλλαν στούς χωρικούς τήν ποινή τοῦ μαστιγώματος, πού εἶχε ἀπαγορευτεῖ πρό πολλοῦ νά ἐπιβάλλεται στούς ἄλλους ὑπηκόους τοῦ τσάρου. Ἀκόμη καί μετά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1905 καί τίς συνακόλουθες μεταρρυθμίσεις, οἱ Ρῶσοι χωρικοί δέν ἀπέκτησαν τά δικαιώματα πού εἶχαν οἱ ἄλλες κοινωνικές τάξεις τῆς χώρας.

Ἡ κηδεμόνευση τῶν χωρικῶν, ἀκόμη καί στίς χῶρες ὅπου οἱ χωρικοί διέθεταν τήν ψῆφο, περιόριζε οὐσιαστικά τήν πολιτική τους δύναμη. Στήν

Αὐστρία, στήν Οὐγγαρία, στήν Ρωσία καί σέ ἄλλες χῶρες τῆς ἀνατολικῆς καί νότιας Εὐρώπης οἱ μεγαλοκτηματίες εἴτε ἤλεγχαν τήν ψῆφο τῶν χωρικῶν εἴτε διέθεταν περισσότερη δύναμη στό κοινοβούλιο ἀπό τούς χωρικούς. Ἐξάλλου, καί στίς χῶρες ὅπου οἱ χωρικοί εἶχαν ξεφύγει ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν μεγαλοκτηματιῶν, περιῆλθαν ὑπό τόν ἔλεγχο διαφόρων πολιτικῶν, τῶν γνωστῶν στήν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς ὡς «ἀγροτοπατέρων», πού κάθε ἄλλο παρά ἀντιπροσώπευαν τά πραγματικά συμφέροντα τῶν χωρικῶν.

Τήν ἴδια ἐποχή οἱ χωρικοί ἐμφανίστηκαν ὡς τάξη χωριστή μέ κάποια συνείδηση τῶν ἰδιαίτερων συμφερόντων της. Ἔλειπαν ὅμως οἱ συνεκτικοί δεσμοί καί οἱ παράγοντες ἐκεῖνοι πού εὐνοοῦν τήν συνοχή καί τήν συσπείρωση, μέ συνέπεια νά παρουσιάζονται οἱ χωρικοί τοπικά ἀπομονωμένοι καί κατακερματισμένοι· στίς ἐλάχιστες περιπτώσεις πού ἐμφανίζονταν ἑνωμένοι, ἑνώνονταν ἀπό ἀπόγνωση γιά νά πάρουν μέρος σέ σπασμωδικές ἐξεγέρσεις, καταδικασμένες σέ ἀποτυχία. Ἡ ἡγεσία τους προερχόταν σχεδόν κατά κανόνα ἀπό τήν πόλη: Ριζοσπάστες, μεταρρυθμιστές, συντηρητικοί καί ἀντιδραστικοί, ὅλοι προσπαθοῦσαν νά κερδίσουν τήν ὑποστήριξη τῶν χωρικῶν καί ὅλοι τούς θεωροῦσαν πρόσφορο μέσο γιά κοινωνικοπολιτικές ἀλλαγές πρός διάφορες κατευθύνσεις. Στήν Γερμανία καί τήν Αὐστρία οἱ χωρικοί ὑποστήριζαν κυρίως ἀντιδραστικούς εὐγενεῖς πολιτικούς. Στήν Γαλλία, τήν Ἰταλία, τήν Ἰσπανία καί τήν Ἑλλάδα, οἱ χωρικοί ἀκολουθοῦσαν πολιτικά κόμματα ὅλων τῶν ἀποχρώσεων. Στήν Ρωσία μοίραζαν τήν ὑποστήριξή τους ἀνάμεσα στούς ριζοσπάστες καί τούς ἀντιδραστικούς, γιά νά ἐγκαταλείψουν τούς πρώτους ὕστερα ἀπό τίς μεταρρυθμίσεις καί τούς ἄγριους διωγμούς πού ἀκολούθησαν τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1905. Γενικά, οἱ χωρικοί ἀκολουθοῦσαν συντηρητικούς πολιτικούς, χωρίς συνέπεια ὅμως καί συνήθως γιά λόγους πού δέν εἶχαν σχέση μέ τά ἄμεσα συμφέροντά τους.

Ἡ ἐμφάνιση τῶν χωρικῶν στό πολιτικό προσκήνιο ὡς ὑπολογίσιμη δύναμη, σέ συνδυασμό μέ ἄλλους παράγοντες καί ἐξελίξεις, ἐπηρέασε τίς ἀπόψεις καί τίς διαθέσεις τῶν ἄλλων κοινωνικῶν τάξεων ἔναντι τῶν χωρικῶν. Ἀντί τοῦ ἀνεπιθύμητου παρία τῆς κοινωνίας, ὁ χωρικός ἔγινε γιά πολλούς λαϊκός ἥρωας. Πολιτικοί θεωρητικοί ὅλων τῶν ἀποχρώσεων ἐκπονοῦσαν προγράμματα γιά τήν ἀνύψωση τῶν χωρικῶν καί ἐπιστήμονες ἤ λόγιοι ἐκθείαζαν τίς ἀρετές τους. Οἱ Γάλλοι πολιτικοί ἀνακάλυψαν ὅτι ἡ Γ΄ Γαλλική Δημοκρατία ἦταν δημοκρατία χωρικῶν καί οἱ Γερμανοί δέν ἔχαναν εὐκαιρία νά διακηρύσσουν ὅτι οἱ χωρικοί ἀποτελοῦσαν τά θεμέλια καί μαζί πηγή ἀνανεώσεως τῆς γερμανικῆς κοινωνίας.

Τά κίνητρα τῶν ὑμνητῶν τῶν χωρικῶν, ὅταν δέν εἶχαν σχέση μέ σύγχρονα καλλιτεχνικά καί λογοτεχνικά ρεύματα μέ ἐπίκεντρο τούς

χωρικούς καί τήν ὕπαιθρο, ἦσαν μᾶλλον ὕποπτα καί δέν ἀντανακλοῦσαν πραγματικό ἐνδιαφέρον γιά τήν κατάσταση τῶν χωρικῶν. Ἀντιδραστικοί ὡς ἐπί τό πλεῖστον πολιτικοί πρόβαλλαν τόν τρόπο ζωῆς τῶν χωρικῶν πού ὑποτίθεται εὐνοεῖ τήν κοινωνική ἀλληλεγγύη ὡς λύση στήν κοινωνική διάσπαση πού εὐνοεῖ ἡ πόλη. Ἀπό τήν χορεία τῶν ὑμνητῶν τοῦ χωρικοῦ δέν ἔλειψαν καί ἀρνητές τοῦ ὑφιστάμενου κοινωνικοῦ καθεστῶτος, ἀκόμη καί ἐπαναστάτες, πού θεωροῦσαν τούς χωρικούς, ὄχι ἀπομεινάρια μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς πού παρεμπόδιζαν τήν κοινωνικοπολιτική πρόοδο, ἀλλά μέσο κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Στήν Ρωσία πολλοί θεωρητικοί τῆς ἐπαναστάσεως ἀνακάλυψαν στούς χωρικούς τήν λύση τοῦ ρωσικοῦ προβλήματος· οἱ χωρικοί, πίστευαν, θά διευκόλυναν τό πέρασμα ἀπό τόν καπιταλισμό στόν σοσιαλισμό. Οἱ Σοσιαλεπαναστάτες πρέσβευαν (1905) τήν κοινωνικοποίηση της γῆς, ἀλλά καί τήν διατήρηση τοῦ τρόπου ζωῆς καί τῶν παραδόσεων τῶν χωρικῶν, πιστεύοντας πώς ἔτσι ἡ ρωσική κοινωνία θά ἀπέφευγε τίς ἀρνητικές πλευρές τοῦ καπιταλισμοῦ καί θά περνοῦσε κατευθείαν στόν ὑποτιθέμενο παράδεισο ἐργατῶν καί χωρικῶν. Ἀλλοῦ, ὅπως στήν ἀγροτικά ἀνεπτυγμένη Δανία, ἀνάλογο ἐνδιαφέρον γιά τούς χωρικούς πῆρε τήν μορφή ἀγροτικῶν σχολείων καί συνεταιρισμῶν.

Τήν ἴδια ἐποχή, ὡς συνέπεια κυρίως τῆς εἰσβολῆς τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας καί τῆς τεχνολογίας στήν ὕπαιθρο καί ἄσχετα ἀπό τίς ἀπόψεις ἤ τίς προσπάθειες τῶν διαφόρων ὑμνητῶν τῶν χωρικῶν, ἀποσυμφορήθηκε ἡ ὕπαιθρος κυρίως μέ τήν μαζική μετακίνηση τῶν χωρικῶν πρός τίς πόλεις ἤ τό ἐξωτερικό. Ἀντί γιά τίς στρατιές τῶν ζητιάνων καί τίς συμμορίες τῶν ληστῶν παλαιότερων ἐποχῶν, ἡ νέα ἐποχή δημιούργησε ἀπό τό δημογραφικό πλεόνασμα τῆς ὑπαίθρου ἐργάτες καί μετανάστες.

4. Οἱ ἐργάτες

Οἱ ἐργάτες τήν ἐποχή αὐτή θά μποροῦσαν νά διαφοροποιηθοῦν σέ τρεῖς βασικές κατηγορίες: α) εἰδικευμένοι ἐργάτες καί τεχνίτες, β) ἐργάτες ἐργοστασίων καί ὀρυχείων καί γ) ἀνειδίκευτοι ἐργάτες. Ἀπό τίς τρεῖς κατηγορίες ἡ πρώτη παρουσίαζε, μέ ἐξαίρεση τούς οἰκοδόμους, τήν μικρότερη αὔξηση. Μεγαλύτερη αὔξηση παρουσίαζε ἡ δεύτερη κατηγορία, μέ ἐξαίρεση τούς ἐργάτες στήν κλωστοϋφαντουργία καί στά ὀρυχεῖα. Οἱ ἐργάτες αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀποτελοῦσαν τό κύριο δυναμικό τῆς βαρειᾶς βιομηχανίας καί τούς χαρακτήριζε σημαντική κινητικότητα. Οἱ ἐργάτες, τέλος, τῆς τρίτης κατηγορίας ἀποτελοῦσαν τόν βασικό κορμό τῆς ἐργατικῆς τάξεως καί ἀντιμετώπιζαν τά περισσότερα ἴσως προβλήματα ἀπό κάθε ἄλλη κοινωνική ὁμάδα. Πρώην ἀγρότες κυρίως οἱ ἐργάτες αὐτοί διέθεταν τά

λιγότερα προσόντα καί ἀμείβονταν μέ τά χαμηλότερα ἡμερομίσθια· παρουσίαζαν, ὡστόσο, τήν μεγαλύτερη κινητικότητα, καθώς οἱ πιό ἔμπειροι περνοῦσαν στίς δύο ἀνώτερς κατηγορίες καί τήν θέση τους ἔπαιρναν ἄλλοι ἀνειδίκευτοι ἐργάτες. Ἦσαν αὐτοί πού ἔδειχναν τήν μεγαλύτερη ἐχθρότητα στήν εἰσαγωγή νέων τεχνολογικῶν μέσων, καταφεύγοντας κάποτε στήν βία γιά ν᾽ ἀποτρέψουν τήν εἰσαγωγή μηχανημάτων πού αὐτοματοποιοῦσαν τήν παραγωγή, ἀλλά καί αὐτοί πού πρῶτοι ἀπολύονταν ἀπό τήν ἐργασία καί πού παρουσίαζαν τό ὑψηλότερο ποσοστό ἀνεργίας. Ἦσαν ἀκόμη οἱ ἀνειδίκευτοι ἐργάτες ἐκεῖνοι πού μετακινούνταν συχνότερα ἀπό πόλη σέ πόλη καί πού δυσκολότερα δημιουργοῦσαν οἰκογένεια καί εὐκολότερα τήν διέλυαν.

Μιά παραδοσιακή ὁμάδα, οἱ γυναῖκες, παρουσίασαν ἀξιοσημείωτες ἐξελίξεις αὐτή τήν ἐποχή. Ἡ ὥριμη βιομηχανική κοινωνία δημιούργησε τίς προϋποθέσεις γιά τήν σταδιακή μείωση τοῦ γυναικείου ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ. Μέ τήν διάδοση τῶν νέων οἰκιακῶν σκευῶν καί τήν ἁπλοποίηση τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς οἱ ἀστικές οἰκογένειες χρειάζονταν ὁλοένα καί λιγότερο ὑπηρετικό προσωπικό. Ἐξάλλου, οἱ ὑψηλότερες ἀποδοχές καί ἡ μεγαλύτερη ἐλευθερία πού ἐξασφάλιζε τό ἐργοστάσιο προσήλκυσαν πολλές νέες καί ἄπορες γυναῖκες στήν βιομηχανία. Ἄλλες γυναῖκες ἔσπευσαν νά καταλάβουν θέσεις γραμματέων ἤ εἰδικευμένων ἐργατριῶν. Τό δέλεαρ τῶν ἡμερομισθίων, καθώς καί μιά νέα θεώρηση τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων καί τοῦ ρόλου τῆς γυναίκας στήν οἰκογένεια, διευκόλυναν στήν ἀνεπτυγμένη κοινωνία τῶν βιομηχανικῶν χωρῶν τήν ἔξοδο πολλῶν γυναικῶν ἀπό τά παραδοσιακά πλαίσια καί ρόλους. Ἡ πρώτη ἐπαφή τῆς γυναίκας μέ τήν βιομηχανία στό παρελθόν εἶχε ὁδηγήσει σέ ἐργασία πού δέν ἦταν ἄσχετη μέ τόν παραδοσιακό ρόλο καί τά καλλιεργούμενα προσόντα τῶν γυναικῶν. Στήν ὥριμη ὅμως βιομηχανική κοινωνία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καί μεταγενέστερων ἐποχῶν, οἱ νέες ἰδέες, καθώς καί οἱ νέες εὐκαιρίες, διέβρωσαν καί παρέσυραν τούς παραδοσιακούς περιορισμούς ὄχι πάντα βέβαια χωρίς ἀντίδραση ἀπό τήν πλευρά τῶν ἀνδρῶν, ἀλλά καί τῆς πολιτείας. Ὁ φεμινισμός, πού πρωτοάνθισε στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἦταν σύμπτωμα αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν καί ἀντιδράσεων.

Ἀπό τίς ἐξελίξεις πού ἐπίσης χρειάζεται νά σημειωθοῦν εἶναι ἡ μείωση τῆς ἀνεργίας καί τό συνακόλουθο συναίσθημα ἀσφάλειας τῶν ἐργατῶν, καθώς καί ἡ δραστική μείωση τῶν ἀνηλίκων ἐργατῶν καί ἡ ἀντίστοιχη αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῶν παιδιῶν ἐργατικῶν οἰκογενειῶν πού πήγαιναν σχολεῖο. Ἡ σταδιακή μείωση τῶν ἀνηλίκων ἐργατῶν εἶχε ὡς συνέπεια ἀφενός τήν μείωση τῆς ἀνεργίας τῶν ἐνηλίκων καί ἀφετέρου τήν ἄνοδο τῶν ἡμερομισθίων. Ἡ μείωση τῆς ἀνεργίας τῶν ἐνηλίκων, ὡστόσο, δέν ἦταν γενική, ἀλλά ἐπηρέασε κυρίως τήν εἰδικευμένη ἐργασία. Συναφής ἐξέλιξη ἦταν καί ἡ συχνή ἀλλαγή ἐργασίας καθώς καί ἡ ἐξίσου συχνή μετακίνηση

ἐργατῶν ἀπό τόπο σέ τόπο πρός ἐξεύρεση ἐργασίας. Δεινότερη ἦταν ἡ θέση τῶν ξένων ἀνειδίκευτων ἐργατῶν: Πολλοί ἐργάτες, γιά ν' ἀποφύγουν τήν ἀπόλυση καί τήν ἀνεργία, προσπαθοῦσαν νά ἐπιβραδύνουν τήν παραγωγή, ὥστε νά διαρκέσει ἡ ἐργασία περισσότερο. Ἄλλοι πάλι κατέβαλλαν ὑπεράνθρωπες προσπάθειες γιά νά κερδίσουν τήν ἐμπιστοσύνη τῶν ἐπιστατῶν, μέ στόχο ἐπίσης τήν ἀποφυγή ἀπολύσεως. Συνήθως ἡ παραγωγή ἦταν χαμηλή κατά τίς πρῶτες μέρες τῆς ἑβδομάδας καί ἀνέβαινε στό τέλος τῆς ἑβδομάδας, καθώς οἱ ἐργάτες προσπαθοῦσαν νά ἐντυπωσιάσουν τούς ἐπιστάτες, μέ στόχο τήν αὔξηση τῶν ἀποδοχῶν — καί μέ συνέπεια νά εἶναι κατάκοποι τήν Κυριακή καί δύσθυμοι τήν Δευτέρα, ἐπειδή περνοῦσαν τήν σχόλη κοιμώμενοι καί χωρίς διασκέδαση.

Ἡ στάση τῶν ἐργατῶν ἀπέναντι στίς μηχανές καί στήν αὐτοματοποίηση εἶχε σχέση μέ τόν χρόνο καί τόν βαθμό ἐξοικειώσεως μέ τίς μηχανές, καθώς καί μέ τό εἶδος ἐργασίας. Ἡ πρώτη ἐπαφή καί φυσικά ἡ ἄγνοια εὐνοοῦσαν τήν ἐχθρική στάση, πού σταδιακά ἐξελισσόταν σέ ἀποδοχή. Ἡ σχέση τοῦ ἐργάτη μέ τήν μηχανή καλλιεργοῦσε στόν χειριστή τήν αἴσθηση ἑνός νέου ρόλου. Ἀντίθετα πρός τήν ἄποψη πού προβαλλόταν συχνά τήν ἐποχή αὐτή καί ἀργότερα, ὅτι ὁ ἐργάτης ἀποτελοῦσε ἁπλό ἐξάρτημα τῆς μηχανῆς, ἡ σχέση τοῦ ἐργάτη μέ τήν μηχανή στήν προδρομική φάση τῆς αὐτοματοποιήσεως καλλιεργοῦσε τήν ἐξειδίκευση καί τήν αἴσθηση τῆς δημιουργικῆς συμβολῆς στήν παραγωγική διαδικασία. Ὁ ἀνθρώπινος παράγοντας παρέμενε ἀπόλυτα ἀπαραίτητο στοιχεῖο στήν διαδικασία αὐτή.

Τό ἴδιο θά μποροῦσε νά ὑποστηριχθεῖ καί γιά τίς ἐπιπτώσεις τοῦ μεγάλου ἐργοστασίου στόν ἐργάτη: Τό μεγάλο ἐργοστάσιο, ἀντί νά ἐλαττώσει τήν ἐλευθερία του, τήν αὔξησε, ἀφενός ἐπειδή τόν ἀπομάκρυνε ἀπό τήν ἄμεση ἐπίβλεψη τοῦ ἰδιοκτήτη καί τοῦ διευθυντῆ καί ἀφετέρου ἐπειδή εὐνόησε τήν συλλογική διαπραγμάτευση μέ τήν διεύθυνση καί συνακόλουθα κάποια αἴσθηση ἰσχύος. Αὐτό βέβαια δέν σημαίνει πώς ἡ ἐργασία στήν μεγάλη βιομηχανική μονάδα ὁδήγησε γενικά στήν αὔξηση τῆς πραγματικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἐργατῶν. Ἡ ἀπόσταση ἀπό τόν ἰδιοκτήτη ἤ τόν διευθυντή δέν σήμαινε καί ἀπόσταση ἀπό τόν ἐπιστάτη. Ἐξάλλου, ὁ συνδικαλισμός σήμαινε συχνά ὑπαγωγή τοῦ ἐργάτη σέ ὀργανώσεις πού προωθοῦσαν ὄχι μόνο ἤ ὄχι κυρίως τά ἄμεσα συμφέροντα τοῦ ἐργάτη. Ἄλλωστε, ἡ πατερναλιστική πολιτική πού ἀκολουθοῦσαν πολλές διευθύνσεις μεγάλων ἐπιχειρήσεων αὐτή τήν ἐποχή, καθώς καί οἱ συνακόλουθες παροχές μέ τήν μορφή δώρων καί εἰδικῶν ἀμοιβῶν, ἰατροφαρμακευτικῆς περιθάλψεως καί ταμείου ἀνεργίας, ἄμβλυναν σέ πολλές περιπτώσεις τίς ἐχθρικές διαθέσεις τοῦ ἐργάτη πρός τήν παντοδύναμη καί ἀπρόσωπη διεύθυνση. Ἀκόμη καί προσπάθειες πολλῶν ἐπιχειρήσεων νά εἰσαγάγουν ἀμοιβή τῶν ἐργατῶν μέ βάση, ὄχι τίς ὧρες ἐργασίας,

ἀλλά τό παρεχόμενο ἔργο, δέν ἔμειναν ἄκαρπες, παρά τήν ἀντίδραση τῶν ἐργατικῶν ἑνώσεων. Πολλοί ἐργάτες ἀνταποκρίθηκαν θετικά: Τό δέλεαρ ἦταν οἱ ὑψηλότερες ἀποδοχές καί τό μικρότερο ὡράριο — καί τό τίμημα, ἡ σκληρή καί ἐξοντωτική ἐργασία. Ταυτόχρονα, γύρω στό 1900, ἄρχισε νά εὐνοεῖται καί νά ἐπικρατεῖ ἡ παροχή ἄδειας στούς ἐργάτες. Ἐξάλλου, σέ πολλές χῶρες ἄρχισαν νά μειώνονται αἰσθητά οἱ ὧρες ἐργασίας. Τήν ἴδια περίπου ἐποχή συντελέσθηκε καί μιά ἄλλη σπουδαία ἀλλαγή: ἄρχισε νά θεωρεῖται ἡ ἐργασία ὄχι αὐτοσκοπός, ὅπως εἶχε ἐπικρατήσει νά θεωρεῖται σέ χῶρες ἐπηρεασμένες ἀπό τήν προτεσταντική κοσμοθεωρία, ἀλλά ἀναγκαῖο μέσο γιά τήν ἀπόλαυση καί παράταση τῆς σχόλης.

Ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα ἐξηγεῖ καί τά κυριώτερα χαρακτηριστικά τῆς ἐργατικῆς τάξεως στήν ὥριμη βιομηχανική κοινωνία: τήν ἀνάπτυξη νέων μορφῶν διαμαρτυρίας καί ὀργανώσεως, ἀλλά καί τούς ποικίλους περιορισμούς καί ἀνασταλτικούς παράγοντες στήν διαμαρτυρία καί τήν ὀργάνωση. Ἡ συγκέντρωση τῶν ἐργατῶν σέ μεγάλα σύνολα εὐνόησε, ὅπως ἀναφέρθηκε ἀλλοῦ, τό συνδικαλιστικό κίνημα καί τήν πολιτικοποίηση τοῦ ἐργατικοῦ συνδικαλισμοῦ. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, οἱ περισσότεροι ἐργάτες δέν ἦσαν πιά τόσο δυσαρεστημένοι ἀπό τήν ζωή τους μέσα στό ἐργοστάσιο καί ἔξω ἀπ᾽ αὐτό. Στήν μεγάλη τους πλειοψηφία, οἱ ἐργάτες ἐπιζητοῦσαν πρόσθετες βελτιώσεις, ἀλλά ὄχι ἐπαναστατικές ἀλλαγές. Γιά τόν λόγο αὐτό δέν συγκινούνταν εὔκολα ἀπό ἰδεολογίες πού ἀποσκοποῦσαν στήν καταστροφή τῆς βιομηχανίας ἤ καί τοῦ ὑφιστάμενου καθεστῶτος, στό ὄνομα μάλιστα κάποτε ἀξιῶν περασμένων ἐποχῶν. Τό ἀναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα πού ἀναπτύχθηκε αὐτή τήν ἐποχή κυρίως στήν Ἱσπανία, τήν Ἰταλία καί τήν Γαλλία, δέν συγκίνησε τίς ἐργατικές μάζες καί παρέμεινε ἕνα περιθωριακό κίνημα χωρίς σοβαρές πολιτικές δυνατότητες.

5. *Ἀναρχοσυνδικαλισμός*

Οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστές μέ κύριο προφήτη τους τόν Γάλλο θεωρητικό Σορέλ (Georges Sorel), προωθοῦσαν τήν γενική ἀπεργία ὡς μέσο γιά τήν καταστροφή τοῦ ὑφιστάμενου οἰκονομικοῦ καί κοινωνικοπολιτικοῦ συστήματος· πίστευαν πώς τό κυριώτερο ὅπλο πού εἶχαν οἱ ἐργάτες ἀπέναντι στόν κατασταλτικό μηχανισμό τῆς ἄρχουσας τάξεως ἦταν ἡ παύση ἐργασίας, πού ἀναμενόταν νά ὁδηγήσει στήν ἀνατροπή τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστές ἀπέβλεπαν σέ μιά μελλοντική κοινωνία χωρίς κυβέρνηση, στήν ὁποία θά ἔφταναν ὄχι μέ τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας, ἀλλά μέ τήν καταστροφή της. Στήν μελλοντική αὐτή κοινωνία, σύμφωνα μέ τήν ἀναρχοσυνδικαλιστική θεωρία, ἡ οἰκονομία θά ἦταν ὀργανωμένη σέ μικρές

παραγωγικές μονάδες καί θά ἐλεγχόταν ἀπό μικρές συντεχνίες ἐλεύθερων καί ἴσων μεταξύ τους μελῶν.

῾Ο Σορέλ, ἀπό τούς πιό ἀντιπροσωπευτικούς στοχαστές τῆς ἐποχῆς, ἄντλησε τά ἐπιχειρήματά του τόσο ἀπό τόν Μάρξ ὅσο καί ἀπό τόν Νίτσε· σέ τέτοιο βαθμό μάλιστα πού νά φαίνεται ὅτι ἀντανακλᾶ τόν Μάρξ μέσα ἀπό τό πρίσμα τοῦ Νίτσε καί τό ἀντίστροφο. ᾿Από τά ἀντιφατικά στοιχεῖα τοῦ θεωρητικοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Σορέλ ξεχωρίζουν ἡ πίστη του στήν χρεωκοπία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας· ἡ πεποίθησή του στήν ἀνάγκη γιά ἀγῶνες, βίαιους ἀγῶνες, ἐναντίον τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ· ἡ ἀπέχθεια πρός τά εἰρηνιστικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς· τό μίσος κατά τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας· ἡ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στίς μάζες καί ἡ ἀνεπιφύλακτη πίστη στίς προθέσεις καί τίς δυνατότητες μιᾶς χαρισματικῆς ἡγεσίας. ῾Ο Σορέλ προσπάθησε στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα νά συμβιβάσει τόν σοσιαλισμό μέ τόν ἐθνικισμό καί καλωσόρισε ἀργότερα τήν ἐπανάσταση τῶν Μπολσεβίκων· ταυτόχρονα δέν ἀπέκλειε τήν συνεργασία τῶν ἐργατικῶν ἑνώσεων μέ ἀκροδεξιές ὀργανώσεις ὅπως τήν Action Française καί ἐπικροτοῦσε ἀργότερα τήν βία τῶν φασιστῶν ὡς ἀντίβαρο στήν βία τοῦ κράτους, φυσικά πρίν ἀκόμη καταλάβουν οἱ ᾿Ιταλοί φασίστες τήν ἐξουσία. ῾Ωστόσο, ὁ Σορέλ καί ἡ πολιτική του θεωρία καί σταδιοδρομία δέν μποροῦν νά ταυτιστοῦν οὔτε μέ τόν κομμουνισμό οὔτε μέ τόν φασισμό· πάνω ἀπ᾿ ὅλα ἀντανακλοῦν τίς ἀντιφάσεις καί τίς βαθύτερες συγκρούσεις τῆς ἴδιας τῆς ἐποχῆς.

Οἱ ἐργάτες, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, δέν ἐνδιαφέρθηκαν σοβαρά οὔτε γιά πολύ γιά τίς ἐπαγγελίες τῶν ἀναρχοσυνδικαλιστῶν. Μετά τό 1910 τό ἀναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα ἄρχισε νά παρακμάζει καί στίς χῶρες ὅπου εἶχε ἀκμάσει. Σέ ἀντίθεση μέ τούς ἐργάτες τῆς πρώϊμης βιομηχανικῆς ἐποχῆς, οἱ ἐργάτες τῆς ὥριμης βιομηχανικῆς κοινωνίας δέν ἀναζητοῦσαν στό παρελθόν τίς μορφές οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ὀργανώσεως πού ἐπιθυμοῦσαν. Ἄλλο ἀξιοσημείωτο χαρακτηριστικό τῶν ἐργατῶν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἦταν ὅτι πρόβαλλαν τά αἰτήματά τους ὄχι τόσο σέ περιόδους κρίσεως ὅσο σέ ἐποχές σχετικῆς εὐημερίας, πού γενικά δημιουργοῦσαν περισσότερες ἀνάγκες καί μεγαλύτερες προσδοκίες. Ἄλλωστε, οἱ ἐργοδότες ἀναμένονταν νά ἱκανοποιήσουν τά αἰτήματα τῶν ἐργατῶν εὐκολότερα σέ περιόδους ἀναπτύξεως παρά σέ περιόδους καχεξίας καί στασιμότητας.

6. Τό ἀπεργιακό κίνημα

Τά ὅπλα τῶν ἐργατῶν στήν προώθηση τῶν συμφερόντων τους ἦσαν ἡ ἀπεργία καί ἡ ἀπειλή ἀπεργίας, σέ συνδυασμό μέ τήν πολιτική. Κατά τίς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα ἡ ἀπεργιακή διαδικασία ἁπλοποιήθηκε καί διευκολύνθηκε μέ εἰδική νομοθεσία πού προώθησαν οἱ κυβερνήσεις τῶν

ἀνεπτυγμένων χωρῶν. Στήν Βρεταννία, τήν Γαλλία, τήν Γερμανία καί τό Βέλγιο καταργήθηκαν ἡ μιά μετά τήν ἄλλη διάφορες διατάξεις πού ἀπαγόρευαν τήν ἀπεργία καί πρόβλεπαν τήν σύλληψη τῶν ἀπεργῶν, ὅταν οἱ κυβερνήσεις αὐτῶν τῶν χωρῶν συνειδητοποίησαν ὅτι ἡ ὀργανωμένη ἀπεργία εἶναι λιγότερο ἐπικίνδυνη γιά τήν παραγωγή καί τό κοινωνικό καθεστώς ἀπό τήν ἀνοργάνωτη ἐργατική διαμαρτυρία, πού εὔκολα μπορεῖ νά πάρει ἀνατρεπτικές κατευθύνσεις καί διαστάσεις. Παράλληλα, ἐνισχύθηκε καί τό δικαίωμα γιά ἐργασία, πού λειτούργησε πρός δύο κατευθύνσεις: ἐνίσχυσε ἀφενός τήν θέση τοῦ ἐργάτη γενικά ἀπέναντι στόν ἐργοδότη, ἀλλά ἐνίσχυσε ἀφετέρου καί τήν θέση τοῦ ἐργοδότη ἔμμεσα, ἀφοῦ διευκόλυνε ὅσους ἀπό τούς ἐργάτες ἀρνούνταν νά ὑπακούσουν στίς διαταγές τῆς ἐργατικῆς ἡγεσίας γιά ἀπεργία.

Τό ἀπεργιακό κίνημα εὐνοήθηκε ἐπίσης ἀπό τήν προϊούσα εὐημερία τῶν ἐργατῶν: Ἡ σχόλη καί ἡ ἀνάγνωση ἔφεραν τό ἐργατικό κίνημα σέ ἐπαφή μέ τό ριζοσπαστικό προπαγανδιστικό ὑλικό τῆς ἐποχῆς. Ἐξάλλου, ἡ σχετική εὐημερία τῶν ἐργατῶν ἐπέτρεψε καί τήν δημιουργία ἀπεργιακῶν ταμείων. Ἔτσι οἱ ἀπεργίες ἔγιναν συχνότερες ἀπό πρίν. Τό 1892, οἱ Γάλλοι ἐργάτες ἀπήργησαν 261 φορές. Οἱ ἀπεργοί στήν περίπτωση αὐτή δέν ξεπερνοῦσαν τίς 50.000. Τό 1906, ὅταν τό γαλλικό ἀπεργιακό κίνημα βρισκόταν στήν ἀκμή του, πάνω ἀπό 40.000 Γάλλοι ἐργάτες πῆραν μέρος σέ πάνω ἀπό 1.300 ἀπεργίες. Ἀνάλογο ἀπεργιακό κίνημα εἶχε νά ἐπιδείξει τήν ἴδια ἐποχή καί ἡ Βρεταννία: Ἀνάμεσα στό 1909 καί τό 1913 ἀπήργησαν πάνω ἀπό 2 ἑκατομμύρια ἐργάτες. Συνήθως ὅμως οἱ ἀπεργίες ἦσαν μικρῆς διάρκειας καί οἱ ἐργάτες πού ἔπαιρναν μέρος σχετικά λίγοι (120 κατά μέσο ὅρο στήν Γερμανία). Δέν ἔλειπαν ὅμως καί οἱ μαζικές ἤ καί γενικές ἀπεργίες, ἀλλά οἱ πιό συνηθισμένες ἦσαν οἱ ἀπεργίες σέ ἐπίπεδο κλαδικά καί τοπικά περιορισμένο. Ἐκεῖνοι πού ἀπεργοῦσαν συχνότερα ἦσαν οἱ ἀνθρακωρύχοι καί οἱ μεταλλωρύχοι, συχνότητα πού ἐξηγεῖται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τήν ἐπικίνδυνη φύση τῆς ἐργασίας τους ἀλλά καί ἀπό τό γεγονός ὅτι κινητοποιούνταν εὔκολα, ἐπειδή ζοῦσαν σχεδόν κατά κανόνα συγκεντρωμένοι σέ χωριά γύρω ἀπό τά ὀρυχεῖα. Πολλοί ἐργάτες, ἰδιαίτερα οἱ εἰδικευμένοι, ἦσαν γενικά εὐχαριστημένοι — ἤ ὄχι σέ τέτοιο βαθμό δυσαρεστημένοι, ὥστε νά ὁδηγηθοῦν στήν ἀπεργία. Ἄλλοι πάλι ἁπλῶς δέν τολμοῦσαν ν' ἀπεργήσουν. Γενικά, μαζικότερες καί βιαιότερες ἦσαν οἱ ἀπεργίες σέ ὑπανάπτυκτες χῶρες, στήν Ρωσία, τήν Ἰταλία καί τήν Ἱσπανία, ὅπου οἱ συνθῆκες ζωῆς καί ἐργασίας τῶν ἐργατῶν εὐνοοῦσαν τήν ἀπεργιακή κινητοποίηση καί τίς ἀνατρεπτικές ἰδεολογίες.

Οἱ παράγοντες πού εὐνόησαν τό ἀπεργιακό κίνημα εὐνόησαν καί τό συνδικαλιστικό. Ἄλλωστε, πολλές ἐργατικές ἑνώσεις ἀναπτύχθηκαν μέσα ἀπό ὀργανώσεις πού εἶχαν σχηματιστεῖ γιά ν' ἀντιμετωπίσουν συγκεκριμένα

προβλήματα, μολονότι, ὅπως εἶναι γνωστό, πολλές ἐργατικές ἑνώσεις ἦσαν πολύ παλαιότερες ἀπό τό ἀπεργιακό κίνημα τῆς ἐποχῆς καί οἱ καταβολές τους ἀνάγονταν στίς συντεχνίες τῆς προβιομηχανικῆς περιόδου. Γιά πρώτη φορά ὅμως τήν ἐποχή αὐτή οἱ ἐργατικές ἑνώσεις ἀπέκτησαν πραγματικό ἐθνικό χαρακτήρα. Πολλές ἐργατικές ἑνώσεις ἐπηρεάζονταν σέ μεγάλο βαθμό ἀπό ριζοσπαστικά πολιτικά κινήματα, ὅπως τόν σοσιαλισμό καί τόν ἀναρχοσυνδικαλισμό· ἄλλες πάλι ἐπηρεάζονταν ἤ καί ἐλέγχονταν ἀπό τόν ρωμαιοκαθολικισμό. Ἀλλά ἡ τυπική ἐργατική ἕνωση προωθοῦσε τά ἄμεσα συμφέροντα τοῦ κλάδου, ἀποφεύγοντας ἐπιμελῶς τήν πολιτικοποίηση, ἀκόμη καί τίς ἀπεργίες, καί προτιμῶντας τίς συστηματικές καί ἐπίπονες διαπραγματεύσεις μέ τούς ἐργοδότες. Πολλές ἐργατικές ἑνώσεις προσπαθοῦσαν, ὅπως οἱ παλαιές συντεχνίες, νά περιορίσουν στό ἐλάχιστο τήν προσέλευση νέων μελῶν καί ὅλες σχεδόν ἐνδιαφέρονταν γιά τήν πολιτιστική ἀνύψωση τῶν μελῶν.

Οἱ ἐργατικές ἑνώσεις ἔδιναν κάποτε τήν ἐντύπωση ὀργανωμένων μαζῶν μέ ἀπεριόριστες ἀνατρεπτικές δυνατότητες. Τέτοιες τουλάχιστο δυνατότητες ἔβλεπαν οἱ σύγχρονοι θεωρητικοί τῆς ἐπαναστάσεως. Ὡστόσο, οἱ ἑνώσεις τῶν ἐργατῶν ἦταν οὐσιαστικά ἀνασταλτικός παράγοντας στά σχέδια τῶν ἐπαναστατῶν, ἰδιαίτερα στίς προηγμένες χῶρες, ἐπειδή ἐνδιαφέρονταν πρῶτα καί κύρια γιά τήν ἐπιτυχή προώθηση τῶν ἄμεσων ἐργατικῶν αἰτημάτων. Ὁ ἐργατικός συνδικαλισμός ἀπέκτησε, ὅταν ἀνδρώθηκε στήν ὥριμη βιομηχανική κοινωνία, τήν δική του νομοτέλεια, παρά τίς περιορισμένες πολιτικές-κομματικές συμμαχίες καί ἐκδηλώσεις. Αὐτές οἱ περιορισμένες πολιτικές δυνατότητες τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος καθόρισαν καί τίς κατευθύνσεις καί τίς δυνατότητες τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος. Ἐκεῖ θά πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ ἡ ἐξήγηση τῆς προοδευτικῆς ἀμβλύνσεως της ἐπαναστατικότητας τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος: στήν προοδευτική ἐνσωμάτωση ὁλοένα καί μεγαλύτερου μέρους τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος στόν σοσιαλισμό.

Πρός τά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα παρατηρήθηκε συσπείρωση τῶν περισσοτέρων ἐργατικῶν ἑνώσεων σέ ἐθνικές ὁμοσπονδίες. Οἱ γαλλικές ἐργατικές ἑνώσεις σχημάτισαν τό 1895 τήν Γενική Συνομοσπονδία Ἐργατῶν (Confederation Generale du Travail), τήν περίφημη C.G.T. Βασική ἀρχή τῆς C.G.T., ἐγγεγραμμένη στό καταστατικό της, ἦταν ἡ ἀνεξαρτησία καί ἀπόσταση ἀπό κάθε πολιτικό σχῆμα καί ἰδεολογία· ἀρχή πού πῆρε τήν μορφή παντελοῦς ἀποχῆς ἀπό τήν πολιτική καί τίς κοινοβουλευτικές δραστηριότητες. Στήν Βρεταννία, ἀντίθετα, οἱ συνασπισμένες ἐργατικές ἑνώσεις (Trades Union Congress) ἵδρυσαν τό 1900, σέ συνεργασία μέ τίς διάφορες σοσιαλιστικές ἑταιρίες τῆς χώρας, τήν Ἐπιτροπή Ἐργατικῆς Ἀντιπροσωπεύσεως (Labour Representation Committee) μέ στόχο τήν

ἐκλογή ἐργατικῶν ἀντιπροσώπων στό κοινοβούλιο. Ἕνας ἀπό τούς δύο πρώτους ἐργατικούς βουλευτές ἦταν καί ὁ Σκωτσέζος ἀνθρακωρύχος Χάρντι (Keir Hardie), πού σύντομα ἔγινε καί ἕνας ἀπό τούς διασημότερους ἡγέτες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἀπό τήν κίνηση αὐτή γεννήθηκε τό 1906 τό Ἐργατικό Κόμμα τῆς Βρεταννίας, πού ὑπῆρξε ἀπό τήν ἀρχή ὀργανικά δεμένο μέ τό συνδικαλιστικό κίνημα τῆς χώρας. Ἀνάλογη ἐργατική συνομοσπονδία δημιουργήθηκε καί στήν Ἰταλία, χωρίς ὅμως τήν συμμετοχή ἑνώσεων πού ἐπηρεάζονταν εἴτε ἀπό τούς ἀναρχοσυνδικαλιστές εἴτε ἀπό τούς ρωμαιοκαθολικούς. Στήν Γερμανία οἱ ἐργατικές ἑνώσεις ἀποτελοῦσαν τρεῖς μεγάλες ἑνότητες-συνομοσπονδίες, ἀνάλογα μέ τίς ἰδεολογικοπολιτικές ἐπιρροές: σοσιαλιστικές, φιλελεύθερες καί ρωμαιοκαθολικές. Ἀπό τά βασικότερα χαρακτηριστικά τοῦ γερμανικοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος ἦταν ὁ συγκεντρωτισμός: Σέ ἀντίθεση μέ τήν Γαλλία ὅπου, τό 1913, 1 εκατομμύριο ἐργάτες ἦσαν ἐγγεγραμμένοι σέ 5.000 τοπικές ἑνώσεις καί τήν Βρεταννία ὅπου 9 ἑκατομμύρια ἐργάτες ἀνῆκαν σέ πάνω ἀπό 1.000 ἑνώσεις, στήν Γερμανία τά 3 ἑκατομμύρια ἐργάτες ἀνῆκαν σέ 400 ἑνώσεις. Ὁ συγκεντρωτισμός τοῦ γερμανικοῦ συνδικαλισμοῦ ἀντανακλοῦσε τόν συγκεντρωτισμό τῆς γερμανικῆς βιομηχανίας.

7. Τό σοσιαλιστικό κίνημα

Τό σοσιαλιστικό κίνημα, τό ὁποῖο ἤλεγχε ἤ ἐπηρέαζε τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐργατικῶν ἑνώσεων, πέρασε τήν ἴδια ἐποχή ἀπό μιά σοβαρότατη κρίση, πού εἶχε ὡς ἐπίκεντρο τήν διαμάχη γύρω ἀπό τόν ρόλο πού ἔπρεπε νά παίξει τό συνδικαλιστικό κίνημα στήν κοινωνία. Ἐπρόκειτο οὐσιαστικά γιά παράλληλες ἐξελίξεις πού ἀλλολοεπηρεάζονταν: Τό δίλημμα τῶν ἐργατικῶν ἑνώσεων ἄν ἔπρεπε νά περιοριστοῦν στήν προώθηση τῶν ἄμεσων οἰκονομικῶν συμφερόντων τῶν μελῶν ἤ νά ἐπιδιώξουν μακροπρόθεσμα πολιτικά κέρδη μέ τήν πολιτικοποίηση τοῦ κινήματος, εἶχε τό ἀνάλογό του στήν σοσιαλιστική ἡγεσία. Οἱ σοσιαλιστές, ἄν καί συμφωνοῦσαν ὡς πρός τόν ἀπώτερο στόχο, διαφωνοῦσαν στήν στρατηγική καί στά μέσα γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ σοσιαλιστικοῦ στόχου: ἦταν προτιμότερο νά ἐπιδιώξουν τήν ἐνίσχυση τῆς δυνάμεως καί τῆς πολιτικῆς τους θέσεως στό πλαίσιο τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας καί νά πιέσουν τίς φιλελεύθερες καί συντηρητικές κυβερνήσεις γιά τήν βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐργασίας καί τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς τῆς ἐργατικῆς τάξεως ἤ νά κρατηθοῦν μακριά ἀπό τόν κοινοβουλευτισμό καί τούς ἀναπόφευκτους συμβιβασμούς καί τά ἡμίμετρα καί νά ἐπιδιώξουν τήν ἀνατροπή τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος μέ τήν βία ἤ τουλάχιστο νά διατηρήσουν ἀνόθευτη τήν ἐπαναστατική ἰδεολογία γιά τήν ὥρα πού θά κατέρρεεε ὁ καπιταλισμός καί θά ἄνοιγε ὁ δρόμος γιά τήν

σοσιαλιστική ἐπανάσταση; Γενικά οἱ σοσιαλιστές ἀκολούθησαν τήν μεταρρυθμιστική ὁδό, σέ ἀντίθεση μέ μία μειοψηφία τους, τούς κομμουνιστές, πού ἀκολούθησαν τήν ἐπαναστατική ὁδό. Τήν θέση τῶν μεταρρυθμιστῶν ἐνίσχυσαν οἱ πιέσεις τῶν συνδικαλιστῶν γιά τήν ἐξασφάλιση περισσότερων παροχῶν ἀπό τήν κυβέρνηση, καθώς καί τό δέλεαρ τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐκλογῆς καί τῆς συμμετοχῆς στήν κυβέρνηση.

Ἀπό τό μεταρρυθμιστικό σοσιαλιστικό κίνημα, καθώς καί ἀπό τήν ταυτόχρονη ἐπέκταση τῆς ψήφου, ἀναπτύχθηκε στά τελευταῖα χρόνια τοῦ 19ου αἰώνα ἡ εὐρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, μέ πρωτοπόρο τό Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα πού ἱδρύθηκε τό 1875. Ἡ ἐξέλιξη τῶν διαφόρων σοσιαλδημοκρατικῶν κομμάτων, πού κυριώτερο κοινό σημεῖο τους ἦταν ἡ διαφοροποίησή τους ἀπό τόν ἐπαναστατικό μαρξισμό, διέφεραν ἀπό χώρα σέ χώρα, ἀνάλογα μέ τόν βαθμό τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, τίς ἰδεολογικοπολιτικές τάσεις τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος καί τήν πολιτική παράδοση τῆς κάθε χώρας. Στήν Βρεταννία, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἡ συνεργασία τῶν διαφόρων σοσιαλιστικῶν ἑταιριῶν, μέ κυριώτερη τήν περίφημη Φαβιανή Ἑταιρία (Fabian Society), καί τῶν ἐργατικῶν συνδικάτων ὁδήγησε στήν ἵδρυση τοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος, ἑνός ἀπό τά λιγότερο μαρξιστικά σοσιαλιστικά κόμματα τῆς ἐποχῆς ἀλλά καί ἀπό τά πιό κοινοβουλευτικά. Στήν Γαλλία οἱ σοσιαλδημοκράτες, διηρεμένοι σέ μικρά κόμματα καί ὁμάδες ἑνώθηκαν τό 1905, κάτω ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ Ζωρές (Jean Jaures) ἀλλά χωρίς τήν συμμετοχή ἤ τήν ὑποστήριξη τῆς C.G.T., πού ἐξακολουθοῦσε ν' ἀπέχει ἀπό τήν πολιτική, γιά νά διασπαστοῦν καί πάλι τό 1914, ἀμέσως μετά τήν δολοφονία τοῦ Ζωρές. Τό Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα ἦταν τό μεγαλύτερο, συμπαγέστερο καί πιό πειθαρχημένο σοσιαλιστικό κόμμα τῆς Εὐρώπης. Κάτω ἀπό τήν καθοδήγηση καί τόν αὐστηρό ἔλεγχο τοῦ ἀρχηγοῦ του Μπέμπελ (August Bebel) αὔξησε σταθερά τήν κοινοβουλευτική του ἀντιπροσώπευση γιά νά γίνει ὥς τό 1912 τό μεγαλύτερο κόμμα στήν βουλή, διαθέτοντας 110 βουλευτές. Τίς παραμονές τοῦ πολέμου διέθετε πάνω ἀπό 1 ἑκατομμύριο μέλη καί ἤλεγχε 110 ἡμερήσιες ἐφημερίδες, τό ἀναγνωστικό κοινό τῶν ὁποίων ξεπερνοῦσε τό 1 ἑκατομμύριο. Εἶχε ἐν τῷ μεταξύ ἀποσχιστεῖ ἡ πιό μεταρρυθμιστική («ρεβιζιονιστική») του πτέρυγα, μέ ἀρχηγό τόν Μπέρνσταϊν (Eduard Bernstein), πού πίστευε πώς ἡ μαρξιστική θεωρία δέν ἐξυπηρετοῦσε πιά τό κόμμα.

Ὁ Μπέρνσταϊν ὑποστήριζε πώς οἱ οἰκονομικές καί κοινωνικές ἐξελίξεις εἶχαν διαψεύσει τόν Μάρξ καί τίς ἐκτιμήσεις του. Οἱ διάφοροι ἰδιοκτῆτες, ἀντί νά μειωθοῦν ὅπως εἶχε προβλέψει ὁ Μάρξ, εἶχαν αὐξηθεῖ καί συνέχιζαν ν' αὐξάνονται. Οἱ ἐργάτες ἀντί νά γίνονται φτωχότεροι καί νά καταπιέζονται ὁλοένα καί περισσότερο, διαβιοῦσαν καλύτερα ἀπό πρίν καί ἦσαν

ἀσύγκριτα πιό ἐλεύθεροι. Τέλος, τό καπιταλιστικό σύστημα, ἀντί νά καταρρεύσει, γινόταν ὁλοένα καί ἰσχυρότερο, ἰδιαίτερα μάλιστα στήν πατρίδα τους τήν Γερμανία. Ὁ σοσιαλισμός, σύμφωνα μέ τόν Μπέρνσταϊν, χρειαζόταν ἀναθεώρηση γιά νά γίνει ἕνα γνήσιο μεταρρυθμιστικό κίνημα, ἐλεύθερο ἀπό τήν χίμαιρα τῆς κατακλυσμικῆς ἐπαναστάσεως, μέ στόχο τήν σταδιακή ἀναμόρφωση τῆς κοινωνίας, στό πλαίσιο τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας καί μέ τήν συνεχή βελτίωση τῆς ζωῆς τῶν ἐργατῶν· ἕνα μεταρρυθμιστικό κίνημα, μέ ἄλλα λόγια, παρόμοιο μέ τό βρετανικό.

Οἱ ἴδιες περίπου συγκρουόμενες θέσεις δίχασαν καί διέσπασαν τά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα καί τῶν ἄλλων χωρῶν: τῆς Ἰταλίας, τῆς Ἱσπανίας, τῆς Αὐστρίας, τῶν Σκανδιναυικῶν χωρῶν καί τῶν Κάτω Χωρῶν. Ἀνάλογες ἰδεολογικές τάσεις δίχασαν καί τό σοσιαλιστικό κίνημα στήν Ρωσία, ἀπό τήν ἐποχή ἀκόμη πού ἱδρύθηκε τό πρῶτο μαρξιστικό κόμμα στήν χώρα αὐτή (1883) ἀπό τόν Γεώργιο Πλεχάνωφ ἀλλά κυρίως μετά τήν ἵδρυση τοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος τό 1898. Στό δεύτερο συνέδριο τοῦ κόμματος τό 1903, πού ἀναμφισβήτητα ὑπῆρξε ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα συνέδρια στήν ἱστορία τοῦ παγκόσμιου σοσιαλιστικοῦ κινήματος, οἱ ὀπαδοί τοῦ ἐπαναστατικοῦ σοσιαλισμοῦ ἐπέβαλαν στό κόμμα, μέ ἀσήμαντη διαφορά (δύο ψήφων), τήν ἐπαναστατική γραμμή. Ἡ πτέρυγα πού ἐπιβλήθηκε ἦσαν οἱ Μπολσεβίκοι («πλειοψηφία») καί ἀδιαμφισβήτητος ἀρχηγός τους, παρά τήν παρουσία τοῦ γηραιοῦ Πλεχάνωφ, ἦταν ὁ Βλαδίμηρος Οὐλιάνωφ ἤ Λένιν.

Τά δύο ρεύματα τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος συγκρούσθηκαν μέ σφοδρότητα στό συνέδριο τῆς Β΄ Σοσιαλιστικῆς Διεθνοῦς τό 1904 στό Ἄμστερνταμ. Τήν ἐπίθεση ἐναντίον τῶν ρεβιζιονιστῶν διηύθηναν οἱ Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες Μπέμπελ καί Κάουτσκυ (Karl Kautsky), ἔχοντας πίσω τους τό κύρος καί τήν δύναμη τοῦ Γερμανικοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ Κόμματος. Ἐπιβλήθηκε ἔτσι στό σοσιαλιστικό κίνημα ἡ μαρξιστική ὀρθοδοξία καί ἀποκλείσθηκε ἡ συμμετοχή σοσιαλιστῶν σέ ἀστικές κυβερνήσεις. Ἦταν μιά ἐντυπωσιακή νίκη τοῦ ἀντικοινοβουλευτικοῦ ρεύματος στό σοσιαλιστικό κίνημα, μέ πρωτοβουλία τῶν Γερμανῶν σοσιαλιστῶν, οἱ ὁποῖοι μολονότι εἶχαν ἀποδεχθεῖ σιωπηρά νά πολιτευτοῦν στό πλαίσιο τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ, δέν πίστευαν στόν κοινοβουλευτισμό ὅσο οἱ Βρεταννοί σοσιαλιστές, οὔτε ὅσο οἱ Γάλλοι. Ἀλλά καί οἱ Γερμανοί σοσιαλιστές σύντομα βρέθηκαν στήν συντηρητική πτέρυγα τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος, στήν ἐπαναστατική τους πορεία. Στό συνέδριο τῆς Β΄ Διεθνοῦς στήν Στουτγάρδη οἱ Γερμανοί σοσιαλιστές, τό κόμμα τῶν ὁποίων ἐξελισσόταν γοργά σέ κανονικό κοινοβουλευτικό κόμμα μέ τήν δική του νομοτέλεια, μέ δυσκολία κατόρθωσαν νά συγκρατήσουν τούς Ἀνατολικοευρωπαίους σοσιαλιστές πού πίεζαν ν' ἀναλάβουν ἐπίσημα οἱ σοσιαλιστές ν'

ἀντιδράσουν σέ περίπτωση πολέμου μέ γενική ἀπεργία ἤ καί ἐπανάσταση. Στά συνέδρια τῆς Κοπεγχάγης (1910) καί τῆς Βασιλείας (1914) ὁ εὐρωπαϊκός σοσιαλισμός φάνηκε ἀκόμη περισσότερο διηρεμένος, καθώς τά διάφορα κόμματα ἄρχισαν νά φανερώνουν σαφεῖς ἐθνικιστικές τάσεις. Πολλοί Γερμανοί σοσιαλιστές δύσκολα ἔκρυβαν τήν ὑποστήριξή τους πρός τήν γερμανική κυβέρνηση στό ζήτημα τῶν γερμανικῶν ἰμπεριαλιστικῶν διεκδικήσεων· οἱ Γάλλοι σοσιαλιστές ἀρνούνταν νά δηλώσουν ὅτι δέν τούς ἀπασχολοῦσαν οἱ ἀπωλεσθεῖσες ἐπαρχίες τῆς Ἀσαλτίας καί τῆς Λορραίνης· οἱ Αὐστριακοί σοσιαλιστές ἦσαν διηρεμένοι σέ ἐθνικούς σοσιαλιστές καί μαρξιστές πού ἀλληλομισούνταν ἀλλά καί μισοῦσαν τούς Ρώσους γενικά. Στήν Ρωσία, τέλος, τό πιό ἀποτελεσματικό σοσιαλιστικό κόμμα, τό ἑβραϊκό Bund, ἦταν ὀργανωμένο σέ ἀποκλειστικά ἐθνική βάση. Ὁ πόλεμος πού ξέσπασε σέ λίγο ὁλοκλήρωσε καί σφράγισε ἀμετάκλητα τήν διάσπαση τῶν σοσιαλιστῶν καί τερμάτισε τόν ταραγμένο βίο τῆς Β΄ Διεθνοῦς.

8. *Ἀναρχισμός*

Στίς δυνάμεις καί τά κινήματα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, πού στρεφόταν κατά τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου καί τῆς τάξεως, θά πρέπει νά προστεθεῖ καί ὁ ἀναρχισμός πού, ἄν καί εἶχε ἤδη διαμορφωθεῖ ὡς ἰδεολογικοπολιτικό σύστημα κατά τίς δεκαετίες πού εἶχαν προηγηθεῖ, προσέλαβε αὐτήν τήν ἐποχή ὁρισμένα χαρακτηριστικά πού ἀξίζει νά σημειωθοῦν. Ὅπως καί ὁ ἀναρχοσυνδικαλισμός, πού ἀναφέρθηκε πιό πάνω καί πού οὐσιαστικά ἀποτελοῦσε ἰδεολογικοπολιτικό ἀποκύημα τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, ὁ ἀναρχισμός παρέμεινε περιθωριακό κίνημα καί περιορίστηκε κυρίως στήν Ἱσπανία, τήν Ἰταλία καί τήν Ρωσία, ὅπου οἱ ἀναρχιστές προσπαθοῦσαν χωρίς ἰδιαίτερη ἐπιτυχία νά συναγωνισθοῦν τούς σοσιαλιστές στόν ἔλεγχο τῶν ἐργατικῶν ἑνώσεων. Σέ ἀντίθεση μέ τόν σοσιαλισμό, ὁ ἀναρχισμός δέν διέθετε οὔτε τήν ἰδεολογία οὔτε τήν ὀργάνωση πού θά ἐπέτρεπαν τήν ἀπρόσκοπτη ἐξέλιξή του σέ ἕνα μαζικό κίνημα. Οἱ τρομοκρατικές ἐκδηλώσεις ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα προσφιλεῖς δραστηριότητες τῶν ἀναρχικῶν τῆς ἐποχῆς, χωρίς νά σημαίνει βέβαια αὐτό πώς ὅλες οἱ τρομοκρατικές ἐνέργειες τῆς ἐποχῆς θά πρέπει νά ἀποδοθοῦν στούς ἀναρχικούς, ἄν καί οἱ ἴδιοι ἦσαν ἕτοιμοι νά ἀναλάβουν τήν εὐθύνη γιά κάθε παρόμοια ἐνέργεια. Στά εἴκοσι τελευταῖα χρόνια πρίν ἀπό τήν ἔκρηξη τοῦ πολέμου —πού προκλήθηκε ἀπό μιά τρομοκρατική ἐνέργεια— οἱ τρομοκράτες τῆς Εὐρώπης, ἀναρχικοί ἤ ὄχι, εἶχαν νά παρουσιάσουν ἕναν ἐντυπωσιακό κατάλογο τρομοκρατικῶν ἐνεργειῶν. Ἀπό τό 1894 ὥς τό 1914, βασιλεῖς, πρόεδροι, πρωθυπουργοί καί πολιτικοί ἀρχηγοί ἔπεσαν θύματα τῶν τρομοκρατῶν: ὁ πρόεδρος τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας Σαντί-Καρνό (François Sadi-Carnot)

τό 1894, ὁ πρώην πρωθυπουργός τῆς Ἑλλάδας Θεόδωρος Δηλιγιάννης τό 1905, ὁ βασιλιάς τῆς Πορτογαλλίας Κάρλος τό 1908, ὁ βασιλιάς τῆς Ἑλλάδας Γεώργιος Α΄ τό 1913 καί ἕναν χρόνο ἀργότερα ὁ ἀρχιδούκας τῆς Αὐστρίας Φραγκίσκος Φερδινάνδος καί ὁ Γάλλος σοσιαλιστής ἡγέτης Ζωρές.

9. *Τό φεμινιστικό κίνημα*

Τεράστιες διαστάσεις πῆρε τήν ἐποχή αὐτή καί ἕνα ἄλλο «ἀντιπαραδοσιακό» κίνημα, τό φεμινιστικό, πού ἄνθισε καί ἀναπτύχθηκε πρῶτα στήν Βρεταννία, γιά νά ἐξαπλωθεῖ σύντομα καί στίς ἄλλες ἀνεπτυγμένες χῶρες τῆς Εὐρώπης. Τό φεμινιστικό κίνημα στήν Βρεταννία, πού ἄρχισε τό 1903 μέ αἴτημα τήν παραχώρηση τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου στίς γυναῖκες, ὑπῆρξε μαχητικό, ἀνυποχώρητο καί βίαιο καί συνετάραξε τήν χώρα ὅσο κανένα ἄλλο ὥς τήν ἔκρηξη τοῦ πολέμου. Θορυβώδεις διαδηλώσεις, συμπλοκές μέ τήν ἀστυνομία, ἐπιδρομές σέ καταστήματα καί βανδαλισμοί, καθώς καί ἀπεργίες πείνας, ἦσαν τά μέσα πού μεταχειρίστηκαν οἱ ὀργανωμένες γυναῖκες πού ἀπαιτοῦσαν τήν ψῆφο, οἱ «σουφραζέττες» (sufragettes), προκειμένου νά πετύχουν τόν σκοπό τους. Περισσότερο καί ἀπό τό ἴδιο τό αἴτημα, τήν παραδοσιακή κοινωνία τῆς ἐποχῆς ἐνόχλησε ὁ τρόπος καί τά μέσα προβολῆς τοῦ αἰτήματος, πού θεωρήθηκαν ἐπαναστατικά καί ἀνατρεπτικά. Ὑπῆρξε καί τό φεμινιστικό ἕνα περιθωριακό μᾶλλον κίνημα, πού ὡστόσο ἀντανακλοῦσε ὁρισμένες σημαντικές διεργασίες στήν ἀνεπτυγμένη κοινωνία τῆς ἐποχῆς.

10. *Τό εἰρηνιστικό κίνημα*

Διαφορετικές ἀφετηρίες εἶχε ἕνα ἄλλο κίνημα πού ἀναπτύχθηκε μέ γοργό ρυθμό στά χρόνια πρίν ἀπό τόν πόλεμο, τό εἰρηνιστικό, πού χρειάζεται διεξοδικότερη ἐξέταση, ἐπειδή ἀντανακλοῦσε ἰδεολογικοπολιτικά ρεύματα πού ξεπερνοῦσαν τά ὅρια τῆς διαμαρτυρίας. Ἐπρόκειτο οὐσιαστικά γιά τήν ἀντίδραση τῆς φιλελεύθερης συνειδήσεως στό φάσμα τοῦ πολέμου: πλῆθος εἰρηνιστικῶν ὀργανώσεων (211 μόνο στίς Σκανδιναυικές χῶρες πρίν ἀπό τόν πόλεμο), εἰρηνιστικά συνέδρια καί διακοινοβουλευτικές ἐπιτροπές, εἰρηνιστική ἀρθρογραφία καί διακανονισμός δεκάδων διακρατικῶν διαφορῶν χωρίς προσφυγή στήν ἔνοπλη βία ἤ τήν ἀπειλή βίας. Ὁ πόλεμος ὡς μέσο ἐπιλύσεως διαφορῶν ἀνάμεσα στά κράτη φαινόταν νά ἐγκαταλείπεται, καί στήν θέση του νά υἱοθετεῖται ὁ εἰρηνικός διακανονισμός τῶν διαφορῶν.

῾Ο πόλεμος, ὡστόσο, καί γενικά ἡ βία ἤ ἡ ἀπειλή βίας ἀνάμεσα στά κράτη παρουσίαζαν τήν ἐποχή αὐτή, ἰδιαίτερα γιά τούς φιλελευθέρους, ἄλυτα προβλήματα καί ἀξεπέραστα διλήμματα. Στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ —ἤ τελοῦσε ὑπό ἀμφισβήτηση— ἕνα παλαιό καί θεμελιῶδες ἰδεῶδες τῶν φιλελευθέρων, ἡ ἀρχή τῆς ἀποχῆς ἀπό τά ἐσωτερικά ἄλλων κρατῶν. ᾿Εγκαταλείφθηκε ἡ ἀρχή αὐτή καί στήν θέση της υἱοθετήθηκε ἡ ἐπέμβαση στό ὄνομα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἤ τῆς εἰρήνης. Τήν ἴδια ἐποχή οἱ φιλελεύθεροι κατεδίκαζαν τούς στρατιωτικούς ἐξοπλισμούς τῶν μεγάλων δυνάμεων, πού τούς ἀπέδιδαν —ὅπως ὁ Βρεταννός Χόμπσον (John A. Hobson) καί οἱ ἄλλοι ὁμοϊδεάτες του— στίς ἁρπακτικές διαθέσεις τῶν ἀριστοκρατικῶν κυβερνήσεων· ὑποστήριζαν ὅμως τό δικαίωμα τῶν μικρῶν λαῶν γιά αὐτοδιάθεση καί προσφυγή στά ὅπλα προκειμένου ν᾿ ἀποκτήσουν τήν ἀνεξαρτησία τους. ῾Ο πόλεμος τῶν Βαλκανικῶν λαῶν κατά τῆς ᾿Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας τό 1912 χαιρετίστηκε ἀπό τούς φιλελευθέρους τῆς Εὐρώπης μέ ἀνεπιφύλακτο ἐνθουσιασμό· ἐνθουσιασμός πού κλονίστηκε μετά τήν ἔκρηξη τοῦ Β΄ Βαλκανικοῦ Πολέμου τόν ἑπόμενο χρόνο, ὅπως κλονίστηκε καί ἡ πίστη τῶν φιλελευθέρων στήν αὐτοδιάθεση τῶν λαῶν. Τίς παραμονές τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οἱ εἰρηνόφιλοι —φιλελεύθεροι, ριζοσπάστες καί σοσιαλιστές— ἔστρεψαν τά πυρά τους κατά τῆς μυστικῆς διπλωματίας· ἡ πληροφόρηση τοῦ κοινοῦ θά ἐξασφάλιζε, πίστευαν, τήν διαρκή εἰρήνη. ῾Ο πόλεμος καί οἱ μεταπολεμικές ἐξελίξεις ὑπονόμευσαν καί αὐτό τό στήριγμα τοῦ εἰρηνιστικοῦ κινήματος.

12. Βιβλιογραφία

Aries, R., *Les Populations françaises et leurs attitudes devant la vie depuis le 18eme siècle* (Παρίσι, 1971).

Blum, J., *The End of the Old Order in Rural Europe* (Πρίνστον, 1978).

Chevalier, L., *Classes laborieuses et classes dangereuses* (Παρίσι, 1958).

Lockwood, D., *The Blackcoated Worker: A Study in Class Consciousness* (Λονδίνο, 1958).

Reader, W.J., *Professional Men* (Λονδίνο, 1966).

Ritter, G., *Arbeiterbewegung in Wilhelminischen Reich* (Βερολίνο, 1959).

Stern, F., *Politics of Cultural Despair* (Νέα ῾Υόρκη, 1965).

Stearns, R.N., *Revolutionary Syndicalism and French Labor* (Νιού Μπρούνσγουϊκ, 1971).

Willard, C., *Les Guesdistes: Le Mouvement socialiste en France,* 1893-1905 (Παρίσι, 1965).

Williams, R., *The Long Revolution* (Νέα ῾Υόρκη, 1961).

Θ. ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΕΣΠΟΤΕΙΑ

Στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ, ἡ Εὐρώπη παρουσίαζε, ἀπό τήν ἄποψη τῶν κοινοβουλευτικῶν καί συνταγματικῶν θεσμῶν, πολλές ἰδιομορφίες καί σοβαρές διαφορές, ἐπιφανειακές καί οὐσιαστικές. Οἱ διαφορές αὐτές ἀπό χώρα σέ χώρα, πού ὀφείλονταν σέ διαφορετικές κοινωνικές καί πολιτικές ἐξελίξεις στό παρελθόν, συνιστοῦσαν ἕνα κοινοβουλευτικό-συνταγματικό φάσμα μέ πολλές διαβαθμίσεις καί παραλλαγές τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας καί τῆς ἀπολυταρχίας. Στό ἴδιο χρονικό διάστημα οἱ κοινοβουλευτικοί καί συνταγματικοί θεσμοί ἀναπτύχθηκαν στίς περισσότερες εὐρωπαϊκές χῶρες κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν νέων κοινωνικῶν καί πολιτικῶν δυνάμεων. Οἱ κοινοβουλευτικοί θεσμοί εἶχαν παντοῦ τόν ἴδιο στόχο, ἄν ὄχι καί τό ἴδιο ἀποτέλεσμα πάντα: τόν ἔλεγχο τῶν κεντρικῶν κυβερνήσεων, οἱ ὁποῖες, μέ ἐξαίρεση τίς κυβερνήσεις τῆς Ἑλβετίας, τῆς Γαλλίας καί —μετά τό 1910— τῆς Πορτογαλλίας, ἦσαν μοναρχικές.

Κοινός στόχος καί ἐπιδίωξη ὅλων τῶν νέων καί προοδευτικῶν δυνάμεων, ἀλλά καί πολλῶν ἐκπροσώπων τῶν παραδοσιακῶν καί συντηρητικῶν τάξεων, ἦταν ἡ διεύρυνση τῆς ἐκλογικῆς βάσεως μέ τήν θέσπιση τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας. Πολιτικοί ἄνδρες ὅπως ὁ Ντισραέλι, ὁ Ναπολέων Γ΄ καί ὁ Βίσμαρκ εἶχαν κατανοήσει ὅτι ἡ καθολική ψῆφος εἶναι ὅπλο ἰσχυρό στά χέρια τῆς κυβερνήσεως γιά τήν ἄσκηση δυναμικῆς πολιτικῆς, τόσο στό ἐσωτερικό ὅσο καί στό ἐξωτερικό. Ἡ καθολική ψηφοφορία εἰσήγαγε στήν πολιτική ζωή τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν ἕναν νέο παράγοντα, τόν ἐπαγγελματία πολιτικό, ὁ ὁποῖος οἰκειοποιήθηκε μιά δραστηριότητα πού στό παρελθόν ἀποτελοῦσε προνόμιο καί ὑποχρέωση τῶν ἀνώτερων κοινωνικῶν τάξεων.

1. Βρεταννία

Τήν ἐποχή αὐτή, πρότυπο τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας στήν Εὐρώπη καί στόν κόσμο γενικά ἦταν ἡ Βρεταννία. Οἱ βασικοί πολιτικοί θεσμοί τῆς χώρας δέν εἶχαν ἐπηρεαστεῖ σοβαρά ἀπό τήν Γαλλική Ἐπανάσταση, ὅπως εἶχε συμβεῖ στίς περισσότερες εὐρωπαϊκές χῶρες, οὔτε

ἀπό τά μεταγενέστερα ἐπαναστατικά γεγονότα, ἰδιαίτερα αὐτά τοῦ 1848, πού συγκλόνισαν τήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη. Κύρια χαρακτηριστικά τῆς πολιτικῆς ζωῆς ὥς τήν ἐποχή αὐτή —μετά τίς ἀναστατώσεις τοῦ 17ου αἰώνα— ἦσαν ἀφενός ἡ εἰρηνική ἀλλαγή τῶν θεσμῶν καί ἡ προσαρμογή τους στίς ἀνάγκες καί τίς ἀπαιτήσεις τῶν νέων πολιτικῶν καί κοινωνικῶν δυνάμεων καί ἀφετέρου ἡ θεαματική ἄνοδος τῆς μεσαίας τάξεως καί ἡ ἀπαράμιλλη προσαρμοστικότητα τῆς ἀριστοκρατίας, ἡ ὁποία διατηροῦσε ἀρκετή ἀπό τήν παλαιά της δύναμη.

Στό κέντρο τοῦ βρεταννικοῦ πολιτικοῦ συστήματος βρισκόταν ἡ μοναρχία. Ἡ συμβολική σημασία τοῦ θεσμοῦ ἦταν ἀνυπολόγιστη, ἀλλά καί οἱ συνταγματικές ἐξουσίες τοῦ μονάρχη —νά «ἐνθαρρύνει», νά «συμβουλεύει» καί νά «προειδοποιεῖ» τόν πρωθυπουργό— λαμβάνονταν σοβαρά ὑπόψη. Ἡ πραγματική δύναμη ὅμως ἕδρευε στό κοινοβούλιο, πού τό ἀποτελοῦσαν τήν ἐποχή αὐτή δύο ἐξίσου σημαντικά νομοθετικά σώματα, ἡ Βουλή τῶν Λόρδων καί ἡ Βουλή τῶν Κοινοτήτων. Τό πρῶτο νομοθετικό σῶμα ἀποτελοῦσαν οἱ ἀρχηγοί τῶν ἀριστοκρατικῶν οἴκων δικαιωματικά, ἄλλοι εὐγενεῖς, τούς τίτλους τῶν ὁποίων ἀπένεμε ὁ μονάρχης, ἐκλεγμένοι Ἰρλανδοί καί Σκωτσέζοι εὐγενεῖς καί ἐπίσκοποι. Στό δεύτερο σῶμα, πού ἐκλεγόταν γιά πέντε χρόνια, μποροῦσαν νά ἐκλεγοῦν ὅσοι εἶχαν συμπληρώσει τό 21ο ἔτος καί δέν ἦσαν εὐγενεῖς οὔτε δικαστικοί (καί κρατικοί ὑπάλληλοι ὁρισμένων κατηγοριῶν), οὔτε καί πένητες. Τό ἐκλογικό σῶμα —πού μετά τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ Γλάδστωνος (1884) ἀριθμοῦσε γύρω στά 5 ἑκατομμύρια καί ἀντιστοιχοῦσε μέ τό 1/6 τοῦ πληθυσμοῦ— ἀποτελοῦσαν ἄνδρες πού εἶχαν συμπληρώσει τό 21ο ἔτος. Ἡ διεύρυνση τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος στήν Βρεταννία «δημοκρατικοποίησε» τήν ὕπαιθρο, ἀναγνωρίζοντας τήν ἀρχή ὅτι τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν —ὄχι ὅμως καί τοῦ ἐκλέγεσθαι— εἶναι βασικό δικαίωμα τοῦ πολίτη, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν οἰκονομική του κατάσταση καί τά περιουσιακά στοιχεῖα του.

Ἡ ἐξουσία τοῦ κοινοβουλίου ἐκτεινόταν σέ ὅλους τούς τομεῖς: τόν στρατιωτικό, τόν πολιτικό καί τόν ἐκκλησιαστικό. Τό κοινοβούλιο ἦταν τό ἀνώτερο δικαστήριο τῆς ἐπικράτειας καί μόνο αὐτό μποροῦσε νά προβεῖ σέ συνταγματικές ἀλλαγές. Τήν ἐκτελεστική ἐξουσία ἀσκοῦσε τυπικά ὁ μονάρχης ἀλλά οὐσιαστικά τό ὑπουργικό συμβούλιο, τό ὁποῖο ἦταν ὑπεύθυνο στό κοινοβούλιο καί συγκεκριμένα στήν Βουλή τῶν Κοινοτήτων. Τό ὑπουργικό συμβούλιο διοριζόταν ἀπό τό ἴδιο νομοθετικό σῶμα (τυπικά ἀπό τόν μονάρχη) καί ἀσκοῦσε τήν ἐξουσία ἐνόσω διέθετε τήν πλειοψηφία στήν Βουλή τῶν Κοινοτήτων.

Συγκρούσεις ἀνάμεσα στά δύο νομοθετικά σώματα δέν συνέβαιναν —ὥς τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα— γιά τόν ἁπλούστατο λόγο ὅτι οἱ λόρδοι θεωρούνταν ἀκόμη οἱ ἀδιαμφισβήτητοι ἀρχηγοί τῆς ἡγέτιδας τάξεως. Οἱ

περισσότεροι ἄλλωστε ἀντιπρόσωποι στήν Βουλή τῶν Κοινοτήτων ἦσαν γαιοκτήμονες ἤ εἶχαν σχέση μέ τά συμφέροντα τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων καί ἔτσι, ἰδεολογικοπολιτικά, δέν διαφοροποιούνταν ριζικά ἀπό τούς λόρδους. Ἀπό τούς 658 βουλευτές τό 1880, μόνο γύρω στούς 100 ἀντιπροσώπευαν ἐμπορικά ἤ βιομηχανικά συμφέροντα. Ἐπίσης, πολλοί βουλευτές ἦσαν τέκνα ἤ συγγενεῖς λόρδων. Ἐξάλλου, ἡ κατανομή τῶν βουλευτικῶν ἑδρῶν εὐνοοῦσε ἀκόμη τήν ὕπαιθρο εἰς βάρος τῆς πόλεως, τά γαιοκτητικά εἰς βάρος τῶν ἐμπορικῶν καί βιομηχανικῶν συμφερόντων.

Στά 25 ὅμως περίπου χρόνια πρίν ἀπό τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καί χάρη σέ μεταρρυθμίσεις τῆς ἐποχῆς, ὅπως τήν ἐπέκταση τῆς ψήφου (1884), τήν ἐκλογή τῶν τοπικῶν δικαστικῶν ἀρχῶν (1888) καί τῶν κοινοτικῶν συμβουλίων (1894), ἀποδυναμώθηκε σημαντικά ἡ παλαιά γαιοκτητική ἀριστοκρατία. Οἱ γαιοκτήμονες δέν ἦσαν πιά ἡ κυρίαρχη δύναμη στήν πολιτική ζωή τῆς χώρας, καθώς ἡ πλουτοκρατία ἀντικατέστησε στίς πολιτικές σχέσεις τήν ἀριστοκρατία· ἀλλαγή πού εὐνοήθηκε καί ἀπό τά δύο μεγάλα πολιτικά κόμματα τῆς ἐποχῆς, τούς Συντηρητικούς καί τούς Φιλελευθέρους. Ἡ τελευταία ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στήν παραδοσιακή ἀριστοκρατία καί τόν φιλελευθερισμό συνέβη τό 1910-1911, ὕστερα ἀπό τήν ἀπόρριψη τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς κυβερνήσεως τῶν Φιλελευθέρων. Ἡ ἀντιπαράθεση εἶχε ὡς συνέπεια νά πετύχει ἡ φιλελεύθερη κυβέρνηση τοῦ Ἄσκουϊθ τήν ψήφιση —καί ἀπό τήν Βουλή τῶν Λόρδων, μέ τήν ἀπειλή νά ἀπονεμηθοῦν ἀπό τόν βασιλιά ὅσοι τίτλοι εὐγενείας χρειάζονταν γιά τήν ἐξασφάλιση πλειοψηφίας καί στό πρῶτο νομοθετικό σῶμα— τοῦ περίφημου Κοινοβουλευτικοῦ Νόμου (1911), πού ἀφαιροῦσε ἀπό τήν Βουλή τῶν Λόρδων τό δικαίωμα νά τροποποιεῖ ἤ νά ἀπορρίπτει οἰκονομικά νομοσχέδια.

Παρά τήν πολιτική ὑποβάθμιση ὅμως τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων, τό πρῶτο νομοθετικό σῶμα παρέμεινε οὐσιαστικό καί βασικό μέρος τοῦ βρεταννικοῦ πολιτεύματος καί συνέχισε νά παίζει ἀξιόλογο ρόλο στήν πολιτική ζωή τῆς χώρας. Οἱ Βρεταννοί, ἀριστοκράτες ἤ ἀστοί ἤ καί ἐργάτες, θεωροῦσαν τήν συνταγματική μοναρχία τους τό ἄριστο πολίτευμα. Οἱ ἐπιβιώσεις τοῦ ρεπουμπλικανισμοῦ ἦσαν ἀσήμαντες καί ὁ σοσιαλισμός δέν εἶχε ἀκόμη δύναμη ὑπολογίσιμη. Οἱ Βρεταννοί ἀπεχθάνονταν τήν πολιτική βία καί ἔβλεπαν μέ καχυποψία τίς ἔνοπλες δυνάμεις, ἐπειδή θεωροῦσαν τήν ὕπαρξη μόνιμου στρατοῦ ἀπειλή κατά τῶν ἐλευθεριῶν τους καί τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν. Ὁ ἀπαραίτητος καί πάντα ἐπαγγελματικός στρατός —θεωροῦσαν τήν ἀρχή τοῦ πολίτη-στρατιώτη ἀσυμβίβαστη μέ τούς ἐλεύθερους θεσμούς— ἦταν κάτω ἀπό τόν ἀπόλυτο ἔλεγχο τῆς κυβερνήσεως καί τοῦ κοινοβουλίου.

2. *Γαλλία*

Διαφορετική ἦταν ἡ ἐξέλιξη τῶν κοινοβουλευτικῶν καί συνταγματικῶν θεσμῶν στήν Γαλλία, τήν μόνη μεγάλη δύναμη τῆς Εὐρώπης μέ ἀβασίλευτο πολίτευμα. Γιά τόν λόγο αὐτό καί γιά τήν ἐπαναστατική της παράδοση, οἱ μονάρχες τῶν ἄλλων μεγάλων δυνάμεων θεωροῦσαν τήν Γαλλία χώρα ἐπαναστατική. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἡ Γ΄ Γαλλική Δημοκρατία (1871-1940) ἦταν ἕνα συντηρητικό καθεστώς, πού στηριζόταν σέ ἕνα ἐπίσης συντηρητικό κοινωνικό καθεστώς. Λανθασμένη ἦταν ἐπίσης ἡ ἐντύπωση, πού δημιουργοῦσαν οἱ κατά καιρούς κρίσεις τοῦ πολιτεύματος, ὅτι ἐπέκειτο ἡ πτώση του· ὅπως λανθασμένη ἦταν καί ἡ ἐντύπωση ὅτι τό πολίτευμα ἦταν προοδευτικό. Οἱ ἀλλαγές στήν δημοκρατική Γαλλία ἐπέρχονταν συνήθως μέ μεγάλη καθυστέρηση, σέ σύγκριση μέ τήν μοναρχική Βρεταννία καί τήν οὐσιαστικά ἀπολυταρχική Γερμανία.

Μερικά ἀπό τά χαρακτηριστικά, πού ἐξηγοῦν σέ μεγάλο βαθμό τόν συντηρητικό χαρακτήρα τῆς γαλλικῆς κοινωνίας καί πολιτείας τήν ἐποχή αὐτή καί σέ σύγκριση μέ τήν Βρεταννία καί τήν Γερμανία, ἦταν ἡ ὕπαρξη μικρῆς βιομηχανικῆς ἐργατικῆς τάξεως καί μεγάλης τάξεως ἀγροτῶν-ἰδιοκτητῶν. ᾿Αριθμητικά μεγάλη ἦταν ἐπίσης καί ἡ ἀστική τάξη, ἰδιαίτερα ἡ κοινωνική ὁμάδα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων. Ἡ ἀστική τάξη ἦταν ἐπίσης, σέ σχέση μέ τήν παλαιά τάξη τῶν εὐγενῶν, πολιτικά καί οἰκονομικά πανίσχυρη.

Οἱ κοινωνικές αὐτές δυνάμεις λειτουργοῦσαν στό πλαίσιο πολιτικῶν καί συνταγματικῶν ρυθμίσεων πού, μολονότι κατοχύρωναν τήν ἀρχή τοῦ αἱρετοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντα, ἰσοδυναμοῦσαν οὐσιαστικά μέ συνταγματική μοναρχία. Σύμφωνα μέ τό σύνταγμα τῆς Γ΄ Δημοκρατίας (πού προκηρύχθηκε τό 1876), τό κοινοβούλιο ἀποτελοῦσαν δύο νομοθετικά σώματα, ἡ Βουλή καί ἡ Γερουσία. Ὁ πρόεδρος μποροῦσε να διαλύσει τήν Βουλή μέ τήν ἔγκριση τῆς Γερουσίας, καί διόριζε τόν πρωθυπουργό, ὄχι μόνο τυπικά ἀλλά καί οὐσιαστικά, ἐπειδή σπάνια κάποιο ἀπό τά κόμματα συγκέντρωνε τήν ἀπόλυτη πλειοψηφία. Ὁ πρόεδρος ἐκλεγόταν ἀπό τά δύο νομοθετικά σώματα καί ἦταν ὁ ἐκλεκτός τῶν πολιτικῶν, ὄχι τοῦ λαοῦ καί, μολονότι δέν διέθετε τό δικαίωμα τῆς ἀρνησικυρίας, εἶχε στά χέρια του ἕνα ἀκαταμάχητο ὅπλο: μποροῦσε νά διορίζει σέ ὅλες τίς θέσεις, ἀπό τίς ἀνώτερες ὥς τίς κατώτερες, μέ τήν προσυπογραφή φυσικά τοῦ ἁρμόδιου ὑπουργοῦ.

Ἡ Γερουσία ἀριθμοῦσε 300 μέλη καί ἐκλεγόταν, κατά τά 3/4 της, μέ ἔμμεση ψηφοφορία κατά νομούς — τό ἄλλο 1/4 ἐπιλεγόταν ἀπό τήν Βουλή. Ἡ Βουλή (533 μέλη τό 1875, 597 τό 1910 καί 602 τό 1914) ἐκλεγόταν μέ καθολική ψηφοφορία γιά τέσσερα χρόνια καί ἀντιστάθμιζε τήν συντηρητική Γερουσία, ἀντιπαραθέτοντας τήν δημοκρατική πρωτεύουσα στίς μικρές

συντηρητικές ἀγροτικές κοινότητες, πού ἦταν τό βάθρο τῆς Γερουσίας. Ἡ Βουλή ὅμως μποροῦσε νά διαλυθεῖ, ὅπως προαναφέρθηκε, μόνο μέ τήν συγκατάθεση τῆς Γερουσίας, ἀκόμη καί στίς περιπτώσεις πού ἡ κυβέρνηση (πού ἦταν ὑπεύθυνη στήν Βουλή) δέν ἐξασφάλιζε ψῆφο ἐμπιστοσύνης. Ἡ ἄρνηση διαλύσεως τῆς Βουλῆς ὕστερα ἀπό καταψήφιση τῆς κυβερνήσεως, ἀκόμη περισσότερο καί ἀπό τήν διάλυσή της, ἀποτελοῦσε ἀκαταμάχητο ὅπλο στά χέρια τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντα καί τῆς Γερουσίας πού καταστρατηγοῦσε μία ἀπό τίς βασικότερες ἀρχές τῆς κοινοβουλευτικῆς λειτουργίας.

Παρά τήν περιορισμένη κοινοβουλευτική λειτουργία —καί σέ μεγάλο βαθμό ἐξαιτίας της— ὁ βουλευτής ἦταν ὁ οὐσιαστικός καί πανίσχυρος μονάρχης. Ἐλλείψει κομματικῆς συνοχῆς καί πειθαρχίας, οἱ διάφορες βουλευτικές ὁμάδες ρύθμιζαν τήν πολιτική κατάσταση. Οἱ συχνές κυβερνητικές ἀλλαγές δέν σήμαιναν ἀναγκαστικά ἀλλαγή πολιτικῆς, ἀλλά συνήθως ἀντικατάσταση μιᾶς πολιτικῆς ὁμάδας στήν ἐξουσία ἀπό ἄλλη, χωρίς ἰδιαίτερες πολιτικές διαφορές. Οἱ κυβερνήσεις ἦσαν συνήθως προϊόντα μετεκλογικῶν συνασπισμῶν, μέ στόχο τήν ἅλωση τῆς ἐξουσίας καί τήν νομή της. Δέν ὑπῆρχαν κόμματα ἀρχῶν, παρά ρευστοί μᾶλλον σχηματισμοί πού συνιστοῦσαν στό σύνολό τους δύο πολιτικά ρεύματα, τίς δυνάμεις τῆς «τάξεως», πού δυσπιστοῦσαν στήν πρόοδο, καί τίς δυνάμεις τῆς «κινήσεως», πού ἀδιαφοροῦσαν γιά τήν παράδοση. Τά ρεύματα αὐτά, πού διαιροῦσαν τήν χώρα, κάτω ἀπό τά πολύχρωμα πολιτικά συνθήματα, σέ δύο στρατόπεδα, ἀλλά κυρίως ἡ δύναμη τῶν πολιτικῶν ὁμάδων, περιόριζαν τήν δυνατότητα τῆς κυβερνήσεως νά ἐφαρμόσει μέ συνέπεια ὁποιαδήποτε πολιτική· ἐπειδή, γιά νά ἐξουδετερώσει τίς ἀκραῖες ὁμάδες, ἀναγκαζόταν νά ὑπόσχεται ὅτι δέν θά ἐπιδίωκε πολιτική πού δέν ἦταν ἀρεστή σέ βουλευτικές ὁμάδες τοῦ κέντρου, τακτική πού ὁδηγοῦσε σέ κυβερνητική ἀκινησία.

3. *Ἱσπανία*

Μετά τήν Βρεταννία καί τήν Γαλλία ἀκολουθοῦσαν, ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἐξελίξεως τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν, ἡ Ἱσπανία καί ἡ Ἰταλία, μέ φιλοδοξίες μεγάλης δυνάμεως καί οἱ δύο, ἡ Ἱσπανία ἐξαιτίας τοῦ μεγαλείου της στό παρελθόν καί ἡ Ἰταλία ἐξαιτίας τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως κυρίως. Καί οἱ δύο ἦσαν χῶρες βασικά ἀγροτικές, μέ μεγάλο ποσοστό ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ· καί στίς δύο ὑπῆρχαν ἐκτεταμένες περιοχές, ὅπου κυριαρχοῦσαν ἡ φτώχεια, ὁ ἀναλφαβητισμός, ἡ δεισιδαιμονία καί ἡ βία. Στήν κοινωνική καί οἰκονομική καθυστέρηση, πού λειτουργοῦσε ἀνασταλτικά στήν ἀνάπτυξη τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν, θά πρέπει νά προστεθεῖ καί μιά βαθειά κρίση πού παρουσιάζει δυσκολίες στόν χαρακτηρισμό της, ἀλλά πού ἦταν αἰσθητή καί στίς δύο περιπτώσεις, στήν Ἱσπανία ὡς

ἐπακόλουθο τῆς χωρίς προηγούμενο ἥττας της στόν Ἀμερικανοϊσπανικό Πόλεμο τοῦ 1898 καί στήν Ἰταλία ὡς συνέπεια τῆς πεποιθήσεως ὅτι ἡ ἐθνική ὁλοκλήρωση εἶχε μείνει ἀτελής.

Στήν Ἱσπανία οἱ ἰδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως εἶχαν συναντήσει τεράστια ἀντίδραση, μέ συνέπεια οἱ πολιτικές ἐξελίξεις μετά τό 1808 νά ἰσοδυναμοῦν οὐσιαστικά μέ συνεχή ἐμφύλιο πόλεμο ἀνάμεσα σέ φιλελευθέρους καί συντηρητικούς γιά τήν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας. Στήν διαμάχη αὐτή ἡ ἐκκλησία εἶχε ταχθεῖ μέ τό μέρος τῶν συντηρητικῶν, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐπιδεινωθεῖ ὁ διχασμός. Ἡ μοναρχία εἶχε καταργηθεῖ δύο φορές, ὥσπου παλινορθώθηκε τελικά τό 1874 μέ βασιλιά τόν Ἀλφόνσο ΙΒ΄. Τό σύνταγμα τοῦ 1876 θεσμοποιοῦσε κάποιο συμβιβασμό ἀνάμεσα στίς δύο ἀντίρροπες δυνάμεις. Οἱ συντηρητικοί ἦσαν ἱκανοποιημένοι, ἐπειδή τό ἐκλογικό σῶμα ἦταν περιορισμένο, καί οἱ φιλελεύθεροι γιά τόν λόγο ὅτι ἡ βουλή μποροῦσε νά ἐλέγξει τόν μονάρχη. Τό σύνταγμα τοῦ 1876 προέβλεπε δύο νομοθετικά σώματα, τήν Βουλή καί τήν Γερουσία, ὅπως καί τό σύνταγμα τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας (1869) πού εἶχε ἀντικαταστήσει, καί περιόριζε τήν ἀντιπροσώπευση σέ σύγκριση μέ τό προηγούμενο (ἕνας βουλευτής γιά κάθε 50 χιλ. κατοίκους, ἐνῶ πρίν γιά κάθε 40 χιλ.). Τό 1890 ἡ ψῆφος ἐπεκτάθηκε σέ ὅλους τούς ἄνδρες ἡλικίας ἄνω τῶν 25.

Τά χαρακτηριστικά ὅμως αὐτά τῆς ἱσπανικῆς συνταγματικῆς μοναρχίας ἦσαν χωρίς μεγάλη σημασία. Αὐτό πού εἶχε σημασία ἦταν ἡ πολιτική πραγματικότητα κάτω ἀπό τήν συνταγματική ἐπιφάνεια. Τήν πραγματικότητα αὐτή συνιστοῦσαν ἡ πανίσχυρη οἰκονομική καί πολιτική ὀλιγαρχία καί ἡ πολυεπίπεδη πολιτική διαφθορά. Ὁ χρηματισμός καί ὁ ἐκφοβισμός ἦσαν τά μέσα πού ὁδηγοῦσαν στό κοινοβούλιο, ἀλλά καί πού τό ἤλεγχαν. Ἦταν ἡ χρυσή ἐποχή τοῦ τοπικοῦ κομματάρχη (cacique), πού διηύθυνε τίς ἐκλογές καί διένεμε τά κέρδη στήν πολιτική πελατεία.

Ἡ ἱσπανική ὀλιγαρχία δέν εἶχε ἰσχυρές πολιτικές ἤ πολιτειακές πεποιθήσεις· διέθετε ὅμως τίτλους εὐγενείας, ἤλεγχε τούς κομματικούς μηχανισμούς καί κατεῖχε μεγάλο μέρος τῆς καλλιεργήσιμης γῆς καί τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐμπορίου, τῆς βιομηχανίας καί τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος. Σέ κάποια ἀπόσταση ἀπό τήν πολιτική καί οἰκονομική ὀλιγαρχία βρίσκονταν δύο ἀναχρονιστικές δυνάμεις, προσκολλημένες στό παρελθόν, ἡ ἐκκλησία καί ὁ στρατός. Ὁ ρεπουμπλικανισμός καί ὁ καρλισμός (ἡ κίνηση γιά τήν παλινόρθωση τῶν Βουρβώνων, ἀπογόνων τοῦ Δόν Κάρλος) συγκέντρωναν τούς ἡττημένους καί τούς ἀσυμβίβαστους. Τήν ἐξουσία μοιράζονταν οἱ συντηρητικοί καί οἱ φιλελεύθεροι, παρέχοντας ἀρκετή πολιτική σταθερότητα τήν ἐποχή αὐτή καί περισσότερη στασιμότητα. Τό συνταγματικό-κοινοβουλευτικό πλαίσιο καί ἡ ὀλιγαρχία δέν εὐνοοῦσαν τήν ἀλλαγή ἀλλά τήν ἀκινησία. Ἡ μόνη ἀξιοσημείωτη ἀλλαγή

ἦταν ἡ χρήση πολιτικῆς βίας, πού αὐξανόταν μέ τόν καιρό.

4. Ἰταλία

Στήν Ἰταλία, ὅπως προαναφέρθηκε, οἱ πολιτικές ἐξελίξεις ἐπηρεάζονταν ἀπό τήν γενική ἀπογοήτευση πού ἀκολούθησε τήν ἔκβαση τοῦ ἑνοποιητικοῦ ἀγώνα τῶν Ἰταλῶν. Πολλοί Ἰταλοί βρίσκονταν ἀκόμη ἔξω ἀπό τήν Ἰταλία, ἀλλά καί πολύ περισσότεροι ἀκόμη πού ζοῦσαν στήν ἰταλική ἐπικράτεια ἦσαν δυσαρεστημένοι ἀπό τό γεγονός ὅτι μία ὀλιγάριθμη τάξη νεμόταν τήν ἑνοποιημένη Ἰταλία. Ἡ ἀντικληρική παράδοση εἶχε ἐνισχυθεῖ κατά τήν Παλιγγενεσία (Risorgimento) καί ἐπιβίωνε σέ πολλές ἐκδηλώσεις τῆς ἰταλικῆς ζωῆς καί ἰδιαίτερα στήν πολιτική. Ὁ καθολικισμός ἀποτελοῦσε τό βάθρο τῆς ἰταλικῆς κοινωνίας, ἀλλά ὁ ρόλος του στήν πολιτική ζωή δέν εἶχε ἀνάλογη σημασία καί βαρύτητα. Ἀπό οἰκονομική, κοινωνική καί πολιτιστική ἄποψη, ἡ Ἰταλία ἀποτελοῦσε οὐσιαστικά δύο χῶρες, τήν βόρεια καί τήν νότια. Οἱ χωρικοί, ὅπως καί στήν Γαλλία, ἀποτελοῦσαν τήν πλειοψηφία· σέ ἀντίθεση ὅμως μέ τούς Γάλλους, οἱ Ἰταλοί χωρικοί ἦσαν, στήν συντριπτική τους πλειοψηφία, ἀκτήμονες —ἕνας στούς δέκα εἶχε ἰδιόκτητες γαῖες πρός τά τέλη τοῦ αἰώνα— καί διαβιοῦσαν στό μεταίχμιο ἀνάμεσα στόν ὑποσιτισμό καί τήν πείνα.

Τό κοινοβουλευτικό-συνταγματικό πλαίσιο ἀντανακλοῦσε αὐτή τήν κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα καί τήν διαιώνιζε. Τήν Γερουσία ἀποτελοῦσαν πρίγκηπες πού εἶχαν συμπληρώσει τό 21ο ἔτος, δικαιωματικά, καί πολίτες πού εἶχαν διαπρέψει σέ κάποιον τομέα καί πού διορίζονταν ἰσόβια ἀπό τόν μονάρχη. Ἡ Γερουσία ἔπαιζε μόνο ἀναθεωρητικό ρόλο. Ἡ Βουλή ἐκλεγόταν ἀπό ἕνα περιορισμένο ἐκλογικό σῶμα: ὅσοι εἶχαν συμπληρώσει τό 21ο ἔτος, διέθεταν κάποια περιουσία καί ἦσαν ἐγγράμματοι (καθολική ψηφοφορία θεσπίστηκε τό 1912). Ἡ νότια Ἰταλία δέν ἀντιπροσωπευόταν ἀνάλογα μέ τόν πληθυσμό της, κυρίως γιά τόν λόγο ὅτι ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν κατοίκων ἀποκλειόταν ἐξαιτίας τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ, ἀλλά καί ἐξαιτίας τῆς ἀκτημοσύνης.

Τήν Ἰταλία κυβερνοῦσαν ὁ μονάρχης καί ὁ κρατικός μηχανισμός τοῦ Πεδεμοντίου, καθώς καί τό ὑπουργικό σύμβούλιο, πού ἦταν ὑπεύθυνο στό κοινοβούλιο, καί συγκεκριμένα στήν Βουλή. Τό σπουδαιότερο ὅπλο στά χέρια τοῦ Ἰταλοῦ μονάρχη —ὅπως καί τοῦ Γάλλου προέδρου— ἦταν ἡ διάλυση τῆς Βουλῆς, ἀλλά κυρίως ἡ ἄρνηση διαλύσεώς της, καθώς καί τό γεγονός ὅτι σπάνια κόμμα ἐξασφάλιζε ἀπόλυτη καί ἀνθεκτική πλειοψηφία. Οἱ κυβερνήσεις μποροῦσαν νά «δημιουργήσουν» πλειοψηφίες μέ τήν μέθοδο τῆς νοθείας στίς ἐκλογές καί νά παρατείνουν τήν παραμονή τους στήν ἐξουσία μέ τήν περίτεχνη χρησιμοποίηση τῶν χαρτοφυλακίων καί τήν

εὔνοια τοῦ μονάρχη.

῾Η παλαιά ἀριστοκρατία εἶχε παραμεριστεῖ ἀπό τήν πλουτοκρατία, ἡ ὁποία εἶχε στά χέρια της τό πολιτικό σύστημα καί διαιώνιζε τήν κυριαρχία της. Οἱ ριζοσπαστικοί τῆς Παλιγγενεσίας εἶχαν γίνει μέρος τῆς καθεστηκυίας τάξεως καί εἶχαν ἐγκαταλείψει τά παλαιά τους ἰδεώδη. ῾Η ἐκκλησία προσπαθοῦσε νά κρατηθεῖ μακριά ἀπό τήν πολιτική, μᾶλλον ἀπό ἀπέχθεια. Τήν λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ συστήματος ρύθμιζαν ὁμάδες κοινοβουλευτικῶν κοντοττιέρων, πού περιστρέφονταν γύρω ἀπό τήν κυβέρνηση καί τόν μονάρχη, μέ στόχο κάποιο χαρτοφυλάκιο, καθώς καί οἱ διορισμένοι ἐπαρχιακοί διοικητές καί οἱ τοπικοί κομματάρχες. ῞Οπως καί στήν ῾Ισπανία, ἡ κυβέρνηση προτιμοῦσε τήν ἀπραξία καί τήν ἀκινησία γιά νά μήν ἀποξενώσει βραχυπρόθεσμα, κανένα ἀπό τά ἑτερόκλητα κοινοβουλευτικά της ἐρείσματα. ᾿Επιτυχία τῆς κυβερνήσεως εἶχε ἐπικρατήσει νά θεωρεῖται ἡ δημιουργία πλειοψηφίας στήν Βουλή μέ τήν μέθοδο πού ἦταν γνωστή ὡς «μεταμόρφωση», ἐπειδή μεταμόρφωνε κοινοβουλευτικούς ἄνδρες διαφορετικῶν πολιτικῶν πεποιθήσεων σέ κυβερνητικούς συναδέλφους.

5. *Πορτογαλλία*

᾿Ανάλογες ἦσαν οἱ ἐξελίξεις στόν ἴδιο τομέα καί στήν Πορτογαλλία, χώρα καθολική καί ἀποικιοκρατική, ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ οἰκονομική καί κοινωνική καθυστέρηση. ῾Η χώρα διέθετε σύνταγμα ἀπό τό 1826 (πού ἀναθεωρήθηκε τρεῖς φορές — 1852, 1885 καί 1895), ἀλλά τό πολίτευμά της ἦταν περισσότερο μοναρχικό καί λιγότερο συνταγματικό, τυπικά καί οὐσιαστικά, ὥς τήν ἀνακήρυξη τῆς ἀβασίλευτης δημοκρατίας τό 1910, ὁπότε κατέληξε δικτατορικό. Τήν Γερουσία ἀποτελοῦσαν πρίγκηπες καί ἐπίσκοποι, δικαιωματικά, καθώς καί εὐγενεῖς, πού διορίζονταν ἀπό τόν μονάρχη. ῾Η Βουλή ἐκλεγόταν ἀπό ἕνα περιορισμένο ἐκλογικό σῶμα — ἐκλογεῖς καί ὑποψήφιοι βουλευτές ἔπρεπε νά ἔχουν κάποια περιουσία καί νά εἶναι ἐγγράμματοι. ῾Η φτώχεια καί ὁ ἀναλφαβητισμός δέν εὐνοοῦσαν τήν ἀνάπτυξη πολιτικῶν κομμάτων μέ ἀρχές καί συνακόλουθα τήν ὁμαλή λειτουργία τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν. Τα κόμματα ἦσαν ἀσταθεῖς καί ρευστοί πολιτικοί σχηματισμοί, πού ἐξασφάλιζαν μία κατά μέσο ὅρο κυβερνητική κρίση τόν χρόνο. ῾Η ἀντίδραση τοῦ μονάρχη στήν ἀκυβερνησία ἦταν, στά τελευταῖα χρόνια τοῦ 19ου αἰώνα, ἡ καταστρατήγηση τοῦ συντάγματος καί ὁ παραμερισμός τοῦ κοινοβουλίου. ῾Η ἀπάντηση στίς βασιλικές αὐθαιρεσίες ἄργησε, ἀλλά ἦταν ἀνάλογη μέ τήν πρόκληση καί σύμφωνη μέ τήν πολιτική παράδοση τῆς χώρας: τό 1908 δολοφονήθηκε ὁ βασιλιάς Κάρλος Α΄ καί δύο χρόνια ἀργότερα ἐκθρονίστηκε ὁ διάδοχός του, Μανουέλ Β΄, καί ἀνακηρύχθηκε ἡ ἀβασίλευτη δημοκρατία. Τό νέο καθεστώς θέσπισε ἕνα φιλελεύθερο

σύνταγμα καί ἀπομάκρυνε τήν ἐκκλησία ἀπό τίς κρατικές ὑποθέσεις, ἀλλά δέν κατόρθωσε νά ἀπελευθερώσει τόν λαό ἀπό τήν καθυστέρηση καί τήν ἐξαθλίωση. Τό 1912 τέλος, μέ ἀφορμή μιά γενική ἀπεργία, ἐπιβλήθηκε στρατιωτική δικτατορία καί ἡ Πορτογαλλία εἰσῆλθε σέ μιά μακρόχρονη πολιτική κρίση πού κράτησε ὥς τό 1928.

6. Ἑλβετία

Διαφορετική ἦταν ἡ εἰκόνα πού παρουσίαζαν ἡ Ἑλβετία, τό Βέλγιο, ἡ Ὁλλανδία καί τό Λουξεμβοῦργο, καθώς καί ἡ Δανία, ἡ Σουηδία καί ἡ Νορβηγία (ἀνεξάρτητη ἀπό τό 1905) — ἡ Φινλανδία ἦταν ἐπαρχία τῆς Ρωσίας ὥς τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (ἐπίσημα μεγάλο δουκάτο). Ἡ Ἑλβετία, σύμφωνα μέ τό σύνταγμα τοῦ 1848, εἶχε δύο νομοθετικά σώματα, τό Ἐθνικό Συμβούλιο καί τό Συμβούλιο τῶν Καντονιῶν, πού ἐκλέγονταν χωριστά καί μέ διαφορετική διαδικασία. Τά δύο σώματα, πού ἀποτελοῦσαν τήν Ὁμοσπονδιακή Συνέλευση, ἐξέλεγαν τό Ὁμοσπονδιακό Συμβούλιο, ἕνα εἶδος ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας. Τά ἑφτά μέλη τοῦ Συμβουλίου, μαζί μέ τόν πρόεδρο τῆς Ὁμοσπονδίας, ἐκτελοῦσαν χρέη κυβερνήσεως, χωρίς ὅμως νά ἀποτελοῦν, ἀπό κοινοβουλευτική ἄποψη, ὑπουργικό συμβούλιο. Τό σύνταγμα προέβλεπε ἀκόμη τήν διενέργεια δημοψηφισμάτων γιά θέματα συνταγματικῆς καί νομοθετικῆς φύσεως. Τό ἰδιότυπο πολίτευμα τῆς Ἑλβετίας ἦταν σεβαστό ἀπό τούς κατοίκους της καί ἡ χώρα, μολονότι συντηρητική, παρέμεινε ὑπόδειγμα εὐνομίας.

7. Κάτω Χῶρες – Σκανδιναυικές χῶρες

Εὐνομούμενες καί συντηρητικές ἦσαν καί τό Βέλγιο, ἡ Ὁλλανδία, τό Λουξεμβοῦργο, ἡ Δανία, ἡ Σουηδία καί ἡ Νορβηγία — ὅλες μέ συνταγματικά μοναρχικά πολιτεύματα (τό Λουξεμβοῦργο ἦταν μεγάλο δουκάτο). Στό Βέλγιο, ὥς τό 1893, τά μέλη καί τῶν δύο νομοθετικῶν σωμάτων, τῆς Βουλῆς καί τῆς Γερουσίας, ἐκλέγονταν ἀπό τούς ἴδιους ἐκλογεῖς, ἀλλά μετά, ἕνα μέρος τῶν γερουσιαστῶν ἐκλεγόταν ἀπό ὅλους τούς ψηφοφόρους ἡλικίας ἄνω τῶν 30, καί τό ἄλλο ἀπό τά ἐπαρχιακά συμβούλια. Τό 1899 θεσπίστηκε, γιά τήν ἐκλογή καί τῶν δύο νομοθετικῶν σωμάτων, ἡ ἁπλή ἀναλογική. Τήν ἐκτελεστική ἐξουσία ἀσκοῦσε ὁ μονάρχης, ὁ ὁποῖος διόριζε τό ὑπουργικό συμβούλιο (πού ὅμως ἦταν ὑπεύθυνο στό κοινοβούλιο). Δύο νομοθετικά σώματα καί κυβέρνηση ὑπεύθυνη στό κοινοβούλιο εἶχε καί ἡ Ὁλλανδία. Τήν Γερουσία ἀποτελοῦσαν ἀνώτεροι κρατικοί ὑπάλληλοι καί βαριά φορολογούμενοι πολίτες, πού ἐκλέγονταν ἀπό τά ἐπαρχιακά συμβούλια.

Στήν Βουλή μποροῦσαν νά ἐκλεγοῦν ὅσοι εἶχαν συμπληρώσει τό 30ό ἔτος, ἀπό ἐκλογεῖς πού πλήρωναν φόρους καί ἦσαν ἄνω τῶν 23. Στό Λουξεμβοῦργο, τήν νομοθετική ἐξουσία μοιράζονταν ὁ Μεγάλος Δούκας καί τό κοινοβούλιο, πού ἐκλεγόταν (ἡ Βουλή) στά 12 καντόνια τοῦ δουκάτου καί ἀποτελεῖτο ἀπό τό 15μελές Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας καί τήν 48μελή Βουλή.

Κοινοβούλιο ἀπό δύο νομοθετικά σώματα εἶχαν καί ἡ Δανία, ἡ Σουηδία καί ἡ Νορβηγία. Στήν Δανία, ἀπό τά 66 μέλη τῆς Γερουσίας, τά 12 διορίζονταν ἀπό τόν μονάρχη καί τά ὑπόλοιπα ἐκλέγονταν ἀπό τρεῖς κατηγορίες φορολογουμένων πολιτῶν. Ἡ Βουλή (γύρω στα 100 μέλη) ἐκλεγόταν ἀπό ἐκλογεῖς πού εἶχαν συμπληρώσει τό 25ο ἔτος, δέν ἦσαν ὑπηρέτες καί δέν ἔπαιρναν κρατικό ἐπίδομα ἀπορίας. Στήν Σουηδία ἡ Γερουσία ἐκλεγόταν ἀπό τά ἐπαρχιακά συμβούλια καί ἡ Βουλή ἀπό ὅλους τούς φορολογουμένους πού εἶχαν συμπληρώσει τό 21ο ἔτος. Τό 1881, τό ἐκλογικό σῶμα ἀποτελοῦσε τό 6,2% (καθολική ψηφοφορία δόθηκε τό 1907). Στήν Νορβηγία, τέλος, τό κοινοβούλιο χωριζόταν σέ δύο σώματα μετά τήν ἐκλογή: Οἱ ἀντιπρόσωποι ἐξέλεγαν ἀνάμεσά τους τό 1/4, πού ἀποτελοῦσε τήν Γερουσία, ἐνῶ τά ὑπόλοιπα 3/4 ἀποτελοῦσαν τήν Βουλή. Ἐκλογεῖς ἦσαν ἄνδρες πού εἶχαν συμπληρώσει τό 25ο ἔτος καί, ἀπό τό 1907, καί γυναῖκες, ἄν πλήρωναν φόρους, οἱ ἴδιες ἤ οἱ σύζυγοί τους. Καί στίς τρεῖς χῶρες τήν ἐκτελεστική ἐξουσία ἀσκοῦσαν ὁ μονάρχης καί τό ὑπουργικό συμβούλιο, πού ἦταν ὑπεύθυνο στό κοινοβούλιο.

8. Ἑλλάδα

Οἱ Βαλκανικές χῶρες τήν ἐποχή αὐτή εἶχαν νά ἐπιδείξουν μᾶλλον φιλελεύθερους κοινοβουλευτικούς καί συνταγματικούς θεσμούς, ἀλλά ταραγμένο καί ἀνώμαλο πολιτικό καί συνταγματικό βίο. Τό πιό φιλελεύθερο πολίτευμα εἶχε ἡ Ἑλλάδα. Σύμφωνα μέ τό σύνταγμα τοῦ 1864 (πού ἀναθεωρήθηκε τό 1911), ἡ χώρα διέθετε ἕνα μόνο νομοθετικό σῶμα, τήν Βουλή καί (μετά τό 1911) Συμβούλιο Ἐπικρατείας, καθολική ψηφοφορία ἀπό τό 1865, ἕναν βουλευτή γιά κάθε 12 χιλ. κατοίκους (γιά κάθε 16 χιλ. ἀπό τό 1905) καί ὑπουργικό συμβούλιο ὑπεύθυνο στήν Βουλή. Ὁ μονάρχης ἀσκοῦσε τήν ἐκτελεστική ἐξουσία μέσω τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, πού ὁ ἴδιος διόριζε, καί καμιά πράξη του δέν ἴσχυε χωρίς τήν προσυπογραφή τοῦ ἁρμόδιου ὑπουργοῦ. Ἐκλογεῖς ἦσαν ὅσοι εἶχαν συμπληρώσει τό 21ο ἔτος καί διέθεταν κάποια περιουσία ἤ ἀσκοῦσαν κάποιο ἐπάγγελμα. Ἐκλόγιμοι ἦσαν ὅσοι εἶχαν συμπληρώσει τό 30ό ἔτος (τό 25ο μετά τό 1911) καί διέθεταν ἀκίνητη περιουσία στήν ἐκλογική τους περιφέρεια· ἐξαιρούνταν οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι καί οἱ δήμαρχοι — και, ἀπό τό 1911, οἱ ἀξιωματικοί τοῦ στρατοῦ

καί οἱ διοικητές τῶν τραπεζῶν.

Τό 1875, μέ τίς ἐπίμονες προσπάθειες τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη, ὁ βασιλιάς Γεώργιος Α΄ ἀποδέχθηκε ἐπίσημα τήν ἀρχή τῆς «δεδηλωμένης»· δέχθηκε δηλαδή νά δίνει τήν ἐντολή σχηματισμοῦ κυβερνήσεως σέ αὐτούς πού διέθεταν τήν «δεδηλωμένη» ἐμπιστοσύνη τῆς πλειοψηφίας στήν Βουλή. Ἡ ἀποδοχή αὐτῆς τῆς βασικῆς κοινοβουλευτικῆς ἀρχῆς ἀπό τόν ἀνώτατο ἄρχοντα δέν ὁδήγησε, ὅπως ἀναμενόταν, στήν διαμόρφωση τῶν βασικῶν φορέων τῆς κοινοβουλευτικῆς ζωῆς, δηλαδή κομμάτων ἀρχῶν μέ συνοχή καί πειθαρχία, ἐπειδή ἔλειπαν οἱ πολιτικές, κοινωνικές καί οἰκονομικές προϋποθέσεις. Οἱ κομματικοί σχηματισμοί ἦσαν συγκυριακοί καί ἄμορφοι ἐκλογικοί συνασπισμοί, χωρίς διαφορετικό ἰδεολογικοπολιτικό περιεχόμενο. Ἔτσι, τό κοινοβούλιο λειτουργοῦσε σάν πεδίο ἐλεύθερου σχηματισμοῦ πλειοψηφιῶν, πού φαλκίδευαν τήν λαϊκή βούληση. Ἡ ἀπουσία πολιτικῶν κομμάτων μέ σαφές καί σταθερό ἰδεολογικοπολιτικό περιεχόμενο, σέ συνδυασμό μέ τήν ἐξάρτηση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ἀπό τήν κυβέρνηση καί τήν παντοδυναμία τοῦ τοπικοῦ κομματάρχη, ἐμπόδιζε τήν σωστή λειτουργία τοῦ πολιτεύματος, τό ὁποῖο ἀπέβαινε, σέ τελευταία ἀνάλυση, ὄργανο στήν διάθεση μιᾶς ἰσχυρῆς ὀλιγαρχίας.

9. *Σερβία – Βουλγαρία – Ρουμανία*

Ἡ Σερβία εἶχε ἰδιαίτερα ἀνώμαλο συνταγματικό βίο. Τό σύνταγμα τοῦ 1869 ἀντικαταστάθηκε τό 1889 ἀπό νέο σύνταγμα πού καί αὐτό καταργήθηκε τό 1894, ὁπότε ἐπανατέθηκε σέ ἰσχύ τό παλαιό σύνταγμα (1869). Τό 1901 ὁ βασιλιάς Ἀλέξανδρος Α΄ Ὀμπρένοβιτς ἔθεσε σέ ἰσχύ νέο σύνταγμα, τό ὁποῖο ἀντικαταστάθηκε τό 1903 (ὅταν δολοφονήθηκε ὁ βασιλιάς) ἀπό τό σύνταγμα τοῦ 1889. Τό κοινοβούλιο εἶχε δύο νομοθετικά σώματα, τήν Βουλή καί τήν Γερουσία, πού ἐκλέγονταν μέ καθολική σχεδόν ψηφοφορία, καί ὁ μονάρχης ἀσκοῦσε τήν ἐκτελεστική ἐξουσία μέσω τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, πού ἦταν ὅμως ὑπεύθυνο στό κοινοβούλιο· ἀλλά ὁ κοινοβουλευτικός βίος τῆς χώρας ἦταν τόσο ἀνώμαλος ὅσο καί ὁ συνταγματικός. Στό Μαυροβούνιο, ὁ ἡγεμόνας ἀσκοῦσε τήν ἐκτελεστική ἐξουσία καί μοιραζόταν τήν νομοθετική μέ τό 8μελές Συμβούλιο Ἐπικρατείας, τέσσερα ἀπό τά μέλη τοῦ ὁποίου διορίζονταν ἀπό τόν ἴδιο καί τά ἄλλα τέσσερα ἐκλέγονταν ἀπό ὅλους τούς ἄνδρες πού ἔφεραν ὅπλα ἤ εἶχαν ἤδη ὑπηρετήσει στόν στρατό. Στήν Βουλγαρία, σύμφωνα μέ τό σύνταγμα τοῦ 1879 (πού ἀναθεωρήθηκε τό 1893), ὑπῆρχε ἕνα νομοθετικό σῶμα (ἕνα δεύτερο εἶχε ἀναθεωρητικές κυρίως ἁρμοδιότητες καί συνερχόταν σπάνια). Τό ὑπουργικό συμβούλιο διοριζόταν ἀπό τόν μονάρχη, ἀλλά ἦταν ὑπεύθυνο στό κοινοβούλιο. Ὁ κοινοβουλευτικός βίος τῆς χώρας ὅμως ἦταν ἐξίσου ἐπεισοδιακός

μέ αὐτόν τῆς Σερβίας. Συντηρητικότερο ἦταν τό πολίτευμα τῆς Ρουμανίας: δύο νομοθετικά σώματα, σύμφωνα με τό σύνταγμα τοῦ 1866 (πού ἀναθεωρήθηκε δύο φορές, τό 1879 καί τό 1884) καί ἀρκετά περιορισμένο ἐκλογικό σῶμα. Στήν 'Οθωμανική Αὐτοκρατορία, τέλος, εἶχε παραχωρηθεῖ σύνταγμα ἀπό τόν σουλτάνο τό 1876, πού δέν ἐφαρμόσθηκε ὅμως παρά μόνο μετά τήν 'Επανάσταση τῶν Νεοτούρκων τό 1908 καί τότε γιά νά προωθήσει τούς ἐθνικιστικούς στόχους τῶν ἐπαναστατῶν, ὄχι τά φιλελεύθερα ἰδεώδη γιά τά ὁποῖα εἶχαν ἐπαναστατήσει.

10. Κεντροευρωπαϊκές χῶρες

Στήν κεντρική Εὐρώπη, οἱ συνταγματικοί θεσμοί συναγωνίζονταν, χωρίς μεγάλη ἐπιτυχία, μέ τίς δεσποτικές ἐπιβιώσεις ἤ ἀναβιώσεις. Στήν νεοσύστατη Γερμανική Αὐτοκρατορία, τό σύνταγμα τοῦ 1871 προέβλεπε δύο νομοθετικά σώματα, τήν Βουλή (Reichstag), πού ἐκλεγόταν μέ καθολική ψηφοφορία (ἕνας βουλευτής γιά κάθε 100 χιλ. κατοίκους), καί τήν Γερουσία (Bundesrath), πού τήν ἀποτελοῦσαν 58 ἀντιπρόσωποι τῶν μελῶν κρατῶν τῆς αὐτοκρατορίας. 'Ο καγκελλάριος, πού διοριζόταν ἀπό τόν αὐτοκράτορα καί προήδρευε στήν Γερουσία, ἦταν ὑπεύθυνος στήν Βουλή. 'Αλλά ἡ Γερμανία δέν θά μποροῦσε νά καταταχθεῖ στίς συνταγματικές μοναρχίες. Ἕνας ἀπό τούς βασικούς λόγους ἦταν ἡ κυρίαρχη θέση τῆς Πρωσίας, ἀπό ἄποψη πολιτική, οἰκονομική καί συνταγματική. 'Ο στρατός ἦταν πρωσικός, ὅπως πρωσικός ἦταν καί ὁ κρατικός μηχανισμός. Στήν Γερουσία, ἐξάλλου, ἡ Πρωσία εἶχε τό δικαίωμα τῆς ἀρνησικυρίας. 'Η Βουλή μποροῦσε νά καταψηφίσει τήν κυβέρνηση, ἀλλά δέν μποροῦσε νά τήν ἐξαναγκάσει νά δεχθεῖ τήν ἀπόφασή της, ἐπειδή πίσω ἀπό τήν κυβέρνηση βρισκόταν ἡ πρωσική βουλή καί ὁ στρατός, πού ἀντιπροσώπευαν τήν πανίσχυρη πρωσική ἀριστοκρατική ὀλιγαρχία. Θά πρέπει ἐπίσης νά σημειωθεῖ ὅτι, μολονότι ὁ καγκελλάριος ἦταν τυπικά ὑπεύθυνος στήν Βουλή, ἡ κυβέρνηση δέν εἶχε τόν χαρακτήρα κοινοβουλευτικοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, ἀλλά ἦταν ὑπεύθυνη στόν μονάρχη.

'Η ἔλλειψη ὑπεύθυνης κοινοβουλευτικῆς κυβερνήσεως καί ὁ κυρίαρχος ρόλος τῆς πρωσικῆς ἀριστοκρατικῆς ὀλιγαρχίας δημιουργοῦσαν σύγχυση στόν τομέα τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ὅσον ἀφορᾶ τόν φορέα τῆς ἐξουσίας αὐτῆς καί τόν συνταγματικό ἔλεγχό του, καί εὐνοοῦσαν τίς δεσποτικές τάσεις τοῦ μονάρχη καί τῆς ὀλιγαρχίας πού τόν περιστοίχιζε. Ἄμεση σχέση μέ τίς τάσεις αὐτές τῆς γερμανικῆς πολιτείας στά τελευταῖα 25 χρόνια πρίν ἀπό τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εἶχε ἡ προϊούσα παρακμή τοῦ φιλελευθερισμοῦ στήν χώρα, πού ἦταν ὥς τήν ἐποχή αὐτή ἕνα ἀπό τά ἰσχυρότερα πολιτικά ρεύματα στήν Εὐρώπη. Οἱ καταβολές τῆς παρακμῆς

τοῦ γερμανικοῦ φιλελευθερισμοῦ βρίσκονταν στήν ἐποχή τοῦ Βίσμαρκ, ἡ διαδικασία ὅμως ἐπιταχύνθηκε κατά τήν περίοδο πού ἀκολούθησε καί εἶχε σχέση μέ τήν προσχώρηση τῶν καπιταλιστῶν στό συντηρητικό στρατόπεδο καί τῶν κατοίκων τῶν πόλεων στό σοσιαλιστικό κυρίως.

Στήν δυαδική μοναρχία τῆς Αὐστρίας-Οὐγγαρίας οἱ κοινοβουλευτικοί καί συνταγματικοί θεσμοί ἀντανακλοῦσαν ἕνα ἐντελῶς ἰδιότυπο ἐθνικοκρατικό καθεστώς. Ἡ Αὐστρία διέθετε, μετά τά ἐπαναστατικά γεγονότα τοῦ 1848 καί τήν συνακόλουθη προκήρυξη συντάγματος, Βουλή (Reichstag) καί Γερουσία (Reichsrath). Ἡ Βουλή ἐκλεγόταν ἀπό ἕνα περιορισμένο (καθολική ψηφοφορία δόθηκε τό 1907) καί αὐστηρά διαρθρωμένο σέ πέντε κατηγορίες ἐκλογικό σῶμα (μεγάλοι γαιοκτήμονες, πόλεις, ἐμπορικά ἐπιμελητήρια, ἀγροτικές κοινότητες καί λοιποί ψηφοφόροι), πού εὐνοοῦσε τήν ἀντιπροσώπευση τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων. Τήν Γερουσία ἀποτελοῦσαν πρίγκηπες καί ἐπίσκοποι, καθώς καί μέλη πού διορίζονταν ἰσόβια ἀπό τόν αὐτοκράτορα. Ὅπως καί στήν Γερμανία, ἡ κυβέρνηση ἦταν ὑπεύθυνη, ὄχι στό κοινοβούλιο, ἀλλά στόν μονάρχη, ὁ ὁποῖος διόριζε τήν κυβέρνηση καί ὅλους τούς ὑπαλλήλους τοῦ κράτους, ἀπένεμε τούς τίτλους εὐγενείας καί διέλυε τά δύο νομοθετικά σώματα. Ἡ προσυπογραφή τῶν πράξεων τοῦ μονάρχη ἀπό τόν ἁρμόδιο ὑπουργό ἦταν μιά κοινοβουλευτική ἐπίφαση χωρίς οὐσιαστικό περιεχόμενο. Ἀνάλογο ἦταν καί τό συνταγματικό πλαίσιο στήν Οὐγγαρία: δύο νομοθετικά σώματα, τό πρῶτο ἀποτελούμενο ἀπό ἀντιπροσώπους ἐκλεγμένους ἀπό ἕνα ταξικά καί ἐπαγγελματικά διαρθρωμένο ἐκλογικό σῶμα, καί τό δεύτερο ἀπό πρίγκηπες, ἐπισκόπους καί κατώτερους εὐγενεῖς, καθώς καί ἀντιπροσώπους ἀπό τήν Κροατία, τήν Σλοβενία καί τήν Τρανσυλβανία.

Ὁ μονάρχης ἦταν αὐτοκράτορας καί βασιλιάς μαζί: αὐτοκράτορας στήν Βιέννη καί βασιλιάς στήν Βουδαπέστη. Ἡ διαφοροποίηση αὐτή ἱκανοποιοῦσε τήν οὐγγρική ὀλιγαρχία, ἐπειδή ὁ αὐτοκράτορας διέμενε στήν Βιέννη καί ἄφηνε τό πεδίο ἐλεύθερο γιά τήν ἐκμετάλλευση τῶν χωρικῶν: Οἱ ἐκκλήσεις τῶν Μαγυάρων πρός τόν βασιλιά τους δέν ἔφταναν ποτέ στόν προορισμό τους, ἐκτός μόνο ὅταν ὁ αὐτοκράτορας ἐπισκεπτόταν καί τό δεύτερο βασίλειό του. Ὁ αὐτοκράτορας ἀντλοῦσε τήν ἐξουσία του ἀπό δυναστικά καί ἐλέῳ Θεοῦ δικαιώματα καί ἡ ὕπαρξη τῆς δυαδικῆς μοναρχίας ἐξυπηρετοῦσε, τυπικά καί οὐσιαστικά, τά συμφέροντα τῆς δυναστείας τῶν Ἁψβούργων. Ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία ἦταν ὅμως καί ὁ μόνος δεσμός ἀνάμεσα στίς διάφορες ἐπαρχίες-χῶρες τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ δυαδισμός καί ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία ἀποσκοποῦσαν νά συγκεράσουν τήν ἀρχή τῶν ἐθνοτήτων καί τήν πολυεθνική δομή τῆς αὐτοκρατορίας. Τό ἐθνικό πρόβλημα, ἀξίζει νά σημειωθεῖ, ἦταν κυρίως γλωσσικό, τόσο γιά συναισθηματικούς λόγους ὅσο καί γιά οὐσιαστικούς: Ἡ γλώσσα ἦταν κριτήριο γιά

τόν διορισμό στόν κρατικό μηχανισμό, καί ἡ ἐπίσημη γλώσσα τῆς αὐτοκρατορίας ἐξασφάλιζε τήν κυριαρχία ἑνός λαοῦ, τοῦ γερμανικοῦ. Τήν γλωσσική-πολιτική αὐτή κυριαρχία ἀμφισβήτησαν, χωρίς ἐπιτυχία ὅμως, Τσέχοι καί Πολωνοί. Στήν δυαδική μοναρχία ἔλειπαν οἱ μηχανισμοί καί οἱ διαδικασίες γιά τήν ὑλοποίηση τῶν ἀναγκαίων μεταρρυθμίσεων — ἀναγκαίων καί γιά τήν ἴδια τήν ὕπαρξη τοῦ ἰδιότυπου καί ἀναχρονιστικοῦ αὐτοῦ πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ, πού προσπαθοῦσε νά συγκρατήσει τίς διάφορες ἐθνότητες σέ ἕνα γεωγραφικό χῶρο ὅπου δέν διαγράφονταν σαφῆ ἐθνικά ὅρια.

11. Ρωσία

Ἡ Ρωσία ἦταν μιά ἀπέραντη χώρα μέ ταχύρρυθμη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί ὅλα ἐκεῖνα τά προβλήματα πού ἀντιμετώπισαν οἱ δυτικές χῶρες κατά τήν μεταβατική περίοδο ἀπό τήν μεσαιωνική στήν νεώτερη κοινωνία καί τά ὁποῖα ἡ δεσποτεία ἀδυνατοῦσε ν' ἀντιμετωπίσει, τόσο ἐξαιτίας ἐγγενῶν ἀδυναμιῶν ὅσο καί ἐξαιτίας τῆς ἀκινησίας τῆς ρωσικῆς κοινωνίας. Στό κέντρο τοῦ πολιτικοῦ συστήματος βρισκόταν ὁ μονάρχης, παντοδύναμος καί ἀνεξέλεγκτος. Ὥς τό 1905, δέν ὑπῆρχε ὑπουργικό συμβούλιο μέ τήν δυτική ἔννοια τοῦ ὅρου, οὔτε πρωθυπουργός, μέ συνέπεια νά ὑφίσταται ὁ μονάρχης τήν ἐπιρροή ἀνεύθυνων προσώπων, ὄχι πάντα κατάλληλων νά παίξουν τόν ρόλο τοῦ συμβούλου σέ κρατικές ὑποθέσεις. Ἡ τεράστια ἐπιρροή τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὄχι μόνο στήν ρωσική κοινωνία, ἀλλά καί στήν πολιτεία, ἦταν συχνά ἀνασταλτικός παράγοντας στήν ἐξέλιξη τοῦ πολιτεύματος καί τοῦ κράτους καί τήν προσαρμογή τους στίς νέες κοινωνικές καί πολιτικές ἀνάγκες. Τό γεγονός ὅτι ὁ μονάρχης εἶχε ἐκτός ἀπό τήν κοσμική καί πνευματική ἐξουσία, συντελοῦσε στήν καθυστέρηση στόν τομέα αὐτόν.

Ἡ ἐξουσία τοῦ μονάρχη ἦταν ἀπόλυτη καί ἀπεριόριστη. Δέν ὑπῆρχε παράδοση ἀντιπροσωπεύσεως οὔτε διαμαρτυρίας· καί ἐνόσω ἡ χώρα παρέμενε ἀγροτική, δέν ὑπῆρχε δυνατότητα συνταγματικῆς ἀλλαγῆς, ἐπειδή τόσο οἱ γαιοκτήμονες ὅσο καί οἱ ἀκτήμονες χωρικοί δέχονταν ἀδιαμαρτύρητα τήν ἐξουσία αὐτή. Κάτω ἀπό τόν μονάρχη καί τούς συμβούλους του βρισκόταν μιά τεράστια διοίκηση, ἕνας μηχανισμός χωρίς καμία πρωτοβουλία, ἐπιρρεπής στήν αὐθαιρεσία καί ἀνοιχτός στόν χρηματισμό. Τόν βασικότερο ρόλο στόν μηχανισμό αὐτόν ἔπαιζε ἡ ἀστυνομία, πού τηροῦσε τήν τάξη, ἀλλά καί δημιουργοῦσε τίς προϋποθέσεις γιά τήν αὔξηση τῆς παρανομίας μέ τίς καταπιεστικές μεθόδους πού χρησιμοποιοῦσε.

Ἡ παραχώρηση, τό 1905, Βουλῆς (Δούμα), πού εἶχε τόσο ἀντιπροσωπευτικό ὅσο καί συμβουλευτικό χαρακτήρα, ὀφειλόταν στόν κλονισμό τῆς

ἀπολυταρχίας, ἐξαιτίας τῆς ἥττας στόν Ρωσοϊαπωνικό Πόλεμο (1904-1905), καί στίς πιέσεις τῶν νέων πολιτικῶν δυνάμεων. Ὁ ρόλος τῆς Βουλῆς, πού ἐκλεγόταν κατά ἐπαρχίες καί ἀπό πέντε κλάσεις ἐκλογέων, περιοριζόταν ἀπό τό Αὐτοκρατορικό Συμβούλιο, τό ὁποῖο ὑπῆρχε ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου Πέτρου καί τό 1906 ἀποτέλεσε τό δεύτερο νομοθετικό σῶμα τῆς χώρας. Ἀπό τά 196 μέλη τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Συμβουλίου, τά μισά διορίζονταν ἀπό τόν τσάρο καί τά ἄλλα μισά ἐκλέγονταν ἀπό τόν κλῆρο, τίς ὀργανώσεις τῶν εὐγενῶν καί τίς ὀργανώσεις ἄλλων κοινωνικῶν ὁμάδων (ὑπαλλήλων, ἀκαδημαϊκῶν, ἐμπόρων, κ.ἄ.). Τό ὑπουργικό συμβούλιο, τέλος, δέν ἦταν ὑπεύθυνο στήν Βουλή, ἀλλά στόν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος καί διέλυε τό σῶμα αὐτό. Ἡ σύγκρουση τῆς πρώτης ρωσικῆς Βουλῆς μέ τόν αὐτοκράτορα καί τήν κυβέρνησή του ὁδήγησε στήν διάλυσή της. Τήν ἴδια τύχη εἶχε καί ἡ δεύτερη (1907), πού λειτούργησε τρεῖς μόνο μῆνες. Οἱ δύο ἑπόμενες —καί τελευταῖες— (1907-1912 καί 1912-1917) ἦσαν πειθήνια ὄργανα τῆς δεσποτείας.

Ἀπό τίς παραπάνω ἐξελίξεις καί ἰδιορρυθμίες τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν καί συνταγματικῶν θεσμῶν στίς χῶρες τῆς Εὐρώπης, κατά τίς δύο-τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα καί τήν πρώτη τοῦ 20οῦ, γίνεται φανερό ὅτι δέν εἶναι εὔκολη ἡ συναγωγή συμπερασμάτων σχετικά μέ τούς θεσμούς αὐτούς καί ἰδιαίτερα σχετικά μέ τίς προϋποθέσεις γιά τήν ὁμαλή λειτουργία τους. Τό σύνταγμα, τό κοινοβούλιο, ἡ καθολική ψηφοφορία καί τά πολιτικά κόμματα ἦσαν βασικοί συντελεστές τῆς λειτουργίας τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν, ἀλλά ἡ ὁμαλή λειτουργία τους εἶχε ἄμεση σχέση μέ ὁρισμένα χαρακτηριστικά τῶν συντελεστῶν αὐτῶν, ὅπως τόν σαφή διαχωρισμό τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἀπό τήν ἐκτελεστική, τήν εὐθύνη τῆς κυβερνήσεως στό κοινοβούλιο, τήν ἀρχή τῆς πλειοψηφίας, τήν ἀβίαστη ἔκφραση τῆς λαϊκῆς βουλήσεως καί τήν κομματική συνοχή, πειθαρχία καί ἰδεολογικοπολιτική σαφήνεια καί σταθερότητα. Ἡ κοινωνική, οἰκονομική καί πολιτιστική ἀνάπτυξη παρεῖχαν γενικά τό κατάλληλο ἔδαφος γιά τήν βλάστηση καί τήν καρποφορία τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν. Ἀπαραίτητες προϋποθέσεις —συνάρτηση, σέ μεγάλο βαθμό, τῆς γενικότερης ἀναπτύξεως τῆς κοινωνίας— ἦσαν: α) ἡ ἀπουσία ἤ ὕφεση τῆς βίας, β) ἡ διάθεση ἀνοχῆς τῶν διαφωνιῶν, ἀκόμη καί γιά σπουδαῖα ζητήματα καί γ) ἡ προθυμία συνδιαλλαγῆς καί συμφωνίας μέ ἀνταγωνιστές καί ἀντιπάλους. Οἱ ἰδιότητες αὐτές σχετίζονται, χωρίς ὅμως νά ταυτίζονται, μέ τήν ἀνάπτυξη καί ἐπιρροή τοῦ ἐμπορικοῦ στοιχείου καί εἶναι καρπός μακρόχρονης παραδόσεως, μηχανισμῶν καί διαδικασιῶν, πού διέπουν τόν πολιτικό διάλογο καί εἶναι ἀποδεκτές ἀπό ὅλους τούς συντελεστές καί τούς παράγοντες τῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτείας μιᾶς χώρας.

12. Βιβλιογραφία

Brenan, G., *The Spanish Labyrinth* (Καίμπριτζ, 1960).
Carr, R., *Spain, 1808-1939* ('Οξφόρδη, 1966).
Cook, C. καί J. Paxton (ἐπιμ.), *European Political Facts, 1848-1918* (Λονδίνο, 1978).
Ensor, R.C.K., *England, 1870-1914* ('Οξφόρδη, 1936).
Goguel, F., *La Politique des partis sous la IIIe République* (Παρίσι, 1946).
Kaltchas, N., *Introduction to the Constitutional History of Greece* (Νέα Ὑόρκη, 1940).
Κυριακόπουλος, Η., *Τά συντάγματα τῆς Ἑλλάδος* ('Αθήνα, 1960).
Macartney, C.A., *The Habsburg Empire* (Λονδίνο, 1969).
Seton-Watson, C., *Italy from Liberalism to Fascism, 1870-1925* (Λονδίνο, 1967).
Seton-Watson, H., *The Russian Empire, 1801-1917* ('Οξφόρδη, 1967).
Schorske, C.E., *German Social Democracy, 1905-1917* (Καίμπριτζ, 1955).
Thomson, D., *Democracy in France* ('Οξφόρδη, 1946).
Zeldin, T., *France, 1848-1945,* τόμ. Α΄ (Λονδίνο, 1973).

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ (1914-1945)

I. Ο Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

1. Αἴτια

Τόν Αὔγουστο τοῦ 1914 ἡ Εὐρώπη κατολίσθησε στήν μεγαλύτερη ὥς τότε πολεμική περιπέτεια μέ ἱκανοποίηση μᾶλλον παρά λύπη. Ὁ πόλεμος ξέσπασε ἀφοῦ ναυάγησαν οἱ προσπάθειες τῶν διπλωματῶν νά ἀποτρέψουν τήν ἔνοπλη ἀναμέτρηση. Τήν ἔνταση τοῦ καλοκαιριοῦ, μετά τήν δολοφονία τοῦ Φραγκίσκου Φερδινάνδου στό Σεράγεβο, τήν διαδέχθηκε γενική ἀνακούφιση. Πολλοί θεώρησαν τόν πόλεμο λύτρωση ἀπό τήν πεζή καθημερινότητα τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ καί εὐκαιρία γιά ἡρωϊσμούς, αὐτοθυσίες καί διακρίσεις σ' ἕναν κόσμο ἀνεπανόρθωτα —ὅπως φαινόταν— ὑλιστικό. Ἄλλοι, ὅμως, εἶχαν περισσότερο συγκεκριμένες καί λιγότερο ἰδεαλιστικές προσδοκίες. Οἱ Γερμανοί στρατιωτικοί θεωροῦσαν τόν πόλεμο εὐκαιρία γιά νά γλυτώσουν μιά καί καλή ἀπό τόν ἐφιάλτη τῆς περικυκλώσεως. Ἡ ἡγεσία τοῦ βρεταννικοῦ ναυτικοῦ, ἀπό τό ἄλλο μέρος, ὑπολόγιζε νά θέσει τέρμα στίς προσπάθειες τῶν Γερμανῶν ν' ἀποκτήσουν ἀξιόλογο ναυτικό. Οἱ Γάλλοι στρατιωτικοί, ἐξάλλου, ἐπιθυμοῦσαν νά πάρουν ἐκδίκηση γιά τήν ταπείνωση τῆς Γαλλίας ἀπό τήν Γερμανία τό 1870. Οἱ Αὐστριακοί ἐπιδίωκαν νά δώσουν στήν Σερβία ἕνα μάθημα καί νά λύσουν ἔτσι τό πρόβλημα τῶν ἐθνοτήτων τῆς Ἁψβουργικῆς Αὐτοκρατορίας. Τό ἴδιο πρόβλημα ἀλλά μέ διαφορετικό τρόπο ἤθελαν νά λύσουν οἱ λαοί πού ἦσαν ὑποτελεῖς στούς Αὐστριακούς καί τούς Μαγυάρους: οἱ Τσέχοι, οἱ Πολωνοί, οἱ Σλοβένοι καί οἱ Νοτιοσλαῦοι.

Ἀνάλογα προβλήματα ἐπιζητοῦσαν νά λύσουν οἱ λαοί τῆς Βαλκανικῆς, εἴτε εἰς βάρος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἴτε εἰς βάρος τῶν γειτόνων τους, γιά νά κατοχυρώσουν πρόσφατα ἐδαφικά κέρδη, ὅπως οἱ Ἕλληνες, οἱ Σέρβοι καί οἱ Μαυροβούνιοι, ἤ γιά νά ἀναθεωρήσουν πρόσφατες συνθῆκες πού δέν τούς εὐνοοῦσαν, ὅπως οἱ Τοῦρκοι καί οἱ Βούλγαροι.

Τό γεγονός ὅτι ἡ δολοφονία ἑνός Ἁψβούργου ὁδήγησε στήν ἔκρηξη εὐρωπαϊκοῦ πολέμου φανερώνει μιά βασική ἀδυναμία τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς, ἰδιαίτερα σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ὀργάνωση τῶν διακρατικῶν σχέσεων καί τῶν συνακόλουθων πολεμικῶν μηχανισμῶν. Ὁ παγκόσμιος χαρακτήρας τῶν συμφερόντων τῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς Εὐρώπης, σέ συνδυασμό μέ τόν συνασπισμό τῶν δυνάμεων αὐτῶν σέ δύο

ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα, τήν Τριπλή Συμμαχία (Γερμανία, Αὐστρία, Ἰταλία) καί τήν Τριπλή Συνεννόηση (Βρεταννία, Γαλλία, Ρωσία), σήμαινε γενίκευση κάθε τοπικῆς κρίσεως, σέ ὁποιοδήποτε μέρος τοῦ κόσμου. Στήν Ἄπω Ἀνατολή στά χρόνια 1895-1900 καί 1904-1905, στό Μαρόκο τό 1905 καί πάλι τό 1911, στά Βαλκάνια τό 1908 καί τό 1912-1913, οἱ εὐρωπαϊκές δυνάμεις εἶχαν ὁδηγηθεῖ στά πρόθυρα τοῦ πολέμου. Ἐξάλλου, ἡ ραγδαία ἐκβιομηχάνιση καί οἰκονομική ἀνάπτυξη γενικά, καθώς καί ἡ συνακόλουθη ταχεία ἀπορρόφηση μεγάλων ἀνθρώπινων μαζῶν στίς πόλεις, διατάραξαν τήν παραδοσιακή ὀργάνωση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καί ἀποδέσμευσαν πολλά ἄτομα ἀπό τούς παραδοσιακούς περιορισμούς καί ἀναστολές, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀναπτυχθοῦν στό ἀπρόσωπο πλαίσιο τῆς πόλεως διάφοροι ἀποσταθεροποιητικοί παράγοντες, ὅπως μιά γενική ἀνησυχία, ἀνατρεπτικές ὀργανώσεις καί κινήματα καί σποραδικές ἐκδηλώσεις βίας. Τέτοια φαινόμενα ἦσαν πιό συνηθισμένα στήν περιφέρεια τῆς Εὐρώπης καί στίς παρυφές τοῦ ἀστικοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ: στήν Ἰρλανδία, στήν Πορτογαλλία, στήν Ἱσπανία, στήν Ἰταλία, στίς Βαλκανικές χῶρες καί στήν ἀνατολική Εὐρώπη.

Τό 1914 ἡ Εὐρώπη κατολίσθησε στόν πόλεμο ὕστερα ἀπό μιά σειρά ἀποφάσεων τῶν διαφόρων κυβερνήσεων, ἀποφάσεις πού μολονότι στό σύνολό τους συνιστοῦν μιά ἀπό τίς πιό παράλογες ἐκδηλώσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου καί πολιτισμοῦ, ἀποτελοῦσαν ἡ κάθε μιά λογική συνέπεια τῆς προηγουμένης καί σωστό βῆμα πρός τήν ἀναμενόμενη κατεύθυνση. Ὁ Μεγάλος Πόλεμος, ὅπως ἔσπευσαν σύντομα νά τόν ὀνομάσουν οἱ σύγχρονοι, ὑπῆρξε ἡ παράλογη συνέπεια λογικῶν μέτρων πού εἶχαν σχεδιαστεῖ μέ κάθε δυνατή λεπτομέρεια ἀπό πρίν καί ἦσαν σέ γενικές γραμμές γνωστά σέ ὅλους τούς ἐνδιαφερόμενους. Ἡ Αὐστρία, προκειμένου νά περιφρουρήσει τήν ἑνότητα καί τό γόητρό της, ἔπρεπε νά ἐπιβάλει τήν θέλησή της στήν Σερβία πού ἀπειλοῦσε τήν ἴδια τήν ὕπαρξη τῆς πολυεθνικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ Ρωσία ἀδυνατοῦσε, γιά λόγους ἐξωτερικούς ὅσο καί ἐσωτερικούς, νά ἐγκαταλείψει τήν Σερβία στήν τύχη της. Ἡ Γερμανία ἦταν ὑποχρεωμένη νά βοηθήσει στρατιωτικά τήν Αὐστρία, ὅπως ὑποχρεωμένη νά βοηθήσει στρατιωτικά τήν Ρωσία ἦταν καί ἡ Γαλλία. Ἡ Βρεταννία, τέλος, ἦταν ἀναγκασμένη νά ἐπέμβει τόσο ὑπέρ τῆς Γαλλίας καί τῆς Ρωσίας ὅσο καί ὑπέρ τοῦ Βελγίου, τό ὁποῖο ἀποτελοῦσε τήν πύλη πρός τήν Γαλλία καί τό ἐπίκεντρο τῆς βρεταννικῆς πολιτικῆς, πού ἀπέβλεπε στήν ἰσορροπία τῶν ἠπειρωτικῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων. Οἱ διάφορες διμερεῖς συμμαχίες πού ἀποτελοῦσαν τούς δύο συνασπισμούς ἦσαν, βέβαια, ἀμυντικές συμμαχίες. Ὁ χαρακτήρας, ὡστόσο, τῆς πολεμικῆς προπαρασκευῆς καί οἱ ἐπικρατοῦσες ἀπόψεις περί ἀποτελεσματικῆς ἄμυνας καθιστοῦσαν ἀκαδημαϊκή μᾶλλον παρά οὐσιαστική τήν διαφοροποίηση ἀνάμεσα στήν

ἄμυνα καί τήν ἐπίθεση, ἀπό τήν στιγμή πού ἐτίθετο σέ κίνηση ὁ πολεμικός μηχανισμός τῶν μεγάλων δυνάμεων. Ἡ ἀπρόσκοπτη ὁλοκλήρωση τῆς κινητοποιήσεως τῶν ἐνόπλων δυνάμεων καί ἡ ταχεία προώθηση τῶν χερσαίων δυνάμεων στό μέτωπο, πού ἀποτελοῦσαν τό κύριο χαρακτηριστικό τῆς ἀμυντικῆς πολιτικῆς ὅλων τῶν ἠπειρωτικῶν δυνάμεων, ἰδιαίτερα μάλιστα τῆς Γερμανίας πού προετοιμαζόταν γιά διμέτωπο ἀγώνα, ἰσοδυναμοῦσαν, ἀπό τή στιγμή πού ἄρχιζε ἡ ἐφαρμογή τους, μέ κήρυξη τοῦ πολέμου. Ἐν ὄψει αὐτῆς τῆς πραγματικότητας, πού κάθε ἄλλο παρά ἄγνωστη ἦταν σέ ὅσους διαχειρίζονταν τά δημόσια πράγματα τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, γεννᾶται τό ἐρώτημα γιατί οἱ Αὐστριακοί ἡγέτες ἐξώθησαν τήν κατάσταση σέ σημεῖο πού δέν ἐπέτρεπε, οὔτε στούς ἴδιους οὔτε στούς Σέρβους, νά ὑπαναχωρήσουν. Οἱ Αὐστριακοί ὑπολόγιζαν μᾶλλον ὅτι τό ἐπεισόδιο στό Σεράγιεβο τούς ἐπέτρεπε νά ἐπιχειρήσουν προληπτικό πόλεμο κατά τῆς Σερβίας, χωρίς νά διακινδυνεύσουν ἐνεργοποίηση τῶν δύο ἀμυντικῶν συνασπισμῶν καί γενικό πόλεμο. Σ' ὅλες τίς προηγούμενες διπλωματικές κρίσεις εἶχε ἀποτραπεῖ γενικός πόλεμος. Οἱ ἀπαράδεκτοι ὅροι πού πρόβαλαν οἱ Αὐστριακοί πρός τούς Σέρβους φανέρωσαν τήν ἀπόφαση τῶν πρώτων νά διεξαγάγουν ἕναν τέτοιο πόλεμο· ἀπόφαση πού ἐπιβεβαιώθηκε ἀπό τό γεγονός ὅτι τά αὐστριακά στρατεύματα εἰσέβαλαν στήν Σερβία στίς 28 Ἰουλίου, ἀφοῦ ἀποδέχθηκε ἡ Σερβία ὅλους σχεδόν τούς ὅρους τῆς Αὐστρίας.

Καμιά μεγάλη δύναμη, οὔτε καί αὐτή ἡ Ἁψβουργική Αὐτοκρατορία, δέν ἐπιθυμοῦσε γενικό πόλεμο γιά τούς λόγους πού προκλήθηκε. Καμιά μεγάλη δύναμη, ἄλλωστε, δέν ἀνέμενε πόλεμο μεγάλης κλίμακας καί διάρκειας, οὔτε ἦταν διατεθειμένη νά φανεῖ διαλλακτική πρίν ἀπό τήν ἀντίπαλη δύναμη, μή τυχόν καί ἑρμηνευτεῖ ἡ διαλλακτική στάση ὡς ἀδυναμία. Ἡ κινητοποίηση τῶν πολεμικῶν μηχανισμῶν ἄρχισε παντοῦ μέ τήν ἴδια σπουδή καί ἦταν δύσκολο, ἄν ὄχι ἀδύνατο, νά ἀνασταλεῖ, ἐπειδή καμιά κυβέρνηση δέν μποροῦσε νά πάρει τήν εὐθύνη ν' ἀναβάλει τήν κινητοποίηση ἤ νά διατάξει τόν τερματισμό της, διακινδυνεύοντας σύγχυση στό ἐσωτερικό καί ὑπεροχή τοῦ ἀντιπάλου, καθώς καί διαπραγμάτευση ἀπό μειονεκτική θέση. Πρώτη κινητοποίησε τίς δυνάμεις της ἡ Ρωσία, γιά τόν λόγο κυρίως ὅτι ἡ στρατιωτική ἡγεσία της χρειαζόταν περισσότερο καιρό γιά νά συγκεντρώσει τίς δυνάμεις τῆς χώρας στά δυτικά σύνορα. Ἀκολούθησαν ἡ Γερμανία, ἡ Αὐστρία καί, σέ ἀπάντηση στήν γερμανική κινητοποίηση, ἡ Γαλλία, καί τελευταία ἡ Βρεταννία. Ἡ Ἰταλία παρέμεινε οὐδέτερη καί προτίμησε τίς διαπραγματεύσεις καί μέ τά δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα, προκειμένου νά ἐξασφαλίσει τά καλύτερα δυνατά ἀντα λλάγματα γιά τήν ἔξοδό της στόν πόλεμο.

2. *Τά μέτωπα τοῦ πολέμου*

῾Η πολεμική προσπάθεια τῆς Γερμανίας, σύμφωνα μέ τά σχέδια γιά τήν διεξαγωγή ἀποτελεσματικοῦ διμέτωπου πολέμου, στράφηκε πρῶτα καί κύρια κατά τῆς Γαλλίας. Γιά τήν καλύτερη ἀνάπτυξη τῶν γερμανικῶν στρατευμάτων παραβιάσθηκε ἡ οὐδετερότητα τοῦ Βελγίου, οἱ δυνάμεις τοῦ ὁποίου ὅμως, καθώς καί μονάδες τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος πού εἶχε σταλεῖ ἐσπευσμένα ἀπό τήν Βρεταννία, ἀντιστάθηκαν σθεναρά καί καθυστέρησαν σημαντικά τήν προέλαση τῶν Γερμανῶν. Οἱ γερμανικές δυνάμεις, ὅμως, διέθεταν συντριπτική ἀριθμητική ὑπεροχή καί ὕστερα ἀπό μιά περίπου ἑβδομάδα εἰσέβαλαν στήν Γαλλία μέ κατεύθυνση τό Παρίσι. Οἱ Γάλλοι, ὅμως, κατόρθωσαν ν' ἀναχαιτίσουν τήν γερμανική προέλαση, προωθῶντας στό μέτωπο στρατεύματα μέ κάθε μέσο. Στόν ποταμό Μάρνη τελικά σταθεροποιήθηκε τό μέτωπο καί ἐκεῖ οἱ ἀντίπαλοι ἄνοιξαν χαρακώματα, πού ἔμελλαν νά γίνουν τό βασικότερο χαρακτηριστικό τοῦ Μεγάλου Πολέμου. ᾿Επί τέσσερα χρόνια οἱ ἀντίπαλοι πολέμησαν πίσω ἀπό τά χαρακώματα αὐτά πού ἐκτείνονταν ἀπό τήν Μάγχη ὥς τά γαλλοελβετικά σύνορα καί πού κανείς δέν εἶχε προβλέψει πρίν ἀπό τόν πόλεμο. ᾿Εκεῖ ἔμελλε νά ταφεῖ τό ἄνθος τῆς Γαλλίας, τῆς Γερμανίας καί τῆς Βρεταννίας, σ' ἕναν πόλεμο στάσιμο καί μονότονο πού φαινόταν πώς δέν θά τελείωνε ποτέ.

Διαφορετική ἦταν ἡ κατάσταση στό ᾿Ανατολικό μέτωπο, ὅπου Γερμανοί καί Αὐστριακοί πολεμοῦσαν κατά τῶν Ρώσων. Οἱ ἀντίπαλοι ἐκεῖ διατήρησαν μεγαλύτερη σχετική κινητικότητα, ἐξαιτίας τῆς ἐλλείψεως ἱκανοποιητικοῦ σιδηροδρομικοῦ καί ὁδικοῦ δικτύου στά μετόπισθεν καί τῶν ἀχανῶν ἐκτάσεων πού δέν ἦταν εὔκολο νά ὀργανωθοῦν στρατιωτικά. Τό 1914 οἱ Ρῶσοι σημείωσαν ὁρισμένες ἐπιτυχίες στήν Πρωσία, ὥσπου νά μεταφέρουν οἱ Γερμανοί στρατεύματα ἀπό τό Δυτικό μέτωπο καί νά σταθεροποιήσουν τήν κατάσταση. Τόν ἑπόμενο χρόνο τά γερμανικά καί αὐστριακά στρατεύματα προήλασαν στήν ρωσική Πολωνία, ἐνῶ τό 1916 τά ρωσικά εἰσχώρησαν σέ πρωσικό ἔδαφος. ῞Οπως καί στό Δυτικό μέτωπο, ὅμως, οἱ ἀντίπαλοι δέν μπόρεσαν νά καταφέρουν ὁ ἕνας στόν ἄλλον ἀποφασιστικά πλήγματα πρίν ἀπό τό 1917. Παρά τίς τεράστιες ἀπώλειες σέ ἄνδρες καί πολεμικό ὑλικό, οἱ ἀντίπαλοι ἀδυνατοῦσαν νά ἐπιβληθοῦν στό πεδίο τῆς μάχης, ὅπως στό παρελθόν. ῾Η πολεμική ἀναμέτρηση ἀνάμεσα στίς μεγάλες δυνάμεις σύντομα ἀνέτρεψε τούς ἀρχικούς ὑπολογισμούς καί τά σχέδια τῶν στρατιωτικῶν γιά ἀποφασιστική νίκη ἐπί τοῦ ἀντιπάλου, καί τά δύο μεγάλα πολεμικά μέτωπα ἀποδείχθηκαν τά πεδία ὅπου θυσιάστηκαν χωρίς οὐσιαστικό ἀποτέλεσμα ἑκατομμύρια νέοι τῆς Εὐρώπης. ᾿Ακόμη καί μετά τήν πιό συντριπτική νίκη τοῦ ἑνός σέ τοπικό ἐπίπεδο ἀκολουθοῦσε μέ μαθηματική ἀκρίβεια ἡ ἀποκατάσταση τῶν θέσεων τοῦ ἡττημένου καί νέα στασιμότητα.

3. *Τά ὅπλα τοῦ πολέμου*

Τό κυριώτερο ὅπλο τοῦ πολέμου ἀποδείχθηκε τό πολυβόλο, πού ἀποδεκάτισε τό πεζικό τῶν ἐμπολέμων ὅσο κανένα ἄλλο ὅπλο. Τό πολυβόλο, ἄν καί ἦταν γνωστό πρίν ἀπό τόν πόλεμο καί εἶχε ἐπανειλημμένα χρησιμοποιηθεῖ, ἐπέφερε πραγματική ἐπανάσταση τόσο στήν ἐπίθεση ὅσο καί στήν ἄμυνα. Ἡ τεράστια αὔξηση πού προκάλεσε στήν δύναμη πυρός τῶν διαφόρων μονάδων (ἀπό δύο πολυβόλα σέ κάθε τάγμα τό 1914 ἔφτασε 35 ἡ ἀναλογία ὥς τό τέλος τοῦ πολέμου) ἄλλαξε ριζικά τήν μορφή τῆς μάχης. Τό πολυβόλο, σέ συνδυασμό μέ τό συρματόπλεγμα, ἀχρήστευσε τό ἱππικό, τό ὁποῖο κατέληξε ἀπό τήν μιά στιγμή στήν ἄλλη διακοσμητικό σῶμα. Ἕνα ἄλλο παλαιό ὅπλο, βελτιωμένο ὅμως καί προσαρμοσμένο στίς συνθῆκες τοῦ νέου πολέμου, πού ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στήν μάχη, ἦταν τό πυροβολικό. Τά χαρακώματα καί τά ὀχυρωματικά ἔργα εὐνόησαν τήν συνεχή αὔξηση τοῦ διαμετρήματος τοῦ πυροβόλου, τό ὁποῖο ὥς τόν Μεγάλο Πόλεμο εἶχε ἐξελιχθεῖ σ' ἕνα εὐκίνητο ὅπλο γιά τήν ὑποστήριξη τοῦ πεζικοῦ σέ ἀνοιχτό ἔδαφος. Τό νέο πυροβόλο προσαρμόσθηκε στίς ἀπαιτήσεις τοῦ πολέμου τῶν χαρακωμάτων: ἔπρεπε ν' ἀνασκάψει τά χαρακώματα καί νά προετοιμάσει ἔτσι τήν ἐπίθεση τοῦ πεζικοῦ. Ὅσο φονικότερα γίνονταν τά πυρά τοῦ πολυβόλου καί τοῦ πυροβολικοῦ, τόσο βαθύτερα χαρακώματα ἔσκαφταν τά στρατεύματα γιά τήν ἀποτελεσματικότερη προστασία τους. Βαθύτερα καί ἀσφαλέστερα χαρακώματα εἶχαν ὡς συνέπεια τήν κατασκευή ὁλοένα καί βαρύτερου πυροβολικοῦ. Τό ἀποτέλεσμα ὅλων αὐτῶν τῶν τεχνικῶν βελτιώσεων ἦταν ἡ προσωρινή κατοχή λίγων τετραγωνικῶν χιλιομέτρων κάθε τόσο ἀπό τούς δύο ἀντιπάλους καί χιλιάδες νεκροί καί τραυματίες κάθε μέρα.

Γιά τήν λύση τοῦ ἀδιεξόδου, στό ὁποῖο εἶχαν ὁδηγηθεῖ οἱ στρατοί τῶν ἐμπολέμων ἀπό τήν ἀρχή ἀκόμη τοῦ πολέμου, ἐπιστρατεύθηκε ἡ τεχνολογία, ἡ ὁποία ἔδωσε τά δηλητηριώδη ἀέρια τό 1915 καί τό ἅρμα μάχης τό 1916. Προσαρμόστηκαν ἐπίσης στίς ἀπαιτήσεις τοῦ πολέμου τῶν χαρακωμάτων καί δύο ἀκόμη παλαιά ὅπλα, ἡ χειροβομβίδα καί τό ὁλμοβόλο, καί εἰσήχθη καί διαδόθηκε ταχύτατα ἡ χρήση τοῦ αὐτοκινήτου στίς μεταφορές. Γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία τῆς γηραιᾶς ἠπείρου, τά περισσότερα θύματα στόν πόλεμο προκαλοῦσαν ὄχι οἱ ἐπιδημίες καί οἱ κακουχίες ἀλλά τά φονικά ὅπλα τῶν ἐμπολέμων. Ἡ ἀναλογία θυμάτων ἀπό τίς μάχες καί τίς ἐπιδημίες ἦταν $135^{0}/_{00}$ καί $20^{0}/_{00}$ κατά τόν Μεγάλο Πόλεμο καί $37^{0}/_{00}$ καί $140^{0}/_{00}$ κατά τόν Γαλλοπρωσικό Πόλεμο, ἀντίστοιχα.

Πόλεμο σάν καί αὐτόν δέν εἶχε ἰδεῖ ὥς τότε ἡ Εὐρώπη καί ὁ κόσμος γενικά. Ἡ διστακτικότητα τῶν ὑπευθύνων νά πιστέψουν πώς ὁ πόλεμος αὐτός δέν ἦταν σάν τούς προηγούμενους καί τό γεγονός ὅτι ὁ αὐτοσχεδια-

σμός εἶναι πάντα εὐκολότερος ἀπό τήν ριζική ἀναθεώρηση καθιερωμένων ἀρχῶν, ἐξηγοῦν σέ μεγάλο βαθμό τίς πολύνεκρες μάχες καί τό ἀδιέξοδό τῶν πρώτων χρόνων τοῦ πολέμου. Ἑκατομμύρια στρατιῶτες πολέμησαν καί θυσιάστηκαν μάταια σέ μάχες πού βασίζονταν σέ τακτικές καί στρατηγικές ἀρχές περασμένων ἐποχῶν. Οἱ ἀριθμοί πού ἀναφέρονται στά θύματα τῶν μαχῶν τοῦ πολέμου, ἀκόμη καί μετά τίς ἐμπειρίες τοῦ Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, φανερώνουν ὅλη τήν τραγική ματαιότητα τῆς τακτικῆς πού ἀκολούθησαν οἱ ἐμπόλεμοι τά πρῶτα δύο-τρία χρόνια τοῦ πολέμου. Στήν μάχη τοῦ Βερντέν (Verdun) πού ἐξαπέλυσαν οἱ Γερμανοί μέ σκοπό νά κάμψουν τό ἠθικό τῶν Γάλλων, Γερμανοί καί Γάλλοι πολέμησαν μέ λύσσα ἀπό τόν Φεβρουάριο ὥς τόν Νοέμβριο τοῦ 1916 καί ἔχασαν 280.000 ἄνδρες οἱ πρῶτοι καί 515.000 οἱ δεύτεροι. Ἡ ἐπίθεση τῶν Συμμάχων στό Σόμ (Somme), ἐξάλλου, πού κράτησε ἀπό τόν Ἰούλιο ὥς τόν Νοέμβριο τοῦ 1916, κόστισε 200.000 θύματα στούς Γάλλους, 400.000 στούς Βρεταννούς καί πάνω ἀπό 600.000 στούς Γερμανούς. Ὥς τό τέλος τοῦ 1918 οἱ Γάλλοι εἶχαν πάνω ἀπό 3,3 ἑκατομύρια θύματα, οἱ Γερμανοί 2,5 καί οἱ Βρεταννοί πάνω ἀπό 1 ἑκατομμύριο. Στήν Φλάνδρα, ἀπό τόν Ἰούλιο ὥς τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1917, οἱ Βρεττανοί ἔχασαν 400.000 ἄνδρες γιά λίγα χιλιόμετρα λασπότοπου. Ἀνάλογη ἦταν ἡ σφαγή καί στό Ἀνατολικό μέτωπο. Σύντομα, οἱ λαοί τῶν ἐμπόλεμων χωρῶν συνήθισαν νά θεωροῦν τόν πόλεμο ἀπρόσωπη καί ἀνεξήγητη θεομηνία. Πρώτη φορά ἡ Εὐρώπη θρηνοῦσε τόσα ἑκατομμύρια νεκρούς νέους ἄνδρες σέ τόσο μικρό χρονικό διάστημα.

Ὁ πατριωτισμός, πού το 1914 εἶχε ἀποδειχθεῖ ἡ ἰσχυρότερη κινητήρια δύναμη τῶν μαζῶν, ἄρχισε νά κλονίζεται ἀπό τούς πρώτους κιόλας μῆνες τοῦ πολέμου. Ἡ φρίκη τοῦ πολέμου τῶν χαρακωμάτων, τό δράμα τῶν ἀναπήρων καί ὁ θρῆνος τῶν συγγενῶν γιά τούς χαμένους νέους κλόνισαν τόν ἀρχικό ἐνθουσιασμό τῆς κοινῆς γνώμης πού προοδευτικά στράφηκε κατά τοῦ πολέμου. Τούς ἀρχικούς πανηγυρισμούς καί διαδηλώσεις ὑπέρ τοῦ πολέμου στίς μεγάλες πόλεις τῆς ὥριμης βιομηχανικῆς κοινωνίας, πού εἶχαν ξαφνιάσει καί τούς πιό αἰσιόδοξους ἐθνικιστικούς κύκλους τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ἀντικατέστησαν ἡ παγερή σιωπή καί κάποτε ἡ ἔντονη διαμαρτυρία. Τά ἑκατομμύρια τῶν νέων πού πῆραν τήν θέση τῶν νεκρῶν καί τῶν τραυματιῶν ἀντιπροσώπευαν ἄλλα τόσα ἑκατομμύρια ἐργατικά χέρια, πού ἀπομακρύνθηκαν ἀπό τήν ἀγροτική καί βιομηχανική παραγωγή. Τό 1916 πολλές εὐρωπαϊκές χῶρες ἀντιμετώπισαν τό φάσμα τῆς πείνας ἐξαιτίας τῆς μειωμένης παραγωγῆς δημητριακῶν καί τῶν περιορισμένων διεθνῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν. Οἱ πόλεις τῆς Ρωσίας, τῆς Αὐστρίας, τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν καί τῆς Γερμανίας ἀντιμετώπιζαν ὀξύ πρόβλημα ἐπισιτισμοῦ. Ἡ πρωτοφανής καί παράλογη ἀνθρωποθυσία καί τό πρόβλημα ἐπισιτισμοῦ, πού ὀξυνόταν ὅσο περνοῦσε ὁ καιρός, ὑπονόμευσαν σοβαρά τό ἠθικό τῶν

ἀμάχων. Στήν Γαλλία, στήν Ἰταλία καί τήν Ρωσία ἄρχισαν νά προβάλλονται ἀπόψεις καί ἀπαιτήσεις γιά τόν τερματισμό τοῦ πολέμου. Στήν Αὐστρία ἐμφανίστηκε ἕνα ἀντιπολεμικό σοσιαλιστικό κόμμα καί στήν Γερμανία πολλοί σοσιαλιστές ἡγέτες, πού τόν Αὔγουστο τοῦ 1914 εἶχαν σπεύσει νά χαιρετίσουν τόν πόλεμο καί νά τόν παρουσιάσουν ὡς σταυροφορία κατά τῆς δεσποτικῆς Ρωσίας, κατεδίκασαν ἀνοιχτά καί ἀπερίφραστα τόν πόλεμο πού μαινόταν ὡς δυναστικό καί ἰμπεριαλιστικό. Σοβαρή ἀντίδραση κατά τοῦ πολέμου παρατηρήθηκε στά γαλλικά στρατεύματα τοῦ Δυτικοῦ μετώπου — ἀντίδραση πού τό 1917 πῆρε τήν μορφή ἀνταρσιῶν. Τόν Μάρτιο τοῦ ἴδιου χρόνου, ἀκόμη σοβαρότερη ἀντίδραση στρατευμάτων κατά τοῦ πολέμου σημειώθηκε στήν Ρωσία· ἐκεῖ ἡ ἀντίδραση συνέβαλε στήν ἀνατροπή τῆς μοναρχίας καί τήν ἐγκαθίδρυση ἀβασίλευτου καθεστῶτος.

4. *Ἡ γεωγραφική ἐπέκταση τοῦ πολέμου*

Ἐν τῷ μεταξύ ὁ πόλεμος εἶχε ἐπεκταθεῖ γεωγραφικά καί εἶχε γίνει πραγματικά παγκόσμιος. Οἱ ἀρχικοί ἀντίπαλοι, ὅταν συνειδητοποίησαν ὅτι ἡ ἐντατικοποίηση τοῦ πολέμου στά δύο μεγάλα μέτωπα ἐπέτεινε τό ἀδιέξοδο, προσπάθησαν νά προσεταιριστοῦν τίς οὐδέτερες χῶρες μέ κάθε δυνατό μέσο. Ὑποσχέσεις ἤ ἀπειλές, σέ συνδυασμό μέ τήν κατάλληλη προπαγάνδα (πού χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα τήν ἐποχή αὐτή), ἀναμένονταν νά κάμψουν τήν ἀπόφαση τῶν μικρῶν χωρῶν νά παραμείνουν οὐδέτερες. Ἡ μιά μετά τήν ἄλλη οἱ οὐδέτερες χῶρες τῆς Εὐρώπης, ἀλλά καί τῶν ἄλλων ἠπείρων, ἐντάχθηκαν στό ἕνα ἀπό τά δύο στρατόπεδα, ἀφοῦ διαπραγμτεύθηκαν πρῶτα τούς ὅρους ἐξόδου ἀπό τήν οὐδετερότητα. Πολλοί ἀπό τούς ἐμπολέμους, ὅπως ἡ Ἰαπωνία πού ἔσπευσε νά πάρει τό μέρος τῶν χωρῶν τῆς Τριπλῆς Συνεννοήσεως καί νά καταλάβει ὁρισμένες γερμανικές ἀποικίες στόν Εἰρηνικό, ἀσχολήθηκαν στήν συγκεκριμένη περίπτωση μέ τήν ἐξασφάλιση πλεονεκτικῆς θέσεως στήν σπαρασσόμενη ἀπό διάφορες ἐμφύλιες διαμάχες Κίνα. Ἄλλες δυνάμεις ὅμως ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στήν ἔκβαση τῆς εὐρωπαϊκῆς συρράξεως. Ἡ Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, πού ἔσπευσε νά ταχθεῖ μέ τό μέρος τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων τόν Νοέμβριο τοῦ 1914, διαδραμάτισε σπουδαῖο ρόλο ἐξαιτίας τῆς στρατηγικῆς θέσεως πού κατεῖχε.

Ἡ ἔξοδος τῶν Τούρκων στόν πόλεμο λειτούργησε σάν καταλύτης σέ μιά τεράστια γεωγραφική περιοχή καί διευκόλυνε τήν ἔξοδο καί ἄλλων χωρῶν. Τήν ἄνοιξη τοῦ 1915 οἱ Σύμμαχοι σημείωσαν μιά ἐντυπωσιακή ἐπιτυχία στόν τομέα τοῦ προσεταιρισμοῦ συμμάχων: κατόρθωσαν ν' ἀποσπάσουν τήν Ἰταλία ἀπό τούς παλαιούς της συμμάχους, τήν Γερμανία καί τήν Αὐστρία, μέ διάφορες ἐδαφικές ὑποσχέσεις εἰς βάρος τῆς Αὐστρίας καί τῆς

᾿Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Τό φθινόπωρο τοῦ ἴδιου χρόνου οἱ Κεντρικές Δυνάμεις κατόρθωσαν νά προσεταιριστοῦν τήν Βουλγαρία, ἡ ὁποία εἶχε ἐδαφικές διεκδικήσεις εἰς βάρος τόσο τῆς ἐμπόλεμης Σερβίας ὅσο καί τῆς οὐδέτερης Ἑλλάδας. Οἱ προσπάθειες τῶν Συμμάχων νά προσεταιριστοῦν τήν Ἑλλάδα προσέκρουσαν στήν ἄρνηση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἑλλάδας Κωνσταντίνου νά ἐγκρίνει τήν ἔξοδο ἀπό τήν οὐδετερότητα, ὅπως ὑποστήριζε ὁ πρωθυπουργός τῆς χώρας ᾿Ελευθέριος Βενιζέλος, πού πίστευε στήν τελική ἐπικράτηση τῶν Συμμάχων καί εἶχε ἐξασφαλίσει ὑποσχέσεις ἀπό τήν Βρεταννία καί τήν Γαλλία γιά τήν παραχώρηση ἐδαφῶν τῆς ᾿Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπου κατοικοῦσαν συμπαγεῖς ἑλληνικοί πληθυσμοί. Οἱ ἐνέργειες τῶν μεγάλων δυνάμεων καί ἡ σκλήρυνση τῶν ἀντίθετων θέσεων βασιλιᾶ καί πρωθυπουργοῦ ὁδήγησαν τήν Ἑλλάδα σέ ἐθνικό διχασμό, ὥσπου τελικά, μέ τήν ἐπέμβαση τῶν Συμμάχων, ἀπομακρύνθηκε ὁ Κωνσταντίνος τόν ᾿Ιούνιο τοῦ 1917 καί ἐξῆλθε ἡ χώρα στόν πόλεμο, στό πλευρό τῶν Συμμάχων. ᾿Εν τῷ μεταξύ ἡ Σερβία εἶχε ὑποκύψει στά συντονισμένα πλήγματα ἀπό τήν Αὐστρία καί τήν Βουλγαρία, καί τά ἀπομεινάρια τοῦ σερβικοῦ στρατοῦ εἶχαν καταφύγει στήν Ἑλλάδα. Εἶχαν ἐπίσης ἀποτύχει οἱ Βρεττανοί νά ἐκπορθήσουν τά Στενά. Στήν χερσόνησο τῆς Καλλιπόλεως πολέμησαν με πεῖσμα καί πέθαναν χιλιάδες στρατιῶτες τῆς Βρεταννικῆς Κοινοπολιτείας.

Ὁ πόλεμος εἶχε ἐξαπλωθεῖ στίς περισσότερες εὐρωπαϊκές χῶρες καί ἕνα συνεχές σχεδόν μέτωπο ἐκτεινόταν ἀπό τήν Μάγχη ὥς τήν Μακεδονία καί ἀπό ἐκεῖ ὥς τήν Πολωνία. Βρτεταννοί, Γάλλοι, ᾿Ιταλοί, Σέρβοι, Ἕλληνες, Ρουμάνοι καί Ρῶσοι, καθώς καί οἱ Νεοζηλανδοί, Αὐστραλοί, Νοτιοαφρικανοί καί ἄλλοι πολεμοῦσαν κατά τῶν Γερμανῶν, τῶν Αὐστριακῶν, τῶν Μαγυάρων, τῶν Βουλγάρων καί τῶν Τούρκων. Οἱ τελευταῖοι δέχονταν καίρια πλήγματα στήν ᾿Εγγύς ᾿Ανατολή, ὅπου οἱ Βρεταννοί ξεσήκωσαν τούς ὑπόδουλους λαούς κατά τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Μέ ἐξαίρεση τήν Ὁλλανδία καί τήν Ἑλβετία, μιά τεράστια πολεμική ζώνη, ἀπό τίς ἐκβολές τοῦ Ρήνου μέχρι τά Στενά καί ἀπό τήν Βαλτική στήν ᾿Ερυθρά Θάλασσα, διαπερνοῦσε τήν κεντρική Εὐρώπη.

Στούς ὠκεανούς διεξαγόταν ἕνας ἐξίσου πεισματώδης καί ἐξουθενωτικός πόλεμος, χωρίς ὅμως τούς μεγάλους στόλους τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων. ᾿Εκτός ἀπό τίς χερσαῖες δυνάμεις, ὁ Μεγάλος Πόλεμος εἶχε ἀκινητοποιήσει καί τούς μεγάλους στόλους τῆς Βρεταννίας καί τῆς Γερμανίας. Μέ ἐξαίρεση τή ναυμαχία τῆς ᾿Ιουτλάνδης (Μάϊος 1916), πού τελείωσε χωρίς νικητές καί ἡττημένους καί ἀπέδειξε πώς ὁ πόλεμος στήν θάλασσα ἦταν ἐξίσου μάταιος μέ τόν πόλεμο στήν ξηρά, τόσο ἡ Γερμανία ὅσο καί ἡ Βρεταννία ἀπέφυγαν τίς ἀποφασιστικές ἀναμετρήσεις, γιά τίς ὁποῖες εἶχαν προετοιμαστεῖ ἐπί 25 σχεδόν χρόνια, καί περιορίστηκαν ἡ πρώτη στήν προσπάθεια διασπάσεως

τοῦ ἀποκλεισμοῦ πού εἶχε ἐπιβάλει ἡ πρώτη καί αὐτή στήν ἐπίταση τοῦ ἀποκλεισμοῦ. Οἱ στόλοι τῶν περίφημων πολεμικῶν σκαφῶν τύπου Ντρέντνωτ (Dreadnought), τό καύχημα τῶν Βρεττανῶν καί τῶν Γερμανῶν καί τό ὄνειρο τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν λαῶν, πού ἀναμένονταν νά ἐπαναλάβουν κάποτε τήν ναυμαχία τοῦ Τραφάλγκαρ σέ ἀσύγκριτα μεγαλύτερη κλίμακα, περιορίστηκαν στούς ἀσφαλεῖς ναυστάθμους τῶν δύο χωρῶν. Τό ὑποβρύχιο, γνωστό καί αὐτό πρίν ἀπό τόν πόλεμο, χρησιμοποιήθηκε ὄχι ἐναντίον τῶν πολεμικῶν σκαφῶν, ἀλλά κυρίως ἐναντίον τῶν ἀπροστάτευτων ἐμπορικῶν πλοίων. Ὁ πόλεμος τῶν ὑποβρυχίων ἀποδείχθηκε ἡ πιό ἀποτελεσματική ἴσως μορφή πολέμου τῆς ἐποχῆς καί προξένησε τεράστιες ζημίες στήν ἐμπορική ναυτιλία τόσο τῶν ἐμπολέμων ὅσο καί τῶν οὐδετέρων. Ἡ ἀπεριόριστη χρήση τοῦ ὑποβρυχίου εἶχε καί τούτη τήν συνέπεια: ἐπέκτεινε τόν πόλεμο ἀκόμη περισσότερο, μέ τήν ἔξοδο τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς ἀπό τήν οὐδετερότητα τό 1917, ὕστερα ἀπό πολλούς δισταγμούς καί προειδοποιήσεις τῶν Ἀμερικανῶν πρός τήν Γερμανία νά τερματίσει τίς ἐπιθέσεις ἐναντίον ἀμερικανικῶν ἐμπορικῶν πλοίων. Ἄρχισε ἐπίσης νά διαφοροποιεῖται καί νά αὐξάνεται ἡ χρήση ἑνός ἀκόμη γνωστοῦ πολεμικοῦ μέσου, τοῦ ἀεροπλάνου. Ἀπό ἀναγνωριστικό στήν ἀρχή, τό ἀεροπλάνο ἐξελίχθηκε κατά τήν διάρκεια τοῦ πολέμου σέ βομβαρδιστικό πρῶτα καί κατόπιν σέ καταδιωκτικό, μορφές μέ τίς ὁποῖες καί καθιερώθηκε.

5. *Κρατικός παρεμβατισμός*

Ὁ πόλεμος ἐπέφερε ἐπίσης ἀλλαγές, μέ μακροπρόθεσμες μάλιστα συνέπειες, στήν οἰκονομία καί τήν διοίκηση τῶν ἐμπολέμων. Ἐπρόκειτο γιά ἀλλαγές πού δέν εἶχαν προβλεφθεῖ καί ἰσοδυναμοῦσαν μέ πραγματική ἐπανάσταση στήν λειτουργία τῆς πολιτείας. Οἱ ἀνάγκες τοῦ πολέμου ἀνέτρεψαν τίς παραδοσιακές προτεραιότητες καί τοποθέτησαν τήν παραγωγική διαδικασία σέ νέες καί ἀπρόβλεπτες βάσεις. Ἡ οἰκονομία τῶν ἐμπολέμων ἔπρεπε νά προσαρμοστεῖ ἀπόλυτα στίς ἀνάγκες τοῦ πολέμου, ἀνάγκη πού εἶχε ὡς συνέπεια τήν σημαντική αὔξηση τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ. Αὐξήθηκε ἐπίσης σημαντικά —ὅπου δέν εἰσήχθη γιά πρώτη φορά, ὅπως στήν Γερμανία— ἡ φορολογία εἰσοδήματος (στήν Βρεταννία πενταπλασιάστηκε ἀπό τό 1914 ὥς τό 1918). Οἱ ἴδιες ἀνάγκες ἔστρεψαν τήν ἐπιστημονική ἔρευνα στήν ἐξεύρεση νέων πρώτων ὑλῶν ἤ στήν παραγωγή συνθετικῶν ὑλῶν. Οἱ ἀνάγκες τῶν πολιτῶν τέθηκαν σέ δεύτερη μοίρα, ἀκόμη καί σέ χῶρες, ὅπως ἡ Βρεταννία, πού διέθεταν ἄφθονες πρῶτες ὕλες καί οἱ στρατιωτικοί βρίσκονταν πάντα κάτω ἀπό πολιτικό ἔλεγχο. Οἱ ὅροι «ἐπιστράτευση» καί «κινητοποίηση» γιά πρώτη φορά προσέλαβαν τέτοια σημασία καί ἀφοροῦσαν τόσους πολλούς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριό-

τητας. ῾Ο πόλεμος δέν ἦταν πιά ὑπόθεση μόνο ἤ κυρίως τῶν στρατιωτικῶν, ἀλλά ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας. ῾Η πολεμική προσπάθεια τῶν ἐμπολέμων ἔπαιρνε ὁλοένα καί περισσότερο «ὁλοκληρωτική» μορφή. Προκειμένου νά ἐπιτευχθεῖ ὁ ὕψιστος στόχος, ἡ νίκη, ὅλα τά μέσα μποροῦσαν νά χρησιμοποιηθοῦν: ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἀμάχων μέ διάφορες ἰδιότητες, ὁ ψυχολογικός πόλεμος, ἡ χρησιμοποίηση ἀπαγορευμένων ὅπλων, ὁ βομβαρδισμός καί ἄλλα παρόμοια μέσα. Γιά τήν ἀποτελεσματική διεξαγωγή τοῦ πολέμου μειώθηκαν δραστικά τά μέλη τῶν ὑπουργικῶν συμβουλίων στά κοινοβουλευτικά καθεστῶτα καί καταργήθηκαν ἤ παραμερίστηκαν καί οἱ ἐλάχιστες κοινοβουλευτικές ἐπιφάσεις στά δεσποτικά, ὅπως στήν Ρωσία καί στήν Αὐστρία. ῾Ο πόλεμος ἐξασθένισε καί ὑπονόμευσε, ἀλλοῦ περισσότερο καί μέ μονιμότερες συνέπειες καί ἀλλοῦ λιγότερο καί παροδικά, θεσμούς καί ἀξίες, ὅπως τήν κοινοβουλευτική δημοκρατία, τά φιλελεύθερα ἰδεώδη καί τήν ἐλεύθερη οἰκονομία· καί εἰσήγαγε ἤ ἐπέτεινε ἄλλους θεσμούς, ὅπως τόν κρατικό παρεμβατισμό στήν οἰκονομία καί τήν παρέμβαση τῶν στρατιωτικῶν στήν πολιτική.

῾Ο πόλεμος ὁδήγησε ἐπίσης στήν ἀναθεώρηση πολλῶν ἀρχῶν καί δογμάτων πού ρύθμιζαν ὥς τότε τίς διεθνεῖς σχέσεις. ᾿Εξέλιξη μέ ἀνυπολόγιστες συνέπειες θά πρέπει ἀσφαλῶς νά θεωρηθεῖ ἡ συμφωνία, τόν Μάρτιο τοῦ 1915, ἀνάμεσα στήν Βρεταννία, τήν Γαλλία καί τήν Ρωσία σχετικά μέ τίς ἐδαφικές ρυθμίσεις μετά τόν πόλεμο, εἰς βάρος φυσικά τῶν ἀντιπάλων. ῾Η Ρωσία θά ἔπαιρνε τήν Κωνσταντινούπολη καί τά Στενά καί ἡ Βρεταννία, ἐπίσημα, τήν Αἴγυπτο. ᾿Ανάλογες συμφωνίες τῶν Συμμάχων μέ τήν ᾿Ιταλία καί τήν Σερβία προετοίμασαν τόν διαμελισμό καί τῆς Αὐστρίας. ᾿Από τήν σκοπιά τῆς ἐθνοκρατούμενης ἐποχῆς μας οἱ συμφωνίες αὐτές μπορεῖ νά φαίνονται ὅτι ἦσαν ἡ λογική συνέπεια πολιτικῶν ἐξελίξεων ἑνός τουλάχιστον αἰώνα· τήν ἐποχή ὅμως αὐτή, ἡ ὕπαρξη τῶν δύο πολυεθνικῶν αὐτοκρατοριῶν σέ μιά περιοχή ὅπου, γιά διάφορους ἱστορικούς λόγους, δέν εἶχε ἐπιτευχθεῖ σαφής ἐδαφικός διαχωρισμός τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων, ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητη γιά τήν εἰρήνη στήν Εὐρώπη.

6. ῾Η Ρωσική ᾿Επανάσταση

Δυσκολότερο νά σταθμιστεῖ ἀπό τούς συγχρόνους ἦταν ἕνα ἄλλο γεγονός μέ τεράστιες συνέπειες στήν μεταπολεμική ὀργάνωση τῆς Εὐρώπης καί τοῦ κόσμου γενικά, ἡ Ρωσική ᾿Επανάσταση. Στίς ἀρχές τοῦ 1917 ἡ ἀντοχή τῆς Ρωσίας εἶχε ἐξαντληθεῖ. ᾿Ογκώδεις διαδηλώσεις δυσαρεστημένων πολιτῶν στήν Πετρούπολη, καθώς καί ἐκτεταμένες ἀνταρσίες στόν στρατό, ὁδήγησαν στήν πτώση τῆς μοναρχίας καί στήν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό προσωρινή κυβέρνηση τον Μάρτιο τοῦ ἴδιου χρόνου. ῾Η

κατάρρευση τοῦ δεσποτικοῦ καθεστῶτος στήν Ρωσία ἔγινε δεκτή στήν Γαλλία καί τήν Βρεταννία μέ ἀνάμικτα αἰσθήματα: Οἱ Σύμμαχοι, ἀρχικά, δέχθηκαν τήν εἴδηση ὄχι χωρίς κάποια ἀνακούφιση, ἐπειδή εἶχαν ἀπαλλαγεῖ ἀπό ἕνα ἀνεπιθύμητο καθεστώς, μέ τό ὁποῖο εἶχαν συμμαχήσει ἀπό ἀνάγκη· ταυτόχρονα ὅμως δέν ἦσαν σίγουροι γιά τήν πολιτική πού θά ἀκολουθοῦσε τό νέο καθεστώς. Δέν εἶχε συνειδητοποιηθεῖ στίς δυτικές πρωτεύουσες ἡ σημασία τῆς πτώσεως τοῦ μοναρχικοῦ καθεστῶτος στήν Ρωσία καί τῆς ἐξαρθρώσεως τῶν ἐρεισμάτων αὐτοῦ τοῦ καθεστῶτος.

Στή Ρωσία ὁ πόλεμος ἐπιτάχυνε ὁρισμένες ἐξελίξεις πού συνδέονταν μ᾽ ἕνα σύμπλεγμα ἀνταγωνισμῶν καί συγκρούσεων σέ δύο ἐπίπεδα, ἐθνικό καί ταξικό. Ἡ μοναρχία, ἡ ἐκκλησία και ὁ στρατός κρατοῦσαν ὥς τότε ὄρθιο ἕνα οἰκοδόμημα πού ὑπονομευόταν ἀπό τίς ταξικές συγκρούσεις καί τούς ἐθνικούς ἀνταγωνισμούς. Μέ τήν ἔκρηξη τοῦ πολέμου οἱ συγκρούσεις καί οἱ ἀνταγωνισμοί ἐπιτάθηκαν: Οἱ Φινλανδοί, οἱ Πολωνοί καί οἱ λαοί τῆς Βαλτικῆς στράφηκαν πρός τούς Γερμανούς καί τούς Αὐστριακούς καί ἐναντίον τῶν Ρώσων· οἱ χωρικοί στράφηκαν κατά τῶν γαιοκτημόνων, οἱ ἐργάτες κατά τῶν ἐργοδοτῶν καί οἱ στρατιῶτες κατά τῶν ἀξιωματικῶν. Κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν ἐξαθλιωμένων χωρικῶν, ἐργατῶν καί στρατιωτῶν, καί ἐξαιτίας τῆς πλήρους ἀποδιοργανώσεως τοῦ κράτους καί τῶν κατασταλτικῶν μηχανισμῶν του, τό μοναρχικό καθεστώς κατέρρευσε οὐσιαστικά χωρίς ἀντίσταση. Τήν ἐξουσία ἀνέλαβε προσωρινή κυβέρνηση, μ᾽ ἐπικεφαλῆς τόν Ἀλέξανδρο Κερένσκυ, πού ἀντλοῦσε τήν ἐξουσία ἀπό τή συνέλευση ἐργατῶν καί στρατιωτῶν, ἐνῶ λειτουργοῦσε παράλληλα καί ἡ Δούμα, μέ πρόεδρο τόν πρίγκηπα Λβώφ. Ἐπρόκειτο γιά ἕνα δυαδικό καθεστώς: ἀπό τή μιά μεριά βρισκόταν ἡ προσωρινή κυβέρνηση πού ἐκπροσωποῦσε τούς φιλελεύθερους ἀστούς, ἀλλά πού δέν διέθετε σημαντική δύναμη, καί ἀπό τήν ἄλλη βρίσκονταν οἱ συνελεύσεις (σοβιέτ) τῶν ἐργατῶν καί τῶν στρατιωτῶν, τῶν ὁποίων ἡ δύναμη καί ἡ ἐπιρροή αὐξάνονταν συνεχῶς καί ἔθεταν ὑπό ἀμφισβήτηση τή νομιμότητα τῆς κυβερνήσεως. Ἡ Δούμα δέν ἦταν παρά διακοσμητικό σῶμα. Μέ στόχο τήν ἐκτόνωση τῆς καταστάσεως καί τήν ἄσκηση μεγαλύτερου ἐλέγχου, ἡ κυβέρνηση προώθησε ὁρισμένες μεταρρυθμίσεις, ὅπως τήν ἀνεξαρτησία τῆς ἐκκλησίας ἀπό τό κράτος, τό ὁρκωτό σύστημα στή δικαιοσύνη, τήν ἐκλογή τῶν δημοτικῶν συμβουλίων μέ καθολική ψηφοφορία καί τήν ὀκτάωρη ἐργασία στά ἐργοστάσια· ἀρνήθηκε ὅμως ν᾽ ἀναγνωρίσει τήν ἀνεξαρτησία τῆς Πολωνίας, ἐπέμεινε στή συνέχιση τοῦ πολέμου καί διεκήρυξε ὅτι μιά καί ἀδιαίρετη ἦταν ἡ Ρωσία, ἀποκλείοντας ὁποιεσδήποτε παραχωρήσεις πρός τίς διάφορες ἐθνότητες. Ἀλλά ἡ πολιτική αὐτή εὐνοοῦσε τή θέση τῶν Μπολσεβίκων, οἱ ὁποῖοι ἀπαιτοῦσαν τήν ἄμεση κατάπαυση τῶν ἐχθροπραξιῶν, τήν ἐλευθερία τῶν ἐθνοτήτων, τήν ἐθνικοποίηση τῶν γαιῶν, καθώς καί τῶν μεγάλων επιχειρή-

σεων καί τῶν τραπεζῶν, καί τόν ἔλεγχο τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς ἀπό τούς ἐργάτες. Τόν Νοέμβριο (᾽Οκτώβριο μέ τό παλαιό ἡμερολόγιο), τέλος, οἱ Μπολσεβίκοι ἀνέτρεψαν τήν κυβέρνηση καί κατέλαβαν τήν ἐξουσία, μέ τήν ἴδια εὐκολία πού τά στοιχεῖα τά ὁποῖα στήριζαν τήν κυβέρνηση εἶχαν ἀνατρέψει τήν μοναρχία τό Μάρτιο. Καί στίς δύο περιπτώσεις οἱ μάζες δέν εἶχαν ξεπεράσει τό στάδιο τῆς διαμαρτυρίας.

᾽Από τίς πρῶτες πράξεις τῶν Μπολσεβίκων ἦταν ἡ καταγγελία τῶν συνθηκῶν πού εἶχε συνάψει ὥς τότε ἡ κυβέρνηση τῆς Ρωσίας καί ἡ πρόταση ἄμεσης ἀνακωχῆς. Οἱ Μπολσεβίκοι διεκήρυξαν ἐπίσης πώς ἦσαν ἕτοιμοι νά συζητήσουν, προκειμένου νά τερματιστεῖ ὁ πόλεμος, ὁποιεσδήποτε προτάσεις. ῾Ο Λέων Τρότσκυ, ᾽Επίτροπος ᾽Εξωτερικῶν ῾Υποθέσεων καί ἀπό τούς πρωτεργάτες τῆς ἐπαναστάσεως, πίστευε πώς τό ἀδιέξοδο στό Δυτικό μέτωπο θ᾽ ἀνάγκαζε τούς Συμμάχους νά διαπραγματευθοῦν μέ τίς Κεντρικές Δυνάμεις. ᾽Αλλά ἡ ἐπαναστατική ἡγεσία ἦταν διχασμένη στό ζήτημα τοῦ πολέμου. ῾Ο Λένιν εὐνοοῦσε τήν εἰρήνη γιά λόγους ἐσωτερικούς, κυρίως γιά νά διευκολυνθεῖ ἡ ἀνασυγκρότηση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ. ῾Ο Νικόλαος Μπουχάριν, ἀντίθετα, ὑποστήριζε τή συνέχιση τοῦ πολέμου. ῾Ο Τρότσκυ ἐκπροσωποῦσε μιά συμβιβαστική λύση: ὄχι τήν εἰρήνη, ἀλλά τή διακοπή τοῦ πολέμου. Στό τέλος, ὅμως, τή στάση τῆς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας διαμόρφωσε πάνω ἀπ᾽ ὅλα ἡ ἀνάγκη τῆς στιγμῆς καί συγκεκριμένα ἡ ραγδαία προέλαση τῶν Γερμανῶν τόν χειμώνα τοῦ 1917-1918. Τό Μάρτιο τοῦ 1918 ἡ ἐπαναστατική κυβέρνηση τῆς Ρωσίας δέχθηκε τούς γερμανικούς ὅρους καί ὑπέγραψε τή συνθήκη τοῦ Μπρέστ-Λιτόφσκ, μέ τήν ὁποία ἡ Ρωσία ἐγκατέλειπε στή Γερμανία τήν Πολωνία, τήν Οὐκρανία, τή Λιθουανία καί τίς ἐπαρχίες τῆς Βαλτικῆς, καί στήν ᾽Οθωμανική Αὐτοκρατορία τή περιοχή τοῦ Καυκάσου. Μέ τή συνθηκολόγηση ἡ ἐπαναστατική κυβέρνηση ἐγκατέλειψε στούς ἀντιπάλους τό 1/4 τῆς εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, τά 2/5 τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας καί τά 3/4 τοῦ γαιάνθρακα καί τοῦ σιδήρου. Κατά τή διάρκεια τῆς τελευταίας γερμανικῆς ἐπιθέσεως, ἡ ἐπαναστατική κυβέρνηση μετέθεσε τήν πρωτεύουσα τοῦ κράτους ἀπό τήν Πετρούπολη στή Μόσχα, ἐνέργεια πού ἐπέβαλαν οἱ περιστάσεις ἀλλά καί πού συμβόλιζε τή στροφή τῆς Ρωσίας ἀπό τήν Εὐρώπη στήν ᾽Ασία.

῾Η συνθηκολόγηση τῆς Ρωσίας ἦταν σοβαρό χτύπημα κατά τῶν Συμμάχων, ἀφενός ἐπειδή ἀποδέσμευσε 1 ἑκατομ. ἄνδρες τῆς Γερμανίας καί τῆς Αὐστρίας ἀπό τό ᾽Ανατολικό μέτωπο καί ἀφετέρου ἐπειδή ἔθεσε κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν Γερμανῶν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ρωσικοῦ γαιάνθρακα καί σιδήρου. Μέ τήν συνθηκολόγηση, τόν Μάϊο τοῦ ἴδιου χρόνου, καί τῆς Ρουμανίας, οἱ Γερμανοί ἐξασφάλισαν καί τά ρουμανικά πετρέλαια καί φάνηκαν νά πραγματοποιοῦν τά προπολεμικά σχέδια γιά τή δημιουργία μιᾶς πανίσχυρης κεντρικῆς Εὐρώπης (Mitteleuropa), κάτω ἀπό γερμανική

ἡγεμονία ἤ οἰκονομική κηδεμονία.

7. 1917: Κρίσιμη καμπή τοῦ πολέμου.

'Αλλά ὁ πόλεμος εἶχε εἰσέλθει σέ μιά φάση πού ἔμελλε νά τερματίσει σύντομα τή γερμανική ἡγεμονία στήν κεντρική Εὐρώπη. Τό 1917 ἦταν ἔτος καί ἄλλων σημαντικῶν ἐξελίξεων. Τόν Νοέμβριο τοῦ 1917 ἀνῆλθε στήν ἐξουσία ὁ Κλεμανσώ (Georges Clemenceau), ἀπό τούς πιό ἀνένδοτους καί σκληροτράχηλους πολιτικούς τῆς Γαλλίας. 'Ο Κλεμανσώ ὑπῆρξε μέλος τῆς γαλλικῆς Βουλῆς πού εἶχε ὑποχρεωθεῖ νά δεχτεῖ τούς ὅρους τῆς Πρωσίας τό 1871 καί ἦταν ἀποφασισμένος νά ἐπιβάλει τήν χωρίς ὅρους παράδοση τῆς Γερμανίας. Τόν 'Ιούλιο τοῦ ἴδιου χρόνου ἐπίσης εἶχε παραιτηθεῖ ὁ Γερμανός καγκελλάριος Μπέτμαν Χόλβεγκ (Theobald von Bethmann Holweg) καί τό κενό τῆς ἐξουσίας τό εἶχαν συμπληρώσει οἱ στρατιωτικοί, ἐπιβάλλοντας ὡς καγκελάριο ἕναν ἀσήμαντο Πρῶσο πολιτικό, τόν Μικαέλις (Georg Michaelis), ὁ ὁποῖος ἦταν οὐσιαστικά ὄργανο τῶν στρατιωτικῶν. Στήν πραγματικότητα, ἐπρόκειτο γιά τήν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό τούς στρατιωτικούς. 'Ο πόλεμος θά τελείωνε πιά μόνο μέ τή συντριβή τῆς μιᾶς πλευρᾶς. 'Ο πόλεμος, ἐπίσης, ἦταν στό στάδιο αὐτό σύγκρουση ἀνάμεσα στίς δυνάμεις πού προωθοῦσαν τή δημοκρατία καί τήν αὐτοδιάθεση τῶν λαῶν καί σ' εκεῖνες πού ἀγωνίζονταν γιά τήν προστασία τῶν δεσποτικῶν καί πολυεθνικῶν αὐτοκρατοριῶν. Ἄλλη, τέλος, ἐξέλιξη τοῦ 1917, μέ τεράστια σημασία ὄχι μόνο γιά τήν ἔκβαση τοῦ πολέμου ἀλλά καί γιά τό μέλλον τῆς Εὐρώπης καί τοῦ κόσμου γενικά, ἦταν ἡ ἔξοδος τῶν 'Ηνωμένων Πολιτειῶν στόν πόλεμο στό πλευρό τῶν Συμμάχων. 'Η ἔξοδος τῶν Η.Π.Α. στόν πόλεμο εἰσήγαγε ἕνα νέο καί δυναμικό παράγοντα πού στήριξε σημαντικά τούς Συμμάχους, ὑλικά καί ἠθικά, σέ μιά ἀπό τίς κρισιμότερες φάσεις τοῦ πολέμου. 'Η ἔξοδος τῶν Η.Π.Α. συμβόλιζε δραματικά τό τέλος τῆς εὐρωπαϊκῆς δυνάμεως καί τήν ἀποτροπή ἐπιβολῆς ἐλέγχου ἀπό μιά δύναμη σέ ὁλόκληρη τήν γηραιά ἤπειρο.

Στό στρατόπεδο τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων ἡ Αὐστρία ἀντιμετώπιζε τήν ἴδια ἐποχή κατάσταση ἀνάλογη μέ αυτή πού εἶχε διαμορφωθεῖ στή Ρωσία τίς παραμονές τῆς ἐπαναστάσεως: ἔλλειψη τροφίμων, ἀποδιοργάνωση τοῦ στρατοῦ καί ἐπαναστατικές διαθέσεις ἀνάμεσα στούς μή γερμανικούς λαούς τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ συνεκτικοί δεσμοί πού συγκρατοῦσαν ὥς τότε τούς ὑποτελεῖς λαούς εἶχαν ὑπονομευθεῖ ἀπό τόν πόλεμο καί ἡ ἐξουσία κατέρρεε, μέ συνέπεια νά ἐπιδιώκει ἡ κυβέρνηση τήν εἰρήνη, τήν ὁποία ὅμως ἀπέκλειε ἡ Γερμανία. Τόν Μάϊο τοῦ 1918, σέ συνάντηση τῶν δύο αὐτοκρατόρων, τοῦ Καρόλου Α΄ τῶν 'Αψβούργων (ὁ Φραγκίσκος 'Ιωσήφ Α΄ εἶχε πεθάνει τό 1916) καί τοῦ Οὐλιέλμου Β΄ ὑπογράφηκε ἡ οἰκονομική καί στρατιωτική

ἕνωση τῶν δύο αὐτοκρατοριῶν, ἕνωση πού συμβόλιζε τό τέλος τῆς μεγάλης πολυεθνικῆς αὐτοκρατορίας τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης καί τήν ἀρχή μιᾶς νέας ἐποχῆς γιά τήν ἤπειρο γενικά. 'Από τό ἄλλο μέρος, ἡ συνθηκολόγηση τῆς Ρωσίας ἀποδέσμευσε τήν προπαγάνδα τῶν Συμμάχων πού στρεφόταν κατά τῶν πολυεθνικῶν αὐτοκρατοριῶν. Ἡ δήλωση τοῦ προέδρου τῶν Η.Π.Α. Οὐΐλσωνος (Woodrow Wilson) γιά τήν αὐτοδιάθεση τῶν λαῶν καί τή χάραξη νέων συνόρων ἀνάμεσα στήν 'Ιταλία καί τήν Αὐστρία (τά περίφημα «14 σημεῖα»), πού δημοσιεύθηκε τόν 'Ιανουάριο τοῦ 1918, προσέδωσε ἰδεολογική ὑπόσταση στή σύρραξη καί ἐπιτάχυνε τήν ἀποσταθεροποίηση καί τή διάλυση τόσο τῆς Αὐστρίας ὅσο καί τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Στήν τελευταία αὐτή φάση τοῦ πολέμου οἱ ἀντίπαλοι εἶχαν λησμονήσει τ' ἀρχικά αἴτια πού εἶχαν προκαλέσει τόν πόλεμο, ὅπως εἶχαν λησμονήσει καί τούς ἀρχικούς στόχους. Οἱ ἑκατόμβες τῶν θυμάτων καί οἱ ἀνυπολόγιστες ὑλικές θυσίες, καθώς καί οἱ ἀπειλές ἀπό δυνάμεις πού δέν ἦταν δυνατό νά προβλεφθοῦν τό 1914, εἶχαν σκληρύνει τούς ἀντιπάλους, σέ βαθμό πού τερματισμός τοῦ πολέμου μέ διαπραγματεύσεις νά εἶναι ἀδύνατος. Τό φάσμα τῆς ἐπαναστάσεως ἀπασχολοῦσε τά δεσποτικά καθεστῶτα τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων ὅσο ἴσως καί ἡ ἥττα στό πεδίο τῆς μάχης. Ἡ Ρωσική 'Επανάσταση ἦταν ἕνα προηγούμενο καί παράδειγμα πρός μίμηση, γιά τίς δυνάμεις ἐκεῖνες καί τά στοιχεῖα πού εὐνοοῦσαν τήν κοινωνική ἐπανάσταση. Στή φάση αὐτή πλέον οἱ ἀντίπαλοι δέν ἔκρυβαν τίς προθέσεις τους, ἰδιαίτερα οἱ Σύμμαχοι, πού προωθοῦσαν τούς συνταγματικούς καί δημοκρατικούς θεσμούς μέ στόχο τήν ἀνατροπή τῶν δεσποτικῶν καθεστώτων. Διάφορες ὑποσχέσεις τοῦ αὐτοκράτορα Καρόλου πρός τούς ὑποτελεῖς λαούς τῆς Αὐστρίας για συνταγματικές ἐλευθερίες καί ἰσοπολιτεία δέν ἀνέκοψαν τήν προϊούσα ἀποσύνθεση τῆς πολυεθνικῆς αὐτοκρατορία. 'Εξάλλου, ἡ Γερμανία δεν εἶχε πιά ἐμπιστοσύνη στή σύμμαχο καί γείτονά της, ἐνῶ οἱ Σύμμαχοι εὐνοοῦσαν καί πρόβαλλαν τίς διάφορες ἐπιτροπές Πολωνῶν, Τσέχων καί Νοτιοσλαύων πού προετοίμαζαν τήν ἐθνική ἀποκατάσταση τῶν λαῶν τους.

8. Ἡ ἀρχή τῆς αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν

Στή φάση αυτή τοῦ πολέμου διαμορφώθηκε καί πῆρε γρήγορα τεράστιες διαστάσεις ἡ Οὐϊλσωνιανή ἰδεολογία, ἡ ὁποία ὑπῆρξε μιά ἀπό τίς πιό σημαντικές κληρονομιές τοῦ Μεγάλου Πολέμου. Ὁ πόλεμος αὐτός, περισσότερο ἀπό κάθε προηγούμενο καί μεταγενέστερο, ἦταν ὁ πόλεμος πού ἀναμενόταν νά θέσει ἐκτός νόμου τόν πόλεμο καί νά τερματίσει τήν ἐποχή τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων. Τό 1914, ἡ ἐντύπωση αὐτή ἄγγιζε τά ὅρια τῆς πεποιθήσεως. Τρία χρόνια ἀργότερα ὁ Οὐΐλσων ἐνίσχυσε, μέ τήν περίφημη δήλωσή του τόν 'Ιανουάριο τοῦ 1918, τήν κλονισμένη πιά πίστη τοῦ κόσμου

στή δυνατότητα τερματισμοῦ τοῦ πολέμου. Ὁ κόσμος ἦταν ἕτοιμος νά ἐγκολπωθεῖ μιά ἰδεολογία σάν καί αὐτή πού συνιστοῦν οἱ ἀρχές τῆς διακηρύξεως τοῦ Ἀμερικανοῦ προέδρου. Ὁ Οὐΐλσων διεκήρυξε πώς ἡ μεγάλη ὑπερατλαντική χώρα εἶχε ἐξέλθει στόν πόλεμο γιά νά συμβάλει στήν κατάργηση τοῦ πολέμου, τόν ὁποῖο εὐνοοῦσαν τά ἰμπεριαλιστικά, στρατοκρατικά καί δεσποτικά καθεστῶτα τῆς Γερμανίας καί τῆς Αὐστρίας. Ὁ Ἀμερικανός πρόεδρος πίστευε πώς ἕνα πραγματικά δημοκρατικό καθεστώς δέν ἦταν δυνατό νά προκαλέσει τόν πόλεμο· ὁ λαός, ὁ ὁποῖος θά ἔπρεπε νά πολεμήσει, θά ἀπέτρεπε τόν πόλεμο. Ἐπρόκειτο γιά ἑλκυστικές ἀρχές, πού οἱ καταβολές τους ἀνάγονταν στή Γαλλική Ἐπανάσταση καί πού σύντομα πῆραν διαστάσεις ἰδεολογίας καί σταυροφορίας κατά τοῦ πολέμου. Οἱ ἴδιες ἀρχές εὐνόησαν τή δημιουργία τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν καί πληθώρας νέων κρατῶν, ἀλλά καί στήριξαν τό ἰδεολογικοπολιτικό ὑπόβαθρο τῆς παραδειγματικῆς τιμωρίας τῆς Γερμανίας ὡς κύριας ἐνόχου γιά τήν ἔκρηξη τοῦ πολέμου. Ἐπρόκειτο, μέ ἄλλα λόγια, γιά ταύτιση —καί σύγχυση— τῶν δημοκρατικῶν-συνταγματικῶν ἰδεωδῶν καί ἀρχῶν μέ τά ἐθνικά συμφέροντα. Ἡ ταύτιση δημοκρατίας καί εἰρήνης ἀποδείχθηκε τόσο ἀφελής ὅσο καί ἡ ταύτιση σοσιαλισμοῦ καί εἰρήνης, πού πρέσβευε τήν ἴδια ἐποχή ὁ Λένιν, καί ἐξίσου ἐπικίνδυνη γιά τήν εἰρήνη, ἐπειδή ἐνίσχυε σέ ἐπικίνδυνο βαθμό τήν ἀρχή τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος καί τόν ἐθνικισμό γενικά. Ἔτσι, ὁ πόλεμος πού εἶχε ἀρχίσει γιά τήν κατάπνιξη μιᾶς ἐθνικιστικῆς-ἐπαναστατικῆς ἑστίας, κατέληξε μέ τήν ἐνίσχυση καί τή γενίκευση τῶν ἐθνικιστικῶν-ἐπαναστατικῶν τάσεων, πού ἔμελλαν ν᾽ ἀλλάξουν ριζικά τό χάρτη τῆς Εὐρώπης πρῶτα καί τοῦ κόσμου ὁλόκληρου μετά καί νά πολλαπλασιάσουν τούς πολέμους καί τά συνακόλουθα δεινά.

9. *Ἡ ἐπιβολή τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστῶτος στή Ρωσία*

Μικρότερη ἐπιτυχία σημείωνε ἡ κομμουνιστική ἰδεολογία, ἐξαιτίας κυρίως τῶν μεθόδων πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἡγέτες τῆς Ρωσικῆς Ἐπαναστάσεως. Στή Ρωσία οἱ Μπολσεβίκοι προσπαθοῦσαν νά κρατηθοῦν στήν ἐξουσία μέ ὅλα τά μέσα στή διάθεσή τους καί κυρίως μέ τόν καταναγκασμό. Ἡ ἐπαναστατική ἡγεσία ἦταν δέσμια τῶν ὑποσχέσεών της γιά εἰρήνη, διανομή τῶν γαιῶν καί αὐτοδιάθεση τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ αὐτοδιάθεση τῶν λαῶν τῆς Ρωσίας, ἰδιαίτερα, ἀποδείχθηκε χίμαιρα καί παρακάμφθηκε μέ διάφορα λεκτικά σχήματα καί τεχνάσματα· οἱ Μπολσεβίκοι, ὅπως καί οἱ προκάτοχοί τους, δέν ἦσαν διατεθειμένοι νά ἐπιτρέψουν τό διαμελισμό τῆς χώρας τους. Γιά τήν ἐξασφάλιση, ἐξάλλου, τῶν ἀπαραίτητων εἰδῶν διατροφῆς, οἱ Μπολσεβίκοι ἔκαναν ἐκτεταμένες ἐπιτάξεις τροφίμων ἀπό τούς χωρικούς, πολιτική πού ἔστρεψε πολλούς

χωρικούς ἐναντίον τῆς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας. Στό ζήτημα, τέλος, τῆς εἰρήνης, εὐθύς μετά τόν τερματισμό τῶν ἐχθροπραξιῶν μέ τή Γερμανία καί τήν Αὐστρία, ἡ Ρωσία ἔγινε πεδίο ἐμφυλίων συγκρούσεων καί ἐξωτερικῶν ἐπεμβάσεων.

Ἡ διαρκῶς αὐξανόμενη δυσαρέσκεια καί ἀντίδραση τοῦ λαοῦ ἐναντίον τῶν καταναγκαστικῶν μέτρων, καθώς καί οἱ ἐξωτερικές ἐπεμβάσεις, εἶχαν ὡς συνέπεια τή σκλήρυνση τοῦ ἐπαναστατικοῦ καθεστῶτος. Ἐν ὄψει τῶν κινδύνων πού ἀπειλοῦσαν τήν ἐπανάσταση, ἡ προλεταριακή ἐξουσία, σύμφωνα μέ τόν θεωρητικό τῆς Ρωσικῆς Ἐπαναστάσεως, τόν Λένιν, θά λειτουργοῦσε στό πλαίσιο τοῦ ἀστικοῦ κράτους, χωρίς ὅμως τήν ἀστική τάξη. Τά πολιτικά κόμματα, πού ἀντανακλοῦσαν τίς διάφορες κοινωνικές τάξεις καί τά συμφέροντά τους, δέν εἶχαν πιά θέση στή διακυβέρνηση τῆς χώρας· μέ ἐξαίρεση τό κόμμα τῶν ἐργατῶν, πού τέθηκε καί αὐτό ὑπό πολιτική κηδεμονία. Γιά τή διατήρηση τῆς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας στήν ἐξουσία κρίθηκε ἀπαραίτητος ὁ καταναγκασμός. Ἦταν ἡ ἰδεολογία τοῦ πρώτου ὁλοκληρωτικοῦ-δικτατορικοῦ κράτους στήν Εὐρώπη καί στόν κόσμο γενικά.

Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1918 καί ὕστερα ἀπό πολλές ἀναβολές συγκλήθηκε τελικά ἐθνοσυνέλευση ἡ ὁποία ὅμως σύντομα διαλύθηκε ἐπειδή οἱ Μπολσεβίκοι δέν εἶχαν κατορθώσει νά ἐξασφαλίσουν παρά μόνο τό 30% τῶν ἀντιπροσώπων. Προοδευτικά ἡ στέρηση τῆς ἐλευθερίας ἐπεκτάθηκε ἀπό τούς ἀστούς στούς ἀγρότες καί τούς ἐργάτες. Κάτω ἀπό τό σύνθημα «πολεμικός κομμουνισμός» αὐξήθηκαν καί ἐπιτάθηκαν τά καταναγκαστικά μέτρα, μέ συνέπεια νά ἐπεκτείνεται ὁλοένα καί περισσότερο ἡ ἀντίδραση τοῦ λαοῦ. Ὕστερα ἀπό τρία χρόνια ἐμφυλίου πολέμου, ἐξωτερικῶν ἐπεμβάσεων, καταναγκαστικῶν μέτρων εἰς βάρος τῶν παραγωγῶν καί τῆς συνακόλουθης χρεωκοπίας τῆς οἰκονομίας, ὁ Λένιν εἰσήγαγε τό 1921 καπιταλιστικά στοιχεῖα στήν παραγωγή καί τή διάθεση. Ἐν τῷ μεταξύ, οἱ ἀντίπαλοι τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστῶτος εἶχαν συντριβεῖ. Βασικοί παράγοντες τῆς ἐπιτυχίας τῶν Μπολσεβίκων ἦσαν α) ἡ ἱκανή ἡγεσία τους, β) ἡ ἀποτελεσματική χρησιμοποίηση ἄτακτων στρατιωτικῶν σωμάτων, γ) ἡ εὐέλικτη πολιτική ἀπέναντι στούς χωρικούς καί δ) ἡ ἀναμονή ἐπαναστάσεων στή δυτική Εὐρώπη.

10. Ἡ ἧττα τῆς Γερμανίας

Στό Δυτικό μέτωπο ὁ πόλεμος μαινόταν ἀλλά πλησίαζε πρός τό τέλος του. Τόν Μάρτιο τοῦ 1918 οἱ Γερμανοί ἐξαπέλυσαν μιά ἐπίθεση χωρίς προηγούμενο: 6.000 κανόνια ἄνοιξαν τήν ἐπίθεση ἐναντίον τῶν βρεταννικῶν θέσεων καί πάνω ἀπό 70 μεραρχίες ἐναντίον 26 βρεταννικῶν. Στήν τρίμηνη

αὐτή ἐπίθεση οἱ Γερμανοί, ἐλεύθεροι ἀπό τό 'Ανατολικό μέτωπο, ἐπέδειξαν τήν ὑπεροχή τους στό σχεδιασμό, τήν τακτική καί τή διοίκηση. Τελικά ὅμως, μόνο τοπικές ἐπιτυχίες σημείωσαν. Τόν 'Ιούλιο ἄρχισε ἀντεπίθεση τῶν Συμμάχων, πού οὐσιαστικά τερμάτισε τίς μεγάλες ἐπιχειρήσεις τοῦ ἔτους αὐτοῦ καί τοῦ πολέμου γενικά. 'Η ἔξοδος τῶν Η.Π.Α. στόν πόλεμο στό πλευρό τῶν Συμμάχων εἶχε ἀντισταθμίσει μέ τό παραπάνω τίς ἀρνητικές συνέπειες τῆς ρωσικῆς ἀποσκιρτήσεως. Νέα γερμανική ἐπίθεση τό καλοκαίρι δέν ἐξελίχθηκε στήν κλίμακα καί τήν ἔκταση πού ἀνέμενε ἡ γερμανική στρατιωτική ἡγεσία. Μέ τήν ἀποτυχία τῆς γερμανικῆς ἐπιθέσεως κατέρρευσε καί ἡ κλονισμένη ἤδη πίστη τῶν Γερμανῶν στή νίκη κατά τῶν Συμμάχων. 'Από τόν Αὔγουστο τό μέτωπο ἄρχισε νά μετακινεῖται πρός ἀνατολάς. 'Η τύχη τοῦ πολέμου εἶχε κριθεῖ. Σέ συμβούλιο τοῦ στέμματος στό Βερολίνο, στίς 14 Αὐγούστου, οἱ στρατιωτικοί ἡγέτες τῆς Γερμανίας παραδέχθηκαν πώς ἡ χώρα δέν μποροῦσε νά κερδίσει τόν πόλεμο καί συζητήθηκε ἡ δυνατότητα τερματισμοῦ τοῦ πολέμου μέ διαπραγματεύσεις.

Τό Σεπτέμβριο οἱ Σύμμαχοι ἐξαπέλυσαν σφοδρή ἐπίθεση στή Μακεδονία πού κλόνισε τή Βουλγαρία μέσα σέ μιά ἑβδομάδα. Στήν ἐπίθεση πῆραν μέρος καί 10 ἄριστα ἐκπαιδευμένες καί ἐξοπλισμένες ἑλληνικές μεραρχίες πού ἔπαιξαν ἀποφασιστικό ρόλο στήν ἔκβαση τῆς ἀναμετρήσεως τῶν ἀντιπάλων σέ μιά περιοχή πού ἀποτελοῦσε τό μαλακό ὑπογάστριο τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων. Στίς 29 Σεπτεμβρίου συνθηκολόγησε ἡ Βουλγαρία καί ἕνα μήνα ἀργότερα ἡ 'Οθωμανική Αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία εἶχε δεχτεῖ σοβαρές ἧττες στήν 'Εγγύς 'Ανατολή. 'Ακολούθησε ἡ Αὐστρία, ἡ ὁποία οὐσιαστικά δέν ὑπῆρχε μέ τή μορφή πού εἶχε ἀρχίσει τό πόλεμο κατά τῆς Σερβίας: Τσέχοι, Πολωνοί, Νοτιοσλαῦοι καί Μαγυάροι εἶχαν ἀποδεσμευτεῖ καί βρίσκονταν στό στάδιο τῆς ἱδρύσεως ἐθνικῶν κρατῶν.

Τό τέλος εἶχε φτάσει καί γιά τή Γερμανία. Κάτω ἀπό τά σφυροκοπήματα τῶν Συμμάχων, χωρίς ἐφεδρεῖες καί συμμάχους, ἡ Γερμανία προετοιμαζόταν νά δεχτεῖ τούς ὅρους τῶν νικητῶν. 'Από τό Σεπτέμβριο ἤδη ἡ στρατιωτική ἡγεσία εἶχε εἰσηγηθεῖ ἀλλαγή κυβερνήσεως καί ἀνακωχή. 'Η πολιτική ἀλλαγή ἀναμενόταν νά διευκολύνει τίς διαπραγματεύσεις καί νά ἐξασφαλίσει εὐνοϊκότερους ὅρους, προτοῦ νά μεταβληθεῖ σέ ἀσύντακτη φυγή ἡ ὀπισθοχώρηση τῶν γερμανικῶν στρατευμάτων, καί πρίν νά εἰσέλθουν οἱ Σύμμαχοι σέ γερμανικό ἔδαφος. Στίς 2 'Οκτωβρίου ἀνακοινώθηκε στή γερμανική βουλή ὅτι ἡ νίκη ἦταν ἀδύνατη καί τήν ἑπομένη ἡ κυβέρνηση ζήτησε καί ἔλαβε ἀπό τό γενικό ἐπιτελεῖο αἴτηση ἔγγραφη γιά ἀνακωχή. Στά τέλη 'Οκτωβρίου σημειώθηκαν σοβαρές ἀνταρσίες στό ναυλοχημένο στόλο καί στίς 7 Νοεμβρίου ξέσπασε ἐπανάσταση στό Μόναχο. Οἱ σοσιαλιστές ἀπαιτοῦσαν τή κατάργηση τῆς μοναρχίας, πού ἀνακοινώθηκε στίς 9 τοῦ μηνός μέ τή παραίτηση τοῦ Οὐλιέλμου ἀπό τόν αὐτοκρατορικό θρόνο. Τήν

ἴδια μέρα ὁ ἀρχηγός τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου Χίντεμπουργκ (Paul von Hindenburg) ἀπαίτησε τή συνθηκολόγηση παρά τούς ἐπαχθεῖς ὅρους πού ἀναμένονταν νά προβάλουν οἱ Σύμμαχοι. Ἡ ἐπανάσταση εἶχε ἤδη φτάσει στό Βερολίνο. Στίς 11 Νοεμβρίου, τέλος, ὑπογράφηκε ἡ ἀνακωχή καί σίγησαν τά κανόνια στό Δυτικό μέτωπο, ὅπου πολλοί δυσκολεύονταν νά πιστέψουν πώς εἶχε τελειώσει ὁ πόλεμος.

11. Τό κόστος τοῦ πολέμου

Τελείωσε ἔτσι ὁ «πρῶτος» παγκόσμιος πόλεμος ὕστερα ἀπό τεράστιες καταστροφές καί μεγάλες πολιτικές καί κοινωνικές ἀναστατώσεις. Ἀπό τά 65 ἑκατομμύρια ἄνδρες πού ἐπιστρατεύθηκαν κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου, πάνω ἀπό 10 ἑκατομμύρια σκοτώθηκαν στά διάφορα πεδία τῶν μαχῶν καί 20 ἑκατομμύρια πληγώθηκαν. Τά θύματα ἀνάμεσα στούς ἀμάχους δέν ἦσαν λιγότερα ἀπό τούς νεκρούς στρατιῶτες. Δυσκολότερο νά ὑπολογιστεῖ εἶναι τό ἠθικό τίμημα τοῦ πολέμου. Ἡ προβολή τῆς νίκης ὡς ὑπέρτατου σκοποῦ πού δικαιολογεῖ ὅλα τά μέσα ὑποβίβασε τίς βασικές ἀξίες τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ προετοιμασία τόσων ἑκατομμυρίων ἀνδρῶν γιά ἀλληλοεξόντωση· τό μίσος πού καλλιεργήθηκε γιά τόν ἐχθρό· ὁ παροξυσμός τῶν πατριωτικῶν αἰσθημάτων καί ἐκδηλώσεων, ὅλα αὐτά περιόρισαν δραστικά τούς ὁρίζοντες τῆς σκέψεως καί ὑποβίβασαν τό ἐπίπεδο τοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ ἀπώτερος σκοπός, ἡ νίκη, εὐνοοῦσε τήν κακομεταχείριση τῶν εἰρηνιστῶν, τό μίσος, τό πνεῦμα τῆς ἀδιαλλαξίας, τή μισαλλοδοξία, τήν ὁμοιομορφία, τήν ἐλαστική συνείδηση. Ὁ τύπος, ἡ «τέταρτη» ἐξουσία τῆς Δυτικῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας, δέν ἔμεινε ἄθικτος ἀπό τή γενική τάση ὑποβιβασμοῦ τῶν ἀξιῶν· ἔπαυσε νά ἐλέγχει τήν πολιτεία καί καλλιεργοῦσε ὅλα τά παραπάνω στοιχεῖα, τά ὁποῖα πρίν ἀπό τό πόλεμο θεωρούνταν ἀσυμβίβαστα μέ τίς ἀρχές καί τίς ἀξίες τῆς εὐνομούμενης Δυτικῆς πολιτείας.

Τό κόστος τοῦ πολέμου ἀποδείχθηκε πολύ μεγαλύτερο ἀπ' ὅσο μποροῦσαν νά ὑπολογίσουν τό 1914 οἱ ἀντίπαλοι. Στό τεράστιο κόστος θά πρέπει νά προστεθεῖ καί τό τίμημα τῆς νίκης, πού κλήθηκαν νά καταβάλουν οἱ Σύμμαχοι, μέ τή μορφή ἐδαφικῶν παραχωρήσεων εἰς βάρος τῶν ἡττημένων, πού μερικά μόνο ἱκανοποιήθηκαν, καθώς καί μέ τή μορφή δανείων, πού ὡς ἐπί τό πλεῖστον ποτέ δέν ξεπληρώθηκαν. Τόσο οἱ ἐδαφικές ὑποσχέσεις ὅσο καί τά δάνεια περιέπλεξαν ἀκόμη περισσότερο τίς διακρατικές σχέσεις, αὔξησαν τίς ξένες ἐπιρροές καί ἐπεμβάσεις καί ὑποβίβασαν γενικά τό ἐπίπεδο τῶν διεθνῶν σχέσεων. Γιά νά κερδηθοῦν ἡ Ἰταλία καί ἡ Ἑλλάδα, οἱ Σύμμαχοι προέβησαν σέ παραχωρήσεις εἰς βάρος τῆς Αὐστρίας καί τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας πού δέν ἦσαν ἀπόλυτα ἀναγκαῖες οὔτε ἦταν δυνατό νά ἱκανοποιηθοῦν, χωρίς νά προκαλέσουν

ἀναστατώσεις πού δέν συνέφεραν οὔτε στούς ἡττημένους οὔτε στούς νικητές. Οἱ ἀνικανοποίητες προσδοκίες τῶν Ἰταλῶν ἐξέθρεψαν τό φασισμό καί συνέβαλαν στή φασιστική ἐπανάσταση καί τήν κατάλυση τῆς δημοκρατίας στήν Ἰταλία. Στήν Ἑλλάδα, οἱ ὑποχρεώσεις τῶν Συμμάχων συνέβαλαν στόν ἐθνικό διχασμό καί στή Μικρασιατική καταστροφή. Ἀνάλογες ἦσαν οἱ ἐπιδράσεις τῶν συγκρουόμενων συμμαχικῶν ὑποσχέσεων στούς Ἄραβες καί τούς Ἑβραίους. Τόσο ἡ Βρεταννία ὅσο καί ἡ Γαλλία, ἀλλά κυρίως ἡ πρώτη, ὑποστήριξαν τήν ἐπανάσταση τῶν Ἀράβων καί προώθησαν τήν ἐθνική ἀποκατάστασή τους καί παράλληλα ὑποσχέθηκαν (ἡ Βρεταννία ἀνέλαβε ἐπίσημα τό 1917) νά προωθήσουν τήν ἵδρυση ἐθνικοῦ κράτους τῶν Ἑβραίων.

12. Τό συνέδριο εἰρήνης

Στό συνέδριο εἰρήνης πού συγκλήθηκε στό Παρίσι παρακάθησαν μόνο οἱ νικητές, πού ἀνέλαβαν νά χαράξουν ἐκ νέου τό χάρτη τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς, ἀπό τή Βαλτική ὥς τόν Περσικό Κόλπο. Ἡ νομιμότητα στίς ἡττημένες χῶρες, ἰδιαίτερα στήν Αὐστρία καί τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, ἀμφισβητήθηκε μέ βάση τήν ἀρχή τῆς αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν καί διάφορες πολιτικές σκοπιμότητες. Οἱ ἡγέτες πού συναθροίσθηκαν στό Παρίσι τόν Ἰανουάριο τοῦ 1919 γιά ν' ἀποφασίσουν γιά τήν τύχη τῶν ἡττημένων δυνάμεων, χρειάσθηκε νά λάβουν ὑπ' ὄψη πολλά τετελεσμένα γεγονότα καί νά νομιμοποιήσουν ὑφιστάμενες καταστάσεις. Παρόμοιες καταστάσεις, καθώς καί ἄλλες πού διαμορφώθηκαν κατά τή διάρκεια τοῦ συνεδρίου εἰρήνης, ἐπηρέασαν ἀποφασιστικά τόσο τίς διαπραγματεύσεις ὅσο καί τό τελικό ἀποτέλεσμα τοῦ συνεδρίου. Ἕνα ἀκόμη χαρακτηριστικό τοῦ συνεδρίου πού χρειάζεται νά σημειωθεῖ ἦταν καί τοῦτο: σέ ἀντίθεση μέ ἀνάλογα συνέδρια στό παρελθόν, στό Συνέδριο Εἰρήνης τοῦ Παρισιοῦ, τίς διάφορες χῶρες ἀντιπροσώπευαν ὄχι ἐστεμμένοι ἀρχηγοί κρατῶν οὔτε κἄν πρόεδροι (μέ ἐξαίρεση τό πρόεδρο τῶν Η.Π.Α.), ἀλλά πρωθυπουργοί καί ὑπουργοί ἐξωτερικῶν. Πρωτεργάτες τοῦ συνεδρίου ἦσαν ὁ Κλεμανσώ, ὁ Οὐΐλσων καί ὁ πρωθυπουργός τῆς Βρεταννίας Λόϋδ Τζώρτζ (David Lloyd George).

Καθοριστικοί παράγοντες τοῦ συνεδρίου ὑπῆρξαν α) ἡ χωρίς ὅρους παράδοση τῆς Γερμανίας, β) ἡ ἀποσύνθεση τῆς Αὐστρίας καί τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, γ) ἡ σκληρή στάση τῆς Γαλλίας ἀπέναντι στή Γερμανία καί δ) οἱ ἰδεαλιστικοί όραματισμοί τοῦ Ἀμερικανοῦ προέδρου. Ὁ τελευταῖος παράγοντας συγκρούσθηκε μέ τήν εὐρωπαϊκή πραγματικότητα καί ὁδήγησε μερικές φορές σέ ἀδιέξοδα, τά ὁποῖα ξεπεράστηκαν μόνο μέ τήν

ἐπιστράτευση τοῦ ἀφοπλιστικοῦ ρεαλισμοῦ τοῦ Κλεμανσώ καί τίς μεσολαβητικές ἱκανότητες τοῦ Λόϋδ Τζώρτζ. Κατευθυντήριοι στόχοι τῶν νικητριῶν δυνάμεων ἦσαν, μέ ἀρκετές διαφοροποιήσεις, α) ἡ ἐπιβολή ρυθμίσεως τοῦ γερμανικοῦ ζητήματος πού θά διαιώνιζε τή μειονεκτική θέση τῆς Γερμανίας καί θά ἀπέτρεπε ἐπικίνδυνη αὔξηση τῆς ἰσχύος της καί β) ἡ χάραξη νέων συνόρων στήν κεντρική καί ἀνατολική Εὐρώπη καί στήν Ἐγγύς Ἀνατολή, μέ γνώμονα ὄχι τά δυναστικά συμφέροντα ἀλλά τίς διάφορες ἐθνότητες. Ἡ εὔλογη ἀπαίτηση τῶν Πολωνῶν γιά διέξοδο στή θάλασσα μόνο εἰς βάρος τῆς Γερμανίας μποροῦσε νά ἱκανοποιηθεῖ - ὅπως καί ἱκανοποιήθηκε· ὄχι ὅμως χωρίς νά δημιουργήσει ἕνα σοβαρό πρόβλημα ἀνάμεσα στίς δύο χῶρες πού ἔμελλε ν' ἀποτελέσει τήν ἀφορμή τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οἱ συγκρουόμενες διεκδικήσεις, ἐξάλλου, τῆς Ἰταλίας καί τῆς Γιουγκοσλαυίας στήν Ἀδριατική, εἰς βάρος τῆς Αὐστρίας, δέν ἦταν δυνατό νά ἱκανοποιηθοῦν μέ βάση τήν ἀρχή τῆς αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν οὔτε ἀκόμη μέ βάση τήν αὐστηρή δικαιοσύνη· τελικά, μόνο μερικά ἱκανοποιήθηκαν καί ὕστερα ἀπό συμβιβασμό, πού κατά βάθος δέν ἱκανοποίησε οὔτε τήν Ἰταλία οὔτε τή Γιουγκοσλαυία καί δημιούργησε τίς προϋποθέσεις γιά μελλοντικές προστριβές. Γενικά, σχετική μόνο δικαιοσύνη μποροῦσε νά ἐπιτευχθεῖ σέ ὁποιοδήποτε σημεῖο καί ἄν κλήθηκαν οἱ ἡγέτες τῶν μεγάλων νικητριῶν δυνάμεων νά δώσουν λύσεις.

Στό ζήτημα τῆς Γερμανίας ὑπερίσχυσαν οἱ ἀπόψεις καί οἱ ἐπιδιώξεις τῆς Γαλλίας, πού ἦταν ἄλλωστε καί ἡ περισσότερο ἐνδιαφερόμενη δύναμη. Ἡ συνθήκη εἰρήνης πού ὑπογράφηκε ἀνάμεσα στή Γερμανία καί τίς νικήτριες δυνάμεις, ἡ περίφημη συνθήκη τῶν Βερσαλλιῶν (28 Ἰουνίου 1919), ἀντανακλοῦσε τίς ἀπόψεις γιά τόν πόλεμο πού μόλις εἶχε τελειώσει, ὅπως εἶχαν διαμορφωθεῖ οἱ ἀπόψεις αὐτές στό στρατόπεδο τῶν νικητῶν καί ἰδιαίτερα στή Γαλλία. Οἱ κυριώτεροι ὅροι τῆς συνθήκης ἦσαν ἐδαφικοί, στρατιωτικοί καί οἰκονομικοί. Ἡ Γερμανία ἔχασε τήν Ἀλσατία καί τή Λορραίνη, τίς ὁποῖες προσάρτησε ἡ Γαλλία, καθώς καί διάφορες μικρότερες περιοχές, πού προσάρτησαν τό Βέλγιο καί ἡ Πολωνία. Ἡ Γερμανία ἔχασε ἐπίσης ὅλες τίς ἀποικίες της. Ἐξίσου βαρεῖς ἦσαν οἱ στρατιωτικοί ὅροι. Ἀποστρατικοποιήθηκε ἡ ἀνατολική ὄχθη τοῦ Ρήνου σέ βάθος 50 χιλιομέτρων καί ἡ ἀποστρατικοποιημένη περιοχή καταλήφθηκε ἀπό τούς Συμμάχους. Ἡ Γερμανία ὑποχρεώθηκε ἐπίσης νά παραδώσει ὅλα τά ἐμπορικά πλοῖα χωρητικότητας πάνω ἀπό 1.600 τόνους, νά παραδίδει ἐπί δέκα χρόνια δωρεάν γαιάνθρακα στή Γαλλία, τό Βέλγιο καί τήν Ἰταλία καί νά ἀποζημιώσει τούς Συμμάχους γιά τίς ὑλικές καταστροφές πού εἶχαν ὑποστεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου. Τό σύνολο τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως πού ἦταν ὑποχρεωμένη νά καταβάλει ἡ Γερμανία ἀνερχόταν, σύμφωνα μέ ἕναν ὑπολογισμό, σέ 15 δισεκατομμύρια στερλίνες, ποσό πού

ἦταν πάνω ἀπό τίς δυνατότητες ὄχι μόνο τῆς ἐξουθενωμένης Γερμανίας, ἀλλά καί ὁποιασδήποτε μεγάλης εὐρωπαϊκῆς δυνάμεως τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Οἱ συνθῆκες εἰρήνης μέ τίς ἄλλες ἡττημένες δυνάμεις, μέ τήν Αὐστρία (συνθήκη τοῦ Σαίν Ζερμαίν, 10 Σεπτ. 1919), μέ τή Βουλγαρία (συνθήκη τοῦ Νεϊγύ, 27 Νοεμβρ. 1919), τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία (συνθήκη τῶν Σεβρῶν, 20 Ἀπριλ. 1920) καί μέ τήν Οὐγγαρία (συνθήκη τοῦ Τριανόν, 4 Ἰουνίου 1920), ἀφοροῦσαν κυρίως τίς χῶρες πού διεκδικοῦσαν ἐδάφη τους: τήν Ἰταλία, τήν Ἑλλάδα, τή Ρουμανία, καθώς καί τίς νέες χῶρες, τή Γιουγκοσλαυία, τήν Τσεχοσλοβακία καί τήν Πολωνία, οἱ ὁποῖες θεωρήθηκαν χῶρες συμμαχικές. Οἱ Τσέχοι κατέλαβαν, πέρα ἀπό τά ἐδάφη ὅπου κατοικοῦσαν Σλαῦοι, τή Σουδητία καί τή γερμανική Βοημία. Οἱ Ἰταλοί προσάρτησαν τό νότιο Τυρόλο, τήν Ἰστρία, τή βόρεια Δαλματία καί τό Φιοῦμε, οἱ Γιουγκοσλαῦοι τή νότια Στυρία καί οἱ Πολωνοί τή Γαλικία. Ἡ Αὐστρία, ἐκτός ἀπό τήν ἀπώλεια ἐδαφῶν, ὑποχρεώθηκε νά καταβάλει πολεμική ἀποζημίωση στούς Συμμάχους καί ἀνέλαβε νά μήν ἑνωθεῖ μέ τή Γερμανία χωρίς τή συγκατάθεση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. Καί ἡ Οὐγγαρία ἔχασε ἐδάφη, τά ὁποῖα κατέλαβαν ἡ Τσεχοσλοβακία, ἡ Γιουγκοσλαυία καί ἡ Ρουμανία, ἡ πρώτη τή Σλοβακία καί τή Ρωσινία, ἡ δεύτερη τήν Κροατία, ἡ τρίτη τήν Τρανσυλβανία. Ἐδάφη ἔχασε καί ἡ Βουλγαρία, τή Δοβρουτσά τήν ὁποία κατέλαβε ἡ Ρουμανία, καί τή Δυτική Θράκη τήν ὁποία κατέλαβε ἡ Ἑλλάδα. Διαμελίστηκε τέλος ἡ Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, ἀπό τήν ὁποία προῆλθε ἡ σημερινή Τουρκία.

Ὁ ἐθνικισμός και οἱ ἁρπακτικές διαθέσεις τῶν νικητῶν καί τῶν νεόκοπων χωρῶν εἶχαν καί τούτη τή συνέπεια, πού ἀποδείχθηκε μοιραία γιά τήν εἰρήνη: δημιούργησαν πληθώρα μειονοτήτων σέ πολλές χῶρες. Ἀπό τίς νέες χῶρες μόνο ἡ Αὐστρία εἶχε ἐθνικά ὁμοιογενή πληθυσμό. Ἡ Τσεχοσλοβακία εἶχε 14,5 ἑκατομμύρια πληθυσμό, ἀπό τά ὁποῖα 4,5 ἑκατομμύρια ἦσαν Πολωνοί, Μαγυάροι, Γερμανοί καί ἄλλες ἐθνότητες. Ἀπό τά 32 ἑκατομμύρια τῆς Πολωνίας μόνο τά 2/3 μιλοῦσαν πολωνικά. Στά 12 ἑκατομμύρια τῆς Γιουγκοσλαυίας συμπεριλαμβάνονταν 2 σχεδόν ἑκατομμύρια Ρουμάνοι, Ἀλβανοί, Γερμανοί καί Μαγυάροι. Μετά τό 1919, πάνω ἀπό 25 ἑκατομμύρια κάτοικοι τῆς Εὐρώπης συνιστοῦσαν τίς διάφορες μειονότητες τῆς ἠπείρου. Στίς συνθῆκες εἰρήνης, καθώς καί στόν καταστατικό χάρτη τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, προβλέφθηκαν ἐγγυήσεις γιά τίς μειονότητες, ἀντίθετες πρός τήν ἀρχή τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας καί κυριαρχίας. Οἱ μειονότητες καί οἱ σχετικές ἐγγυήσεις ὁδήγησαν σύντομα σέ προστριβές καί συγκρούσεις, ἰδιαίτερα ἀπό τή στιγμή πού οἱ ἡττημένες δυνάμεις ἄρχισαν νά συνέρχονται ἀπό τόν πόλεμο καί νά ξεφεύγουν ἀπό τόν ἔλεγχο τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας. Δημιουργήθηκαν ἔτσι οἱ προϋποθέσεις γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀναθεωρητισμοῦ, τῆς μεταπολεμικῆς δηλαδή

πολιτικῆς τῶν δυσαρεστημένων χωρῶν, ὅπως τῆς Γερμανίας, τῆς Ἰταλίας, τῆς Οὐγγαρίας καί τῆς Βουλγαρίας, οἱ ὁποῖες προσπαθοῦσαν νά ἀναθεωρήσουν τό ἐδαφικό καθεστώς πού εἶχε προέλθει ἀπό τίς συνθῆκες εἰρήνης τοῦ Μεγάλου Πολέμου.

Ἡ Γερμανία, εἰδικά, εἶχε πρόσθετους λόγους νά ἐπιθυμεῖ τήν ἀναθεώρηση ἤ καί τήν κατάργηση τῆς συνθήκης εἰρήνης πού εἶχε ὑποχρεωθεῖ νά ὑπογράψει· ἐπειδή ἐκτός ἀπό τήν ἀπώλεια ἐδαφῶν, τήν πολεμική ἀποζημίωση καί τήν ἀποστρατικοποίηση τῆς Ρηνανίας, ὑποχρεώθηκε νά διαλύσει τήν πολεμική της μηχανή καί νά διατηρεῖ περιορισμένες μόνο στρατιωτικές δυνάμεις. Ὁ ἀφοπλισμός τῆς Γερμανίας, σέ συνδυασμό μέ τό γεγονός ὅτι ἡ χώρα καταδικάστηκε ἐπίσημα ὡς ὑπεύθυνη γιά τόν πόλεμο καί γιά τίς συνακόλουθες καταστροφές, προσέβαλε τούς Γερμανούς καί εὐνόησε τήν ἀνάπτυξη ἀκραίων ἐθνικιστικῶν κινημάτων, μέ πρῶτο καί κύριο τό ναζιστικό, πού ὑπονόμευσαν τή Γερμανική Δημοκρατία τῆς Βαϊμάρης καί ὁδήγησαν τελικά στό Β´ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στήν εὔλογη ἐπιθυμία τῶν νικητῶν νά τιμωρήσουν τή Γερμανία ὡς ὑπεύθυνη γιά τόν πόλεμο θά πρέπει νά προστεθοῦν καί δύο κάθε ἄλλο παρά συναισθηματικοί παράγοντες: α) ἡ ἀναζήτηση ἀσφάλειας ἀπό τή Γαλλία καί β) ἡ ἄρνηση τῶν δύο μεγάλων συμμάχων τῆς Γαλλίας, τῆς Βρεταννίας καί τῶν Η.Π.Α., νά ἐγγυηθοῦν τήν ἀσφάλεια τῆς Γαλλίας. Ἡ ἀναζήτηση ἀσφάλειας ἐξηγεῖ σέ μεγάλο βαθμό τήν ἐπιμονή τῆς Γαλλίας στόν ἀφοπλισμό τῆς Γερμανίας, τήν καταβολή μεγάλης πολεμικῆς ἀποζημιώσεως, τήν προσάρτηση ἐδαφῶν καί τή δημιουργία κρατῶν ἀντίθετων πρός τή Γερμανία καί φιλικῶν πρός τή Γαλλία. Ἀπό τό ἄλλο μέρος ἡ Βρεταννία ἀπέφευγε ν᾽ ἀναλάβει ὁποιαδήποτε συμβατική ὑποχρέωση ἀπέναντι στή Γαλλία· τό ἴδιο καί οἱ Η.Π.Α. Ἡ ἀμερικανική κυβέρνηση ἀποδεσμεύθηκε ἀπό τίς εὐρωπαϊκές ὑποθέσεις εὐθύς μετά τίς συνθῆκες εἰρήνης καί δέν ἔκρυβε μάλιστα τή σπουδή της νά ἀποδεσμευτεῖ ὅσο τό δυνατό γρηγορότερα ἀπό τούς συμμάχους τοῦ πολέμου καί τά προβλήματα τῆς Εὐρώπης.

Διαφορετικά προβλήματα δημιούργησε ἡ συνθήκη εἰρήνης τῶν νικητῶν μέ τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία. Ἡ ἀπώλεια ἐδαφῶν πού προσαρτήθηκαν ἤ ἀποτέλεσαν ἀνεξάρτητα κράτη, σέ συνδυασμό μέ τήν ταπεινωτική μεταχείριση τῆς χώρας ἀπό τούς Συμμάχους, εὐνόησε τήν ἀνάπτυξη ἑνός ἐθνικιστικοῦ κινήματος μ᾽ ἐπικεφαλῆς τόν Μουσταφά Κεμάλ (τόν γνωστό ὡς Ἀτατούρκ), τό ὁποῖο μεταμόρφωσε τήν Τουρκία σέ ἐθνικό κράτος. Τό κεμαλικό ἐθνικιστικό κίνημα προώθησε τήν ὀργάνωση ἰσχυροῦ στρατοῦ, ὁ ὁποῖος ἀμφισβήτησε δυναμικά τήν ἑλληνική στρατιωτική παρουσία στή Μικρά Ἀσία, πού εἶχε δημιουργηθεῖ κατ᾽ ἐντολή τῶν Συμμάχων ἀπό τήν ἄνοιξη τοῦ 1919 καί στά ἑπόμενα δύο χρόνια. Ἐν τῷ μεταξύ, τή διακυβέρνηση τῆς Ἑλλάδας εἶχε ἀναλάβει ἀντιβενιζελικό καθεστώς,

ὕστερα ἀπό ἐκλογική ἥττα τοῦ Βενιζέλου τόν Νοέμβριο τοῦ 1920 καί τήν ἐπιστροφή τοῦ βασιλιᾶ Κωνσταντίνου ἀπό τήν ἐξορία. Ἡ καθεστωτική ἀλλαγή στήν Ἑλλάδα ὑπῆρξε τό πρόσχημα γιά τήν ἀποδέσμευση τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας ἀπό τίς ἠθικές καί συμβατικές ὑποχρεώσεις τους πρός τή χώρα. Χωρίς συμμάχους καί τή δυνατότητα νά συνάψει δάνεια στίς δυτικοευρωπαϊκές πρωτεύουσες καί μέ τίς δυνάμεις της παρατεταγμένες σ' ἕνα ἐκτεταμένο μέτωπο, ἡ Ἑλλάδα ὑπέστη μία χωρίς προηγούμενο ἥττα καί καταστροφή τόν Αὔγουστο τοῦ 1922, ὅταν τά κεμαλικά στρατεύματα ἐξαπέλυσαν σφοδρή ἐπίθεση κατά τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων στή Μικρά Ἀσία. Τήν καταστροφή τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ συνόδευσε μιά ἀσύγκριτα μεγαλύτερη καί μονιμότερη καταστροφή, ὁ ξεριζωμός τῶν Ἑλλήνων ἀπό τίς ἀρχαῖες τους ἑστίες στή Μικρά Ἀσία, τήν Ἀνατολική Θράκη καί τόν Πόντο καί ἡ δημιουργία 1,5 ἑκατομ. προσφύγων πού ζήτησαν καταφύγιο στήν Ἑλλάδα. Ἡ τελική ρύθμιση τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ ζητήματος ἔγινε μέ τή συνθήκη τῆς Λωζάννης (23 Ἰουλίου 1923), πού ἐπέβαλε τήν ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν καί ἐπισημοποίησε τήν προσφυγοποίηση τεράστιων ἀνθρώπινων μαζῶν καί καθιέρωσε τά σημερινά σύνορα ἀνάμεσα στήν Ἑλλάδα καί τήν Τουρκία. Μέ τή συνθήκη τῆς Λωζάννης τερματίσθηκε καί τό **τελευταῖο** ζήτημα πού προέκυψε ἄμεσα ἀπό τή μεγάλη παγκόσμια σύρραξη, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει ἐννιά χρόνια νωρίτερα μέ ἀφορμή τή δολοφονία ἑνός ἀρχιδούκα.

13. Βιβλιογραφία

Falls, C., *The Great War* (Νέα Ὑόρκη, 1959).

Fischer, F., *Griff nach der Weltmacht* (Ντύσελντορφ, 1961).

Keynes, J.M. *The Economic Consequences of the Peace* (Λονδίνο, 1919).

Leon, G., *Greece and the Great Powers, 1914-1917* (Θεσσαλονίκη, 1973).

Liddell Hart, B.H., *The War in Outline* (Λονδίνο, 1936).

Mantoux, E., *The Carthaginian Peace* (Ὀξφόρδη, 1946).

Mayer, A., *Political Origins of the New Diplomacy, 1917-1918* (Νέα Ὑόρκη, 1969).

Smith, M.L., *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922* (Λονδίνο, 1973).

Vigezzi, B., *L'Italia neutrale* (Νεάπολη, 1966).

Walters, F.P., *A History of the League of Nations*, 2 τόμ. (Λονδίνο, 1952).

ΙΑ. Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ

1. Ἀναθεωρητισμός

Ἡ εἰρήνη πού προέκυψε ἀπό τόν Μεγάλο Πόλεμο ἦταν εἰρήνη πού ἐπέβαλαν οἱ νικητές, βασικός στόχος τῶν ὁποίων ἦταν ἡ διατήρηση τῆς ἀσφάλειας στήν Εὐρώπη μέ τήν ἐξουδετέρωση τῶν δυνάμεων ἐκείνων πού θεωρήθηκαν ὅτι ἔφεραν τή μεγαλύτερη εὐθύνη γιά τήν πρόκληση τοῦ πολέμου. Ἦταν μιά εἰρήνη ἐπισφαλής, ἐπειδή, ἀργά ἤ γρήγορα —γρήγορα ὅπως ἀποδείχθηκε— οἱ ἡττημένοι καί ὅσοι θεωροῦσαν ὅτι εἶχαν ἀδικηθεῖ ἀπό τή διανομή ἐδαφῶν πού ἀφαιρέθηκαν ἀπό τούς ἡττημένους θά ἐπεδίωκαν ν' ἀναθεωρήσουν τό ἐδαφικό καθεστώς πού προῆλθε ἀπό τόν πόλεμο. Ἡ ἐπιδίωξη αὐτή ἐνισχύθηκε ὅταν, μέ τήν ἄρνηση πρῶτα τῶν Η.Π.Α. καί κατόπιν τῆς Βρεταννίας νά στηρίξουν τό μεσοπολεμικό ἐδαφικό καθεστώς, κατέρρευσε οὐσιαστικά ἡ ἀντιγερμανική συμμαχία στήν Εὐρώπη. Ἐξέλιπε ἔτσι τό δέος πού προκαλοῦσε ἡ συναίνεση τῶν νικητῶν, καί ἀναπτύχθηκε τό φαινόμενο πού ὀνομάσθηκε ἀναθεωρητισμός καί εἶχε σχέση μέ τήν προσπάθεια ἀναθεωρήσεως τοῦ ἐδαφικοῦ καθεστῶτος. Πρωταγωνίστρια στόν τομέα αὐτό ὑπῆρξε ἡ ἡττημένη ἀλλά ἰσχυρή ἀκόμη Γερμανία, μέ στόχο κυρίως τά «διάδοχα» κράτη, αὐτά δηλαδή πού προῆλθαν ἀπό τή διάσπαση τῆς Αὐστρίας καί τήν ἐδαφική συρρίκνωση τῆς αὐτοκρατορικῆς Γερμανίας καί τῆς τσαρικῆς Ρωσίας.

Ἡ διάσπαση ἰδίως τῆς πολυεθνικῆς ἐπικράτειας τῶν Ἁψβούργων κληροδότησε στήν κεντρική και νοτιοανατολική Εὐρώπη προβλήματα πού εἶχαν σχέση μέ τά σύνορα τῶν διαδόχων κρατῶν καί τίς διάφορες ἐθνότητες τῆς περιοχῆς, καθώς καί μέ τόν κατακερματισμό τῆς ἐμπορικῆς ἑνότητας πού εἶχε δημιουργηθεῖ πρίν ἀπό τόν πόλεμο μέ ἄξονα τόν Δούναβη. Οἱ νέες χῶρες, ἐκτός ἀπό τή Γερμανία, τήν Αὐστρία καί τήν Οὐγγαρία, ἦσαν ἡ Τσεχοσλοβακία, ἡ Γιουγκοσλαυία, ἡ Πολωνία, ἡ Ἐσθονία, ἡ Λιθουανία, ἡ Λατβία καί ἡ Φινλανδία. Οἱ παλαιές χῶρες τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου, ἡ Ρουμανία, ἡ Βουλγαρία, ἡ Ἑλλάδα καί ἡ Ἀλβανία, κέρδισαν ἤ ἔχασαν ἐδάφη ἀνάλογα μέ τή θέση τους στόν πόλεμο.

Οἱ νέες χῶρες πού προῆλθαν ἀπό τή διάσπαση ἤ τή συρρίκνωση τῶν αὐτοκρατοριῶν τῆς κεντρικῆς καί ἀνατολικῆς Εὐρώπης χρωστοῦσαν τήν ὕπαρξή τους στήν ἔκβαση τοῦ πολέμου, καθώς καί στήν ἀρχή τῆς ἐθνικῆς

αὐτοδιαθέσεως - ἀρχή, βέβαια, πού ἴσχυσε τότε μόνο γιά τήν κυρίαρχη ἐθνότητα κάθε μιᾶς ἀπό τίς χῶρες αὐτές ἀλλά πού ἔμελλε νά προβληθεῖ σύντομα καί ἀπό τίς μειονότητες πολλῶν χωρῶν. Ἡ Πολωνία καί ἡ Τσεχοσλοβακία περιεῖχαν τίς περισσότερες ξένες ἐθνικές μειονότητες καί τούς περισσότερους Γερμανούς. Ἡ Πολωνία εἶχε ἐδαφικές διαφορές μέ τή Λιθουανία, τήν Τσεχοσλοβακία, τή Γερμανία καί τή Ρωσία, ἡ Οὐγγαρία μέ τήν Αὐστρία καί τήν Τσεχοσλοβακία, ἡ Γιουγκοσλαυία μέ τήν Ἰταλία, ἡ Ρουμανία μέ τήν Τσεχοσλοβακία καί ἡ Βουλγαρία μέ τή Γιουγκοσλαυία καί τήν Ἑλλάδα. Ἀναθεωρητικές χῶρες ὑπῆρξαν κυρίως ἡ Γερμανία καί ἡ Ἰταλία καί κατά δεύτερο λόγο ἡ Οὐγγαρία καί ἡ Βουλγαρία.

2. Ἡ μεταπολεμική οἰκονομία

Τά προβλήματα πού δημιουργοῦσε ὁ ἀναθεωρητισμός —καί ὥς ἕνα βαθμό ὁ ἴδιος ὁ ἀναθεωρητισμός— ἐπιδεινώνονταν ἀπό τίς οἰκονομικές ἐξελίξεις τῆς ἐποχῆς. Ὁ πόλεμος καί ἡ εἰρήνη πού ἀκολούθησε ἔδειξαν πόσο εὔθραυστη ἦταν ἡ οἰκονομική ὀργάνωση τῆς Εὐρώπης. Οἱ καταστροφές τοῦ πολέμου εἶχαν διαταράξει τήν παραγωγική ὑποδομή σέ περιοχές τοῦ Βελγίου, τῆς Γαλλίας, τῆς Γερμανίας καί ἄλλων χωρῶν. Στά ἑκατομμύρια τῶν νεκρῶν (στή συντριπτική τους πλειοψηφία νέοι ἄνδρες) θά πρέπει νά προστεθοῦν τά ἑκατομμύρια παιδιά πού δέν γεννήθηκαν ἀπό τίς οἰκογένειες πού δέν ἔγιναν ποτέ. Στίς ἀνεπτυγμένες χῶρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ὅπου ὁ ρυθμός γεννήσεων παρουσίαζε κάμψη πρίν ἀπό τόν πόλεμο, ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ παρουσίαζε σημαντική στασιμότητα. Στή Γαλλία καί, σέ μικρότερο βαθμό, στή Βρεταννία, ἦταν ἔκδηλη ἡ συνείδηση μιᾶς χαμένης γενιᾶς. Τό πρόβλημα τῆς λειψανδρίας καί ὑπογεννητικότητας ἐπιδεινώθηκε σέ ὁρισμένες χῶρες ἀπό τή μαζική ἔξοδο πληθυσμῶν - Γερμανῶν ἀπό τήν Πολωνία, Οὔγγρων ἀπό τή Γιουγκοσλαυία καί τή Ρουμανία, «Λευκορώσων» ἀπό τή Σοβιετική Ἕνωση, Μουσουλμάνων ἀπό τήν Ἑλλάδα. Ἡ προσφυγοποίηση ἐθνικοθρησκευτικῶν καί πολιτικῶν ὁμάδων κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου καί μετά τόν πόλεμο δέν εἶχε προηγούμενο στήν Εὐρώπη τῶν νεωτέρων χρόνων καί ἦταν ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀπό τίς μετακινήσεις πληθυσμῶν πού εἶχαν προκαλέσει οἱ θρησκευτικοί πόλεμοι τοῦ 16ου αἰώνα. Ἐξέλιπε ταυτόχρονα καί ἡ δυνατότητα μεταναστεύσεως ἔξω ἀπό τήν Εὐρώπη, ἰδιαίτερα στό Νέο Κόσμο, ἀπό χῶρες κυρίως τῆς ἀνατολικῆς καί νότιας Εὐρώπης, ὅπου ὑπῆρχε καί ἡ μεγαλύτερη μεταναστευτική πίεση.

Ἡ χάραξη συνόρων ἐκεῖ πού δέν ὑπῆρχαν καί ἡ προσθήκη ἤ ἀφαίρεση ἐδαφῶν μέ κριτήρια κάθε ἄλλο παρά οἰκονομικά εἶχαν σοβαρές συνέπειες στήν οἰκονομία τῶν χωρῶν τῆς κεντρικῆς καί ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Ἡ

τάση πρός οἰκονομική αὐτάρκεια, ἐξάλλου, καί ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τή διεθνή ἐξειδίκευση πού εἶχε προκαλέσει τόν 19ο αἰώνα ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση στή Βρεταννία ἐπιδείνωσαν τήν κατάσταση πού δημιούργησε ἡ κατάτμηση μεγάλων οἰκονομικῶν ἑνοτήτων.

Δυσχέρειες ἀντιμετώπιζαν καί οἰκονομικά ἰσχυρές χῶρες, ὅπως ἡ Γαλλία καί ἡ Βρεταννία, ἡ πρώτη ἐξαιτίας τῆς ἀπώλειας μεγάλου μέρους τῶν ἐπενδύσεών της στήν προεπαναστατική Ρωσία καί ἡ δεύτερη ἐξαιτίας τῆς μεταβιβάσεως στίς Η.Π.Α. μεγάλου μέρους τῶν ἐπενδύσεών της ἔξω ἀπό τήν Εὐρώπη γιά νά ἀντιμετωπίσει τίς ἀνάγκες τοῦ πολέμου - μεταβίβαση πού μετέτρεψε τή Βρεταννία ἀπό δανειστή σέ ὀφειλέτη. Ἡ ἀνάγκη καταβολῆς ὑπέρογκων ἀποζημιώσεων σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, ἡ περίθαλψη καί ἡ ἐγκατάσταση μεγάλου ἀριθμοῦ προσφύγων σέ ἄλλες περιπτώσεις, ἡ ἀνοικοδόμηση κατεστραμμένων πόλεων καί ὁ πληθωρισμός εἶχαν δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στήν οἰκονομία τόσο τῶν ἡττημένων ὅσο καί τῶν νικητῶν. Ἀπό τόν πόλεμο μόνες κερδισμένες οἰκονομικά φαίνονταν οἱ Η.Π.Α. καί ἡ Ἰαπωνία, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐπωφεληθεῖ ἀπό τόν εὐρωπαϊκό πόλεμο καί καταλάβει τίς ἀγορές στή Λατινική Ἀμερική καί τήν Κίνα ἀντίστοιχα.

Οἱ πολεμικές ἀποζημιώσεις ὑπῆρξαν ἕνα πρόβλημα μέ γενικότερες ἐπιπτώσεις στήν οἰκονομία τῆς Εὐρώπης. Ἡ Γερμανία, γιά παράδειγμα, ἦταν ὑποχρεωμένη, σύμφωνα μέ τούς ὑπολογισμούς εἰδικῆς ἐπιτροπῆς τό 1921, νά καταβάλει ἀποζημιώσεις ὕψους 132 δισεκατομ. χρυσῶν μάρκων (33 δισεκατομ. δολλάρια). Οἱ ἄμεσες ὑποχρεώσεις τῆς Γερμανίας ἀνέρχονταν σέ πληρωμές ὕψους 2 δισεκατομ. χρυσῶν μάρκων τό χρόνο. Ἡ ἡττημένη χώρα ἦταν ἐπίσης ὑποχρεωμένη νά καταβάλλει ἐτησίως τό 26% τῶν ἐσόδων ἀπό τίς ἐξαγωγές της, ποσοστό πού ἰσοδυναμοῦσε μέ τό 10% τοῦ ἐθνικοῦ της εἰσοδήματος.

Οἱ ἀποζημιώσεις αὐτές ἦταν, κατά γενική ὁμολογία τῶν συγχρόνων, πάνω ἀπό τίς δυνατότητες τῆς Γερμανίας· ἀκόμη καί ἄν ἡ χώρα ἦταν διατεθειμένη νά διακυβεύσει τό μέλλον της, τό οἰκονομικό καί τό πολιτικό, γιά νά ἱκανοποιήσει τίς ἀπαιτήσεις τῶν νικητῶν, ἰδίως τῶν Γάλλων. Γιά νά ἀποκατασταθεῖ ἡ παραγωγική δυνατότητα τῆς χώρας —καί συνεπῶς ἡ καταβολή τῶν πολεμικῶν ἀποζημιώσεων— ἦταν ἀνάγκη νά γίνουν ἐπενδύσεις ἀπό τό ἐξωτερικό καί μάλιστα σέ μεγάλη κλίμακα. Ἐξάλλου, τό κράτος προνοίας πού ἐγκαινίασε τό νέο καθεστώς καί ὁ καλυμμένος ἐπανεξοπλισμός τῆς χώρας ἐπιβάρυναν σοβαρά ἕναν συνεχῶς ἐλλειματικό προϋπολογισμό. Ἡ οἰκονομική κατάσταση τῆς Γερμανίας ἐπιδεινώθηκε ὅταν καί τά λίγα προϊόντα της πού ἦσαν διαθέσιμα πρός ἐξαγωγή, δέν εὕρισκαν ἀγορές, ἐξαιτίας τῆς προσφυγῆς ὁλοένα καί περισσότερων χωρῶν σέ προστατευτικούς δασμούς. Τήν προστατευτική πολιτική τῶν Η.Π.Α. καί κατόπιν τῆς Βρεταννίας καί τῆς Γαλλίας ἀκολούθησαν καί ἄλλες χῶρες. Χωρίς τή

δυνατότητα ἐξαγωγῶν, ἡ γερμανική οἰκονομία ἦταν καταδικασμένη σέ μαρασμό ἤ σέ κατάρρευση.

Ὁ τερματισμός τοῦ καθεστῶτος τῶν πολεμικῶν ἐπανορθώσεων ἦταν κατά γενική ὁμολογία ἕνα μέτρο πού θά βοηθοῦσε τή Γερμανία νά θέσει τήν οἰκονομία της σέ ἀναπτυξιακή πορεία. Μέ τή συνθήκη τοῦ Ραπάλλο τό 1922 ἡ Σοβιετική Ἕνωση καί ἡ Γερμανία τερμάτισαν τίς μεταξύ τους διαφορές, ἀποβλέποντας μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ μέν πρώτη στήν ἔξοδό της ἀπό τήν ἀπομόνωση, στήν ὁποία εἶχε περιέλθει μετά τή χωριστή εἰρήνη πού εἶχε ὑπογράψει μέ τή Γερμανία τό 1918, καί τήν ἀναγνώρισή της ἀπό μιά μεγάλη δύναμη, ἡ δέ δεύτερη στή σταδιακή ἐξάρθρωση τοῦ πλέγματος τῶν συμφωνιῶν καί τῶν συνακόλουθων σχέσεων πού τήν κρατοῦσαν στή θέση τοῦ ἡττημένου. Τόν τερματισμό τῶν ἐπανορθώσεων ὑποστήριζε καί ἡ Βρεταννία, ἀλλά ἀντιδροῦσαν τόσο ἡ γαλλική ὅσο καί ἡ ἀμερικανική κυβέρνηση, ἡ πρώτη ἐπειδή εἶχε ἤδη ἀποζημιώσει τούς κατοίκους τῆς χώρας καί ὑπολόγιζε στίς γερμανικές ἐπανορθώσεις γιά νά καλύψει τά κρατικά ἐλλείμματα, καί ἡ δεύτερη γιά νά μπορέσει ἔτσι νά ἐξασφαλίσει τήν πληρωμή τῶν τεράστιων ποσῶν (11 ἑκατομ. δολλάρια) πού εἶχε δανείσει κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου στούς νικητές.

Ὁ μόνιμα ἐλλειμματικός προϋπολογισμός καί τό διαρκῶς αὐξανόμενο ἔλλειμμα τῶν τρεχουσῶν συναλλαγῶν ἀπειλοῦσαν σοβαρά τή σταθερότητα τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος τῆς Γερμανίας. Ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 1922 ἕνας καλπάζων πληθωρισμός σάρωσε τή γερμανική οἰκονομία καί κλόνισε σοβαρά τούς κοινοβουλευτικούς καί συνταγματικούς θεσμούς τῆς χώρας. Ἡ κατακραυγή τῶν Γερμανῶν ἐναντίον τῶν ἐπανορθώσεων, πού θεωρήθηκαν ὑπεύθυνες γιά τόν πληθωρισμό, δέν στάθηκε ἱκανή νά πειστοῦν οἱ Γάλλοι νά τερματίσουν τίς ἀξιώσεις τους. Μέχρι τόν Ἰανουάριο τοῦ 1923, ἡ Γερμανία δέν ἦταν πλέον σέ θέση νά συνεχίσει ν' ἀνταποκρίνεται στίς ὑποχρεώσεις της· μέ συνέπεια ἡ Γαλλία καί τό Βέλγιο νά καταλάβουν τό Ρούρ. Ὁ ἀντίκτυπος τῆς στρατιωτικῆς καταλήψεως στή Γερμανία ὑπῆξε καταλυτικός: Οἱ Γερμανοί θεώρησαν —ὅπως διατείνονταν ἄλλωστε διάφοροι δημαγωγοί— τό μέτρο ἄλλη μιά ἐνέργεια τῆς Γαλλίας πού ἀποσκοποῦσε στήν ταπείνωση τῆς χώρας, καί τό γερμανικό ἐθνικό νόμισμα κλονίσθηκε ἀνεπανόρθωτα.

Ὁ πληθωρισμός ἔπληξε καίρια τά μεσαῖα κοινωνικά στρώματα τῆς χώρας καί ὅλους ὅσοι εἶχαν εἰσοδήματα ἀπό καταθέσεις καί μετοχές κάθε εἴδους. Οἱ μισθωτοί καί οἱ συνταξιοῦχοι βρέθηκαν ἀνυπεράσπιστοι σέ μιά κατάσταση πού ἀδυνατοῦσαν νά ἐπηρεάσουν. Ἀνάλογα προβλήματα ἀντιμετώπιζαν καί οἱ ἐργάτες, ἀλλά ὄχι τόσο πιεστικά ὅσο αὐτά τῶν μισθωτῶν καί τῶν συνταξιούχων· ἐπειδή οἱ ἐργάτες ἦσαν σέ θέση νά ἀσκήσουν ἀποτελεσματικά πίεση στούς ἐργοδότες γιά αὔξηση τῶν ἡμερο-

μισθίων. Ὠφελήθηκαν ἀντίθετα οἱ ἀγρότες καί οἱ βιομήχανοι, ἀλλά καί οἱ χρηματιστές. Οἱ μεγάλοι βιομήχανοι, ἰδιαίτερα, ἐπωφελήθηκαν ἀπό τήν κρίση καί ἐπέκτειναν τίς ἐπιχειρηματικές τους δραστηριότητες μέ τήν ἀγορά προβληματικῶν ἤ χρεωκοπημένων ἐπιχειρήσεων, τήν ἐμπορία σκληρῶν νομισμάτων καί τή χειραγώγηση τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος πρός ὄφελός τους. Ἡ δράση τῶν ἡγετῶν τῆς γερμανικῆς βιομηχανίας ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τῶν μικρῶν ἐπιχειρηματιῶν, ἀλλά καί ὅλων ἐκείνων τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων πού στήριζαν τό κοινωνικό καθεστώς.

Μιά βραχύβια κυβέρνηση τό 1923 ὑπό τόν Στρέζεμαν (Gustav Stresemann) κατάφερε νά πείσει τούς Γάλλους νά δεχθοῦν συμβιβαστική λύση στό ζήτημα τῶν ἐπανορθώσεων. Τόν Νοέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους ἕνας λαμπρός οἰκονομολόγος, πού ἔμελλε νά συνδεθεῖ μέ τό καθεστώς πού διαδέχθηκε τήν Δημοκρατία τῆς Βαϊμάρης, ὁ Σάχτ (Hjalmar Schacht), εἰσηγήθηκε μιά νομισματική μεταρρύθμιση πού ἐξασφάλισε μιά περίοδο σταθερότητας. Ἡ σταθεροποιητική προσπάθεια στή Γερμανία ἐνισχύθηκε καί ἀπό τή συμφωνία τῶν μεγάλων δυνάμεων τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1924 νά θέσουν τίς ἐπανορθώσεις σέ ρεαλιστική βάση καί νά στηρίξουν ἕνα δάνειο γιά τήν ἀνόρθωση τῆς γερμανικῆς οἰκονομίας. Ἡ συμφωνία τοῦ 1924, πού εἶναι γνωστή ὡς σχέδιο Ντώζ (ἀπό τόν Ἀμερικανό πρόεδρο τῆς διεθνοῦς ἐπιτροπῆς πού ἐπεξεργάσθηκε τή συμφωνία Charles Dawes), ἔλυσε προσωρινά τό ζήτημα τῶν ἐπανορθώσεων, διευκολύνοντας τή Γερμανία ν' ἀνταποκριθεῖ στίς ὑποχρεώσεις πού τῆς εἶχε ἐπιβάλει ἡ συνθήκη τῶν Βερσαλλιῶν. Ἡ συμφωνία αὐτή καί ἰδίως αὐτή πού ἀκολούθησε, ἡ συμφωνία τοῦ Λοκάρνο, ἐγκαινίασαν μιά πενταετή περίοδο διεθνοῦς συνεργασίας καί σταθερότητας πού εἶχε εὐμενή ἀντίκτυπο καί στήν οἰκονομία τῆς Εὐρώπης.

3. Προσπάθειες κατευνασμοῦ καί συνεργασίας

Ἡ περίοδος πού ἐγκαινιάσθηκε μέ τήν προσωρινή λύση τοῦ ζητήματος τῶν ἐπανορθώσεων καί τερματίσθηκε μέ τή μεγάλη οἰκονομική κρίση τοῦ 1929, ὑπῆρξε περίοδος σταθερότητας πού εὐνόησε μιά σειρά προσπαθειῶν καί συμφωνιῶν γιά συνεργασία στήν πρόληψη καί διευθέτηση διακρατικῶν διαφορῶν. Ὁ κίνδυνος τῆς κοινωνικῆς ἐπαναστάσεως, πού εἶχε σαρώσει τή Ρωσία καί ἀπειλήσει γιά ἕνα διάστημα καί τήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, φάνηκε τελικά νά ἀποσοβεῖται. Νικητές καί ἡττημένοι, ὕστερα ἀπό πέντε χρόνια τεταμένων σχέσεων, φαίνονταν πιά διατεθειμένοι νά συνεργασθοῦν γιά τή διατήρηση τῆς εἰρήνης στήν Εὐρώπη καί στόν κόσμο γενικά. Ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν, ὕστερα ἀπό τό σοβαρό πλῆγμα πού εἶχε δεχθεῖ εὐθύς μετά τή

σύστασή της (ὅταν ἡ Γερουσία τῶν Η.Π.Α. ἀρνήθηκε νά ἐγκρίνει τό 1921 τή συμμετοχή τῆς χώρας στό νεοσύστατο διεθνή ὀργανισμό), ἀπέκτησε προοδευτικά γόητρο καί ἐπιρροή. ᾿Ακόμη καί χῶρες μέ ἀνατρεπτικές ἤ ἀναθεωρητικές διαθέσεις, ὅπως ἡ Σοβιετική Ἕνωση καί ἡ ᾿Ιταλία, ἀκολούθησαν τήν ἐποχή αὐτή συντηρητική ἐξωτερική πολιτική.

Προϊόν καί αὐτή τῶν ἐλπίδων πού εἶχαν γεννηθεῖ κατά τόν πόλεμο γιά τή δημιουργία ἑνός εἰρηνικοῦ μεταπολεμικοῦ κόσμου, ἡ Κοινωνία τῶν ᾿Εθνῶν φάνηκε πρός στιγμή πώς θά ξεπερνοῦσε τίς ἐγγενεῖς δυσχέρειες πού ἀντιμετώπιζε εὐθύς ἐξαρχῆς. Ἡ Κοινωνία τῶν ᾿Εθνῶν εἶχε ἕδρα τή Γενεύη καί διέθετε μόνιμη γραμματεία, συνέλευση ἀντιπροσώπων ὅλων τῶν κρατῶν-μελῶν καί συμβούλιο ἀποτελούμενο ἀρχικά ἀπό τούς ἀντιπροσώπους τῶν πέντε νικητριῶν μεγάλων δυνάμεων καί τέσσερα μέλη ἐκλεγόμενα ἀπό τή συνέλευση μέ τριετή θητεία. Τά μέλη τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ εἶχαν τήν ὑποχρέωση νά σέβονται καί νά προστατεύουν τήν ἀνεξαρτησία καί τήν ἐδαφική ἀκεραιότητα κάθε μέλους. Σέ περίπτωση ἐπιθέσεως ἤ ἀπειλῆς ἐπιθέσεως ἐναντίον μέλους τῆς Κοινωνίας τῶν ᾿Εθνῶν, τό Συμβούλιο ἦταν ὑποχρεωμένο νά πάρει τά κατάλληλα μέτρα. Τό μέλος πού προσέφευγε σέ πόλεμο ἐθεωρεῖτο ὅτι ἀναλάμβανε ἐχθρική ἐνέργεια ἐναντίον ὅλων τῶν μελῶν τῆς Κοινωνίας· τά ὁποῖα ἦσαν ὑποχρεωμένα νά διακόψουν κάθε οἰκονομική σχέση μαζί του. Γιά τήν ἀποτελεσματική ἀντιμετώπιση τοῦ ἐπιτιθεμένου, τό Συμβούλιο εἶχε τήν ὑποχρέωση νά ὑποδείξει στίς κυβερνήσεις τῶν κρατῶν-μελῶν τή λήψη συγκεκριμένων στρατιωτικῶν μέτρων. ᾿Από τό διεθνή ὀργανισμό, ὡστόσο, ἔλειπαν πολλές χῶρες, οἱ ἡττημένες χῶρες ἀρχικά, καθώς καί οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ὅπου ἕνα ρεῦμα ἀπομονωτισμοῦ εἶχε στρέψει τόν ᾿Αμερικανικό λαό ἐναντίον κάθε προσπάθειας πού μποροῦσε νά ἐμπλέξει τή χώρα τους σέ νέα πολεμική περιπέτεια ἔξω ἀπό τήν ᾿Αμερικανική ἤπειρο ἤ τήν Εὐρώπη στίς ὑποθέσεις τῶν χωρῶν τοῦ Νέου Κόσμου. Οἱ ἁρμοδιότητες αὐτές, λοιπόν, καί οἱ στόχοι τοῦ νεοσύστατου διεθνοῦς ὀργανισμοῦ φαίνονταν, κατά τήν ταραγμένη περίοδο πού ἀκολούθησε τόν τερματισμο τοῦ πολέμου, ὑπερβολικά φιλόδοξες καί οὐσιαστικά ἀνεφάρμοστες.

Στόν τομέα ἐπίσης τῆς ρυθμίσεως τοῦ ζητήματος τῶν ἀποικιῶν τῆς Γερμανίας, ὁ ρόλος τῆς Κοινωνίας τῶν ᾿Εθνῶν φαινόταν νά προσκρούει στή βουλιμία τῶν νικητῶν. Στό διεθνή ὀργανισμό εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ μέριμνα γιά τή σταδιακή μετατροπή τῶν ἀποικιῶν γενικά σέ ἀνεξάρτητες χῶρες, μέ βάση τήν ἀρχή τῆς αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν. Προκειμένου νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ εὐημερία καί ἡ πρόοδος τῶν ἀποικιῶν κατά τό μεταβατικό στάδιο πού θά μεσολαβοῦσε μέχρι τήν ἀνεξαρτησία τους, οἱ ἀποικίες τέθηκαν ὑπό τήν «ἐντολή» τῶν προηγμένων χωρῶν τῆς ἐποχῆς πού εἶχαν βρεθεῖ μεταξύ τῶν νικητῶν. Οἱ νικήτριες δυνάμεις, μέ ἄλλα λόγια, εἶχαν λάβει «ἐντολή», στό

ὄνομα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, νά μεριμνοῦν γιά τήν πρόοδο τῶν πρώην γερμανικῶν ἀποικιῶν, καί νά ὑποβάλλουν ἐτήσιες ἐκθέσεις προόδου στό διεθνή ὀργανισμό. Τέτοια «ὑπό ἐντολή» ἐδάφη ἦσαν στήν Ἀφρική, τό Τόγκο καί τό Καμερούν, πού ἀνατέθηκαν στή Γαλλία, ἡ Ταγκανίκα πού ἀνατέθηκε στή Βρεταννία, περιοχή στά σύνορα τοῦ Κογκό πού ἀνατέθηκε στό Βέλγιο καί ἡ πρώην Νοτιοδυτική Γερμανική Ἀφρική πού ἀνατέθηκε στή Νοτιοαφρικανική Ἕνωση. Ἡ Αὐστραλία καί ἡ Νέα Ζηλανδία ἀνέλαβαν τίς πρώην γερμανικές ἀποικίες στόν Εἰρηνικό καί ἡ Ἰαπωνία τά «δικαιώματα καί συμφέροντα» τῆς Γερμανίας στήν Κίνα. Οἱ ἐντολοδόχες δυνάμεις ἀντιμετώπιζαν τά ἐδάφη αὐτά οὐσιαστικά ὡς ἀποικίες τους, παρά τή διάκρισή τους σέ τρεῖς κατηγορίες, ἀνάλογα μέ τίς δυνατότητες ἐξελίξεώς τους σέ αὐτόνομα καί ἀνεξάρτητα κράτη - διάκριση πού ἦταν ἄλλωστε αὐθαίρετη.

Ἡ μεγαλύτερη ἀδυναμία τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ἦταν συνέπεια τῶν διαφορετικῶν ἑρμηνειῶν τῶν ἁρμοδιοτήτων καί ὑποχρεώσεών της - ἑρμηνεῖες πού φυσικά ἐξέφραζαν τίς ἰδιαίτερες ἐπιδιώξεις τῶν μεγάλων δυνάμεων. Ἡ Γαλλία, ἡ ὁποία ἀντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα ἀσφάλειας, θεωροῦσε τό διεθνή ὀργανισμό μέσο γιά τή διασφάλιση τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀσφάλειας καί ὑποστήριζε τήν ἐπιβολή κυρώσεων ἐναντίον ὅσων προέβαιναν σέ ἐπιθετικές ἐνέργειες. Ἡ Βρεταννία, ἀντίθετα, ὑποστήριζε τό συμβιβασμό τῶν διϊστάμενων ἀπόψεων καί τό διακανονισμό τῶν διαφορῶν πρίν ἤ καί μετά τή ρήξη, καί θεωροῦσε τήν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν κατάλληλο ὄργανο γιά τό συμβιβασμό τῶν ἀντιπάλων. Ἡ στάση αὐτή τῆς Βρεταννίας, σέ συνδυασμό μέ τήν ἄρνηση τόσο τῆς ἴδιας ὅσο καί τῶν Η.Π.Α. νά ἐγγυηθοῦν τά σύνορα τῆς Γαλλίας, ἔστρεψαν τήν τελευταία πρός τήν κατεύθυνση συμφωνιῶν ἐκτός τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. Ὑπέγραψε ἔτσι συμφωνίες φιλίας ἡ Γαλλία μέ τό Βέλγιο καί τήν Πολωνία ἀφενός καί μέ τίς χῶρες τῆς Μικρῆς Ἀντάντ, δηλαδή τήν Τσεχοσλοβακία, τή Ρουμανία καί τή Γιουγκοσλαυία, ἀφετέρου.

Ἡ Γαλλία δέν εἶχε ἐμπιστοσύνη στή δυνατότητα τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ νά τήν προστατεύει, καί εἶχε κάθε λόγο νά μήν ἐμπιστεύεται τήν ἀσφάλειά της σ' ἕναν τέτοιο ὀργανισμό. Ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν μποροῦσε, ἐφόσον βέβαια συμφωνοῦσαν ὅλες οἱ μεγάλες δυνάμεις-μέλη τοῦ Συμβουλίου, νά λύσει διαφορές ἀνάμεσα σέ μικρές χῶρες, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ ἑλληνοβουλγαρικοῦ ἐπεισοδίου τό φθινόπωρο τοῦ 1925. Δέν ἦταν ὅμως σέ θέση νά λύσει τέτοιες διαφορές ὅταν ἦταν μπλεγμένη μιά μεγάλη δύναμη, ὅπως στό ζήτημα τῆς ἑλληνοϊταλικῆς διαφορᾶς γιά τό ἐπεισόδιο στά ἑλληνοαλβανικά σύνορα καί τή συνακόλουθη κατάληψη τῆς Κέρκυρας ἀπό τήν Ἰταλία τό 1923.

Γιά διάφορους λόγους κρατήθηκαν ἐκτός τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ

χῶρες ὅπως ἡ Γερμανία (μέχρι τό 1926), ἡ Τουρκία (μέχρι τό 1932) καί ἡ Σοβιετική Ἕνωση (μέχρι τό 1934). Οἱ Η.Π.Α., ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀπέφυγαν μέχρι τό τέλος νά γίνουν μέλος. Οἱ ἀπουσίες αὐτές, ἰδιαίτερα μάλιστα τῶν Η.Π.Α., στέρησαν τήν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν τόν παγκόσμιο χαρακτήρα, τόν ὁποῖο οἱ ἐμπνευστές της ἤθελαν νά ἔχει. Ἡ ἀδυναμία της ἐξάλλου νά προλάβει ἔνοπλες ρήξεις καί ἐπεμβάσεις ἤ νά ἐπιβάλει δίκαιες λύσεις σέ διαφορές μεταξύ ἰσχυρῶν καί ἀνίσχυρων κρατῶν ὑπονόμευσε ἀνεπανόρθωτα τό κύρος της.

Παρόλες ὅμως αὐτές τίς ἐλλείψεις καί τίς ἀδυναμίες καί τήν τελική κατάρρευση κατά τή δεκαετία τοῦ 1930, ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στίς διεθνεῖς σχέσεις, ἰδιαίτερα σέ τομεῖς ὅπου δέν θίγονταν τά συμφέροντα μεγάλων δυνάμεων. Ἡ ὕπαρξη τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ λειτούργησε κατευναστικά καί ἀσφαλῶς ἀπέτρεψε τήν ὄξυνση διακρατικῶν διαφορῶν πού μποροῦσαν νά προκαλέσουν τήν ἀνάμιξη μεγάλων δυνάμεων. Οἱ ἁρμοδιότητες τῆς Γραμματείας τοῦ ὀργανισμοῦ, ἐξάλλου, εὐνόησαν τήν ἀνάπτυξη ὀργανώσεων καί θεσμῶν πού συνέβαλαν μελλοντικά στή διεθνή συνεργασία. Ὁ ἴδιος ὁ ὀργανισμός ἄλλωστε ὑπῆρξε πρόδρομος τοῦ Ὀργανισμοῦ Ἡνωμένων Ἐθνῶν, πού ἱδρύθηκε μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σημαντική ἦταν ἡ συμβολή τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν καί στήν καταπολέμηση τῶν ὑπολειμμάτων τῆς δουλείας καί στόν ἔλεγχο τῶν ναρκωτικῶν.

Ὕστερα, λοιπόν, ἀπό τή διευθέτηση τοῦ ζητήματος πού εἶχε δημιουργηθεῖ μέ τήν κατάληψη τοῦ Ρούρ ἀπό τή Γαλλία καί τή συνακόλουθη ἀποκλιμάκωση τῆς κρίσεως, ἐγκαινιάσθηκε μιά περίοδος ὑφέσεως. Δέν εἶχαν λείψει ὡστόσο, κατά τήν περίοδο τῶν τεταμένων σχέσεων, οἱ προσπάθειες συνεργασίας καί εἰρηνικοῦ διακανονισμοῦ τῶν διαφορῶν. Μιά τέτοια προσπάθεια ἦταν ἡ ναυτική συνδιάσκεψη τῆς Οὐάσιγκτον (Νοέμβριος 1921-Φεβρουάριος 1922), κατά τήν ὁποία τρεῖς μεγάλες δυνάμεις, οἱ Η.Π.Α., ἡ Βρεταννία καί ἡ Ἰαπωνία, συμφώνησαν νά περιορίσουν τούς ναυτικούς τους ἐξοπλισμούς σύμφωνα μέ τήν ἀναλογία 5-5-3 (ἡ Γαλλία καί ἡ Ἰταλία δέχθηκαν 1,75). Ἀνάλογος περιορισμός τῶν στρατιωτικῶν ἐξοπλισμῶν προσέκοπτε στούς φόβους τῆς Γαλλίας. Ἡ Γερμανία ἐξοπλιζόταν, παρά τίς ἀπαγορευτικές διατάξεις τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν, καί ὁ ἐξοπλισμός αὐτός δέν ἦταν δυνατό νά περάσει ἀπαρατήρητος.

Παρά τούς φόβους τῆς Γαλλίας καί τίς ἀνομολόγητες ἐπιδιώξεις τῆς Γερμανίας, ὡστόσο, τήν ἴδια ἐποχή συντελέσθηκε ἡ προσέγγιση τῶν δύο χωρῶν. Ἡ προσέγγιση αὐτή ὀφειλόταν στίς προσπάθειες τῶν ὑπουργῶν ἐξωτερικῶν τῶν δύο χωρῶν, τοῦ Στρέζεμαν καί τοῦ Μπριάν (Aristide Briand). Ὑπογράφηκε ἔτσι τό 1925 μιά σειρά συμφωνιῶν, γνωστές ὡς συμφωνίες τοῦ Λοκάρνο, πού ὑπῆρξαν σταθμός στίς διεθνεῖς σχέσεις τοῦ Μεσοπολέμου. Ἡ Γερμανία ἐγγυόταν χωρίς ὅρους τά κοινά σύνορα μέ τή Γαλλία καί τό

Βέλγιο. Ἀναλάμβανε ἀκόμη ἡ Γερμανία μέ ἄλλες συνθῆκες μέ τήν Πολωνία καί τήν Τσεχοσλοβακία, νά μήν ἐπιχειρήσει ἀλλαγές στά κοινά σύνορά τους παρά μόνο μέ διαπραγματεύσεις καί διαιτησία. Ἀπό τήν πλευρά της ἡ Γαλλία ὑπέγραψε συμφωνίες μέ τήν Πολωνία καί τήν Τσεχοσλοβακία, μέ τίς ὁποῖες ὑποσχόταν νά τίς βοηθήσει στρατιωτικά σέ περίπτωση πού δέχονταν ἐπίθεση ἀπό τή Γερμανία. Ἡ Βρεταννία, τέλος, ἐγγυήθηκε τά σύνορα τῆς Γαλλίας καί τοῦ Βελγίου, δηλαδή ὑποσχέθηκε στρατιωτική βοήθεια σέ περίπτωση γερμανικῆς ἐπιθέσεως, ὄχι ὅμως καί αὐτά τῆς Πολωνίας καί τῆς Τσεχοσλοβακίας.

Ἡ περιορισμένη βρεταννική ἐγγύηση πρός τίς χῶρες πού ἦταν δυνατό νά ἀπειληθοῦν —ὅπως καί ἀπειλήθηκαν— ἀπό τήν ἀναθεωρητική Γερμανία θεωρήθηκε ἀργότερα ὅτι ἦταν ὑπεύθυνη γιά τήν ἔκρηξη τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ὁ ὁποῖος ἄρχισε μέ τήν ἐπίθεση τῆς Γερμανίας κατά τῆς Πολωνίας τό 1939. Κανείς γενικός πόλεμος ὅμως —ἰδιαίτερα μάλιστα ὁ πόλεμος αὐτός— δέν ὑπῆρξε συνέπεια μιᾶς μεμονωμένης ἀποφάσεως, ἀλλά ἑνός πλέγματος ἀποφάσεων καί παραλείψεων. Ἄλλωστε, ὅταν ἡ Πολωνία δέχθηκε τήν ἐπίθεση τῆς Γερμανίας, διέθετε τήν ἐγγύηση ὄχι μόνο τῆς Γαλλίας ἀλλά καί τῆς Βρεταννίας, ἀπό τόν Μάρτιο τοῦ 1939. Ἐντούτοις, θά μποροῦσε νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι, δέν ἀποκλείεται ἡ ἔγκαιρη καί σθεναρή ὑποστήριξη τοῦ καθεστῶτος τῶν Βερσαλλιῶν ἀπό τήν Βρεταννία, ἀλλά καί ἀπό τήν Σοβιετική Ἕνωση καί τίς Η.Π.Α., νά συγκρατοῦσε τήν ἀναθεωρητική Γερμανία ἤ νά ὁδηγοῦσε στήν ἀναθεώρηση τοῦ καθεστῶτος αὐτοῦ χωρίς προσφυγή στή βία.

Τό κλίμα διεθνοῦς συνεργασίας πού διαμορφώθηκε τό 1925 μέ τίς συμφωνίες τοῦ Λοκάρνο, ἐνισχύθηκε περαιτέρω τό 1928 μέ τήν ὑπογραφή τοῦ Συμφώνου Κέλλογκ-Μπριάν (ἀπό τόν ὑπουργό ἐξωτερικῶν τῶν Η.Π.Α. Frank Kellogg καί τόν Γάλλο ὁμόλογό του), τό ὁποῖο ὑπέγραψαν τελικά περισσότερες ἀπό ἑξήντα χῶρες. Τό σύμφωνο καταδίκαζε τήν προσφυγή στόν πόλεμο γιά τήν ἐπίλυση τῶν διεθνῶν διαφορῶν. Μολονότι δέν πρότειναν συγκεκριμένα μέτρα γιά τήν πρακτική ἐφαρμογή τῆς ἀποφάσεως αὐτῆς, τό σύμφωνο φανέρωνε τήν ἐπιθυμία τῆς διεθνοῦς κοινότητας τῆς ἐποχῆς νά ἀποφεύγεται ἡ χρήση βίας ἤ ἡ ἀπειλή χρήσης βίας στήν ἄσκηση τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς τῶν διαφόρων χωρῶν. Ἡ κατάσταση αὐτή ὑπονομεύθηκε ἀπό τή μεγάλη οἰκονομική κρίση πού ἐκδηλώθηκε τόν ἑπόμενο χρόνο καί τελικά ἀνατράπηκε ἀπό δυνάμεις καί καθεστῶτα πού κάθε ἄλλο παρά τή συλλογική ἀσφάλεια εὐνοοῦσαν.

4. *Ἡ Κομμουνιστική Διεθνής*

Ἡ Τρίτη Διεθνής ἤ Κομμουνιστική Διεθνής, ἡ ὁποία διαδέχθηκε τήν

Δευτέρα Διεθνή, ἱδρύθηκε τό Μάρτιο τοῦ 1919 γιά τήν προαγωγή τῆς διεθνοῦς ἐπαναστάσεως ἐναντίον τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῶν ἀστικῶν καθεστώτων καί τή στήριξη τοῦ νέου κομμουνιστικοῦ καθεστῶτος στή Ρωσία - τό ὁποῖο γιά νά στηριχθεῖ στήν ὑπανάπτυκτη ἀκόμη χώρα χρειαζόταν, κατά τούς ἱδρυτές τῆς νέας διεθνοῦς τῶν σοσιαλιστῶν, τήν ἐπιτυχία ἀνάλογων ἐπαναστάσεων στίς προηγμένες χῶρες. Τόν ἑπόμενο χρόνο ἡ Κομμουνιστική Διεθνής διεκήρυξε τούς στόχους της μέ τήν μορφή ὅρων-ἐντολῶν πρός τά ἁπανταχοῦ κομμουνιστικά κόμματα, τά ὁποῖα ἦσαν ὑποχρεωμένα α) νά συμμορφώνονται ἀπόλυτα μέ τίς ἀποφάσεις τῶν συνεδρίων τῆς Διεθνοῦς, β) νά ὑποστηρίζουν ὅλες τίς σοβιετικές δημοκρατίες, καθώς καί τά ἐθνικά ἀπελευθερωτικά κινήματα, γ) νά εἶναι ἀντίθετα σέ κάθε ἀντεπαναστατική ἐνέργεια, δ) νά εἶναι ὀργανωμένα σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τοῦ «δημοκρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ» πού εἶχε ἐπβληθεῖ στή Σοβιετική Ἕνωση καί πού ἔθετε ὑπό τή διεύθυνση τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς κάθε κομματική ἐκδήλωση καί προέβλεπε τήν ὕπαρξη ἑνός μυστικοῦ ἐπαναστατικοῦ πυρήνα ἀκόμη καί ὅταν ἕνα κόμμα ἦταν ἐπίσημα ἀναγνωρισμένο κοινοβουλευτικό κόμμα καί ε) νά προβαίνουν σέ περιοδικές ἐκκαθαρίσεις μελῶν πού εὐνοοῦσαν τή συνεργασία μέ τίς ἄλλες πολιτικές δυνάμεις ἤ τίς μεταρρυθμίσεις ἀντί τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς.

Οἱ ἐντολές αὐτές τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς προκάλεσαν τήν ἵδρυση κομμουνιστικῶν κομμάτων, πού κατά κανόνα σχεδόν προῆλθαν ἀπό τούς κόλπους τῶν σοσιαλιστικῶν κομμάτων τῆς ἐποχῆς καί πού θ᾽ ἀποτελοῦσαν στό μέλλον βασικούς ἀνταγωνιστές τους γιά τόν ἔλεγχο τῆς ἀριστερῆς κοινῆς γνώμης. Ἡ ἐμφάνιση τέτοιων κομμάτων, ἀπροκάλυπτα ἀνατρεπτικῶν, καί ἰδίως ἡ ἐκδήλωση δύο κομμουνιστικῶν ἐπαναστατικῶν κινημάτων, τῶν Σπαρτακιστῶν στή Γερμανία τόν Ἰανουάριο τοῦ 1919 καί τοῦ Μπέλα Κούν (Béla Kun) στήν Οὐγγαρία τήν ἄνοιξη τοῦ ἴδιου ἔτους, προκάλεσαν σοβαρές ἀνησυχίες σ᾽ ἕναν κόσμο πού παρακολουθοῦσε τήν ἐμφύλια σύρραξη στή Ρωσία πού εἶχε προκαλέσει ἡ κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό τούς Μπολσεβίκους.

Ἡ ἀπειλή κατά τῶν ἀστικῶν καθεστώτων ἀπό τήν πλευρά τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων ἀμέσως μετά τόν πόλεμο προκάλεσε τήν ἐποχή αὐτή καί ἀργότερα συγκρίσεις τῆς ἀπειλῆς αὐτῆς μέ τό φάσμα τῆς ἐπαναστάσεως στήν Εὐρώπη μετά τήν πτώση τοῦ Ναπολέοντα τό 1815. Τόσο οἱ ἐπαναστάτες τοῦ κόσμου πού εἶχε προέλθει ἀπό τή Γαλλική Ἐπανάσταση καί τούς Ναπολεόντειους Πολέμους ὅσο καί αὐτοί πού ἐμφανίστηκαν κατά τή διάρκεια τοῦ Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου καί μετά τόν πόλεμο στρέφονταν ἐναντίον τῆς καθεστηκυίας τάξεως καί τῶν δυνάμεων πού στήριζαν τήν τάξη αὐτή, οἱ πρῶτοι ἐναντίον τῶν μοναρχικῶν-δυναστικῶν δυνάμεων καί οἱ δεύτεροι ἐναντίον τῶν ἀστικῶν καθεστώτων πού εἶχαν δημιουργηθεῖ κατά

τήν διάρκεια τῆς Βιομηχανικῆς 'Επαναστάσεως καί τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν συγκρούσεων τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Τόσο οἱ πρῶτοι ὅσο καί οἱ δεύτεροι εἶχαν ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τήν Γαλλική 'Επανάσταση καί, ὅπως θά φανεῖ ἀλλοῦ, χρησιμοποιοῦσαν, οἱ δεύτεροι περισσότερο ἀπό τούς πρώτους, τίς μεθόδους καί τήν φρασεολογία (ἄν ὄχι καί τίς ἀρχές) πού εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ κατά τή ριζοσπαστική φάση τῆς Γαλλικῆς 'Επαναστάσεως. Καί οἱ δύο εὐαγγελίζονταν τήν ἐλευθερία τῶν λαῶν, ἀλλά μιά ἐλευθερία μέ διαφορετικό περιεχόμενο. Στό σημεῖο αὐτό ἀκριβῶς ἔγκειται καί ἡ βασική διαφορά τῶν ἐπαναστατῶν τῆς μεταναπολεόντειας ἐποχῆς ἀπό αὐτούς πού ἀπείλησαν τή νομιμότητα μετά τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. 'Ενῶ οἱ πρῶτοι πρόβαλλαν τήν ἐλευθερία ἀφενός ὡς ἐθνική ἀνεξαρτησία καί ἀφετέρου ὡς σύνολο ἀτομικῶν δικαιωμάτων κατοχυρωμένων μέ συνταγματικούς θεσμούς, οἱ δεύτεροι πρόβαλλαν τήν ἐλευθερία ὡς μελλοντικό προϊόν μιᾶς ἐπαναστάσεως πού θά ἐγκαθίδρυε τή δικτατορία τῶν κομμουνιστῶν καί πού θά ὁδηγοῦσε σέ μιά κοινωνία χωρίς τάξεις. Ἡ ἄλλη διαφορά ἦταν ὅτι τά ἀστικά καθεστῶτα ἀντιμετώπισαν τίς ἀνατρεπτικές δυνάμεις πού προῆλθαν ἀπό τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο περισσότερο ἀποτελεσματικά ἀπό ὅ,τι τά μοναρχικά καθεστῶτα τίς ἀνατρεπτικές δυνάμεις τῆς ἐποχῆς τους γιά δύο κυρίως λόγους: α) τά ἀστικά καθεστῶτα τοῦ 20ου αἰώνα διέθεταν ἀποτελεσματικότερους μηχανισμούς καταστολῆς καί εἶχαν εὐρύτερα κοινωνικά καί πολιτικά ἐρείσματα ἀπό τά μοναρχικά-δυναστικά καθεστῶτα τοῦ 19ου αἰώνα καί β) ἡ ἀπήχηση τῶν συνθημάτων καί τῶν στόχων τῶν ἀνατρεπτικῶν δυνάμεων τοῦ 19ου αἰώνα ἦταν ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀπό αὐτή τῶν συνθημάτων καί τῶν στόχων τῶν ἀρνητῶν της καθεστηκυίας τάξεως τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Ἄλλη βασική διαφορά τῶν ἀνατρεπτικῶν δυνάμεων τοῦ 19ου αἰώνα ἀπ' αὐτές τοῦ 20ου εἶναι καί τό γεγονός ὅτι, σέ ἀντίθεση μέ τίς πρῶτες, οἱ δεύτερες ἀποτελοῦσαν σέ πολλές περιπτώσεις ἐλεγχόμενη προέκταση καί προβολή τῶν ἐπιδιώξεων καί ἀναγκῶν τῆς ἐπαναστατικῆς μητροπόλεως, τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Μολονότι ἡ Κομμουνιστική Διεθνής ἱδρύθηκε ἀπό ἐπαναστάτες εἰλικρινά διεθνιστές, ὅπως ἦταν ὁ Λένιν καί ὁ Τρότσκυ, ἡ ὀργάνωση ἄλλαξε μορφή καί ἐπιδιώξεις ὅταν ἡ ἐξουσία στή Σοβιετική Ἕνωση πέρασε ἀπό τόν Λένιν στόν Στάλιν. Στόχος ἀπώτερος τῆς Διεθνοῦς παρέμεινε βέβαια ἡ προαγωγή τῆς ἐπαναστάσεως σέ ὅλον τόν κόσμο· οἱ ἄμεσες ἐπιδιώξεις καί οἱ ἐνέργειες τῶν μελῶν-κομμάτων, ὡστόσο, κατευθύνονταν σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τή Σοβιετική Ἕνωση. Ἑτερόφωτοι καί ἐλεγχόμενοι ἀπό τή μητρόπολη τῆς ἐπαναστάσεως, οἱ κομμουνιστές ἡγέτες στήν Εὐρώπη καί ἀλλοῦ εἶχαν περιορισμένη ἀπήχηση σ' ἐκεῖνα τά κοινωνικά στρώματα τά ὁποῖα φιλοδοξοῦσαν νά κερδίσουν μέ τό μέρος τους: δέν ἦταν δύσκολο νά διαβληθοῦν οἱ ἐπιδιώξεις καί οἱ ἐνέργειές τους ὡς

ξενοκίνητες καί οἱ ἴδιοι ὡς πράκτορες ξένων συμφερόντων.

Μέλη τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπης τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως ἦσαν ἐπίσης μέλη τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Διεθνοῦς καί ἀπό τή θέση αὐτή κατηύθυναν τόσο τή διεθνή κομμουνιστική ὀργάνωση ὅσο καί τά κόμματα-μέλη της. Τό ἔργο αὐτό συμπλήρωναν Σοβιετικοί πράκτορες πού δροῦσαν σέ διάφορες χῶρες, καθώς καί κομμουνιστές ἀπό τίς ἴδιες χῶρες πού ἐκπαιδεύονταν στή Σοβιετική Ἕνωση. Μετά τό 1927 καί τήν ἀποπομπή ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ Τρότσκυ καί τῶν ἄλλων ὑποστηρικτῶν τῆς παγκόσμιας ἐπαναστάσεως, ἡ Κομμουνιστική Διεθνής εἰσῆλθε σέ μιά περίοδο ἀπραξίας. Τό 1935, ὅταν ἡ Σοβιετική Ἕνωση ἐγκαινίασε μιά πολιτική συνεργασίας μέ τίς δυνάμεις πού ἦσαν ἀντίθετες πρός τόν φασισμό καί τό ναζισμό, ἡ Διεθνής προώθησε τή συνεργασία τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων μέ τούς σοσιαλιστές καί πολλούς φιλελευθέρους στό πλαίσιο «λαϊκῶν μετώπων» ἐναντίον τοῦ φασισμοῦ. Ὁ βίος τῆς Διεθνοῦς τῶν κομμουνιστῶν τερματίσθηκε κατά τήν διάρκεια τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1943), ὅταν ἡ Σοβιετική Ἕνωση αἰσθάνθηκε τήν ἀνάγκη νά προβεῖ σέ μιά χειρονομία καλῆς θελήσεως πρός τήν Βρεταννία καί τίς Η.Π.Α.

5. *Τό Σοβιετικό καθεστώς*

Μέ τόν τερματισμό τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καί τῆς ξένης ἐπεμβάσεως ἱδρύθηκε τό 1922 ἡ Ἕνωση τῶν Σοβιετικῶν Σοσιαλιστικῶν Δημοκρατιῶν, ἡ ὁποία περιλάμβανε ἀρχικά τέσσερις δημοκρατίες, τή Ρωσία, τήν Οὐκρανία, τή Λευκορωσία καί τήν Ὑπερκαυκασία, δηλαδή τίς χῶρες τῆς προεπαναστατικῆς Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ νέα κρατική ἑνότητα συνδύαζε τήν ἀρχή τῆς αὐτονομίας τῶν ἐθνοτήτων μέ αὐτή τοῦ διεθνισμοῦ: Οἱ χῶρες-μέλη τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως ἦσαν κατά τό σύνταγμα τοῦ 1924 αὐτόνομες ἀλλά στό πλαίσιο μιᾶς ὁμοσπονδίας. Στήν ἀρχική ἕνωση θά μποροῦσαν νά προστεθοῦν νέες χῶρες ἤ νά ἀποσχιστοῦν ἀπό αὐτήν ὅσες ἔκριναν ὅτι ἡ ἕνωση δέν τίς ἐξυπηρετοῦσε. Μέχρι τό 1936, ὅταν ἀνακηρύχθηκε τό δεύτερο σοβιετικό σύνταγμα, οἱ χῶρες-μέλη ἦσαν ἕντεκα, γιά νά γίνουν τό 1940 δέκα ἕξι, μέ τήν προσθήκη πέντε νέων χωρῶν. Ἡ ἀρχή τῆς οἰκειοθελοῦς ἀποδεσμεύσεως τῶν χωρῶν-μελῶν δέν ἐφαρμόσθηκε ποτέ, ἐπειδή δέν δόθηκε ποτέ μιά τέτοια εὐκαιρία.

Ἡ ὁμοσπονδιακή λύση θεωρήθηκε προσφορότερη ἀπό τήν πολιτική ἐκρωσισμοῦ τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων πού εἶχε ἐφαρμόσει στό παρελθόν ἡ τσαρική κυβέρνηση. Ἀναγνωρίσθηκαν ἔτσι πενήντα διαφορετικές ἐθνότητες, οἱ ὁποῖες διέθεταν πολιτιστική αὐτονομία ὄχι πολιτική - εἶχαν δηλαδή τό δικαίωμα νά χρησιμοποιοῦν τή γλώσσα (τίς γλῶσσες τους σέ πολλές

περιπτώσεις) καί τήν ἐνδυμασία τους, νά διατηροῦν δικά τους σχολεῖα καί γενικά νά καλλιεργοῦν ὅλα τά ἐθνικά-πολιτιστικά τους χαρακτηριστικά καί ἔθιμα. Οἱ σοβιετικές ἀρχές μάλιστα εὐνοοῦσαν τήν καλλιέργεια αὐτῶν τῶν ἐπιμέρους ἐθνικῶν-πολιτιστικῶν στοιχείων. Σέ ὅλους τούς ἄλλους τομεῖς ὡστόσο ἦταν ἔκδηλος ὁ ρωσικός-σλαυικός χαρακτήρας τῆς νέας κρατικῆς ἑνότητας.

῾Η ὁμοσπονδιακή δομή καί ἡ κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος τῶν ἐθνοτήτων νά διατηροῦν καί νά καλλιεργοῦν τά ἰδιαίτερα πολιτιστικά τους χαρακτηριστικά εὐνόησαν τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς ὑπερηφάνειας κεθενός ἀπό τήν πανσπερμία τῶν λαῶν πού εἶχαν ὑποστεῖ στό παρελθόν τίς συνέπειες τοῦ ἐκρωσισμοῦ. Τήν ὑπερηφάνεια αὐτή εὐνόησε καί ἡ συμμετοχή, θεωρητικά ἐπί ἴσοις ὅροις, σέ ἕνα μεγάλο καί ἰσχυρό κράτος. Τό τίμημα τῆς συμμετοχῆς ὅμως ἦταν μεγάλο, ἐπειδή ἡ ἐξουσία περιῆλθε στήν ὁμοσπονδιακή κυβέρνηση καί τό κομμουνιστικό κόμμα πού ἐλέγχονταν ἐξ ὁλοκλήρου ἀπό τούς Ρώσους.

῾Η ἐξουσία στή Σοβιετική Ἕνωση συγκεντρώθηκε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς σέ τέσσερα ὄργανα-ὑπηρεσίες μέ πυραμιδοειδή δομή, στά συμβούλια (σοβιέτ), τό κομμουνιστικό κόμμα, τήν ἀστυνομία καί τό στρατό. ῾Η βάση τοῦ συστήματος τῶν συμβουλίων ἐκτεινόταν σέ ὅλες τίς πόλεις καί τά χωριά. Κάθε χωριό ἐξέλεγε τό συμβούλιό του καί αὐτό μέ τή σειρά του ἐξέλεγε ἀντιπροσώπους γιά τό περιφερειακό συμβούλιο. Τό τελευταῖο ἐξέλεγε ἀντιπροσώπους γιά τό συμβούλιο τῆς δημοκρατίας-μέλους τῆς Σοβιετικῆς ῾Ενώσεως. Τά συμβούλια αὐτά τέλος, ἐξέλεγαν τό ἀνώτατο συμβούλιο τῆς χώρας, ἀποτελούμενο ἀπό 2.000 ἀντιπροσώπους, οἱ ὁποῖοι συνέρχονταν κάθε δύο χρόνια κυρίως γιά νά ἐκλέξουν τήν Κεντρική Ἐκτελεστική Ἐπιτροπή (μετά τό 1936, τό Ἀνώτατο Σοβιέτ). Τό ἀνώτατο αὐτό ὄργανο ἀναδείκνυε τό Προεδρεῖο (Πρεζίντιουμ), τό ὁποῖο δέν εἶχε σοβαρές ἐξουσίες. Τήν ἐξουσία ἀσκοῦσε τό Συμβούλιο τῶν Ἐπιτρόπων τοῦ Λαοῦ, τό ὁποῖο διόριζε ἡ Κεντρική Ἐκτελεστική Ἐπιτροπή καί προεδρευόταν ἀπό τόν Λένιν, ἀπό τό 1917 μέχρι τό 1924.

Τό σύστημα αὐτό τῆς διαδοχικῆς ἀναδείξεως τῶν ὀργάνων τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ἔκρυβε τήν πραγματική πηγή τῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία οὔτε κἄν ἀναφερόταν στά πρῶτα συντάγματα, τό κομμουνιστικό κόμμα - τό μόνο ἀναγνωρισμένο πολιτικό κόμμα στή Σοβιετική Ἕνωση. ῾Η δομή τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος ἀκολουθοῦσε αὐτήν τῶν σοβιέτ: τοπικές καί περιφερειακές ἐπιτροπές, συνέδρια καί κεντρικές ἐπιτροπές. Τό συνέδριο τοῦ κόμματος πού συνεκαλεῖτο σέ τακτά χρονικά διαστήματα ἐξέλεγε τήν Κεντρική Ἐπιτροπή, τήν ὁποία ἀποτελοῦσαν ὁ Γενικός Γραμματέας, τό Πολιτικό Γραφεῖο καί τό Ὀργανωτικό Γραφεῖο (τά δύο τελευταῖα διηύθυναν τίς πολιτικές καί τίς ὀργανωτικές ὑποθέσεις ἀντίστοιχα). ῾Η Κεντρική

᾿Επιτροπή ἤ, σωστότερα, ὁρισμένα μέλη της μ᾿ ἐπικεφαλῆς τόν Γενικό Γραμματέα ὅριζαν τή σύνθεση τῶν κατώτερων ὀργάνων τοῦ κόμματος καί τῆς ἴδιας τῆς Κεντρικῆς ᾿Επιτροπῆς. Τά συνέδρια ἁπλῶς νομιμοποιοῦσαν τίς ἀποφάσεις τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα καί τοῦ στενοῦ κύκλου του στήν Κεντρική ᾿Επιτροπή πού ἦσαν μέλη τοῦ Πολιτικοῦ Γραφείου. ῞Οπως στό στρατό καί σέ μιά συγκεντρωτική κρατική ὑπηρεσία, ἡ ἐξουσία ξεκινοῦσε ἀπό τήν κορυφή· μέ τή διαφορά ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ κόμματος δέν ὑπέκειτο σέ κανέναν ἔλεγχο.

῾Η κρατική ἐξουσία ἐλεγχόταν ἀπόλυτα από τό κόμμα, μέ τόν ἔλεγχο τῶν διαδοχικῶν ὀργάνων τοῦ κράτους ἀπό στελέχη τοῦ κόμματος, ὁ ἀριθμός τῶν ὁποίων ἦταν μεγαλύτερος στά ἀνώτατα ὄργανα. Κόμμα καί κράτος, λοιπόν, ταυτίζονταν στά ὑψηλά κλιμάκια τῆς ἐξουσίας· μέ ἄλλα λόγια, τό κόμμα ἀσκοῦσε τήν ἐξουσία μέσω τῶν θεσμοθετημένων κρατικῶν ὀργάνων, τά ὁποῖα ὑποτίθεται πώς ἀναδεικνύονταν μέ δημοκρατικές διαδικασίες ἀλλά στήν πραγματικότητα ἀναπαράγονταν ἀπό τήν κομματική ἡγεσία. Τό κόμμα, ἕνας συμπαγής ὀργανισμός ἐκλεκτῶν (δεν ξεπερνοῦσε ὁ ἀριθμός τῶν μελῶν του τό 2-3% τῶν ἐνηλίκων - 2 ἑκατομ. περίπου τό 1930 καί 3 ἑκατομ. τό 1940), ἐκτελοῦσε τίς διαταγές τῆς ἡγεσίας. Περιοδικές ἐκκαθαρίσεις ὅσων θεωρούνταν ἀντιφρονοῦντες ἐξασφάλιζαν τή συνοχή τοῦ κόμματος καί τή συνέχεια τῆς παντοδυναμίας τῆς ἡγεσίας - μέχρι τό φυσιολογικό θάνατο τῶν κρατούντων ἤ τόν ὑποσκελισμό τους ἀπό ἄλλη ὁμάδα ἰσχυρῶν. Τό κόμμα ἤλεγχε, ἐκτός ἀπό τά αἱρετά ὄργανα, καί τόν διοικητικό μηχανισμό, τόν στρατό καί τήν ἀστυνομία· ἔτσι, τίς ἀλλαγές στήν κομματική ἡγεσία ἀκολουθοῦσαν ἀλλαγές στήν ἡγεσία ὅλων τῶν ὀργάνων τῆς ἐξουσίας.

Τό κομμουνιστικό κόμμα ἦταν ὁ οὐσιαστικός ἱστός ἐξουσίας πού ἐξασφάλιζε τόν ἀπόλυτο ἔλεγχο τῆς ἀχανοῦς χώρας ἀπό μιά ὁμάδα ἰσχυρῶν μ᾿ ἐπικεφαλῆς τόν Γενικό Γραμματέα τοῦ κόμματος, ὁ ὁποῖος συγκέντρωνε, στό ὄνομα τοῦ λαοῦ καί τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅση ἐξουσία δέν εἶχε συγκεντρώσει στό παρελθόν καί ὁ πιό ἀπόλυτος ἀπό τούς ἀπόλυτους μονάρχες καί δεσπότες. Τό Σοβιετικό καθεστώς, ἰδεολογικός ἐπίγονος τοῦ ᾿Ιακωβινικοῦ καθεστῶτος, ὑπῆρξε τό πρῶτο ὁλοκληρωτικό κράτος τῶν νεωτέρων χρόνων.

῾Η ἐξέλιξη τοῦ καθεστῶτος κατά τή διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου ἔφερε τή σφραγίδα τῆς ταραγμένης ἐποχῆς κατά τήν ὁποία ἐγκαθιδρύθηκε, καθώς καί τῶν ἐπιγόνων τοῦ Λένιν, ἰδιαίτερα τοῦ Στάλιν. ᾿Ενόσω ἀκόμη ζοῦσε ὁ Λένιν, ἡ ἐξουσία πέρασε σέ τρία μέλη τοῦ Πολιτικοῦ Γραφείου, στόν Ζηνόβιεφ, τόν Κάμενεφ καί τόν Στάλιν (᾿Ιωσήφ Τζουγκασβίλι). ῾Ο ἄλλος ἰσχυρός ἄνδρας τῆς ᾿Επαναστάσεως, ὁ Λέων Τρότσκυ, παραμερίσθηκε εὐθύς μετά τό θάνατο τοῦ Λένιν τό 1924, γιά νά ἀποπεμφθεῖ τό 1925 ἀπό τήν ἐξουσία μέ ἀπόφαση τῆς Κεντρικῆς ᾿Επιτροπῆς. Στά ἑπόμενα δύο χρόνια, ὁ Τρότσκυ

ἀποπέμφθηκε πρῶτα ἀπό τήν Κεντρική Ἐπιτροπή καί μετά καί ἀπό τό κόμμα. Τό 1929 ὁ ἄλλοτε πρωταγωνιστής τῆς καταλήψεως τῆς ἐξουσίας ἀπό τούς Μπολσεβίκους καί ὁ δημιουργός τοῦ Ἐρυθροῦ Στρατοῦ ἐξορίσθηκε ἀπό τή Σοβιετική Ἕνωση, γιά νά δολοφονηθεῖ ἀπό πράκτορες τοῦ Στάλιν στό Μεξικό τό 1940. Εἶχαν ἤδη ἐκδιωχθεῖ τό 1927 ὁ Ζηνόβιεφ καί ὁ Κάμενεφ, γιά ν' ἀκολουθήσουν τήν τύχη τους στά χρόνια πού ἀκολούθησαν οἱ περισσότεροι παλαιοί Μπολσεβίκοι. Ἔμεινε ἔτσι ἀδιαμφισβήτητος καί ἀπόλυτος κυρίαρχος ὁ Στάλιν, ὁ Γεωργιανός ἐπαναστάτης, τοῦ ὁποίου τίς συνωμοτικές ἐπιδόσεις φοβόταν καί αὐτός ὁ Λένιν. Ὡς Γενικός Γραμματέας τοῦ κόμματος, ὁ Στάλιν ἤλεγχε ὅλα τά ὄργανα τοῦ κράτους καί τοῦ κόμματος.

Ἡ ἄνοδος τοῦ Στάλιν καί ἡ ἀνάπτυξη τῶν ὁλοκληρωτικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ καθεστῶτος συνδέονταν μέ ὁρισμένες οἰκονομικές ἐξελίξεις. Ἡ υἱοθέτηση τό 1921 τῆς Νέας Οἰκονομικῆς Πολιτικῆς, πού ἐπέτρεπε τή μερική λειτουργία τῆς ἀγορᾶς, εἶχε ὡς συνέπεια τή σταδιακή ἀνόθρωση τῆς κατεστραμμένης οἰκονομίας καί τῆς παραγωγῆς σέ προπολεμικά ἐπίπεδα, ἀλλά καί τή δημιουργία νέων ἀστικῶν στρωμάτων καί μιᾶς τάξεως εὐκατάστατων ἀγροτῶν, τῶν Κουλάκων. Τό πρῶτο πενταετές ἀναπτυξιακό σχέδιο (1928) ἐπέβαλε ρυθμούς αὐξήσεως τῆς παραγωγῆς (200-400% στή βιομηχανία, 150% στή γεωργία) πού μόνο μέ καταναγκασμό καί τεράστιες θυσίες μποροῦσαν νά ἐπιτευχθοῦν. Ὁ σοσιαλισμός στήν οἰκονομία πῆρε τή μορφή κρατικοποιήσεως τῆς βιομηχανίας καί κολλεκτιβοποιήσεως τῆς γεωργίας - ὄχι τόσο γιά τήν ἐπιβολή ὑψηλῶν ρυθμῶν αὐξήσεως τῆς παραγωγῆς ὅσο γιά τή συγκέντρωση τῆς ἐξουσίας καί τόν ἀπόλυτο ἔλεγχό της ἀπό τήν κυρίαρχη ὁμάδα. Ἡ ἀναμενόμενη ἀντίσταση κατά τῆς κολλεκτιβοποιήσεως ἀντιμετωπίσθηκε μέ πρωτοφανή σκληρότητα, μέ συνέπεια νά ἐξοντωθεῖ ἡ τάξη τῶν ἀγροτῶν πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ μετά τό 1921. Μέ τή βοήθεια ἰσχυρῶν στρατιωτικῶν ἀποσπασμάτων καί τήν ἐκτόπιση τοῦ πληθυσμοῦ ὁλόκληρων περιοχῶν στή Σιβηρία κάμφθηκε τελικά ἡ ἀντίσταση τῶν ἀγροτῶν κατά τῆς ἀναγκαστικῆς κολλεκτιβοποιήσεως. Σέ 5 ἑκατομ. ὑπολογίζονται τά θύματα τῆς ἀναγκαστικῆς κολλεκτιβοποιήσεως καί τοῦ λιμοῦ τοῦ 1932-1933. Χρειάσθηκαν δέκα χρόνια ἀπό τήν ἔναρξη τῆς ἀναγκαστικῆς κολλεκτιβοποιήσεως γιά νά φτάσει ἡ ἀγροτική παραγωγή τά ἀρχικά ἐπίπεδα. Στά δέκα αὐτά χρόνια ὅμως (1928-1937) κατόρθωσε νά καταβάλει ὁ Στάλιν κάθε ἀντίσταση στήν ὕπαιθρο καί νά ἐπιβάλει τό ὁλοκληρωτικό κράτος στήν ἀχανή χώρα.

Ἀντιδράσεις καί ἀνάλογη σκληρή ἀντιμετώπισή τους παρατηρήθηκαν καί στόν βιομηχανικό τομέα, ἀλλά ὄχι σέ κλίμακα ὅπως αὐτή τῆς ἀντιστάσεως ἐναντίον τῆς κολλεκτιβοποιήσεως. Κομματικά καί διευθυντικά στελέχη ἐργοστασίων, ἀλλά καί ἐργάτες, κατηγορήθηκαν γιά κωλυσιεργία, ὑπο-

νόμευση τῆς παραγωγῆς καί προδοσία, καί ἐξορίσθηκαν ἤ ἐκτελέσθηκαν. Οἱ δίκες καί οἱ δηλώσεις μετάνοιας, καθώς καί ἡ δημοσιότητα πού δόθηκε ἀπό τό καθεστώς, συγκλόνισαν τήν παγκόσμια κοινή γνώμη πού παρακολουθοῦσε μέ δέος τίς μεθόδους πού χρησιμοποιοῦσε ἡ ἐξουσία στή Σοβιετική Ἕνωση προκειμένου νά ἐλέγξει ἀπόλυτα ὅλες τίς κοινωνικές δυνάμεις τῆς χώρας.

Ἡ συγκέντρωση τῆς ἐξουσίας ἀπό τόν Στάλιν ὁλοκληρώθηκε στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '30, ὅταν οἱ μηχανισμοί τῆς τρομοκρατίας στράφηκαν, μετά τήν καθυπόταξη τῶν μαζῶν, πρός τήν κομμουνιστική καθεστηκυία τάξη. Ἡ ἀγριότητα τῶν διώξεων τῶν ἐτῶν 1928-1933 εἶχαν προκαλέσει ἀντιδράσεις στούς κόλπους τῆς κομμουνιστικῆς ἡγεσίας καί τοῦ στρατοῦ. Οἱ ἀντιδράσεις αὐτές, ἀλλά καί ἡ ἀνάγκη τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ καθεστῶτος νά καταφεύγει στήν τρομοκρατία γιά ν' ἀποτρέψει τή δημιουργία ἑστιῶν ἀντιστάσεως, εἶχαν ὡς συνέπεια τίς ἐκκαθαρίσεις τῶν ἐτῶν 1936-1938. Ἡ δολοφονία τοῦ Σέργιου Κυρώφ τόν Δεκέμβριο τοῦ 1934, κατά διαταγή τοῦ Στάλιν καθώς φαίνεται, ὑπῆρξε ἡ ἀφορμή γιά νά ἐξαπολυθεῖ ἕνας ἄγριος διωγμός ἐναντίον βασικῶν στελεχῶν τοῦ καθεστῶτος πού εἶχαν πέσει σέ δυσμένεια ἤ πού θεωρήθηκαν ὅτι μποροῦσαν νά ἀπειλήσουν τή θέση τοῦ Στάλιν. Στελέχη ὅπως ὁ Ζηνόβιεφ καί ὁ Κάμενεφ, θεωρητικοί ὅπως ὁ Νικόλαος Μπουχάριν καί στρατιωτικοί ὅπως ὁ στρατηγός Τουχατσέφσκυ, ἀλλά καί χιλιάδες ἄλλοι πού θεωρήθηκαν ὀπαδοί τους ἤ μέλη μιᾶς τεράστιας συνωμοσίας πού στρεφόταν κατά τοῦ Στάλιν, συνελήφθησαν καί ἐκτελέσθηκαν, πολλοί χωρίς δίκη. Σύμφωνα μέ πρόσφατους ὑπολογισμούς, 800.000 περίπου μέλη τοῦ κόμματος ἐκτελέσθηκαν τήν ἐποχή αὐτή καί οἱ μισοί περίπου ἀξιωματικοί, 35.000 περίπου, ἐκτελέσθηκαν ἤ φυλακίσθηκαν.

6. Ἡ ἄνοδος τοῦ φασισμοῦ στήν Ἰταλία

Ἡ ἐπικράτηση τοῦ κομμουνισμοῦ στή Ρωσία καί ἡ ἐπιδίωξη ἐξαγωγῆς του στόν ὑπόλοιπο κόσμο, μέ στόχο τήν ἀνατροπή τῶν ὑφιστάμενων ἀστικῶν καθεστώτων καί τήν ἐπιβολή κομμουνιστικῶν καθεστώτων, προκάλεσε ὅπως ἦταν φυσικό σοβαρές ἀνησυχίες, ἰδιαίτερα σέ χῶρες πού φαίνονταν εὐάλωτες μετά τόν πόλεμο. Ἡ Ἰταλία ἔδινε τήν ἐντύπωση μιᾶς τέτοιας εὐάλωτης χώρας, ἐξαιτίας τῶν κοινωνικῶν καί οἰκονομικῶν προβλημάτων πού εἶχε δημιουργήσει ὁ πόλεμος, ἀλλά καί τῆς παραδόσεως ἐργατικῶν καί ἀγροτικῶν ταραχῶν, ἰδίως στή βόρεια Ἰταλία.

Ἡ κατάληξη τοῦ πολέμου φαινόταν νά δικαιώνει ὅσους ἦσαν ἀντίθετοι στή συμμετοχή τῆς Ἰταλίας στόν πόλεμο αὐτό. Χωρίς ἀξιόλογες ἐπιτυχίες κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου καί χωρίς σημαντικά κέρδη κατά τή διανομή ἐδαφῶν μετά τή λήξη του, πολλοί Ἰταλοί δέν ἔκρυβαν τήν ἀπορία τους γιά

τίς θυσίες πού εἶχε ὑποστεῖ ἡ χώρα καί τήν ἀπογοήτευσή τους γιά τόν δευτερεύοντα ρόλο πού κλήθηκε νά παίξει μετά τόν πόλεμο στή ρύθμιση τῶν εὐρωπαϊκῶν καί παγκόσμιων ζητημάτων. Ἡ ἐξάρθρωση τῆς ἰταλικῆς οἰκονομίας καί ἡ συνακόλουθη κοινωνική ἀναταραχή ἀποτελοῦσαν ὑπέρογκο τίμημα γιά τά ἐλάχιστα ἐδάφη πού δόθηκαν τελικά στήν Ἰταλία.

Εὐθύς μετά τόν τερματισμό τῶν ἐχθροπραξιῶν καί τή διακοπή τῆς οἰκονομικῆς βοήθειας πού ἔπαιρνε ἡ χώρα ἀπό τούς συμμάχους της, ἡ Ἰταλία ἀντιμετώπισε σοβαρό οἰκονομικό πρόβλημα, μέ κύρια χαρακτηριστικά ἕνα τεράστιο ἐξωτερικό χρέος, μεγάλη ἀνεργία καί καλπάζοντα πληθωρισμό. Ἡ ἀνεργία καί ὁ πληθωρισμός, καθώς καί ἡ ὀγκούμενη δυσαρέσκεια μεταξύ τῶν νέων πού εἶχαν ἐπιστρέψει ἀπό τόν πόλεμο προσδοκῶντας ἕναν κόσμο καλύτερο ἀπό τόν προπολεμικό, προκάλεσαν σοβαρή ἀναταραχή τόσο στίς πόλεις ὅσο καί στήν ὕπαιθρο. Ἐκτεταμένες ἀπεργιακές κινητοποιήσεις καί ἐργατικές διαδηλώσεις στίς πόλεις καί καταλήψεις γαιῶν στήν ὕπαιθρο ἀπό τούς ἀγρότες προκάλεσαν σοβαρές ἀνησυχίες στούς βιομηχάνους καί τούς γαιοκτήμονες ἀντίστοιχα.

Τήν κατάσταση αὐτή φαίνονταν ἀδύνατες νά τήν ἐλέγξουν οἱ κυβερνήσεις συνασπισμοῦ πού προσπαθοῦσαν νά κρατηθοῦν στήν ἐξουσία χωρίς νά προκαλοῦν τίς δυσαρεστημένες κοινωνικές ὁμάδες. Ἀπό τά τρία μεγάλα κόμματα πού ἐκπροσωπούνταν στή βουλή (πού εἶχε ἐκλεγεῖ τό 1919), οἱ Σοσιαλιστές ἦσαν διασπασμένοι (ἕνα μέρος τους ἀποτέλεσε μετά τό 1920 τούς Κομμουνιστές), οἱ Καθολικοί Λαϊκοί ἀποτελοῦσαν χαλαρή ἕνωση συντηρητικῶν καί Καθολικῶν πολιτικῶν ὁμάδων, καί οἱ Φιλελεύθεροι δέν ἦσαν διατεθειμένοι νά ἐπιτρέψουν κρατική διορθωτική παρέμβαση στήν οἰκονομία. Οἱ κεντροδεξιές κυβερνήσεις φαίνονταν ν' ἀνέχονται ὁλοένα καί περισσότερο τίς συγκρούσεις στούς δρόμους μεταξύ ὁμάδων Κομμουνιστῶν καί ὁμάδων Μελανοχιτώνων ἤ Φασιστῶν. Ἡ Ἰταλία κατολίσθησε σταδιακά σέ διάστημα 2-3 ἐτῶν σέ μιά κατάσταση ἐλάχιστης κυβερνητικῆς παρεμβάσεως γιά τή διατήρηση τῆς δημόσιας τάξεως, κατάσταση κατά τήν ὁποία προβλήθηκαν οἱ Φασίστες ὡς πολιτικός παράγοντας ἱκανός νά συγκρατήσει τούς Κομμουνιστές καί νά διατηρήσει τήν τάξη.

Μολονότι ἡ κομμουνιστική ἀπειλή δέν ἦταν σοβαρή, ἡ προκλητική στάση τῶν Κομμουνιστῶν δημιούργησε σοβαρές ἀνησυχίες μεταξύ τῶν ἀστῶν, τόσο τῶν συντηρητικῶν ὅσο καί τῶν φιλελευθέρων. Τήν ἀνησυχία αὐτή φρόντισαν νά ἐκμεταλλευθοῦν ὅσοι εἶχαν ὡς στόχο τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας, οἱ ἴδιοι οἱ Κομμουνιστές γιά νά προβληθοῦν πειστικά ὡς ἐπαναστάτες, ἀλλά καί οἱ Φασίστες. Ὁ ἡγέτης τῶν τελευταίων, ὁ Μουσσολίνι (Benito Mussolini), σοσιαλιστής καί πολέμιος τῆς συμμετοχῆς τῆς Ἰταλίας στόν πόλεμο, προβλήθηκε στό πολιτικό προσκήνιο ἐκμεταλλευόμενος τή διάχυτη δυσαρέσκεια ἀπό τήν ἔκβαση τοῦ πολέμου, καθώς καί

τή διάχυτη κομμουνιστική ἀπειλή κατά τοῦ ἀστικοῦ καθεστῶτος. Ἡ πρόσφατη κατάληψη τῆς ἐξουσίας στή Ρωσία ἦταν ἀρκετή γιά νά καταστήσει τήν προσφορά τῶν Φασιστῶν εὐπρόσδεκτη. Ὁμάδες ἔνοπλων Φασιστῶν σύντομα προχώρησαν, μέ τήν ἀνοχή τῶν ἀρχῶν, σέ ἐπιθέσεις ἐναντίον ἀριστερῶν ἑνώσεων καί στήν ἐκδίωξη κομμουνιστικῶν καί σοσιαλιστικῶν δημοτικῶν συμβουλίων ἀπό τή δημοτική ἐξουσία. Τόν Νοέμβριο τοῦ 1921 (ὅταν ἱδρύθηκε ἐπίσημα), τό Φασιστικό Κόμμα ἀριθμοῦσε 300.000 μέλη. Ὁ Μουσσολίνι καί οἱ ἐπιτελεῖς του εἶχαν συνειδητοποιήσει τήν ἀδυναμία τῶν ἄλλων κομμάτων νά συνεργαστοῦν γιά τήν τήρηση τῆς τάξεως, καί ἔβλεπαν ὅτι οἱ ἐνέργειες τῶν Φασιστῶν εἶχαν ἀπήχηση στό στρατό καί στήν αὐλή. Μιά γενική ἀπεργία πού κήρυξαν οἱ Σοσιαλιστές τόν Αὔγουστο τοῦ 1922, μολονότι ἀπέτυχε ὡς μέσο πιέσεως κατά τῆς κυβερνήσεως, ἐπιδείνωσε τό κλίμα ἀνασφάλειας πού ἤδη ἐπικρατοῦσε. Μέ ἀφορμή τήν ἀπεργία, οἱ Φασίστες κήρυξαν τόν πόλεμο ἐναντίον τῶν Σοσιαλιστῶν καί ἔσπευσαν νά καταλάβουν μέ τή βία τή δημοτική ἐξουσία στή Φερράρα, τήν Κρεμόνα, τήν Πάρμα, τή Ραβέννα καί τό Λιβόρνο. Τόν Ὀκτώβριο τέλος τοῦ 1922 οἱ Φασίστες πραγματοποίησαν τήν περίφημη «πορεία πρός τή Ρώμη» (27 Ὀκτωβρίου). Ἡ κεντρώα κυβέρνηση συνασπισμοῦ ζήτησε ἀπό τόν βασιλιά τήν κήρυξη τῆς χώρας σέ κατάσταση ἔκτακτης ἀνάγκης, ἀλλά τό αἴτημα ἀπορρίφθηκε, μέ συνέπεια τήν παραίτηση τῆς κυβερνήσεως. Κλήθηκε τότε καί ὁρκίσθηκε πρωθυπουργός ὁ Μουσσολίνι, ὁ ὁποῖος ἔλαβε ἀπό τή βουλή ἔκτακτες ἐξουσίες γιά ἕνα χρόνο γιά νά ἐπιβάλει τήν τάξη καί νά προωθήσει διάφορες μεταρρυθμίσεις.

Ὁ ἐξαναγκασμός σέ παραίτηση τῆς κοινοβουλευτικῆς κυβερνήσεως στήν Ἰταλία καί ἡ ψήφιση ἔκτακτων ἐξουσιῶν ἀπό τή βουλή ἐξέπληξαν ὅσους εἶχαν πιστέψει μετά τόν πόλεμο πώς ἡ δημοκρατία στήν Εὐρώπη ἦταν ἀσφαλής. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ κοινοβουλευτικοί θεσμοί διέρχονταν σοβαρή κρίση τήν ἴδια ἐποχή σέ πολλές χῶρες, ὅπως στήν Ἑλλάδα, ἤ εἶχαν καταργηθεῖ πρίν ἀκόμη λειτουργήσουν σέ ἄλλες χῶρες, ὅπως στή Ρωσία· ἀλλά οἱ χῶρες αὐτές ἀνέκαθεν θεωρούνταν στή Δυτική Εὐρώπη ὅτι δέν ἀποτελοῦσαν ὀργανικό πολιτικό μέρος της. Ἡ ἀποτυχία τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν νά ἐξασφαλίσουν τήν ὁμαλή διακυβέρνηση τῆς Ἰταλίας ἀπό τά συντεταγμένα ὄργανα τῆς πολιτείας ὑπῆρξε ὀδυνηρή ἔκπληξη σ' ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη. Εἶχαν πράγματι χρεωκοπήσει στήν Ἰταλία, ὅπως ὑποστήριζαν τόσο, οἱ Κομμουνιστές ὅσο καί οἱ Φασίστες, τό φιλελεύθερο κράτος καί οἱ θεσμοί του;

Πρίν νά ἐκπνεύσει ἡ περίοδος τῶν ἔκτακτων ἐξουσιῶν, ὁ Μουσσολίνι ἄλλαξε τόν ἐκλογικό νόμο. Κατά τό νέο νόμο, πού ψήφισε ἡ βουλή, τό κόμμα πού ἐξασφάλιζε σχετική πλειοψηφία, ἐξέλεγε τά 2/3 τῶν βουλευτῶν. Ὅπως ἀποδείχθηκε ὅμως, ἡ ἀλλαγή αὐτή τοῦ ἐκλογικοῦ νόμου δέν ἦταν

ἀπαραίτητη γιά τήν παραμονή τοῦ Μουσσολίνι στήν ἐξουσία. Στίς ἐκλογές τοῦ 1924, πού διεξήχθησαν ὑπό συνθῆκες πού ἐπέτρεπαν ἀκόμη τήν ἀβίαστη ἔκφραση τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος (παρόλο πού χρησιμοποιήθηκαν ὁμάδες ἔνοπλων Φασιστῶν γιά τήν προβολή τοῦ κόμματος), οἱ Φασίστες ἔλαβαν τά 3/5 τῶν ψήφων καί τά ἄλλα ἑφτά κόμματα τά ὑπόλοιπα 2/5. Ὁ Μουσσολίνι ἤλεγχε τώρα, ἐκτός ἀπό τήν κυβέρνηση, καί τή βουλή. Σέ διάστημα λίγων χρόνων περιόρισε δραστικά τίς ἐξουσίες τοῦ κοινοβουλίου, ὄχι ὅμως πρίν περιορίσει τό ἐκλογικό σῶμα, διαλύσει τίς ἐργατικές ἑνώσεις, ἐπιβάλει λογοκρισία στόν τύπο, ἀπαγορεύσει τίς ἀπεργίες καί διαλύσει τά ἄλλα πολιτικά κόμματα. Γιά τήν ἀσφάλεια τοῦ καθεστῶτος ἱδρύθηκαν εἰδικά δικαστήρια, μυστική ἀστυνομία καί ἡ φασιστική πολιτοφυλακή.

Τήν ἐποχή αὐτή, δηλαδή τή δεκαετία τοῦ ᾿20, ὁ φασισμός ἀποτελοῦσε νεωτερισμό. Διώξεις πολιτικῶν ἀντιπάλων σε τέτοια κλίμακα δέν εἶχαν προηγούμενο σ᾿ ἕνα δυτικοευρωπαϊκό κράτος, τουλάχιστο μετά τό 1815. Ἡ ἐξόντωση τῶν ἀντιφρονούντων στή Σοβιετική Ἕνωση δέν εἶχε γίνει ἀκόμη γνωστή· ἄλλωστε, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἡ χώρα αὐτή δέν ἐθεωρεῖτο ὅτι ἀποτελοῦσε ὀργανικό μέρος τῆς Εὐρώπης ἀπό πολιτιστική ἄποψη. Νεωτερισμό ἐπίσης ἀποτελοῦσαν οἱ ἐπιθέσεις τοῦ Μουσσολίνι ἐναντίον τῆς δημοκρατίας, τήν ὁποία θεωροῦσε ἱστορικά χρεωκοπημένη καί ὑπεύθυνη γιά τόν κατακερματισμό τῆς κοινωνίας σέ ἀντιμαχόμενες μερίδες, καθώς καί ἐναντίον τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τοῦ καπιταλισμοῦ, τοῦ ὑλισμοῦ, τοῦ μαρξισμοῦ καί τῆς ἔννοιας τῆς ταξικῆς συνειδήσεως. Στή θέση τῆς δημοκρατίας, τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τοῦ σοσιαλισμοῦ, πρόβαλλε τήν ἀνάγκη ἑνός δραστήριου και ἰσχυροῦ ἄνδρα, τοῦ ᾿Αρχηγοῦ (Duce), καθώς καί τήν καλλιέργεια ἐθνικῆς ἑνότητας καί τήν κρατική διαχείριση τῆς οἰκονομίας.

Θέσεις ὅπως αὐτές ξένιζαν τόσο τούς σοσιαλιστές καί τούς κομμουνιστές ὅσο καί τούς φιλελευθέρους καί τούς συντηρητικούς τῆς ἐποχῆς. Ὁ ἴδιος ὁ δικτάτορας κόμπαζε πώς ὁ φασισμός δέν εἶχε ἀνάγκη ἀρχῶν, πώς οἱ φασίστες ἦσαν οἱ «γύφτοι τῆς πολιτικῆς», πώς ἡ πράξη ἔχει σημασία καί ὄχι ἡ θεωρία. Χρειάσθηκε ν᾿ ἀσχοληθοῦν οἱ ξένοι μέ τό φασιστικό καθεστώς, γιά νά προσπαθήσει καί ὁ Μουσσολίνι νά ἀναπτύξει τό ἰδεολογικό καί θεωρητικό πλαίσιο τοῦ καθεστῶτος. Ὁ φασισμός ἀποτελοῦσε ἄρνηση τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τῆς δημοκρατίας καί τοῦ σοσιαλισμοῦ. Κατά τόν Μουσσολίνι καί τόν βασικό θεωρητικό τοῦ ἰταλικοῦ φασισμοῦ Τζεντίλε (Giovanni Gentile), τά συστήματα αὐτά θυσιάζουν τά ἰδεώδη τῆς κοινότητας καί τοῦ ἔθνους στό ὄνομα μιᾶς ἐλευθερίας πού εὐνοεῖ τόν κατακερματισμό τῆς κοινότητας καί τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀτομικισμοῦ καί τοῦ ὑλισμοῦ. Ὁ φασισμός, ἀντίθετα, κατοχυρώνει τήν ἐλευθερία διά τοῦ αὐταρχισμοῦ καί εὐνοεῖ τόν ἡρωϊσμό καί τήν ἀνωτερότητα διά τῆς πειθαρχίας καί τῆς θυσίας.

᾿Επρόκειτο, βέβαια, γιά θέσεις πού δεν συμβιβάζονταν μέ τήν κοινή λογική οὔτε μποροῦν ν᾿ ἀποδειχθοῦν. ῾Ο φασισμός ὅμως, κατά τούς θεωρητικούς του, ἦταν ἐχθρός τοῦ ὀρθολογισμοῦ. «Κράτος», «ἰσχύς», «θάρρος», «αἷμα», «θυσία», «πειθαρχία», «νίκη» καί «θέληση» ἦσαν οἱ προσφιλεῖς ἔννοιες τῶν θεωρητικῶν τοῦ φασισμοῦ. Κατά τόν Κρότσε (Benedetto Croce), τόν μεγάλο ᾿Ιταλό στοχαστή τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἐπρόκειτο γιά «ἀκατανόητο καί παράδοξο μίγμα προτροπῶν, στεῖρες ἀνατάσεις πρός ἕνα πολιτισμό χωρίς θεμέλια, μυστικιστική ἀποχαύνωση καί κυνισμό».

῾Ο Μουσσολίνι εἰσήγαγε, θεωρητικά τουλάχιστον, τό «συντεχνιακό κράτος». Οἱ συντεχίες εἶχαν γίνει πρίν ἀπό τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σημεῖο ἀναφορᾶς ὁρισμένων πολιτικῶν τάσεων, ἀριστερῶν (᾿Αναρχοσυνδικαλιστῶν) καί δεξιῶν (Καθολικῶν). Σέ ἀντίθεση πρός αὐτές τίς τάσεις, τό φασιστικό συντεχνιακό κράτος ἐξασφάλιζε ἡγεμονική θέση στό κράτος. Ὅταν τελικά ἀποκρυσταλλώθηκε τό θεωρητικό του σχῆμα στή δεκαετία τοῦ ᾿30, τό συντεχνιακό κράτος προέβλεπε τή διαίρεση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς σέ 22 τομεῖς, γιά καθένα ἀπό τούς ὁποίους ἱδρύθηκε μία συντεχνία, στήν ὁποία ἀντιπροσωπεύονταν οἱ ἐργαζόμενοι καί οἱ ἐργοδότες τοῦ κλάδου - οἱ ὁποῖοι, ἀπό κοινοῦ μέ ἐκπροσώπους τῆς κυβερνήσεως, καθόριζαν τίς συνθῆκες ἐργασίας, τιμές, μισθούς καί τή γενικότερη πολιτική παραγωγῆς ἤ προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν. Οἱ συντεχνίες οὐσιαστικά συνιστοῦσαν κλαδικά ἐπιμελητήρια, τά ὁποῖα ἐλέγχονταν ἀπό τήν κυβέρνηση. Τό 1938 ἀντιπρόσωποι τῶν συντεχνιῶν καί τοῦ Φασιστικοῦ Κόμματος ἀποτέλεσαν τό κοινοβούλιο τῆς χώρας, ἀντικαθιστῶντας τή βουλή.

Τό φασιστικό συντεχνιακό κράτος δέν λειτούργησε ποτέ, ἐξυπηρετοῦσε ὡστόσο τρεῖς βασικούς στόχους τῶν κρατούντων: α) ἐκάλυπτε κάπως τά ὁλοκληρωτικά χαρακτηριστικά τοῦ καθεστῶτος καί δημιουργοῦσε τήν ἐντύπωση στούς ξένους ἰδίως, ὅτι οἱ ᾿Ιταλοί ἐπεξεργάζονταν ἕνα νέο κοινωνικό σύστημα, β) ἱκανοποιοῦσε τούς βιομηχάνους καί τούς γαιοκτήμονες, ἐπειδή ἀπέκλειε τόν παραδοσιακό συνδικαλισμό καί τόν ρόλο τῶν παραδοσιακῶν πολιτικῶν καί γ) ἐξασφάλιζε θέσεις σέ χιλιάδες μέλη τοῦ κόμματος.

Ἄν ἡ θεωρία τοῦ φασισμοῦ καί τό συντεχνιακό κράτος ἀντιμετωπίσθηκαν στήν ᾿Ιταλία μέ περισσότερη σοβαρότητα ἀπ᾿ ὅση ἄξιζαν, ὄφειλαν αὐτή τή μεταχείριση στό σεβασμό καί τό φόβο πού ἐνέπνεε ὁ δικτάτορας, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦσε ἐν πολλοῖς κατασκεύασμα τοῦ ἐλεγχόμενου τύπου τῆς χώρας. ῾Ο φασιστικός ἡμερήσιος καί περιοδικός τύπος παρουσίαζε τόν Μουσσολίνι ὡς τόν χαρισματικό ἡγέτη, τόν σωτήρα πού ἀνέμεναν γενεές ᾿Ιταλῶν γιά νά χαρίσει στή χώρα μεγαλεῖο, δόξα καί εὐημερία. Γιγαντιαῖες ἀφίσσες στήν ὕπαιθρο παρουσίαζαν τόν δικτάτορα σέ διάφορους ρόλους καί θύμιζαν στούς ὑπηκόους ὅτι «ὁ Μουσσολίνι ἔχει πάντα δίκιο» (Mussolini ha

sempre ragione). Ἐπρόκειτο γιά μιά ἄριστα ὀργανωμένη προπαγάνδα πού ἐξαπάτησε, ὄχι μόνο πολλούς Ἰταλούς, ἀλλά καί ξένους, οἱ ὁποῖοι δέν ἔκρυβαν τόν θαυμασμό τους γιά τόν Ἰταλό δικτάτορα· θαυμασμός πού στό τέλος ἔπεισε καί τόν ἴδιο ὅτι πράγματι διέθετε τίς ἱκανότητες πού προέβαλλε ὁ φασιστικός τύπος.

Τό φασιστικό καθεστώς, ὅσο ἀνεδαφικοί καί παράδοξοι καί ἄν φαίνονται σήμερα οἱ στόχοι του, δέν ἄφησε ἐντελῶς ἀσυγκίνητους τούς Ἰταλούς. Οἱ θεατρικές παρουσίες καί οἱ κομπασμοί τοῦ Μουσσολίνι, οἱ διάφορες πανηγυρικές ἐκδηλώσεις, ἡ ὀργάνωση τῆς νεολαίας μέ πρότυπο τόν στρατό, οἱ φανταχτερές στολές, ὁ βηματισμός τῆς χήνας στίς παρελάσεις καί ἄλλα ἐξωτερικά χαρακτηριστικά τοῦ καθεστῶτος εἶχαν ἀπήχηση στούς νέους, σέ πολλούς λογίους καί καλλιτέχνες, καθώς καί σέ μερίδα τῶν ἁπλῶν ἀνθρώπων, σέ πολλούς ἀγρότες, κατώτερους ὑπαλλήλους καί ἐργάτες. Σέ ὅλους αὐτούς ὁ φασισμός πρόσφερε ἄφθονες φαντασμαγορικές ἐκδηλώσεις, ἐξόδους ἀπό τήν καθημερινή πλήξη ἤ τήν καταθλιπτική πραγματικότητα, καθώς καί ἀσαφεῖς ἀλλά θελκτικές ὑποσχέσεις γιά ἡμέρες εὐημερίας καί μεγαλείου. Λιγότερη ἀπήχηση εἶχε τό φασιστικό καθεστώς στούς ἀστούς, ἰδιαίτερα στή φιλελεύθερη μερίδα τους: Οἱ παραδοσιακοί φιλελεύθεροι, καθώς καί οἱ σοσιαλιστές και οἱ κομμουνιστές, ὑπῆρξαν οἱ ἀνυποχώρητοί ἀντίπαλοι τοῦ φασισμοῦ, οἱ φιλελεύθεροι ἐπειδή τό καθεστώς εἶχε περιορίσει τίς βασικές ἐλευθερίες καί ἐπιβάλει τήν λογοκρισία καί οἱ σοσιαλιστές καί οἱ κομμουνιστές γιά τούς ἴδιους λόγους καί γιατί ὑπῆρξαν τά κυριώτερα θύματά του, ἀλλά καί ἐπειδή τό καθεστώς εἶχε ἀπήχηση στίς κοινωνικές ἐκεῖνες ὁμάδες πού ἔδιναν στούς σοσιαλιστές καί τούς κομμουνιστές τούς περισσότερους ὀπαδούς. Ὁ στρατός, ἡ ἐκκλησία, οἱ βιομήχανοι καί μεγάλοι εἰσοδηματίες κάθε εἴδους ὑποστήριξαν ἤ ἀνέχθηκαν τό καθεστώς, κυρίως ἐπειδή ἀπαγόρευσε τίς ἀπεργίες καί ἐπέβαλε τήν τάξη στίς πόλεις καί τήν ὕπαιθρο.

7. Τό Ναζιστικό καθεστώς στή Γερμανία

Οἱ φασίστες τοῦ Μουσσολίνι βρῆκαν ἄξιους μιμητές στή Γερμανία, στόν Χίτλερ καί τούς συνεργάτες του οἱ ὁποῖοι, σέ ἀντίθεση μέ τούς ἰδεολογικούς συγγενεῖς τους στήν Ἰταλία, χρειάσθηκαν δέκα τουλάχιστο χρόνια νά ἀνέλθουν στήν ἐξουσία. Ὁ Χίτλερ (Adolf Hitler) δέν ὑπῆρξε σοσιαλιστής, ἀλλά θιασώτης ἑνός ἐπιπόλαιου ριζοσπαστισμοῦ. Οἱ ἀπόψεις του διαμορφώθηκαν στήν αὐτοκρατορική Βιέννη. Ἐκεῖ, στήν πρωτεύουσα τῆς πολυεθνικῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἁψβούργων, ἀπό τά ἀριστοκρατικότερα κέντρα τῆς Εὐρώπης, ὅπου συνωστίζονταν Οὔγγροι καί Αὐστριακοί εὐγενεῖς, διακεκριμένοι Ἑβραῖοι ἐπιστήμονες καί ἔμποροι καί μαρξιστές

διανοούμενοι, ό νεαρός ἀποτυχημένος καλλιτέχνης διαμόρφωσε τή σχέση του μέ τήν κοινωνία. Ὅπως τόσοι ἄλλοι νέοι τῆς ἐποχῆς του, ό Χίτλερ υἱοθέτησε τίς ρατσιστικές ἰδέες πού ἦσαν τοῦ συρμοῦ. Ἡ πεποίθηση ὅτι ἀνῆκε σέ μιά ἀνώτερη «φυλή», τήν γερμανική, ὑπῆρξε στήριγμα καί παρηγοριά γιά τόν νέο, ό ὁποῖος δέν διέθετε τίποτε πού νά τόν κάνει ὑπερήφανο. Ὁ Χίτλερ ἔγινε φανατικός ἀντισημίτης καί ἀντικομμουνιστής· ἔτρεφε ἐπίσης μίσος κατά τῆς ἀριστοκρατίας, τοῦ καπιταλισμοῦ, τοῦ σοσιαλισμοῦ, τοῦ διεθνισμοῦ καί τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ.

Ἐγκατέλειψε τήν πατρίδα του Αὐστρία, τήν ὁποία δέν ἔπαυσε ποτέ νά μισεῖ, γιά νά ἐγκατασταθεῖ στήν Βαυαρία τό 1912. Στόν πόλεμο ὑπηρέτησε στό γερμανικό στρατό. Πολέμησε καί διακρίθηκε, γιά νά ἐπανέλθει μετά τόν πόλεμο στήν καταθλιπτική καθημερινότητα τοῦ φτωχοῦ καί ἀπροσάρμοστου. Μιά κομμουνιστική ἀπόπειρα καταλήψεως τῆς ἐξουσίας στήν Βαυαρία, ὅπου ἐπέστρεψε πάλι, ἔδωσε νόημα στήν ἄχαρη ζωή του. Ἡ ἀπόπειρα κατεστάλη εὔκολα ἀπό τήν κυβέρνηση, ἀλλά δημιούργησε τήν κατάλληλη ἀτμόσφαιρα γιά τήν ἀνάπτυξη ἀντεπαναστατικῶν, ἀντιδημοκρατικῶν ὀργανώσεων. Ἡ Βαυαρία καί γενικά ἡ νότια Γερμανία, ἡ πιό φιλελεύθερη περιοχή τῆς χώρας μέχρι τόν πόλεμο, σέ σύγκριση μάλιστα μέ τή συντηρητική βόρεια χώρα, ἔγινε μετά τόν πόλεμο κέντρο ἀκροδεξιῶν ὀργανώσεων καί συνωμοσιῶν. Μιά τέτοια ὀργάνωση ὑπῆρξε καί τό Ἐθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα τῶν Γερμανῶν Ἐργατῶν (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) πού ἔγινε γνωστό ἀργότερα ὡς Ναζιστικό κόμμα (ἀπό τίς ἀρχικές συλλαβές τῆς λέξεως Nationalsozialistische) καί συνέδεσε τό μέλλον του μέ αὐτό τοῦ Χίτλερ.

Ἡ Δημοκρατία τῆς Βαϊμάρης, ἀπό τά πιό δημοκρατικά καθεστῶτα τῆς μεσοπολεμικῆς Εὐρώπης, φάνηκε ἀμήχανη καί διστακτική ἀπέναντι στήν αὐξανόμενη ἀναταραχή πού προκαλοῦσαν οἱ ἀκροδεξιές ὀργανώσεις καί οἱ κομμουνιστές. Εἶχε ἀντιμετωπίσει μέ ἐπιτυχία τό ἐπαχθές καθεστώς τῶν ἐπανορθώσεων, τόν καταστροφικό πληθωρισμό τοῦ 1923 καί τήν ἀρχική ἀπομόνωση τῆς ἡττημένης χώρας, καί εἶχε προωθήσει ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις πού θά μποροῦσαν νά ἐνισχύσουν τίς δημοκρατικές δυνάμεις τῆς χώρας. Ἕνα θνησιγενές κίνημα στό Μόναχο, στά τέλη τοῦ 1923, δέν ἀνέκοψε τήν ἀνάπτυξη τῶν ἀκροδεξιῶν ὀργανώσεων. Ὁ Χίτλερ ἀφέθηκε ἐλεύθερος, ἀφοῦ ἐξέτισε ἕνα χρόνο τῆς πεντάχρονης ποινῆς πού τοῦ εἶχε ἐπιβληθεῖ γιά τήν συμμετοχή του στό κίνημα τοῦ Μονάχου - ὅσο χρειάσθηκε νά γράψει τό ἔργο *Ὁ ἀγών μου* (Mein Kampf), ἕνα συνοθύλευμα ρατσιστικῶν καί ἐθνικιστικῶν κομπασμῶν, θεωρητικῶν παραδοξολογιῶν καί δημαγωγικῶν πολιτικῶν σχολίων, τό ὁποῖο ἔμελλε νά γίνει ἡ βίβλος τοῦ Ναζιστικοῦ κόμματος καί τοῦ καθεστῶτος πού προῆλθε ἀπό τό κόμμα αὐτό. Οἱ προκλητικές ἐπιθέσεις ἐναντίον ἀντιφρονούντων καί πολιτικῶν ἀντι-

πάλων συνεχίσθηκαν, μέ πρωταγωνιστές πλέον ἔνοπλες ὁμάδες Φαιοχιτώνων πού δροῦσαν ὑπό τά ὄμματα σχεδόν τῶν ἀρχῶν.

῾Η μεγάλη οἰκονομική κρίση τοῦ 1929 δημιούργησε τίς προϋποθέσεις γιά τή ραγδαία ἀνάπτυξη τοῦ Ναζιστικοῦ κόμματος καί τήν προβολή τοῦ Χίτλερ στό πολιτικό προσκήνιο τῆς χώρας. Σέ καμιά ἄλλη χώρα δέν εἶχε τόσο καταστρεπτικές συνέπειες ἡ κρίση τοῦ 1929 ὅσο στή Γερμανία. ῾Ο τερματισμός τῆς δανειοδοτήσεως καί ἡ ἀνάκληση τῶν παλαιῶν δανείων ὁδήγησαν τήν βιομηχανία σέ χρεωκοπία. Οἱ ἄνεργοι ἐργάτες ἀνῆλθαν, σέ μικρό χρονικό διάστημα, σέ 6 ἑκατομ. ῾Η ἀστική τάξη, πού μόλις εἶχε συνέλθει ἀπό τήν κρίση τοῦ 1923, ἔχασε τήν ἐμπιστοσύνη της στό καθεστώς καί ἄρχισε ν᾿ ἀναζητᾶ διεξόδους ἀπό τή νέα κρίση, τή στιγμή μάλιστα πού ἡ ἰσχύς τῶν Κομμουνιστῶν αὐξανόταν ἐντυπωσιακά. ῾Η προσοχή τῶν Γερμανῶν στράφηκε καί πρός ἄλλον «ἐχθρό» τῆς χώρας, τή συνθήκη τῶν Βερσαλλιῶν. Πολλοί Γερμανοί ἦσαν ἕτοιμοι νά δεχθοῦν τήν ἄποψη ὅτι τά δεινά τῆς Γερμανίας ὀφείλονταν κατά κύριο λόγο στίς ἐπανορθώσεις πού εἶχαν ἐπιβάλει στή χώρα οἱ νικητές τοῦ πολέμου, καθώς καί στήν ἀπώλεια ἐδαφῶν στ᾿ ἀνατολικά σύνορα καί ἀποικιῶν καί ἀγορῶν στήν ᾿Αφρική καί τόν Εἰρηνικό.

῾Η Δημοκρατία τῆς Βαϊμάρης ὑπῆρξε τό πρῶτο θύμα τῆς μεγάλης κρίσεως. ῾Η δημοκρατία —ἡ συμφωνία δηλαδή ἀναζητήσεως καί ἀποδοχῆς ἀποφάσεων διά τῆς πλειοψηφίας, ἡ ἐπιδίωξη διαλόγου καί συμβιβαστικῶν λύσεων καί ἡ ρύθμιση συγκρουόμενων συμφερόντων χωρίς τήν ἱκανοποίηση μόνο τῆς μίας πλευρᾶς— περνοῦσε σοβαρή κρίση σέ χῶρες μέ ἀσύγκριτα βαθύτερες ρίζες. Στή Γερμανία ἡ δημοκρατία ἀποτελοῦσε νεωτερισμό, ὁ ὁποῖος εἶχε εἰσαχθεῖ μέ τή βοήθεια τῶν πρώην ἀντιπάλων τῆς χώρας καί γι᾿ αὐτό δέν ἦταν δύσκολο νά διαβληθεῖ ἀπό ὅσους εἶχαν συμφέρον νά διαβάλουν τό καθεστώς ὅτι εἶχε ἐπιβληθεῖ ἀπό τούς νικητές τοῦ πολέμου.

᾿Από τούς πιό ἐπιδέξιους ὑπονομευτές τοῦ δημοκρατικοῦ καθεστῶτος ὑπῆρξε ὁ Χίτλερ, ὁ ὁποῖος δέν ἔχανε εὐκαιρία νά τό συνδέει μέ τήν ταπεινωτική συνθήκη εἰρήνης πού ὑποχρεώθηκε νά ὑπογράψει ἡ Γερμανία. Τή συνθήκη αὐτή ὑπέγραψαν, κατά τόν Χίτλερ, οἱ πολιτικοί πού ἔσπευσαν νά ἐγκαθιδρύσουν τήν Δημοκρατία τῆς Βαϊμάρης κατ᾿ ἐντολή τῶν νικητῶν· δέν τήν ὑπέγραψαν οἱ στρατιωτικοί, οἱ ὁποῖοι εἶχαν δεχθεῖ μιά «μαχαιριά» στήν πλάτη ἐνῶ πολεμοῦσαν ἀκόμη. ῏Ηταν ἕνα εὕρημα πού δέν ἀνταποκρινόταν στήν πραγματικότητα ἀλλά πού κολάκευε τήν φιλοτιμία τῶν στρατιωτικῶν καί γενικά τῶν Γερμανῶν καί συνάμα ἔθετε ἐν ἀμφιβόλῳ τόν πατριωτισμό τῶν πολιτικῶν τῆς χώρας. Μαρξιστές, σοσιαλιστές καί κομμουνιστές κατηγορούνταν συλλήβδην, χωρίς διάκριση, ὡς ὑπονομευτές τῆς ἑνότητας τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους. Σφοδρές ἐπιθέσεις δέχονταν καί οἱ μεγάλοι εἰσοδηματίες, ἐπιχειρηματίες, σπεκουλαδόροι καί τραπεζίτες,

καθώς καί οἱ Ἑβραῖοι πού ταυτίζονταν μέ ὅλα τά ἀρνητικά χαρακτηριστικά τῆς κοινωνίας καί τῆς πολιτείας τῆς χώρας. Ὅλοι αὐτοί ἔγιναν οἱ ἀποδιοπομπαῖοι τράγοι: Οἱ ἀδαεῖς, οἱ ἄνεργοι, οἱ καταφρονεμένοι, ἀλλά καί ὅσοι αἰσθάνονταν ἀνασφαλεῖς καί ὑπολόγιζαν πώς μιά ἀλλαγή στό καθεστώς θά εὐνοοῦσε τά προσωπικά τους συμφέροντα, ἦσαν ἕτοιμοι νά δεχθοῦν τίς ἀπόψεις τοῦ δημαγωγοῦ. Οἱ Ἑβραῖοι, ἰδιαίτερα, πού ἀποτελοῦσαν μιά μικρή μειονότητα στή Γερμανία τήν ἐποχή αὐτή (600.000 περίπου), ἦταν εὔκολο νά ἀπομονωθοῦν καί νά κατηγορηθοῦν ὡς ὑπονομευτές τοῦ ἔθνους.

Ἡ συνθηματολογία τοῦ Χίτλερ καί ἡ οἰκονομική κρίση εἶχαν ὡς συνέπεια ν' αὐξηθεῖ θεαματικά ἡ κοινοβουλευτική δύναμη τοῦ Ναζιστικοῦ κόμματος: ἀπό 12 ἕδρες στή βουλή (Reichstag) τό 1928, 107 στίς ἐκλογές τοῦ 1930 καί 230 σ' αὐτές τοῦ 1932. Ἡ κοινοβουλευτική δύναμη τῶν Ναζιστῶν μειώθηκε τό Νοέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου (196 ἕδρες), ἀλλά παρέμειναν τό μεγαλύτερο κόμμα σέ μιά βουλή κατακερματισμένη ἀπό τό σύστημα τῆς ἁπλῆς ἀναλογικῆς. Τήν ἴδια ἐποχή, οἱ Κομμουνιστές διπλασίασαν τήν κοινοβουλευτική τους δύναμη, ἀπό 54 ἕδρες σέ 100. Οἱ πολιτικές αὐτές ἐξελίξεις, σέ συνδυασμό μέ τήν κυβερνητική ἀστάθεια, ἔστρεψαν πολλούς συντηρητικούς παράγοντες (παλαιούς ἀριστοκράτες, γαιοκτήμονες, στρατιωτικούς καί βιομηχάνους) πρός τόν Χίτλερ καί τούς Ναζιστές, οἱ ὁποῖοι ἄρχισαν πλέον νά προβάλλονται ὡς ἐναλλακτική λύση γιά τήν ἔξοδο τῆς χώρας ἀπό τήν οἰκονομική καί πολιτική κρίση. Πολλοί εὐνοοῦσαν τήν προώθηση τῶν Ναζιστῶν στήν ἐξουσία γιά τόν ἀποτελεσματικότερο ἔλεγχο τῶν ταραχῶν καί τῶν συγκρούσεων μεταξύ ἀκροδεξιῶν ὁμάδων καί τῶν Κομμουνιστῶν.

Ὁ Χίτλερ βρέθηκε στήν ἐξουσία, ὅπως καί ὁ Μουσσολίνι, ὡς ἀρχηγός κοινοβουλευτικοῦ κόμματος, ὅταν τά ἄλλα κόμματα δέν ἦσαν σέ θέση νά δώσουν στή χώρα βιώσιμη κυβέρνηση. Τόν Ἰούνιο τοῦ 1932 τήν κυβέρνηση Μπρύνινγκ (Heinrich Brüning) διαδέχθηκε κυβέρνηση τῶν Ἐθνικιστῶν μ' ἐπικεφαλῆς τόν Πάπεν (Franz von Papen)· ἡ ὁποία μέ τή σειρά της ἔπεσε τόν Δεκέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους, γιά ν' ἀνέλθει στήν ἐξουσία ὁ στρατηγός Σλάϊχερ (Kurt von Schleicher). Ὅταν καί αὐτός ἀναγκάσθηκε νά παραιτηθεῖ τόν Ἰανουάριο τοῦ 1933, ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας Χίντεμπουργκ (Paul von Hindenburg) ἔδωσε τήν ἐντολή σχηματισμοῦ κυβερνήσεως στόν Χίτλερ. Στίς 30 τοῦ μηνός ὁ ἀρχηγός τοῦ Ναζιστικοῦ κόμματος ὁρκίσθηκε καγκελλάριος τῆς χώρας ἐπικεφαλῆς κυβερνήσεως συνασπισμοῦ Ναζιστῶν καί Ἐθνικιστῶν. Σύντομα ὁ Χίτλερ ἔσπευσε νά προκηρύξει ἐκλογές μέ στόχο αὐτή τή φορά τήν ἀπόλυτη πλειοψηφία. Μιά πυρκαγιά στή βουλή, τήν ὁποία ἡ κυβέρνηση ἀπέδωσε στούς Κομμουνιστές, ὑπῆρξε τό πρόσχημα γιά τήν ἐξαπόλυση μεγάλης κλίμακας ἀντικομμουνιστικῆς προπαγάνδας καί τόν περιορισμό τῆς ἐλευθερίας τοῦ τύπου - μιά ἑβδομάδα πρίν ἀπό τίς

ἐκλογές. Παρά τή βία πού ἀσκήθηκε στούς ψηφοφόρους, τό Ναζιστικό κόμμα ἔλαβε μόνο τό 44% τῶν ψήφων. Ἐπικαλούμενος ὅμως λόγους ἐθνικῆς ἀνάγκης, ὁ Χίτλερ κατόρθωσε ν' ἀποσπάσει ἀπό τή βουλή ἔκτακτες ἐξουσίες. Ἦταν ἡ ληξιαρχική πράξη θανάτου τῆς Δημοκρατίας τῆς Βαϊμάρης καί ἡ ἀρχή τῆς ναζιστικῆς «ἐπαναστάσεως» στή Γερμανία.

Ὁ ἱδρυτής τοῦ νέου καθεστῶτος, τοῦ Τρίτου Ράϊχ (πού ἀναμενόταν νά διαρκέσει χίλια χρόνια, περισσότερα καί ἀπό τό «πρῶτο», δηλαδή τήν Ἁγία Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία, καί τό «δεύτερο», τήν αὐτοκρατορία πού ἵδρυσε ὁ Βίσμαρκ), πῆρε τόν τίτλο τοῦ Ἀρχηγοῦ (Führer) τοῦ Γερμανικοῦ ἔθνους. Ἡ δημοκρατία, ὁ κοινοβουλευτισμός, ὁ φιλελευθερισμός καί ὁ κομμουνισμός θεωρήθηκαν παράσιτα στό σῶμα τῆς Γερμανίας πού εἶχαν ἀναπτυχθεῖ κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν Ἑβραίων καί ἔπρεπε νά καταστραφοῦν. Οἱ θεωρητικοί τοῦ καθεστῶτος μ' ἐπικεφαλῆς τόν Ρόζεμπεργκ (Alfred Rosenberg) ἀνέλαβαν νά προωθήσουν τόν «ἐξευγενισμό» τῆς λεγόμενης «ἄρειας» φυλῆς. Οἱ Ἑβραῖοι, οἱ Ἀθίγγανοι καί ἄλλες «προσμίξεις» ἦταν ἀνάγκη νά κρατηθοῦν σέ ἀπόσταση ἀπό τή φυλή αὐτή, τή μόνη πού εἶχε, κατά τούς θεωρητικούς τοῦ ναζιστικοῦ ρατσισμοῦ, δημιουργήσει πολιτισμό. Μέ εἰδική νομοθεσία τοῦ 1935 οἱ Ἑβραῖοι ἔχασαν τά δικαιώματα τοῦ πολίτη καί ἀπαγορευόταν νά συνάψουν γάμο μέ μή Ἑβραίους. Προοδευτικά οἱ Ἑβραῖοι τῆς Γερμανίας ἐκδιώχθηκαν ἀπό τίς δημόσιες θέσεις, ἀπογυμνώθηκαν ἀπό τά περιουσιακά τους στοιχεῖα καί πολλοί ἐγκατέλειψαν τή χώρα. Ὅσοι ἀρνήθηκαν νά φύγουν ἤ δέν εἶχαν τή δυνατότητα νά μεταναστεύσουν ἐξολοθρεύθηκαν μαζί μέ τούς Ἑβραίους τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης κατά τή διάρκεια τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ἡ ναζιστική Γερμανία ἔγινε κράτος ὁλοκληρωτικό, μονολιθικό. Καταργήθηκαν ὅλα τά πολιτικά κόμματα, ἐκτός ἀπό τό Ἐθνικοσοσιαλιστικό. Ἀλλά καί αὐτό ἐκκαθαρίσθηκε ἀπό στοιχεῖα πού δέν θεωρήθηκαν ἀπολύτως νομιμόφρονα, μέ πρώτη ριζική ἐκκαθάριση τόν Ἰούνιο τοῦ 1934, ὅταν ἐξοντώθηκαν πολλοί ἀπό τούς παλαιούς Φαιοχίτωνες πού θεωρήθηκαν ριζοσπαστικοί. Ἡ μυστική ἀστυνομία, ἡ Γκεστάπο (Geheime Staatspolizei), τά λαϊκά δικαστήρια καί τά στρατόπεδα συγκεντρώσεως ἀντιφρονούντων καί ἀνεπιθύμητων στοιχείων κάθε εἴδους ὑπῆρξαν τά βασικά ὄργανα ἐλέγχου τῆς ἐξουσίας ἀπό τό Ἐθνικοσοσιαλιστικό κόμμα καί μέσω αὐτοῦ ἀπό τόν δικτάτορα καί τούς ἄμεσους συνεργάτες του. Ἡ δράση τῶν ἐκκλησιῶν, τῆς Προτεσταντικῆς καί τῆς Καθολικῆς, περιορίσθηκε δραστικά, ἰδιαίτερα στόν ἐκπαιδευτικό τομέα. Ἔγινε προσπάθεια νά ὑπονομευθοῦν τά σχολεῖα τῶν ἐκκλησιῶν καί νά στραφοῦν τά παιδιά πρός κρατικά σχολεῖα πού ἐλέγχονταν ἀπό τό κόμμα. Ἡ κυβέρνηση ἐνθάρρυνε διάφορα ἀντιχριστιανικά παγανιστικά κινήματα καί τή λατρεία τῶν παλαιῶν Τευτονικῶν θεῶν, ἀλλά περισσότερο ἀπό κάθε τί τή λατρεία τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ναζισμοῦ.

Καταργήθηκαν ἐπίσης οἱ ἐργατικές ἑνώσεις καί στή θέση τους ἱδρύθηκε τό Ἐθνικό Ἐργατικό Μέτωπο πού ἤλεγχε τόν ἐργατικό κόσμο. Οἱ ἐργοδότες εἶχαν ἐκτεταμένες ἁρμοδιότητες ὡς «ἀρχηγοί» στίς ἐπιχειρήσεις πού διηύθυναν. Ἀπαγορεύονταν οἱ ἀπεργίες καί ἀποθαρρύνονταν οἱ διεκδικήσεις πού δέν εἶχαν τήν ἔγκριση τοῦ κόμματος. Γιά νά περιορίσει τήν ἀνεργία, ἡ κυβέρνηση προώθησε ἕνα εὐρύτατο πρόγραμμα δημοσίων ἔργων, ἰδιαίτερα ἔργων ὁδοποιΐας, δενδροφυτεύσεως καί ἀποξηράνσεως ἑλῶν. Ἕνα ἐξίσου εὐρύ πρόγραμμα ἐξοπλισμοῦ τῆς χώρας ἀπορρόφησε μεγάλο μέρος τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ καί ἐξασφάλισε στή Γερμανία τό προβάδισμα στόν τομέα αὐτό ἔναντι τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων. Ἕνα πρόγραμμα κοινωνικοῦ τουρισμοῦ ἔδινε τή δυνατότητα δωρεάν διακοπῶν καί διασκεδάσεως στήν ὕπαιθρο σέ ἀνθρώπους, ἰδίως νέους, χαμηλῶν εἰσοδημάτων, οἱ ὁποῖοι γίνονταν δέκτες τῆς κομματικῆς προπαγάνδας.

Αὐξήθηκε προοδευτικά ὁ ἔλεγχος τῆς οἰκονομίας ἀπό τό κράτος, μολονότι δέν ἐθίγη ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία. Τό 1936 τέθηκε σέ ἐφαρμογή ἕνα τετραετές πρόγραμμα ἀναπτύξεως πού εἶχε ὡς στόχο τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη καί αὐτάρκεια τῆς Γερμανίας. Γερμανοί ἐπιστήμονες κατασκεύασαν συνθετικό καουτσούκ, πλαστικό, συνθετικά ὑφάσματα καί ἄλλα ὑποκατάστατα φυσικῶν ὑλῶν, ὥστε νά μπορέσει ἡ χώρα ν' ἀναπτυχθεῖ χωρίς νά βασίζεται στήν εἰσαγωγή τους. Μέ διάφορες συμφωνίες ἀνταλλαγῶν πού συνῆψε ἡ κυβέρνηση μέ τίς χῶρες τῆς ἀνατολικῆς κυρίως Εὐρώπης, ἡ Γερμανία ἐξασφάλισε ἀγορές γιά τά βιομηχανικά της προϊόντα καί φθηνές πρῶτες ὕλες, ὅπως δημητριακά ἀπό τήν Πολωνία, ξυλεία ἀπό τήν Οὐγγαρία, πετρέλαιο ἀπό τή Ρουμανία καί καπνό ἀπό τήν Ἑλλάδα.

Μέχρι τό 1939, σέ διάστημα μόλις ἕξι ἐτῶν, ἡ ναζιστική ἐπανάσταση εἶχε ἐπιφέρει ριζικές ἀλλαγές στή Γερμανία. Ἡ χώρα ἦταν ἡ πιό ἀνεπτυγμένη οἰκονομικά στήν Εὐρώπη. Διέθετε τήν πιό σύγχρονη βιομηχανία, τόν ἰσχυρότερο στρατό, καί ἀποτελοῦσε πλέον ὑπολογίσιμη μεγάλη δύναμη. Οἱ ἐσωτερικοί ἀντίπαλοι τοῦ καθεστῶτος εἶχαν ἐξουδετερωθεῖ, καί οἱ μάζες φαίνονταν ἱκανοποιημένες ἀπό τήν ἐξάλειψη τῆς ἀνεργίας, τίς πανηγυρικές δημόσιες ἐκδηλώσεις καί τίς συχνές ἀναφορές τοῦ καθεστῶτος στήν ἔξοδο τῆς χώρας ἀπό τή διεθνή ἀπομόνωση. Ὁ ἔξω κόσμος παρακολουθοῦσε τή ναζιστική Γερμανία μέ θαυμασμό καί δέος.

8. *Τό ὁλοκληρωτικό κράτος*

Μετά τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καί ἰδίως μετά τή μεγάλη οἰκονομική κρίση τοῦ 1929, ἀμφισβητήθηκαν σοβαρά οἱ συνταγματικοί καί κοινοβουλευτικοί θεσμοί σέ χῶρες τῆς Εὐρώπης ὅπου οἱ θεσμοί αὐτοί δέν εἶχαν ἀκόμη δοκιμασθεῖ σέ περιόδους κοινωνικῶν ἀναστατώσεων καί φυσικά σέ

χῶρες χωρίς ἄξια λόγου συνταγματική καί κοινοβουλευτική παράδοση. Ἔδαφος φαινόταν νά κερδίζει τήν ἐποχή αὐτή, καί μάλιστα χωρίς σοβαρή ἀντίσταση, τό ὁλοκληρωτικό κράτος. Πρωτοεμφανίσθηκε τό κράτος αὐτό ὡς ἐπακόλουθο τῆς Μπολσεβικικῆς Ἐπαναστάσεως, γιά νά ἐπιβληθεῖ κατόπιν μέ διαφορετική περιβολή στήν Ἰταλία, τή Γερμανία καί ἄλλες χῶρες. Ἀρχικά ὑπῆρχαν σημαντικές διαφορές μεταξύ τους. Θεωρητικά ἡ προλεταριακή δικτατορία ἦταν προσωρινή, δέν πρόβαλλε ἕναν «ἀρχηγό», οὔτε μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ἐθνικιστική, μολονότι ἐκδηλώθηκε καί ἐπιβλήθηκε σέ μία χώρα. Ἡ δικτατορία αὐτή ἔσπευσε νά θεσπίσει σύνταγμα, το ὁποῖο ἐπρόκειτο νά διέπει τίς σχέσεις πολιτείας καί πολιτῶν, κατεδίκαζε τόν ρατσισμό καί κάθε ἄλλο παρά καλλιεργοῦσε ἤ εὐνοοῦσε φιλοπόλεμες διαθέσεις. Καθώς περνοῦσε ὁ καιρός ὅμως ἡ θεωρητική αὐτή περιβολή δέν μποροῦσε νά κρύψει τόν ὁλοκληρωτικό χαρακτήρα τοῦ σοβιετικοῦ κράτους, τό ὁποῖο οὐσιαστικά δέν διέφερε ἀπό τά ἄλλα ὁλοκληρωτικά κράτη τῆς ἐποχῆς, τουλάχιστο στά ἑξῆς σημεῖα: α) ἡ δικτατορία, τήν ὁποία ἀσκοῦσε ἕνα κόμμα, ἔγινε μόνιμη· β) τό σύνταγμα ἀποδείχθηκε κενό περιεχομένου· γ) τό καθεστώς ἀνέδειξε ἕναν παντοδύναμο ἡγέτη· δ) τό κράτος ἔγινε ἐξίσου ἐθνικιστικό μέ τά ἄλλα ὅμοιά του.

Τό ὁλοκληρωτικό κράτος, ὡς κράτος διαφορετικό ἀπό τό δεσποτικό ἀλλά καί ἀπό τό δικτατορικό, μολονότι ἔκανε τήν ἐμφάνισή του μετά τόν Μεγάλο Πόλεμο, δέν ἦταν ἱστορικό ἔκτρωμα· ὑπῆρξε ἡ συνισταμένη ἐξελίξεων πού δέν εἶναι δύσκολο νά ἐντοπισθοῦν. Ἀπό τό τέλος τοῦ Μεσαίωνα, τό κράτος ἀποκτοῦσε ὁλοένα καί μεγαλύτερη δύναμη. Οἱ δικαιοδοσίες του ἐπεκτάθηκαν σταδιακά στή δικαιοσύνη, στό στρατό, στήν ἐκπαίδευση, στήν ἐκκλησία, στή φορολογία καί τήν οἰκονομία γενικά, ἐκτοπίζοντας ἤ ἐνσωματώνοντας παλαιούς ἀνταγωνιστές, ὅπως τήν ἐκκλησία, τούς εὐγενεῖς καί τήν τοπική αὐτοδιοίκηση. Ὁ πόλεμος ἐπιτάχυνε τήν ἐπέκταση αὐτή τῶν ἁρμοδιοτήτων τοῦ κράτους. Ἡ συγκέντρωση τῆς ἐξουσίας, ἡ κυριαρχία τοῦ κράτους σέ ὅλους τούς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας, ἡ τάση ὑποταγῆς στόν νέο Λεβιάθαν, δέν ἐμφανίσθηκαν ξαφνικά τόν 20ό αἰώνα. Ὁ Στάλιν, ὁ Μουσσολίνι καί ὁ Χίτλερ ὑπῆρξαν ἐπίγονοι τοῦ Φιλίππου τοῦ Ὡραίου τῆς Γαλλίας, τοῦ Ἑρρίκου Η΄ τῆς Ἀγγλίας, τοῦ Ροβεσπιέρου, τοῦ Ναπολέοντα καί τοῦ Βίσμαρκ. Τό ὁλοκληρωτικό κράτος ὑπῆρξε ἡ ἰδεολογική προέκταση ὅλων αὐτῶν τῶν τάσεων καί τοῦ ἱστορικοῦ ἐθνικισμοῦ, τόν ὁποῖο ἀνήγαγε σέ κύριο ἰδεολογικό δόγμα. Προῆλθε ὥς ἕνα βαθμό ἀπό τή θεωρία περί κοινωνίας ὡς ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ. Κατά τή θεωρία αὐτή, τό ἄτομο δέν εἶναι παρά ἕνα κύτταρο· καί δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει παρά ὡς κύτταρο τοῦ ὀργανισμοῦ αὐτοῦ, δηλαδή τῆς κοινωνίας, τοῦ λαοῦ ἤ τοῦ ἔθνους. Ἐκτός τῆς κοινωνίας ἤ τοῦ ἔθνους τό ἄτομο δέν εἶναι δυνατό νά ὑπάρξει· ἐντός τῆς κοινωνίας ἤ τοῦ

ἔθνους εἶναι στή διάκρισή τους. Ὡς μέλος τῆς ὁμάδας ὀργανικό καί ἀναπόσπαστο, λοιπόν, τό ἄτομο δέν μπορεῖ νά ἔχει ἀπόψεις, γνῶμες ἤ ἐλευθερίες ἄλλες ἀπό αὐτές πού δημιουργεῖ καί διαμορφώνει ἡ ὁμάδα. Ὀρθές καί ἀποδεκτές εἶναι μόνο οἱ ἀπόψεις, οἱ γνῶμες καί οἱ ἐλευθερίες τῆς ὁμάδας, δηλαδή τοῦ λαοῦ ἤ τοῦ ἔθνους ἤ τῆς τάξεως. Ἡ τέχνη καί ἡ ἐπιστήμη εἶναι καί αὐτές προϊόντα συλλογικά τοῦ ἔθνους ἤ τῆς κοινωνίας.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ κράτους ὑπῆρξε βασικά ὑποκειμενική Ἔννοιες ὅπως ἀλήθεια, ὡραῖο καί δίκαιο δέν ὁρίζονταν σύμφωνα μέ γενικούς κανόνες, ἀλλά σύμφωνα μέ τά συμφέροντα καί τίς κρατοῦσες ἀπόψεις μιᾶς κοινωνίας, τάξεως, λαοῦ ἤ ἔθνους. Οἱ παλαιότερες ἔννοιες, ὅπως ὁ ὀρθολογισμός, ὁ φυσικός νόμος καί τά φυσικά δικαιώματα, ἡ ὁμοιότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων ὡς πρός τίς βασικές ἐπιδιώξεις καί ἡ πρόοδος ὡς κοινός στόχος ὅλων, θεωρήθηκαν ξεπερασμένες καί ἐξοβελιστέες. Τό ὁλοκληρωτικό κράτος δέν ἔμεινε στή διαπίστωση τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν ὅτι οἱ ἰδέες τῶν ἀνθρώπων διαμορφώνονται ἀπό τό περιβάλλον, ἀλλά προχώρησε στή διαμόρφωση τῶν ἰδεῶν διά τῆς προπαγάνδας, ἡ ὁποία ὑπῆρξε μία ἀπό τίς βασικές δραστηριότητες τῆς κυβερνήσεως. Στό παρελθόν —καί στίς δημοκρατικές χῶρες, σήμερα— δέν εἶχε ποτέ μονοπωληθεῖ ἡ δυνατότητα διαμορφώσεως τῶν ἀπόψεων τοῦ κοινοῦ. Συνήθως, ἡ παρέμβαση ἦταν ἀρνητική: ἀπαγορευόταν ἡ κυκλοφορία ἐντύπων. Τό ὁλοκληρωτικό κράτος δέν ἀρκέσθηκε στήν ἀπαγόρευση, ἀλλά προχώρησε στήν κατασκευή ἰδεῶν, τήν ἀνασύνθεση καί παραποίηση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος, τήν χειραγώγηση τῆς κοινῆς γνώμης. Τό ἔντυπο καί ἕνα νέο μέσο ἐπικοινωνίας, τό ραδιόφωνο, ἐπιστρατεύθηκαν στήν τεράστια ἐπιχείρηση χειραγωγήσεως τῆς κοινῆς γνώμης.

Ἡ ἀλήθεια τέθηκε στήν ὑπηρεσία τοῦ καθεστῶτος, γιά νά ἐξυπηρετήσει διάφορες σκοπιμότητες τῶν ἰσχυρῶν, τίς ἐπιθυμίες καί τά συμφέροντά τους. Κανείς δέν μποροῦσε ν' ἀποφύγει τήν καθημερινή πλύση ἐγκεφάλου, τόν διαρκή βομβαρδισμό μέ ἰδέες καί εἰδήσεις κατασκευασμένες ἀπό εἰδικούς στήν προπαγάνδα. Ἡ συχνή ἐπανάληψη ἀκόμη καί τῶν πιό παράδοξων ἰδεῶν καί τῶν πιό ἀπίστευτων εἰδήσεων ὑπονόμευε τίς δυνάμεις ἀντιστάσεως τῶν πολιτῶν, μέ συνέπεια ν' ἀποδέχονται προοδευτικά τέτοιες ἰδέες καί εἰδήσεις. Χωρίς προσβάσεις σέ ἀνεξάρτητες πηγές πληροφορήσεως καί χωρίς τή δυνατότητα ἀμφισβητήσεως ὅσων ἐκπορεύονταν ἀπό τίς κρατικές πηγές, οἱ πολίτες τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ κράτους δέν ἦσαν σέ θέση νά ἐλέγξουν τήν ἐγκυρότητα τῶν πληροφοριῶν καί τήν ἀλήθεια, καί δέν ἦταν δύσκολο νά παρασυρθοῦν ἀπό τήν ἐξουσία σέ ἐνέργειες καί ἐκδηλώσεις πού στίς δημοκρατικές χῶρες θεωροῦνταν παράλογες.

Ὁ ρατσισμός, πού ὑπῆρξε βασικό γνώρισμα τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας κυρίως καί ὄχι τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ κράτους γενικά, ἦταν παραφθορά

παλαιότερων θεωριῶν περί ἔθνους καί ἐθνικῆς ὁμοιογένειας καί καθαρότητας. Τό ἔθνος ἤ ἡ φυλή, κατά τίς θεωρίες αὐτές, ἀποτελεῖ βιολογική ὀντότητα, ὁμάδα ἀνθρώπων πού ἔχουν τούς ἴδιους προγόνους καί τά ἴδια ἤ παρόμοια φυσικά χαρακτηριστικά. Στό πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ φυλετισμοῦ ἐντάσσονται καί ὁ ἀντισημιτισμός τῆς ἐποχῆς· δέν ἦταν ἀποτέλεσμα ἐξάρσεως τοῦ παραδοσιακοῦ ἀντισημιτισμοῦ τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης.

Ὁ ὁλοκληρωτισμός τῆς ἐποχῆς ἦταν φυγή ἀπό τίς κοινωνικές ἀντιθέσεις καί συγκρούσεις πού φαίνονταν νά παίρνουν ἀνεξέλεγκτες διαστάσεις. Ἐπρόκειτο γιά πρόφαση, ἡ ὁποία παγίδευσε μεγάλο μέρος τῆς κοινῆς γνώμης καί ἰδίως τῶν μαζῶν, ὅτι εἶχε βρεθεῖ ἡ λύση στό προαιώνιο πρόβλημα πού παρουσιάζει ἡ ἀντίθεση πλουσίων καί φτωχῶν καί ὅτι τό ὁλοκληρωτικό κράτος ἦταν εἴτε ἀταξικό (Σοβιετική Ἕνωση) εἴτε ὑπεράνω τῶν τάξεων καί συνενωτικός δεσμός τους (Γερμανία καί Ἰταλία). Οἱ Μπολσεβίκοι χρησιμοποίησαν τούς ἐργάτες ἀρχικά ἐναντίον ὅλων τῶν ἄλλων κοινωνικῶν τάξεων καί ὁμάδων, γιά νά ἐπιβάλουν τήν δικτατορία τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος σέ ὁλόκληρη τήν κοινωνία, προφασιζόμενοι ὅτι ἡ κοινωνία αὐτή ἦταν πλέον ἀταξική. Οἱ Ναζιστές καί οἱ Φασίστες ἀνῆλθαν στήν ἐξουσία ὡς ὑπερασπιστές τῆς ἀστικῆς κοινωνίας κατά τοῦ Μπολσεβικισμοῦ, γιά νά διακηρύξουν, ὅταν ἐπέβαλαν τό δικό τους δικτατορικό κράτος, ὅτι ὅλες οἱ τάξεις ἐργάζονταν πλέον ἁρμονικά στό πλαίσιο μιᾶς κοινωνικῆς συναινέσεως πού εἶχε ἀντλήσει ὁ «ἀρχηγός» ἀπό τίς παραδόσεις τῆς «φυλῆς».

Οἱ δικτατορίες τῆς ἐποχῆς ἀπέδιδαν τά ἐσωτερικά προβλήματα πού ἀντιμετώπιζαν σέ ξένες δυνάμεις καί παράγοντες καί σέ συνεργάτες τους στό ἐσωτερικό. Ὁ Τρότσκυ, μετά τήν ἀποπομπή του ἀπό τήν ἐξουσία, καί οἱ ὀπαδοί του, καθώς καί ὁ ἰμπεριαλισμός, προβάλλονταν ἀπό τό σταλινικό κράτος ὡς οἱ βασικές πηγές τῶν προβλημάτων πού ἀντιμετώπιζε ἡ Σοβιετική Ἕνωση. Ἡ διεθνής ἑβραϊκή κοινότητα καί οἱ Ἑβραῖοι «συνεργάτες» της στή Γερμανία, καθώς καί ἡ διεθνής «πλουτοκρατία», εὐθύνονταν γιά τά προβλήματα πού ἀντιμετώπιζε κατά καιρούς ἡ χώρα. Ἀποδίδοντας τήν εὐθύνη γιά τά ἐσωτερικά προβλήματα σέ ξένες δυνάμεις τό ὁλοκληρωτικό κράτος ἀφενός δικαιολογοῦσε τήν ὕπαρξη τους καί ἀφετέρου κολάκευε τήν ἐθνική φιλοτιμία τῶν μαζῶν. Ἡ ἀναζήτηση ὑπευθύνων στό ἐξωτερικό ὑπῆρξε προσφιλές ἄλλοθι τῶν δικτατόρων τῆς ἐποχῆς, ἐπειδή κατά κανόνα ἀπέδιδε καρπούς.

Ἡ χρήση βίας γιά τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἤ τή διατήρησή της καί ἡ φυσική ἐξόντωση τῶν ἀντιπάλων ἦσαν ἄλλα δύο χαρακτηριστικά τῶν ὁλοκληρωτικῶν κρατῶν. Ὁ Λένιν καί οἱ συνεργάτες του ἔδειξαν πῶς μιά μικρή ὁμάδα μπορεῖ νά καταλάβει μέ τή βία τήν ἐξουσία, καί ὁ Στάλιν ἔδωσε ἕνα μάθημα μαζικῆς ἐξοντώσεως τῶν ἀντιπάλων τοῦ καθεστῶτος καί ὅσων δέν

συνεργάζονταν μέ τούς ἐκπροσώπους τοῦ καθεστῶτος. Ὁ Μουσσολίνι ἔδωσε ἀνάλογο μάθημα τό 1922, χρησιμοποιῶντας ἐλάχιστη βία, καί ὁ Χίτλερ δέκα χρόνια ἀργότερα. Μελανοχίτωνες, Φαιοχίτωνες καί ἄλλες ὁμάδες ποικιλώνυμων ὁπλοφόρων δροῦσαν σχεδόν ἐλεύθερα στήν Ἰταλία, τή Γερμανία καί σέ ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης. Τά βασανιστήρια, κάθε ἄλλο παρά ἄγνωστα ὡς μέθοδος ἀποσπάσεως ὁμολογιῶν καί τρομοκρατήσεως ἀντιπάλων καί ἀντιφρονούνων, χρησιμοποιήθηκαν συστηματικά καί χωρίς φειδώ.

Ἄλλο κοινό χαρακτηριστικό τῶν ὁλοκληρωτικῶν καθεστώτων ἦταν ἡ ὀργάνωση τῆς νεολαίας καί ἡ προσπάθεια μονοπωλήσεως τοῦ ἐπηρεασμοῦ τῶν νέων. Βασική ἰδέα τῆς ὀργανώσεως τῶν νέων ἦταν ἡ καλλιέργεια τῆς πεποιθήσεως ὅτι μέ τόν τρόπο αὐτό οἱ νέοι συμμετεῖχαν σέ μιά τεράστια προσπάθεια ἠθικῆς ἀναγεννήσεως τῆς χώρας. Οἱ νέοι διδάσκονταν νά ἐκτιμοῦν τή σωματική ρώμη, ὄχι τόσο τήν πνευματική καλλιέργεια, νά θεωροῦν τίς μαζικές γυμναστικές ἐπιδείξεις πατριωτικές ἐκδηλώσεις, νά εἶναι σκληροί, ἕτοιμοι γιά ἕναν κόσμο στόν ὁποῖο ὑποτίθεται πώς θά εἶχαν θέση μόνο οἱ δυνατοί.

9. *Ἡ κρίση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ*

Τά ὁλοκληρωτικά καθεστῶτα στή Σοβιετική Ἕνωση, τήν Ἰταλία καί τή Γερμανία δέν ἦσαν μεμονωμένες περιπτώσεις ἀποκλίσεως ἀπό τόν κανόνα, ἀλλά οἱ ἀκραῖες περιπτώσεις μιᾶς γενικότερης τάσεως πού παρατηρήθηκε τήν ἐποχή αὐτή στήν Εὐρώπη. Μέχρι τήν ἔναρξη τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου τό 1939, μόνο 10 ἀπό τίς 27 εὐρωπαϊκές χῶρες διέθεταν δημοκρατικές κυβερνήσεις, δηλαδή κυβερνήσεις προερχόμενες ἀπό ἐλεύθερες ἐκλογές στίς ὁποῖες ἔπαιρναν μέρος περισσότερα ἀπό ἕνα κόμματα, καί τίς βασικές ἐλευθερίες. Οἱ χῶρες αὐτές ἦσαν ἡ Βρεταννία, ἡ Γαλλία, ἡ Ὁλλανδία, τό Βέλγιο, ἡ Ἑλβετία, ἡ Τσεχοσλοβακία, ἡ Φινλανδία, ἡ Δανία, ἡ Σουηδία καί ἡ Νορβηγία. Τά δικτατορικά καθεστῶτα τῆς ἐποχῆς, μέ ἐξαίρεση τή Σοβιετικό καθεστώς πού ἤδη ἐξετάσθηκε, εἶχαν πολλές ὁμοιότητες μέ τό φασιστικό καθεστώς τῆς Ἰταλίας καί τό ναζιστικό καθεστώς τῆς Γερμανίας (συχνά ἀναφέρονταν καί ἀκόμη ἀναφέρονται ὡς φασιστικά) ἀλλά καί πολλές διαφορές ἀπό τά πρότυπα.

Οἱ κοινοβουλευτικοί θεσμοί στίς χῶρες τῆς νότιας καί τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης κατέρρευσαν ἐξ αἰτίας πολλῶν παραγόντων, τοπικῶν καί γενικῶν. Ἡ ἀπουσία ἰσχυρῆς κοινοβουλευτικῆς παραδόσεως, τό χαμηλό μορφωτικό ἐπίπεδο καί ὁ ἀναλφαβητισμός, τό χάσμα μεταξύ πλουσίων καί φτωχῶν, ἡ ὕπαρξη δυσαρεστημένων ἐθνικῶν καί ἄλλων μειονοτήτων, τό φάσμα τῆς κομμουνιστικῆς ἐπαναστάσεως καί ἡ ἀντίδραση τῶν συντηρητικῶν στοι-

χείων, ἡ ἀδυναμία ἀπορροφήσεως τῶν προσφύγων πού δημιούργησε ὁ πόλεμος καί ἡ οἰκονομική κρίση τοῦ 1929, ὅλοι αὐτοί οἱ παράγοντες, σέ συνδυασμό μέ μιά γενικότερη ἀμφισβήτηση τῆς δυνατότητας τῆς δημοκρατίας ν' ἀντιμετωπίσει τά πιεστικά προβλήματα τῆς ἐποχῆς καί τήν ταυτόχρονη προβολή ἐναλλακτικῶν λύσεων πού εἶχαν τό προσόν ὅτι δέν εἶχαν δοκιμασθεῖ, ὑπονόμευσαν σοβαρά τούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς καί ἔφθειραν τήν πίστη στούς θεσμούς αὐτούς τῶν κοινωνικῶν ἐκείνων στοιχείων πού ἐκ παραδόσεως τούς στήριζαν.

Στήν Αὐστρία ἡ δημοκρατία ὑπῆρξε θύμα τῶν προσπαθειῶν τοῦ αὐταρχικοῦ καγκελλαρίου Ντόλφους (Engelbert Dolfuss) νά ἐξουδετερώσει δύο ἐπικίνδυνους ἀντίπαλους, τούς Σοσιαλιστές καί τούς Ἐθνικοσοσιαλιστές. Μέ τήν ἄνοδο τοῦ Χίτλερ στήν ἐξουσία στή γειτονική Γερμανία καί τήν τεράστια ἀπήχηση τῶν μηνυμάτων του στήν Αὐστρία ἔγινε ἐμφανής ἡ προέλευση τοῦ κινδύνου πού ἀπειλοῦσε ὄχι μόνο τή δημοκρατία ἀλλά καί τήν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας. Ἡ συγκέντρωση τῶν ἐξουσιῶν ἀπό τόν Ντόλφους ἐπιχειρήθηκε κατά κύριο λόγο γιά τήν προάσπιση τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Αὐστρίας καί κατά δεύτερο λόγο γιά τή διατήρηση τῆς ἐξουσίας ἀπό τό κυβερνῶν κόμμα τῶν Χριστιανοσοσιαλιστῶν. Ἡ ἀπειλή πού προερχόταν ἀπό τούς Σοσιαλιστές ἀποσοβήθηκε τόν Φεβρουάριο τοῦ 1934, ὅταν οἱ παραστρατιωτικές ὀργανώσεις τῶν Σοσιαλιστῶν ἐπέλεξαν τήν ἔνοπλη ἀναμέτρηση μέ τό στρατό, μέ συνέπεια νά ὑποστοῦν σοβαρή ἥττα ἀπό τήν ὁποία συνῆλθαν μόνο ὕστερα ἀπό δέκα χρόνια.

Οἱ Ἐθνικοσοσιαλιστές ἀποδείχθηκαν πολύ πιό ἐπικίνδυνος ἀντίπαλος ἀπό τούς Σοσιαλιστές - οἱ ὁποῖοι δέν εἶχαν συνειδητοποιήσει ὅτι τή μεγαλύτερη ἀπειλή γιά τή δημοκρατία καί τήν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας ἀποτελοῦσαν οἱ Ἐθνικοσοσιαλιστές ὄχι οἱ Χριστιανοσοσιαλιστές. Πέντε μῆνες μετά τήν ἐξουδετέρωση τῶν Σοσιαλιστῶν, Ἐθνικοσοσιαλιστές συνωμότες δολοφόνησαν τόν Ντόλφους, γιά ν' ἀνοίξει ἔτσι ὁ δρόμος γιά τήν ἅλωση τῆς ἐξουσίας στήν Αὐστρία ἀπό τούς θαυμαστές τοῦ Γερμανοῦ καγκελλαρίου και ὀπαδούς τῆς ἑνώσεως τῆς χώρας μέ τή Γερμανία.

Ὁ διάδοχος τοῦ Ντόλφους Σούσνιγκ (Kurt Schuschnigg) ἔθεσε σέ ἐφαρμογή τό δικτατορικό σύνταγμα πού εἶχε ἐκπονήσει ὁ προκάτοχός του καί πού προέβλεπε ἕνα κόμμα, τό Μέτωπο τῆς Πατρίδας, τό ὁποῖο ἀπορρόφησε τούς Χριστιανοσοσιαλιστές καί προώθησε τήν ὀργάνωση τοῦ κράτους κατά τό παράδειγμα τοῦ ἰταλικοῦ συντεχνιακοῦ κράτους. Ἦσαν ἐμφανεῖς ὡστόσο οἱ ἐπιρροές καί ὁ ρόλος τῆς ἐκκλησίας, καί τό καθεστώς ὁμοίαζε τά κληρικοσυντεχνιακά καθεστῶτα πού ἀναπτύχθηκαν σέ ἄλλες δύο καθολικές χῶρες, τήν Ἱσπανία καί τήν Πορτογαλλία. Ἐπρόκειτο γιά δικτατορία ἤπιας μορφῆς, χωρίς τά βασικά χαρακτηριστικά τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ καθεστῶτος πού ἤδη ἀναφέρθηκαν. Δροῦσαν ὡστόσο κάτω ἀπό τήν

ἐπιφάνεια οἱ Ἐθνικοσοσιαλιστές πού προετοίμαζαν τό ἔδαφος γιά τήν ἐνσωμάτωση τῆς χώρας στή Γερμανία, καθώς καί οἱ Σοσιαλιστές πού παρέμεναν ἀδιάλλακτοι ἀντίπαλοι τοῦ καθεστῶτος. Βασικά ἐρείσματα τῆς δικτατορίας ἦταν ἡ ἀνοχή ἐκ μέρους μεγάλους μέρους τῆς κοινῆς γνώμης, τῶν παλαιῶν συντηρητικῶν στοιχείων καί τῆς ἐκκλησίας, καθώς καί ἡ ὑποστήριξη ἐκ μέρους τῆς Ἰταλίας. Ἡ ὑποστήριξη αὐτή ἔπαυσε ν' ἀποτελεῖ ἐγγύηση μετά τό 1936, ὅταν τό φασιστικό καθεστώς τοῦ Μουσσολίνι συνδέθηκε στενά μέ τό ναζιστικό καθεστώς τοῦ Χίτλερ. Ἡ δικτατορία τοῦ Σούσνιγκ τερμάτισε τό βραχύ βίο της ὅταν ἡ Αὐστρία ἐνσωματώθηκε τήν ἄνοιξη τοῦ 1938 στή Γερμανία καί ἔπαυσε νά ὑπάρχει ὡς ἀνεξάρτητη χώρα.

Ἀπό τίς χῶρες πού προῆλθαν ἀπό τήν πρώην αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων, ἡ Τσεχοσλοβακία εἶχε τήν ὁμαλότερη πολιτική ζωή. Παρόλο πού οἱ μειονότητες (Σλοβάκοι, Ρωσίνοι, Οὗγγροι, Σουδῆτες Γερμανοί) πρόβαλλαν περιοδικά αὐτονομιστικά αἰτήματα καί ἡ νεοσύστατη χώρα ἀντιμετώπιζε οἰκονομικά προβλήματα ὄχι λιγότερο σοβαρά ἀπό τά προβλήματα τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ἡ Τσεχοσλοβακική Δημοκρατία λειτουργοῦσε ὁμαλά. Ὁ ἔλεγχος τῆς πολιτείας ἀπό τούς ἀσύγκριτα πιό προηγμένους καί μορφωμένους Τσέχους δέν προκαλοῦσε σοβαρές ἀμφισβητήσεις, τουλάχιστο μέχρι τήν ἄνοδο τοῦ Χίτλερ στήν ἐξουσία. Ἡ χώρα εἶχε τήν τύχη νά προεδρεύεται ἀπό πολιτικούς ἡγέτες, ὅπως ὁ Μάζαρυκ (T.G. Masaryk) καί ὁ Μπένες (Eduard Benes), οἱ ὁποῖοι καλλιεργοῦσαν τήν ἐσωτερική συνοχή καί τά ἀπαραίτητα ἐρείσματα στό ἐξωτερικό. Μέλος τῆς Μικρῆς Ἀντάντ (Τσεχοσλοβακία, Γιουγκοσλαυία, Ρουμανία) καί σύμμαχος τῆς Γαλλίας καί τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως, ἡ Τσεχοσλοβακία φαινόταν ἡ πιό ἀσφαλής ἀπό τίς διαδόχους τῆς προπολεμικῆς Αὐστρίας.

Ἡ ἐπικράτηση τοῦ ναζισμοῦ στή Γερμανία ἐνίσχυσε τή θέση καί τά αἰτήματα τῶν Σουδητῶν Γερμανῶν (Sudetendeutschen) πού κατοικοῦσαν στή Βοημία. Οἱ Σουδῆτες Γερμανοί μέ ἀρχηγό τόν Χένλαϊν (Konrad Henlein) ζητοῦσαν πλέον ὄχι αὐτονομία ἀλλά αὐτοδιάθεση, δηλαδή τή δυνατότητα νά ἑνωθοῦν μέ τή Γερμανία. Ἡ οὐϊλσωνιανή ἀρχή τῆς αὐτοδιαθέσεως, πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ πρός τό τέλος τοῦ πολέμου γιά τή διάσπαση τῆς πολυεθνικῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων, ἐχρησιμοποιεῖτο τώρα γιά τή διάσπαση ἑνός διαδόχου κράτους πού εἶχε προικοδοτηθεῖ ἀπό τούς νικητές τοῦ πολέμου μέ μειονότητες.

Οἱ ἄλλες χῶρες τῆς ἀνατολικῆς καί νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, ἡ Οὐγγαρία, ἡ Πολωνία, ἡ Ρουμανία, ἡ Γιουγκοσλαυία, ἡ Βουλγαρία, ἡ Ἑλλάδα καί ἡ Ἀλβανία, ἀγροτικές χῶρες ὅλες, μέ μειονοτικά ἤ προσφυγικά προβλήματα σχεδόν ὅλες, ὑπέκυψαν ἡ μία μετά τήν ἄλλη σέ δικτατορικά καθεστῶτα. Ἡ οἰκονομική κρίση, σέ συνδυασμό μέ τήν

ἀδυναμία τῶν φτωχῶν μαζῶν νά μεταναστεύσουν στίς χῶρες τοῦ Νέου Κόσμου (ἐξαιτίας τῆς ἀνεργίας πού ἀντιμετώπιζαν καί οἱ χῶρες αὐτές), καθώς καί ἐσωτερικές ἀπειλές (ὅπως ὁ κομμουνισμός) καί ἐξωτερικοί κίνδυνοι, διέβρωσαν τούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε ἡ μετάβαση ἀπό τήν κοινοβουλευτική δημοκρατία σέ στρατιωτικές ἤ βασιλικές δικτατορίες νά πραγματοποιηθεῖ χωρίς σοβαρές ἀναταραχές.

Τά πάθη ἰδίως πού προκαλοῦσαν οἱ ἐθνικές, θρησκευτικές καί γλωσσικές μειονότητες, οἱ συνοριακές διαφορές καί οἱ συγκρουόμενες ἐδαφικές διεκδικήσεις ἀποδείχθηκαν ἀπό τούς πιό ἀποσταθεροποιητικούς παράγοντες. Ἐξίσου ἀποσταθεροποιητικοί παράγοντες ἀποδείχθηκαν τόσο ἡ προσπάθεια ἀπορροφήσεως μεγάλων μαζῶν προσφύγων ὅσο καί ἡ διατήρησή τους σέ κατάσταση μόνιμης δυσαρέσκειας γιά τήν ἐνίσχυση ἐδαφικῶν διεκδικήσεων. Οἱ Ἕλληνες πρόσφυγες ἀπό τή Μικρά Ἀσία, τή Ρωσία καί τή Βουλγαρία ἀποτέλεσαν ἰδιαίτερα εὐάλωτη μάζα ψηφοφόρων, οἱ μετακινήσεις τῶν ὁποίων συνέβαλαν στήν πολιτική ἀστάθεια πού παρατηρήθηκε στήν Ἑλλάδα τήν ἐποχή αυτή. Οἱ Σλαυόφωνοι πρόσφυγες ἀπό τή γιουγκοσλαυική Μακεδονία κατά κύριο λόγο (καί κατά δεύτερο λόγο ἀπό τήν ἑλληνική Μακεδονία), καθώς καί ἀπό τή Θράκη, ἐνίσχυσαν μιά προπολεμική ἐθνικιστική-ἀλυτρωτική ὀργάνωση, τήν Ε.Μ.Ε.Ο. (Ἐσωτερική Μακεδονική Ἐπαναστατική Ὀργάνωση), ἡ ὁποία ἀπέβη προοδευτικά κράτος ἐν κράτει στή Βουλγαρία, ἡ κυβέρνηση τῆς ὁποίας τήν ἀνεχόταν γιά νά στηρίζει τίς ἐδαφικές της διεκδικήσεις ἐναντίον τῆς Γιουγκοσλαυίας καί τῆς Ἑλλάδας. Τόν Μάϊο τοῦ 1934 ἕνα στρατιωτικό κίνημα ἐπέβαλε δικτατορικό καθεστώς καί τερμάτισε μιά μακρά περίοδο πολιτικῶν δολοφονιῶν, βομβιστικῶν ἐπιθέσεων μέ ἑκατοντάδες θύματα καί ἐπιδρομῶν ἀπό ἔνοπλες ὁμάδες στή Γιουγκοσλαυία καί τήν Ἑλλάδα. Τόν ἑπόμενο χρόνο τήν ἐξουσία ἀνέλαβε ὁ βασιλιάς τῆς χώρας Βόρις Γ΄.

Κοινό χαρακτηριστικό τῶν δικτατοριῶν τῶν τριῶν βόρειων χωρῶν τῆς περιοχῆς, τῆς Οὐγγαρίας, τῆς Πολωνίας καί τῆς Ρουμανίας, ἦταν ἕνας ἔντονος ἀντισημιτισμός. Ὅπως καί στήν περίπτωση τῆς Γερμανίας, ἡ ἀπόγνωση καί ἡ ἀνασφάλεια τῶν μαζῶν ἐξαιτίας τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως εὐνόησαν τήν ἀναζήτηση ἀποδιοπομπαίων τράγων μεταξύ ἐκείνων πού ἦσαν ἤ θεωρούνταν πολιτιστικά ἤ θρησκευτικά «διαφορετικοί», «ξένοι». Στίς χῶρες αὐτές μάλιστα, μέ ἐξαίρεση τά εὔπορα στρώματα πού εἶχαν ἀφομοιωθεῖ πολιτιστικά, οἱ φτωχές μάζες τῶν Ἑβραίων ζοῦσαν συγκεντρωμένες σέ χωριστές, περιχαρακωμένες συνοικίες τῶν πόλεων, καί εὔκολα μποροῦσαν νά ἀπομονωθοῦν ἀπό τόν ὑπόλοιπο πληθυσμό. Τόν ἔκδηλο ἤ λανθάνοντα ἀντισημιτισμό τῶν χωρῶν αὐτῶν ἐκμεταλλεύθηκαν καί καλλιέργησαν τά δικτατορικά καθεστῶτα πού κατέλαβαν ἤ συγκέντρωσαν τήν ἐξουσία προοδευτικά ὑπό συνθῆκες πού εὐνοοῦσαν τέτοια κατάληψη ἤ

συγκέντρωση τῆς ἐξουσίας.

'Αβασίλευτες δημοκρατίες ἤ μοναρχίες ἔδωσαν τή θέση τους σέ δικτατορίες ἀβασίλευτες ἤ βασιλευόμενες μέ τήν ἴδια εὐκολία. Ἡ συνταγματική μοναρχία τῆς Γιουγκοσλαυίας μετατράπηκε σέ βασιλική δικτατορία τό 1929, ὅταν ὁ βασιλιάς 'Αλέξανδρος κήρυξε τό στρατιωτικό νόμο γιά νά συγκρατήσει μιά κατάσταση πού ἀπειλοῦσε τή συνοχή τῆς χώρας, ἐξαιτίας κυρίως τῶν χωριστικῶν ἐνεργειῶν τῶν Κροατῶν. Βασιλική δικτατορία ἐπιβλήθηκε καί στή Ρουμανία τό 1937 ἀπό τόν Κάρολο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπανέλθει τό 1930 ἀπό τήν ἐξορία. Παρόμοιες δικτατορίες ἀπέκτησαν καί οἱ ἄλλες δύο χῶρες τῆς Βαλκανικῆς, ἡ 'Αλβανία καί ἡ Ἑλλάδα.

Στήν Ἑλλάδα, ὅπου εἶχε ἀνακηρυχθεῖ ἀβασίλευτο πολίτευμα τό 1924, ἡ πολιτική κατάσταση ἔδειχνε νά διαψεύδει καθημερινά ὅσους πίστευαν ὅτι ἡ ἀβασίλευτη δημοκρατία θά λειτουργοῦσε πιό ὁμαλά ἀπό τή βασιλευόμενη δημοκρατία. Ὁ στρατός, ὕστερα ἀπό τρία ἐπιτυχημένα κινήματα (τό 1909, τό 1916 καί τό 1922), εἶχε ἐξελιχθεῖ σέ σημαντικό παράγοντα τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς χώρας. Μετά τήν κατάργηση τῆς μοναρχίας τό 1924, ἡ ἐξουσία περιῆλθε στούς ἐπιγόνους τοῦ 'Ελευθερίου Βενιζέλου, πολιτικούς καί στρατιωτικούς. Τέσσερα χρόνια πολιτικῆς ἀστάθειας, κατά τά ὁποῖα σημειώθηκαν μιά σειρά κινημάτων, μιά δικτατορία (τοῦ Θεοδώρου Παγκάλου, 1925-1926) καί μία ἀποτυχημένη προσπάθεια διακυβερνήσεως τῆς χώρας ἀπό κυβέρνηση ἐθνικῆς ἑνότητας (Οἰκουμενική Κυβέρνηση), προετοίμασαν τό ἔδαφος γιά τή θριαμβευτική ἐπάνοδο τοῦ Βενιζέλου στήν ἐξουσία. 'Αλλά ὁ Βενιζέλος δέν κατόρθωσε νά λύσει τό σοβαρότερο ἀσφαλῶς πρόβλημα πού ἀντιμετώπιζε ἡ χώρα, τόν ἐθνικό διχασμό σέ δύο ἀντιμαχόμενες παρατάξεις, τούς Βενιζελικούς καί τούς 'Αντιβενιζελικούς. Ἡ οἰκονομική κρίση τοῦ 1929 πού ἔπληξε τή χώρα μέ κάποια καθυστέρηση ἐπιδείνωσε τό πολιτικό πρόβλημα. Ἔτσι, ἡ ἀποχώρηση τοῦ Βενιζέλου ἀπό τήν ἐξουσία, ὕστερα ἀπό τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως τῆς χώρας, ἐγκαινίασε ἄλλη μιά περίοδο τετραετοῦς ἀνωμαλίας πού κατέληξε στήν ἐπιβολή δικτατορίας τό 1936.

Ἡ ἧττα τοῦ Βενιζέλου καί ἡ προσπάθεια τῶν ἀντιπάλων του νά διατηρηθοῦν στήν ἐξουσία μέ τή δοκιμασμένη μέθοδο τῆς ἐνισχύσεως τῆς θέσεώς τους στό στράτευμα προκάλεσαν δύο βενιζελικά στρατιωτικά κινήματα, ἕνα τό Μάρτιο τοῦ 1933 μ' ἐπικεφαλῆς τό στρατηγό Νικόλαο Πλαστήρα καί ἕνα τό Μάρτιο τοῦ 1935 μέ ἀρχηγό τόν ἴδιο τόν Βενιζέλο - τό πρῶτο γιά νά στερήσει τούς 'Αντιβενιζελικούς τό ἔπαθλο ἐκλογικῆς νίκης τους πού μόλις εἶχαν διεξαχθεῖ, ἐνῶ τό δεύτερο γιά νά προληφθεῖ ὑποτίθεται μοναρχική παλινόρθωση, ἀλλά κυρίως γιά νά διευκολυνθεῖ ἡ ἐπάνοδος τῶν Βενιζελικῶν στήν ἐξουσία καί τῶν συνεργαζόμενων ἀξιωματικῶν σέ θέση ἰσχύος στό στράτευμα. Τά βενιζελικά κινήματα ἀπέτυχαν καί εἶχαν τά

ἀντίθετα ἀπό τά ἐπιδιωκόμενα ἀποτελέσματα: Οἱ Βενιζελικοί ἀπογυμνώθηκαν ἀπό τά ἐρείσματά τους στό στράτευμα, καί καταργήθηκε ἡ ἀβασίλευτη δημοκρατία. Τό Νοέμβριο τοῦ 1935 ἐπανῆλθε στήν Ἑλλάδα ὁ Γεώργιος Β΄, γιός τοῦ Κωνσταντίνου καί ἐγγονός τοῦ ἱδρυτῆ τῆς δεύτερης βασιλικῆς δυναστείας τῆς Ἑλλάδας, ὕστερα ἀπό δημοψήφισμα πού ἔσπευσαν νά νοθεύσουν ὁ στρατηγός Γεώργιος Κονδύλης καί ὅσοι εἶχαν πρωτοστατήσει λίγο πιό πρίν στήν κατάργηση τοῦ ἀβασίλευτου πολιτεύματος. Ἡ ἰσοψήφιση τῶν δύο παρατάξεων στίς ἐκλογές τοῦ Ἰανουαρίου 1936 καί ἡ ἀδυναμία τους νά δώσουν στή χώρα εἴτε μονοκομματική κυβέρνηση εἴτε κυβέρνηση συνεργασίας διευκόλυναν τήν παραμονή στήν ἐξουσία τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ, ὁ ὁποῖος ἦταν γνωστός ἐχθρός τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Ἡ ἐπιδείνωση τῆς καταστάσεως στήν Εὐρώπη, μέ ἀφορμή τήν κατάληψη τῆς Ρηνανίας ἀπό τόν Χίτλερ, ἡ ἔκρηξη τοῦ Ἱσπανικοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου καί ἡ προκλητική στάση τοῦ Κομμουνιστικού Κόμματος Ἑλλάδας πού ἐπαγγελλόταν τήν προλεταριακή ἐπανάσταση, καθώς καί φημολογούμενη συμφωνία τῶν μεγάλων κομμάτων νά σχηματίσουν κυβέρνηση συνεργασίας εὐθύς μόλις ἄρχιζαν οἱ ἐργασίες τῆς νέας κοινοβουλευτικῆς συνόδου, διευκόλυναν τήν ἐπιβολή τῆς δικτατορίας ἀπό τόν Μεταξᾶ τόν Αὔγουστο τοῦ 1936 μέ τήν ἔγκριση τοῦ βασιλιᾶ.

Ἡ δικτατορία τῆς 4ης Αὐγούστου (ὅπως ὀνομάσθηκε ἀπό τόν ἱδρυτή της, ἀπό τήν ἡμέρα ἐγκαθιδρύσεώς της) ὑπῆρξε καθεστώς ἀστυνομικό, ἀντικομμουνιστικό καί ἀντικοινοβουλευτικό, μέ πρόσοψη φασιστική καί δύο πόλους ἐξουσίας, τό δικτάτορα καί τό βασιλιά. Ὁ Μεταξᾶς ἤλεγχε τήν κυβέρνηση καί τά σώματα ἀσφαλείας, καί διέθετε τήν ὑποστήριξη τοῦ Γεωργίου, γιά τό λόγο ὅτι ὁ δικτάτορας ἀκολουθοῦσε ἐξωτερική πολιτική πού εὐνοοῦσε καί ὁ βασιλιάς. Ὁ Γεώργιος ἤλεγχε τό σῶμα τῶν ἀξιωματικῶν τό ὁποῖο ἦταν μετά τό κίνημα τοῦ 1935 ἀκραιφνῶς φιλοβασιλικό, καί διέθετε τήν ἀμέριστη ὑποστήριξη τῆς κυβερνήσεως τῆς Βρεταννίας, ἡ ὁποία ἤλεγχε τίς θαλάσσιες ἐπικοινωνίες στή Μεσόγειο καί ἐπηρέαζε τόν προσανατολισμό τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδας. Ὁ φιλοβρεταννικός προσανατολισμός τῆς χώρας (πού ὀφειλόταν ἐν μέρει στόν Γεώργιο ἀλλά κυρίως στό παραδοσιακό δόγμα τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι ὑποχρεωμένη ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως ν' ἀκολουθεῖ φιλική πολιτική πρός τή μεγάλη δύναμη πού ἐλέγχει τίς θαλάσσιες ἐπικοινωνίες στή Μεσόγειο) ἐπισκίαζε τίς φιλογερμανικές διαθέσεις ὁρισμένων μελῶν τοῦ δικτατορικοῦ καθεστῶτος καί τοῦ ἴδιου τοῦ δικτάτορα.

Διαφορετικές καταβολές καί διαφορετικούς προσανατολισμούς εἶχαν δύο ἄλλες δικτατορίες, αὐτές τῶν χωρῶν τῆς Ἰβηρικῆς Χερσονήσου. Στήν Πορτογαλλία, τό ἀβασίλευτο πολίτευμα πού εἶχε ἐγκαθιδρυθεῖ τό 1910

διατηρήθηκε μέχρι τό 1926, ὅταν στρατιωτικό κίνημα ἀνέτρεψε τή δημοκρατία καί ἐπέβαλε δικτατορικό καθεστώς. Δύο χρόνια ἀργότερα, ἕνας ἄγνωστος σχεδόν καθηγητής οἰκονομικῶν, ὁ Σαλαζάρ (Antonio de Oliveira Salazar), ἀνέλαβε ὑπουργός οἰκονομικῶν. Τό 1932 ἀνέλαβε τήν πρωθυπουργία μέ ἐκτεταμένες ἁρμοδιότητες, καί προώθησε ἕνα πρόγραμμα ἀναζωογονήσεως τῆς οἰκονομίας καί «ἐθνικῆς ἀναγεννήσεως» ὡς ἡγέτης τοῦ μοναδικοῦ κόμματος τῆς χώρας. Ἐπρόκειτο γιά ἕνα δικτατορικό καθεστώς χωρίς προκλητικές διαθέσεις καί τάσεις, τόσο στό ἐσωτερικό ὅσο καί στίς σχέσεις τῆς Πορτογαλλίας μέ ξένες χῶρες, συντηρητικό μᾶλλον παρά φασιστικό, τό ὁποῖο διατηρήθηκε μέ κάποιες μεταβολές μέχρι τό 1974 (μετά τό θάνατο τοῦ Σαλαζάρ τό 1969).

Στήν Ἱσπανία ἡ δικτατορία ὑπῆρξε προϊόν ἑνός ταραχώδους πολιτικοῦ βίου καί ἑνός αἱματηροῦ ἐμφυλίου πολέμου. Μολονότι ἀπέφυγε τά δεινά τοῦ Μεγάλου Πολέμου, ἡ χώρα ἐνεπλάκη σ' ἕναν πόλεμο στό Μαρόκο γιά τή διατήρηση ἐκεῖ τῶν τελευταίων ἀποικιακῶν ἐρεισμάτων στή βόρεια Ἀφρική. Στίς ταπεινώσεις ἑνός πολέμου πού φαινόταν νά μήν ἔχει τέλος προστέθηκαν τήν ἴδια ἐποχή (ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1920) σφοδρές συγκρούσεις καί πολιτικές δολοφονίες μέ πρωταγωνιστές τούς ἀναρχοσυνδικαλιστές τῆς χώρας. Τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1923, μέ τήν ἐνθάρρυνση τοῦ βασιλιᾶ Ἀλφόνσου ΙΓ΄ τῶν Βουρβώνων, ὁ στρατηγός Πρίμο ντέ Ριβέρα (Miguel Primo de Rivera) διέλυσε τή βουλή καί κήρυξε τό στρατιωτικό νόμο, ἐγκαινιάζοντας ἕνα δικτατορικό καθεστώς μᾶλλον μετριοπαθές σέ σύγκριση μέ μεταγενέστερα δικτατορικά καθεστῶτα.

Ἡ δικτατορία τοῦ Πρίμο ντέ Ριβέρα διατήρησε ἀγαθές σχέσεις μέ τήν ἐκκλησία, προώθησε ἕνα «ἀπολιτικό» κόμμα (ἕνα εἶδος πατριωτικῆς ὀργανώσεως), τήν Union Patriotica, προοδευτικά ἀντικατέστησε τούς στρατιωτικούς στήν κυβέρνηση μέ πολιτικούς καί διέλυσε τό συνδικαλιστικό κίνημα μέ τήν ἵδρυση «συντεχνιῶν» τοῦ τύπου πού ἵδρυσε ὁ Μουσσολίνι τήν ἴδια ἐποχή στήν Ἰταλία. Τό 1929 θεσπίσθηκε ἕνα νέο σύνταγμα πού προέβλεπε ἕνα νομοθετικό σῶμα ἐκλεγόμενο μέ καθολική ψηφοφορία ἀνδρῶν καί γυναικῶν, τό ὁποῖο ἀντικατέστησε μιά διορισμένη ἐθνική ἀντιπροσωπεία, ἀλλά δέν ἤλεγχε τήν ἐκτελεστική ἐξουσία πού ἦταν ὑπεύθυνη στό βασιλιά. Πρίν νά κυρωθεῖ ὅμως τό νέο σύνταγμα, παραιτήθηκε ὁ δικτάτορας τόν Ἰανουάριο τοῦ 1930. Στίς διαμαρτυρίες τῶν φιλελευθέρων, τῶν ἐργατῶν καί τῶν φοιτητῶν εἶχαν προστεθεῖ τόν τελευταῖο καιρό ἡ γενική δυσαρέσκεια ἀπό τήν οἰκονομική κρίση πού ἔπληξε τότε καί τήν Ἱσπανία καί ἀντιδράσεις ἀπό τήν πλευρά τοῦ στρατοῦ. Στόχος τῆς ὀγκούμενης δυσαρέσκειας ὑπῆρξε μετά τήν πτώση τοῦ Πρίμο ντέ Ριβέρα ὁ Ἀλφόνσος Γ΄, ὁ ὁποῖος ἐθεωρεῖτο ὑπεύθυνος γιά τό πολιτικό πρόβλημα τῆς χώρας. Τήν ἄνοιξη τοῦ 1931 ὁ βασιλιάς ἀναγκάσθηκε νά ἐγκαταλείψει τό

θρόνο του ὡς συνέπεια τοῦ ἀποτελέσματος δημοτικῶν ἐκλογῶν πού διεξήχθησαν τόν 'Απρίλιο τοῦ ἴδιου χρόνου καί πῆραν τή μορφή δημοψηφίσματος γιά τό πολίτευμα.

'Απέκτησε ἔτσι ἡ 'Ισπανία ἀβασίλευτη δημοκρατία ἀλλά δέν μπόρεσε νά λύσει τό πρόβλημα ἐξουσίας μέ τή δημιουργία εὐρείας συναινέσεως στά βασικά ἐθνικά θέματα. 'Η χώρα παρέμενε βαθύτατα διχασμένη. 'Ο ἐμφύλιος πόλεμος πού ξέσπασε τόν 'Ιούλιο τοῦ 1936 μέ τήν ἐπανάσταση τῆς στρατιωτικῆς φρουρᾶς στήν Μελίλλα τοῦ Μαρόκου, μ' ἐπικεφαλῆς τό στρατηγό Φράνκο (Francisco Franco), ἦταν ἡ ἀναπόφευκτη συνέπεια τῶν ἀσυμβίβαστων διαφορῶν καί ἀνταγωνισμῶν πού χώριζαν τήν ἱσπανική κοινωνία καί πού μόνο μιά ἰσχυρή κυβέρνηση μποροῦσε νά ἐλέγξει. 'Αντί γιά μιά τέτοια κυβέρνηση, ἡ χώρα διέθετε κυβέρνηση συνασπισμοῦ φιλελεύθερων-δημοκρατικῶν κομμάτων πού στηρίζονταν στήν ὑποστήριξη τῶν σοσιαλιστῶν καί τῶν κομμουνιστῶν. Ἦταν τό Λαϊκό Μέτωπο (Frente Popular) πού εἶχε ὑποσχεθεῖ νά δώσει βιώσιμη, προοδευτική καί ἀποτελεσματική κυβέρνηση στήν 'Ισπανία. Τήν κυβέρνηση ἀπειλοῦσαν ἀπό τά δεξιά μιά φασιστική πολιτική ὀργάνωση, ἡ Φάλαγγα, καί οἱ μοναρχικοί πού διέθεταν τήν ὑποστήριξη τῆς Καθολικῆς 'Εκκλησίας, καί ἀπό τ' ἀριστερά ἕνα εὐρύ καί ἰσχυρό ἀναρχικό κίνημα πού ἀποσκοποῦσε στήν ἀνατροπή τοῦ κράτους καί τήν κατάργηση τῆς ἐκκλησίας.

Οἱ ἐπαναστάτες, οἱ «'Εθνικιστές» ὅπως ἀποκαλούνταν, ἤλεγχαν τήν δυτική, ἄνυδρη καί ὑπανάπτυκτη χώρα, ἐνῶ ἡ κυβέρνηση τίς τρεῖς μεγάλες πόλεις, τή Μαδρίτη, τή Βαρκελώνη καί τή Βαλένθια, καί τήν περισσότερο ἀνεπτυγμένη ἀνατολική 'Ισπανία. 'Εργάτες, λίγοι ἀγρότες, ἀριστεροί λόγιοι καί ἀνατρεπτικά στοιχεῖα κάθε εἴδους ἔσπευσαν νά στηρίξουν τή νόμιμη κυβέρνηση σχηματίζοντας ἐθελοντικά ὡς ἐπί τό πλεῖστον στρατιωτικά σώματα. 'Η ἐκκλησία, ὁ στρατός, οἱ γαιοκτήμονες καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀστικῆς τάξεως ὑποστήριξαν τούς ἐπαναστάτες. Σ' ἕναν ἀγώνα πού εὐθύς ἐξ ἀρχῆς σημαδεύθηκε ἀπό ἀκρότητες καί τῶν δύο πλευρῶν καί πού προκάλεσε ἀγεφύρωτο μίσος, οἱ φιλελεύθεροι κρατήθηκαν σέ ἀπόσταση, σέ μεγαλύτερη ἀπόσταση ἀπό τούς ἐπαναστάτες ἀρχικά ἀλλά προοδευτικά καί ἀπό τήν κυβερνητική παράταξη. Διάφορες ἀναρχικές ἐκδηλώσεις στίς μονάδες πολιτοφυλακῆς, τούς ἀγροτικούς συνεταιρισμούς, τίς ἐργατικές ἐπιτροπές στά ἐργοστάσια καί τά δημοτικά συμβούλια, καθώς καί ἐπιθέσεις ἐναντίον ἐκκλησιῶν καί ἐκκλησιαστικῶν σχολείων καί ἄλλων ἱδρυμάτων, προκάλεσαν σοβαρές ἀνησυχίες μεταξύ τῶν φιλελευθέρων γιά τή δυνατότητα τῆς κυβερνήσεως νά ἐλέγξει τέτοιες ἐκδηλώσεις. 'Η σφοδρότητα τῶν συγκρούσεων, ἀλλά κυρίως τά βασανιστήρια, οἱ δολοφονίες, οἱ συνοπτικές δίκες καί ἐκτελέσεις (ἀπό τούς 600.000 νεκρούς τοῦ πολέμου, πάνω ἀπό 200.000 ὑπῆρξαν τά θύματα τέτοιων ἀκροτήτων), μόνο στό πλαίσιο

παλαιῶν καί ἀγεφύρωτων διχασμῶν καί παθῶν μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν.

῾Η ἐμφύλια σύρραξη ἔκλινε ἀπό τήν ἀρχή ὑπέρ τῶν ἐπαναστατῶν, οἱ ὁποῖοι διέθεταν μέ τό μέρος τους τό στρατό καί ἄφθονη ἐξωτερική πολιτική καί στρατιωτική βοήθεια. ῾Ο ἐξωτερικός παράγοντας ὑπῆρξε καθοριστικῆς σημασίας τόσο γιά τήν ἔκβαση τῆς συγκρούσεως ὅσο καί γιά τή μορφή πού πῆρε τό καθεστώς τῶν νικητῶν. Σέ ἀντίθεση μέ τίς κυβερνήσεις τῶν δημοκρατικῶν χωρῶν πού τήρησαν οὐδέτερη στάση ἀπέναντι στούς ἀντιμαχομένους, τά ὁλοκληρωτικά καθεστῶτα τῆς ἐποχῆς πῆραν ἀνοιχτή θέση, τῆς Γερμανίας καί τῆς ᾿Ιταλίας ὑπέρ τῶν ἐπαναστατῶν καί τῆς Σοβιετικῆς ῾Ενώσεως ὑπέρ τῶν κυβερνητικῶν δυνάμεων. ῾Η ἀνοικτή ὑποστήριξη ἀπό τή Σοβιετική ῞Ενωση ἐνίσχυσε τήν ἀρχική ἐπιφυλακτική στάση τῆς Βρεταννίας καί τῆς Γαλλίας, τῶν δύο μεγάλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων πού θά μποροῦσαν νά περιορίσουν τήν ἐπέμβαση τῆς Γερμανίας καί τῆς ᾿Ιταλίας ὑπέρ τῶν ἐπαναστατῶν. Παρά τίς πιέσεις ἀπό τήν παγκόσμια φιλελεύθερη κοινή γνώμη καί τήν ἀνοιχτή ἐπέμβαση τῆς Γερμανίας καί τῆς ᾿Ιταλίας ὑπέρ τῶν ἐπαναστατῶν, τόσο ἡ συντηρητική κυβέρνηση τῆς Βρεταννίας ὅσο καί ἡ κυβέρνηση Λαϊκοῦ Μετώπου τῆς Γαλλίας ἀπέφυγαν τήν ἀνάμιξη στόν ἐμφύλιο πόλεμο. ῾Η γενικότερη κατευναστική πολιτική πού ἀκολουθοῦσαν οἱ δύο χῶρες πρός τή Γερμανία καί τήν ᾿Ιταλία, σέ συνδυασμό μέ τή σοβιετική ὑποστήριξη πρός τήν κυβέρνηση (ὁ Στάλιν ἔστειλε 900 ἅρματα μάχης 1000 ἀεροπλάνα στήν κυβέρνηση, ἐνῶ ὁ Χίτλερ καί ὁ Μουσσολίνι στούς ἐπαναστάτες 350 ἅρματα μάχης καί 1200 ἀεροπλάνα) καί τήν προοδευτική ριζοσπαστικοποίηση τῆς τελευταίας, κατεδίκασε οὐσιαστικά τούς ἀντιπάλους τῶν ἐπαναστατῶν σέ ἀπομόνωση καί συνέβαλε στήν ἧττα τους. Στίς ἀρχές τοῦ 1939 ἔπεσε ἡ Βαρκελώνη, καί τόν Μάρτιο τοῦ ἴδιου ἔτους ἡ Μαδρίτη.

῾Ο ῾Ισπανικός ᾿Εμφύλιος Πόλεμος ὑπῆρξε συναισθηματικό ὁρόσημο γιά τήν φιλελεύθερη καί ἀριστερή διανόηση τῆς Εὐρώπης καί τοῦ Νέου Κόσμου: προκάλεσε τήν ἐνθουσιώδη ταύτισή της μέ τίς ποικιλόχρωμες δυνάμεις πού ἀποτέλεσαν τόν χαλαρό συνασπισμό κατά τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων, ἀλλά καί τήν ἀπογοήτευσή της ἀπό τήν πρακτική συνεισφορά στόν ἀγώνα κατά τῶν ἀντιπάλων. ῾Η νίκη τῶν ἐπαναστατῶν τοῦ Φράνκο ἀπογοήτευσε ὅλους ἐκείνους τούς ἰδεαλιστές πού εἶχαν σπεύσει νά καταδικάσουν τους ἀντιπάλους τῆς κυβερνήσεως ἤ καί νά πολεμήσουν στό πλευρό τῶν κυβερνητικῶν δυνάμεων. Μπορεῖ νά θεωρεῖται βέβαιο ὅμως ὅτι καί ἡ νίκη τῶν κυβερνητικῶν δυνάμεων δέν θά ἐνθουσίαζε τούς ἰδεαλιστές πού ταυτίστηκαν μέ τίς δυνάμεις αὐτές, ἰδιαίτερα τούς φιλελεύθερους ἰδεαλιστές, καί προπαντός τό καθεστώς πού θά προερχόταν ἀπό τή σκληρή αὐτή ἐμφύλια σύρραξη.

Τό καθεστώς πού προῆλθε ἀπό τή σύγκρουση αὐτή ἦταν προϊόν τῶν

παθῶν πού προκάλεσε ὁ πόλεμος ἀλλά καί τῶν παλαιῶν, ἀποθηκευμένων παθῶν. Ἡ δικτατορία τοῦ Φράνκο, συντηρητική, αὐταρχική, ἀντικοινοβουλευτική καί ἀντικομμουνιστική, ὄφειλε λιγότερα στά δικτατορικά καθεστῶτα τῆς Γερμανίας καί τῆς Ἰταλίας καί περισσότερα στίς τραυματικές ἐμπειρίες τοῦ πολέμου, στό ρόλο πού ἐκ παραδόσεως ἔπαιζαν στή χώρα ἡ ἐκκλησία καί ὁ στρατός καί, τέλος, στήν πολιτική παράδοση τῆς χώρας μετά τή Γαλλική Ἐπανάσταση.

10. Τά ὅρια τοῦ κατευνασμοῦ

Ἡ εἰρήνη, ὄχι ὡς ἀφηρημένη ἔννοια, ἀλλά ὡς ἀποδοχή ὁρισμένων ὅρων καί διαδικασιῶν στήν ἄσκηση τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καί στίς διακρατικές σχέσεις, ὡς ἀποφυγή τῆς χρήσεως βίας στήν ἐπίλυση διακρατικῶν διαφορῶν καί ὡς ἐπιδίωξη διακανονισμοῦ τους μέ διαπραγματεύσεις, ἡ εἰρήνη ὡς προϊόν διεθνοῦς συναινέσεως γιά τήν ἀνάγκη τηρήσεως τῶν κανόνων διεθνοῦς συμπεριφορᾶς πού ἐπιτρέπουν τή συνύπαρξη ἀνεξάρτητων χωρῶν, ἡ εἰρήνη αὐτή ἦταν ἐπισφαλής στή μεσοπολεμική Εὐρώπη. Οἱ ὅροι καί κανόνες τῶν διακρατικῶν σχέσεων τήν ἐποχή αὐτή ἐπηρεάζονταν σημαντικά ἀπό τό καθεστώς πού ἐπέβαλε ἡ συνθήκη τῶν Βερσαλλιῶν, συγκεκριμένα ἀπό τό καθεστώς πού ἐπέβαλε στίς ἡττημένες χῶρες τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου καί σέ ὅσες θεώρησαν ὅτι τό καθεστώς αὐτό τίς ἀδικοῦσε, δηλαδή τίς ἀναγνωρισμένες χῶρες καί τά ἐδαφικά τους ὅρια. Τό καθεστώς αὐτό, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀμφισβητοῦσαν οἱ «ἀναθεωρητικές» χῶρες, δηλαδή ἡ Γερμανία καί ἡ Ἰταλία κατά κύριο λόγο, ἡ Οὑγγαρία καί ἡ Βουλγαρία κατά δεύτερο, ἀλλά καί ἡ Σοβιετική Ἕνωση (καί ἡ Ἰαπωνία)· ἡ Γερμανία, ἡ Ἰταλία καί ἡ Ἰαπωνία, μάλιστα, ἦσαν διατεθειμένες νά φτάσουν μέχρι τόν πόλεμο, προκειμένου νά ἀλλάξουν τό καθεστώς αὐτό πρός ὄφελός τους. Ἡ Βρεταννία, ἡ Γαλλία καί οἱ Η.Π.Α. πού εἶχαν πρωτοστατήσει στή διαμόρφωση καί τήν ἐπιβολή τοῦ καθεστῶτος αὐτοῦ, ἀντίθετα, δέν ἦσαν διατεθειμένες νά προκαλέσουν πολεμική σύρραξη γιά τήν ὑπεράσπισή του. Ἀπό τήν εἰσβολή τῶν Ἰαπώνων στή Μαντζουρία τό 1931 μέχρι καί τήν ἐνσωμάτωση τῆς Τσεχοσλοβακίας στή Γερμανία τήν ἄνοιξη τοῦ 1939, ἡ Ἰαπωνία, ἡ Ἰταλία καί ἡ Γερμανία προέβησαν στήν ἀναθεώρηση τοῦ μεταπολεμικοῦ ἐδαφικοῦ καθεστῶτος διά τῆς βίας, ἔξω ἀπό τήν Εὐρώπη καί μέσα στήν ἴδια τήν ἤπειρο, μέ τήν ἀνοχή τῶν ἐγγυητῶν τοῦ καθεστῶτος ἀλλά καί τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως.

Ἡ στάση τῶν δημοκρατικῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς Δύσεως, τῆς Βρεταννίας, τῆς Γαλλίας καί τῶν Η.Π.Α., διαμορφώθηκε τήν ἐποχή αὐτή ἀπό δύο κυρίως παράγοντες, ἕνα ἰσχυρό εἰρηνιστικό κύμα πού ἐπηρέασε ὄχι μόνο τήν κοινή γνώμη ἀλλά καί τίς κυβερνήσεις καί ἡ ἀνεπάρκεια τῶν

ἐξοπλισμῶν σέ σύγκριση μέ τίς ἀναθεωρητικές δυνάμεις. Τό εἰρηνιστικό κύμα πού ἐπηρέασε ἰδίως τή Βρεταννία καί τίς Η.Π.Α., καλλιέργησε τήν ὑποστήριξη τῆς εἰρήνης ἄσχετα ἀπό τό τίμημα καί τίς συνέπειές της. Πολλοί πίστευαν πώς ὁ Μεγάλος Πόλεμος ἦταν ἀποτέλεσμα λανθασμένων χειρισμῶν τῶν κυβερνήσεων, προπαγάνδας καί στρατιωτικῶν ἐξοπλισμῶν· ὅτι τόν πόλεμο εἶχαν προκαλέσει οἱ βιομήχανοι ὅπλων, ὅτι ἡ Γερμανία δέν ἔφερε τή μεγαλύτερη εὐθύνη γιά τόν πόλεμο καί ὅτι εἶχε τιμωρηθεῖ δυσανάλογα αὐστηρά ἀπό τούς νικητές. Πίστευαν ἀκόμη ὅτι τόσο οἱ Γερμανοί ὅσο καί οἱ Ἰταλοί χρειάζονταν, ὅπως διακήρυσσαν, «ζωτικό χῶρο» ν' ἀναπτυχθοῦν· ἄλλωστε, οἱ διεκδικήσεις τοῦ Χίτλερ, τουλάχιστο, βασίζονταν ἐν πολλοῖς στήν ἀρχή τῆς αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν καί ἀποσκοποῦσαν στήν ἐνσωμάτωση ὁμοεθνῶν.

Ἡ εἰρηνοφιλία τῆς ἐποχῆς ἦταν προϊόν τοῦ Μεγάλου Πολέμου, συγκεκριμένα τῶν ἑκατομμυρίων θυμάτων πού εἶχε προκαλέσει ὁ πόλεμος. Οἱ περισσότεροι νεκροί τῆς Γαλλίας (1,4 ἑκατομ.) ἦσαν νέοι: Οἱ μισοί Γάλλοι ἡλικίας 20-32 ἐτῶν τό 1914 ἔπεσαν νεκροί κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου. Ἕνας νέος πόλεμος μέ ἀνάλογες ἑκατόμβες θυμάτων ἐθεωρεῖτο ἀδιανόητος. Ἐάν τελικά ἀναγκαζόταν νά πολεμήσει ἡ χώρα, ὁ πόλεμος θά ἦταν ἀμυντικός καί θά διεξαγόταν ἐπί τῆς ὀχυρωμένης γραμμῆς στά ἀνατολικά σύνορα τῆς χώρας. Ἡ Γαλλία δέν διέθετε, ἐξάλλου, σταθερή ἐξωτερική πολιτική, γιά τό λόγο ὅτι ἡ κοινή της γνώμη ἦταν βαθύτατα διχασμένη. Πολλοί δεξιοί εἶχαν χάσει κάθε ἐμπιστοσύνη στήν Γ΄ Γαλλική Δημοκρατία καί θεωροῦσαν ἀπειλή τίς ἐξελίξεις πού ὁδήγησαν στήν ἀνάδειξη κυβερνήσεως Λαϊκοῦ Μετώπου. Οἱ Γάλλοι αὐτοί δέν ἔκρυβαν τίς συμπάθειές τους πρός τά δικτατορικά καθεστῶτα τῆς Γερμανίας καί τῆς Ἰταλίας. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, οἱ ἀριστεροί τῆς χώρας —ὅπως καί ἄλλων χωρῶν— κήρυσσαν τήν ἐπανάσταση ὡς τή μόνη ἐλπίδα σωτηρίας τῆς χώρας.

Ἀνάλογες διαθέσεις, ἄν καί ὄχι τόσο ἔντονες, ἦσαν ἔκδηλες καί στή Βρεταννία (καί στίς Η.Π.Α.). Ἀκραῖο ἀλλά χαρακτηριστικό παράδειγμα τῶν εἰρηνόφιλων ἐκδηλώσεων τῆς χώρας ἦταν ψήφισμα τῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὀξφόρδης τό 1933, μέ τό ὁποῖο διακήρυσσαν ὅτι δέν ἐπρόκειτο ποτέ νά πολεμήσουν γιά τήν πατρίδα. Ὅπως καί στή Γαλλία, ἡ ἀνάμνηση τῆς αἱμορραγίας πού εἶχε προκαλέσει ὁ πόλεμος καί ἡ συνειδητοποίηση τοῦ κοινωνικοῦ κόστους τῆς ἀπώλειας αὐτῆς ἦσαν οἱ βασικές αἰτίες ἀνάλογων ἀντιπολεμικῶν ἐκδηλώσεων. Καί στήν Βρεταννία, οἱ ἀκραῖες θέσεις πού ἐξεδήλωναν ἡ δεξιά ἀπό τό ἕνα μέρος καί ἡ ἀριστερά ἀπό τό ἄλλο, ὡς ἀντίδραση ἤ ἀνταπόκριση στά μηνύματα καί τά κελεύσματα τοῦ φασισμοῦ καί τοῦ κομμουνισμοῦ ἀντίστοιχα, δέν ἐπέτρεπαν τή διαμόρφωση καί ἄσκηση σταθερῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἡ ἀδυναμία

συμβιβασμοῦ τῶν ἀντίρροπων αὐτῶν τάσεων καί δημιουργίας εὐρείας συναινέσεως ὡς πρός τούς προσανατολισμούς τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καί ἡ ἀνεπαρκής πολεμική προπαρασκευή τῆς χώρας (συνέπεια καί αὐτή, σέ μεγάλο βαθμό, τῶν ἀντιπολεμικῶν διαθέσεων) εὐνοοῦσαν τή διαμόρφωση πολιτικῆς κατευνασμοῦ τῶν ἐπιθετικῶν δυνάμεων. Κύριος ἐκφραστής καί ἀρχιτέκτονας τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἦταν ὁ Τσάμπερλαιν (Neville Chamberlain) πρωθυπουργός τῆς Βρεταννίας ἀπό τό 1937.

Τήν διαμόρφωση καί ἄσκηση σταθερῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἀπό τίς κυβερνήσεις τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας δέν εὐνοοῦσε ἡ πολιτική πού ἀκολουθοῦσαν οἱ Η.Π.Α. καί ἡ Σοβιετική Ἕνωση. Παρά τίς περιοδικές καί αὐστηρές καταδίκες τῆς ἐπιθετικῆς πολιτικῆς τῆς Γερμανίας, τῆς Ἰταλίας καί τῆς Ἰαπωνίας ἀπό τόν πρόεδρο τῶν Η.Π.Α. Ροῦσβελτ (Franklin Roosevelt), ἡ κυβέρνηση τῶν Η.Π.Α. ἀκολουθοῦσε πολιτική ἀποχῆς ἀπό τίς ὑποθέσεις τῆς Εὐρώπης καί τά προβλήματα γενικά τοῦ κόσμου. Μέ εἰδική νομοθεσία τῶν ἐτῶν 1935-1937 ἀπαγορεύονταν ἡ παροχή δανείων καί ἡ ἐξαγωγή πολεμικοῦ ὑλικοῦ. Ἐκ τῶν πραγμάτων, ἡ οὐδετερότητα καί ὁ ἀπομονωτισμός τῆς μεγάλης ὑπερατλαντικῆς δυνάμεως εὐνοοῦσαν τίς ἐπιθετικές δυνάμεις.

Ἀνάλογες ἦσαν καί οἱ συνέπειες τῆς πολιτικῆς τῶν Σοβιετικῶν. Ἡ πολιτική ἡγεσία τῆς χώρας ἀρνεῖτο ν' ἀποδεχθεῖ ἀφενός τήν ἀπώλεια ἐδαφῶν πού ἐπέβαλε ἤ ἁπλῶς ἐπικύρωσε ἡ συνθήκη τῶν Βερσαλλιῶν καί ἀφετέρου τήν ἀντικομμουνιστική ζώνη κρατῶν (cordon sanitaire) πού εἶχε δημιουργηθεῖ τό 1919 καί ἐκτεινόταν ἀπό τήν Φινλανδία μέχρι τή Ρουμανία. Οἱ ἐπιθετικές διαθέσεις τῆς χιτλερικῆς Γερμανίας ἐναντίον τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως καί ἡ κατανόηση πού ἔδειχναν δεξιοί κύκλοι τῆς Βρεταννίας καί τῆς Γαλλίας στίς διαθέσεις αὐτές, ἐνίσχυσαν τίς ὑποψίες τῶν Σοβιετικῶν ὅτι οἱ δυτικές δυνάμεις εὐνοοῦσαν, ἄν δέν ἐνθάρρυναν μυστικά, εἰσβολή τῆς Γερμανίας στή Σοβιετική Ἕνωση, γιά τήν ἐξουδετέρωση τῆς ἀπειλῆς ἀπό τή μητρόπολη τῆς κομμουνιστικῆς ἐπαναστάσεως ἀφενός καί τήν ἱκανοποίηση τῆς Γερμανίας εἰς βάρος τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἀφετέρου. Συνεργάσιμη μέ τίς κυβερνήσεις τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν δυνάμεων γιά ἕνα διάστημα μετά τό 1934 (ὅταν ἡ Σοβιετική Ἕνωση ἔγινε μέλος τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν), ἡ σοβιετική κυβέρνηση ἀκολούθησε τελικά, κατά τούς τελευταίους μῆνες τῆς εἰρήνης, πολιτική καιροσκοπική πού ἐπέσπευσε ὅπως θά φανεῖ ἀμέσως πιό κάτω τήν ἔκρηξη τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ἡ σύγχυση, οἱ ἐλλείψεις, οἱ παραλείψεις καί οἱ καιροσκοπισμοί τῆς πολιτικῆς τῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς Εὐρώπης σέ σχέση μέ τή ναζιστική Γερμανία καί τή φασιστική Ἰταλία, ἰδιαίτερα μάλιστα τήν πρώτη, φαίνονται σήμερα, ὕστερα πενήντα χρόνια καί τή φρίκη ἑνός ἀκόμη παγκοσμίου πολέμου, ἀνεξήγητα. Σέ ἀντίθεση μέ τόν Α΄ Παγκόσμιο

Πόλεμο, τά αἴτια τοῦ ὁποίου ἦσαν σύνθετα καί ἡ εὐθύνη γιά τήν ἔναρξή του πρέπει νά ἐπιμερισθεῖ σέ πολλές χῶρες, ἡ εὐθύνη γιά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βαρύνει κατά κύριο λόγο τή ναζιστική Γερμανία, μάλιστα δέ, τόν ἡγέτη της. Στό σημεῖο αὐτό ὑπάρχει συμφωνία στή σχετική βιβλιογραφία - παρά τίς διαφωνίες ὡς πρός τούς ἀρχικούς στόχους τοῦ Χίτλερ καί τήν ἀπόφασή του νά τούς ἐπιτύχει ἐν ἀνάγκη καί μέ πόλεμο. Σχετικά μέ τούς στόχους, φαίνεται πώς ὁ Χίτλερ δέν εἶχε συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα καί πώς προτιμοῦσε νά τούς ἐπιτύχει χωρίς προσφυγή στή βία. Φαίνεται ἀκόμη πώς ἀνέλαβε τίς πρῶτες προκλητικές πρωτοβουλίες χωρίς νά εἶναι βέβαιος γιά τό ἀποτέλεσμά τους, καί πώς ἡ διστακτικότητα καί ἡ ὑποχωρητικότητα τῶν ἄλλων μεγάλων δυνάμεων τῆς ἐποχῆς συνέβαλε στήν κλιμάκωση τέτοιων προκλητικῶν ἐνεργειῶν.

᾿Αρχική ἐπιδίωξη τοῦ Χίτλερ ἦταν ἡ ἐξουδετέρωση τριῶν γειτονικῶν χωρῶν, τῆς Αὐστρίας, τῆς Τσεχοσλοβακίας καί τῆς Πολωνίας. Ὅταν στράφηκε πρός τήν τρίτη, ἀφοῦ εἶχε κατακτήσει τίς ἄλλες δύο, ἡ Βρεταννία καί ἡ Γαλλία δέν ἦσαν σέ θέση νά ἐκτιμήσουν ἄν ἡ Πολωνία θά ἦταν ἡ τελευταία χώρα-θύμα τοῦ ἐπεκτατισμοῦ τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας. Ὁ Χίτλερ δέν ἔκρυβε ὅτι ἀπώτερος στόχος του ἦταν ἡ ἡγεμονία ἐπί τῆς Εὐρώπης καί, μετά τίς πρῶτες ἐντυπωσιακές ἐπιτυχίες, ὅτι θά κατέφευγε καί στόν πόλεμο ἄν χρειαζόταν.

Εὐθύς μετά τήν ἄνοδό του στήν ἐξουσία, ὁ Γερμανός δικτάτορας προσπάθησε νά καθησυχάσει τούς ἡγέτες τῶν ἄλλων μεγάλων δυνάμεων τῆς Εὐρώπης. Ὅπως καί ἀργότερα καί σέ ἀντίθεση μέ τίς ἀπειλές πού ἐκτόξευε κατά καιρούς ὁ ἴδιος, οἱ Γερμανοί ἀντιπρόσωποι στίς εὐρωπαϊκές πρωτεύουσες δέν ἔπαυαν νά καθησυχάζουν ὅσους εὔλογα ἀνησυχοῦσαν ἀπό τίς ἀπειλές τοῦ Γερμανοῦ δικτάτορα. Λίγους μῆνες μετά τήν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας μάλιστα, φάνηκε πώς ὁ Χίτλερ ἦταν διατεθειμένος νά συνεργαστεῖ μέ τούς ἡγέτες τῶν δυτικῶν δυνάμεων, ὅταν μέ πρωτοβουλία τοῦ Μουσσολίνι ὑπογράφηκε τόν ᾿Ιούνιο τοῦ 1933 τό Τετραμερές Σύμφωνο Γαλλίας, Βρεταννίας, Γερμανίας καί ᾿Ιταλίας γιά τή διατήρηση τῆς εἰρήνης. Ἡ ἐντύπωση αὐτή διαλύθηκε τόν ᾿Οκτώβριο τοῦ ἴδιου ἔτους, ὅταν ὁ Χίτλερ ἀνακοίνωσε τήν ταυτόχρονη ἀποχώρηση τῆς Γερμανίας ἀπό τήν Κοινωνία τῶν ᾿Εθνῶν καί τή Διάσκεψη ᾿Αφοπλισμοῦ.

Στήν πρώτη αὐτή πρόκληση τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας ἀπάντησε ἡ Γαλλία μέ μιά προσπάθεια περαιτέρω ἐνισχύσεως τῶν δεσμῶν της μέ τίς χῶρες τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, συγκεκριμένα μέ τίς χῶρες τῆς Μικρῆς ᾿Αντάντ καί τήν Πολωνία. Ἡ προσπάθεια ὅμως αὐτή, πού ὀφειλόταν κυρίως στόν ὑπουργό ἐξωτερικῶν Μπαρτού (Louis Barthou), ἀτόνισε μετά τή δολοφονία τοῦ Μπαρτού τόν ᾿Οκτώβριο τοῦ 1934. Τήν ἀποχώρηση τῆς Γερμανίας ἀπό τήν Κοινωνία τῶν ᾿Εθνῶν ἐκμεταλλεύθηκε, μέ τήν

ἐνθάρρυνση τῆς Γαλλίας, ἡ Σοβιετική Ἕνωση πού ἔσπευσε νά ἐπιτύχει τήν ἔνταξή της στό διεθνή ὀργανισμό, ἐγκαινιάζοντας ἔτσι μιά περίοδο (1934-1936) προσεγγίσεως τῶν δυτικῶν δυνάμεων καί ἐνθαρρύνσεως κυβερνήσεων Λαϊκοῦ Μετώπου στήν Εὐρώπη.

Τήν ἀποχώρηση τῆς Γερμανίας ἀπό τήν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν ἀκολούθησε, τόν Μάρτιο τοῦ 1935, ἡ καταγγελία τῶν ὅρων τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν πού ἀπαγόρευαν τόν ἐξοπλισμό τῆς Γερμανίας καί ἡ ἐκ νέου εἰσαγωγή τῆς στρατιωτικῆς θητείας πού ἴσχυε μέχρι τό 1918. Ἡ ἐνίσχυση τῶν ἐνόπλων δυνάμεων τῆς Γερμανίας, κατά τόν Χίτλερ, ἦταν ἀπαραίτητη ἐν ὄψει τῆς ἀδυναμίας τῶν μεγάλων δυνάμεων νά συμφωνήσουν στήν Διάσκεψη Ἀφοπλισμοῦ. Στή μονομερή αὐτή ἐνέργεια ἀπάντησαν ἡ Γαλλία, ἡ Βρεταννία καί ἡ Ἰταλία μέ τή σύμπηξη τοῦ Μετώπου τῆς Στρέζας, ὅπως ὀνομάσθηκε ἡ ἀπόφαση τῶν τριῶν δυνάμεων νά συντονίσουν τίς ἐνέργειές τους γιά τήν ἀποσόβηση τῆς ἀπειλῆς πού προερχόταν ἀπό τή ναζιστική Γερμανία.

Τό Μέτωπο τῆς Στρέζας δέχθηκε τόν ἴδιο χρόνο καίριο χτύπημα, ἀπό τό ὁποῖο δέν συνῆλθε ποτέ, ἐξαιτίας τῆς ἰταλικῆς εἰσβολῆς στήν Αἰθιοπία τόν Ὀκτώβριο καί τῆς συνακόλουθης διεθνοῦς κρίσεως μέ πρωταγωνίστριες τή Γαλλία καί τή Βρεταννία, οἱ ὁποῖες ὑποστήριξαν τήν καταδίκη τῆς Ἰταλίας ἀπό τήν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν καί τήν ἐπιβολή οἰκονομικῶν κυρώσεων ἐναντίον της. Ἡ ἐπιθετική ἐνέργεια τῆς Ἰταλίας προκάλεσε, ἐκτός ἀπό τήν ἀπομάκρυνσή της ἀπό τή Γαλλία καί τή Βρεταννία, α) τή ραγδαία βελτίωση τῶν σχέσεών της μέ τή Γερμανία, κυρίως ἐξ αἰτίας τῆς ὑποστηρίξεως πού εἶχε ἀπό τή χώρα αὐτή κατά τή διάρκεια τῆς κρίσεως καί β) τήν ὑπονόμευση τοῦ κύρους τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν (ἐξ αἰτίας τῆς ἀδυναμίας τοῦ ὀργανισμοῦ νά ἐξαναγκάσει τήν Ἰταλία νά σεβαστεῖ τήν ἀνεξαρτησία τῆς Αἰθιοπίας) σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε νά μή μπορέσει νά συνέλθει ἀπό τό χτύπημα καί νά περιέλθει ἔκτοτε σέ ἀνυποληψία. Ἡ εὐθύνη γιά τήν ὑπονόμευση αὐτή τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν βάρυνε, βέβαια, κυρίως τήν Ἰταλία· βάρυνε ὅμως καί τίς ἄλλες μεγάλες δυνάμεις, τή Γερμανία ἐπειδή ἔσπευσε νά ὑποστηρίξει τήν Ἰταλία, τή Γαλλία καί τή Βρεταννία ἐπειδή δέν ἦσαν διατεθειμένες νά ἐπιβάλουν τίς οἰκονομικές κυρώσεις ἐκεῖνες κατά τῆς Ἰταλίας (ἀπαγόρευση ἐξαγωγῆς πετρελαίου κυρίως) πού ἀναμένονταν νά τήν ἐξαναγκάσουν νά ἀποσύρει τά στρατεύματά της ἀπό τήν Αἰθιοπία, καί τήν Σοβιετική Ἕνωση πού δέν διέκοψε τίς συναλλαγές της μέ τήν Ἰταλία παρά τή συμμετοχή της στήν καταδικαστική ἀπόφαση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν.

Κατά τή διάρκεια τῆς Αἰθιοπικῆς κρίσεως ὁ Χίτλερ προέβη σέ ἄλλη μιά προκλητική ἐνέργεια, στήν ὁποία οἱ δυτικές δυνάμεις δέν ἀπάντησαν: Τόν Μάρτιο τοῦ 1936, ἕνα χρόνο μετά τήν καταγγελία τῶν ὅρων τῆς Συνθήκης

τῶν Βερσαλλιῶν γιά τόν ἀφοπλισμό τῆς Γερμανίας, γερμανικά στρατεύματα κατέλαβαν τήν ἀποστρατικοποιημένη Ρηνανία. Ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν καί ἡ Γαλλία κατεδίκασαν τή νέα αὐτή μονομερή ἐνέργεια κατά τοῦ καθεστῶτος τῶν Βερσαλλιῶν, ἀλλά δέν κινήθηκε ὁ γαλλικός στρατός, ὅπως φοβούνταν οἱ ἴδιοι οἱ Γερμανοί. Ἡ Βρεταννία καί ἡ Ἰταλία παρέμειναν οὐσιαστικά θεατές. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος πού ξέσπασε σέ λίγους μῆνες στήν Ἰσπανία συνέβαλε στήν περαιτέρω προσέγγιση τῶν δύο δικτατόρων, γιά νά σχηματισθεῖ τελικά ὁ Ἄξονας Βερολίνου-Ρώμης, ἡ σημαντικότερη ἴσως πολιτική ἐξέλιξη τοῦ δεύτερου μισοῦ τῆς δεκαετίας τοῦ 1930.

Ἡ Γερμανία ἦταν πλέον ἰσότιμη μέ τίς ἄλλες μεγάλες εὐρωπαϊκές δυνάμεις: εἶχε ἀπαλλαγεῖ ἀπό τό δεσμευτικό καθεστώς τῶν Βερσαλλιῶν καί, τό σημαντικότερο ἴσως, εἶχε τήν πρωτοβουλία κινήσεων ἔναντι τῶν ἄλλων δυνάμεων. Ἡ Γερμανία ἦταν πλέον ἐλεύθερη καί τυπικά ν' ἀναπτύξει τίς ἔνοπλες δυνάμεις της χωρίς περιορισμούς, γιά νά γίνει σύντομα ὑπολογίσιμη στρατιωτική δύναμη, διατεθειμένη νά χρησιμοποιήσει τό στρατό της. Αὐτό φάνηκε δύο χρόνια μετά τήν κατάληψη τῆς Ρηνανίας, τό Μάρτιο τοῦ 1938, ὅταν ὁ Χίτλερ ἐκβίασε τήν ἐνσωμάτωση τῆς Αὐστρίας μέ τή Γερμανία (Anschluss), χωρίς ν' ἀντιδράσουν καί πάλι οἱ ἄλλες μεγάλες δυνάμεις. Τήν ἑπομένη τῆς εἰσόδου γερμανικῶν στρατευμάτων στήν Αὐστρία, ἡ χώρα προσαρτήθηκε ἐπίσημα στή Γερμανία. Τόν Ἀπρίλιο διενεργήθηκε δημοψήφισμα πού ἐπικύρωσε μέ τεράστια πλειοψηφία (99,75%) τήν προσάρτηση, ἀλλά κάτω ἀπό συνθῆκες πού δέν ἐπέτρεπαν τήν ἐλεύθερη ἔκφραση τοῦ φρονήματος τοῦ λαοῦ. Μολονότι ὑπῆρχε ἰσχυρό ἑνωτικό ρεῦμα, ὑπῆρχε ταυτόχρονα, ἰδιαίτερα μετά τήν ἄνοδο τοῦ Χίτλερ στήν ἐξουσία, ἐξ ἴσου ἰσχυρό ρεῦμα ὑπέρ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς χώρας.

Ἡ Γαλλία καί ἡ Βρεταννία ἀποδέχθηκαν καί τό νέο τετελεσμένο γεγονός χωρίς ν' ἀντιδράσουν. Ἡ Ἰταλία ἀποδέχθηκε καί αὐτή τό τετελεσμένο γεγονός, καί ὁ Μουσσολίνι συνεχάρη τόν Χίτλερ γιά τήν ἐπιτυχία του. Λίγους μῆνες ἀργότερα, τόν Σεπτέμβριο, οἱ τρεῖς δυνάμεις ἀποδέχθηκαν τόν ἄχαρο ρόλο νά νομιμοποιήσουν, σέ συνεργασία μέ τή Γερμανία, τόν κατακερματισμό τῆς Τσεχοσλοβακίας. Κατά τήν Κρίση τοῦ Μονάχου, ὅπως ἔμεινε γνωστή ἡ κρίση πού προκάλεσε ὁ Χίτλερ τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1938 γιά τή διευθέτηση τοῦ Σουδητικοῦ ζητήματος, οἱ ἡγέτες τῆς Γαλλίας, τῆς Βρεταννίας καί τῆς Ἰταλίας δέχθηκαν, προκειμένου ν' ἀποφευχθεῖ ἔνοπλη ρήξη (ἡ Γαλλία ἦταν σύμμαχος τῆς Τσεχοσλοβακίας), νά συνυπογράψουν τήν κατάληψη τῆς περιοχῆς ὅπου κατοικοῦσαν οἱ Σουδῆτες ἀπό τή Γερμανία. Ἡ συμφωνία (30 Σεπτεμβρίου 1938) ὑπογράφηκε στό Μόναχο μέ τή μεσολάβηση τοῦ Μουσσολίνι.

Ἡ Συμφωνία τοῦ Μονάχου θεωρεῖται ἔκτοτε ὡς συνώνυμη τῆς συνθηκολογήσεως ὑπό πίεση, τῆς κατευναστικῆς πολιτικῆς, τοῦ ἐνδοτισμοῦ

καί τῆς προδοσίας ἀνίσχυρων συμμάχων. Πρόκειται, βέβαια, γιά ἐκ τῶν ὑστέρων ἑρμηνεία. Οἱ σύγχρονοι, τόσο οἱ ἡγέτες ὅσο καί ἡ κοινή γνώμη, θεώρησαν τή συμφωνία μεγάλη ἐπιτυχία. Οἱ ἡγέτες τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας, ὁ Νταλαντιέ (Edouard Daladier) καί ὁ Τσάμπερλαιν, ἔγιναν δεκτοί στίς χῶρες τους μέ τιμές ἡρώων. Οἱ ἴδιοι ἦσαν πεπεισμένοι, ὁ Τσάμπερλαιν περισσότερο ἀπό τόν Νταλαντιέ, ὅτι εἶχαν ἐξασφαλίσει τήν εἰρήνη.

῾Ηγέτες καί κοινή γνώμη στή δυτική Εὐρώπη καί ἀλλοῦ ἦσαν ἐντελῶς ἀνέτοιμοι, τό φθινόπωρο τοῦ 1938, ν' ἀντιμετωπίσουν τή φρίκη ἑνός εὐρωπαϊκοῦ πολέμου. Τό ἐνδεχόμενο πολέμου τόν Σεπτέμβριο, παρά τήν εὐφορία πού προκάλεσε ἡ συμφωνία, προετοίμασε κάπως τήν κοινή γνώμη γιά ἕναν τέτοιο πόλεμο. ῞Ενα χρόνο ἀργότερα, ὕστερα ἀπό τήν ἀθέτηση τῶν συμφωνηθέντων στό Μόναχο καί τό τραγικό τέλος τῆς Τσεχοσλοβακίας ὡς ἀναξάρτητης χώρας, ἐλάχιστοι ἦσαν ἐκεῖνοι πού πίστευαν ὅτι ἡ ναζιστική Γερμανία θά σταματοῦσε μέ τήν κατάκτηση τῆς Πολωνίας ἤ ὅτι οἱ μεγάλες δυνάμεις εἶχαν καί ἄλλα περιθώρια θυσίας μικρῶν χωρῶν γιά τή διατήρηση τῆς εἰρήνης.

Τόν Μάρτιο τοῦ 1939 ὁ Χίτλερ ἄφησε κατά μέρος τό προσωπεῖο τοῦ προστάτη τῶν Γερμανῶν πού ζοῦσαν σέ χῶρες πού συνόρευαν μέ τή Γερμανία, καί ἐνσωμάτωσε τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κολοβωμένου κράτους τῆς Τσεχοσλοβακίας μέ τή μορφή προτεκτοράτου τῆς Γερμανίας. (Οἱ Οὔγγροι πῆραν καί αὐτοί ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει ἀπό τή γερμανική βουλιμία καί ἀπό προηγούμενο διαμελισμό, ἀμέσως μετά τή Συμφωνία τοῦ Μονάχου, ὅταν τόσο οἱ ἴδιοι ὅσο καί οἱ Πολωνοί εἶχαν ἀφαιρέσει ἐδάφη ἀπό τήν Τσεχοσλοβακία). Μετά τήν προσάρτηση μή γερμανικῶν ἐδαφῶν ἦταν πλέον φανερό ὅτι στόχος τοῦ Γερμανοῦ δικτάτορα δέν ἦταν ἡ ἑνοποίηση ὅλων τῶν Γερμανῶν σέ ἕνα κράτος.

Οἱ ἡγέτες τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας δέν ἦσαν πλέον διετεθειμένοι νά συζητήσουν περαιτέρω διεκδικήσεις τοῦ Χίτλερ, οὔτε κἄν διευθέτηση τοῦ ζητήματος τῶν Γερμανῶν τῆς ἐλεύθερης πόλεως τοῦ Ντάντσιχ (σημερινό Γκντάνσκ τῆς Πολωνίας) ἤ τοῦ Πολωνικοῦ Διαδρόμου πού χώριζε τήν ἀνατολική Πρωσία ἀπό τήν ὑπόλοιπη Γερμανία. Οἱ πρωθυπουργοί τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας, μέ ἀφορμή τίς νέες διεκδικήσεις τοῦ Χίτλερ καί ὑπό τήν ἐπήρεια τοῦ τελικοῦ διαμελισμοῦ τῆς Τσεχοσλοβακίας, διεκήρυξαν ἐπίσημα τόν Μάρτιο τήν πρόθεση τῶν κυβερνήσεών τους νά ὑποστηρίξουν στρατιωτικά τήν Πολωνία σέ περίπτωση πού δεχόταν ἡ χώρα αὐτή ἐπίθεση ἀπό τρίτη. ᾿Ανάλογη ὑποστήριξη-«ἐγγύηση» ὑποσχέθηκαν δημόσια οἱ δύο ἡγέτες τόν ᾿Απρίλιο τοῦ ἴδιου ἔτους πρός τή Ρουμανία καί τήν ῾Ελλάδα, αὐτή τή φορά μέ ἀφορμή τήν κατάληψη τῆς ᾿Αλβανίας ἀπό τήν ᾿Ιταλία τόν ἴδιο μήνα.

Ἡ ἐγκατάλειψη τῆς δημοκρατικῆς Τσεχοσλοβακίας καί ἡ ἀνάληψη ὑποχρεώσεως στρατιωτικῆς ὑποστηρίξεως τῆς δικτατορικῆς Πολωνίας μόνο ὡς ἀπόδειξη τῆς ἀποφάσεως τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας νά μήν ἐπιτρέψουν περαιτέρω ἐπέκταση τῆς Γερμανίας μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ. Ὀλιγαρχική καί μέ ἕνα ἡμιφεουδαλικό γαιοκτητικό καθεστώς, ἡ Πολωνία κάθε ἄλλο παρά ἀντιπροσώπευε τίς ἀρχές ἐκεῖνες γιά τίς ὁποῖες εἶχε ἀρχίσει νά προετοιμάζεται ψυχολογικά νά πολεμήσει ἡ κοινή γνώμη τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας. Μολονότι σύμμαχος τῆς Γαλλίας ἀπό τήν προηγούμενη δεκαετία, δέν εἶχε παύσει νά ἐρωτοτροπεῖ μέ τή Γερμανία, μέ τήν ὁποία μάλιστα συνεργάσθηκε στό διαμελισμό τῆς Τσεχοσλοβακίας. Μέ τή Σοβιετική Ἕνωση τή χώριζε μίσος αἰώνων, κυρίως ἐξ αἰτίας τῶν περιοδικῶν διαμελισμῶν πού εἶχε ὑποστεῖ ἀπό τήν τσαρική Ρωσία καί τίς ἄλλες γειτονικές μεγάλες δυνάμεις. Τό μέλλον τῆς χώρας αὐτῆς ὡστόσο ἔμελλε ν' ἀποτελέσει ὑπόθεση τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης πού εἶχαν ἀποφασίσει νά θέσουν φραγμό στόν ἐπεκτατισμό τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας.

Στήν ὑπόθεση τῆς Πολωνίας ἔμελλε νά παίξει ρόλο καί μιά ἀκόμη μεγάλη δύναμη, ἡ Σοβιετική Ἕνωση. Ἀπούσα ἀπό τή Συμφωνία τοῦ Μονάχου, μέ ἀπόφαση τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς συμφωνίας αὐτῆς, ἡ Σοβιετική Ἕνωση ἦταν ἀποφασισμένη γιά δικούς της λόγους νά μή λείψει ἀπό ἀνάλογη διευθέτηση στό μέλλον. Κατά τή διάρκεια τῆς κρίσεως τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1938, ὁ Στάλιν εἶχε προσφερθεῖ νά βοηθήσει τήν Τσεχοσλοβακία, ἀλλά ἡ ὑλοποίηση τῆς προσφορᾶς αὐτῆς προσέκοπτε σέ ἀξεπέραστες σχεδόν δυσκολίες. Σοβιετική στρατιωτική βοήθεια μόνο διά μέσου τῆς Πολωνίας ἤ τῆς Ρουμανίας μποροῦσε νά σταλεῖ στήν Τσεχοσλοβακία - ἐνδεχόμενο πού ἀπέκλειαν χωρίς συζήτηση οἱ χῶρες αὐτές, ἐπειδή φοβούνταν τή διέλευση τοῦ Ἐρυθροῦ Στρατοῦ ἀπό τό ἔδαφός τους. Ἀνάλογες ἀντιρρήσεις εἶχε καί ἡ Πολωνία ὅταν τέθηκε τό ἐνδεχόμενο ἀποστολῆς σοβιετικῶν δυνάμεων γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς χώρας σέ περίπτωση γερμανικῆς εἰσβολῆς. Ἦταν ἕνα ἐνδεχόμενο πού ἀπέφευγαν νά ἐξετάσουν σοβαρά οἱ ἡγέτες τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας, στό πλαίσιο τῆς γαλλοπολωνικῆς συμμαχίας καί ἐνόψει τῆς ἀδυναμίας τῶν δύο δυτικῶν δυνάμεων νά στείλουν στρατιωτική βοήθεια στήν Πολωνία γιά πρακτικούς λόγους.

Ἡ διστακτικότητα αὐτή ἐκ μέρους τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας ἐπηρέασε ἀρνητικά τίς διαπραγματεύσεις τῶν δύο χωρῶν μέ τή Σοβιετική Ἕνωση καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1939 γιά τήν ἐξεύρεση τρόπων στρατιωτικῆς συνεργασίας κατά τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας σέ περίπτωση ἐπιθέσεώς της κατά τῆς Πολωνίας. Οἱ δυτικές εὐρωπαϊκές δυνάμεις δέν ἦσαν ἐπίσης διατεθειμένες νά ἱκανοποιήσουν τήν ἀπαίτηση τοῦ Στάλιν γιά τήν ὑπαγωγή μιᾶς ζώνης πού περιλάμβανε τήν Φινλανδία, τίς

Βαλτικές χῶρες καί τήν ἀνατολική Πολωνία στήν κυριαρχία ἤ τόν ἔλεγχο τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως, γιά τήν ἐνίσχυση τῆς ἄμυνας τῆς χώρας του.

Τίς διαφορές αὐτές μεταξύ τῶν δυτικῶν δυνάμεων ἀπό τό ἕνα μέρος καί τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως ἀπό τό ἄλλο ἐκμεταλλεύθηκε ὁ Χίτλερ τόν Αὔγουστο, προτείνοντας στό Στάλιν διαπραγματεύσεις γιά τήν ἐπίλυση τῶν διαφορῶν πού χώριζαν τίς χῶρες τους. Ἡ ἀνταπόκριση τοῦ Στάλιν στήν πρόταση αὐτή ὑπῆρξε μία ἀπό τίς σημαντικότερες μεταστροφές πολιτικῆς στήν ἱστορία τῶν νεωτέρων χρόνων καί μία ἀπό τίς ἐνέργειες πού ἐπέσπευσαν τήν ἔκρηξη τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Μέ τό Γερμανο-σοβιετικό Σύμφωνο τῆς 23ης Αὐγούστου 1939 οἱ δύο θανάσιμοι ἰδεολογικοί ἀντίπαλοι ὑποσχέθηκαν ἀλλήλους, μέ περισσή ὑποκρισία καί κυνισμό, ν' ἀποφύγουν πολεμική ἀναμέτρηση μεταξύ τους. Ὁ Στάλιν ἐξασφάλισε ἀπό τόν Χίτλερ τά ἀνταλλάγματα συνεργασίας (εἰς βάρος τῆς Πολωνίας), τά ὁποῖα ὁ Νταλαντιέ καί ὁ Τσάμπερλαιν ἀρνούνταν νά δώσουν. Ἡ πράξη αὐτή τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως πού προβλήθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς ἐνέργεια ἀπαραίτητη γιά τήν προώθηση τοῦ ἐξοπλισμοῦ τῆς χώρας δέν μειώνει ἀφενός τήν ἀλγεινή ἐντύπωση πού προκάλεσε στήν κοινή γνώμη γενικά καί ἰδιαίτερα στούς ἀριστερούς ὅλων τῶν χωρῶν καί ἀφετέρου τό ρόλο πού ἔπαιξε στήν ἀπόφαση τοῦ Χίτλερ νά προχωρήσει στό διαμελισμό καί τῆς Πολωνίας. Μέ τή Σοβιετική Ἕνωση φίλη πλέον, ἡ ναζιστική Γερμανία ἦταν ἐλεύθερη νά προωθήσει τά κατακτητικά της σχέδια εἰς βάρος τῆς Πολωνίας. Τήν τελευταία ἡμέρα τοῦ Αὐγούστου οἱ Γερμανοί διεβίβασαν στήν ἄτυχη χώρα τίς ἀπαιτήσεις τους καί ἐπιτέθηκαν τήν ἑπομένη, 1η Σεπτεμβρίου, χωρίς κἄν νά περιμένουν ἀπάντηση. Τήν 3η Σεπτεμβρίου, τό πρωΐ, ἡ Βρεταννία κήρυξε τόν πόλεμο κατά τῆς Γερμανίας καί τό ἀπόγευμα τῆς ἴδια μέρας τό ἴδιο ἔπραξε καί ἡ Γαλλία. Ἡ Ἰταλία παρέμεινε οὐδέτερη, ἐνῶ ἡ Σοβιετική Ἕνωση περίμενε τήν εὐκαιρία ν' ἀποσπάσει καί αὐτή τά πολωνικά ἐδάφη πού διεκδικοῦσε.

11. Βιβλιογραφία.

Borkenau, F., *The Communist International* (Λονδίνο, 1938).
Carr, E.H., *A History of Soviet Russia*, 7 τόμ. (Λονδίνο 1950-64).
Eyck, E., *History of the Weimar Republic*, 2 τόμ. (Καίμπριτζ Μασαχουσέτης, 1962).
Fabry, P.W., *Der Hitler-Stalin Pakt* (Ντάρμστατ, 1966).
Galbraith, J.K., *The Great Crash* (Βοστώνη, 1955).
Joll, J., *Intellectuals in Politics* (Λονδίνο, 1960).

Klein, B.H., *Germany's Economic Preparations for War* (Καίμπριτζ Μασαχουσέτης, 1959).
Lefranc, G., *Histoire du Front Populaire* (Παρίσι, 1965).
Lewis, W.A., *Economic Survey, 1919-1939* (Λονδίνο, 1948).
Mowat, C.L., *Britain between the Wars, 1918-1940* (Λονδίνο, 1955).
Nettle, J.P., *The Soviet Achievement* (Νέα Ὑόρκη, 1967).
Petersen, J., *Hitler-Mussolini: Die Entstehung der Achse Berlin-Rom,* 1933-1936 (Τυβίγγη, 1973).
Rothschild, J., *East Central Europe between the Two World Wars* (Σηάτλ, 1975).
Salvemini, G., *Preludio alla seconda guerra mondiale* (Μιλάνο, 1967).
Salvemini, G., *The Fascist Dictatorship in Italy* (Λονδίνο, 1928).
Thomas, H., *The Spanish Civil War* (Νέα Ὑόρκη, 1961).
Thomson, D., *Democracy in France since 1940* (Νέα Ὑόρκη, 1969).
Toscano, M., *Le origine diplomatiche del Patto d'Acciaio* (Φλωρεντία, 1956).
Wiskemann, E., *The Rome-Berlin Axis* (Λονδίνο, 1967).

ΙΒ. Ο Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

1. Κεραυνοβόλος πόλεμος

Ὁ Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ἄρχισε μέ τήν ἐπίθεση τῆς Γερμανίας κατά τῆς Πολωνίας. Ἰσχυρές στρατιωτικές δυνάμεις, μηχανοκίνητες καί εὐέλικτες, μέ τήν ὑποστήριξη μαζικῆς τεθωρακισμένης δυνάμεως καί ἐξίσου μαζικῆς ἀεροπορικῆς δυνάμεως, εἰσέβαλαν τήν 1η Σεπτεμβρίου καί προχώρησαν στήν ἐπίπεδη καί οὐσιαστικά ἀνυπεράσπιστη χώρα μέ ταχύτητα πού γιά πρώτη φορά ἔβλεπε ὁ κόσμος. Ἦταν ὁ «κεραυνοβόλος πόλεμος» (Blitzkrieg), γιά τόν ὁποῖο εἶχαν ἐκπονήσει μελέτες πρῶτοι ὁρισμένοι Βρεταννοί στρατιωτικοί θεωρητικοί, ὅπως ὁ Λίντελ Χάρτ (B.H. Liddell Hart) καί εἶχαν ὑποστηρίξει ἄλλοι, ὅπως ὁ Ντέ Γκώλ (Charles de Gaulle) στή Γαλλία, ἀλλά πού πρῶτοι υἱοθέτησαν καί ἐφάρμοσαν οἱ Γερμανοί. Ἡ ἧττα τῶν Γερμανῶν στόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καί οἱ περιορισμοί πού εἶχε ἐπιβάλει ἡ Συνθήκη τῶν Βερσαλλιῶν εἶχαν εὐνοήσει τήν υἱοθέτηση τέτοιων νέων πολεμικῶν θεωριῶν πού ὑπόσχονταν ταχεία καί ἀποτελεσματική χρήση μαζικῶν δυνάμεων, ἀπό νέους ἀξιωματικούς, ὅπως ὁ Γκουντέριαν (Heinz Guderian), πού ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στό νέο πόλεμο. Ἡ γερμανική ἐπίθεση ἐξάρθρωσε τήν πολωνική ἄμυνα ἀπό τίς πρῶτες μέρες. Ἡ πολωνική ἀεροπορία καταστράφηκε στό ἔδαφος, ἐνῶ τό πεζικό καί τό ἱππικό της ἀποδείχθηκαν εὔκολη λεία τῶν γερμανικῶν τεθωρακισμένων καί μηχανοκίνητων μονάδων. Στίς 27 Σεπτεμβρίου ἔπεσε καί ἡ πρωτεύουσα τῆς χώρας. Δέκα μέρες νωρίτερα εἶχαν εἰσβάλει καί οἱ Σοβιετικοί, γιά νά πάρουν τά ἐδάφη πού εἶχαν ἐξασφαλίσει μέ τό Γερμανοσοβιετικό Σύμφωνο τοῦ προηγουμένου μηνός.

Οἱ ἐγγυήσεις πού εἶχαν δώσει στήν Πολωνία ἡ Γαλλία καί ἡ Βρεταννία ἁπλῶς ἀγνοήθηκαν ἀπό τίς δύο δυνάμεις πού τήν διαμέλισαν. Χωρίς ἄξιο λόγου στρατό καί μέ περιορισμένα πολεμικά μέσα, ἡ Βρεταννία βρέθηκε ἀνέτοιμη ν' ἀντιδράσει ἀποτελεσματικά. Ἐξίσου ἀνέτοιμη ν' ἀντιδράσει ἦταν καί ἡ Γαλλία, ὁ ἀξιόλογος (ἀριθμητικά τουλάχιστον) στρατός τῆς ὁποίας βρέθηκε καί παρέμεινε καθηλωμένος στήν ἀμυντική γραμμή, τήν περίφημη Γραμμή Μαζινό (Maginot), πού ἔγινε συνώνυμη τῆς ξεπερασμένης ἄμυνας ἐπί τῶν συνόρων καί πού ἐξέφραζε μιάν ἀντίληψη περί πολέμου ριζικά ἀντίθετη πρός ἐκείνη τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ἐξάλλου,

μολονότι ἀποφασισμένοι νά πολεμήσουν κατά τοῦ γερμανικοῦ ἐπεκτατισμοῦ σ' ἕναν πόλεμο μάλιστα στόν ὁποῖο, σέ ἀντίθεση μέ τόν προηγούμενο, τό δίκαιο ἦταν ξεκάθαρα μέ τό μέρος τους, οἱ Γάλλοι καί οἱ Βρεταννοί ἀντιμετώπιζαν ἄλλου εἴδους προβλήματα - γι' αὐτό ἄλλωστε παρουσιάσθηκαν νά καταταχθοῦν χωρίς ἐνθουσιασμό καί πεποίθηση ὅτι θά νικήσουν. Ἦταν, βέβαια, ἡ ἔλλειψη ἐνθουσιασμοῦ σημάδι ὡριμότητας· ἦταν ὅμως καί σύμπτωμα μιᾶς ἀνησυχητικῆς καταστάσεως, γιά τήν ὁποία εὐθύνονταν οἱ ἡγέτες τῶν δύο χωρῶν, οἱ ὁποῖοι δέν ἦσαν πλέον ἐνδεδειγμένοι γιά νά ὁδηγήσουν τούς λαούς τους στή μεγάλη πολεμική περιπέτεια πού μόλις ἄρχιζε. Οἱ ἀπογοητεύσεις ἀπό τόν Ἱσπανικό Ἐμφύλιο Πόλεμο καί τήν τραγική τύχη τῆς Τσεχοσλοβακίας ἦσαν ἀκόμη νωπές - καί ἦσαν συνδεδεμένες μέ τούς ἡγέτες πού τώρα καλοῦσαν τούς λαούς τους σέ μιά σταυροφορία γιά τή δημοκρατία. Καί ἄν ὁ ἀγώνας ἦταν γιά τή δημοκρατία, γιατί ἔλειπαν ἀπό τό πλευρό τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας οἱ ἄλλες δημοκρατικές χῶρες, οἱ Σκανδιναυικές χῶρες, οἱ Κάτω Χῶρες καί οἱ Η.Π.Α.; Ἡ ἐντυπωσιακή προέλαση, τέλος, τῶν Γερμανῶν στήν Πολωνία προκαλοῦσε συγκρίσεις τῶν δυνάμεων πού εἶχε στή διάθεσή του ὁ ἀντίπαλος μέ αὐτές τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας, καί οἱ συγκρίσεις ἀπέβαιναν πάντα εἰς βάρος τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων.

Στήν ἀνατολική Εὐρώπη οἱ δύο κατακτητές διαμέλισαν τήν Πολωνία (γιά πολλοστή φορά) μεταξύ τους. Ὁ Χίτλερ πῆρε τό μεγαλύτερο μέρος καί ἄφησε στόν Στάλιν τήν ἀνατολική Πολωνία. Ἡ κυβέρνηση τῆς χώρας ἀρνήθηκε νά συνθηκολογήσει καί κατέφυγε στό Λονδίνο, ἡ πρώτη κυβέρνηση χώρας κατεχόμενης πού κατέφυγε στή βρεταννική πρωτεύουσα. Τήν τύχη τῆς Πολωνίας καί τῆς κυβερνήσεώς της ἀκολούθησαν σύντομα καί ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης καί οἱ κυβερνήσεις τους.

Οἱ χειμερινοί μῆνες πού ἀκολούθησαν ἦσαν μῆνες ἀπραγίας. Ἡ γαλλική ἀμυντική γραμμή καί ἡ ἀπέναντι γερμανική, ἡ Γραμμή Ζίγκφριντ (Siegfried), καί ἡ ἄκρως ἀμυντική καί διστακτική στρατηγική τῶν δυτικῶν συμμάχων πού ἤδη ἀναφέρθηκε ἐπέβαλαν ἕνα εἶδος πολέμου χωρίς σημαντικές συγκρούσεις, τόν «ψευτοπόλεμο» (Phony War), ὅπως ὀνομάσθηκε στή Βρεταννία (drôle de guerre στή Γαλλία καί Sitzkrieg στή Γερμανία). Στήν ξηρά, στή θάλασσα καί στόν ἀέρα, Βρεταννία, Γαλλία καί Γερμανία ἀπέφευγαν τίς μεταξύ τους συγκρούσεις, οἱ δύο πρῶτες εἴτε ἐπειδή δέν διέθεταν ἐπιθετικά πολεμικά σχέδια (ὅπως ἡ Γαλλία) εἴτε ἐπειδή δέν διέθεταν ἐπαρκεῖς δυνάμεις (ὅπως ἡ Βρεταννία) καί ἡ τρίτη περιμένοντας τήν κατάλληλη εὐκαιρία γιά νά πλήξει τό ἑπόμενο θύμα της. Οἱ Βρεταννοί προσπάθησαν βέβαια μέ τό ναυτικό τους ν' ἀποκλείσουν τή Γερμανία ἀπό τόν ἐξευρωπαϊκό κόσμο καί νά τῆς στερήσουν τίς ἀπαραίτητες πρῶτες ὕλες. Ὑπῆρχε ὅμως ἕνα τεράστιο ἄνοιγμα στ' ἀνατολικά τῆς Γερμανίας, τό ὁποῖο

δέν ἦσαν σέ θέση νά φράξουν καί ἀπό τό ὁποῖο οἱ Σοβιετικοί ἄφηναν νά διεξάγεται ἐλεύθερα τό ἐμπόριο τῶν συμμάχων τους μέ τή Μέση καί Ἄπω Ἀνατολή.

Στό περιθώριο τῆς ἀναμετρήσεως τῶν μεγάλων δυνάμεων ἐξεράγη καί διεξήχθη ἕνας τοπικός πόλεμος, αὐτός μεταξύ τῆς Φινλανδίας καί τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως τόν χειμώνα τοῦ 1939-1940. Δέν ἦταν ὅμως ἄσχετος πρός τή μεγάλη ἀναμέτρηση καί ὁ πόλεμος αὐτός, ἐπειδή ὑπῆρξε ἔμμεση συνέπεια τοῦ Γερμανοσοβιετικοῦ Συμφώνου (ἡ Φινλανδία ἀποτελοῦσε μέρος τῆς ζώνης ἀσφαλείας πού εἶχε ἐξασφαλίσει ἀπό τόν Χίτλερ ὁ Στάλιν). Μετά τήν προσάρτηση τῆς ἀνατολικῆς Πολωνίας, ἡ Σοβιετική Ἕνωση ἐξασφάλισε συμφωνίες μέ τή Λατβία, τή Λιθουανία καί τήν Ἐσθονία, πού ἐπέτρεψαν στόν Στάλιν νά ἐγκαταστήσει βάσεις στίς τρεῖς χῶρες τῆς Βαλτικῆς καί ἀργότερα νά ἐξασφαλίσει πολιτική κυριαρχία. Ἀνάλογες προτάσεις τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως πρός τήν Φινλανδία δέν ἔγιναν δεκτές, καί ἄρχισε ὁ πόλεμος μεταξύ τῶν δύο χωρῶν.

Ἡ Φινλανδία, ἡ ὁποία εἶχε μόλις ἀποδεσμευθεῖ ἀπό τόν ἐναγκαλισμό τῆς τσαρικῆς Ρωσίας καί ἀναπτύξει μία ἀπό τίς πιό ἀκμαῖες δημοκρατίες τοῦ Μεσοπολέμου, προέβαλε πείσμονα ἀντίσταση. Οἱ συντριπτικά ὑπέρτερες σοβιετικές δυνάμεις χρειάσθηκαν τέσσερις μῆνες νά κάμψουν τήν ἀντίσταση τῶν ἄριστα ἐκπαιδευμένων καί ἐξοπλισμένων φινλανδικῶν δυνάμεων. Ἡ γενναία ἀντίσταση τῶν Φινλανδῶν συγκίνησε τούς λαούς τῆς Εὐρώπης πού ἔβλεπαν καί ἄλλη μιά μικρή χώρα νά γίνεται στόχος μιᾶς μεγάλης δυνάμεως. Τελικά τόν Μάρτιο τοῦ 1940, μέ τήν ἔλευση τῆς ἀνοίξεως, οἱ Σοβιετικοί κατόρθωσαν νά διασπάσουν τήν ἄμυνα τῶν Φινλανδῶν καί νά ἐπιβάλουν τούς ὅρους τους - τήν προσάρτηση ἐδάφους βάθους 100 χιλιομέτρων, τήν περιοχή πού ζητοῦσε ἐξ ἀρχῆς ὁ Στάλιν.

Ἡ Γαλλία καί ἡ Βρεταννία ἐν τῷ μεταξύ καί ὕστερα ἀπό πολλούς δισταγμούς εἶχαν συγκροτήσει ἐκστρατευτικό σῶμα γιά τήν Φινλανδία· τό ὁποῖο ὅμως δέν πρόλαβε νά ἀποπλεύσει, ἐπειδή ἕνας νέος πόλεμος στήν περιοχή θεωρήθηκε ὅτι εἶχε προτεραιότητα. Ἡ Νορβηγία ἔγινε τόν ἴδιο χειμώνα στόχος τῆς Γερμανίας, ἡ ὁποία προσπάθησε νά προσεταιρισθεῖ τή χώρα, ἀπό τήν ὁποία μποροῦσε ν' ἀπειλήσει τήν ἀσφάλεια τῆς Βρεταννίας ἀλλά καί νά μεταφέρει εὐκολότερα σιδηρομεταλλεύματα ἀπό τή Σουηδία. Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1940, τέλος, ἰσχυρές γερμανικές δυνάμεις εἰσέβαλαν στή Νορβηγία διά μέσου τῆς Δανίας, ἀλλά συνάντησαν σοβαρά προβλήματα κατά τήν ἀπόβαση σέ διάφορα φιόρδ. Οἱ Νορβηγοί αἰφνιδιάσθηκαν, ἀλλά κατόρθωσαν νά βυθίσουν μερικά καταδρομικά τῶν Γερμανῶν καί νά προκαλέσουν σοβαρές ἀπώλειες στούς ἐπιτιθεμένους ἀπό ὀχυρές θέσεις. Κάμφθηκε ὅμως τελικά ἡ ἀντίσταση τῶν ἀμυνομένων· καί ὅταν ἔφθασε τό ἐκστρατευτικό σῶμα τῶν Γάλλων καί τῶν Βρεταννῶν ἦταν πλέον

πολύ ἀργά. Τό νότιο τμῆμα τῆς χώρας περιῆλθε στήν κατοχή τῆς Γερμανίας, καί μόνο στό βόρειο τμῆμα της, μέ ἐπίκεντρο τό Νάρβικ, συνεχίσθηκε ἡ ἀντίσταση τῶν Νορβηγῶν καί τῶν συμμάχων τους μέχρι τό τέλος Μαΐου. Τότε ὅμως κινδύνευε ἡ ἴδια ἡ Γαλλία, καί οἱ σύμμαχοι ἀναγκάσθηκαν ν' ἀποσύρουν τίς δυνάμεις τους ἐγκαταλείποντας ἄλλη μιά χώρα στή ναζιστική Γερμανία. Τούς ἀποχωροῦντες Γάλλους καί Ἄγγλους ἀκολούθησαν ἡ κυβέρνηση καί ὁ βασιλιάς τῆς χώρας.

Οἱ κατακτητές ἐπέβαλαν στή Νορβηγία φιλοναζιστικό καθεστώς ὑπό τόν Κουΐσλινγκ (Vikdum Quisling), ὁ ὁποῖος εἶχε συνεργήσει στήν κατάληψη τῆς Νορβηγίας ἀπό τούς Γερμανούς (τό ὄνομά του ἔγινε δηλωτικό μιᾶς κατηγορίας συνεργατῶν τῶν Γερμανῶν πού διευκόλυναν τήν κατάληψη τῆς χώρας τους). Στή Δανία ἀντίθετα, οἱ Γερμανοί δέν ἔθιξαν τή δημοκρατική κυβέρνηση καί τόν βασιλιά τῆς χώρας, γιά τό λόγο κυρίως ὅτι ἡ Δανία ἦταν τόσο εὐάλωτη ὥστε νά μήν εἶναι σέ θέση ν' ἀπειλήσει τήν ἀσφάλεια τῆς Γερμανίας. Ἡ χώρα, μολονότι πέρασε στή γερμανική κατοχή, διατήρησε τό καθεστώς της. Ἀπό τίς Σκανδιναυικές χῶρες, μόνο ἡ Σουηδία ἀφέθηκε οὐδέτερη καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ πολέμου.

Τόν Μάϊο ἦλθε ἡ σειρά τῶν Κάτω Χωρῶν, ὥστε ν' ἀνοίξει ἡ δίοδος πού ὁδηγεῖ στή Γαλλία ἀπό τή Γερμανία. Πρώτη καί χωρίς προειδοποίηση δέχθηκε τήν ἐπίθεση τῶν Γερμανῶν ἡ ἀνοιχτή καί ἐπίπεδη Ὁλλανδία, ἡ ὁποία ὑπέκυψε σέ διάστημα λίγων ἡμερῶν. Δυσκολότερη ἀποδείχθηκε ἡ κατάκτηση τοῦ Βελγίου. Τό Βέλγιο, σύμμαχος τῆς Γαλλίας μέχρι τό 1936, ἐπέλεξε τήν οὐδετερότητα ὅταν ἡ Γαλλία ἐπέδειξε ἐνδοτισμό ἀπέναντι στίς προκλητικές ἐνέργειες τῆς Γερμανίας καί φάνηκε νά κάμπτεται ἡ θέλησή της νά θέσει φραγμό στίς ἐπεκτατικές βλέψεις τοῦ Χίτλερ. Ἡ καταγγελία τῆς γαλλοβελγικῆς συμμαχίας καί ἡ διακήρυξη τῆς οὐδετερότητας ἀπό τό Βέλγιο τό φθινόπωρο τοῦ 1936 δημιούργησαν στούς Βέλγους τήν ψευδαίσθηση ὅτι τήν οὐδετερότητα αὐτή θά τήν σέβονταν ὅλοι. Ἡ οὐδετερότητα τῶν Βέλγων ἀποδείχθηκε μοιραία τόσο γιά τούς ἴδιους ὅσο καί γιά τούς Γάλλους, ἐπειδή ἀπέκλεισε τόν συντονισμό τῶν ἐνεργειῶν τους κατά τήν κρίσιμη περίοδο ἀπό τήν ἔκρηξη τοῦ πολέμου τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1939 μέχρι τήν εἰσβολή τῶν Γερμανῶν στίς Κάτω Χῶρες.

Οἱ Βέλγοι συγκέντρωσαν τίς δυνάμεις τους στά ὀχυρά, ἐνῶ οἱ Γάλλοι καί οἱ Βρεταννοί ἔστειλαν δυνάμεις τους στή χώρα γιά νά στηρίξουν τή βελγική ἄμυνα. Ὅταν ἐκδηλώθηκε ἡ γερμανική ἐπίθεση, ὅλα ἐξελίχθηκαν σύμφωνα μέ τίς προβλέψεις τῶν ἐπιτιθεμένων. Ἡ βελγική ἄμυνα κάμφθηκε πολύ νωρίτερα ἀπό τούς ὑπολογισμούς τῶν Γάλλων καί τῶν Βρεταννῶν, καί οἱ δυνάμεις τῶν τελευταίων βρέθηκαν ἀπό τήν ἀρχή νά ὀπισθοχωροῦν σέ ἔδαφος πού δέν εἶχε προετοιμασθεῖ γιά τή συγκράτηση ἀντιπάλου μέ δυνάμεις εὐέλικτες καί μηχανοκίνητες. Περνῶντας τίς δασώσεις Ἀρδέννες (πού κατά

τούς Γάλλους στρατιωτικούς ἦσαν ἀδιαπέραστες ἀπό σύγχρονο μηχανοκίνητο στρατό) καί παρακάμπτοντας ἤ διασπῶντας τήν ὀχυρωμένη γραμμή τῆς Γαλλίας στά σύνορα μέ τό Βέλγιο, οἱ μηχανοκίνητες καί θωρακισμένες δυνάμεις τῶν Γερμανῶν διαχύθηκαν ἀκτινωτά πρός νότο, νοτιοδυτικά καί δυτικά καί κατάφεραν νά ἐξαρθρώσουν τόν ἀμυντικό μηχανισμό τῆς Γαλλίας πρίν ἀκόμη αὐτός τεθεῖ ὁλόκληρος σέ κίνηση. Τήν τρίτη ἑβδομάδα τοῦ Μαΐου, μιά ἑβδομάδα μετά τήν ἐπίθεση, ἰσχυρές γερμανικές δυνάμεις κατευθύνονταν ἀκάθεκτες πρός νότο, ἐνῶ οἱ Γάλλοι ὑποχωροῦσαν ἀπό θέση σέ θέση χωρίς οὐσιαστικά νά προβάλλουν ἀποτελεσματική ἀντίσταση. Ἡ γερμανική πολεμική ἀεροπορία ἔσπειρε τόν πανικό καί τή σύγχυση στά ὑποχωροῦντα γαλλικά στρατεύματα, στά ὁποῖα προστέθηκαν σύντομα καί οἱ ὀρδές τῶν προσφύγων Βέλγων καί Γάλλων, ἀπό τά μέρη πού καταλάμβαναν οἱ Γερμανοί. Ὅλο αὐτό τό διάστημα ἡ Γραμμή Μαζινό παρέμενε ἄθικτη γιά νά δεχθεῖ τελικά ἐπίθεση ἀπό τό γαλλικό ἔδαφος.

Σύντομα οἱ Βέλγοι ἀναγκάσθηκαν νά καταθέσουν τά ὅπλα, καί ἡ κυβέρνηση τῆς χώρας κατέφυγε στό Λονδίνο. Τό γαλλοβρεταννικό ἐκστρατευτικό σῶμα πού εἶχε ἤδη ὑποχωρήσει, ἀντιμετώπιζε ἄμεσο κίνδυνο κυκλώσεως στή βορειοανατολική γαλλική ἀκτή καί αἰχμαλωσίας του. Τήν εὐκαιρία νά ἐξουδετερώσουν τήν κυριώτερη μάχιμη στρατιωτική δύναμη πού διέθεταν οἱ Βρεταννοί ἔχασαν οἱ Γερμανοί, ἐξ αἰτίας τῆς ἐμμονῆς τοῦ Χίτλερ νά προχωρήσουν οἱ γερμανικές δυνάμεις μέ στόχο τήν ταχεία κατάληψη τοῦ Παρισιοῦ. Καθυστέρηση δύο ἡμερῶν ἀπό τήν πλευρά τῶν Γερμανῶν νά κόψουν τό δρόμο τῆς ὑποχωρήσεως στούς Βρεταννούς καί τοὺς Γάλλους ἔδωσε τή δυνατότητα στούς τελευταίους νά μεταφέρουν ἀπό τίς παραλίες τῆς Δουνγκέρκης στή Βρεταννία σχεδόν 350.000 ἄνδρες (χωρίς τό βαρύ ὁπλισμό τους). Ἡ ἀπαγκίστρωση τόσου μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνδρῶν σέ τόσο μικρό χρονικό διάστημα δίκαια θεωρήθηκε ἕνα ἀπό τά μεγάλα κατορθώματα τοῦ πολέμου.

Ἡ ἀγωνία τῆς Γαλλίας εἶχε ἐν τῷ μεταξύ κορυφωθεῖ. Στήν ἀνελέητη πίεση τῶν Γερμανῶν προστέθηκε στίς 10 Ἰουνίου, μιά ἑβδομάδα μετά τήν ἐκκένωση τῶν Βρεταννῶν ἀπό τή Δουνγκέρκη, καί ἡ κήρυξη τοῦ πολέμου ἀπό τήν Ἰταλία πού μᾶλλον συμβολικό χαρακτήρα εἶχε. Ὁ Μουσσολίνι ἔσπευσε νά κηρύξει τόν πόλεμο κατά τῆς Γαλλίας καί τῆς Βρεταννίας γιά νά ἐπωφεληθεῖ ἡ Ἰταλία ἀπό τήν ἀναμενόμενη πτώση τῆς Γαλλίας. Στά μέσα τοῦ μηνός ἔπεσε καί ἡ πρωτεύουσα τῆς χώρας, τήν ὁποία εἶχε ἐγκαταλείψει ἡ κυβέρνηση. Τίς τραγικές ἐκεῖνες ὧρες τῆς Γαλλίας, παραιτήθηκε ὁ πρωθυπουργός τῆς χώρας Ρεϋνώ (Paul Reynaud), ὁ ὁποῖος εἶχε διαδεχθεῖ, τόν Μάρτιο, τόν Νταλαντιέ καί τήν ἐξουσία ἀνέλαβε ὁ στρατάρχης Πεταίν (Henri-Philippe Pétain), ἕνας ἀπό τούς ἐλάχιστους ἐπιζῶντες μεγάλους ἄνδρες τῆς Γαλλίας ἀπό τόν προηγούμενο πόλεμο. Στό Γενικό Ἐπιτελεῖο ὁ

στραγητός Βεϋγκάν (Maxime Weygand) εἶχε ἐν τῷ μεταξύ ἀντικαταστήσει τό στρατηγό Γκαμελέν (Maurice Gamelin), ἀλλά οἱ ἔνοπλες δυνάμεις τῆς χώρας δέν ἦσαν σέ θέση ν' ἀντιτάξουν ἀποτελεσματική ἄμυνα. Στίς 17 Ἰουνίου, τήν ἑπομένη τῆς ἀναλήψεως τῆς ἐξουσίας, ὁ Πεταίν ἔστειλε κήρυκες στούς Γερμανούς γιά τή σύναψη ἀνακωχῆς. Πέντε μέρες ἀργότερα, ἀφοῦ οἱ Γερμανοί εἶχαν καταλάβει τή μισή Γαλλία, στό δάσος τῆς Κομπιένης, στό ἴδιο σιδηροδρομικό βαγόνι ὅπου οἱ Γάλλοι εἶχαν ἐπιβάλει τούς ὅρους τους στούς ἡττημένους Γερμανούς τόν Νοέμβριο τοῦ 1918, ὁ Χίτλερ ἐπέβαλε τούς δικούς του ὅρους στούς ἡττημένους τοῦ 1940.

Ἡ πτώση τῆς Γαλλίας σέ διάστημα μικρότερο τοῦ ἑνός μηνός προκάλεσε ἔκπληξη καί ὀδύνη στή Βρεταννία, στίς οὐδέτερες χῶρες τῆς Εὐρώπης καί στίς Η.Π.Α.. Ἦταν δύσκολο νά ἐξηγηθεῖ πῶς εἶχε ἡττηθεῖ τόσο εὔκολα ὁ στρατός τῆς Γαλλίας, ὁ ὁποῖος ἐθεωρεῖτο ὁ καλύτερος τοῦ κόσμου. Ἡ προδοσία καί ἡ δειλία φαίνονταν νά ἐξηγοῦν τήν ἥττα. Ἀλλά δέν ἐπρόκειτο οὔτε γιά προδοσία οὔτε γιά δειλία. Ἡ γαλλική στρατιωτική ἡγεσία, γιά λόγους πού εἶχαν σχέση μέ τήν ἀνεπανάληπτη —καί ἀνεπανόρθωτη— αἱμορραγία τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, εἶχε υἱοθετήσει γιά τήν ἄμυνα τῆς χώρας πολεμικές θεωρίες πού εἶχαν ξεπεραστεῖ ἀπό τήν πολεμική τεχνολογία τῆς ἐποχῆς. Γιά συναφεῖς λόγους, ἐπίσης, ἡ πολιτική ἡγεσία δέν εἶχε ἀντιδράσει ἐναντίον τῶν προκλήσεων τῆς Γερμανίας ὅσο ἦταν ἀκόμη καιρός. Οὔτε οἱ ἀξιωματικοί τῆς Γαλλίας ἦσαν δειλοί, οὔτε οἱ πολιτικοί της ἦσαν προδότες· ἁπλῶς ἡ χώρα ἦταν ἀνέτοιμη, ἐξ αἰτίας σοβαρῶν σφαλμάτων τῆς στρατιωτικῆς καί πολιτικῆς ἡγεσίας της, νά διεξαγάγει τό εἶδος τοῦ πολέμου πού ἐπέβαλε τήν ἄνοιξη τοῦ .1940 ἡ ναζιστική Γερμανία.

Οἱ ὅροι τῶν νικητῶν ἦσαν ἰδιαίτερα σκληροί: Οἱ Γερμανοί κατέλαβαν τό βόρειο ἥμισυ τῆς χώρας, ἐνῶ τό γαλλικό κράτος περιορίσθηκε στό νότιο τμῆμα τῆς χώρας μέ πρωτεύουσα τό Βισύ, ὅπου ἐγκαταστάθηκε ἡ νέα γαλλική κυβέρνηση. Ἐπί κεφαλῆς τοῦ κράτους ἦταν ὁ στρατάρχης Πεταίν μέ πρωθυπουργό ἕναν ἀπό τούς περισσότερο κυνικούς πολιτικούς τῆς χώρας, τόν Λαβάλ (Pierre Laval). Ἡ Γ΄ Γαλλική Δημοκρατία τερματίσθηκε καί ἐπίσημα μέ ψῆφο τῆς βουλῆς πού ἐλήφθη κάτω ἀπό τήν ἐπήρεια τῆς ἥττας καί τῆς ταπεινώσεως. Στή θέση τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος ἐγκαθιδρύθηκε μιά δικτατορία, πού ὄχι μόνο συνεργάσθηκε μέ τή ναζιστική Γερμανία, ἀλλά ἔκανε προσπάθειες νά ἐντάξει τή χώρα στή «Νέα Τάξη», ὅπως ὀνόμασαν οἱ Γερμανοί τήν ἡγεμονία τους στό τμῆμα τῆς Εὐρώπης πού ἤλεγχαν.

2. Ἡ Βρεταννία καί οἱ σύμμαχοί της

Τόν Ἰούνιο τοῦ 1940 ἡ Βρεταννία ἦταν ἡ μόνη ἐμπόλεμη ἀντίπαλος πού

δέν εἶχε ὑποταχθεῖ στή Γερμανία. Στόχος τοῦ Χίτλερ, ὡστόσο, μετά τήν πτώση τῆς Γαλλίας ἦταν ἡ Σοβιετική Ἕνωση, ὅπου ὑπῆρχε ἄφθονος «ζωτικός χῶρος» (Lebensraum) γιά τήν ἀπρόσκοπτη ἀνάπτυξη τῆς ναζιστικῆς «Νέας Τάξεως». Πρίν ὅμως ἀναληφθεῖ ἡ γιγάντια αὐτή προσπάθεια, ἦταν ἀνάγκη νά ἐξουδετερωθεῖ ἡ Βρεταννία ὡς στρατιωτικός καί πολιτικός παράγοντας. Ἐκπονήθηκαν ἔτσι βιαστικά σχέδια γιά τόν ἐξαναγκασμό τῆς Βρεταννίας σέ συνθηκολόγηση. Τόν ἀνηλεή βομβαρδισμό τῆς χώρας θ' ἀκολουθοῦσε ἀπόβαση στρατοῦ γιά τό τελειωτικό χτύπημα. Στήν ἐπιχείρηση «Θαλάσσιος Λέων», ὅπως ἦταν ἡ κωδική ὀνομασία τῆς ἐπιχειρήσεως, πρωταρχικό ρόλο θά ἔπαιζε ἡ γερμανική πολεμική ἀεροπορία, ἡ ὁποία κατά τόν ἀρχηγό τῆς Γκέρινγκ (Hermann Göring) θά ἐξασφάλιζε τήν ἐξουδετέρωση τῆς βρεταννικῆς ἀεροπορίας.

Διεξήχθη ἔτσι τό καλοκαίρι ἡ «Μάχη τῆς Ἀγγλίας», ὅπως ὀνόμασε τήν σύγκρουση στούς αἰθέρες τῆς Βρεταννίας μεταξύ τῶν ἀεροπορικῶν δυνάμεων τῶν δύο μεγάλων ἀντιπάλων ὁ νέος Βρεταννός πρωθυπουργός Οὐΐνστον Τσώρτσιλ, ὁ ὁποῖος διαδέχθηκε τόν Τσάμπερλαιν στήν ἐξουσία τόν Μάϊο καί ἀργότερα καί στήν ἡγεσία τοῦ Συντηρητικοῦ Κόμματος. Ὁ ἀνένδοτος πόλεμος γιά τήν χωρίς ὅρους συντριβή τοῦ ναζισμοῦ καί τοῦ φασισμοῦ πού κήρυξε ὁ νέος πρωθυπουργός τῆς Βρεταννίας, μέ μιά σειρά ἐμπνευσμένων λόγων στή Βουλή τῶν Κοινοτήτων καί ἀπό τό ραδιόφωνο πρός τό λαό του καί τόν κόσμο ὁλόκληρο, προσέδωσε στόν ἀγώνα κατά τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας τόν ἰδεολογικό χαρακτήρα πού δέν εἶχε μέχρι τότε ὁ πόλεμος αὐτός· χαρακτήρας πού καθόρισε καί τούς στόχους τῶν δυνάμεων πού θά ἐπιστρατεύονταν γιά τή συντριβή τῆς Γερμανίας, ὅσο δύσκολη ὑπόθεση καί ἄν φαινόταν αὐτή ἡ συντριβή τό καλοκαίρι τοῦ 1940. Στή συγκεκριμένη προσπάθεια ὑπερασπίσεως τῆς Βρεταννίας ἐναντίον τῶν γερμανικῶν ἀεροπορικῶν ἐπιδρομῶν καί ἐνδεχόμενης ἀποβάσεως, οἱ Βρεταννοί διέθεταν, ἐκτός ἀπό μιά ἐμπνευσμένη καί πραγματικά ἐθνική κυβέρνηση (συμμετεῖχαν στή νέα κυβέρνηση καί οἱ Ἐργατικοί μέ πολλά καί ἄξια μέλη), ὑπεροπλία στή θάλασσα καί, ὅπως ἀνακάλυψαν οἱ Γερμανοί σύντομα, ποιοτική ὑπεροχή στόν ἀέρα. Μολονότι ἡ μαζική παραγωγή σύγχρονων ἀεροπλάνων καταδιώξεως καί βομβαρδισμοῦ εἶχε ἀρχίσει στή Βρεταννία κατά δύο χρόνια ἀργότερα ἀπό ὅ,τι στή Γερμανία, συγκεκριμένα μετά τήν Κρίση τοῦ Μονάχου, καί εἶχε ἀσφαλῶς λιγότερα ἀπό τῆς Γερμανίας, οἱ Βρεταννοί διέθεταν πιό σύγχρονα ἀεροπλάνα ἀπό τούς ἀντιπάλους τους. Οἱ Βρεταννοί διέθεταν ἀκόμη, ἀπό τό φθινόπωρο τοῦ 1940, ραντάρ γιά τόν ἔγκαιρο ἐντοπισμό τῶν ἐχθρικῶν ἀεροπλάνων.

Ἀπό τά μέσα Αὐγούστου καί ἐπί ἔξι ἑβδομάδες, μερικές χιλιάδες Βρεταννοί ἀεροπόροι τῆς Βασιλικῆς Ἀεροπορίας (Royal Air Force) ἀντιμετώπισαν ἑκατοντάδες ἐπιδρομές τῆς γερμανικῆς Πολεμικῆς Ἀεροπορίας

(Luftwaffe). Τό Λονδίνο, τό Κόβεντρυ καί ἄλλες βιομηχανικές πόλεις δέχθηκαν βομβαρδιστικές ἐπιδρομές καί εἶχαν πολλά θύματα. Ποτέ ἴσως δέν δοκιμάσθηκε ἡ ἀντοχή ἑνός λαοῦ ὅσο αὐτή τῶν Βρεταννῶν τό καλοκαίρι τοῦ 1940. Στή νησιωτική χώρα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἦταν συγκεντρωμένη ἡ προσοχή ὅλου τοῦ ἐλεύθερου ἀκόμη κόσμου, ἄν κρίνει κανείς ἀπό τίς ἀνταποκρίσεις τοῦ διεθνοῦς τύπου. Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν παιδιῶν τοῦ Λονδίνου καί τῶν ἄλλων πόλεων στήν ὕπαιθρο, οἱ καθημερινές μάχες μέ τή φωτιά πού προκαλοῦσαν οἱ ἐμπρηστικές βόμβες, ἡ διανομή τροφίμων, ἡ διαβίωση σέ ὑπόγεια καταφύγια, ἡ ἀδιάκοπη ἐργασία σέ ἐργοστάσια καί γραφεῖα συχνά μέ στρατιωτικά κράνη καί ἡ ἀπαράμιλλη καρτερικότητα καί ψυχραιμία τοῦ βρεταννικοῦ λαοῦ ἦταν τό καθημερινό θέμα συζητήσεως σέ ὅσα μέρη τοῦ κόσμου ἔφθαναν εἰδήσεις ἀπό τήν ἀντίσταση τῶν Βρεταννῶν κατά τῶν Γερμανῶν. Ἦταν ἡ «Καλύτερη Ὥρα» (Finest Hour) τῆς χώρας κατά τόν Τσώρτσιλ. Ἦταν ὁ «τελικός» στήν «ἕδρα» τῶν Ἄγγλων, ὅπως ἀναφέρεται πώς εἶπε ἕνας Ἄγγλος κατά τή διάρκεια ἑνός βομβαρδισμοῦ.

Οἱ λόγοι τοῦ Βρεταννοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, μνημεῖα ὅλοι τοῦ ἀγγλικοῦ λόγου, ἐκφράζουν τήν ἀποφασιστικότητα ἑνός λαοῦ νά μήν ὑποκύψει στήν ὠμή βία. Δέν ἀποκλειόταν τό ἐνδεχόμενο ἀπομακρύνσεως τῆς κυβερνήσεως καί τοῦ βασιλιᾶ στόν Καναδά ἤ σέ ἄλλο μέρος τῆς Κοινοπολιτείας, ἀλλά πρίν ἀπό μιά τέτοια ἀπομάκρυνση οἱ Βρεταννοί θά πολεμοῦσαν, ὅπως εἶπε σ' ἕνα λόγο του ὁ Τσώρτσιλ, στίς πόλεις καί στίς παραλίες. Ὁ ἴδιος, ἐκτός ἀπό τήν πεποίθησή του στή νίκη κατά τοῦ Ἄξονα, προσέφερε στό λαό του μόνο «αἷμα καί κόπους καί ἱδρώτα καί δάκρυα», προκειμένου νά συντριβεῖ ὁ ἐπικίνδυνος ἀντίπαλος.

Ὁ εὐνοϊκός καιρός (ὁμίχλη καί βροχή), ἡ αὐτοθυσία τῶν Βρεταννῶν ἀεροπόρων καί ἡ καρτερία καί ψυχραιμία τοῦ λαοῦ, ἀλλά καί οἱ τεράστιες ἀπώλειες τῶν Γερμανῶν ἀπέτρεψαν τή σχεδιαζόμενη ἀπόβαση. Τόν Ὀκτώβριο ἀνακλήθηκε ἡ διαταγή ἀποβάσεως καί σιωπηρά ἐγκαταλείφθηκε ἡ ἰδέα καταλήψεως τῆς νησιωτικῆς Βρεταννίας, παρ' ὅλο πού ἡ ἐπιχείρηση «Θαλάσσιος Λέων» ἀναβλήθηκε γιά τόν ἑπόμενο χρόνο. Ἦταν ἡ πρώτη ἀποτυχημένη ἐπιχείρηση τῶν Γερμανῶν.

Μετά τήν ἀποτυχία καταλήψεως τῆς Βρεταννίας ἤ ἐξαναγκασμοῦ της σέ συνθηκολόγηση (ὁ Τσώρτσιλ ἀπέρριψε ἐπανειλημμένες γερμανικές βολιδοσκοπήσεις γιά τερματισμό τοῦ πολέμου) καί χωρίς ἀνοιχτό μέτωπο στή δυτική Εὐρώπη, ἡ Γερμανία στράφηκε στή Μεσόγειο, γιά νά πλήξει τήν κεντρική αὐτοκρατορική ἀρτηρία τῆς Βρεταννίας σέ τρία κυρίως σημεῖα της, στό Γιβραλτάρ, στή Μάλτα καί στήν Αἴγυπτο. Ὁ προσεταιρισμός τῆς Πορτογαλλίας καί τῆς Ἱσπανίας καί ἡ ἐνεργητικότερη συμμετοχή τῆς Ἰταλίας στόν πόλεμο κατά τῆς Βρεταννίας ὑπῆρξαν οἱ βασικοί στόχοι τοῦ Χίτλερ τό φθινόπωρο τοῦ 1940.

Οἱ δικτάτορες ὅμως τῆς Ἰβηρικῆς Χερσονήσου καί τῆς Ἰταλίας ἀποδείχθηκαν περισσότερο ἀνεξάρτητοι ἀπ' ὅσο περίμενε ὁ Χίτλερ. Ὁ Μουσσολίνι ἔφερε βαρέως τή μεταχείριση πού τοῦ ἐπιφύλαξε ὁ Γερμανός δικτάτορας στό ζήτημα τῶν ἰταλικῶν διεκδικήσεων σέ βάρος τῆς ἡττημένης Γαλλίας: Οἱ Γερμανοί δέν ἱκανοποίησαν τό αἴτημα τῶν Ἰταλῶν νά προσαρτήσουν τή Νίκαια, τήν Κορσική καί τήν Τυνησία. Οἱ Γάλλοι, μολονότι ἡττημένοι καί ὑπό κατοχή ἤ ὑπό φιλογερμανικό καθεστώς, διέθεταν δύο στοιχεῖα πού δέν μποροῦσαν νά παραβλέψουν οἱ Γερμανοί, τίς ἀποικίες καί μεγάλο μέρος τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ τους. Ὁ Χίτλερ λοιπόν ἀπέφευγε νά προκαλέσει τό καθεστώς τοῦ Βισύ μέ ἐδαφικές παραχωρήσεις πρός τήν Ἰταλία, γιά νά μήν περιέλθουν, ἔστω καί προσωρινά, οἱ ἀποικίες καί τό ναυτικό τῆς Γαλλίας ὑπό τόν ἔλεγχο τῆς Βρεταννίας. Ἀλλά καί χωρίς τή δυσαρέσκεια τοῦ Μουσσολίνι καί τῶν συνεργατῶν του ἀπό τήν πολιτική τοῦ Χίτλερ πρός τή Γαλλία, οἱ Ἰταλοί δέν ἦσαν σέ θέση ν' ἀναπτύξουν πρωτοβουλίες τέτοιες στή Μεσόγειο, ὥστε ν' ἀπειλήσουν σοβαρά τίς ἐκεῖ βρεταννικές θέσεις. Ὁ Φράνκο, ἐξ ἄλλου, δέν ἐνέδωσε στίς πιέσεις καί τίς ὑποσχέσεις τοῦ Χίτλερ καί εὐγενῶς ἀπέρριψε πρόταση γιά ἐπίθεση ἀπό κοινοῦ μέ τή Γερμανία ἐναντίον τοῦ Γιβραλτάρ.

Ἡ παρελκυστική πολιτική τῶν χωρῶν τῆς Μεσογειακῆς Εὐρώπης εἶχε ὡς συνέπεια τόν ὑποβιβασμό τῆς σημασίας πού ἔδωσε πρός στιγμή ὁ Χίτλερ στήν «περιφερειακή στρατηγική» κατά τῆς Βρεταννίας σέ συνεργασία μέ τήν Ἰταλία καί τήν Ἱσπανία. Ἔτσι, ἡ ἐπίθεση τῆς Ἰταλίας κατά τῆς Ἑλλάδας τόν Ὀκτώβριο, μολονότι θεωρητικά ἐντάσσεται στούς στόχους τῆς Γερμανίας τήν ἐποχή αὐτή, μᾶλλον πρωτοβουλία τοῦ Μουσσολίνι θά πρέπει νά θεωρηθεῖ - πρωτοβουλία μάλιστα πού δέν ἐνθουσίασε τούς Γερμανούς στρατιωτικούς.

3. Ὁ πόλεμος τῆς Ἑλλάδας κατά τοῦ Ἄξονα

Ἡ Ἑλλάδα, τυπικά οὐδέτερη ἀλλά οὐσιαστικά φιλικά προσκείμενη πρός τή Βρεταννία, δέχθηκε τήν ἐπίθεση τῆς Ἰταλίας κυρίως ὡς χώρα πού μποροῦσε νά χρησιμοποιηθεῖ ἀπό τούς Βρεταννούς γιά νά πληγεῖ ἡ μητροπολιτική Ἰταλία καί ἡ θέση της στό Αἰγαῖο (ἡ Ἰταλία κατεῖχε τά Δωδεκάνησα). Ἡ Ἑλλάδα ἐξ ἄλλου ἀποτελοῦσε μέρος τῆς περιοχῆς τήν ὁποία ἡ φασιστική Ἰταλία θεωροῦσε «ζωτικό χῶρο» της. Ἕνα χρόνο μετά τήν ἄνοδο τοῦ Μουσσολίνι καί μέ ἀφορμή ἐπεισόδιο στά ἑλληνοαλβανικά σύνορα (δολοφονήθηκε Ἰταλός ἀξιωματικός, μέλος τῆς διεθνοῦς ἐπιτροπῆς γιά τή χάραξη τῶν συνόρων), οἱ Ἰταλοί εἶχαν καταλάβει τήν Κέρκυρα, ἀπό τήν ὁποία ἀποχώρησαν ὕστερα ἀπό πίεση τῶν ἄλλων μεγάλων δυνάμεων. Κάτοχοι τῶν Δωδεκανήσων ἀπό τόν Ἰταλοτουρκικό Πόλεμο τοῦ 1911, οἱ

'Ιταλοί δέν ἔκρυβαν τίς κατακτητικές τους βλέψεις εἰς βάρος τῆς 'Ελλάδας, νησιωτικῆς καί ἠπειρωτικῆς. Τό 1939, τέλος, μέ τήν κατάληψη τῆς 'Αλβανίας, ἡ 'Ιταλία ἀπέκτησε χερσαῖα σύνορα μέ τήν 'Ελλάδα καί ἀπειλοῦσε πλέον ἄμεσα τή χώρα.

'Η κυβέρνηση τοῦ Μεταξᾶ, παρά τόν παλαιό φιλογερμανισμό τοῦ δικτάτορα, εἶχε συνδέσει τή χώρα μέ τή Βρεταννία μέ στενές φιλικές σχέσεις καί ὁρισμένες συμφωνίες, οἰκονομικές βέβαια ἀλλά πού ἔδειχναν τούς προσανατολισμούς τῆς χώρας. 'Ιδιαίτερα σημαντικές ἦσαν οἱ συμφωνίες πού ὑπογράφηκαν τόν 'Οκτώβριο τοῦ 1939 καί τόν 'Ιανουάριο τοῦ 1940, μέ τίς ὁποῖες ἡ 'Ελλάδα ἀναλάμβανε ἀφενός τήν ὑποχρέωση νά περιορίσει στό ἐλάχιστο τίς ἐξαγωγές της πρός τή Γερμανία καί ἀφετέρου νά ἐξασφαλίσει τή μίσθωση στή βρεταννική κυβέρνηση μεγάλου μέρους τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου.

'Αποτέλεσμα τῶν συμφωνιῶν αὐτῶν ἦταν νά διακοποῦν οὐσιαστικά μέχρι τό καλοκαίρι τοῦ 1940 οἱ ἐμπορικές συναλλαγές τῆς 'Ελλάδας μέ τή Γερμανία καί νά γίνει ἀντιληπτή τόσο ἀπό τή Γερμανία ὅσο καί ἀπό τήν 'Ιταλία ἡ εὔνοια τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως πρός τή Βρεταννία στή μίσθωση ἑλληνικῶν ἐμπορικῶν πλοίων ἀπό τούς ἐμπολέμους. Μέ ἄλλα λόγια, σέ μιά περίοδο πού οἱ δύο πλευρές προσπαθοῦσαν νά ἐξασφαλίσουν πλεονεκτήματα ἡ μιά ἐναντίον τῆς ἄλλης καί νά κερδίσουν μελλοντικούς συμμάχους, ἡ 'Ελλάδα φαινόταν νά κλίνει τελεσίδικα πρός τή Βρεταννία. Οἱ ἰταλικές αἰτιάσεις καί προκλητικές ἐνέργειες στό Αἰγαῖο τό καλοκαίρι τοῦ 1940 ἐξέφραζαν τή δυσαρέσκεια τῆς φασιστικῆς 'Ιταλίας γιά τήν κλίση αὐτή τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. 'Η ἐπίθεση λοιπόν τῆς 'Ιταλίας ἐναντίον τῆς 'Ελλάδας ἐξυπηρετοῦσε φυσικά τίς παλαιές κατακτητικές βλέψεις της, ἀλλά καί ἀποσκοποῦσε νά πλήξει μιά χώρα πού συνδεόταν ὁλοένα καί περισσότερο μέ τή Βρεταννία.

Γιά δικούς της λόγους ἡ κάθε μιά, ἡ Βρεταννία καί ἡ Γερμανία θά προτιμοῦσαν νά διατηρηθεῖ ἡ 'Ελλάδα οὐδέτερη, ἡ Βρεταννία ἐπειδή ἡ φιλική πολιτική τῆς χώρας ἐξασφάλιζε στή Βρεταννία τά πλεονεκτήματα μιᾶς συμμαχίας χωρίς τίς ὑποχρεώσεις πού συνεπάγεται μιά συμμαχία, καί ἡ Γερμανία ἐπειδή ὑπολόγιζε ὅτι ἡ ἐμπλοκή τῆς 'Ελλάδας θά διευκόλυνε τήν ἐγκατάσταση βρεταννικῶν ἀεροπορικῶν βάσεων στή χώρα ἀπό τίς ὁποῖες ἦταν δυνατό νά πληγοῦν οἱ πετρελαιοπηγές τῆς Ρουμανίας (τίς ὁποῖες ἤλεγχε ἡ Γερμανία). 'Η ἐμπλοκή τῆς 'Ελλάδας, ἄλλωστε, ἀναμενόταν νά προκαλέσει γενικότερη σύρραξη στά Βαλκάνια, καί νά διαταραχθεῖ ἔτσι ἡ διακίνηση πρώτων ὑλῶν ἀπό τήν περιοχή πρός τή Γερμανία.

'Ο ἑλληνοϊταλικός πόλεμος, λοιπόν, διεξήχθη, μέχρι τήν ἀπόφαση τῆς Γερμανίας νά ἐπέμβει, στό περιθώριο τῶν ἐπιδιώξεων τῶν δύο πρωταγωνιστῶν τοῦ πολέμου. Μέχρι τότε ὅμως ἡ 'Ελλάδα πολέμησε μόνη καί μέ ὅση

βοήθεια μποροῦσε νά στείλει ἡ Βρεταννία ἀπό τά περιορισμένα ἀποθέματά της, καί κέρδισε τήν πρώτη νίκη κατά τοῦ Ἄξονα - καί τό θαυμασμό φίλων καί ἐχθρῶν. Παρά τίς ἐλλείψεις στήν ὀργάνωση τῶν ἐνόπλων δυνάμεων καί τήν ἐμμονή τῆς πολιτικῆς καί στρατιωτικῆς ἡγεσίας, μέχρι τήν εἰσβολή, σέ μιά ἀμυντική πολιτική ἐπηρεασμένη ἀπό τήν ἀντίστοιχη γαλλική πολιτική (πού ἤδη ἀναφέρθηκε), ἀλλά καί ἐπιβεβλημένη ἀπό τούς κινδύνους πού δημιουργοῦσε ἡ γειτονική ἀναθεωρητική Βουλγαρία, οἱ ἔνοπλες δυνάμεις τῆς χώρας ὄχι μόνο ἀπώθησαν τόν εἰσβολέα ἀπό τό ἑλληνικό ἔδαφος, ἀλλά σύντομα εἰσέβαλαν στή νότια Ἀλβανία, στίς βορειοηπειρωτικές πόλεις καί χωριά, ὅπου οἱ Ἕλληνες στρατιῶτες ἔγιναν δεκτοί ὡς ἐλευθερωτές. Μέ τήν ἔλευση τοῦ χειμώνα ὅμως σταμάτησε καί ἡ προέλαση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ.

Στή φάση αὐτή τοῦ πολέμου, τόν Δεκέμβριο τοῦ 1940, προσπάθησαν νά μεσολαβήσουν οἱ Γερμανοί γιά τόν τερματισμό τῶν ἐχθροπραξιῶν μεταξύ Ἑλλάδας καί Ἰταλίας. Τή μεσολάβηση ὅμως τῶν Γερμανῶν ἀπέρριψε ὁ Μεταξᾶς, διαβεβαιώνοντας ταυτόχρονα τούς Βρεταννούς ὅτι οἱ Ἕλληνες θά πολεμοῦσαν στό πλευρό τους μέχρι τήν τελική νίκη κατά τοῦ Ἄξονα, καί ἐναντίον τῶν Γερμανῶν ἄν αὐτοί ἐπέλεγαν νά ἐπιτεθοῦν ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας. Ἦταν μιά γενναία ἀπόφαση καί συγχρόνως προϊόν συνειδητῆς ἐπιλογῆς πού προδιέγραψε τή στάση τῆς χώρας καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Μπορεῖ ἡ γερμανική πρόταση νά φαινόταν δελεαστική, ἐπειδή θά τερμάτιζε τίς ἐχθροπραξίες στό μέτωπο χωρίς ἀπώλεια ἐδαφῶν· κρίθηκε ὡστόσο ὅτι ἡ συνθηκολόγηση τῆς χώρας —γιατί ἐπρόκειτο οὐσιαστικά γιά συνθηκολόγηση μέ ἔντιμους ὅρους— θά ἔθετε σέ κίνδυνο ὕψιστα ἐθνικά συμφέροντα. Σέ περίπτωση πού νικοῦσαν ἡ Βρεταννία καί οἱ σύμμαχοί της, ἐθεωρεῖτο βέβαιο ὅι δέν θά ἱκανοποιοῦσαν τίς ἐθνικές διεκδικήσεις τῆς Ἑλλάδας καί ἴσως νά εὐνοοῦσαν τίς βλέψεις τῆς Τουρκίας πού ἀκολουθοῦσε οὐδέτερη πολιτική ἀλλά ἀναμενόταν νά ταχθεῖ ὑπέρ τῆς πλευρᾶς πού εἶχε τίς περισσότερες πιθανότητες νά νικήσει (ὅπως καί ἔγινε)· ἐνῶ ἄν νικοῦσε ὁ Ἄξονας ἐθεωρεῖτο ἐξ ἴσου βέβαιο ὅτι τόσο ἡ Ἰταλία ὅσο καί ἡ Βουλγαρία πού ἐρωτοτροποῦσε μέ τόν Ἄξονα θά ἐπέβαλλαν τίς διεκδικήσεις τους εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδας. Τό τίμημα τῆς ἀρνήσεως νά συμμορφωθεῖ ἡ χώρα σύμφωνα μέ τίς ὑποδείξεις τῆς Γερμανίας ἦταν βαρύ, ἀλλά κρίθηκε ἀπό τήν κυβέρνηση ὅτι ἔπρεπε νά καταβληθεῖ.

Ὁ θάνατος τοῦ Μεταξᾶ τόν Ἰανουάριο τοῦ 1941 στέρησε τήν Ἑλλάδα ἀπό τίς ἱκανότητες ἑνός ἄξιου ἐθνικοῦ ἡγέτη. Ὁ Γεώργιος Β΄, παρά τήν προσήλωσή του στήν πολιτική πού ἀκολουθοῦσε ἡ κυβέρνηση ἐνόσω ζοῦσε ἀκόμη ὁ Μεταξᾶς, δέν ἦταν σέ θέση νά ἐπιβάλει τήν πολιτική αὐτή καί νά παρακολουθεῖ τήν ἐφαρμογή της σέ ὅλες τίς φάσεις τῆς πολεμικῆς προσπάθειας καί σέ ὅλους τούς συντελεστές τῆς προσπάθειας αὐτῆς. Ὁ

διάδοχος τοῦ Μεταξᾶ ᾿Αλέξανδρος Κοριζῆς δέν κατόρθωσε νά προλάβει τήν ἀνάπτυξη, μεταξύ τῶν στρατιωτικῶν ἡγετῶν τοῦ ᾿Αλβανικοῦ Μετώπου, τῆς θέσεως ὅτι ὁ στρατός τῆς μικρῆς καί ἐξαντλημένης ῾Ελλάδας δέν μποροῦσε ν᾿ ἀναλάβει καί ἄλλη πολεμική προσπάθεια, αὐτή τή φορά ἐναντίον τῆς Γερμανίας· ὅταν μάλιστα ἡ Βρεταννία δέν εἶχε νά διαθέσει γιά ἕνα μέτωπο κατά τῶν Γερμανῶν στή Μακεδονία παρά ἐλάχιστες δυνάμεις, καί ἡ Γιουγκοσλαυία ἀπέφευγε νά συντονίσει τίς προσπάθειές της μέ αὐτές τῆς ῾Ελλάδας καί τῆς Βρεταννίας γιά τή δημιουργία κοινοῦ μετώπου κατά τῆς Γερμανίας. Διάφορες παραλείψεις τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου καί ἰδιαίτερα τοῦ ἀρχιστράτηγου ᾿Αλέξανδρου Παπάγου, οἱ πιέσεις τῶν Βρεταννῶν νά στείλουν στήν ῾Ελλάδα ἔστω καί τίς ἐλάχιστες δυνάμεις πού μποροῦσαν ν᾿ ἀποσύρουν ἀπό τήν ᾿Εγγύς ᾿Ανατολή (ὅπου εἶχαν καταφέρει καίριο πλῆγμα κατά τῶν ᾿Ιταλῶν, ἀλλά ἀντιμετώπιζαν τό ἐνδεχόμενο ἐπιθέσεως ἀπό τούς Γερμανούς πού συγκέντρωναν στή βόρεια ᾿Αφρική ἰσχυρές δυνάμεις) καί ἡ ἀπόφαση τῆς κυβερνήσεως νά δημιουργηθεῖ, ἐκτός ἀπό τό ᾿Αλβανικό Μέτωπο καί τή Γραμμή Μεταξᾶ στά ἑλληνοβουλγαρικά σύνορα, καί τρίτη γραμμή ἄμυνας στήν Κεντρική Μακεδονία, προδιέγραψαν ὄχι μόνο τήν ταχεία κάμψη τῆς ἀντιστάσεως ἐναντίον τῆς γερμανικῆς εἰσβολῆς πού ἐκδηλώθηκε στίς 6 ᾿Απριλίου, ἀλλά καί τή δημιουργία σοβαρῶν ρωγμῶν στή συνοχή τῆς πολιτικῆς καί στρατιωτικῆς ἡγεσίας μέ σοβαρές ἐπιπτώσεις στίς πολιτικές ἐξελίξεις τῆς περιόδου πού ἀκολούθησε.

῾Η ἐπίθεση τῆς Γερμανίας κατά τῆς Γιουγκοσλαυίας καί τῆς ῾Ελλάδας, μετά τήν προσχώρηση τῆς Βουλγαρίας στίς δυνάμεις τοῦ Ἄξονα, ἀναλήφθηκε ὄχι μόνο πρός ἐνίσχυση τῆς ᾿Ιταλίας πού εἶχε περιέλθει σέ δεινή θέση ἀλλά καί, κυρίως, γιά νά ἐξουδετερωθεῖ μιά πολεμική ἑστία στά Βαλκάνια πού εὐνοοῦσε τή μετατροπή τῆς ῾Ελλάδας σέ βρεταννική βάση, ἀπ᾿ ὅπου μποροῦσε ν᾿ ἀπειληθεῖ τό δεξιό τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων πού ἐπρόκειτο νά εἰσβάλουν σύντομα στή Σοβιετική Ἕνωση. Οἱ φόβοι τῶν Γερμανῶν ἦσαν βέβαια ὑπερβολικοί· οἱ ὀδυνηρές ἐμπειρίες ὅμως τοῦ Α´ Παγκοσμίου Πολέμου καί τό ἐνδεχόμενο ἑνός μετώπου στά Βαλκάνια ὅπως τό Μακεδονικό Μέτωπο τοῦ πολέμου αὐτοῦ ἐπηρέασαν τήν ἀπόφασή τους νά ἐξουδετερώσουν τήν πολεμική ἑστία στήν ῾Ελλάδα καί νά ἐκδιώξουν τούς Βρεταννούς ἀπό τήν ἠπειρωτική καί νησιωτική χώρα. ῾Η ἐπίθεση κατά τῆς Γιουγκοσλαυίας ἀναλήφθηκε τήν τελευταία στιγμή, σέ ἀντίδραση πραξικοπήματος τήν 27η Μαρτίου πού ἀνέτρεψε τή φιλογερμανική κυβέρνηση πού στήριζε ὁ ἀντιβασιλεύς πρίγκηπας Παῦλος καί προώθησε στό θρόνο τῆς χώρας τόν Πέτρο Β´ καί κατήγγειλε συνθήκη συμμαχίας πού εἶχε ὑπογράψει δύο ἡμέρες πρίν ὁ ἀντιβασιλεύς καί ἡ κυβέρνησή του.

῾Η γερμανική ἐπίθεση ἦταν ἐπίσης μέρος μιᾶς εὐρύτερης ἀναδιοργανώσεως τῆς περιοχῆς ὡς συνέπεια παράλληλων ἐνεργειῶν τῆς Γερμανίας καί

τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Σέ μιά προσπάθεια ἀνακτήσεως τῶν δυτικῶν συνόρων τῆς Ρωσίας πρίν ἀπό τό 1914, ὁ Στάλιν εἶχε ἀφαιρέσει τήν Βεσσαραβία ἀπό τή Ρουμανία. Γιά τήν προστασία τῆς χώρας αὐτῆς ὁ Χίτλερ τήν εἶχε ὑποχρεώσει νά παραχωρήσει ἐδάφη σέ δύο γειτονικές χῶρες, τήν Τρανσυλβανία στήν Οὐγγαρία καί τήν περιοχή νοτίως τοῦ Δούναβη στή Βουλγαρία. Ἡ συμφωνία τῆς 25ης Μαρτίου εἶχε ἐπιτευχθεῖ ὕστερα ἀπό ἰσχυρή πίεση τῆς Γερμανίας στή γιουγκοσλαυική κυβέρνηση (ἡ ὁποία ἀντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα πού δημιουργοῦσαν οἱ Κροάτες), ἀλλά καί ὕστερα ἀπό μυστική γερμανική ὑπόσχεση νά περιέλθει ὁ ἔλεγχος τῆς Θεσσαλονίκης στή Γιουγκοσλαυία.

Οἱ Γερμανοί εἰσέβαλαν μέ ἰσχυρές δυνάμεις καί, ἀφοῦ ἔκαμψαν πρῶτα τήν ἀντίσταση τῶν Γιουγκοσλαύων, εἰσέβαλαν στήν Ἑλλάδα ἀπό τή δίοδο τοῦ Μοναστηρίου. Ὕστερα ἀπό βραχεία ἀντίσταση στή Γραμμή Ἁλιάκμονα (Ὄρος Καϊμακτσαλάν-Ὄρος Βέρμιο-Ποταμός Ἁλιάκμων) οἱ ἑλληνοβρεταννικές δυνάμεις ὑποχώρησαν πρός νότο, ἀφήνοντας ἐλεύθερες τίς προσβάσεις πρός τήν Ἤπειρο καί τήν Κεντρική καί Ἀνατολική Μακεδονία. Οἱ μαχητές τῆς γραμμῆς Μεταξᾶ ἀναγκάσθηκαν νά καταθέσουν τά ὅπλα ὕστερα ἀπό βραχεία ἀλλά γενναία ἀντίσταση. Στό Ἀλβανικό Μέτωπο ἡ στρατιωτική ἡγεσία πίεζε τήν κυβέρνηση καί τόν ἀρχιστράτηγο ν' ἀναλάβουν τήν εὐθύνη συνθηκολογήσεως τοῦ στρατοῦ μέ τούς Γερμανούς. Ἡ διαταγή συμπτύξεως τοῦ στρατοῦ πρός νότο, πρίν καταλάβουν οἱ Γερμανοί τήν Ἤπειρο, ἐκδόθηκε πολύ ἀργά (11 Ἀπριλίου), μέ συνέπεια νά βρεθεῖ ὁ στρατός μεταξύ τῶν Ἰταλῶν καί τῶν Γερμανῶν. Ἡ ἑλληνική κυβέρνηση, ὅπως ἦταν φυσικό, δέν μποροῦσε ν' ἀναλάβει τήν πρωτοβουλία συνθηκολογήσεως μέ τή Γερμανία ἐνόσω μάχονταν σέ ἑλληνικό ἔδαφος βρεταννικά στρατεύματα, οὔτε ἦταν δυνατό νά ἐπιτρέψει ἀνάλογη πρωτοβουλία στή στρατιωτική ἡγεσία τοῦ μετώπου, γιά νά μήν ἐκτεθεῖ ἡ χώρα ἀπέναντι στή σύμμαχο Βρεταννία. Οἱ διοικητές τοῦ μετώπου, ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἀντιμετώπιζαν τό δίλημμα νά μή συνθηκολογήσουν ἀλλά νά διακινδυνεύσουν ἔτσι τήν αἰχμαλωσία τοῦ στρατοῦ ἀπό τούς ἡττημένους ἤδη Ἰταλούς ἤ νά συνθηκολογήσουν καί νά ἐκθέσουν τή χώρα καί νά θεωρηθοῦν προδότες. Προτίμησαν τή συνθηκολόγηση χωρίς τήν ἔγκριση τῆς κυβερνήσεως, ἡ ὁποία δέν ἀναγνώρισε τήν πράξη καί ἐγκατέλειψε (μαζί μέ τόν Γεώργιο Β΄) τήν πρωτεύουσα.

Ἡ ἑλληνική κυβέρνηση καί ὁ βασιλιάς, μαζί μέ τά ὑπολείμματα τοῦ βρεταννικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος ἀπό τήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα, ἐγκαταστάθηκαν στήν Κρήτη, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά μποροῦσε νά κρατηθεῖ ἡ νῆσος. Τόν Μάϊο ὅμως οἱ Γερμανοί ἐξαπέλυσαν σφοδρή ἐπίθεση ἐναντίον τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς Κρήτης μέ ἀλεξιπτωτιστές καί ἀποβατικά σκάφη. Ὕστερα ἀπό πεισματώδεις μάχες στίς παραλίες καί τούς ἀεροδιαδρόμους

τῆς νήσου καί τό βομβαρδισμό ἀπό ἀδιάκοπα κύματα ἀεροπορικῶν ἐπιδρομῶν, κάμφθηκε τελικά ἡ ἀντίσταση τῶν ἀμυνομένων, καί οἱ Γερμανοί κατέλαβαν τήν Κρήτη (τήν ὁποία εἶχαν ἀμελήσει νά ὀχυρώσουν τόσο ἡ ἑλληνική κυβέρνηση ὅσο καί οἱ Βρεταννοί). Τό τίμημα πού κατέβαλαν οἱ Γερμανοί γιά τήν κατάληψη τῆς Κρήτης ἦταν τεράστιες ἀπώλειες ἀνδρῶν καί πολεμικοῦ ὑλικοῦ. Τό ἐπίλεκτο σῶμα ἀλεξιπτωτιστῶν πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν κατάληψή της εἶχε τόσα θύματα ὥστε νά μή χρησιμοποιηθεῖ στό μέλλον σέ ἀνάλογες ἐπιχειρήσεις.

Ἡ χώρα περιῆλθε ἔτσι στήν κατοχή τῆς Γερμανίας καί τῆς Ἰταλίας, ἀλλά καί τῆς Βουλγαρίας, ἡ ὁποία ἔσπευσε νά ἐκμεταλλευθεῖ τήν εὐκαιρία καί νά στείλει στήν Ἑλλάδα στρατό κατοχῆς. Τή διακυβέρνηση τῆς χώρας ἀνέλαβε κυβέρνηση στρατηγῶν τοῦ Ἀλβανικοῦ Μετώπου μ' ἐπικεφαλῆς τό στρατηγό Γεώργιο Τσολάκογλου, ὁ ὁποῖος δέχθηκε νά σχηματίσει κυβέρνηση κατ' ἐντολή τῶν Γερμανῶν. Ἡ νόμιμη κυβέρνηση τῆς Ἑλλάδας, μ' ἐπικεφαλῆς τόν Γεώργιο Β΄, κατέφυγε στήν Αἴγυπτο καί ἀπό ἐκεῖ στή Βρεταννία. Ἐκεῖ κατέφυγε καί ἡ γιουγκοσλαυική κυβέρνηση, μ' ἐπικεφαλῆς τό βασιλιά τῆς χώρας. Τήν ἄνοιξη τοῦ 1941 καί πρίν ἀπό τήν εἰσβολή τῶν Γερμανῶν στή Σοβιετική Ἕνωση, οἱ ἐξόριστες κυβερνήσεις τῶν ἕξι κατεχόμενων χωρῶν τῆς Εὐρώπης ἦσαν οἱ μόνοι σύμμαχοι τῆς Βρεταννίας. Διαγράφονταν ὅμως νέες ἐξελίξεις πού ἔμελλαν ν' ἀλλάξουν τήν πορεία τοῦ πολέμου.

4. Ἡ Σοβιετική Ἕνωση καί οἱ Η.Π.Α. ἐμπόλεμες

Ἡ εἰσβολή τῶν Γερμανῶν στή Σοβιετική Ἕνωση στίς 22 Ἰουνίου 1941 πραγματοποιήθηκε μέ καθυστέρηση ἑνός μηνός, πού ὀφειλόταν στήν ἀκαταλληλότητα τῶν δρόμων καί τή βραδεία συγκέντρωση τῶν ἀπαιτουμένων στρατευμάτων στήν Πολωνία καί τή Ρουμανία, ἐξ αἰτίας ἀπρόβλεπτης καί παρατεταμένης κακοκαιρίας, ἀλλά καί στήν ἐπιχείρηση κατά τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Γιουγκοσλαυίας, ἀφοῦ μέρος τῶν δυνάμεων πού χρησιμοποιήθηκαν στήν ἐπιχείρηση αὐτή ἔπρεπε νά μεταφερθοῦν γιά τήν ἐπίθεση κατά τῶν Σοβιετικῶν.

Ἡ μεγάλη ἐπίθεση, γνωστή μέ τήν κωδική ὀνομασία «Ἐπιχείρηση Μπαρμπαρόσσα» εἶχε ἀποφασισθεῖ, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε ἀπό τόν προηγούμενο χρόνο. Τόν Νοέμβριο τοῦ 1940 ὁ Χίτλερ εἶχε προτείνει στό Σοβιετικό ὑπουργό ἐξωτερικῶν Μολότωφ (Βιατσεσλαύ Μολότωφ), ἐν ὄψει τῆς ἀναμενόμενης συνθηκολογήσεως τῆς Βρεταννίας, τή χάραξη σφαιρῶν ἐπιρροῆς τῆς Γερμανίας καί τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Κατά τόν Χίτλερ, ἡ Σοβιετική Ἕνωση ἔπρεπε νά ἐπεκταθεῖ πρός τήν κατεύθυνση τοῦ Ἰνδικοῦ Ὠκεανοῦ. Ὁ Μολότωφ ὅμως ἐπιθυμοῦσε τή χάραξη σφαιρῶν ἐπιρροῆς

στήν Εὐρώπη, καί εἶχε ἀφήσει νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ Σοβιετική Ἕνωση ὑπολόγιζε στόν ἔλεγχο τῶν Βαλκανίων καί τῶν Στενῶν, περιοχή ὅπου εἶχε βλέψεις ἡ φασιστική Ἰταλία ἀλλά καί ἡ Γερμανία. Οἱ δύο συνεταῖροι εἶχαν διαπιστώσει στό στάδιο αὐτό τίς διαφορές πού τούς χώριζαν.

Στούς μῆνες πού ἀκολούθησαν ὁ Χίτλερ ἑτοιμαζόταν νά ἐπιτεθεῖ ἐναντίον τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως, ἐνῶ ὁ Στάλιν προσπαθοῦσε νά κερδίσει χρόνο ἀποφεύγοντας ἐπιμελῶς νά προκαλέσει τή Γερμανία. Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1941 οἱ Σοβιετικοί ἀνανέωσαν παλαιότερες ἐμπορικές συμφωνίες μέ τούς Γερμανούς, καί τέσσερις μῆνες ἀργότερα, ὅταν οἱ Γερμανοί ἐπιτέθηκαν κατά τῆς Γιουγκοσλαυίας καί τῆς Ἑλλάδας, παρέμειναν θεατές. Δέκα ἡμέρες πρίν ἀπό τήν ἐκδήλωση τῆς ἐπιθέσεως ἐναντίον τους, ὅταν εἶχε ὁλοκληρωθεῖ ἡ συγκέντρωση τῶν γερμανικῶν δυνάμεων εἰσβολῆς στά σοβιετικά σύνορα, οἱ Σοβιετικοί ἀρνούνταν ὅτι ὑπῆρχε πρόβλημα στίς σχέσεις τῶν δύο χωρῶν καί δέν προέβαιναν στή λήψη τῶν ἀπαραίτητων μέτρων.

Οἱ Γερμανοί ἐπιτέθηκαν μέ 150 περίπου μεραρχίες, σέ ἕνα μέτωπο πού ἐκτεινόταν ἀπό τή Βαλτική Θάλασσα μέχρι τόν Εὔξεινο Πόντο. Στήν τεράστια ἐπιχείρηση πῆραν μέρος μέ περιορισμένες δυνάμεις καί οἱ συμμαχικές ἤ δορυφορικές χῶρες τῆς Γερμανίας, ἡ Οὐγγαρία, ἡ Ρουμανία, ἡ Σλοβακία καί ἡ Ἰταλία. Κατά τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως ἐπιτέθηκε, ἀλλά ἀνεξάρτητα ἀπό τή Γερμανία, καί ἡ Φινλανδία πού θεώρησε τήν περίσταση κατάλληλη γιά ν' ἀνακτήσει τά χαμένα ἐδάφη.

Σέ διάστημα τριῶν μηνῶν οἱ Γερμανοί προχώρησαν βαθιά στήν ἀχανή χώρα, ἐξουδετερώνοντας τή σοβιετική ἄμυνα καί συλλαμβάνοντας δεκάδες χιλιάδες αἰχμαλώτους. Μέχρι τόν Σεπτέμβριο οἱ γερμανικές δυνάμεις εἶχαν φτάσει στή Ρίγα (στή Βαλτική), στό Λένινγκραντ καί στό Κίεβο. Ἡ ἀδυναμία νά συγκρατηθοῦν οἱ Γερμανοί παρουσιάσθηκε ἀπό τόν Στάλιν καί τούς συνεργάτες του ὡς ἑλιγμός τακτικός γιά τήν εὐχερέστερη συντριβή τους στό ἐσωτερικό τῆς χώρας, κατά τό παράδειγμα τῆς καταστροφῆς τοῦ στρατοῦ τοῦ Ναπολέοντα τό 1812. Ἡ σύνδεση αὐτή μέ τούς ἀγῶνες τῶν Ρώσων στό παρελθόν ἀποτελοῦσε μέρος μιᾶς εὐρύτερης προσπάθειας προβολῆς τοῦ πολέμου ὡς πατριωτικοῦ πολέμου. Παρά τήν προσπάθεια αὐτή ὅμως εἶχαν γίνει φανερές οἱ σοβαρές ἐλλείψεις τοῦ Ἐρυθροῦ Στρατοῦ, κατά τό στάδιο αὐτό τοῦ πολέμου, στούς τομεῖς τῆς ἡγεσίας καί τοῦ σχεδιασμοῦ. Εἶχε γίνει ἐπίσης φανερό ὅτι ἡ ὑποχώρηση ἦταν ἀποτέλεσμα ἀνάγκης, ὄχι ἑλιγμοῦ.

Μετά τόν Ὀκτώβριο ὅμως, ὅταν οἱ Γερμανοί πλησίαζαν πρός τή Μόσχα (ἀφοῦ εἶχαν κατακτήσει τήν Οὐκρανία καί τήν Κριμαία), ἔγιναν φανερές οἱ ἀδυναμίες τῆς ἐπιχειρήσεως, ἀφενός ἡ καθυστέρηση στήν ἐκδήλωση τῆς ἐπιθέσεως τήν ἄνοιξη καί ἀφετέρου ἡ διασπορά τῶν δυνάμεων, ἰδιαίτερα τῶν τεθωρακισμένων μονάδων, σέ ἕνα ἐκτεταμένο

μέτωπο. Ὅταν τελικά ἡ γερμανική στρατιωτική ἡγεσία στήν περιοχή εἶχε συγκεντρώσει τίς ἀπαραίτητες δυνάμεις γιά τήν ἐπίθεση κατά τῆς Μόσχας ἦταν πλέον ἀργά: Οἱ Σοβιετικοί εἶχαν ἐνισχύσει τήν ἄμυνα τῆς πρωτεύουσας μέ ἰσχυρές δυνάμεις. Στό πλευρό τους ἐξ ἄλλου οἱ Σοβιετικοί εἶχαν γιά ἄλλη μιά φορά τόν «στρατηγό χειμώνα» πού ἐνέσκυψε ἀσυνήθιστα ἐνωρίς. Ἡ κακοκαιρία δυσχέραινε πολύ περισσότερο τήν πολεμική προσπάθεια τῶν ἐπιτιθεμένων, ἐπειδή οἱ γραμμές ἀνεφοδιασμοῦ τους ἦσαν πολύ πιό μεγάλες ἀπό αὐτές τῶν ἀμυνομένων καί ἐπειδή πολεμοῦσαν σέ ἐχθρικό ἔδαφος καί ἀντιμετώπιζαν ἔτσι, ἐκτός ἀπό τόν τακτικό σοβιετικό στρατό, ὁμάδες ἀτάκτων πού προκαλοῦσαν σοβαρές φθορές ὑλικοῦ καί ἀπώλειες ἀνδρῶν. Παρ᾽ ὅλα αὐτά, οἱ Γερμανοί ἀπείλησαν σοβαρά τή σοβιετική πρωτεύουσα καί ἔφθασαν τόν Νοέμβριο στά προάστιά της. Εἶχαν ἐν τῷ μεταξύ ἀποχωρήσει σέ ἀσφαλέστερο μέρος οἱ διάφορες ὑπηρεσίες τοῦ κράτους, ἀλλά παρέμεινε ὁ Στάλιν στήν τελευταία αὐτή γραμμή ἄμυνας. Πρός στιγμή φάνηκε, ὅταν ξέσπασαν ἀντικαθεστωτικές διαδηλώσεις στή χειμαζόμενη πρωτεύουσα, ὅτι ἐπέκειτο ἡ ἀνατροπή τοῦ σοβιετικοῦ καθεστῶτος. Ὁ Ἐρυθρός Στρατός ὅμως ἐπέβαλε τήν τάξη καί κράτησε τίς θέσεις του ἔναντι τῶν Γερμανῶν. Στίς 8 Δεκεμβρίου τοῦ 1941 οἱ Γερμανοί ἀναγκάσθηκαν ν᾽ ἀναστείλουν τίς ἐπιχειρήσεις.

Τήν ἴδια ἡμέρα οἱ κυβερνήσεις τῶν Η.Π.Α. καί τῆς Βρεταννίας κήρυξαν τόν πόλεμο κατά τῆς Ἰαπωνίας (ὕστερα ἀπό τήν αἰφνιδιαστική ἀεροπορική ἐπίθεση τῶν Ἰαπώνων στήν ἀμερικανική ναυτική βάση Πέρλ Χάρμπορ τῆς Χαβάης τήν 7η Δεκεμβρίου). Τρεῖς ἡμέρες ἀργότερα ἡ Γερμανία καί ἡ Ἰταλία κήρυξαν τόν πόλεμο κατά τῶν Η.Π.Α. Ὁ δεύτερος μεγάλος εὐρωπαϊκός πόλεμος ἔγινε ἔτσι παγκόσμιος, καί ἡ τύχη τῆς Εὐρώπης συνδέθηκα ἄρρηκτα μέ τήν τύχη τῆς ὑπερατλαντικῆς δημοκρατίας. Τό 1941 ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἀποτελεῖ, ὅπως καί τό 1917 γιά τήν ἔκβαση τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σταθμό στήν πορεία τῆς μεγάλης πολεμικῆς ἀναμετρήσεως.

Οἱ Η.Π.Α. ὡστόσο εἶχαν ἤδη πάρει θέση στόν πόλεμο ἀπό τό 1940, ὅταν μετά τήν πτώση τῆς Γαλλίας ἡ Βρεταννία ἀντιμετώπιζε μόνη τόν Ἄξονα καί ἡ κυβέρνηση τῶν Η.Π.Α. ἔδωσε στή Βρεταννία 50 ἀμερικανικά καταδρομικά μέ ἀντάλλαγμα ὁρισμένες ναυτικές καί ἀεροπορικές βάσεις τῆς Βρεταννίας στή Νέα Γῆ, στίς Βερμοῦδες, στίς Μπαχάμες, στήν Ἰαμαϊκή, στήν Ἀντίγκουα, στήν Ἁγία Λουκία, στήν Τρινιδάτ καί στήν Βρεταννική Γουϊάνα. Τόν Νοέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους καί μετά τήν τρίτη ἐπανεκλογή του, ὁ πρόεδρος Ροῦσβελτ ἀνακοίνωσε ὅτι τό ἥμισυ τῆς πολεμικῆς παραγωγῆς τῆς χώρας διετίθετο γιά τίς ἀνάγκες τῆς Βρεταννίας. Τόν Δεκέμβριο τέλος ὁ Ἀμερικανός πρόεδρος ἀνακοίνωσε ὅτι οἱ βρεταννικές παραγγελίες πολεμικοῦ ὑλικοῦ ἀπό ἐργοστάσια τῶν Η.Π.Α. εἶχαν τήν ἐγγύηση τῆς

ἀμερικανικῆς κυβερνήσεως. Σταδιακά οἱ Η.Π.Α. ἀπομακρύνονταν ἀπό τήν πολιτική τῆς ἀπομονώσεως καί τῆς οὐδετερότητας (μέ αὐτήν τήν πολιτική εἶχε ἐπανεκλεγεῖ ὁ Ροῦσβελτ) καί συνδέονταν ὁλοένα καί περισσότερο μέ τήν πολεμική προσπάθεια τῆς Βρεταννίας.

Δημιουργήθηκε ἔτσι ἡ «Μεγάλη Συμμαχία», ὁ συνασπισμός τῆς Βρεταννίας, τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως καί τῶν Η.Π.Α. πού καθόρισε ὄχι μόνο τήν ἔκβαση τοῦ πολέμου ἀλλά καί τίς πρῶτες μεταπολεμικές ἐξελίξεις. Ἦταν μιά συμμαχία ἀνόμοιων δυνάμεων, τῶν δύο ἀγγλοσαξωνικῶν δημοκρατιῶν μέ τή μητρόπολη τοῦ κομμουνισμοῦ· τίς ὁποῖες ὅμως συνέδεε ὁ κοινός ἐχθρός, ὁ Ἄξονας (ἡ Γερμανία, ἡ Ἰταλία καί ἡ Ἰαπωνία). Ἡ «Μεγάλη Συμμαχία» δέν ξεπέρασε ποτέ ὁρισμένες ἐγγενεῖς ἀδυναμίες, πού εἶχαν σχέση ἀφενός μέ τά διαφορετικά καθεστῶτα τους καί ἀφετέρου μέ τίς μακροπρόθεσμες ἐπιδιώξεις τῆς κάθε μιᾶς ἀπό τίς τρεῖς δυνάμεις. Συνδετικός κρίκος τῆς συμμαχίας ἦταν ἡ Βρεταννία, ἡ ὁποία ἦταν περισσότερο ἐκτεθειμένη ἀπό τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες στόν κοινό κίνδυνο καί ὡς ἐκ τούτου περισσότερο διατεθειμένη νά συνεργασθεῖ μέ τή Σοβιετική Ἕνωση. Χωρίς τή Βρεταννία καί τό μεσολαβητικό ρόλο πού ἔπαιξε στή δημιουργία καί τή λειτουργία τῆς συμμαχίας, εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι ἡ κυβέρνηση τῶν Η.Π.Α. θά ἀντιμετώπιζε τήν ἀπροθυμία τοῦ Ἀμερικανικοῦ λαοῦ νά συνεργασθεῖ μέ μιά χώρα τῆς ὁποίας τό καθεστώς δέν φαινόταν νά δείχνει περισσότερο σεβασμό στά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη καί στή δημοκρατία, καθώς καί στήν ἀνεξαρτησία τῶν γειτονικῶν χωρῶν, ἀπό τά καθεστῶτα τῶν ἀντιπάλων. Σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, χρειάζεται νά σημειωθεῖ ἐδῶ, ὅτι ἡ ἐπιμονή τῶν Σοβιετικῶν στήν ἀνάκτηση τῶν «δίκαιων» συνόρων, ὅπως χαρακτήριζε ὁ Στάλιν τά σύνορα τῆς χώρας μέχρι τόν Ἰούνιο τοῦ 1941, προσέκοπτε στήν ἀγγλοαμερικανική διακήρυξη τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1941, τήν διακήρυξη τῆς «Χάρτας τοῦ Ἀτλαντικοῦ» ὅπως ὀνομάσθηκε, πού πρόβαλλε ὡς βασική ἀρχή τῆς μεταπολεμικῆς ἀναδιοργανώσεως τοῦ κόσμου τήν αὐτοδιάθεση τῶν λαῶν (ἡ ὁποία, βέβαια, δέν συμβιβαζόταν καί μέ τήν ὕπαρξη βρεταννικῶν κτήσεων). Ἀλλά καί χωρίς τίς δεσμεύσεις τῆς «Χάρτας τοῦ Ἀτλαντικοῦ», τό ζήτημα τῆς Πολωνίας δημιουργοῦσε προβλήματα στούς συμμάχους ἐξ αἰτίας τῆς ἀρνήσεως τοῦ Στάλιν νά ὑποσχεθεῖ ἀποκατάσταση τῆς προπολεμικῆς Πολωνίας - γιά τήν ἀνεξαρτησία τῆς ὁποίας ἡ Βρεταννία εἶχε κηρύξει τόν πόλεμο κατά τῆς Γερμανίας.

Ἄλλες προστριβές εἶχαν σχέση μέ τίς διαφορετικές ἐκτιμήσεις τῶν τριῶν συμμάχων γιά τήν ἀποτελεσματικότερη διεξαγωγή τοῦ πολέμου κατά τοῦ Ἄξονα. Ἡ Σοβιετική Ἕνωση ἀντιμετώπιζε, στό ἔδαφός της, τήν τεράστια γερμανική πολεμική μηχανή. Εἶχε χάσει μεγάλο μέρος τοῦ παραγωγικοῦ της δυναμικοῦ, ἀγροτικοῦ καί βιομηχανικοῦ, καί ἀντιμετώπιζε

σοβαρό πρόβλημα ἐπισιτισμοῦ. Μέχρι τό τέλος τοῦ πολέμου ἡ χώρα εἶχε 20 ἑκατομ. θύματα, ἀπό τίς μάχες, ἀλλά καί ἀπό τίς ἐκτελέσεις, τίς κακουχίες καί τήν πείνα. Ἡ Σοβιετική Ἕνωση φαινόταν νά σηκώνει τό μεγαλύτερο βάρος τοῦ πολέμου, καί ἡ ἐντύπωση αὐτή ἦταν διάχυτη ὄχι μόνο στήν ἴδια τή χώρα ἀλλά καί στήν κοινή γνώμη τῶν συμμάχων της. Ἡ ἴδια ἐντύπωση δημιουργοῦσε ἐρωτηματικά γιά τή φαινομενική ἀπραγία τῶν συμμάχων τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως καί τούς δισταγμούς τους ν' ἀνοίξουν ἕνα δεύτερο μέτωπο κατά τῆς Γερμανίας, ὥστε νά μετριασθεῖ τό βάρος πού σήκωνε αὐτή.

Ὑπῆρχαν ὡστόσο ὁρισμένες διαφορές στήν πολεμική προσπάθεια τῆς κάθε μιᾶς ἀπό τίς τρεῖς συμμάχους μεγάλες δυνάμεις πού πρέπει νά ἐπισημανθοῦν, ὥστε νά ἐκτιμηθεῖ σωστά ἡ προσφορά τους στόν πόλεμο. Ἡ Σοβιετική Ἕνωση πολεμοῦσε σ' ἕνα μέτωπο, στό ἔδαφός της, καί ὁ ἀνεφοδιασμός τῶν δυνάμεών της ἦταν εὔκολος. Βασικός στόχος τῆς πολεμικῆς της προσπάθειας ἦταν ἡ ἀπώθηση τοῦ ἐχθροῦ ἀπό τό ἔδαφός της. Μόνο μετά τό 1944, ὅταν ὁ Ἐρυθρός Στρατός ἔφθασε στά σύνορα τῆς χώρας, ἄρχισαν ν' ἀντιμετωπίζουν οἱ Σοβιετικοί προβλήματα ἀνάλογα μέ ἐκεῖνα πού ἀντιμετώπιζαν οἱ δύο δυτικοί σύμμαχοί τους.

Οἱ Βρεταννοί καί οἱ Ἀμερικανοί διεξῆγαν ὄχι ἕναν ἀλλά πολλούς πολέμους: στήν Ἀσία, στόν Εἰρηνικό, στόν Ἀτλαντικό, στή Μεσόγειο καί στή Βόρεια Ἀφρική. Στήν Ἀσία καί στόν Εἰρηνικό οἱ δύο δυτικοί σύμμαχοι πολεμοῦσαν ἐναντίον τῆς πανίσχυρης Ἰαπωνίας πού ἀπειλοῦσε νά καταλάβει μιά ἀπό τίς βασικότερες πηγές πρώτων ὑλῶν τοῦ κόσμου. Στή Μεσόγειο καί στή Βόρεια Ἀφρική, οἱ Βρεταννοί ἀρχικά καί κατόπιν καί οἱ Ἀμερικανοί ἀντιμετώπιζαν ἰσχυρές δυνάμεις τῆς Ἰταλίας καί τῆς Γερμανίας πού ἀπειλοῦσαν τίς δύο ἐξόδους τῆς Μεσογείου, τό Γιβραλτάρ καί τό Σουέζ, βασικά στηρίγματα τῆς ἐπικοινωνίας τῆς Βρεταννίας μέ τήν αὐτοκρατορία της. Ἄλλον πόλεμο συνιστοῦσε ὁ συστηματικός βομβαρδισμός τῶν πόλεων τῆς βόρειας Γερμανίας, πού ἐντεινόταν ὅσο περνοῦσε ὁ καιρός, ἰδιαίτερα μετά τή χρησιμοποίηση τῶν ἀμερικανικῶν βομβαρδιστικῶν, πού ἦσαν γνωστά ὡς «Ἱπτάμενα Φρούρια».

Στίς θάλασσες, ἰδιαίτερα στόν Ἀτλαντικό καί τόν Εἰρηνικό, διεξαγόταν ἕνας ἄλλος πόλεμος, ὄχι μικρότερης σημασίας ἀπό τόν πόλεμο στήν ξηρά, ἐπειδή ἀποσκοποῦσε στόν ἔλεγχο τῶν θαλάσσιων ἐπικοινωνιῶν. Οἱ τεράστιες ποσότητες πολεμικοῦ ὑλικοῦ πού ἔφθασαν στή Σοβιετική Ἕνωση, ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ πολεμικοῦ ὑλικοῦ πού διακινήθηκε ἀπό τίς Η.Π.Α. πρός τήν Εὐρώπη καί ἔφθασε στόν προορισμό του. Μόνο κατά τή διάρκεια τοῦ 1942, ὅταν ἡ Γερμανία διέθετε τόν ἰσχυρότερο ὑποβρυχιακό στόλο (400 ὑποβρύχια), οἱ Βρεταννοί καί οἱ Ἀμερικανοί ἔχασαν ἐμπορικά μέ τό φορτίο τους χωρητικότητας πάνω ἀπό 6 ἑκατομ. τόνους. Μέ ἀσύγκριτα μικρότερο στόλο ἐπιφανείας ἀπό τή Βρεταννία καί τίς Η.Π.Α., ἡ

Γερμανία προκάλεσε τεράστιες ἀπώλειες στούς δύο δυτικούς συμμάχους. Δύο μεγάλα θωρηκτά τῶν Γερμανῶν, τό *Βίσμαρκ* καί τό *Τίρπιτς*, τά μεγαλύτερα καί ἰσχυρότερα πολεμικά πλοῖα τῆς ἐποχῆς, κατόρθωσαν νά ἀκινητοποιήσουν μεγάλο μέρος τοῦ βρεταννικοῦ πολεμικοῦ στόλου τά πρῶτα χρόνια τοῦ πολέμου.

Ὅλα αυτά τά χρόνια, μέχρι τή συμμαχική ἀπόβαση στήν Ἰταλία τό 1943 καί τή μεγαλύτερη καί σπουδαιότερη ἀπόβαση στή Νορμανδία τόν ἑπόμενο χρόνο, οἱ Βρεταννοί καί οἱ Ἀμερικανοί δέν εἶχαν τά μέσα γιά νά δημιουργήσουν τέτοιο μέτωπο στήν Εὐρώπη. Ἀπόβαση μεγάλων δυνάμεων, ἀπό τήν θάλασσα, εἶχε ἐπιχειρηθεῖ τό 1940 ἀπό τή Γερμανία ἐναντίον τῆς Βρεταννίας καί εἶχε ἐγκαταληφθεῖ καί τό 1941 ἐναντίον τῆς Κρήτης, πάλι ἀπό τή Γερμανία, καί εἶχε πετύχει ἀλλά μέ ἀπαγορευτικό κόστος. (Ἀνάλογες ἀποβάσεις τῶν Ἀμερικανῶν σέ νησιά τοῦ Εἰρηνικοῦ πού εἶχαν καταλάβει οἱ Ἰάπωνες δέν εἶχαν περισσότερο ἐνθαρρυντικά ἀποτελέσματα). Ἡ πείρα ἀπ' αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις ἀποδείχθηκε χρησιμότατη στήν προετοιμασία τῶν μέσων καί τῆς τεχνικῆς αὐτοῦ τοῦ εἴδους πολέμου γιά τίς δύο ἀποβάσεις τῶν δυτικῶν συμμάχων στήν Εὐρώπη.

5. Ἡ «Νέα Τάξη» στήν Εὐρώπη

Τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1940, μέ τό Τριμερές Σύμφωνο ἡ Ἰαπωνία ἀνεγνώρισε στή Γερμανία καί στήν Ἰταλία τήν ἡγεσία στήν ἵδρυση τῆς «νέας τάξεως» στήν Εὐρώπη, ἐνῶ οἱ δύο εὐρωπαϊκές δυνάμεις στήν Ἰαπωνία ἀνάλογο ρόλο στήν Ἀσία. Ἡ Εὐρώπη καί ἡ Ἀφρική θ' ἀποτελοῦσαν σφαίρα οἰκονομικῆς καί πολιτικῆς ἐπιρροῆς τῆς Γερμανίας, ἐνῶ ἡ Ἀσία σφαίρα ἀνάλογης ἐπιρροῆς τῆς Ἰαπωνίας. Τό Τριμερές Σύμφωνο, ὅπως ἔσπευσαν οἱ Γερμανοί νά διαβεβαιώσουν τόν ὑπουργό ἐξωτερικῶν τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως τόν Νοέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους, δέν στρεφόταν ἐναντίον τῆς χώρας του ἀλλά ἐναντίον τῶν πολεμοκαπήλων τῶν Η.Π.Α. καί τῶν Βρεταννῶν ἰμπεριαλιστῶν. Οἱ Σοβιετικοί, ἅς σημειωθεῖ, δέν εἶχαν κατ' ἀρχήν ἀντίρρηση νά ὑπογράψουν καί αὐτοί τό Τριμερές Σύμφωνο· δέν προσχώρησαν ὅμως ἐπειδή, οἱ ἐδαφικές διεκδικήσεις τους θεωρήθηκαν ὑπερβολικές ἀπό τούς Γερμανούς.

Μέ τήν ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως τόν Ἰούνιο τοῦ 1941 οἱ θεωρητικές ἀναζητήσεις στόν τομέα αὐτό προσέλαβαν καί πάλι δύο «παραδοσιακά» χαρακτηριστικά, ἕνα παλαιότερο, τόν «ἀντισλαυισμό» καί ἕνα νεώτερο, τόν ἀντιμπολσεβικισμό. Ἡ εἰσβολή παρουσιαζόταν στό ἑξῆς ὡς σταυροφορία στήν Ἀνατολή τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων πού ἐπιθυμοῦσαν ν' ἀπωθήσουν ἤ νά συντρίψουν τούς Σλαύους καί τόν μπολσεβικισμό. Ἡ Γερμανία θά ἔσπαζε τά στενά ὅρια, στά ὁποῖα τήν εἶχε περιορίσει ὁ

Βίσκμαρκ, γιά νά καταστεῖ μιά ἐκτεταμένη πολυεθνική αὐτοκρατορία (Grossraum), μέ τόσες κατώτερες «φυλές», ὅσες μποροῦσε νά κυβερνήσει ὁ «κυρίαρχος λαός» (Herrenvolk), οἱ Γερμανοί.

῾Η «τελική λύση» τοῦ «῾Εβραϊκοῦ ζητήματος» ἦταν μιά πτυχή αὐτῆς τῆς στροφῆς πρός ἀνατολάς. ῎Αν καί ἡ φυσική ἐξόντωση τῶν ῾Εβραίων τῆς Γερμανίας καί τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἦταν ἡ λογική συνέχεια τῶν ἀντισημιτικῶν θεωριῶν τοῦ ναζισμοῦ πού προβλήθηκαν ἀρκετά νωρίτερα, ἡ διαδικασία τῆς ἐξοντώσεως συνδέθηκε μέ τήν ἐπεκτατική πολιτική καί τή θεωρία τῆς ἡγεμονίας στήν ᾿Ανατολική Εὐρώπη. Μέχρι τό τέλος τοῦ 1941 τό ὑπουργεῖο ἐξωτερικῶν τῆς Γερμανίας εἶχε ἕτοιμο σχέδιο ἐκτοπίσεως στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες τῆς ναζιστικῆς ἐπικράτειας ὅλων τῶν ῾Εβραίων τῆς Γερμανίας, καθώς καί αὐτῶν τῆς Σερβίας, τῆς Κροατίας, τῆς Σλοβακίας, τῆς Οὐγγαρίας, τῆς ῾Ελλάδας καί τῆς Ρουμανίας. Προσκόμματα παρενέβαλαν μέχρι τό τέλος δύο κυρίως χῶρες, ἡ Φινλανδία καί ἡ Βουλγαρία.

Κύριο ὄργανο στήν ὑλοποίηση αὐτοῦ τοῦ στόχου τῆς «Νέας Τάξεως» ὑπῆρξε ἕνα παραστρατιωτικό σῶμα φανατικῶν ὀπαδῶν τοῦ ναζισμοῦ καί τοῦ Χίτλερ προσωπικά, τά SS (ὅπως ἔμεινε γνωστό τό σῶμα αὐτό ἀπό τήν ἐπίσημη ὀνομασία Schutzstaffel). Τό 1936 ὁ ἀριθμός τοῦ σώματος διπλασιάσθηκε (ἀπό 1.800 σέ 3.500), καί τό σῶμα μετονομάσθηκε SS-Totenkopfverbände (Μονάδες ᾿Εμπροσθοφυλακῆς Θανάτου). ῎Αλλες μονάδες τῶν SS, τά Waffen-SS, εἶχαν διαφορετική ἐξέλιξη: ἀποτέλεσαν ἐπίλεκτες στρατιωτικές μονάδες μέ νιτσεϊκές ἰδέες περί ἐξαγνισμοῦ τῆς Γερμανίας ἀπό τά «κατώτερα» φυλετικά στοιχεῖα. ᾿Επί κεφαλῆς τοῦ μηχανισμοῦ ἐξοντώσεως τῶν ῾Εβραίων καί ἄλλων «κατώτερων φυλῶν», ὅπως τῶν ᾿Αθιγγάνων, ἦταν ὁ Χίμμλερ (Heinrich Himmler), ἀπό τούς πιό πιστούς συνεργάτες τοῦ Χίτλερ. ῾Ο μηχανισμός αὐτός λειτουργοῦσε ἔξω ἀπό τά ὅρια τοῦ νόμου, ἀκόμη καί τοῦ ναζιστικοῦ νόμου. Τελικά ἐξοντώθηκαν 11 ἑκατομ. ἀνυπεράσπιστα ἀνθρώπινα ὄντα, τό ἥμισυ τῶν ὁποίων ἦσαν ῾Εβραῖοι καί τό ἄλλο ἥμισυ Πολωνοί, Ρῶσοι, ᾿Αθίγγανοι κ.ἄ.

Στή δικαιοδοσία τῶν SS ὑπάγονταν, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, τά στρατόπεδα συγκεντρώσεως ἀνεπιθύμητων φυλετικῶν καί κοινωνικῶν στοιχείων. Μετά τήν προσάρτηση τῆς Αὐστρίας καί τῆς Βοημίας, ἀλλά ἰδίως μετά τήν εἰσβολή στήν Πολωνία καί ἀργότερα στή Σοβιετική ῞Ενωση, ὁ πληθυσμός τῶν στρατοπέδων συγκεντρώσεως αὐξήθηκε ἐντυπωσιακά. Στό Νταχάου, στό Ζαχσενχάουζεν, στό Μπούχενβαλντ, στό Μαουτχάουζεν, στό Μπέλσεν καί σέ ἄλλα λιγότερο γνωστά στρατόπεδα στή Γερμανία, προστέθηκαν μετά τήν ἐπέκταση πρός ἀνατολάς τό ᾿Αουσβιτς καί ἡ Τρεμπλίνκα στήν Πολωνία. Στά στρατόπεδα αὐτά, πού ξεπέρασαν τά 30 μέχρι τό τέλος τοῦ πολέμου, ἐξαθλιώθηκαν, ἐξευτελίσθηκαν καί μαρτύρησαν ἑκατομμύρια ἀνεπιθύμητων ἀνθρώπων κάθε ἐθνικότητας καί κάθε κοινωνικῆς προελεύ-

σεως: Γερμανοί κομμουνιστές, Ἑβραῖοι ἀπ' ὅλη τήν Εὐρώπη, Ἀθίγγανοι, Σλαῦοι τῆς Πολωνίας καί τῆς Ρωσίας, αἰχμάλωτοι πολέμου, ὁμοφυλόφιλοι κ.ἄ. Τόποι περιορισμοῦ καί ἀναμορφωτήρια πολιτικῶν ἀντιπάλων κυρίως πρίν ἀπό τόν πόλεμο, τά στρατόπεδα συγκεντρώσεως ἐξελίχθηκαν σέ τόπους βασανιστηρίων, καταναγκασμοῦ, ἀναγκαστικῆς ἐργασίας, ἰατρικῶν πειραμάτων καί τελικά μαζικῆς ἐξολοθρεύσεως σέ θαλάμους ἀερίων καί σέ κρεματόρια. Πρός τό τέλος τοῦ πολέμου καί ἐνῶ οἱ συμμαχικές δυνάμεις κατελάμβαναν τίς περιοχές ὅπου λειτουργοῦσαν τέτοια στρατόπεδα βασανιστηρίων καί θανάτου, ὁ κόσμος ὅλος —καί ἡ πλειοψηφία τῶν Γερμανῶν— πληροφορήθηκε μέ φρίκη τά ἐγκλήματα αὐτά κατά τῆς ἀνθρωπότητας, τά ὁποῖα ἔγιναν ἐν γνώσει καί μέ τήν ἀνοχή τῆς γερμανικῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας στά κατεχόμενα ἐδάφη. Ἦταν ἐγκλήματα πού δέν ἦσαν ἄγνωστα κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου, ἀλλά πού λίγοι ἦσαν διατεθειμένοι νά τά πιστέψουν. Γερμανοί ἀξιωματικοί ἐπανειλημμένα προσπάθησαν νά θέσουν ὑπ' ὄψη τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ Βατικανοῦ στή Γερμανία τή συστηματική ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων ἀπό τό ναζιστικό καθεστώς, ἀλλά χωρίς ἐπιτυχία. Χωρίς ἐπιτυχία ἔμειναν ἐπίσης οἱ προσπάθειες τῶν συμμάχων νά πείσουν τόν πάπα Πίο ΙΒ΄ νά καταγγείλει τήν ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων. Ἦταν μιά σιωπή πού δέν μποροῦσαν νά ἐξηγήσουν ὅσοι γνώριζαν τή συνεχιζόμενη γενοκτονία.

Ἄν ἡ ἐξόντωση τῶν Ἑβραίων τῆς κεντρικῆς καί ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἐξυπηρετοῦσε τό σκοπό τοῦ φυλετικοῦ ἐξαγνισμοῦ τῆς Γερμανίας, ἡ ἐξόντωση ἑκατομμυρίων Σλαύων τῆς Πολωνίας καί τῆς Ρωσίας ἀποσκοποῦσε στήν ἐξουδετέρωση τῆς πολιτικῆς καί πνευματικῆς ἡγεσίας τῶν χωρῶν ὥστε νά καταστοῦν κατάλληλος χῶρος ἐποικισμοῦ Γερμανῶν. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα πού οἱ ἴδιοι οἱ Γερμανοί ἔδωσαν κατά τή διάρκεια τῆς Δίκης τῆς Νυρεμβέργης τό 1946 (στήν ὁποία δικάσθηκαν ὅσοι ἀπό τούς πρωταγωνιστές τοῦ ναζιστικοῦ καθεστῶτος συνελήφθησαν ἀπό τά στρατεύματα τῶν συμμάχων), πάνω ἀπό 3,7 ἑκατομ. Σοβιετικοί αἰχμάλωτοι πολέμου βρῆκαν τό θάνατο σέ στρατόπεδα συγκεντρώσεως (800.000 ἄλλοι, γερμανόφωνοι Οὐκρανοί πολλοί ἀπ' αὐτούς, τάχθηκαν μέ τό μέρος τῶν Γερμανῶν καί πολέμησαν ἐναντίον τῶν Σοβιετικῶν). Ἦταν μιά πτυχή τῆς γερμανοσοβιετικῆς συγκρούσεως τήν ὁποία οἱ Σοβιετικοί δέν ἐπιδίωξαν νά προβάλουν στή διεθνή κοινή γνώμη ἐπειδή ἦταν μειωτική γιά τό κύρος τοῦ Ἐρυθροῦ Στρατοῦ. Συνολικά καί μέχρι τό τέλος τοῦ πολέμου συνελήφθησαν αἰχμάλωτοι 5 ἑκατομ. περίπου Σοβιετικοί ἀξιωματικοί καί στρατιῶτες.

Ἡ διάσταση τῆς «Νέας Τάξεως» πού συνδεόταν μέ τήν Ἱσπανία, τή Γαλλία καί τήν Ἰταλία, ποτέ δέν ἀπέκτησε τή σημασία πού ἀνέμεναν οἱ θεωρητικοί τοῦ ὀργανωτικοῦ αὐτοῦ σχήματος. Ἡ ἄρνηση τῆς Ἱσπανίας τοῦ Φράνκο νά συνεργασθεῖ στρατιωτικά μέ τή Γερμανία, ἡ ἐπαμφοτερίζουσα

πολιτική τῆς Γαλλίας τοῦ Πεταίν καί ἡ ἀδυναμία τῆς 'Ιταλίας τοῦ Μουσσολίνι νά παίξει τόν ἀναμενόμενο στρατιωτικό ρόλο στή Μεσόγειο καί στή βόρεια 'Αφρική εἶχαν ὡς συνέπεια ν' ἀτροφήσει τό Μεσογειακό-'Αφρικανικό σκέλος τοῦ σχήματος αὐτοῦ πού σταδιακά κατέληξε ν' ἀντιπροσωπεύει τήν πρίν τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο «Μεσευρώπη» (Mitteleuropa) τῶν παγγερμανικῶν κύκλων στό στρατό καί τή βιομηχανία τῆς Γερμανίας. Ἡ κατάληψη τῆς νότιας Γαλλίας τό 1942 ἀπό τή Γερμανία καί ἡ συνθηκολόγηση τῆς 'Ιταλίας τό 1943 τερμάτισαν καί τυπικά τή νότια διάσταση τῆς «Νέας Τάξεως». Ἄλλωστε, μετά τό 1943, ἡ Γερμανία διεξῆγε οὐσιαστικά ἕναν ἀμυντικό πόλεμο, στόν ὁποῖο τά μεγαλόπνοα σχέδια γιά τήν ἀναδιοργάνωση τῆς Εὐρώπης φαίνονταν ἐντελῶς ἀνεδαφικά.

6. Συνεργασία καί ἀντίσταση

Στίς κατεχόμενες χῶρες ἡ παρουσία πολιτικῶν ἀρχῶν καί στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ Ἄξονα δημιουργοῦσε προβλήματα στίς τοπικές ἀρχές, καθώς καί σέ ὁρισμένες κοινωνικές ὁμάδες. Σέ ἀντίθεση μέ τήν κατοχή ἡττημένων χωρῶν ἤ περιοχῶν κατά τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ὅταν ἡ παραμονή τῶν τοπικῶν ἀρχῶν στίς θέσεις τους κάθε ἄλλο παρά ἐπιλήψιμη εἶχε θεωρηθεῖ, ἀνάλογη κατοχή κατά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δημιουργοῦσε ἐξ αἰτίας τῆς πολιτικῆς καί τῆς συμπεριφορᾶς τῶν κατακτητῶν, σοβαρά διλήμματα στίς ἀρχές καί στούς πολίτες τῶν κατεχόμενων χωρῶν.

Οἱ κατακτητές, εὐθύς μετά τήν στρατιωτική κατάληψη μιᾶς χώρας, ἔσπευδαν νά διορίσουν φιλική πρός αὐτούς κυβέρνηση, ἀφήνοντας στή θέση τους τίς τοπικές ἀρχές. Γιά πολιτικούς ἀλλά καί πρακτικούς λόγους (οἱ κατακτητές δέν ἦταν δυνατό νά ἐπανδρώσουν τή διοίκηση κάθε κατεχόμενης χώρας), οἱ ἀρχές κατοχῆς περιορίζονταν στόν ἄμεσο ἔλεγχο ὁρισμένων στρατηγικῶν σημείων (λιμάνια, ἀεροδρόμια, σιδηροδρομικά δίκτυα κ.ἄ.) καί στήν ἐποπτεία τῶν ἄλλων τομέων τῆς διοικήσεως. Τόσο ὁ ἔλεγχος ὅμως ὅσο καί ἡ ἐποπτεία τῆς διοικήσεως προϋπέθεταν τή συνεργασία τῆς κυβερνήσεως καί τῶν ἐκπροσώπων τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ μέ τίς ἀρχές κατοχῆς. Ἡ συνεργασία αὐτή δημιουργοῦσε στά κρατικά ὄργανα τό δίλημμα τῆς ἀρνήσεως ἐκτελέσεως ὑπηρεσίας κατ' ἐντολή τῶν ἀρχῶν κατοχῆς, μέ τή βεβαιότητα ὅτι ἡ ἄρνηση αὐτή θ' ἀπέβαινε εἰς βάρος τοῦ κοινοῦ, ἤ τῆς συμμορφώσεως μέ τίς ἐντολές τῶν ἀρχῶν, μέ κίνδυνο νά κατηγορηθοῦν τά ὄργανα αὐτά γιά ἀγαστή συνεργασία μέ τόν ἐχθρό καί γιά ὑποστήριξη τῶν στόχων του. Τό δίλημμα αὐτό δέν ἦταν ἁπλό θέμα συνειδήσεως τῶν συνεργαζόμενων κρατικῶν ὀργάνων τά ὁποῖα οὐσιαστικά παρεῖχαν τίς ὑπηρεσίες τους καί λειτουργοῦσαν γενικά ὑπό τά ὄμματα δύο ἐξουσιῶν καί δύο φορέων νομιμότητας: τῶν ἀρχῶν κατοχῆς καί τῆς ἐντολοδόχου

κυβερνήσεώς τους ἀπό τό ἕνα μέρος καί τῆς ἐξόριστης κυβερνήσεως καί τυχόν ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων ἀπό τό ἄλλο.

Ἔννοιες ὅπως χρέος, ἀφοσίωση καί νομιμότητα δοκιμάσθηκαν σοβαρά κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου στίς κατεχόμενες χῶρες, ἀλλά καί δοκίμασαν τίς συνειδήσεις ἐκείνων πού βρέθηκαν σέ κρατικές θέσεις ἤ ἀνέλαβαν τέτοιες θέσεις μετά τήν κατάληψη τῶν χωρῶν ἀπό τόν Ἄξονα. Μέ ἐξαίρεση ὅσους πράγματι πίστευαν στά ὁράματα τοῦ φασισμοῦ καί τοῦ ναζισμοῦ —καί αὐτοί ἦσαν πάντα μιά μικρή μειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ, πού μειωνόταν συνεχῶς— οἱ λαοί τῆς Εὐρώπης καί οἱ ἄρχοντές τους γενικά δέν ἀποδέχθηκαν τή νομιμότητα τῶν ἀρχῶν κατοχῆς. Ὅταν μάλιστα ἡ ξένη κατοχή συνδέθηκε μέ τήν πείνα, τήν ἐξαθλίωση καί τό μαζικό θάνατο, οἱ λαοί τῆς Εὐρώπης δέν χρειάζονταν εἰδικούς διεθνολόγους καί πολιτειολόγους γιά νά πεισθοῦν ὅτι ἡ συντριβή τοῦ ναζισμοῦ καί τοῦ φασισμοῦ θά σήμαινε καί τό τέλος τῶν δεινῶν τους. Ἡ ζωή ὅμως συνεχιζόταν καί ἔπρεπε νά ἱκανοποιηθοῦν οἱ καθημερινές ἀνάγκες τῶν χειμαζόμενων λαῶν: ἔπρεπε νά διασφαλισθεῖ ἡ τάξη καί ἡ ἐπιβολή τοῦ νόμου γιά τήν εὔρυθμη λειτουργία τῆς κοινωνίας, νά παραχθοῦν ἀγαθά καί νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ ὁμαλή λειτουργία τῆς ἀγορᾶς, νά λειτουργήσουν τά νοσοκομεῖα, τά σχολεῖα γιά νά παράσχουν τίς ὑπηρεσίες τους. Στό πλαίσιο αὐτῶν τῶν ὑποχρεώσεων πρός τό κοινό πού ἐξυπηρετοῦσαν καί πρός τήν κοινωνία γενικά, οἱ ὑπάλληλοι τῶν κατεχομένων χωρῶν ἀντιμετώπιζαν τόν κίνδυνο, ὅταν μάλιστα ἀναλάμβαναν ὑπεύθυνες θέσεις πού ἐμμέσεως ἤ ἀμέσως ἐξυπηρετοῦσαν καί τούς στόχους τῶν κατακτητῶν, νά τούς ἀποδοθεῖ μομφή συνεργασίας μέ τόν ἐχθρό. Αὐτοί πού κάποτε ἀναγκάσθηκαν νά κηλιδώσουν τό καλό τους ὄνομα, γιά νά κάνουν αὐτό πού πίστευαν πώς εἶναι τό χρέος τους, αὐτοί ὑπῆρξαν οἱ ἀφανεῖς ἥρωες· σέ αὐτούς κανείς λαός δέν ἀφιέρωσε τραγούδια ἡρωϊκά.

Σοβαρότερα διλήμματα —καί προβλήματα— ἀντιμετώπιζαν ὅσοι δέχθηκαν νά σχηματίσουν κυβέρνηση κατ᾽ ἐντολή τῶν κατακτητῶν καί νά κυβερνήσουν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό τους. Μερικοί βέβαια δέν ἀντιμετώπιζαν τέτοια διλήμματα. Ὁ Κουΐσλινγκ στή Νορβηγία καί ὁ Πάβελιτς (Ante Pavelic) στήν Κροατία δέν εἶχαν ἀμφιβολίες ὡς πρός τήν ὀρθότητα τῆς ἐπιλογῆς τους: ἦσαν πεπεισμένοι ὅτι ἡ συνεργασία μέ τούς Γερμανούς ἦταν ἡ σωστή πολιτική γιά τή Νορβηγία καί τήν Κροατία. Ἀλλά ὁ Κουΐσλινγκ καί ὁ Πάβελιτς ἀποτελοῦσαν τήν ἐξαίρεση, ὄχι τόν κανόνα στήν κατεχόμενη Εὐρώπη. Τόν κανόνα ἀποτελοῦσαν οἱ περιπτώσεις ἐπιβεβλημένης ὄχι ἐνθουσιώδους συνεργασίας μέ τίς ἀρχές κατοχῆς.

Στόν ἀντίποδα τῆς συνεργασίας —τοῦ δοσιλογισμοῦ, ὅπως ἦταν γνωστό τό φαινόμενο στήν Ἑλλάδα— βρισκόταν ἡ ἀντίσταση ἐναντίον τῶν ἀρχῶν κατοχῆς καί τῶν δυνάμεών τους, μέ τή μορφή τῆς ὑπονομεύσεως τῆς πολιτικῆς τοῦ ἐχθροῦ καί τῶν συνεργατῶν του, τῶν δολιοφθορῶν καί τοῦ

ἀνταρτοπολέμου, ἀλλά καί τῆς δημιουργίας παράλληλης ἐξουσίας στό ἐσωτερικό καί τῆς διατηρήσεως διαύλων ἐπαφῆς μέ τή νόμιμη κυβέρνηση στό ἐξωτερικό. Ἡ ἀντίσταση στήν κατεχόμενη Εὐρώπη παρουσίαζε πολλές ἰδιαιτερότητες ἀπό χώρα σέ χώρα, ἀνάλογα μέ τήν παράδοση τῆς κάθε χώρας στόν τομέα τῶν σχέσεων τῶν πολιτῶν μέ τήν ἐξουσία, τίς ἰδιαίτερες συνθῆκες πού δημιουργήθηκαν κατά τή διάρκεια τῆς κατοχῆς, τή διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους καί τήν γεωγραφική της θέση.

Στήν Πολωνία, στή Νορβηγία, στή Γιουγκοσλαυία καί στήν Ἑλλάδα ἡ ἀντίσταση ἐναντίον τοῦ Ἄξονα ἄρχισε σχεδόν εὐθύς μετά τήν κατάληψή τους. Στή Δανία καί στήν Τσεχοσλοβακία ἐκδηλώθηκε ἀντίσταση πρός τό τέλος τῆς κατοχῆς. Ἡ γειτνίαση μέ τή Γερμανία, ἡ ἀνεκτή συμπεριφορά τῶν ἀρχῶν κατοχῆς σέ σύγκριση μέ τή συμπεριφορά τῶν Γερμανῶν σέ ἄλλες χῶρες καί ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους ἦσαν οἱ κυριώτεροι λόγοι τῆς καθυστερημένης ἀντιστάσεως στίς δύο αὐτές χῶρες. Στή Γαλλία ἡ ἀντίσταση ἄρχισε νά ἐξαπλώνεται καί νά ἐντείνεται ὅσο πιό καταπιεστικές γίνονταν οἱ ἀρχές κατοχῆς καί ὅσο μεγάλωνε ἡ ἐχθρότητα πρός τήν κυβέρνηση τοῦ Βισύ. Στήν Ἰταλία ἐκδηλώθηκε σημαντική ἀντίσταση κατά τοῦ φασιστικοῦ καθεστῶτος μόλις ἡ χώρα ἄλλαξε στρατόπεδο στό τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1943.

Γενικά στήν κατεχόμενη Εὐρώπη ἐκδηλώθηκε ὀργανωμένη ἔνοπλη ἀντίσταση σέ περιοχές ὀρεινές ἤ δασώδεις πού προσέφεραν εὔκολα καί ἀσφαλῆ κρυσφήγετα, καθώς καί στίς μεγάλες πόλεις, ἀλλά σέ μικρότερο βαθμό. Νέοι ὡς ἐπί τό πλεῖστον, ἰδεαλιστές λόγιοι πολλοί ἀλλά καί πολλοί ἀπελπισμένοι ἀπό τή φτώχεια, γιά λόγους ἀντεκδικήσεως καί ἁρπαγῆς ἄλλοι, αὐθόρμητα κάποτε ἀλλά ὡς ἐπί τό πλεῖστον ὕστερα ἀπό ὑπόδειξη πολιτικῶν ὀργανώσεων, κατά τούς μῆνες τοῦ χρόνου πού εἶναι δυνατή ἡ διαβίωση στό ὕπαιθρο, ἐντάσσονταν σέ ὁμάδες ἐνόπλων, τῶν ὁποίων ἡ δύναμη, ἡ σύνθεση, ἡ ὀργάνωση καί ἡ δράση ποίκιλλε ἀπό περιοχή σέ περιοχή.

Γιά λόγους πού εἶχαν σχέση κυρίως μέ τή μορφή τῶν καθεστώτων πού ἐγκαθίδρυσαν οἱ κατακτητές στίς κατεχόμενες χῶρες, καθώς καί μέ τίς δυνατότητες ὀργανώσεων παράνομης ἀντιστάσεως τῶν πολιτικῶν παρατάξεων τήν ἐποχή αὐτή, ἡ ἀντίσταση εἶχε ἀριστερή κλίση. Ὁ ἀντικομμουνισμός τῶν κυβερνήσεων κατοχῆς καί ὁ μηχανισμός παράνομης δράσεως στή διάθεση τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων ἐξασφάλισαν τό προβάδισμα στούς κομμουνιστές στόν τομέα τῆς ὀργανωμένης ἀντιστάσεως. Τό προβάδισμα αὐτό ἐπιτεύχθηκε στό πλαίσιο πολιτικῶν συσπειρώσεων πού θύμιζαν τά λαϊκά μέτωπα τῶν μέσων τῆς δεκαετίας τοῦ 1930 καί, φυσικά, μετά τή γερμανική εἰσβολή στή Σοβιετική Ἕνωση τόν Ἰούνιο τοῦ 1941. Μέχρι τότε, τά κομμουνιστικά κόμματα τῆς Εὐρώπης θεωροῦσαν τόν πόλεμο

ἰμπεριαλιστική διαμάχη μεταξύ τῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καί προϊόν τῆς κρίσεως τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἀπό τήν ὑπογραφή τοῦ Γερμανοσοβιετικοῦ Συμφώνου τόν Αὔγουστο τοῦ 1939 καί μέχρι τήν ἐπίθεση τῆς Γερμανίας κατά τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως 22 μῆνες ἀργότερα, ἡ ἡγεσία τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων τῆς Εὐρώπης καί τοῦ κόσμου γενικά προσπαθοῦσαν νά παρακάμψουν τό τεράστιο ἠθικό θέμα, πού δημιουργοῦσε ἡ ἀγαστή συνεργασία τῆς μητροπόλεως τοῦ κομμουνισμοῦ μέ μιά δύναμη πού εἶχε κατακτήσει τή μισή Εὐρώπη καί πού ἦταν ὁ μεγαλύτερος ἐχθρός τοῦ κομμουνισμοῦ. Ἡ γερμανική εἰσβολή στή Σοβιετική Ἕνωση ἔθεσε τέρμα στή θλιβερή αὐτή στάση τῆς κομμουνιστικῆς ἡγεσίας πού ἀπειλοῦσε νά διασπάσει τά κομμουνιστικά κόμματα τῆς Εὐρώπης. Στό ἑξῆς, ὁ πόλεμος ἦταν «ἀντιφασιστικός», «πατριωτικός», «ἐθνικοαπελευθερωτικός».

Μέ τό ἀνανεωμένο ἰδεολογικό ὁπλοστάσιο τά κομμουνιστικά κόμματα πολλῶν κατεχομένων χωρῶν κατόρθωσαν σταδιακά νά θέσουν ὑπό τόν ἔλεγχό τους τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀντιστασιακῶν δυνάμεων. Μέ τίς δυνάμεις αὐτές στή διάθεσή τους τά κομμουνιστικά κόμματα ἐπιδίωξαν, ταυτόχρονα μέ τήν ἀντίσταση κατά τοῦ Ἄξονα καί τῶν συνεργατῶν του ἤ καί ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς ἀντιστάσεως, νά προετοιμάσουν τό ἔδαφος γιά τόν ἐκ μέρους τους ἔλεγχο τῆς ἐξουσίας μετά τήν ἀποχώρηση τῶν δυνάμεων κατοχῆς. Πολλοί πολιτικοί καί πρώην ἀξιωματικοί, εἴτε ἀπό ἀφέλεια εἴτε ἀπό ὑπολογισμό, δέχθηκαν νά ἐνταχθοῦν στίς ἀντιστασιακές ὀργανώσεις πού ἐλέγχονταν ἀπό τά κομμουνιστικά κόμματα καί ὅταν ἔγιναν φανερές οἱ μελλοντικές προθέσεις τῶν κομμουνιστῶν. Ἄλλοι, ἐν γνώσει τῶν προθέσεων αὐτῶν ἀλλά κινούμενοι ἀπό πατριωτικά αἰσθήματα, ἐντάχθηκαν στίς ἀριστερές ὀργανώσεις, ἐπειδή στήν περιοχή τους δέν ὑπῆρχαν δυνατότητες ἐντάξεως σέ ἄλλες ἀντιστασιακές ὀργανώσεις. Ἄλλοι, τέλος, ἀρνήθηκαν νά προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τους σέ ἀριστερές ὀργανώσεις καί, ὅταν ἦταν δυνατό, ἐντάχθηκαν σέ ἀντίρροπες ἀντιστασιακές δυνάμεις. Δέν ἔλειψαν, ὡστόσο, καί ἐκεῖνοι πού, κινούμενοι ἀπό προσωπικά ἤ οἰκογενειακά πάθη καί τήν ἐπιθυμία νά προστατευθοῦν ἀπό ἀριστερούς ἀντιστασιακούς ἤ γιά λόγους ἰδεολογικούς καί πολιτικούς, κατέληξαν νά ἐξοπλισθοῦν ἀπό τίς δυνάμεις κατοχῆς καί ν' ἀποτελέσουν οὐσιαστικά ἕνα εἶδος ἐπικουρικῆς πολιτοφυλακῆς. Ἡ ἄσκηση παράλληλης ἐξουσίας, κάθε ἄλλο παρά χρηστῆς ἐξουσίας, ἀπό ἀντιστασιακές ὀργανώσεις σέ περιοχές πού ἐλέγχονταν ἀπ' αὐτές· παλαιά καί νέα πάθη κάθε εἴδους· οἱ συχνές ἐπιδρομές τῶν δυνάμεων κατοχῆς· ἡ ἔλλειψη ἀγαθῶν καί ἡ ἀνασφάλεια, αὐτοί καί ἄλλοι συναφεῖς παράγοντες δέν ἐπιτρέπουν εὔκολες ἐκ τῶν ὑστέρων κρίσεις γιά τή συμπεριφορά τῶν ἀνθρώπων σέ ἀνάλογες καταστάσεις. Σέ πολλές κατεχόμενες χῶρες ἡ ἀντίσταση κατά τῶν δυνάμεων τοῦ Ἄξονα καί τῶν συνεργατῶν τους κατέληγε συχνά σέ ἐμφύλια σύρραξη

μεταξύ ντόπιων πολιτικῶν δυνάμεων, μεταξύ ἀριστερῶν καί δεξιῶν - σωστότερα, μεταξύ κομμουνιστῶν καί ἀντικομμουνιστῶν.

Ἡ ἀντίσταση στήν Πολωνία ἀποτελοῦσε ἐξαίρεση: ἦταν σχεδόν καθολική καί δέν παρουσίαζε ἀποκλίσεις ἤ προστριβές. Δέν ὑπῆρξαν συνεργάτες τῶν Γερμανῶν στήν Πολωνία - ἴσως ἐπειδή οἱ Πολωνοί δέν κλήθηκαν νά συνεργαστοῦν μέ τούς Γερμανούς (οἱ ὁποῖοι τούς μισοῦσαν καί τούς θεωροῦσαν κατώτερα ἀνθρώπινα ὄντα). Ἡ ἀντίσταση στή χώρα ἦταν ἐπίσης ἀντικομμουνιστική: Τό παραδοσιακό μίσος ἐναντίον τῶν Ρώσων καί ἡ συνεργασία τοῦ Στάλιν μέ τόν Χίτλερ τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1939 στό διαμελισμό τῆς Πολωνίας δέν ἐπέτρεψαν τήν ἀνάπτυξη ἀριστερῶν τάσεων στήν πολωνική ἀντίσταση. Διέθετε σκιώδη κυβέρνηση πού ἀσκοῦσε πραγματική ἐξουσία καί διατηροῦσε συνεχεῖς καί στενές ἐπαφές μέ τήν ἐξόριστη κυβέρνηση τῆς χώρας. Ἡ ἀντίσταση αὐτή καί ἡ κυβέρνηση πού λειτουργοῦσε στό ἐσωτερικό, καθώς καί αὐτή πού εἶχε καταφύγει στό ἐξωτερικό, παραμερίσθηκαν ἀπό τόν Στάλιν μετά τήν εἴσοδο τοῦ Ἐρυθροῦ Στρατοῦ στήν Πολωνία. Οἱ Σοβιετικοί ἔσπευσαν νά διορίσουν κομμουνιστική κυβέρνηση τῆς ἀρεσκείας τους, καί ἐγκατέλειψαν τήν ἀντίσταση στή διάκριση τῶν Γερμανῶν.

Στή Γιουγκοσλαυία ἀναπτύχθηκαν δύο ἀντιστασιακές ὀργανώσεις, μιά ἐθνικιστική, αὐτή τοῦ Μιχαήλοβιτς (Draza Mihajlovic), καί μία κομμουνιστική μέ ἀρχηγό τόν Τίτο (Josip Broz ἦταν τό ὄνομά του). Ἡ ὀργάνωση τοῦ Μιχαήλοβιτς ἀποτελοῦσε οὐσιαστικά συνέχεια τῆς πολεμικῆς προσπάθειας τοῦ γιουγκοσλαυικοῦ στρατοῦ κατά τῶν Γερμανῶν τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1941, ἐπειδή ἀποτελέσθηκε ἀρχικά ἀπό ἀξιωματικούς τοῦ στρατοῦ, Σέρβους ὡς ἐπί τό πλεῖστον. Ὁ ἡγέτης (ὁ Μιχαήλοβιτς ἦταν Σέρβος ἀξιωματικός) καί ὁ πυρήνας τῶν ἀξιωματικῶν αὐτῶν ἔδωσε στήν ὀργάνωση εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐθνικιστική-σερβική κατεύθυνση, μέ συνέπεια νά κρατηθοῦν σέ ἀπόσταση οἱ ἄλλοι λαοί τῆς Γιουγκοσλαυίας, ἰδίως οἱ Κροάτες. Εὐρύτερη ἀπήχηση ἀπέκτησε ἡ ἄλλη ὀργάνωση τῆς χώρας, αὐτή τοῦ Κροάτη Τίτο, μέ τήν ἐνθάρρυνση καί τήν ὑποστήριξη μάλιστα ὄχι μόνο τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως ἀλλά καί τῆς Βρεταννίας, γιά τόν λόγο κυρίως ὅτι ὑποσχόταν καί εὐνοοῦσε τή συμφιλίωση τῶν λαῶν τῆς Γιουγκοσλαυίας καί τήν ἁρμονική συνεργασία τους. Περισσότερο ἴσως ἀπό κάθε ἄλλον κομμουνιστή ἡγέτη τῆς ἀντιστάσεως στήν Εὐρώπη πέτυχε νά προβάλει τήν ὀργάνωσή του ὡς λαϊκομετωπική, τόσο στό ἐσωτερικό ὅσο καί στό ἐξωτερικό. Ὁ Τίτο καί οἱ «παρτιζάνοι» του διεξήγαγαν σοβαρή καί ἀνυποχώρητη ἀντίσταση κατά τῶν κατακτητῶν καί κατόρθωσαν ν' ἀποτελέσουν σύντομα ὑπολογίσιμη πολιτική δύναμη στή χώρα. Τό 1943 οἱ Βρεταννοί καί ἀργότερα οἱ Ἀμερικανοί ἐγκατέλειψαν τόν Μιχαήλοβιτς καί ἔστρεψαν τήν προσοχή τους ἀποκλειστικά στόν Τίτο.

Ἀντιστρόφως ἀνάλογη ἦταν ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀντιστάσεως στή Γαλλία. Ἐκεῖ ἡ κάθε ἄλλο παρά εὐκαταφρόνητη κομμουνιστική ἀντίσταση παραμερίσθηκε πρός χάριν ἑνός ἐθνικοῦ ἡγέτη πρώτου μεγέθους τοῦ Ντέ Γκώλ (Charles De Gaulle), ὁ ὁποῖος εἶχε ἀρνηθεῖ νά ἀποδεχθεῖ τή συνθηκολόγηση τοῦ Πεταίν καί εἶχε καταφύγει στήν Ἀγγλία. Ἐκεῖ ὁ Ντέ Γκώλ σχημάτισε τή Γαλλική Ἐθνική Ἐπιτροπή, ἕνα εἶδος ἐμβρυακῆς κυβερνήσεως, προσήλκυσε προοδευτικά πολλούς Γάλλους ἔξω ἀπό τή χώρα καί ἀνέλαβε τή διεύθυνση τοῦ ἀγώνα κατά τοῦ Ἄξονα. Ἡ ἀναγνώριση τῆς νομιμότητας αὐτῆς τῆς ἐπιτροπῆς ἐνισχυόταν μέ τόν καιρό, καθώς μειωνόταν τό κύρος τῆς κυβερνήσεως τοῦ Βισύ. Προοδευτικά ἐπίσης ὁ Ντέ Γκώλ κατόρθωσε νά θέσει ὑπό τόν ἔλεγχό του τίς γαλλικές ὑπερπόντιες κτήσεις καί ν' αὐξήσει ἔτσι τήν διαπραγματευτική του θέση ἔναντι τῶν μεγάλων δυνάμεων πού μάχονταν κατά τοῦ Ἄξονα. Μέχρι τό 1942 ὁ ἐξόριστος ἡγέτης κατόρθωσε νά ἐξασφαλίσει τήν ἀναγνώριση τῶν περισσότερων ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων στή Γαλλία καί ν' ἀναδειχθεῖ ὁ ἀδιαμφισβήτητος ἡγέτης τῶν Ἐλεύθερων Γάλλων.

Ἐξελίξεις ἀνάλογες μέ αὐτές τῆς Γιουγκοσλαυίας παρατηρήθηκαν στήν Ἀλβανία, ἡ ὁποία τυπικά ἀνῆκε στήν ἰταλική ἡγεμονία, ὡς ἐπαρχία τῆς Ἰταλίας. Ἡ ἀντίσταση ἐκεῖ κατά τῆς φασιστικῆς Ἰταλίας περιῆλθε σταδιακά ὑπό τόν ἔλεγχο τῶν κομμουνιστῶν, οἱ ὁποῖοι κατόρθωσαν ἐπίσης νά ἐξουδετερώσουν τούς ἀντιπάλους τους μέ τή βοήθεια τοῦ Τίτο (πού διεκδικοῦσε ἤδη ἀποκλειστική ἐπιρροή στήν Ἀλβανία). Στήν Βουλγαρία, ἀντίθετα, ἐλάχιστη ἀντίσταση ἀναπτύχθηκε καί αὐτή μετά τήν συνθηκολόγηση τῆς βουλγαρικῆς κυβερνήσεως τό 1944, ἡ ὁποία συνεργαζόταν μέχρι τότε μέ τή Γερμανία ὡς χώρα κατοχῆς σέ περιοχές τῆς Γιουγκοσλαυίας καί τῆς Ἑλλάδας. Στή Βουλγαρία ὁ Ἐρυθρός Στρατός προώθησε στήν ἐξουσία κομμουνιστική κυβέρνηση, κατά τό παράδειγμα τῆς Πολωνίας.

Στήν Ἑλλάδα ἡ ἀριστερή ἀντιστασιακή ὀργάνωση Ε.Α.Μ. (Ἐθνικό Ἀπελευθερωτικό Μέτωπο), λαϊκομετωπική καί ἐλεγχόμενη ἀπό τό κομμουνιστικό κόμμα τῆς χώρας, ὅπως καί στή Γιουγκοσλαυία, δέν κατόρθωσε νά μονοπωλήσει τήν ἀντίσταση οὔτε ν' ἀναδείξει ἕναν ἡγέτη τοῦ διαμετρήματος τοῦ Τίτο. Τό Ε.Α.Μ. καί ἡ στρατιωτική του ὀργάνωση Ε.Λ.Α.Σ. (Ἐθνικός Λαϊκός Ἀπελευθερωτικός Στρατός) ἐξουδετέρωσαν κατά τή διάρκεια τῆς κατοχῆς ὅσες ἄλλες ὀργανώσεις ἤ ὁμάδες ἐπιθυμοῦσαν νά δροῦν ἀνεξάρτητα ἀπό τόν Ε.Λ.Α.Σ.· ἐκτός ἀπό μία ἀντιστασιακή ὀργάνωση, τόν Ε.Δ.Ε.Σ. (Ἑλληνικός Δημοκρατικός Ἐθνικός Στρατός), ὁ ὁποῖος κατόρθωσε νά κρατηθεῖ στήν Ἤπειρο μέ τή βοήθεια τῶν Βρεταννῶν. Ὁ Ε.Δ.Ε.Σ., ἀντιστασιακή ὀργάνωση ἀντιβασιλικῶν ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀξιωματικῶν μέ ἐπίσημο ἀρχηγό τό στρατηγό Πλαστήρα (πού ζοῦσε στή Γαλλία) καί οὐσιαστικό ἀρχηγό ἕναν ἄλλο ἀπόστρατο ἀντιβασιλικό

ἀξιωματικό, τόν Ναπολέοντα Ζέρβα, ἀναγκάσθηκε νά ταχθεῖ ὑπέρ τοῦ ἐξόριστου βασιλιᾶ Γεωργίου Β΄ ὑπό τήν πίεση τῶν Βρεταννῶν, τήν ὑποστήριξη τῶν ὁποίων εἶχε ἀπόλυτη ἀνάγκη στήν προσπάθειά του ν' ἀπωθήσει τίς ἐπιθέσεις τοῦ Ε.Λ.Α.Σ. Οἱ συγκρούσεις μεταξύ τῶν δύο ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων μείωσαν ὅπως ἦταν φυσικό τήν ἀποτελεσματικότητα τοῦ ἀγώνα τους κατά τῶν Γερμανῶν, τῶν 'Ιταλῶν καί τῶν Βουλγάρων καί προετοίμασαν τό ἔδαφος γιά τή μεγάλη ἐμφύλια σύρραξη πού ἐκδηλώθηκε ἀμέσως μετά τήν ἀπελευθέρωση τῆς χώρας.

Παράγοντες πού ἐπηρέασαν σοβαρά τήν ἀντίσταση στήν 'Ελλάδα ἦσαν α) ἡ ἀμετακίνητη ὑποστήριξη τῆς βρεταννικῆς κυβερνήσεως (καί ἰδιαίτερα τοῦ ὑπουργείου ἐξωτερικῶν καί τοῦ Τσώρτσιλ) πρός τόν βασιλιά Γεώργιο Β΄· β) ἡ ἀντίθεση τοῦ Ε.Α.Μ. στήν ἐπιστροφή τοῦ βασιλιᾶ πρίν ἀπό τή διενέργεια δημοψηφίσματος γιά τό πολιτειακό (θέση πού ἀπηχοῦσε μεγάλο μέρος τῆς κοινῆς γνώμης)· γ) ἡ σιωπή καί ἡ ἔλλειψη ἀντιδράσεως τῆς ἡγεσίας τοῦ Κ.Κ.Ε. στίς ἐνέργειες τῶν Γιουγκοσλαύων πού ἀποσκοποῦσαν στήν ὑπαγωγή τῆς Μακεδονίας (ὄχι μόνο τῆς γιουγκοσλαυικῆς, ἀλλά καί τῆς ἑλληνικῆς καί τῆς βουλγαρικῆς) σέ μιά βαλκανική συνομοσπονδία ἐλεγχόμενη ἀπ' αὐτούς· δ) ἡ ἀνοιχτή προσπάθεια τοῦ Κ.Κ.Ε. νά θέσει ὑπό τόν ἔλεγχό του ὄχι μόνο τίς ἀντιστασιακές δυνάμεις στήν 'Ελλάδα ἀλλά καί τίς ἑλληνικές στρατιωτικές μονάδες στήν 'Εγγύς 'Ανατολή, χωρίς νά ἔχει ἐξασφαλίσει τήν ὑποστήριξη τῆς Σοβιετικῆς 'Ενώσεως καί ε) ἡ ἀνάπτυξη ἀντίρροπων ἀντικομμουνιστικῶν δυνάμεων πού εἶχαν ἐξασφαλισμένη τήν ὑποστήριξη τῆς Βρεταννίας.

7. 'Η συμμαχική ἀντεπίθεση κατά τοῦ ῎Αξονα

Στίς ἀρχές τοῦ 1942, 26 χῶρες, μεταξύ τῶν ὁποίων ἡ Βρεταννία, ἡ Σοβιετική ῞Ενωση καί οἱ Η.Π.Α., ἦσαν συνασπισμένες ἐναντίον τοῦ ῎Αξονα. Ἦταν ἕνας συνασπισμός τόν ὁποῖο ὁ πρόεδρος τῶν Η.Π.Α. ὀνόμασε 'Ηνωμένα ῎Εθνη. Βασικός στόχος τοῦ συνασπισμοῦ ἦταν ἡ συντριβή τῆς Γερμανίας, ἐναντίον τῆς ὁποίας οἱ τρεῖς μεγάλες συμμαχικές δυνάμεις, μάλιστα ἡ Βρεταννία καί οἱ Η.Π.Α., ἐκπόνησαν σχέδια ἀπό κοινοῦ. Τό ἴδιο ἔτος οἱ σύμμαχοι σημείωσαν τίς πρῶτες μεγάλες νίκες ἐναντίον τοῦ ῎Αξονα στόν Εἰρηνικό καί στήν Εὐρώπη. Τόν Νοέμβριο ἰσχυρή ἀγγλοαμερικανική δύναμη κατόρθωσε νά ἀποβιβασθεῖ στήν 'Αλγερία καί στό Μαρόκο, μέ τή βοήθεια τοῦ ἐκπροσώπου τῆς κυβερνήσεως τοῦ Βισύ στήν περιοχή ναυάρχου Νταρλάν (François Darlan). Οἱ Γερμανοί, σέ ἀπάντηση, κατέλαβαν καί τή νότια Γαλλία, ἀλλά δέν κατάφεραν νά καταλάβουν καί τό πολεμικό ναυτικό τῆς χώρας, τό ὁποῖο βυθίσθηκε ἀπό τά πληρώματά του στήν Τουλώνα ὅπου ναυλοχοῦσε, γιά νά μή πέσει στά χέρια

τῶν Γερμανῶν.

Οἱ ἀγγλοαμερικανικές δυνάμεις μέ διοικητή τόν 'Αμερικανό στρατηγό 'Αϊζεγχάουερ (Dwight Eisenhower), τόν μετέπειτα πρόεδρο τῶν Η.Π.Α., προχώρησαν πρός ἀνατολάς, γιά νά συναντήσουν τίς βρεταννικές δυνάμεις τοῦ στρατηγοῦ Μοντγκόμερυ (Bernard Montgomery). Οἱ Βρεταννοί εἶχαν ἀνακόψει τήν προέλαση, τόν 'Ιούνιο τοῦ ἴδιου ἔτους στό 'Αλαμέϊν, τῶν γερμανικῶν δυνάμεων στή Λιβύη μέ διοικητή τόν στρατηγό Ρόμμελ (Erwin Rommel). Μέχρι τόν 'Οκτώβριο ὁ Μοντγκόμερυ ἦταν ἕτοιμος γιά τήν ἀντεπίθεση κατά τοῦ Ρόμμελ. Σέ διάστημα δύο μηνῶν οἱ Γερμανοί ἐγκατέλειψαν τή μιά μετά τήν ἄλλη τίς θέσεις τους στήν Αἴγυπτο καί κατόπιν στή Λιβύη. Τόν 'Ιανουάριο τοῦ 1943 τά βρεταννικά στρατεύματα κατέλαβαν τήν Τρίπολη τῆς Λιβύης, καί ἄνοιξαν τό δρόμο πρός τήν Τυνησία, ὅπου συναντήθηκαν μέ τίς δυνάμεις τοῦ 'Αϊζεγχάουερ. 'Εκεῖ, τόν Μάϊο, οἱ συμμαχικές δυνάμεις κατέβαλαν καί τήν τελευταία ἀντίσταση τῶν ἀντιπάλων καί συνέλαβαν 160.000 αἰχμαλώτους Γερμανούς καί 'Ιταλούς. Εἶχε ἐκλείψει ὁριστικά ἡ ἀπειλή κατά τῶν βρεταννικῶν θέσεων στήν 'Εγγύς 'Ανατολή, καί οἱ σύμμαχοι ἄρχισαν νά προετοιμάζονται γιά ν' ἀποβιβασθοῦν στή νότια Εὐρώπη.

'Επόμενος στόχος τῶν δυτικῶν συμμάχων ἦταν ἡ Σικελία, ἡ κατάληψη τῆς ὁποίας εἶχε ἀποφασισθεῖ ἀπό τόν Τσώρτσιλ καί τόν Ροῦσβελτ τόν 'Ιανουάριο τοῦ 1943 στή διάσκεψη κορυφῆς τῆς Καζαμπλάνκας. 'Η συμμαχική ἀπόβαση ἄρχισε στίς 10 'Ιουλίου καί συνάντησε ἰσχυρή ἀντίσταση ἀπό τήν πλευρά τῶν Γερμανῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ νησιοῦ. Οἱ 'Ιταλοί ὡστόσο, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν καί τό μεγαλύτερο μέρος τῆς φρουρᾶς, κατέβαλαν μᾶλλον συμβολική ἀντίσταση. Σέ δύο ἑβδομάδες οἱ συμμαχικές δυνάμεις κατέλαβαν τό Παλέρμο, προκαλῶντας ἔτσι τήν ἀνατροπή τοῦ 'Ιταλοῦ δικτάτορα. Στίς 25 'Ιουλίου ὁ βασιλιάς τῆς 'Ιταλίας Βίκτωρ 'Εμμανουήλ Γ΄ ἀπέπεμψε ἀπό τήν ἐξουσία τόν Μουσσολίνι, ὕστερα ἀπό πιέσεις μοναρχικῶν καί πρώην φασιστῶν πού εἶχαν ἐγκαταλείψει τό δικτάτορα, καί διόρισε πρωθυπουργό τῆς χώρας τόν στρατηγό Μπαντόλιο (Pietro Badoglio). Βασιλιάς καί πρωθυπουργός ἤλπιζαν νά ἐξαγάγουν τήν 'Ιταλία ἀπό τήν πολεμική περιπέτεια χωρίς ἐδαφικές ἀπώλειες.

'Ακολούθησε μιά περίοδος εὐφορίας καί πανηγυρισμῶν γιά τήν ἀνώδυνη —ὅπως φάνηκε— ἀπαλλαγή της ἀπό τό φασισμό. 'Αλλά ἡ εὐφορία καί οἱ πανηγυρισμοί τερματίσθηκαν ξαφνικά, ἔτσι ὅπως εἶχαν ἀρχίσει, ὅταν στίς βολιδοσκοπήσεις τοῦ Μπαντόλιο γιά εἰρήνη οἱ 'Αμερικανοί καί οἱ Βρεταννοί ἀπαίτησαν τήν χωρίς ὅρους παράδοση τῆς χώρας. 'Η ἰταλική κυβέρνηση προσπάθησε νά διαπραγματευθεῖ μέ τούς δύο συμμάχους, ἀλλά ἀναγκάσθηκε τελικά νά συνθηκολογήσει κατά τίς ἀπαιτήσεις τους.

'Εν τῷ μεταξύ οἱ Γερμανοί εἶχαν ἀρχίσει νά στέλνουν στήν 'Ιταλία

ἰσχυρές δυνάμεις γιά τήν ὑπεράσπισή της. Κατά τήν πρώτη ἑβδομάδα τοῦ Σεπτεμβρίου οἱ σύμμαχοι διενήργησαν διαδοχικῶς ἀποβάσεις στήν Καλαβρία ἀρχικά καί μετά στό Σαλέρνο καί στή Νεάπολη, ἀλλά ὅλη ἡ βόρεια Ἰταλία εἶχε ἤδη περιέλθει στήν κατοχή τῶν Γερμανῶν. Τόν ἴδιο μήνα οἱ Γερμανοί κατόρθωσαν ν' ἀπελευθερώσουν τόν Μουσσολίνι, ὁ ὁποῖος σχημάτισε νέα φασιστική κυβέρνηση στή βόρεια Ἰταλία ὑπό τήν προστασία τῶν Γερμανῶν. Τόν ἑπόμενο μήνα ἡ κυβέρνηση τοῦ Μπαντόλιο κήρυξε τόν πόλεμο κατά τῆς Γερμανίας, καί ἡ Ἰταλία διαιρέθηκε σέ δύο ἐχθρικές ἐπικράτειες ὑπό κατοχή οὐσιαστικά καί οἱ δύο.

Στ' ἀνατολικά σύνορα τῆς ναζιστικῆς αὐτοκρατορίας εἶχε ἤδη λήξει ἡ μεγαλύτερη ἴσως μάχη τῶν νεωτέρων χρόνων, ἡ μάχη τοῦ Στάλινγκραντ. Τό καλοκαίρι τοῦ 1942, οἱ Γερμανοί ἐξαπέλυσαν σφοδρή ἐπίθεση ἀπό τήν Οὐκρανία μέ στόχο τό Στάλινγκραντ καί ἀπώτερο σκοπό τήν κατάληψη τοῦ Καυκάσου καί τή διακοπή τῶν ἐπικοινωνιῶν τῆς βόρειας Σοβιετικῆς Ἑνώσεως μέ τή νότια. Ἡ κατάληψη τῆς πετρελαιοφόρου περιοχῆς τοῦ Καυκάσου θά ἦταν καίριο πλῆγμα κατά τῆς πολεμικῆς προσπάθειας τῶν Σοβιετικῶν, καί ἀναμενόταν νά λύσει τό πρόβλημα ἀνεφοδιασμοῦ τῶν Γερμανῶν σέ καύσιμα. Τό Στάλινγκραντ ἦταν ἐπίσης σπουδαῖο βιομηχανικό κέντρο καί βασικός συγκοινωνιακός κόμβος τῆς κεντρικῆς καί νότιας Ρωσίας. Τόν Ἰούλιο οἱ Γερμανοί κατέλαβαν τή Σεβαστούπολη στήν Κριμαία καί πέρασαν τόν ποταμό Δόν. Μέχρι τό τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ ἡ γερμανική ἐμπροσθοφυλακή εἶχε φθάσει στήν Κασπία.

Ἔμενε ὅμως νά καταληφθεῖ τό Στάλινγκραντ, ὅπου οἱ Γερμανοί εἶχαν στρέψει τό μεγαλύτερο μέρος τῶν δυνάμεών τους. Ἀπό τόν Αὔγουστο τοῦ 1942 καί μέχρι τόν Φεβρουάριο τοῦ ἑπομένου ἔτους οἱ δύο ἀντίπαλοι πολέμησαν μέ πεῖσμα γιά τήν κατοχή τῆς πόλεως, σέ μιά σύγκρουση πού ἔμελλε νά κρίνει τήν ἔκβαση τῆς γερμανοσοβιετικῆς ἀναμετρήσεως. Ὁ Στάλιν ἦταν ἀποφασισμένος νά κρατήσει ὁ Ἐρυθρός Στρατός μέ κάθε θυσία. Μέ τεράστιες ἀπώλειες οἱ Γερμανοί κατόρθωσαν μέχρι τόν Σεπτέμβριο νά πλησιάσουν τήν πόλη καί σέ λίγο νά διεισδύσουν σέ τμήματά της, γιά ν' ἀρχίσει τότε ἡ πιό σκληρή φάση τῆς μάχης γιά τήν κατοχή τῆς πόλεως. Οἱ ἐπιτιθέμενοι ὅμως εἶχαν ἀφήσει τά πλευρά τους ἀκάλυπτα, μέ συνέπεια νά βρεθοῦν τόν Ὀκτώβριο κυκλωμένοι. Στή δραματική αὐτή καμπή τῆς μάχης ὁ Χίτλερ ἀρνήθηκε, ὡς ἀρχιστράτηγος, νά ἐκδώσει τή διαταγή συμπτύξεως πού περίμεναν μέ ἀγωνία οἱ στρατηγοί του στό Στάλινγκραντ, καταδικάζοντας ἔτσι σέ βέβαιη αἰχμαλωσία στρατό 250.000 ἀνδρῶν. Παγιδευμένοι καί ἀποκλεισμένοι στήν παγωμένη χώρα, οἱ Γερμανοί τελικά παραδόθηκαν στίς 2 Φεβρουαρίου 1943. Ἡ πείνα, ὁ τύφος καί οἱ κακουχίες εἶχαν ἀποδεκατίσει τόν γερμανικό στρατό: ἐπέζησαν γιά νά παραδοθοῦν μόνο 80.000 ἄνδρες.

῾Η μεγάλη νίκη τῶν Σοβιετικῶν καί οἱ ἐπιτυχίες τῶν δυτικῶν συμμάχων στήν ᾿Ιταλία θεωρήθηκαν ὅτι ἐπέβαλλαν τή συνάντηση τῶν τριῶν ἡγετῶν γιά τό συντονισμό τῶν ἐνεργειῶν τους καί τόν προγραμματισμό νέων πρωτοβουλιῶν. ῾Η συνάντηση αὐτή πραγματοποιήθηκε τόν Νοέμβριο καί τόν Δεκέμβριο τοῦ 1943 στήν Τεχεράνη, ὅπου ὁ Τσώρτσιλ, ὁ Ροῦσβελτ καί ὁ Στάλιν συζήτησαν διάφορα πολιτικά καί στρατιωτικά θέματα. ῾Ο Βρεταννός πρωθυπουργός πρότεινε ν᾿ ἀναλάβουν ὁρισμένες δεσμεύσεις, ἰδίως γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς Πολωνίας μετά τόν πόλεμο, ἀλλά τόσο ὁ Στάλιν ὅσο καί ὁ Ροῦσβελτ θεώρησαν ὅτι οἱ τρεῖς σύμμαχοι θά ἔπρεπε ν᾿ ἀναβάλουν τέτοιες ἐδαφικές ρυθμίσεις γιά τό τέλος τοῦ πολέμου. Τελικά ἀναβλήθηκε ὁποιαδήποτε ἀπόφαση γιά ἐδαφικά ζητήματα. ῾Η ἀναβολή, ὅπως σωστά ὑπολόγιζε ὁ πεπειραμένος πρωθυπουργός τῆς Βρεταννίας, εὐνοοῦσε τούς Σοβιετικούς, οἱ ὁποῖοι βρίσκονταν πολύ πιό κοντά στήν ἀνατολική καί κεντρική Εὐρώπη ἀπό τούς δυτικούς συμμάχους, καί θά διαπραγματεύονταν τή ρύθμιση τοῦ ἐδαφικοῦ καθεστῶτος τῆς περιοχῆς ἀφοῦ κατακτοῦσαν τήν περιοχή καί ἀπό θέση ἰσχύος.

Οἱ ἡγέτες τῆς Σοβιετικῆς ῾Ενώσεως καί τῶν Η.Π.Α. συμφωνοῦσαν καί στήν ἀνάγκη νά ἐπισπευσθεῖ ἡ δημιουργία μετώπου στή βόρεια Γαλλία, ἐνῶ ὁ πρωθυπουργός τῆς Βρεταννίας δίσταζε νά ἐκθέσει τίς δυνάμεις τῆς χώρας σέ μιά τόσο ἐπικίνδυνη ἐπιχείρηση. ῾Ο Τσώρτσιλ προτιμοῦσε νά δημιουργηθεῖ καί ἄλλο μέτωπο στή Μεσόγειο, εἴτε στά Βαλκάνια εἴτε στή νότια Γαλλία, ἀλλά τελικά ἀποφασίσθηκε νά πραγματοποιηθεῖ ἀπόβαση στή βόρεια Γαλλία ἀμερικανικῶν, βρεταννικῶν καί γαλλικῶν δυνάμεων τήν ἄνοιξη τοῦ 1944.

῾Η ἱστορική ἀπόβαση στή Νορμανδία ἄρχισε στίς 6 ᾿Ιουνίου τοῦ 1944. ῞Ενας τεράστιος ἀποβατικός στόλος μετέφερε τή μεγαλύτερη στρατιωτική δύναμη πού μεταφέρθηκε ποτέ διά θαλάσσης. Γενικός διοικητής τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων ἦταν ὁ στρατηγός ᾿Αϊζεγχάουερ, ὁ ὁποῖος εἶχε ὑπό τίς διαταγές του στρατηγούς ὅπως τόν Μπράντλυ (Omar Bradley), τόν Πάττον (George Patton) καί τόν Μοντγκόμερυ. ῾Ο χῶρος τῆς ἀποβάσεως, μιά ἀκτή μήκους 100 σχεδόν χιλιομέτρων μεταξύ Χερβούργου καί Χάβρης, ἦταν κατάλληλος γιά ἐπιχείρηση αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Γιά τό λόγο αὐτό ἡ περιοχή ἦταν προστατευμένη μέ θαλάσσια ἐμπόδια, συρματοπλέγματα, ναρκοπέδια καί πυροβολικό. ῾Ο διοικητής τῶν γερμανικῶν δυνάμεων στήν περιοχή στρατηγός Ρόμμελ, φοβούμενος ὅτι ἡ ἀπόβαση στή Νορμανδία ἦταν παραπλανητικός ἑλιγμός καί ὅτι ἡ κύρια ἀπόβαση θά ἐκδηλωνόταν μᾶλλον στό Καλαί πού εἶναι τό πλησιέστερο σημεῖο πρός τήν ἀγγλική ἀκτή, καθυστέρησε τή μεταφορά στήν περιοχή τῆς ἀποβάσεως τῶν τεθωρακισμένων μονάδων πού κρατοῦσε σέ ἐφεδρεία. ῏Ηταν μιά καθυστέρηση πού ἐπέτρεψε στά συμμαχικά στρατεύματα νά καταλάβουν καί νά ὀχυρώσουν

ὁρισμένες θέσεις στήν ἀκτή. Σέ διάστημα μιᾶς ἑβδομάδας οἱ σύμμαχοι κατόρθωσαν ν' ἀποβιβάσουν πάνω ἀπό 300.000 ἄνδρες καί ἄφθονο πολεμικό ὑλικό.

Πρός τό τέλος 'Ιουλίου οἱ 'Αμερικανοί διέσπασαν τό γερμανικό κλοιό καί ξεχύθηκαν στό ἐσωτερικό τῆς Γαλλίας σαρώνοντας στό πέρασμά τους τίς ἑστίες ἀντιστάσεως πού συναντοῦσαν. Στίς ἀρχές Αὐγούστου οἱ τεθωρακισμένες μονάδες τοῦ Πάττον ἦταν προσανατολισμένες πρός τή γαλλική πρωτεύουσα. Στίς 15 τοῦ μηνός πραγματοποιήθηκε καί δεύτερη ἀπόβαση στή Γαλλία, στή Ριβιέρα. 'Ισχυρές συμμαχικές δυνάμεις κατέλαβαν τή Μασσαλία καί τή Νίκαια καί κατευθύνθηκαν πρός βορρᾶ. Τέθηκε ἐπίσης σέ κίνηση ὁ ἀντιστασιακός μηχανισμός τῆς Γαλλίας. Οἱ Γάλλοι ἀντιστασιακοί ἄφησαν τά κρυσφήγετά τους καί ἄρχισαν νά καταλαμβάνουν τή μιά πόλη μετά τήν ἄλλη. Στίς 26 Αὐγούστου ἐπίλεκτη τεθωρακισμένη μεραρχία τοῦ Ντέ Γκώλ εἰσῆλθε στή γαλλική πρωτεύουσα. 'Η Γαλλία ἦταν ἐλεύθερη καί οἱ Γερμανοί προσπαθοῦσαν ν' ἀντιτάξουν ἄμυνα στά σύνορά τους πλέον. Τόν Σεπτέμβριο οἱ Βρεταννοί προσπάθησαν νά περάσουν τόν Ρῆνο στό Ἄρνεμ τῆς 'Ολλανδίας ἀλλά ἀπέτυχαν. Οἱ 'Αμερικανοί ἐξ ἄλλου συνάντησαν σθεναρή ἀντίσταση στήν 'Αλσατία.

Τό καλοκαίρι τοῦ 1944, συγκεκριμένα στίς 20 'Ιουλίου, ἔγινε ἀπόπειρα κατά τῆς ζωῆς τοῦ Χίτλερ ἀλλά ἀπέτυχε. 'Ο Γερμανός δικτάτορας σώθηκε ὡς ἐκ θαύματος ἀπό ἔκρηξη ἰσχυρῆς βόμβας πού εἶχε τοποθετηθεῖ σέ αἴθουσα συνεδριάσεων. 'Η ἔκρηξη ἦταν ἔργο μιᾶς συνωμοτικῆς ὀργανώσεως στήν ὁποία συμμετεῖχαν ἀνώτατοι ἀξιωματικοί, διπλωματικοί καί ἄλλοι ὑπάλληλοι, Προτεστάντες καί Καθολικοί ἱεράρχες, συνδικαλιστές ἡγέτες καί Σοσιαλδημοκράτες. Στόχος τῆς συνωμοσίας ἦταν ἡ ἀνατροπή τῆς δικτατορίας καί ὁ σχηματισμός κυβερνήσεως ἡ ὁποία θά προσπαθοῦσε νά διαπραγματευθεῖ μέ τούς ἀντιπάλους τῆς Γερμανίας γιά τόν τερματισμό τοῦ πολέμου. 'Η ἐνέργεια καί ἡ κατάληξή της ἔδειξαν τά περιορισμένα ὅρια ἀντιστάσεως κατά τοῦ ναζιστικοῦ καθεστῶτος, καί εἶχαν ὡς συνέπεια ν' ἀποκεφαλισθεῖ, μέ τίς ἐκτελέσεις πού ἀκολούθησαν, τό ἄνθος τοῦ γερμανικοῦ ἀντιναζισμοῦ. Οἱ 300 περίπου συνωμότες πού ἐκτελέσθηκαν, συντηρητικοί στρατιωτικοί καί ὑπάλληλοι ἀλλά καί προοδευτικοί, ἦταν ἕνας πρώτης τάξεως πυρήνας πολιτικῆς ἡγεσίας, τόν ὁποῖο στερήθηκε ἡ μεταπολεμική Γερμανία.

'Εν τῷ μεταξύ στό ἀνατολικό μέτωπο οἱ Σοβιετικοί εἶχαν ἀπελεθερώσει τήν Κριμαία καί τήν Οὐκρανία τήν ἄνοιξη τοῦ ἴδιου χρόνου καί τόν 'Ιούνιο ἐξαπέλυσαν σφοδρή ἐπίθεση κατά τῶν Γερμανῶν σ' ἕνα μέτωπο 1.200 χιλιομέτρων. Σύντομα ὁ 'Ερυθρός Στρατός πέρασε τά σύνορα τῆς Πολωνίας καί εἰσέβαλε στό ἐσωτερικό τῆς χώρας. Τήν 1η Αὐγούστου ἐπαναστάτησαν οἱ Πολωνοί ἀντιστασιακοί ἐναντίον τῶν Γερμανῶν, ὑπολογίζοντας

στή βοήθεια τῶν Σοβιετικῶν πού βρίσκονταν σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τή Βαρσοβία. Ἀλλά ὁ Ἐρυθρός Στρατός δέν κινήθηκε πρός βοήθεια τῶν Πολωνῶν, παρά τίς ἐκκλήσεις τοῦ Τσώρτσιλ καί τοῦ Ρούσβελτ καί τίς ἀπεγνωσμένες τους προσπάθειες νά στείλουν ἐνισχύσεις ἀεροπορικῶς. Ὕστερα ἀπό δύο μῆνες ἀντιστάσεως ἐναντίον ὑπέρτερων δυνάμεων, οἱ Πολωνοί ὑπέκυψαν, γιά νά λήξει ἔτσι μιά ἀπό τίς πιό τραγικές ἐξεγέρσεις τοῦ πολέμου. Μέ τή συντριβή τῆς ἐξεγέρσεως τερματίσθηκε οὐσιαστικά καί ὁ ρόλος τῆς πολωνικῆς ἀντιστάσεως ὡς πολιτικοῦ παράγοντα. Ἡ ἄρνηση τοῦ Στάλιν νά στείλει βοήθεια στούς Πολωνούς ἀποδόθηκε στήν ἐπιθυμία του νά ἐξουδετερωθεῖ ἕνας πολιτικός παράγοντας πού ἀναμενόταν νά σταθεῖ ἐμπόδιο στά σχέδιά του νά ἐπιβάλει φιλοσοβιετική κυβέρνηση στήν Πολωνία. (Ἡ πολωνική ἀντίσταση ἀναγνώριζε ὡς νόμιμη κυβέρνηση τῆς χώρας τήν ἐξόριστη κυβέρνηση).

Ἡ προσοχή τοῦ Στάλιν εἶχε ἤδη στραφεῖ πρός νότο, στά Βαλκάνια, ἀπ' ὅπου οἱ Γερμανοί ἑτοιμάζονταν ν' ἀποχωρήσουν. Τόν Αὔγουστο ὕστερα ἀπό πρόσκληση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ρουμανίας Μιχαήλ Β΄ (ὁ ὁποῖος ἔσπευσε συνάμα νά τερματίσει τήν ἐμπόλεμη κατάσταση τῆς χώρας του), ὁ Ἐρυθρός Στρατός εἰσῆλθε στή χώρα. Τή Ρουμανία ἀκολούθησε ἡ Βουλγαρία, ἡ ὁποία δέν ἀρκέσθηκε στόν τερματισμό τῆς συμμετοχῆς στόν πόλεμο στό πλευρό τῆς Γερμανίας, παρά ἔσπευσε καί νά κηρύξει τόν πόλεμο ἐναντίον τῆς πρώην συμμάχου της, ἐλπίζοντας ἔτσι ν' ἀποφύγει τίς συνέπειες τοῦ πολέμου γιά τούς ἡττημένους. Τόσο ἡ Βουλγαρία ὅσο καί ἡ Ρουμανία κατελήφθησαν ἀπό τόν Ἐρυθρό Στρατό. Στήν Οὑγγαρία μόνο συνάντησε σοβαρή γερμανική ἀντίσταση ὁ Ἐρυθρός Στρατός, μέ συνέπεια νά στραφεῖ πάλι πρός τήν Πολωνία. Ὁ Στάλιν ὡστόσο εἶχε ἐπιτύχει τούς ἔμμεσους πολιτικούς του στόχους στήν ἀνατολική Εὐρώπη.

Στή Γιουγκοσλαυία τό ἀπελευθερωτικό ἔργο ἀνέλαβαν οἱ δυνάμεις τοῦ Τίτο πού κατέβηκαν ἀπό τά ὀρεινά τους κρυσφήγετα καί κατέλαβαν τίς πόλεις τῆς χώρας - καί, φυσικά, καί τήν ἐξουσία. Μόνο ὁ βασιλιάς καί ἡ ἐξόριστη κυβέρνηση τῆς Γιουγκοσλαυίας στέκονταν ἐμπόδιο στή νομιμοποίηση τῆς ἐξουσίας πού ἀσκοῦσε τό ἀντιστασιακό κίνημα τοῦ Τίτο· ὁ ὁποῖος ὅμως ἦταν διατεθειμένος νά παρακάμψει τό ἐμπόδιο αὐτό, ἔχοντας ἐπίγνωση τοῦ κινδύνου πού ἀπειλοῦσε τή χώρα ἀπό τήν πλευρά τῆς Βουλγαρίας ἀλλά καί γνωρίζοντας τό ἐνδιαφέρον τῶν δυτικῶν συμμάχων γιά τήν διεθνή θέση τῆς χώρας του - καί, βέβαια, ἔχοντας ἐμπιστοσύνη στήν ἰσχύ καί τήν ἀφοσίωση τοῦ παρτιζάνικου στρατοῦ.

Τόν Ὀκτώβριο οἱ Γερμανοί ἀποχώρησαν καί ἀπό τήν Ἑλλάδα, ὅπου ὅμως δέν εἰσῆλθαν οἱ Σοβιετικοί ἀλλά οἱ Βρετανοί καί ἡ ἐξόριστη ἑλληνική κυβέρνηση πού ἔγιναν δεκτοί μέ πανηγυρισμούς. Τόν Μάϊο ἡ ἑλληνική κυβέρνηση πού ἕδρευε πλέον στό Κάϊρο, εἶχε διευρυνθεῖ καί εἶχε

ἀναγνωρισθεῖ ἡ ἀνάγκη νά συμμετάσχουν καί οἱ ἀντιστασιακές ὀργανώσεις τῆς χώρας. Ἡ ἑλληνική κυβέρνηση μέ πρωθυπουργό τόν Γεώργιο Παπανδρέου ἐγκαταστάθηκε κατόπιν στή νότια Ἰταλία, μετά τήν ἀπελευθέρωση τῆς περιοχῆς ἀπό τά ἀγγλοαμερικανικά στρατεύματα. Ἐκεῖ, στήν Καζέρτα, ὑπογράφηκε τόν Σεπτέμβριο ἡ ὁμώνυμη συμφωνία μέ τήν ὁποία τήν ἀρχηγία ὅλων τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων στή διάθεση τῆς Ἑλλάδας, τακτικῶν καί ἀνταρτικῶν, ἀνέλαβε ὁ Βρεταννός στρατηγός Σκόμπυ (Ronald Scobie). Εἶχε ἐν τῷ μεταξύ ἀποδεχθεῖ τόν Αὔγουστο νά συμμετάσχει στήν κυβέρνηση καί τό Ε.Α.Μ., προφανῶς κάθ' ὑπόδειξη τῆς σοβιετικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς πού ἔφθασε τότε στό στρατηγεῖο τοῦ Ε.Λ.Α.Σ., δεν ἀποκλείεται ὅμως καί μέ πρωτοβουλία τῆς ἡγεσίας τοῦ Κ.Κ.Ε. ἐν ὄψει τῆς ἀρνήσεως τοῦ Ἐρυθροῦ Στρατοῦ νά εἰσέλθει στήν Ἑλλάδα καί νά ἐκβιάσει ἔτσι τήν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό φιλοσοβιετική κυβέρνηση, κατά τό παράδειγμα τῆς Ρουμανίας καί τῆς Βουλγαρίας.

Τό σοβαρότερο πρόβλημα πού ἀντιμετώπιζαν ἡ ἑλληνική κυβέρνηση καί ἡ βρεταννική στρατιωτική δύναμη (6.000 περίπου ἄνδρες) πού τή συνόδευε στήν Ἑλλάδα ἦταν ὁ εἰρηνικός ἀφοπλισμός τῶν ἀνταρτικῶν σχηματισμῶν καί ἡ ἀντικατάστασή τους ἀπό ἕνα νέο ἐθνικό στρατό, χωρίς τόν ὁποῖο ἡ κυβέρνηση δέν μποροῦσε ν' ἀσκήσει ἐξουσία. Παρατεταμένες διαπραγματεύσεις τόν Νοέμβριο μεταξύ τοῦ Παπανδρέου καί τῶν ἐαμικῶν ὑπουργῶν κατέληξαν σέ συμφωνία ἀμοιβαίως ἀποδεκτή, κατά τήν ὁποία οἱ ἀντιστασιακές μονάδες τοῦ Ε.Λ.Α.Σ. καί τοῦ Ε.Δ.Ε.Σ. θά διαλύονταν καί θ' ἀφοπλίζονταν τή 10η Δεκεμβρίου, ἐκτός ἀπό μία μονάδα τοῦ Ε.Λ.Α.Σ. ἴση σέ δύναμη μέ τή συνολική δύναμη τῶν δύο τακτικῶν ἑλληνικῶν μονάδων πού εἶχαν σχηματισθεῖ στή Μέση Ἀνατολή, τόν Ἱερό Λόχο καί τήν Ὀρεινή Ταξιαρχία (γνωστή καί ὡς Ταξιαρχία τοῦ Ρίμινι) καί μιᾶς μονάδας τοῦ Ε.Δ.Ε.Σ. Οἱ δύο τακτικές μονάδες ἐπρόκειτο ν' ἀποτελέσουν τόν πυρήνα τοῦ μελλοντικοῦ ἐθνικοῦ στρατοῦ. Στό τέλος τοῦ μηνός ὅμως τό Κ.Κ.Ε. ἀπαίτησε τόν ἀφοπλισμό ὅλων τῶν μονάδων, κατηγορῶντας τόν Παπανδρέου ὅτι παρέβαινε ὅσα ἤδη εἶχαν συμφωνηθεῖ. Εἶχαν προφανῶς ἐπικρατήσει οἱ σκληροί τῆς κομμουνιστικῆς ἡγεσίας, οἱ ὁποῖοι ἔφεραν βαρέως τήν εὐκαιρία πού εἶχε χαθεῖ νά καταλάβουν τήν ἐξουσία τόν Ὀκτώβριο πρίν νά ἐνισχύσει τή θέση της ἡ κυβέρνηση καί ἐπεδίωκαν ἀνοιχτή ἀναμέτρηση.

Λανθασμένοι ὑπολογισμοί καί προκλητικές θέσεις ἤ καί ἐνέργειες καί ἀπό τίς δύο πλευρές, τήν κυβέρνηση καί τούς Βρεταννούς ἀπό τό ἕνα μέρος καί τήν κομμουνιστική ἡγεσία ἀπό τό ἄλλο, εἶχαν ὡς συνέπεια νά ἐνταθεῖ ἡ πολιτική κρίση. Οἱ ἀριστεροί ὑπουργοί ἔσπευσαν τότε νά παραιτηθοῦν ἀπό τήν κυβέρνηση καί ὁ γενικός γραμματέας του Κ.Κ.Ε. Γεώργιος Σιάντος δήλωσε ὅτι δέν ἐπρόκειτο νά καταθέσει τά ὅπλα ὁ Ε.Λ.Α.Σ. στίς 10

Δεκεμβρίου. Σέ ἀπάντηση ὁ Σκόμπυ δήλωσε ὅτι δέν θά δίσταζε νά χρησιμοποιήσει τά ὅπλα προκειμένου νά προστατεύσει τή νόμιμη κυβέρνηση τῆς χώρας. Ἕνα συλαλλητήριο τοῦ Ε.Α.Μ. στίς 3 Δεκεμβρίου, στήν Πλατεία Συντάγματος, τό ὁποῖο ἡ κυβέρνηση ἀρχικά ἐπέτρεψε καί κατόπιν ἀπαγόρευσε, στάθηκε ἡ ἀφορμή γιά τήν ἔναρξη τῆς συγκρούσεως. Τήν αἱματηρή διάλυση τῶν διαδηλωτῶν ἀκολούθησαν ἐπιθέσεις τοῦ Ε.Λ.Α.Σ. ἐναντίον ἀστυνομικῶν σταθμῶν τῆς πρωτεύουσας. Τό Κ.Κ.Ε. ἀπέφυγε ἀρχικά τίς ἐπιθέσεις ἐναντίον βρεταννικῶν μονάδων, ἀλλά σύντομα ἡ σύρραξη γενικεύθηκε.

Οἱ κυβερνήσεις τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Βρεταννίας ἀντιμετώπισαν τήν ἐξέγερση τῶν κομμουνιστῶν στήν Ἀθήνα ὡς πρόκληση κατά τῆς ἐννόμου τάξεως καί προσπάθεια καταλήψεως τῆς ἐξουσίας. Τό Κ.Κ.Ε., ἄς σημειωθεῖ, πράγματι διέθετε σχέδια γιά τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας μετά τήν ἀποχώρηση τῶν Γερμανῶν. Ἄλλωστε, ὁρισμένα ἀνώτατα στελέχη τῆς κομμουνιστικῆς ἡγεσίας θεωροῦσαν ὅτι ἡ ἐξέγερση στήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀποσκοποῦσε. Ἐκ τῶν προτέρων, τέλος, εἶχε ληφθεῖ ἀπόφαση προσφυγῆς στά ὅπλα σέ περίπτωση πού οἱ Βρεταννοί προσπαθοῦσαν ν' ἀφοπλίσουν τίς μονάδες τοῦ Ε.Λ.Α.Σ. στήν πρωτεύουσα. Ἄν πράγματι ἡ ἐξέγερση ἦταν μέρος σχεδίου γιά τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας, πού δέν ἀποκλείεται, γεννᾶται τό εὔλογο ἐρώτημα γιατί νά μή διαθέσουν οἱ κομμουνιστές ὅσες δυνάμεις διέθεταν γιά τήν κατάληψη τῆς πρωτεύουσας, παρά διέσπειραν τίς μονάδες τους; Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι δύο βασικοί παράγοντες τοῦ Ε.Λ.Α.Σ., ὁ Στέφανος Σαράφης καί ὁ Ἄρης Βελουχιώτης, στρατιωτικός διοικητής καί πολιτικός ἐπίτροπος ἀντιστοίχως, ἐστάλησαν κατά τήν ἀρχική φάση τῆς συγκρούσεως ἐπικεφαλῆς ἰσχυρῶν δυνάμεων ἐναντίον τοῦ Ε.Δ.Ε.Σ. στήν Ἤπειρο. Ὁ Σιάντος κατηγορήθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπό τήν κομμουνιστική ἡγεσία ὅτι ὀργάνωσε τήν ἐξέγερση γιά νά δώσει τήν εὐκαιρία στούς Βρεταννούς νά ἐξουδετερώσουν τό Κ.Κ.Ε. καί τήν ἀριστερά γενικά ὡς πολιτικό παράγοντα, ἀλλά δέν δόθηκαν στοιχεῖα γιά τήν κατηγορία αὐτή. Δέν ἀποκλείεται ἡ ἐξέγερση νά μήν ἦταν μέρος ἑνός γενικότερου σχεδίου γιά τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας, ἀλλά ἐπίδειξη ἰσχύος γιά νά ἐξασφαλίσει τό Κ.Κ.Ε. πλεονεκτική θέση ἔναντι τῆς κυβερνήσεως στή διεκδίκηση τῆς ἐξουσίας. Ἄν πράγματι αὐτή ἦταν ἡ πρόθεση τῆς κομμουνιστικῆς ἡγεσίας, οἱ ἐνέργειές της δημιουργοῦσαν ἄλλες ἐντυπώσεις. Βασικό χαρακτηριστικό αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν, ὅπως καί τῆς γενικότερης πολιτικῆς πού ἀκολουθοῦσε τήν ἐποχή αὐτή ἡ ἡγεσία τοῦ Κ.Κ.Ε., ἦταν ἡ σύγχυση. Μερικοί δέν μποροῦσαν νά δεχθοῦν ὅτι ὁ Στάλιν δέν εὐνοοῦσε τή βίαιη κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό τούς κομμουνιστές στήν Ἑλλάδα, παρά τίς ὑποδείξεις πού εἶχαν γίνει ἀπό τούς Σοβιετικούς ν' ἀποφευχθεῖ ἔνοπλη ρήξη μέ τούς Βρεταννούς. Γενικά ἡ κομμουνιστική ἡγεσία δέν ἦταν σέ θέση

νά τοποθετήσει τό ζήτημα τῆς ἐξουσίας στήν Ἑλλάδα στίς εὐρύτερες πολιτικές ἐξελίξεις, ὅπως αὐτές διαμορφώνονταν ἀπό τούς τρεῖς μεγάλους συμμάχους.

Ἡ ἐμφύλια σύρραξη τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1944, τά Δεκεμβριανά ὅπως ἔμειναν γνωστά ἔκτοτε, εἶχαν ὡς συνέπεια τήν ἧττα τῶν κομμουνιστῶν καί τῆς ἀριστερᾶς γενικά καί τήν μετατόπιση τοῦ πολιτικοῦ κέντρου βάρους πρός τά δεξιά. Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1945 ἡ ἡγεσία τοῦ Ε.Λ.Α.Σ. ὑποχρεώθηκε νά ζητήσει ἀνακωχή καί τόν Φεβρουάριο ὑπέγραψε συμφωνία (γνωστή ὡς Συμφωνία τῆς Βάρκιζας) μέ τήν ὁποία δέχθηκε νά παραδώσει ὁ Ε.Λ.Α.Σ. τόν ὁπλισμό του. Τήν κυβέρνηση Παπανδρέου διαδέχθηκε νέα κεντρώα κυβέρνηση μέ πρωθυπουργό τόν Νικόλαο Πλαστήρα. Ἀλλά ἡ πολιτική κατάσταση δέν ἔμελλε νά ἐξομαλυνθεῖ. Τό ζήτημα τῆς μορφῆς τοῦ πολιτεύματος πού δίχαζε τήν κοινή γνώμη ἦταν ἡ ὁρατή κορυφή ἑνός βαθύτερου διχασμοῦ πού χώριζε τούς Ἕλληνες σέ ἀριστερούς καί μή ἀριστερούς ἤ «ἀντιαριστερούς». Οἱ μέρες τῆς κεντρώας κυβερνήσεως ἦσαν μετρημένες. Οἱ προκλήσεις δεξιῶν ὀργανώσεων στήν ὕπαιθρο καί ἡ σταδιακή αὔξηση τῆς δράσεως ἀριστερῶν ἀνταρτικῶν ὁμάδων· ἡ ἀδυναμία τῶν πρώτων μεταπολεμικῶν κυβερνήσεων νά ἐλέγξουν τή βία στήν ὕπαιθρο· ἡ ἀκατάσχετη κατάρρευση τῆς οἰκονομίας· ἡ ἀδυναμία τοῦ πολιτικοῦ κόσμου νά δώσει στή χώρα βιώσιμο κεντρῶο κυβερνητικό σχῆμα· ἡ ἀποχή τοῦ Κ.Κ.Ε. ἀπό τίς ἐκλογές τοῦ Μαρτίου τοῦ 1946· ἡ ἀνάμιξη τοῦ Τίτο στό πρόβλημα ἐξουσίας στήν Ἑλλάδα μέ τήν ἐνίσχυση τῶν ἀριστερῶν ἀνταρτικῶν ὁμάδων στήν ἑλληνική Μακεδονία γιά δικούς του λόγους, αὐτοί καί ἄλλοι παράγοντες, ὅπως ἡ ἀδυναμία τῶν Βρεταννῶν νά στηρίξουν ἕνα κεντρῶο κυβερνητικό σχῆμα (ὅπως ἐπιθυμοῦσαν) καί νά περιστείλουν τίς προκλήσεις δεξιῶν ὀργανώσεων, καθώς καί οἱ λανθασμένοι ὑπολογισμοί καί ἐνέργειες τῆς κομμουνιστικῆς ἡγεσίας, εἶχαν ὡς συνέπεια νά κατολισθήσει ἡ χώρα σέ νέα ἐμφύλια σύρραξη τό 1946, πού ἔμελλε νά διαρκέσει τρία χρόνια.

8. *Τό τέλος τοῦ πολέμου*

Οἱ πολιτικές ἐξελίξεις στά Βαλκάνια συνδέονταν μέ τίς ἰδιαίτερες ἐπιδιώξεις τῆς Βρεταννίας καί τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως στήν περιοχή. Οἱ ἐπιδιώξεις τοῦ Στάλιν στήν ἀνατολική Εὐρώπη ἔγιναν σαφεῖς καθώς προχωροῦσαν τά σοβιετικά στρατεύματα ἀπό τήν Πολωνία πρός νότο καί ἐγκαθιστοῦσαν φιλοσοβιετικά καθεστῶτα: Οἱ Σοβιετικοί ἦσαν ἀποφασισμένοι νά δημιουργήσουν, γιά τήν ἀσφάλεια τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως, μία ζώνη δορυφορικῶν χωρῶν στά δυτικά της σύνορα. Γιά νά περισώσει ὅ,τι ἦταν δυνατό στή φάση αὐτή ἀπό τήν προπολεμική παρουσία καί ἐπιρροή της

Βρεταννίας στήν περιοχή, ὁ Τσώρτσιλ συνάντησε τόν Στάλιν στή Μόσχα τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1944 καί πρότεινε νά συμφωνήσουν οἱ δύο χῶρες τους σέ ὁρισμένα «ποσοστά» ἐπιρροῆς στίς χῶρες τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Σέ μιά ἱστορική συνεδρίαση (9 Ὀκτωβρίου) ὁ Τσώρτσιλ πρότεινε στόν Στάλιν τά ἑξῆς ποσοστά ἐπιρροῆς κατά χώρα: στή Ρουμανία, 90% ἡ Σοβιετική Ἕνωση, 10% οἱ ἄλλες δύο μεγάλες δυνάμεις (Βρεταννία-Η.Π.Α.)· στήν Ἑλλάδα, 90% ἡ Βρεταννία (μέ τή σύμφωνη γνώμη τῶν Η.Π.Α.) καί 10% ἡ Σοβιετική Ἕνωση· στή Γιουγκοσλαυία καί στήν Οὐγγαρία ἀπό 50% ἡ κάθε πλευρά, καί στή Βουλγαρία, 75% ἡ Σ. Ἕνωση καί 25% οἱ ἄλλες δύο δυνάμεις. Κατά τόν Τσώρτσιλ, ὁ Στάλιν συγκατένευσε.

Ἦταν μιά «συμφωνία κυρίων», ἄγραφη καί ἀνυπόγραφη, στήν ὁποία δέν πῆρε μέρος ὁ Ροῦσβελτ (ἦταν ἀπασχολημένος μέ τήν ἐπανεκλογή του στήν προεδρία τῶν Η.Π.Α.). Ἡ συμφωνία αὐτή —ἄν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ συμφωνία— κατακρίθηκε ἔντονα μετά τόν πόλεμο, ἐπειδή παρέδωσε, ὅπως ὑποστηρίχθηκε, τήν ἀνατολική Εὐρώπη στόν Στάλιν. Στήν πραγματικότητα, ὁ Τσώρτσιλ προσπάθησε νά περισώσει ὅ,τι μποροῦσε ἀπό τήν προπολεμική παρουσία τῆς Βρεταννίας στήν περιοχή, ἀναγνωρίζοντας τό καθεστώς πού εἶχε δημιουργήσει ὁ Στάλιν. Ὅπως συνέβη καί στή διάσκεψη τῆς Γιάλτας λίγους μῆνες ἀργότερα (πού ἐπισημοποίησε τή συμφωνία τοῦ Ὀκτωβρίου), οἱ δυτικοί σύμμαχοι ἀποδέχθηκαν τήν κατάσταση πού εἶχε δημιουργηθεῖ στήν ἀνατολική Εὐρώπη, κυρίως ἐπειδή δέν διέθεταν στρατεύματα στήν περιοχή γιά νά ἀρνηθοῦν νά κάνουν παραχωρήσεις στούς Σοβιετικούς ἤ γιά νά ἐξασφαλίσουν τήν ἀνάδειξη φιλοδυτικῶν καθεστώτων. Ἡ περίπτωση τῆς Ἑλλάδας καί τῶν ἐξελίξεων στή χώρα ἀπό τό φθινόπωρο καί μετά στηρίζει αὐτή τή «ρεαλιστική» ἄποψη (πού ἐξηγεῖ τή διακριτική ἀπόσταση πού κράτησε ἡ Σοβιετική Ἕνωση ἀπό τίς δραματικές πολιτικές ἐξελίξεις στήν Ἑλλάδα πού ἐκτέθηκαν ἤδη). Ἄν ἡ συμφωνία τού Ὀκτωβρίου καθαυτή ἦταν προϊόν ρεαλιστικῆς ἀξιολογήσεως τῶν δεδομένων καί τῶν προοπτικῶν πού διαγράφονταν γιά τήν περιοχή, ἡ ἰδέα τῶν ποσοστῶν ἐπιρροῆς ἦταν ἀνεφάρμοστη. Στήν πράξη, ἡ ἐπιρροή, μέ τή μορφή καθεστῶτος φιλικοῦ πρός τή μία ἤ τήν ἄλλη πλευρά, δέν μποροῦσε νά εἶναι παρά ἀποκλειστική, ἰδιαίτερα μάλιστα στίς χῶρες ὅπου ἀναγνωριζόταν μεγαλύτερη σοβιετική ἐπιρροή.

Στό δυτικό μέτωπο οἱ Ἀμερικανοί, οἱ Βρεταννοί καί οἱ Γάλλοι προετοιμάζονταν μετά τίς ἐπιτυχίες τοῦ καλοκαιριοῦ γιά τήν εἰσβολή στήν ἴδια τή Γερμανία, ὅταν τόν Δεκέμβριο οἱ Γερμανοί ἐξαπέλυσαν ἐπίθεση μέσω τῆς δασώδους περιοχῆς τῶν Ἀρδεννῶν στό Βέλγιο καί τό Λουξεμβοῦργο καί ἀπείλησαν ν' ἀνατρέψουν τά σχέδια τῶν συμμάχων γιά τήν ἑπόμενη περίοδο ἐπιχειρήσεων. Οἱ Ἀμερικανοί ἀναγκάσθηκαν νά μεταφέρουν ἐσπευσμένα ἐφεδρεῖες ἀπό τό νότιο μέτωπο γιά νά σταθεροποιήσουν

τίς γραμμές τους στό βόρειο, ὅπου ἡ γερμανική ἐπίθεση ἀπειλοῦσε τά συμμαχικά κέντρα ἀνεφοδιασμοῦ στήν Ὁλλανδία καί τή βόρεια Γαλλία. Τελικά οἱ δυτικοί σύμμαχοι κατάφεραν ν' ἀνακόψουν τή γερμανική εἰσβολή, ἀλλά μέ συνέπεια ν' ἀνατραπεῖ τό χρονοδιάγραμμα προελάσεως τῶν δυνάμεών τους στή Γερμανία καί τό σπουδαιότερο ἴσως νά δημιουργηθοῦν ἀρνητικές ἐντυπώσεις γιά τή συμβολή τους στήν τελευταία αὐτή φάση τῆς πολεμικῆς προσπάθειας κατά τῆς Γερμανίας. Ἀργότερα μόνο ἔγινε φανερό ὅτι ἡ χειμερινή γερμανική ἐπίθεση ἐπέσπευσε τήν κατάρρευση τῆς γερμανικῆς ἄμυνας στά δυτικά της σύνορα, ἐπειδή ὁ Χίτλερ χρησιμοποίησε στήν ἐπιχείρηση αὐτή ὅλες τίς ἐφεδρεῖες σέ ἀνθρώπινο δυναμικό καί πολεμικά μέσα.

Στό ἀνατολικό μέτωπο, ἀντίθετα, οἱ Σοβιετικοί εἶχαν τήν ἴδια ἐποχή σημαντικές ἐπιτυχίες. Μετά τήν προέλαση τοῦ Ἐρυθροῦ Στρατοῦ στά Βαλκάνια, ἰσχυρές σοβιετικές δυνάμεις ἐπιτέθηκαν στό μέτωπο τῆς Πολωνίας. Στά μέσα Ἰανουαρίου τοῦ 1945 οἱ Σοβιετικοί κατέλαβαν τή Βαρσοβία καί κατόπιν προήλασαν στό ἐσωτερικό τῆς Γερμανίας σ' ἕνα μέτωπο 500 περίπου χιλιομέτρων. Ἡ Ἄνω Σιλεσία καί ἡ Ἀνατολική Πρωσία περιῆλθαν σύντομα στήν κατοχή τους, γιά νά φτάσει σέ λίγο ὁ Ἐρυθρός Στρατός στόν ποταμό Ὄδερο, μόλις 60 χιλιόμετρα ἀπό τό Βερολίνο. Πρίν ἀπό τά προελαύνοντα σοβιετικά στρατεύματα ἔφευγαν πρός δυσμάς ἑκατομμύρια Γερμανῶν προσφύγων.

Μέ τίς ἐντυπώσεις ἀπό τίς σοβιετικές αὐτές ἐπιτυχίες ἀκόμη νωπές, συνῆλθε τόν Φεβρουάριο ἡ διάσκεψη κορυφῆς στή Γιάλτα τῆς Κριμαίας, ὅπου οἱ τρεῖς «Μεγάλοι», ὁ Τσώρτσιλ, ὁ Ροῦσβελτ καί ὁ Στάλιν, συζήτησαν τήν πορεία τοῦ πολέμου καί τήν διευθέτηση ὁρισμένων πολιτικῶν ζητημάτων πού εἶχαν ἐν τῷ μεταξύ ἀνακύψει. Οἱ τρεῖς ἡγέτες δέν εἶχαν ἀρκετό καιρό στή διάθεσή τους γιά νά συζητήσουν διεξοδικά τά ζητήματα αὐτά καί νά συμφωνήσουν ἐπί τῶν λεπτομερειῶν, καί περιορίσθηκαν σέ γενικά διατυπωμένους κοινούς στόχους πού δημιουργοῦσαν τήν ἐσφαλμένη ἐντύπωση ὅτι ἐπρόκειτο γιά συμφωνίες μεταξύ τους. Μέ τή λήξη τῆς διασκέψεως ἔγιναν φανερές οἱ διαφωνίες μεταξύ τῶν τριῶν μεγάλων συμμάχων, κυρίως μεταξύ τῶν δυτικῶν συμμάχων ἀπό τό ἕνα μέρος καί τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως ἀπό τό ἄλλο, ἀλλά καί μεταξύ τῶν δύο πρώτων. Φάνηκε τότε, στόν τρόπο ἑρμηνείας τῶν συμφωνηθέντων, τό χάσμα πού χώριζε τή «Δύση» ἀπό τήν «Ἀνατολή», ὅπως ἐπικράτησε ν' ἀναφέρονται οἱ Η.Π.Α. καί οἱ Δυτικοευρωπαῖοι σύμμαχοί τους ἀπό τό ἕνα μέρος καί ἡ Σοβιετική Ἕνωση καί οἱ Ἀνατολικοευρωπαῖοι σύμμαχοί της ἀπό τό ἄλλο.

Οἱ τρεῖς ἡγέτες ἀπέφυγαν νά θίξουν ἔστω μερικά ζητήματα, ὅπως τό καθεστώς τῶν τριῶν Βαλτικῶν χωρῶν, τίς ὁποῖες εἶχαν ἤδη προσαρτήσει οἱ Σοβιετικοί. Στό περιθώριο τῆς συσκέψεως ὁ Στάλιν ἐνέκρινε τήν στρατιω-

τικη ἐπέμβαση τῆς Βρεταννίας στήν Ἑλλάδα. Ὅσον ἀφορᾶ τά δύο μεγάλα ζητήματα πού ἀπασχόλησαν τούς τρεῖς ἡγέτες στή Γιάλτα, τό Πολωνικό καί τό Γερμανικό, συζητήθηκαν μερικά μόνο ἀπό τά ἐπί μέρους προβλήματα. Στό ζήτημα τῆς Πολωνίας οἱ δύο δυτικοί σύμμαχοι ἀποδέχθηκαν τά ἀνατολικά σύνορα τῆς χώρας πού ἀπαιτοῦσε ἀπό τήν ἀρχή τοῦ πολέμου ὁ Στάλιν, ἀλλά ἄφησαν τά δυτικά σύνορα της νά συμφωνηθοῦν μετά τόν πόλεμο. Στό ζήτημα τοῦ καθεστῶτος τῆς χώρας ἐπίσης οἱ δύο σύμμαχοι ὑποχώρησαν στήν ἀπαίτηση τοῦ Στάλιν ν' ἀποτελέσει βάση τῆς κυβερνήσεως τῆς χώρας ἡ φιλοσοβιετική κομμουνιστική κυβέρνηση πού ὁ ἴδιος εἶχε ἐπιβάλει εὐθύς μετά τήν εἴσοδο τῶν σοβιετικῶν στρατευμάτων στήν Πολωνία τό καλοκαίρι τοῦ 1944. Δέν διευκρινίσθηκε ὡστόσο ἡ σχέση αὐτῆς τῆς ρυθμίσεως μέ τήν ἐπίσημη διακήρυξη τῶν τριῶν ἡγετῶν ὅτι πρόθεσή τους ἦταν νά βοηθήσουν τίς χῶρες πού κατέχονταν μέχρι τότε ἀπό τούς Γερμανούς νά λύσουν τά προβλήματά τους μέ δημοκρατικές διαδικασίες καί ἐλεύθερες ἐκλογές. Σύντομα ἔγινε φανερό ὅτι ἡ διακήρυξη αὐτή δέν ἦταν δεσμευτική ἀλλά ἔκφραση ἐπιθυμίας τῶν δυτικῶν συμμάχων. Στό ζήτημα τῆς Γερμανίας, ἀντίθετα, οἱ δυτικοί σύμμαχοι κατόρθωσαν νά κάνουν ἐλάχιστες παραχωρήσεις. Σέ ἀντίθεση μέ τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οἱ Βρεταννοί καί οἱ Ἀμερικανοί ἀπέτρεψαν τό ἐνδεχόμενο σκληρῆς τιμωρίας τῆς Γερμανίας, καί μετέθεσαν γιά τό τέλος τοῦ πολέμου ὁποιαδήποτε συζήτηση ἐπί τοῦ αἰτήματος τῶν Σοβιετικῶν νά τούς καταβληθεῖ πολεμική ἀποζημίωση. Ὁ Τσώρτσιλ καί ὁ Ροῦσβελτ κατάφεραν τέλος νά γίνει δεκτή καί ἡ Γαλλία ὡς χώρα κατοχῆς τῆς Γερμανίας.

Στό ζήτημα τῆς Γερμανίας ἀποφασιστικό ρόλο ἔπαιξε ὁ πρωθυπουργός τῆς Βρεταννίας, ὁ ὁποῖος ἦταν σέ θέση νά διακρίνει καλύτερα ἀπό τόν πρόεδρο τῶν Η.Π.Α. τίς ἐπιδιώξεις τῶν Σοβιετικῶν στήν ἀνατολική καί κεντρική Εὐρώπη καί νά ἐκτιμήσει τή σημασία πού θά εἶχαν γιά τήν ἀσφάλεια τῆς δυτικῆς Εὐρώπης τόσο ἡ Γαλλία ὅσο καί ἡ Γερμανία. Δέν εἶχε βέβαια ἡττηθεῖ ἀκόμη ἡ Γερμανία, ἀλλά διαγραφόταν καθαρά μιά νέα ἀπειλή γιά τήν ἀσφάλεια τῆς Εὐρώπης. Τήν ἀπειλή αὐτή προσπάθησε νά ἐξουδετερώσει ὁ Τσώρτσιλ μέ τή διατήρηση τῆς Γερμανίας ὡς ἰσχυροῦ ἐρείσματος τῆς ἄμυνας τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καί τῆς Δύσεως γενικά. Ὡς πρός τήν ἀνατολική Εὐρώπη τόσο ὁ ἴδιος ὅσο καί ὁ Ροῦσβελτ ἀναγνώρισαν σιωπηρά τήν ἡγεμονική θέση τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως στήν περιοχή - θέση τήν ὁποία ὁ Στάλιν εἶχε ἐξασφαλίσει μερικῶς καί προσωρινῶς ἀπό τόν Χίτλερ τό 1939 καί εἶχε κατοχυρώσει μέ τήν κατάκτησή της τό 1944-1945.

Σέ τρεῖς μῆνες ἀπό τή διάσκεψη τῆς Γιάλτας τελείωσε ὁ πόλεμος στήν Εὐρώπη, ὄχι ὅμως πρίν καταλάβουν οἱ Σοβιετικοί καί ἄλλες περιοχές στήν κεντρική Εὐρώπη. Μόλις τό ἐπέτρεψαν οἱ καιρικές συνθῆκες τόν Μάρτιο, οἱ τρεῖς δυτικοί σύμμαχοι εἰσέβαλαν στή Γερμανία, οἱ Βρεταννοί στή βόρεια

ζώνη, οἱ 'Αμερικανοί στήν κεντρική καί οἱ Γάλλοι στή νότια. Στίς 11 'Απριλίου οἱ 'Αμερικανοί ἔφτασαν στόν ποταμό Ἔλβα 100 περίπου χιλιόμετρα ἀπό τό Βερολίνο. Τήν ἴδια περίπου ἐποχή οἱ δυτικοί σύμμαχοι διέσπασαν τή γερμανική ἄμυνα στή βόρεια Ἰταλία καί ἀνάγκασαν τούς Γερμανούς νά παραδοθοῦν. Ὁ Μουσσολίνι προσπάθησε νά διαφύγει στήν Ἑλβετία, ἀλλά συνελήφθη ἀπό ἄνδρες τῆς ἰταλικῆς ἀντιστάσεως καί ἐκτελέσθηκε. Οἱ Σοβιετικοί ἐν τῷ μεταξύ εἶχαν καταλάβει τή Βουδαπέστη καί τή Βιέννη καί ἑτοιμάζονταν νά ἐπιτεθοῦν κατά τοῦ Βερολίνου, ἔχοντας στήν κατοχή τους πλέον τήν κεντρική Εὐρώπη.

Μέχρι τόν 'Απρίλιο ἡ πρωτεύουσα καί οἱ περισσότερες μεγάλες πόλεις τῆς Γερμανίας εἶχαν μεταβληθεῖ σέ ἐρείπια. Ὁ βομβαρδισμός τῆς Δρέσδης ἀπό ἀμερικανικά καί βρεταννικά ἀεροπλάνα μέ ἐμπρηστικές βόμβες προκάλεσε δεκάδες χιλιάδες θύματα. Ἦταν μιά ἐπίδειξη ἐκδικητικῆς μανίας πού δέν ἦταν ἀπαραίτητη. Ἑκατομμύρια Γερμανοί ἔμειναν ἄστεγοι, καί καταστράφηκαν τά σπουδαιότερα μνημεῖα τῆς χώρας. Τόν 'Απρίλιο, ἐνῶ ἄρχιζε ἡ μάχη τοῦ Βερολίνου, ὁ Γερμανός δικτάτορας διέταξε τά τελευταῖα του ἐπίλεκτα στρατεύματα νά πέσουν μέχρι τόν τελευταῖο καί κλείσθηκε στήν Καγκελλαρία. Στή φάση αὐτή ὁ 'Αϊζεγχάουερ, ἀπό λανθασμένη ἐκτίμηση τῆς καταστάσεως, ἀντί νά στρέψει τίς ἀμερικανικές δυνάμεις πρός τό Βερολίνο, τίς ἔστρεψε πρός νότο, φοβούμενος ἀντεπίθεση τῶν Γερμανῶν ἀπό τήν Αὐστρία. Ὁ 'Αμερικανός στρατηγός, ἐξ ἄλλου, δέν μποροῦσε νά ἐκτιμήσει τή συμβολική σημασία τῆς καταλήψεως τῆς γερμανικῆς πρωτεύουσας. Στίς 12 'Απριλίου πέθανε ὁ Ροῦσβελτ, καί ἡ κρίσιμη περίοδος πού μεσολάβησε μέχρι τήν πλήρη ἐνημέρωση τοῦ νέου προέδρου τῶν Η.Π.Α. ἐπέτρεψε στούς Σοβιετικούς ν' ἀναλάβουν τήν πρωτοβουλία (ὕστερα ἀπό δίμηνη καθυστέρηση). Μάταια προσπάθησε νά μεταπείσει τόν 'Αμερικανό ἀρχιστράτηγο ὁ Βρεταννός πρωθυπουργός. Στίς 16 'Απριλίου ὁ στρατάρχης Γκρηγκόρυ Ζούκωφ ἐπιτέθηκε κατά τοῦ Βερολίνου καί ἐννέα μέρες ἀργότερα εἶχε τήν πόλη στή διάθεσή του. Τήν τελευταία ἡμέρα τοῦ μηνός ὁ Χίτλερ αὐτοκτόνησε στό ὑπόγειο κρησφύγετό του. Στίς ἀρχές Μαΐου ὁ 'Αϊζεγχάουερ ἄφησε ἄλλη μιά εὐκαιρία ἀνεκμετάλλευτη, ἀφήνοντας τούς Σοβιετικούς νά καταλάβουν τήν Πράγα. Στίς 7 Μαΐου ἡ 'Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκηση τῶν Γερμανῶν ὑπέγραψε στό στρατηγεῖο τοῦ 'Αϊζεγχάουερ στήν πόλη Ρέμς τήν παράδοση τοῦ στρατοῦ τῆς χώρας.

Τελείωσε ἔτσι ὕστερα ἀπό ἔξι σχεδόν χρόνια ὁ μεγαλύτερος πόλεμος ὅλων τῶν ἐποχῶν, ἕνας πόλεμος πού εἶχε νικητές, ἀλλά ὄχι κερδισμένους. Κερδισμένοι ἦσαν μόνο ἐκεῖνοι οἱ λαοί πού δέν εἶχαν πάρει μέρος στόν πόλεμο. Σέ ἀντίθεση μέ τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ἡ ἥττα τῆς Γερμανίας δέν ἐπικυρώθηκε μέ συνθήκη εἰρήνης. Μέ τίς ἄλλες ἡττημένες χῶρες τῆς Εὐρώπης, τήν Ἰταλία, τήν Οὐγγαρία, τή Ρουμανία, τή Βουλγαρία καί τή

Φινλανδία, ὑπογράφηκαν συνθῆκες εἰρήνης ἀλλά ὕστερα ἀπό πολλές διαφωνίες μεταξύ τῶν δυτικῶν συμμάχων καί τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Γρήγορα ἡ γηραιά ἤπειρος χωρίσθηκε στά δύο, στή Δυτική Εὐρώπη καί στήν Ἀνατολική, πού ἀπετέλεσαν δύο ἐχθρικούς συνασπισμούς, τό ΝΑΤΟ καί τό Σύμφωνο τῆς Βαρσοβίας ἀντίστοιχα. Ὕστερα ἀπό δύο παγκόσμιους πολέμους, τούς ὁποίους ἡ ἴδια προκάλεσε, ἡ Εὐρώπη δέν ἦταν πιά ἡ ἡγεμονική δύναμη τοῦ κόσμου: Ἡ Εὐρώπη τοῦ 1945 σέ σύγκριση μέ αυτή τοῦ 1914 ἦταν μιά ἐρειπωμένη καί ἀνίσχυρη ἤπειρος, ὑπό τήν κατοχή ἤ τήν κηδεμονία τῶν Η.Π.Α. καί τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως.

Ὁ διάχυτος φόβος στή Δύση ὅτι ἐπέκειτο ἡ ἔκρηξη κομμουνιστικῶν ἐπαναστάσεων πού θά σάρωναν τά ἀστικά καθεστῶτα ἀποδείχθηκε ὑπερβολικός. Τά μόνα κομμουνιστικά καθεστῶτα πού ἐγκαθιδρύθηκαν ἦσαν αὐτά πού ἐπιβλήθηκαν μέ τή βοήθεια τῶν Σοβιετικῶν (Πολωνία, Οὐγγαρία, Τσεχοσλοβακία, Ρουμανία καί Βουλγαρία) ἤ τήν ἀνοχή τῶν δυτικῶν συμμάχων (Γιουγκοσλαυία, Ἀλβανία). Ἡ κόπωση τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης ἦταν τέτοια πού δέν ἄφηνε περιθώρια γιά τέτοιες δραστηριότητες. Οἱ ἄμαχοι εἶχαν δοκιμασθεῖ ἴσως περισσότερο καί ἀπό τούς στρατευμένους. Ὅπως καί κατά τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ἡ ἐπιδίωξη τῆς συντριβῆς τοῦ ἀντιπάλου ἐπέβαλλε τή χρησιμοποίηση κάθε μέσου γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ. Τά ὁλοκληρωτικά ἰδίως καθεστῶτα ἐπινόησαν ποικίλους τρόπους καταναγκασμοῦ. Τό Σοβιετικό καθεστώς δέν δίστασε νά ἐκδιώξει ἀπό τίς ἑστίες τους ἐθνικές μειονότητες, ὅπως τούς Τατάρους τῆς Κριμαίας, καί νά τίς διασπείρει στήν ἀχανή ἐπικράτεια τῆς χώρας μέ τήν κατηγορία ὅτι συνεργάσθηκαν μέ τόν ἐχθρό. Μέχρι τό 1942, πάνω ἀπό 30 ἑκατομ. Εὐρωπαῖοι εἶχαν ἐκδιωχθεῖ ἀπό τίς ἑστίες τους. Ὁ πόλεμος δημιουργοῦσε παντοῦ πρόσφυγες. Πολωνοί, Γερμανοί τῆς Οὐκρανίας, Ἀλσατοί, Ρῶσοι κ.ἄ. μετακινήθηκαν διά τῆς βίας κατά μάζες. Μέχρι τό 1944, 8 ἑκατομ. αἰχμάλωτοι πολέμου ἀπ' ὅλες τίς κατεχόμενες χῶρες ἐργάζονταν σέ καταναγκαστικά ἔργα στή Γερμανία. Μαζί μέ ἄλλα 4 ἑκατομ. ἐξαθλιωμένων ὑπάρξεων —ὅσοι εἶχαν ἐπιζήσει ἀπό τήν ἀπάνθρωπη ἐργασία, τίς κακουχίες καί τίς ἀσθένειες— ἐπαναπατρίσθηκαν μέ τή βοήθεια τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων. Μέχρι τό 1946 ὅλοι αὐτοί εἶχαν ἐπαναπατρισθεῖ. Παρέμειναν ὅμως στίς δυτικοευρωπαϊκές ἤ μετανάστευσαν στίς Η.Π.Α. πάνω ἀπό 1 ἑκατομ. ἀντικομμουνιστῶν προσφύγων ἀπό τίς χῶρες τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης.

9. *Βιβλιογραφία*

Cervi, M., *Storia della guerra di Grecia* (Μιλάνο, 1965).
Creveld, M. van, *Hitler's Strategy, 1940-1941: The Balkan Clue* (Καίμπριτζ, 1973).
Deakin, F.W., *The Brutal Friendship* (Λονδίνο, 1962).
Goutard, A., *1940: La Guerre des occasions perdues* (Παρίσι, 1956).
Hildebrand, K., *The Foreign Policy of the Third Reich* (Μπέρκλεϋ, 1973).
Hillgruber, A., *Hitlers Strategie* (Φραγκφούρτη, 1965).
Jäckel, e., *Frankreich in Hitlers Europa* (Στουτγάρδη, 1966).
Knox, M., *Mussolini Unleasched, 1939-1941* (Καίμπριτζ, 1982).
Koliopoulos, J.S., *Greece and the British Connection, 1935-1941* (Ὀξφόρδη, 1977).
Langer, W.L. καί S.E. Gleason, *The Underclared War, 1940-1941* (Νέα Ὑόρκη, 1953).
Liddell Hart, B.H., *History of the Second World War* (Λονδίνο, 1971).
Mack Smith, D., *Mussolini's Roman Empire* (Νέα Ὑόρκη, 1976).
Namier, L.B., *In the Nazi Era* (Λονδίνο, 1952).
Reitlinger, G., *The Final Solution* (Λονδίνο, 1953).
Rossi, F., *Mussolini e lo Stato Maggiore* (Ρώμη, 1951).
Schramm non Thadden, E., *Griechenland und die grossmächte im Zweiten Weltkrieg* (Βισβάδη, 1955).
Taylor, A.J.P., *The Origins of the Second World War* (Νέα Ὑόρκη, 1962).
Werth, A., *Russia at War* (Λονδίνο, 1963).
Wiskemann, E., *Europe of the Dictators, 1919-1945* (Λονδίνο, 1966).

Ἡ Γαλλικὴ Ἐθνοσυνέλευση ἀντιμέτωπη μὲ τὸν Λουδοβίκο ΙΣΤ΄ (1789).

Ὁμάδα ἐνόπλων χωρικῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως.

Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Βοναπάρτη ἀπό τήν Ἔλβα (1815).

Ἡ «Σφαγή τοῦ Πήτερλου» στό Μάντσεστερ (1819).

Ὁ Ἀλῆ πασᾶς.

Ὁ βασιλιάς Ὄθων Α΄ τῆς Ἑλλάδας.

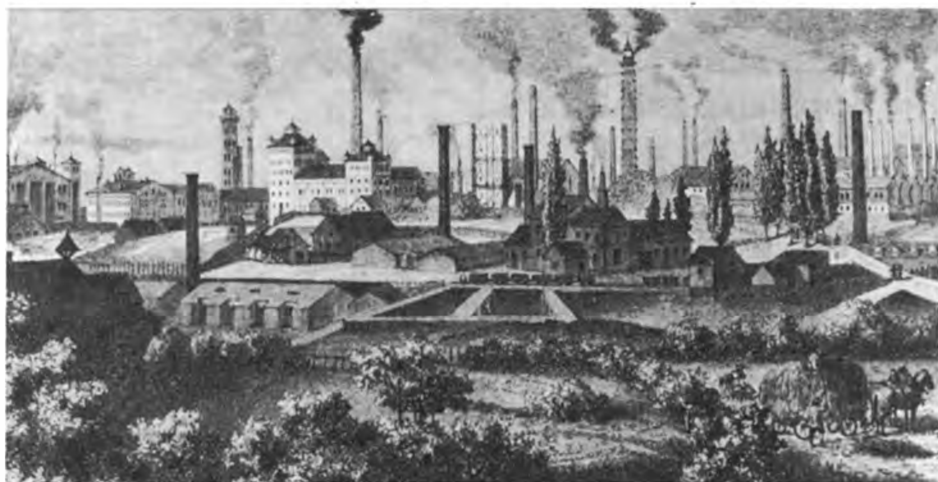
Διαφήμιση γεωργικῶν μηχανημάτων (19ος αἰ.).

Ἡ ἐξάπλωση τῶν σιδηροδρόμων τόν 19ο αἰ.
(Πίνακας Ἀμερικανοῦ ζωγράφου).

Τό ἐργοστάσιο τοῦ Βρεταννοῦ ἐπιχειρηματία Ὄουεν.

Ἐργοστάσιο τοῦ Κρούπ στήν Ἔσση (19ος αἰ.).

Συλλαλητήριο Χαρτιστῶν τό 1848.

INDUSTRY AND BENEVOLENCE

UNITE US IN FRIENDSHIP

AMALGAMATED SOCIETY OF
CARPENTERS AND JOINERS

This is to Certify

Πιστοποιητικό μέλους τῆς ἑνώσεως ἐπιπλοποιῶν τῆς Βρεταννίας (19ος αἰ.).

Ἡ Διεθνής Ἔκθεση τοῦ Λονδίνου (1851).

Ρῶσος γαιοκτήμονας καί χωρικοί στό κτῆμα του (19ος αἱ.).

Ρῶσοι γαιοκτήμονες και δουλοπάροικοι (19ος αἰ.).

'Αλώνισμα δημητριακῶν στο χωριό 'Αχμέταγα τῆς Εὐβοιας (19ος αἰ.).

Σπίτια χωρικῶν στην Τρανσυλβανία (19ος αἰ.).

Εὐρωπαῖοι μετανάστες στό λιμάνι τῆς Νέας Ὑόρκης (19ος αἰ.).

'Ιταλοί ἐπαναστάτες του 1848 στή Νεάπολη.

'Εθνικές ἐνδυμασίες 'Ιταλῶν.

῾Ο Γαριβάλδης καί ὁ Βίκτωρ ᾿Εμμανουήλ Β΄ (Βρεταννική γελοιογραφία).

COMPLET

Παρισινοί Κομμουνάροι (1870).

Ὁ Ναπολέων Γ΄ μετά τήν παράδοσή του στούς Πρώσους καί ὁ Βίσμαρκ (1870).

Γαλλική ἐθνικιστική ἀφίσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1880.

DROPPING THE PILOT.

᾿Αποπομπή τοῦ Βίσμαρκ ἀπό τήν ἐξουσία (Γελοιογραφία τοῦ περιοδικοῦ Punch).

Ὁ Φραγκίσκος Ἰωσήφ τῆς Αὐστρίας, ὁ Φερδινάνδος τῆς Βουλγαρίας καί ὁ σουλτάνος Ἀβδούλ Χαμίτ (1908).

Βρεταννική ἀφίσα τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Γαλλική ἀφίσα τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

'Υποστήριξη τῶν Μπολσεβίκων πρός τούς Τούρκους (Γελοιογραφία τοῦ περιοδικοῦ LIFE, 26 'Οκτ. 1922).

Γάλλος Στρατιώτης τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

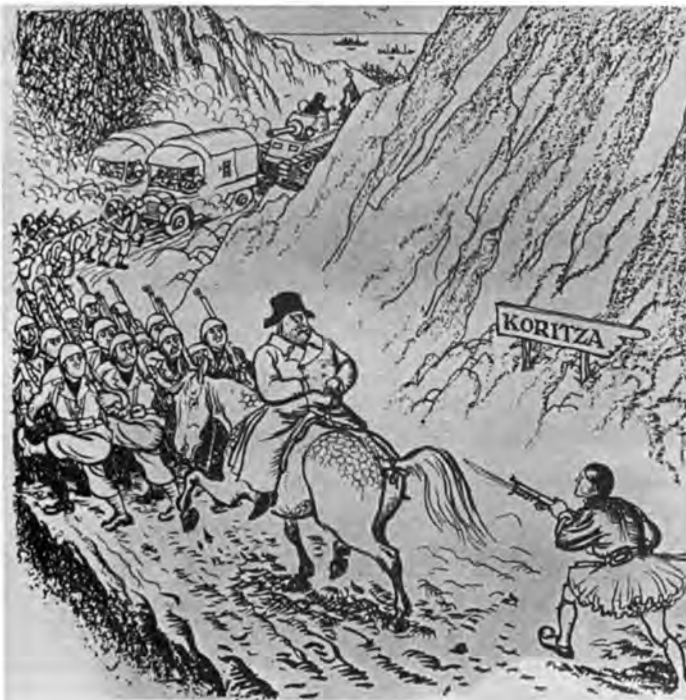

Ὁ Ἀδόλφος Χίτλερ σέ ἀφίσα τῆς ἐποχῆς.

Σύλληψη Ἑβραίων ἀπό τούς Ναζί στήν ἀνατολική Εὐρώπη κατά τή διάρκεια τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ὁ Οὐίνστον Τσώρτσιλ καί Βρεταννοί στρατιῶτες κατά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ἡ ὑποχώρηση τῶν Ἰταλῶν στήν Ἀλβανία (Γελοιογραφία τῆς ἐφημερίδας DAILY MAIL).

Γερμανικό στρατόπεδο συγκεντρώσεως μετά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Εὐρώπης (1945).